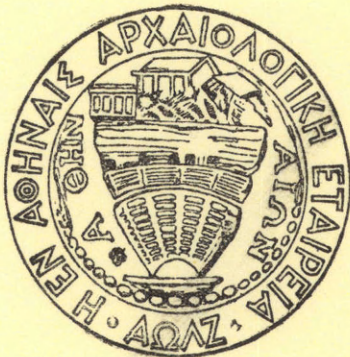

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1953 - 1954

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1955

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1953 - 1954

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1955

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ "ΣΤΕΦ. Ν. ΤΑΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ,,
᾽Ακτὴ Πρωτοψάλτη — Πειραιεύς.

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ
᾽Αγίου Μάρκου, 14 — ᾽Αθῆναι.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
A. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ (Νεκρολογία)	α - θ
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΥΓΕΑΣ: Ἐπικήδειος προσφώνησις εἰς Γεώργιον Π. Οἰ- κονόμον	
CHARLES PICARD: Dionysos Pais et Attis enfant	1 - 8
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ: Μικραὶ ἔρευναι ἐν Μυκῆναις	9 - 24
SAM EITREM: Opferaufzug und Opfermusik auf korinthischem Am- phoriskos	25 - 34
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ: Μυκηναϊκὴ παιδικὴ ταφὴ Ἐλευσίνος	35 - 44
GORHAM PHILLIPS STEVENS: The Fountain of Peirene at Corinth in Hellenistic Times	45 - 49
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ἡ μελέτη τῶν μινωικῶν κειμένων	50 - 58
CARL W. BLEGEN: An inscribed Tablet from Pylos	59 - 62
ΣΕΜΝΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ: Ἀγαλμα Ἀρτέμιδος ἐξ Αἰτωλικοῦ	63 - 80
OTTO WALTER: Darstellung von Meereswesen auf römischen Sar- kophagen	81 - 86
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ: Θεοτόκος ἡ Ἀρακιώτισσα τῆς Κύπρου . .	87 - 91
ROBERT DEMANGEL: Encore le Tribunal de l'Hebdomon.	92 - 98
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ: Ἐπιγραφὴ ἐκ Δωδώνης	99 - 103
ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ: Βυζαντινοὶ καὶ ἰσλαμικοὶ κένταυροι . . .	104 - 114
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΑΝΤΟΣ: Γλωσσογεωγραφικά.	115 - 120
ΣΩΚΡΑΤΗΣ Β. ΚΟΥΓΕΑΣ: Τρία ψηφίσματα ἐκ Ραμνοῦντος	121 - 136
ALAN J. B. WACE: Late Helladic III Pottery and its Divisions . .	137 - 140
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΡΩΜΑΙΟΣ: Τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας . . .	141 - 150
CARL WEICKERT: Kopf des Satyr Borghese	151 - 153
ANNA ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ: Δύο «σημεῖα», μὲ θρησκευτικὰ θέματα ἐκ τοῦ Μουσείου Μπενάκη.	154 - 161
EMIL KUNZE: Disiecta membra attischer Grabkratere	162 - 171

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ: Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς τῆς	
Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (Τοπλοῦ) ἐν Σητεῖα Κρήτης	172 - 175
CHARLES DUGAS: Un épisode de l'histoire de Pélée	176 - 179
CARLO ANTI: Una Metroctonia non Eschilea	180 - 188
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΒΕΡΔΕΛΗΣ: Χαλκὴ τεφροδόχος κάλπις ἐκ Τρικάλων. . .	189 - 199
JOHN DAVIDSON BEAZLEY: Ten inscribed Vases.	200 - 206
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ: Τμῆμα σαρκοφάγου ἐκ τῆς Δυτικῆς Μα-	
κεδονίας.	207 - 213
GEORG LIPPOLD: Zum Alexandersarkophag.	214 - 220
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ: Θερμαῖος	221 - 229
LUDWIG CURTIUS: Zum «Dionysos» aus Herculaneum.	230 - 234
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ: Κατάλογος στρατηγῶν Θράκης	235 - 244
GEORGES DAUX: Adeimantos de Lampsaque et le renouvellement de	
la ligue de Corinthe par Démétrios Poliorcète (302 avant J.-C.)	245 - 254
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΝΤΗΣ: Ἡ εὐτομος διάθεσις εἰς τὸν Ἱπποδάμειον τρόπον	255 - 267
JOHN L. CASKEY: Early Minoan Objects in the Stathatos Collection	268 - 272
BIAGIO PACE: Ori della regia sicana di Camico.	273 - 288
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ: Κεφαλαὶ ἐκ Θήρας	289 - 297

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

Πολλὰς καὶ βαρείας ἀπωλείας ὑπέστη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀλλ' οὐδείς τῶν ἀπελθόντων ἐταίρων ὑπῆρξεν ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον καὶ τόσον στενωὺς πρὸς τὴν ἱστορίαν αὐτῆς συνδεδεμένος ὅσον ὁ Γεώργιος Π. Οἰκονόμος. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἀδόκητος, μετὰ βραχυτάτην νόσον ἐπελθὼν τῇ 21ῃ Ἰουνίου 1951 θάνατος αὐτοῦ ἔπληξεν ὀδυνηρότατα καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν εἰδικῶς, τῆς ὁποίας ὁ μεταστάς ἀπετέλει τὸν ἀκράδαντον στῦλον, καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην γενικώτερον, τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν εἰς τῶν διαπρεπεστέρων ἱεροφαντῶν. Τοῦ εἰλικρινοῦς αὐτῶν πόνου μαρτύριον καταθέτουσιν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἡ διεθνὴς Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιστήμη τοὺς μνημοσύνους τούτους τόμους, ὡς στεφάνους εὐλαβείας καὶ τιμῆς πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος ἐξόχου ἀνδρὸς καὶ ἐπιφανεστάτου ἐπιστήμονος.

Ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις τῷ 1883. Ποδηγετούμενος ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ παιδαγωγοῦ πατρός του Παναγιώτου Οἰκονόμου ἔτυχεν ἐξαιρετόν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας. Ἐσπούδασε κατ' ἀρχὰς φιλολογίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ἔνθα πάντοτε κατὰ πολὺν ὑπερεῖχε τῶν συμφοιτητῶν του καὶ ὡς πρὸς τὸ ἦθος καὶ ὡς πρὸς τὰς γνώσεις καὶ τὸν κριτικὸν αὐτοῦ νοῦν. Γενόμενος τῷ 1903 διδάκτωρ ἀπεστάλη, κατόπιν διαγωνισμοῦ, ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς σπουδὴν τῆς Ἀρχαιολογίας εἰς Γερμανίαν, ἔνθα ἐφοίτησεν εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Βόννης, τοῦ Μονάχου, καὶ τοῦ Βερολίνου παρὰ τοῖς διακεκριμένοις διδασκάλοις Loeschke, Furtwängler, Kekulé, Wilamowitz, Bücheler, Usener, Wölfflin, Lipps, Bissing, Pöhlmann, Voll, Thiersch, Delbrück, Winnefeld, Karo κλπ. ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὡς μέλισσα ἐκλεκτικῇ ἠρῦετο τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐξοπλισμοῦ του, ἐν μέσῳ τῶν ὀρμητικῶν πνευματικῶν ρευμάτων τὰ ὁποῖα συνεκλόνιζον τότε τὴν Γερμανίαν. Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐν Γερμανίᾳ σπουδῶν του μετέβη εἰς Ἀγγλίαν καὶ εἶτα εἰς Παρισίους ἔνθα ἐπὶ μακρὸν διατρίψας ἐμαθήτευσεν παρὰ τοῖς ἐξαιρετοῖς διδασκάλοις Collignon, Diehl, Haussoullier, Babelon, Foucart, Pottier καὶ Millet. Ἐχὼν δὲ φύσιν δεξιὰν ἠδυνήθη νὰ ὠφεληθῇ ἐκ τῶν διδαγμάτων τῶν μεγάλων ξένων διδασκάλων του καὶ διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐργασίας ν' ἀποβῇ ἀντάξιός αὐτῶν μαθητής. Ἐπισκεφθεὶς μετὰ ταῦτα ἐπὶ μακρὸν τὴν Ἰταλίαν ἐπέστρεψε τῷ 1908, πάνοπλος ἐπιστημονικῶς, εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν

δημοσίαν ζωὴν τῆς χώρας μας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν διωρίσθη ἑκτακτος ὑπάλληλος παρὰ τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ μέχρι τοῦ 1910, ὅποτε ὠνομάσθη ἔφορος ἀρχαιοτήτων. Ὡς τοιοῦτος ὑπηρέτησε κατ' ἀρχὰς μὲν ἐν Ἀργολίδι, Κορινθίᾳ, Ἀρκαδίᾳ καὶ Πάτραις, εἰς ἃς περιφερείας, ὥς καὶ ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ ἐν Βάρῃ τῆς Ἀττικῆς, διενήργησε μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν εὐσυνειδησίας καὶ μεθόδου ἀνασκαφάς, δι' ὧν ἦλθον εἰς φῶς ἀξιόλογα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καταστάντα δι' ἐμβρυθῶν αὐτοῦ δημοσιεύσεων κοινὸν τῆς ἐπιστήμης κτῆμα. Ἀργότερον δὲ ὑπηρέτησεν ὁ Οἰκονόμος ὡς πρῶτος Ἑλλήν ἔφορος ἀρχαιοτήτων εἰς τὴν μάλιστα ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθερωθεῖσαν Μακεδονίαν, πολυτίμους παρασχὼν ὑπηρεσίας εἰς τε τὴν διοίκησιν τῶν ἀρχαιοτήτων ὡς ἀρχαιολογικὸς σύμβουλος τοῦ πρώτου διατελέσαντος Γενικοῦ Διοικητοῦ Μακεδονίας ἀειμνήστου Κωνστ. Ρακτιβάν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην, τόσον διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἃς ἐνέργησεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ πρωτευούσῃ τῆς Μακεδονίας Πέλλῃ, αἵτινες ἀπέδωσαν σημαντικὰ χαλκᾶ καὶ ἄλλα εὐρήματα, ὅσον καὶ δι' ὑποδειγματικῶν δημοσιεύσεων, οἷα ἡ περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας ἀρίστη ἐργασία του.

Οὐχ ἥττον δὲ γόνιμος ἀρχαιολογικῶς ὑπῆρξε καὶ ἡ δοῦσις του ἐν Μικρασίᾳ, εἰς ἣν ἐκ τῶν πρώτων μετέβη κατὰ τὴν βραχεῖαν ἐλληνικὴν αὐτῆς κατοχὴν τοῦ 1921-22, ὅτε καὶ ἐπιτυχεῖς ἀνασκαφάς ἐν Κλαζομεναῖς διενήργησε καὶ εὐστοχωτάτας συμβολὰς εἰς τε τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης τῆς Μικρασίας ἐδημοσίευσεν — ὡς ἡ περὶ τοῦ ἐργαστηρίου τῶν Τράλλεων — καὶ περὶ ζητήματα τοῦ Δημοσίου βίου καὶ ἰδίᾳ τῆς διοικήσεως τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἱερῶν ἡσχολήθη, καρπὸς τῶν ὁποίων πρόκειται ἡ περὶ Ναοποιῶν καὶ Ἑσσηνῶν ἐξαίρετος μελέτη του, ἥτις μεγάλως ἐξετιμῆθη ὑπὸ τῶν διεθνῶν ἐπιστημονικῶν κύκλων.

Ἀπὸ τοῦ 1923 μέχρι τοῦ 1928 διετέλεσεν ὁ Οἰκονόμος Διευθυντὴς τοῦ Ἑθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου διαδεχθεὶς ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τὸν ἀείμνηστον Ἰ. Σβορώνον ἀλλ' οὐδαμῶς κατώτερος ἐκείνου γενόμενος εἰς τὴν νομισματικὴν ἐπιστήμην, ὡς ἀποδεικνύουσι μεταξὺ ἄλλων καὶ αἱ δημοσιευθεῖσαι λαμπραὶ νομισματικαὶ μελέται του περὶ τῶν νομισμάτων τοῦ βασιλέως Κασσάνδρου καὶ ἡ περὶ τῆς σημασίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν νομισματοσήμων. Καθ' ὃν δὲ χρόνον διετέλει εἰσέτι διευθυντὴς, ἰδρυθείσης τῆς Ἀκαδημίας, ὠνομάσθη ὁ Οἰκονόμος ἀριστίνδην μεταξὺ τῶν πρώτων τессαράκοντα Ἀκαδημαϊκῶν τῆς Ἑλλάδος, τῆς πολιτείας ἀποβλεψάσης εἰς τὰ ἔξοχα αὐτοῦ ἐπιστημονικὰ καὶ ἠθικὰ προτερήματα. Ἀλλ' αἱ πρὸς τὸ πρόσωπόν του τιμαὶ δὲν ἐσταμάτησαν ἕως ἐδῶ· διότι τὸ 1928 τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἐκτιμῶν τό τε σεμνὸν ἦθος καὶ τὴν ἀρχαιομάθειαν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς του, ἐξέλεξεν αὐτὸν τακτικὸν καθηγητὴν τῆς ἑδρας τῆς Ἀρχαιολογίας, ἔνθα διεδέχθη ἐπαξίως τοὺς δύο Ἡρακλεῖς τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιολογίας: τὸν Καββαδῖαν καὶ τὸν Τσουνταν.

Ὡς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τοῦ 1928 μέχρι τοῦ θανάτου του ὑπῆρξε ὁ Οἰκονόμος ὁ φωτεινὸς διδάσκαλος καὶ ὁ ἐμπνευστὴς τῶν φοιτητῶν, εἰς οὓς ἐνέπνεε τὸν σεβασμὸν διὰ τὴν σοφίαν του καὶ τὴν ἀγάπην διὰ τὴν προσήγειαν καὶ τὴν

στοργήν του. Καρποί δὲ τῆς γονίμου διδασκαλίας του πρόκεινται τρανοὶ οἱ πλείστοι τῶν ἐξαιρέτων νεωτέρων ἐφόρων καὶ ἐπιμελητῶν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μας κλάδου, οἵτινες μετὰ πολλῆς συγκινήσεως ἔσπευσαν νὰ μετὰσχῶσι διὰ τῶν ᾧδε δημοσιευομένων διατριβῶν των τοῦ εὐλαβοῦς τούτου μνημοσύνου τοῦ διδασκάλου των.

Κενωθείσης τῇ 1930 τῆς θέσεως τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἡ Κυβέρνησις ἀνέθεσε τὴν διεύθυνσίν του εἰς τὸν Οἰκονόμον, ὅστις παρὰ τοὺς δυσκόλους καιροὺς κατώρθωσεν ἐν τούτοις νὰ ἀναπτύξῃ κατὰ τὸ τριετὲς διάστημα τῆς θητείας του μεγάλην ἱκανότητα καὶ δρᾷσιν, ἐπιτελέσας πάντοτε τιμίως καὶ εὐόρκως τὸ καθήκον του καὶ παρασχὼν ἑαυτὸν ὑπόδειγμα τιμίου καὶ ἀδεκάστου δημοσίου λειτουργοῦ. Ὁμοίως ἀρετὰς ἐπέδειξεν ὁ Οἰκονόμος καὶ ὅτε τὸ 1933 διωρίσθη Διευθυντὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ δὲ 1937 καὶ Γενικὸς Διευθυντὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν μέχρι τοῦ 1938. Διατελέσας μετὰ ταῦτα ἀπὸ τοῦ 1938 μέχρι τοῦ θανάτου του ἀρχαιολογικὸς Σύμβουλος τοῦ Κράτους ἀπέβη ὁ Οἰκονόμος ἀληθὴς Μέντωρ τῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ πεφωτισμένη γνώμη του καὶ ἡ διανόησις του κρίσις ἐβάρυνε σημαντικῶς εἰς τὰς ἐκάστοτε ἐπὶ γενικωτέρων ζητημάτων λαμβανομένας ἀποφάσεις. Τὸ ἀνώτερον δὲ ἠθὸς του, τὴν βαθεϊάν του μόρφωσιν καὶ τὰ ἐδραῖά του ἐθνικὰ αἰσθήματα ἐκτιμῶσα καὶ ἡ πολιτεία δις ἀνεβίβασεν αὐτὸν καὶ εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας* καὶ ἐπανειλημμένως ἐκόσμησε τὸ στῆθος του διὰ τῶν ἀνωτέρων παρασῆμων**. Οὐ μόνον δ' ἐν Ἑλλάδι ἀλλὰ καὶ διεθνῶς ἐξετιμήθη ἡ ἀνωτέρα πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀξία τοῦ Οἰκονόμου δι' ὃ καὶ ἄφθονοι τὸν ἐκάλυψαν αἱ ξέναι δάφναι. Ἡξιώθη πράγματι τῆς ἐξαιρετικῆς τιμῆς ν' ἀνακηρυχθῇ ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας, εἴτα δ' ἐπίτιμον μέλος τοῦ ἐν Οὐάσιγκτωνι Ἀμερικανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τῆς ἐν Λονδίνῳ Society for the Promotion of Hellenic Studies, τακτικὸν μέλος τοῦ τε Γερμανικοῦ καὶ τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ἐξωτερικὸν μέλος τῆς Οὐγγρικῆς Ἀκαδημίας, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας, ἐπίτιμος διδάκτωρ τῶν Πανεπιστημίων τοῦ Βερολίνου (1937), τοῦ Montpellier (1946) καὶ τῶν Παρισίων (1947) καὶ τέλος ἐπίτιμον μέλος τῆς Βελγικῆς Ἑταιρείας νεοελληνικῶν Σπουδῶν.

Διὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἰδιαίτερος, τῆς ὁποίας ὁ ἐκλιπὼν διετέλεσε συνεχῶς ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι τοῦ θανάτου του Γραμματεὺς, ὑπῆρξεν ὁ Οἰκονόμος ὁ ἀκλόνητος στῆλος, ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας ἐνεργέτης, ὅστις μετ' αὐταπαρνήσεως καὶ πλήρους ἀνιδιοτελείας συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνύψωσιν αὐτῆς εἰς ὃ ὑψηλὸν ἐπίπεδον εὐρίσκεται σήμερον. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εἶναι εὐγνώμων εἰς τὸν μεταστάντα διότι πλεῖστα ὠφελήθη

* Εἰς τὰς Ὑπηρεσιακὰς Κυβερνήσεις τοῦ Ναυάρχου Πέτρου Βούλγαρη τὸ πρῶτον (1945) καὶ τοῦ Ἱ. Θεοτόκη τὸ δεύτερον (1950).

** Ἀνώτερος Ταξιάρχης τοῦ Ἑλληνικοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος καὶ τοῦ Τάγματος Γεωργίου τοῦ Α', Ταξιάρχης τοῦ Γαλλικοῦ Λεγεῶνος τῆς τιμῆς. Ἀνώτερος Ταξιάρχης τοῦ Στέμματος τῆς Ἰταλίας, τοῦ Σουηδικοῦ

τάγματος τοῦ Vasa, τοῦ Βελγικοῦ τάγματος τοῦ Στέμματος, τοῦ Γιουγκοσλαβικοῦ τάγματος τοῦ Ἀγ. Σάββα. Χρυσοῦς Σταυρὸς τοῦ Τσεχοσλοβακικοῦ τάγματος τοῦ Λευκοῦ Λέοντος. Σταυρὸς Β' τάξεως τοῦ Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας. Σταυρὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀγῶνος. Ἀργυροῦς Ἀστὴρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ.

ἐκ τῆς σόφρονος πολιτείας του, ὅχι μόνον ἐπιστημονικῶς, διὰ τῆς τακτικῆς δημοσιεύσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος καὶ τῶν Πρακτικῶν καὶ τῶν ἄλλων δημοσιευμάτων της, ἀλλὰ καὶ ὕλικῶς, διὰ τῆς περιεσκευμένης διαχειρίσεως τῆς περιουσίας της, ἥτις διὰ τοῦ δεξιοῦ του χειρισμοῦ ἠὲξήθη, διατιθεμένη πάντοτε μετὰ συνέσεως καὶ φειδοῦς πρὸς ὄφελος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης.

Κατὰ τὴν μακρὰν αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ δρᾶσιν ἔθεσεν ὁ Οἰκονόμος εἰς πάντα τὴν σφραγίδα τῆς ἰσχυρᾶς του προσωπικότητος, φροντίσας διὰ τε τὰ γενικά της ζητήματα καὶ διὰ τὰς λεπτομερείας. Εἰς τὴν ἰδικήν του κατανόησιν ὀφείλεται ἡ ἀρτία ἐμφάνισις τῶν δημοσιευμάτων της, διὰ τῆς ἐν τῇ Ἐταιρείᾳ καὶ τῷ Πανεπιστημίῳ δημοσιολογικῆς ἐποικοδομητικῆς καὶ ἐρευνητικῆς του καθοδηγήσεως ἀπέβη ἡ Ἐταιρεία τὸ φυτώριον τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ Οἰκονόμος ἦτο ἐκ τῶν σπανίων σοφῶν καὶ τῶν σπανίων ἀνθρώπων, οἵτινες καὶ γηράσκοντες μένουσι πάντοτε νέοι. Μὲ τὸ ὑψηλὸν του ἀρχοντικὸν παράστημα, τὴν πάντοτε ἄφογον ἐμφάνισιν, τοὺς διαπεραστικούς ὑπὸ τὰς διόπτρας ὀφθαλμούς, ἦτο πάντοτε καὶ πρὸς πάντας προσηνής, ἀληθινὸς Κύριος. Ἡ λεπτή του διάνοια καθίστα τὴν συναναστροφὴν του πάντοτε θελκτικὴν· διότι τὴν διήνθιζε μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν του ἐλαφρὰν εἰρωνίαν καὶ τὴν ἐδρόσιζε μὲ τὸ πηγαῖόν του χιούμορ.

Τελείως ἀτοχὸς τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς κινήσεως, γλωσσομαθέστατος ὅσον ὀλίγοι τῶν Ἑλλήνων, λεπτὸς καὶ εὐγενὴς τοὺς τρόπους ἐξ ἀνατροφῆς καὶ ἀπὸ χαρακτῆρος ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐνδεδειγμένος διὰ τὰς δύο αὐτόχρονα διπλωματικὰς θέσεις τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Γραμματέως τῆς Ἐταιρείας, εἰς τὰς ὁποίας τὸν ἔφερεν ἡ ὁμόθυμος τῶν συναδέλφων του ψῆφος. Πόσον δ' ἐπιτυχὴς ὑπῆρξεν ἡ ἰσόβιος ἐκλογή του ὡς Γραμματέως τῆς Ἐταιρείας ἀπέδειξε πλὴν ἄλλων καὶ ἡ ὑποδειγματικὴ ὁργάνωσις τῶν Ἑορτῶν τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς Ἐταιρείας, τὴν ὁποίαν ἡμετέροι καὶ ξένοι ἐθαύμασαν διὰ τὴν ὄντως ἀρχοντικὴν καὶ πολιτισμένην διεξαγωγὴν της.

Ἐμπλεὺς παιδείας ἀπὸ νεαρᾶς ἔτι ἡλικίας, βαθὺς γνώστης τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς γλώσσης — ἐγκρατέστερος αὐτῶν ἴσως ἀπὸ πολλοὺς εἰδικούς — νοῦς διανγῆς καὶ κριτικώτατος καὶ χαρακτὴρ εὐθύς, ἦτο πάντοτε προσηλωμένος εἰς τὰς παλαιὰς παραδόσεις. Ἀκλόνητος εἰς τὰς περὶ γλώσσης πεποιθήσεις του ἦτο ἀτεγκτὸς κλασικιστὴς καὶ θιασώτης τῆς καθαραιότητος, τὸν δὲ κλασικισμόν του αὐτὸν ὑπερήσπισε πάντοτε μετὰ τόλμης καὶ σταθερότητος ἔναντι τῶν ἀντιφρονούντων. Ἀλλ' ἡ πολεμικὴ του, καίπερ ἐνίοτε ὀξεῖα, ὑπῆρξε πάντοτε εὐγενής· διότι οἱ σκοποὶ του ἦσαν πάντοτε ὑψηλοί, ἀνιδιοτελεῖς καὶ ἀπρόσωποι.

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ νομισθῇ ὅτι ἡ δρᾶσις τοῦ Οἰκονόμου ὑπῆρξεν ἀποκλειστικῶς ἐπιστημονική. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ του εἰς πλείονα κοινωνικὰ σωματεῖα καὶ φιланθρωπικὰ ἰδρύματα (Παρνασσός, Ἐρυθρὸς Σταυρὸς κλπ.) ἀποδεικνύει ἀνεπτυγμένα εἰς μέγαν βαθμὸν τὰ τε κοινωνικὰ καὶ τὰ ἀνθρωπιστικά του αἰσθήματα.

Οὐχ' ἦτιον δὲ ζωηρὰ ὑπῆρξεν καὶ ἡ πρὸς τὰ ἐθνικὰ ιδεώδη προσήλωσις αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν εἰς πᾶσαν περίστασιν δὲν παρέλειπε νὰ ἐκδηλώνη εἴτε προφορικῶς εἴτε ἐγγράφως. Ἀρίστη δ' ἐθνικῶς ὑπῆρξε καὶ ἡ κατὰ τοὺς χαλεποὺς τῆς Κατοχῆς καιροὺς διαγωγή του, ὅποτε, καταπνίγων παλαιοὺς πνευματικοὺς δεσμοὺς πρὸς τοὺς κατακτητάς, συμπεριεφέρθη πρὸς αὐτοὺς μὲ ἀξιοπρέπειαν ἀξίαν ἀληθοῦς Ἑλλήνος.

Τοιούτου ἐξαιρέτου ὄντως ἀνδρὸς καὶ ἐπιστήμονος καὶ ἀλησμονήτου φίλου ἐστέρησε τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν καὶ τὴν Διεθνή Ἀρχαιολογικὴν Ἐπιστήμην ὁ πρόωρος καὶ σκληρότατος θάνατος τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου. Εἶθε ὁ βίος του, ὃ τε ἐπιστημονικὸς καὶ ὁ δημόσιος καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἄσπιλος ἰδωτικὸς νὰ χρησιμεύῃ ἐς αἰὲ ὥς φωτεινὸν παράδειγμα πρὸς μίμησιν εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους!

A. K. O.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

1) Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας τχ. 1ον. Ἐν Ἀθήναις 1915. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 17).

2) De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis. Athenis 1921. (Bibliotheca Societatis Archaeologicae Athenarum ἀρ. 21).

3) Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Ἐν Ἀθήναις.

4) Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837-1937 ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Ἐν Ἀθήναις 1938.

5) Νομισματικὴ Συλλογὴ Ἀναστασίου Σταμούλη δωρηθεῖσα εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον. Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ε. ΒΑΡΟΥΧΑ. Ἀθήναι 1955.

6) Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγορᾶς (ΑΕ 1910 στ. 1-28, 175-6 καὶ 401-408).

7) Eine neue Bergwerksurkunde aus Athen (Ath. Mitt. 1910 στ. 274-322).

8) Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγορᾶς (ΑΕ 1911 στ. 222-242).

9) Aus dem Dipylon (Ath. Mitt. XXXVII, 1912, σ. 226-232 καὶ πίν. εἰς σ. 230).

10) Γενιτσά (ΑΕ 1914 σ. 138-139).

11) Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης (ΑΕ 1914 στ. 202-209).

12) Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν Θεσσαλονίκῃ (ΑΕ 1918 στ. 41-52).

13) Νομίσματα τοῦ βασιλέως Κασσάνδρου (ΑΔ 1918 σ. 1-29 καὶ πίν. 1).

14) Ψηφιδωτὸν ἐν Σπάρτῃ (ΑΔ 1918 σ. 171-176).

15) Κερητίζοντες (ΑΔ 1920/21 σ. 56-59).

16) Ναοποιοὶ καὶ Ἑσσηνες. Ζητήματα τῆς διοικήσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ἱερῶν (ΑΔ 1921/22, σ. 258-346).

17) Ἐκ τοῦ Ἐργαστηρίου τῶν Τράλλεων. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης (ΑΕ 1923 στ. 59-101 πίν. 2).

18) Μίνδη-Μένδη ἢ πατρὶς τοῦ Παιωνίου (Ἀρχαιολογικὴ Συμβολή) (ΑΕ 1924, σ. 27-40).

19) Χριστιανοὶ στεφανηφόροι (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος 1925 σ. 365-376).

20) Ἀναθηματικὸν κράνος τῶν Ὀρχομενίων (ΑΕ 1925/26 σ. 87-94).

21) Bronzen von Pella (Ath. Mitt. LI, 1926, σ. 75-97 πίν. VIII-XI).

22) Ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ Διεθνεῖ Ἀκαδημαϊκῇ Ἐνώσει (Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλ. 1927 σ. 1-11).

23) Ὁ Ἐρμῆς τοῦ Πραξιτέλους (Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλ. 1928 σ. 45-58 καὶ πίν.).

24) Περὶ τῆς σημασίας τῶν Ἑλληνικῶν νομισματικῶν ὑστεροσήμεων ἐπὶ τῇ βάσει νέας δραχμῆς τῶν Ναξίων (ΠΑΑ 3, 1928 σ. 25-33).

25) Παρατηρήσεις εἰς τὸ ἐκ τῆς θαλάσσης τοῦ Ἀρτεμισίου χαλκοῦν ἄγαλμα (ΠΑΑ 3, 1928, σ. 750-753 καὶ πίν. I-III).

26) Τὸ συμπόσιον τοῦ Καράνου (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλ. 1929 σ. 85-94).

27) Le nouveau «Zeus» du Musée d'Athènes (Mon. et Mém. Piot. XXX, 1930, σ. 1-10 πίν. II-III).

28) Das alte Messene (Ἀνακοίνωσις) (Bericht über die Jahrhundertfeier des Archäologischen Instituts 21-25 April [1929] σ. 263-264). Berlin, 1930.

29) Ἡ Πέργαμος καὶ ἡ Περγαμηνή τέχνη (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος 1930 σ. 43-72).

30) Τὰ «προνόμια» τῶν ναῶν (ΠΑΑ 1931 σ. 283-290).

31) Ὁ ἐκ τοῦ Ἀργείου Ἡραίου πῆλινος οἰκίσκος κατὰ νέαν συμπλήρωσιν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς (ΑΕ 1931 σ. 1-53).

32) Ἡ ἀναστήλωσις καὶ συντήρησις τῶν μνημείων (Περιοδ. Ἑργασία, ἔτος Β', Τχ. 97 τῆς 7 Νοεμβρίου 1931, σ. 1192-1193).

33) Γένεσις καὶ ἐξέλιξις τῶν Μουσείων (Λαϊκὸν Πανεπιστήμιον Ἑφημ. Βραδυνῆς τῆς 11 καὶ 12 Ἰουνίου [1934]).

34) La Société archéologique d'Athènes (Office des Instituts d'archéol. et d'hist. de l'art. Bulletin périodique, 7 Juillet 1936, σ. 25-34).

35) Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (ΑΕ 1939/41 σ. 97-110).

36) Le fascisme et l'histoire (L'Hellénisme Contemporain 1941 σ. 1-11).

37) Ὁ ἀνδριὰς Μίλωνος τοῦ Κροτωνιάτου (ΑΕ 1941/44 σ. 92-102).

38) Ομιλία (Ἐν: Ἡ ἀντιδικία τῶν τόνων, ἐν Ἀθήναις 1944, σ. 457-470).

39) Ἀγαλμάτιον Δήμητρος ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγορᾶς (BCH LXX, 1946, σ. 403-417 πίν. XXII-XXIII).

40) Ercole ed Auge. Specchio in bronzo della collezione di Elena A. Stathatos (Annuario della Scuola Arch. di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XXIV-XXVI N.S. VIII-X, 1946-1948, σ. 133-140 πίν. XV).

41) Le centenaire de l'École Française d'Archéologie à Athènes (L'Hellénisme Contemporain 1947 σ. 321-335).

42) Ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ παρὰ Πλάτωνι (Ἑκτακτος συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 22ας Μαΐου 1948) (ΠΑΑ 23, 1948, σ. 190-214).

43) Miroir grec de la collection Hélène A. Stathatos d'Athènes (Mélanges Charles Picard [=Rev. arch. S. 6. 29-30, 1948] σ. 770-786). 1949.

44) Ἀνασκαφαὶ ἐν Μεσσήνῃ (ΠΑΕ 1909 σ. 201-205, παρένθ. πίν. 1-4 καὶ ΠΑΕ 1925/1926 σ. 55-66).

45) Ἀνασκαφαὶ Θισόας (ΠΑΕ 1911 σ. 243-244).

46) Πέλλα. Πρώτη ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1914 (ΠΑΕ 1914 σ. 127-148 καὶ παρένθ. πίν. εἰς σ. 144).

47) Πέλλα. Δευτέρα ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ΠΑΕ 1915 σ. 237-244 καὶ πίν.).

48) Ἀνασκαφαὶ ἐν Κλαζομεναῖς (ΠΑΕ 1921 σ. 63-74).

ΛΟΓΟΔΟΣΙΑΙ — ΕΚΘΕΣΕΙΣ — ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

49-73) Ἐκθέσεις περὶ τῶν κατ' ἔτος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Πεπραγμένων κατὰ τὴν περίοδον 1924-1950 (ΠΑΕ τῶν ἐτῶν 1924-1950).

74-85) Ἐκθέσεις περὶ τῶν κατ' ἔτος ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πεπραγμένων κατὰ

τὰς περιόδους 1934-1939 καὶ 1945-1950 (ΠΑΑ τῶν ἐτῶν 1934-1939 καὶ 1945-1950).

86) Corpus des mosaïques grecques antiques. (Rapport à l'Union académique internationale; 6e sess. ann. du Comité, 11-13 Mai 1925). (Acad. R. de Belgique: Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.)

87) Corpus des mosaïques antiques helléniques. (Rapport à l'Union académique internationale; 7e sess. ann. du Comité 10-12 Mai 1926). (Acad. R. de Belgique: Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.)

88) Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐν τῇ Διεθνεῖ Ἀκαδημαϊκῇ Ἑνώσει. Ἐκθεσις πρὸς τὸν κ. Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΠΑΑ 1926 σ. 289-298).

89) Ἐκθεσις περὶ τῆς ἐν Βρυξέλλαις συνελευθούσης 8ης συνόδου τῆς Διεθνοῦς Ἀκαδημαϊκῆς Ἑνώσεως (ΠΑΑ 2, 1927, σ. 356 ἔ.).

90) «Corpus» des mosaïques de Grèce. (Rapport à l'Union académique internationale; 8e sess. ann. du Comité, 9-11 Mai 1927. (Acad. R. de Belgique: Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.)

91) Recueil des mosaïques helléniques. (Rapport à l'Union académique internationale; 10e sess. ann. du Comité, 13-15 Mai 1929). (Acad. R. de Belgique; Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.)

92) Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου ἐπὶ τῇ ὑποψηφιότητι αὐτοῦ εἰς τὴν κενὴν τακτικὴν ἔδραν τῆς Ἀρχαιολογίας. Ἐν Ἀθήναις 1926.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

93) Σπυρίδων Βάσης (ΑΕ 1912 σ. 126).

94) Δημήτριος Σπ. Σταυρόπουλος 20/3/1872-19/11/1919 (ΑΔ 1919 Παράρτ. σ. 46).

95) Βαλέριος Στάης (ΑΕ 1922 σ. 113-118).

96) Jean N. Svoronos (1863-1922) (Rev. Numism. 4 S. T. 26, 1923, σ. 87-100).

97) Jean N. Svoronos, Sa vie et son oeuvre (1863-1922) (Journ. Intern. d. Arch. Numism. XXI, 1927, σ. 1-22).

98) Gustave Fougères (ΠΑΑ 2, 1927, σ. 510-511).

99) Βασίλειος Λεονάρδος (ΑΕ 1927/28 σ. 221-222).

100) Στέφανος Ξανθουδίδης (ΠΑΑ 3, 1928, σ. 628-634).

101) Δημήτριος Παππούλιας (Περιοδ. Ἑργασία, ἔτος 3, τχ. 134 τῆς 24 Ἰουλίου 1932 σ. 937-38).

102) Ἐδμόνδος Pottier (ΠΑΑ 9, 1934, Λόγοι σ. 66-68).

103) «Ὁν φιλοῦσιν οἱ θεοὶ ἀποθνήσκει νέος»: Νεκρολογία Humfry Payne (Ἑφημ. Βραδυνὴ 15 Μαΐου 1936).

104) Εἰς μνήμην Μιχαήλ Βλαστοῦ (Ἑφημ. Βραδυνὴ 10 Σεπτεμβρίου 1936).

105) Γουλιέλμος Dörpfeld 1853-1940 (ΠΑΑ 15, 1940, σ. 307-310).

106) Νικόλαος Μπαλᾶνος (Ἑφημ. Πρωία τῆς 25 Σεπτεμβρίου 1942).

ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΛΟΓΟΙ

107) Προσφώνησις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου (ΠΑΑ 21, 1946, σ. 140-143).

108) Ὀμιλία κατὰ τὴν συνεδρίαν (31ης Ὀκτωβρίου 1946) τῆς Ἀκαδημίας διὰ τὴν ἀπονομὴν τοῦ χρυσοῦ μεταλλίου αὐτῆς εἰς τὰς Ἐνόπλους Δυνάμεις τῆς Χώρας (ΠΑΑ 21, 1946, Λόγοι σ. 54-57).

109) Εἰσηγητικὴ ὁμιλία τοῦ Καθηγητοῦ Γ. Π. Οἰκονόμου περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος τῇ 25ῃ Μαΐου 1947.

110) Ἡ σημασία τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940. Λόγος τοῦ Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεωργίου Π. Οἰκονόμου ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ Ἐθνικῇ ἐπετείῳ ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούρῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῇ 28ῃ Ὀκτωβρίου 1948.

111) Ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων Γεώργιος ὁ Β'. Μνημόσυνος λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 31ῃ Μαρτίου 1948 ἐν τῷ «Παρθενῶν». Ἀθῆναι.

112) Εἰσήγησις περὶ τῶν ἀπονεμηθέντων ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας χρυσῶν μεταλλίων (εἰς τὰς Ἐνόπλους Δυνάμεις καὶ εἰς τὴν Α. Μ. τὴν Βασίλισσαν Φρειδερίκην) κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 24ης Μαρτίου 1949 (ΠΑΑ 24, 1949, Λόγοι σ. 19-24).

113) Μήνυμα τοῦ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν Γεωργίου Π. Οἰκονόμου πρὸς τὰς μαχομένας ἔθνικας δυνάμεις. Πάσχα 1949.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

114) Ἀρχαῖαι Ἀρχιτεκτονικαὶ Ἐπιγραφαί.

115) Ἀρχιτεκτονική.

116) Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀρχαιολογίαν.

117) Εἰκονικὴ ἀνδριαντοποιία.

118) Ὁ Ἀνδριὰς τοῦ Περικλέους.

ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΕΙΣ ΓΕΩΡΓΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΟΝ

ὦ πόποι, ἦ μέγα πένθος Ἀχαιίδα γαῖαν ἰκάνει!

Ὁ ὁμηρικὸς αὐτὸς στίχος ἀρμόζει διὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς λύπης καὶ τοῦ πένθους ποὺ αἰσθάνεται σήμερον ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐλληνικὴ πατρίς διὰ τὸν πρόωρον καὶ ἀδόκητον θάνατόν σου, ἀγαπητὲ καὶ ἐκλεκτὲ συνάδελφε Γεώργιε Οἰκονόμε.

Τὸ ἐκ τοῦ θανάτου σου πένθος ἀπλώνεται εἰς εὐρύτατα πεδία τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῆς χώρας. Πυκναὶ καὶ μεσίστιοι κυματίζουν σήμερα εἰς τὸ ἄκουσμα τοῦ ἐξαφνικοῦ θανάτου σου αἱ σημαῖαι ὅλων τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων τῆς χώρας καὶ ἀλλεπάλληλοι θὰ ἀνατραποῦν αἱ δᾶδες πρὸ τοῦ νεοσκαφοῦς τάφου σου.

Σὲ πενθεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας ὑπῆρξες ὁ σοφὸς καὶ ἐνθουσιώδης ἱεροφάντης καὶ ἡ γεγραρὰ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ Γεν. Γραμματέως ὑπῆρξες κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ὁ διευθύνων νοῦς, ἀναδειχθεὶς ἀντάξιός διαδόχος τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη καὶ τοῦ Παναγῆ Καββαδία.

Σὲ πενθεῖ τὸ Πανεπιστήμιον, τοῦ ὁποίου ἐπὶ τέταρτον σχεδὸν αἰῶνος ὑπῆρξες ὁ σοφὸς καὶ μεθοδικὸς διδάσκαλος καὶ ἐπὶ τινα χρόνον ὁ ὑποδειγματικὸς αὐτοῦ πρότασις.

Σὲ πενθοῦν ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, ἡ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ τὸ Γενικὸν Συμβούλιον τῶν Βιβλιοθηκῶν, ὁ Σύλλογος Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ Εὐαγγελισμὸς, ὁ Ἑρυνθρὸς Σταυρὸς, τὸ Ἑθνικὸν καὶ ἄλλα ἀκόμη Ἰδρύματα, τῶν ὁποίων ἥσο πολῦτιμος σύμβουλος, παρέχων πάντοτε ἀφειδῶς εἰς αὐτὰ τὴν φωτεινὴν σου γνώμην καὶ τὴν τιμίαν σου ψῆφον.

Σὲ πενθεῖ ἡ ἰδιαιτέρα σου πατρίς, ἡ εὐάνδρος Γορτυνία, τὴν ὁποίαν οἶονεὶ προαισθανόμενος τὸ τέλος τῆς ζωῆς σου, ἐπεσκέπτεσο μετὰ πολλὰ ἔτη τὸ τελευταῖον θέρος.

Πρὸ πάντων ὁμως καὶ ὑπὲρ πάντας σὲ πενθεῖ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας ὡς Γεν. Γραμματεὺς ἐν ἀδιαλείπτῳ συνεχείᾳ ἐπανεκλεγόμενος, εἶχες ἀποβῆ μετὰ τὴν ψῆφον τῶν συναδέλφων σου, χωρὶς γὰρ τὸ ἀπαιτοῦν οἱ κανονισμοί, ὁ μόνιμος Γεν. Γραμματεὺς, δηλαδὴ ἡ ψυχὴ καὶ ἡ κινητήριος τῆς Ἀκαδημίας δύναμις.

Ἐκ μέρους τῆς Ἀκαδημίας ἔχω τὴν θλιβερὰν ἐντολὴν νὰ σοῦ ἀπευθύνω τὰ ὀλίγα αὐτὰ ἐπικήδεια λόγια, ἀγαπητὲ καὶ πολὺκλαυστε φίλε καὶ συνάδελφε.

Γεννηθεὶς καὶ ἀνατραφεὶς εἰς περιβάλλον ἐπιστημονικόν, τὸ ὅποιον εἶχε δημιουργήσῃ τοῦ διακεκριμένου πατρὸς ἡ παιδαγωγικὴ μόρφωσις, ἡσθάνθης ἀπὸ νεανικῆς ἡλικίας τὴν πρὸς τὰ γράμματα ροπὴν καὶ τὴν πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἔφεσιν. Σπουδᾶσας Φιλολογίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀριστεύσας ἐστάλης κατόπιν διαγωνισμοῦ ὡς ὑπότροφος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς σπουδὴν τῆς Ἀρχαιολογίας εἰς εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια, ὅπου διεκρίθης ἐν Μονάχῳ μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Furtwängler, ἐν Βόννῃ μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Löschke καὶ ἐν Βερολίνῳ παρὰ τῷ μεγάλῳ Wilamowitz. Συμπληρώσας δὲ τὴν πανεπιστημιακὴν paίδευσιν διὰ τῆς ἐπισκέψεως τῶν ἐν Ἀγγλίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ Μουσείων, ἐπέστρεψες ἔχων ἀρχαιολογικὴν μόρφωσιν σπανίας πληρότητος καὶ ἀριότητος. Διορισθεὶς ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων εἰργάσθης κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν μόλις τότε ἀπελευθερουμένην Μακεδονίαν εὐτυχήσας νὰ εἶσαι ὁ πρῶτος ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως ἐρευνητῆς καὶ φροντιστῆς τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς προσφιλοῦς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Φιλίππου χώρας. Καὶ τὸ ἔργον τοῦτο ἐξετέλεις φέρων τὴν τιμίαν στολὴν τοῦ ὑπηρετοῦντος τὴν στρατιωτικὴν του θητείαν ὀπλίτου. Καὶ ὅταν ἀργότερα τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ἐπεχείρησε τὴν μοιραίαν ἐκείνην ἐξόρμησιν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, σὺ ἐτάχθης ὁ σοφὸς καὶ ὁ ἐνθουσιώδης ρυθμιστὴς τῶν Ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων τῆς ἐλληνικῆς Ἰωνίας.

Διορισθεὶς ἀκολούθως Διευθυντῆς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ὑπηρέτησες εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπὶ πενταετίαν, ἀναδειχθεὶς καὶ ἐδῶ ἀντάξιος διάδοχος τοῦ μεγάλου Ἑλληνος Νομισματολόγου Ἰωάννου Σβροῶνον.

Ἐκλεγείς καθηγητῆς τῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν ἐδίδασκες ἀδιακόπως καὶ ἀνελλιπῶς μέχρι τῶν τελευταίων σου τούτων ἡμερῶν, ἡ δὲ διδασκαλία σου, ἀδρά, σαφὴς καὶ μεθοδικὴ ὑπῆρξε τόσον γόνιμος καὶ ἀποδοτικὴ, ὥστε τὸ εὐέλπι φυτόριον τῶν νέων ἀρχαιολόγων νὰ ἀποτελεσθῇ ἀπὸ τὴν ἰδικήν σου καλλιέργειαν καὶ ἀπὸ τὴν ἰδικήν σου στοργήν. Ἄν δὲ κατέρχεσαι εἰς τὸν τάφον σου ἄτεκνος καὶ ἀνυμέναιος, ἀφήνεις ὅμως πνευματικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ τέκνα τοὺς πολλοὺς καὶ ἱκανοὺς μαθητάς σου οἵτινες θὰ συνεχίσουν τὸ ἔργον σου.

Διὰ τὸ συγγραφικὸν καὶ ἀνασκαφικὸν ἔργον σου ἀφήνω νὰ ὁμιλήσουν ἄλλοι ἱκανώτεροι καὶ εἰδικώτεροι ἐμοῦ. Ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ παρίδω τὴν ἀξίαν τῆς γενικῆς σου μορφώσεως, διὰ τὴν ὁποίαν εἶχες κατακτήσει τὴν ἐκτίμησιν ὅχι μόνον τῆς ἐλληνικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς κοινῆς γνώμης. Ἀποστελλόμενος συχνὰ ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος εἰς διεθνή ἐπιστημονικὰ συνέδρια καὶ εἰς διεθνεῖς Ἀκαδημαϊκὰς συνελεύσεις, μὲ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν γλωσσομάθειάν σου, μὲ τὴν εὐγλωτίαν καὶ τὴν διπλωματικότητά σου, μὲ τὸ ἦθος καὶ μὲ τὸ παράστημά σου, ἐνεφάνιζες παντοῦ εὐπρόσωπον τὴν Ἑλλάδα, τιμώμενος καὶ ἐπαινούμενος πάντοτε ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς ἐπιστημονικοὺς κύκλους, πρὸς τοὺς ὁποίους εὐρίσκεσο ἐν μεγάλῃ ἀναστροφῇ καὶ

οικειότητι. Ἐνδείξεις δὲ τῆς τοιαύτης διεθνοῦς ἀναγνωρίσεως ἀποτελοῦν οἱ τιμητικοὶ ἐπιστημονικοὶ τίτλοι ὧν ἔτυχες εἰς ἀλλοδαπὰς χώρας, ὀνομασθεὶς μέλος πολλῶν Ἀκαδημιῶν καὶ Ἰνστιτούτων τῆς τε Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἀναγορευθεὶς ἐπίτιμος διδάκτωρ δύο μεγάλων Πανεπιστημίων, τοῦ Βερολίνου καὶ μάλιστα τῶν Παρισίων, τιμῆς σπανίας καὶ σχεδὸν μοναδικῆς δι' Ἑλλήνα ἐπιστήμονα Φιλόλογον.

Διὰ τὰς τοιαύτας καὶ τοσαύτας ἀρετάς σου ἐτιμήθης καὶ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας κληθεὶς κατ' ἐπανάληψιν νὰ προσφέρῃς τὰς ὑπηρεσίας σου καὶ εἰς ἀνώτατα ἀξιώματα γενόμενος δις Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας.

Ἀλλὰ ἡ Ἀκαδημία ὑπῆρξε διὰ σὲ τὸ πνευματικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν στάδιον, ὅπου ἠθλήσες, καὶ ὅπου ἠγάλωσες τὰς δυνάμεις σου, ἀψηφῶν τὸν ἐκ τῆς νόσου κίνδυνον. Ἦτο εὐτύχημα διὰ τὸ ἴδρυμα ὅτι εὔρεε κατὰ τὰ πρῶτά του βήματα τοιοῦτον ὁδηγὸν καὶ παραστάτην. Ὅλην σου τὴν ἐνέργειαν καὶ ὅλα σου τὰ χαρίσματα, διοικητικά, ἐπιστημονικά, οἰκονομικά, τὰ διέθετες χάριν τῆς Ἀκαδημίας, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχες ἀφοσιωθῇ ἐξ ὁλοκλήρου, θυσιάζων ἀκόμῃ καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν σου ζωὴν καὶ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν σου ἄνεσιν τὸν ἀναγκαιοῦντα χρόνον.

Μὲ τὴν κλασσικὴν σου μόρφωσιν καὶ μὲ τὸ ρητορικὸν σου τάλαντον εἶχες ἀποβῇ ὁ ἐμπνευσμένος τῆς Ἀκαδημίας ὁμιλητής. Πλήρεις χάριτος ἦσαν οἱ λόγοι σου κατὰ τοὺς συγχροὺς. ἑορτασμοὺς τῆς Ἀκαδημίας καὶ παρ' ὅλην τὴν ξηρότητα τῶν θεμάτων, κατ' ὁρῶντες μὲ τὴν ρητορικὴν σου χάριν νὰ διανθίσῃς τὸν λόγον μὲ τοὺς ὥραίους σου προλόγους καὶ ἐπιλόγους, ἔχων πάντοτε νὰ εἴπῃς κάτι νέον, πρωτότυπον, πατριωτικὸν καὶ ἐνθαρρυντικόν.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Κατοχῆς κατ' ὁρῶντες μὲ τὴν διπλωματικότητά σου νὰ κρατήσῃς τὴν Ἀκαδημίαν ἀγνὴν καὶ ἀλώβητον ἀπὸ τὴν βαρβαρικὴν βεβήλωσιν, τώρα δὲ καὶ πάντοτε ἠγωνίζεσο καὶ ἐκοπιάζεις διὰ τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν, τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν, διὰ τὴν συντήρησιν καὶ τὴν ἀξιοπρεπῆ ἐμφάνισιν τοῦ ιδρύματος. Δὲν εἶναι ρητορικὸν σχῆμα, ἂν λεχθῇ ὅτι ἔπεςες ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῆς Ἀκαδημίας.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε!

Τὸ κενὸν ποὺ ἀφήνει εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ὁ θάνατός σου εἶναι δυσαναπλήρωτον. Σήμερον οἱ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ συνάδελφοί σου αἰσθανόμεθα λύπην, μεγάλην λύπην. Ἀλλ' ὅταν μετ' ὀλίγον συνέλθωμεν διὰ νὰ ἐκλέξωμεν τὸν διάδοχόν σου, θὰ δοκιμάσωμεν μαζὶ μὲ τὴν λύπην καὶ στενοχωρίαν, μεγάλην στενοχωρίαν διὰ τὴν δυσκολίαν τῆς ἀντικαταστάσεώς σου. Ἐν μόνον θὰ ἔχωμεν τότε νὰ εὐχηθῶμεν: Νὰ ἔχῃ πάντοτε ὁ διάδοχός σου ζωντανὸν ἐνώπιόν του τὸ παράδειγμά σου καὶ νὰ αἰσθάνεται διὰ τὴν Ἀκαδημίαν τὸν πόνον ποὺ ἠσθάνετο δι' αὐτὴν ἡ ἰδική σου εὐγενὴς ψυχή.

Γεώργιε Οἰκονόμε, Ἡρῶς χρηστέ, χαῖρε!

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Β. ΚΟΥΓΕΑΣ

DIONYSOS PAIS ET ATTIS ENFANT

La mort si prématurée de G. P. Oikonomos a privé la Grèce d'un savant de grande qualité, et beaucoup de Français, d'un ami. Nous nous étions connus, il y a bien près d'un demi-siècle, à Paris, où il vint suivre les cours de Maxime Collignon. Il n'avait jamais oublié cette formation française, qui a donné à tous ses travaux une empreinte reconnaissable d'élégance et de clarté. G. P. Oikonomos était docteur *honoris causa* de la Sorbonne. En apportant ici à sa mémoire le témoignage d'une sympathie qui lui a été et restera toujours fidèle, je ressens une vive tristesse. Puisse ma contribution — à la manière de ces *profusiones* funéraires dont il étudia les rites — être agréable à ses mânes.

Quelques découvertes très récentes — et la lecture nouvelle d'un texte énigmatique rencontré il y a peu, en étudiant, d'après le livre de BENGT HEMBERG¹, les Cabires et leurs associés — ont déterminé les observations que je voudrais présenter ici, à la mémoire du cher savant disparu. Dans un passage du *Protreptique*², CLÉMENT D'ALEXANDRIE, voulant stigmatiser devant sa clientèle chrétienne les «orgies» des Corybantes et des Cabires, qu'il associait, a raconté, vers 180.-190 ap. J.-C., une série étrange et instructive d'histoires, mal expliquées jusqu'ici, dont on peut détacher ici ce qui est dit, 11, 19, 4:

«En appelant Cabires les Corybantes, on accuse aussi l'initiation cabirique. Car les deux fraticides (deux des Corybantes) emportant la ciste où se trouvait la virilité de Dionysos, s'enfuirent en Tyrrhénie, colporteurs de cette glorieuse marchandise. Ils y restèrent réfugiés, offrant à vénérer aux Tyrrhéniens, comme une précieuse leçon de piété, la ciste et son contenu»³. CLÉMENT D'ALEXANDRIE ajoute: «Δι' ἣν αἰτίαν, οὐκ ἀπεικότως τὸν Διόνυσόν τινες Ἄτιν προσαγορεύεσθαι θέλουσιν, αἰδοίων ἔστερημένον».

Ainsi, au temps de Clément d'Alexandrie, vers la fin du 1er s. de notre ère, on expliquait, assez bizarrement en certains cas, dans certains milieux, les ressemblances de Dionysos et d'Attis, par l'histoire des mystères des Corybantes, ces

¹ BENGT HEMBERG, *Die Kabiren*, 1950.

² Je cite ici la deuxième édition, sérieusement établie, de Cl. Mondésert; elle a bénéficié de commentaires excellents dûs à M. A. Plassart.

³ Trad. Mondésert, légèrement modifiée. Cf., sur ce texte, BENGT HEMBERG, *Die Kabiren*, p. 205 (à propos des cultes de Thessalonique).

mystères où, comme dit ironiquement CLÉMENT D'ALEXANDRIE lui-même (II, 19, 2): «il n'y a que meurtres et ensevelissements». La castration d'Attis et certaine tradition relative à la virilité de Dionysos coupée, puis enfermée dans une ciste, auraient provoqué l'assimilation admise entre la destinée des deux esprits printaniers, protecteurs de la vie végétale, le dieu grec et le favori de Cybèle.

Il ne s'agit pas, ici, bien entendu, d'étudier du point de vue de l'histoire des religions de tels rapprochements, et ces confusions de légendes qui datent d'un temps où la personnalité des dieux s'estompait partout rapidement dans le crépuscule du paganisme. Le dernier historiographe de Dionysos, H. JEANMAIRE¹, a parlé justement des effets de ce «syncrétisme intempérant», de ce «mysticisme émollient», dit-il, qui, cà et là, avaient développé la démonologie et l'occultisme au Ire s., entravant les essais de restauration de l'ancienne religion, tentés alors en certains milieux cultivés.

Ce qui nous importe, c'est de montrer ici que, bien longtemps avant le temps de Clément d'Alexandrie, Attis et Dionysos avaient été déjà rapprochés par l'art et la religion, quelle que fût la différence, évidente, de leur rang et de leur rôle. Assurément, la religion d'Attis et de Cybèle, si opposée au sentiment religieux des Grecs par la barbarie de ses pratiques orientales, comportait tout au moins certains éléments — l'étroite association, p. ex., avec l'arbre — qui préparaient le syncrétisme avec les cultes dionysiaques, où l'exaltation de la vie végétale et les rites mêmes de l'arbre² ont tenu tant de place. D'autre part nous savons que, malgré la date tardive des textes orphiques, qui n'ont guère été exploités qu'au IIIe s. ap. J.-C., par les néoplatoniciens, les traditions relatives à un Dionysos enfant martyrisé et dépecé par ceux qu'on appelait soit les «Titans», soit, comme le veut Clément d'Alexandrie, les Corybantes, étaient répandues: assez pour que des rituels dionysiaques d'Égypte, tel celui du papyrus de Gourobo, qui date du IIIe s. avant notre ère³, aient pu s'en inspirer. Malgré le piteux état de ce document, il laisse cependant reconnaître que le texte avait trait à des prières, et à la manipulation d'objets mystiques; parmi eux, les *symbola* de la «passion» d'un Dionysos enfant, *symbola* dont nous connaissons aussi le caractère orphique. On les retirait de la ciste (cf. le texte de Clément d'Alexandrie, ci-dessus, sur les voyages de la ciste dionysiaque), puis on les remettait dans une corbeille.

Confirmation précieuse — mais qui n'est pas isolée, comme on va voir — pour l'importance mystique du culte d'un Dionysos enfant, du temps même des premiers Ptolémées. Comment, de la mutilation supposée de ce *divine child*, αἰδοῖον ἑστει-
ονμένοϛ, a-t-on été amené à rapprocher la castration d'Attis, suite d'expérien-

¹ Dionysos, 1951, p. 475.

² Cf. H. JEANMAIRE, Dionysos, p. 21, à propos de la légende de Penthée précipité par la fureur des Ménades du haut du pin où il s'était réfugié. Le pin est l'arbre de Dionysos, comme d'Attis, et la pomme de pin a servi d'attribut aux autels bachiques, aux ser-

vants du thiasos. — Pour Dionysos Sabazios et les rapports avec Cybèle, cf. FR. CUMONT, Les relig. orientales dans le paganisme romain (4e éd.), p. 45 sqq.

³ Papyrus édité par Smyly, Dublin, 1921; O. KERN, Orphic. fragm. 31; cf. M. THIERNY, Classic. Quarterly 1922, p. 77; H. JEANMAIRE, Dionysos, p. 471-473.

ces amoureuses qui ne pouvaient se placer que dans la période d'adolescence? On hésite légitimement à entreprendre ici la tâche qui menerait plus ou moins vers l'éclaircissement cherché.

Ce «synchrétisme intempérant» s'est révélé surtout à Rome, et il a été sans doute consécutif à la propagande de Claude, qui, ayant connu l'éleusinisme alexandrin en Égypte¹, ne dut voir aucun inconvénient, après la transplantation en Occident du culte de la Magna Mater et d'Attis, aux assimilations alors imaginées et proposées.

On a surtout insisté jusqu'ici, à ma connaissance, sur les relations des cultes phrygiens de Rome avec les cultes de Dionysos Sabazios².

Je ne crois pas me tromper en constatant qu'on a été plutôt muet, d'autre part, sur les rapports visuels, rendus évidents par certains monuments figurés, qui s'étaient introduits dès l'époque hellénistique entre Attis et Dionysos. Cette sorte de pré-synchrétisme *visuel* ne pouvait manquer d'exercer une influence sur le rapprochement de la destinée des deux êtres divins. Quelle qu'ait été la diversité de leur vie légendaire, on doit compter fortement avec les preuves d'assimilation que nous apportent les monuments figurés: il y a longtemps qu'on a relevé que les croyances religieuses se propageaient surtout par la vue.

Mon attention a d'abord été attirée sur ce qui est indiqué ici — pour la première fois, peut-on croire — à l'occasion de constatations faites sur les groupes en calcaire de Dionysos enfant chevauchant les animaux sacrés à Memphis: groupes datés de Ptolémée 1er, et qui étaient alignés en file sur le mur Sud du dromos du Sarapieion³.

Ces groupes trouvés par A. Mariette en 1850-1851, ensablés depuis lors, sont restés à peu près inédits jusqu'ici, quoiqu'ils aient fait l'objet de certaines remarques d'U. WILCKEN, en 1917⁴. Ils représentent plusieurs fois un Dionysos Pais chevauchant innocemment divers animaux, certains inoffensifs, comme deux paons faisant la roue, mais aussi d'autres plus redoutables: une panthère, un lion, un cerbère égyptisant.

Dans tous les cas, le Dionysos est un *bambino*. Le Dionysos Pais de Memphis, monté, au centre de la file, sur une panthère femelle, porte un manteau descendant obliquement de l'épaule gauche, et qui paraît avoir été serré par un lien à la ceinture. Mais le devant de la partie inférieure du corps est découvert en son milieu, et le nombril reste apparent. U. Wilcken avait déjà pensé justement que cela pouvait rappeler certaines représentations d'Attis, disait-il, et des «Attis dionysiaques». Il n'a, toutefois, donné aucune précision à ce sujet. Quoique mutilé, le corps du jeune dieu chevauchant un paon à la roue déployée — il y a deux

¹ CH. PICARD, *L'Antiq. classique*, 20, 1951, 2, p. 351-381 (à propos de la patère d'Aquileia).

² FR. CUMONT, *Les religions orientales etc.*, 1929, I.1., p. 60 sqq.

³ Une publication de M. J. - PH. LAUER et demoi-

même est en cours d'impression, Publications de l'Institut, Paris, et Annales du Service des Antiquités d'Égypte.

⁴ U. WILCKEN, *Arch. Jahrb.* 32, 1917, p. 149-203.

groupes de ce type au Dromos — est exactement comparable à celui du Παις chevauchant la panthère. En particulier, la partie médiane et inférieure du corps de l'enfant-dieu était ici découverte, plus encore, semble-t-il, que pour le petit Dionysos juché sur le félin. Même observation dans tous les autres cas.

Une forme de nudité si conventionnelle n'est canonique que pour les Attis, et elle a été souvent remarquée, qu'il s'agisse de dieux adolescents, ou d'enfants¹. Pour s'en tenir à la catégorie des *bambini*, on la constate, par exemple, sur le curieux petit bronze égyptisant du trésor de Galjub (Égypte), conservé au Pelizaeus Museum (Heidelberg), et qui représente certainement un Attis, puisqu'il est coiffé du bonnet phrygien à fanons. Cet Attis enfant, comparable jusque dans son rôle au Dionysos du Dromos du Sarapieion memphite (puisque il chevauche un gros lion) a la poitrine et les épaules drapées, mais tout le reste de son corps apparaissait jusqu'à la hauteur des cuisses². Mêmes présentations d'autres Attis enfants debout; ainsi, les deux exemplaires du Musée de Berlin reproduits par J. LEIPOLDT³. Il en va de même pour l'Attis «enfant», *bambino* poupin et... ithyphallique, du British Museum: coiffé du bonnet phrygien, debout, entièrement drapé à l'arrière, il est nu impudemment de la poitrine aux cuisses, dans la position de face. Il porte sa corne d'abondance sur le bras gauche et tient de la droite ce que J. Leipoldt a considéré comme une grosse pomme de pin; elle serait trop grosse, à vrai dire, en proportions, et il vaut sans doute mieux considérer l'objet comme une forte grappe de raisin, avec sa tige⁴. Mêmes apparences pour le bronze d'Andrinople au Louvre: un Attis enfantin debout et adossé, tenant la syrinx; son ventre est découvert⁵. L'exhibition partielle est non moins sensible sur un marbre du Vatican⁶, sur une statuette d'Autun⁷. On ajouterait aisément à cette liste; mais ce qui importe est de faire constater que, dès le début de l'époque hellénistique, il y a eu pour Attis, comme pour Dionysos, création d'un type enfantin, de *putto*. Les deux modèles étaient très proches; on constate des interférences inattendues de modèles, à Memphis, dans le trésor de Galjub, ailleurs. Des interférences de fonctions, aussi, puisque l'Attis enfant soulève par-

1 Cf. J. LEIPOLDT, *Die Religionen in der Umwelt des Urchristentums*, 1926, dans le *Bilderatlas zur Religionsgeschichte* No 146 sqq.; FR. CUMONT, *Les religions orientales*, etc. pl. 4 à la p. 66, No, 2-3-4; S. REINACH, *Rép. stat.*, II, p. 471, 10-11-12.

2 J. LEIPOLDT, l. l., n° 146.

3 L. l., 147, 148 (celui-ci élevant un masque tragique au-dessus de sa tête, et qui accentue ainsi sa ressemblance fonctionnelle avec Dionysos. Cf. aussi les Attis enfants d'Agram, S. REINACH, *Rép. stat.*, 5, p. 220, n. 6-7, tenant des masques.

4 J. LEIPOLDT, *Sterbende und auferstehende Götter*, 1923, fig. 4; *Bilderatlas*, l. l., n° 149.

5 DE RIDDER, *Bronzes du Louvre*, I, p. 72, n° 493 et pl. 37; cf., F. CUMONT, l. l., pl. 42. Le pseudo-pantalon «à crevés» dont parle encore Fr. Cumont,

commentant l'image, est un simple pantalon oriental, du type des anaxyrides: c'est le mauvais rendu des plis qui a créé l'illusion et a formé l'apparence des «crevés», devenue traditionnelle. En d'autres endroits, il n'y a pas de «crevés» (cf. l'Attis du Vatican, ci-après). Il n'y a pas lieu de parler d'anaxyrides lacés (?): *sic*, R. THOUVENOT, *Public. Serv. antiq. Maroc*, 9, 1951, p. 118.

6 Chiaramonti: cf. W. AMELUNG, *Skulpt. Vatic. Mus. I. Chiaramonti*, n° 647 et pl. 81.

7 S. REINACH, *Rép. stat.*, II, p. 471, n° 12: à Rouen; dessin à St. Germain (Vente Schiff, mars 1905, n° 30, photo); cf., H. GRAILLOT, *Le culte de Cybèle, Mère des dieux*, à Rome et dans l'Empire romain, p. 133, n. 7, et p. 453-454; R. THOUVENOT, *Public. Serv. antiq. Maroc*, 9, 1951, p. 113 sqq. (cf. p. 118).

fois au-dessus de sa tête des masques de théâtre, et, à l'occasion, chevauche lui-même le lion. Il n'eût guère été concevable que cette parité des représentations iconographiques n'influencât pas, à la longue, et au point d'arrivée, la croyance, créant peu à peu l'étrange assimilation constatée par Clément d'Alexandrie, qu'on expliquait parfois en son temps en fonction de la castration(?) des deux personnages, au prix d'interprétations secrètes et compliquées.

Depuis qu'en 1921, à propos des Attis monumentaux du Mitrôon de Cyzique, marqués au signe de la feuille de lierre sacrée, nous avons montré l'importance d'un type sculptural d'Attis ailé¹, en soulignant les aspects *dionysiaques* que présente discrètement l'imagerie étudiée, d'autres documents de même caractère se sont révélés². Il manquait toutefois encore à notre connaissance un exemple d'Attis *bambino*, qui fût aussi ptérophore. Il vient de nous être procuré, grâce aux découvertes faites en Sabine en 1950, à Fianello Sabino³ (fig. 1).

Dans une grande récolte de sculptures qui a été recueillie à Fianello Sabino — documents dont l'étude n'est encore qu'amorcée⁴ — on a exhumé côte à côte une statuette de Silène ivre⁵ (haut. 0 m. 72) et un prétendu Attis — *Eros* (*sic!*)⁶, de taille comparable, puisqu'il atteint encore 0 m. 86. Les deux pièces sont en marbre, et faisaient visiblement partie d'un ensemble cultuel dionysiaque, ce qui eût dû avertir plus précisément du caractère de l'Attis — *Dionysos*.

Reconstitué avec quatre fragments, ce *bambino* ailé a perdu, depuis l'antiquité, son visage et l'une de ses ailes (gauche). Les jambes, brisées, sont elles-mêmes

Fig. 1.

1 CH. PICARD et TH. MACRIDY BEY, Bull. corresp. hellén., 45, 1921, p. 436 sqq., pl. 14-17.

2 CH. PICARD, Rev. arch. 1947, 1, p. 229-231 : Attis dansant de Banasa ; cf. R. THOUVENOT, Public. serv. antiq. Maroc, 9, 1951, p. 113 sqq. : l'auteur qui avait d'abord pensé à une «danseuse» a ignoré là le type ailé de Dionysos, et il fait intervenir bien à tort Eros dans ses commentaires.

3 D. FACENNA, Not. scav., série 8 a, vol., 5, fasc. 1-6, 1951, p. 55 sqq. ; cf. p. 67, fig. 13 b : Attis-«Eros» (*sic!*).

4 Le matériel du sanctuaire de Fianello Sabino

vient d'être reproduit sur la pl. 17 de l'American Journ. archaeol., 56, 1952, No 2 (avril), où l'on eût attendu que la publication, même provisoire, ne dissociât pas la tête et la corne d'abondance de l'Attis dionysiaque, d'une part, son corps, d'autre part. On retrouvera les *membra disjecta* dans la seconde rangée (à g.) et dans la troisième (près de la droite). La photographie que nous reproduisons ici, d'après les Not. scavi donne du moins l'ensemble et fait comprendre la figuration.

5 L. 1, p. 67, fig. 13 a.

6 Ibid., p. 67, fig. 13 b.

en partie disparues (au-dessous des genoux). Le type n'en est pas moins important. Le petit personnage, qu'on pourra comparer, ci-après, aux Bacchoi enfants de Vertault et de Reims, tenait une énorme corne d'abondance pleine de fruits et de grappes de raisins; il a beaucoup de mal à la soulever au-dessus de sa tête, tête dont il ne reste plus que le vide brisé, le visage s'étant tout entier détaché, assez régulièrement, au-dessous du bonnet phrygien et des franges de la chevelure frontale. Le bas de

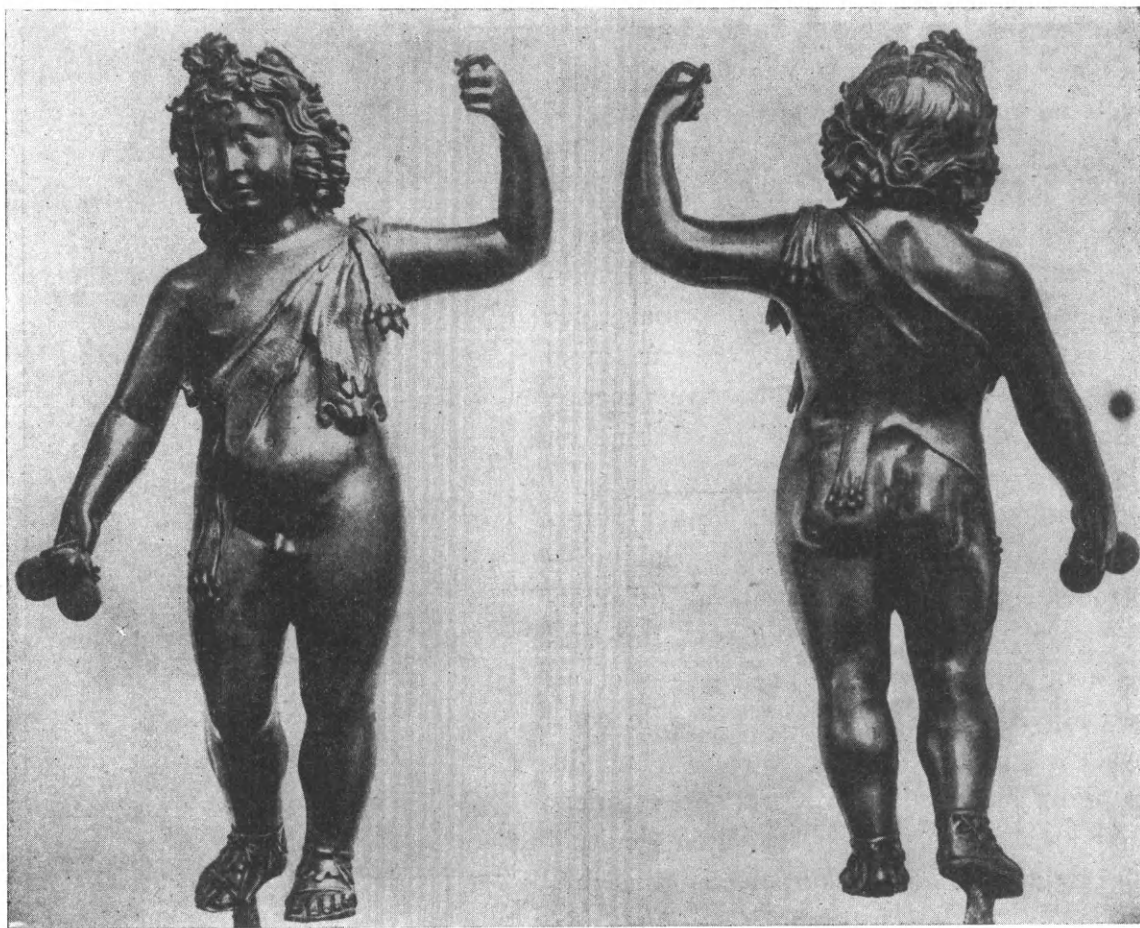

Fig. 2.

la corne d'abondance qui prenait appui sur l'épaule gauche, a disparu aussi. On comparera l'Attis enfant du British Museum, porteur lui-même de la *cornucopia*¹.

L'Attis de Fianello Sabino était représenté en marche, allant droit devant lui. Son vêtement, à manches, est de type oriental; il découvre ici encore toute la partie centrale et inférieure du jeune corps: le torse était drapé en partie, une sorte de rabat descendant du col et passant plus bas sous la ceinture.

On a noté que le travail était fin et soigné, qu'il y avait des restes de peinture, des traces de l'usage du trépan; la date proposée, du Ier s. ap. J-C., est pro-

¹ Ci-dessus, n. 14.

bable. Mais il n'eût pas fallu, en faisant le rapprochement, justifié, avec les grands Attis aux piliers de Cyzique¹, traiter ceux-ci aussi d'Attis-*Eros*². On a terriblement abusé du nom d'*Eros* pour les génies ptérophores hellénistiques. L'erreur était excusable il y a cent ans. Mais on peut savoir aujourd'hui que Dionysos et son cortège de Bacchoi enfants ont souvent reçu des ailes, le premier, à l'époque archaïque, déjà³, les autres — et même le gros Silène! dans l'art alexandrin et ailleurs. Ce qui est nouveau, répétons-le, c'est ici la présence attestée des ailes, au dos d'un Attis *bambino*. Je puis errer en pensant qu'il n'y en avait pas, jusqu'ici, d'autre exemple; mais je suis bien sûr qu'on en découvrira, en tout cas, un jour ou l'autre. La trouvaille de Fianello Sabino ouvre l'espoir de la constitution d'une série nouvelle.

Il n'est pas besoin d'insister sur la directe ressemblance générale du type des Attis enfantins, aptères ou ptérophores, dont nous venons de nous occuper, avec celui du Dionysos Pais, représenté très abondamment, de l'Orient à l'Occident, à travers tous les pays riverains de la Méditerranée. Vêtus, si l'on peut dire, de la seule nébride des *Bacchoi* — il peut s'agir soit du jeune dieu lui-même, devenu populaire à Alexandrie dès le temps des premiers Ptolémées — soit d'un de ses suivants, qui pullulent autour de lui sur les *skyphoi* d'argent hellénistiques de Boscoreale, de Bernay, de Pompei, etc., et qui se conforment à son type, tantôt ailés, tantôt aptères — ces petits dieux échappés du berceau montrent généreusement tout leur corps grassouillet. Le symbole de la peau animale ne voile rien. J'ai eu l'occasion de voir récemment à Reims (annexes du Musée) un moyen bronze inédit, à rapprocher du Dionysos enfant de Vertault (fig. 2) (Musée de Châtillon sur Seine), à qui HÉRON DE VILLEFOSSE avait accordé les honneurs d'une publication dans les *Monuments Piot*⁴. Son congénère de Reims⁵, doré

Fig. 3.

¹ Ci-dessus, n. 19.

² D. FACENNA, l. l., p. 69.

³ CH. PICARD, *Dionysos Psilax*, *Mélanges O. Navarre*, 1935, p. 317 sqq.

⁴ *Monum. Piot*, 3, 1896, p. 51 sqq., pl. 5.

⁵ J'en dois les photographies à Mlle O. Popovitch, directrice du Musée, qui n'aime guère cette pièce; mais elle a eu la bonne grâce d'accéder mal-

en surface, est moins soigné de facture, mais il s'apparente à l'autre par bien des caractères — coiffure enfantine relevée sur le sommet de la tête, avec boucles encadrant le visage, nébride en sautoir, mouvement des bras et des jambes, etc. — La main droite est en partie brisée, l'attribut tenu à gauche impossible à reconnaître (fig. 3).

En tout cas, nul ne niera la ressemblance générale de ces Dionysos enfants, du Ier s. de notre ère, avec les petits Attis dont on ne peut pas dire qu'ils sont les moins nus, la convention de leur dévoilement étant plutôt restée plus agressive. Il m'a semblé utile de faire noter ici que déjà dans les groupes des grandes statues cultuelles du Sarapieion de Memphis — donc à l'époque de Ptolémée Ier, déjà — Dionysos Pais exhibait son jeune corps avec une indiscretion calculée et rituelle: un corps d'enfant sans mutilation, d'ailleurs.

Dionysos n'a pas été le seul à devenir populaire, à l'époque du cosmopolitisme hellénistique, sous la forme d'un *divine child* qui ramenait la piété aux tendances sentimentales du préhellénisme. Nous pouvons constater qu'un rajeunissement analogue avait été procuré à Attis, le «beau dieu» phrygien, dont l'étrange gloire était due, pourtant, surtout à des prouesses amoureuses de l'adolescence, et à leurs suites¹.

Ces personnages, pour des raisons religieuses primitives, faciles à comprendre et partout marquées, ne cachaient pas leurs formes, quand ils ne s'intéressaient pas, même, à en faire l'exhibition. On devine comment, peu à peu, dans le secret des thiasés et des confréries du Proche-Orient, où le contenu de la ciste dionysiaque était objet de «mystères» — tout comme les rites sanglants du culte d'Attis et des Galles — l'attention, de plus en plus, a pu être attirée sur la présentation immodeste des statues des *Paidés*, jusqu'au temps de Clément d'Alexandrie, toujours ravi d'ailleurs de pouvoir stigmatiser, par ses révélations scabreuses, les croyances du paganisme.

CH. PICARD

gré tout à ma demande, en la faisant photographier pour moi. Je l'en remercie très vivement. Je n'ai trouvé aucune mention, ni publication — sauf erreur — du document, haut de 0 m 25 environ (dimensions à vérifier).

² Un Attis, petit enfant, est signé: c'est celui qui a été trouvé à Gortys, en Crète: menue figure, réfugiée, dirait-on, le long de la jambe droite d'un

personnage (masculin, semble-t-il) disparu. Cf., Röm. Mitt. 1890, p. 143; S. REINACH, Rép. stat., 3, p. 137, No 5; signature: Ἀθηναῖος Διονυσίου Πάριος. Le sculpteur parien Athénaïos a vécu et travaillé, semble-t-il au Ier s. (?) ap. J - C.; mais cette date n'est pas sûre. Le même nom d'artiste figure aussi sur une base découverte dans l'île de Mélos.

ΜΙΚΡΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΜΥΚΗΝΑΙΣ

Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ Ἰουλίου καὶ τὴν πρώτην ἐβδομάδα Αὐγούστου τοῦ 1952 εὗρισκόμην ἐν Μυκῆναις, παρακολουθῶν ὡς μέλος «συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς» τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ βασιλικοῦ περιβόλου Β. Ὁ κ. Ἰω. Παπαδημητρίου ἔθεσεν εὐγενῶς εἰς τὴν διάθεσίν μου τρεῖς ἐργάτας ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας, δι' ὧν ἐξετέλεσα τὰς ἀκολουθούσας δύο μικρὰς ἐρεῦνας καὶ διὰ τοὺς κατωτέρω περιγραφομένους σκοποὺς. Ἀμφότεραι αἱ ἐρευναι ἔμειναν ἡμιτελεῖς, δημοσιεύω ὅμως τὰ ἀποτελέσματα τούτων, διότι νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ συνεχισθῶσιν, ὁπότε ἴσως ὀδηγήσωσιν εἰς ἱκανοποιητικώτερα ἀποτελέσματα, ἐὰν περατωθῶσιν.

1. Ἡ καταστροφή τοῦ μεγάρου τῶν Μοκηνῶν.

Ἡ πρώτη ἐρευνα ἐγένετο εἰς τὸν κρημνὸν τοῦ Χάβου, κάτωθεν τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν, διὰ τὸν ἀκόλουθον λόγον: Ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως, κατόπιν εἰσηγήσεώς μου καὶ ἐπιτοπίου αὐτοψίας ὁμοῦ μετὰ τοῦ συναδέλφου κ. Ἀν. Ὁρλάνδου, ἀπεφάσισε νὰ καλύψῃ τὸ ἀνάκτορον ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ διὰ στέγης, διότι ἄλλως ἡ καταστροφή τοῦ μνημείου τούτου, ἐνὸς τῶν ἱερωτέρων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς, θὰ εἶναι ἐντὸς ὀλίγου ἀνεπανόρθωτος. Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ὁμως τοῦτο, πρέπει προηγουμένως νὰ ἀνακτισθῇ τεμάχιον τοῦ Κυκλωπείου τείχους τῆς Νοτίας πλευρᾶς, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ μέρος τοῦ ἀνακτόρου ἐχρησίμευε συγχρόνως καὶ ὡς ἀνάλημμα τούτου. Εἰς ἄγνωστον εἰσέτι ἐποχὴν ἀρκετὸν τμήμα τούτου τοῦ τείχους κατεκρημνίσθη ἐντὸς τῆς χαράδρας τοῦ Χάβου, συμπαρέσυρε δὲ μεθ' ἑαυτοῦ ὀλόκληρον τὸν Ν. τοῖχον τοῦ κυρίως μεγάρου, σχεδὸν ὀλόκληρον τὸν Ἀνατ. τοῖχον, μεθ' ὀλοκλήρου τῆς ΝΑ γωνίας φυσικά, μέγα τμήμα τοῦ δαπέδου, τὸ ἡμισυ τῆς ἐστίας καὶ τὴν βάσιν τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτῆς κιόνων¹. Σχεδὸν τὸ ἡμισυ τοῦ κυρίως μεγάρου καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ προδόμου παρεσύρθησαν εἰς τὸν κρημνόν. Ὁ κρημνὸς οὗτος εἶναι ἀπότομος, ἀλλ' οὐχὶ τόσον, ὥστε νὰ μὴ σταματήσουν ἐπ' αὐτοῦ μέρος τῶν ἐρειπίων. (Διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς κατηρχόμεθα καὶ ἀνηρχόμεθα ἐγὼ μετὰ τῶν ἐργατῶν μου ἐκ τοῦ ἀνακτόρου πρὸς αὐτὸν μετὰ σχετικῆς εὐκολίας).

Πότε ἔγινεν ἡ καταστροφή αὕτη εἶναι εἰσέτι ἄγνωστον. Αἱ ὑποδειγματικαὶ

1 Ὅρα τὸ λεπτομερὲς σχέδιον BSA XXV (1921-1923) πίν. II.

ἔρευναι τοῦ Wace κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ κατακρήμνις πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Μυκηνῶν, διότι πρὸς στήριξιν τοῦ ναοῦ ἐκτίσθη ἕτερος ἀναλημματικὸς τοῖχος περὶ τὸν 7ον αἰῶνα¹. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ πιθανώτερον, ἀλλὰ χωρὶς νὰ εἶναι καὶ βέβαιον. Ἡ μικρὰ ἔρευνα τοῦ Χάβου ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ δοκιμάσῃ, μήπως ἤθελον εὐρεθῇ ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια χρήσιμα διὰ τὴν μελετωμένην ἀναστήλωσιν καὶ ἐνδείξεις ἀκριβέστεραι περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου.

Κατὰ τὰ συμπεράσματα τοῦ Rodenwaldt² ἡ γραπτὴ ζωφόρος τοῦ ἀνακτόρου περιέθεε κύκλῳ ὁλόκληρον τὸ μέγαρον, ἔχουσα περὶ τὰ 46 μ. μήκους. Ἄν λοιπὸν ἡ κατολίσθησις τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ μεγάρου συνέβη ἐν Μυκηναϊκοῖς ἔτι χρόνοις (συνεπεία ὑποχωρήσεως τοῦ Κυκλωπείου τείχους ἢ ἔνεκα σεισμοῦ ἢ ἐκ τῆς τελικῆς καταστροφῆς «ὑπὸ τῶν Δωριέων»), τότε πολλὰ τετραγωνικὰ μέτρα τοιχογραφιῶν πρέπει νὰ ἔπεσον εἰς τὸν κρημνόν. Ἡ ὑπὸ ἀναλόγους συνθήκας εὗρεσις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος, ἀπὸ τῶν τειχῶν τῆς ὁποίας ἐρρίφθησαν ὁλόκληρα τεμάχια τῶν φλεγομένων τοίχων, ὁμοῦ μετὰ τῶν τοιχογραφιῶν των, παρεῖχεν ἐλπίδας ἐπαναλήψεως τῆς εὐνοίας τῆς τύχης. Ἄν πάλιν δὲν ἤθελεν εὐρεθῇ τίποτε τοιοῦτον, τότε θὰ εἴχομεν δικαίωμα νὰ εἴπωμεν μετὰ καλῆς πιθανότητος, ὅτι ἡ ΝΑ γωνία τοῦ μεγάρου κατεκρημνίσθη βραδύτερον, ὅτε τοῦτο κατέκειτο ἤδη πρὸ πολλοῦ εἰς ἐρείπιον.

Νομίζω ὅτι ἀξίζει τὸν κόπον, νὰ ἀναληφθῇ ἡ τελειωτικὴ ἔρευνα τῶν ἐπιχώσεων, αἵτινες ἄφθονοι ἐπικάθηνται εἰσέτι ἐπὶ τοῦ κρημοῦ τοῦ Χάβου. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς προκαταρκτικῆς ἐρεῦνης ὑπῆρξαν τὰ ἀκόλουθα: Εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τοῦ κρημοῦ, ὀλίγα μέτρα ὑπὸ τὴν ἄλλοτε γωνίαν τοῦ ἀνακτόρου, ἠνοίχθη μικρὰ τάφος. Ἡ ἐπίχωσις ἀπετελεῖτο ἀπὸ καθαρώτατα χρώματα, ἄνευ τοῦ ἐλαχίστου ὀστράκου. Ἦσαν τὰ ἀπορρίμματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Wace, ἐπικαθήμενα ἴσως ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, τὸν ὁποῖον αἱ πολυτετεῖς βροχαὶ εἶχον γυμνώσει πάσης προηγούμενης ἐπιχώσεως. Ἐπιφανειακῶς εὐρέθη μέγα τεμάχιον ἀλαβαστρίνης πλακὸς μετὰ κατεργασίας εἰς μίαν πλευράν. Προφανῶς ἀνήκεν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ἀνακτόρου.

Χαμηλότερον, σχεδὸν κατὰ τὰ δύο τρίτα τοῦ ὅλου βάθους τοῦ κρημοῦ, ἠνοίχθη εὐρυτέρα καὶ μεγαλυτέρα τάφος. Ἐνταῦθα μεγάλοι λίθοι καὶ ὀλίγον σχετικῶς χῶμα ἠμπόδιζον καὶ καθίστων δύσκολον τὴν ἐργασίαν. Μετὰ τῶν μεγάλων ὑπῆρχον καὶ μικρότεροι λίθοι καὶ ἄφθονοι χάλικες, ἐλάχιστα δ' ὀστρακα πάσης ἐποχῆς. Οἱ λίθοι ἦσαν χαλαροὶ μεταξύ των καὶ ἀσφαλῶς προήρχοντο καὶ οὗτοι ἐκ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν, διότι οἱ λίθοι κυλίνονται πάντοτε καὶ σωρεύονται βαθύτερον τῶν χωμάτων. Τινὲς λίθοι ἦσαν εἰργασμένοι, μετὰ δὲ αὐτῶν πῶροι ὀλίγοι (τὸ πλεῖστον εἶναι ἐντόπιοι τιτανόλιθοι). Μετ' αὐτῶν ἀνευρίσκοντο καὶ ἀρκετὰ τεμάχια κεράμων πηλίνων Ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Ἰσως νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ ναοῦ ἢ ἐξ ἄλλων Μεταμυκηναϊκῶν οἰκοδομημάτων τῆς ἀκροπόλεως.

¹ BSA XXV, 245.

² GERHART RODENWALDT, Der Fries des Megarons von Mykenae 44.

Ἡ εἰκὼν αὕτη ἐξηκολούθει μέχρι βάθους 1.50 μ. περίπου. Κατόπιν ἐφθάσαμεν εἰς στρώματα μαύρων χρωμάτων περιεχόντων λίθους, ἀραιὰ ὄστρακα καὶ συντρίμματα κονιαμάτων. Ταῦτα ἦσαν πολὺ μικρὰ καὶ δὲν ἦσαν τῆς αὐτῆς ποιότητος. Τινὰ ἦσαν χονδροειδέστερα, ἄλλα ὅμως προήρχοντο ἐκ γραπτῶν κονιαμάτων λεπτῆς κατασκευῆς καὶ οὐδεμία ἀμφιβολία εἶναι δυνατή, ὅτι εἶναι Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Δυστυχῶς ἡ ἐργασία διεκόπη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκριβῶς. Ἦτο Παρασκευή, 1η Αὐγούστου, ὁ ἔφορος τὴν ἡμέραν ἐκείνην διέκοψε τὴν ἐργασίαν κατὰ τὴν μεσημβρίαν καὶ δὲν εἰργάσθη τὴν ἐπομένην, ὥστε δὲν ἔσχον πλέον τὴν εὐκαιρίαν νὰ συνεχίσω τὴν ἔρευναν. Νομίζω ὅμως ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ συνεχισθῇ. Δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβώσω, ἂν τὸ στῶμα ἐκεῖνο ἦτο ἀρχαῖον ἢ ὠφείλετο εἰς ἀπορρίμματα τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Τσούντα. Ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς τάφρου καὶ κάτω, μέχρι τοῦ χειμάρρου τῆς χαράδρας, ὑπάρχει παχεῖα ἐπίχωσις ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀφθονοῦν τεμάχια Μυκηναϊκῆς κεραμικῆς καὶ Ἑλληνικῶν κεράμων. Πιθανὸν μέρος τι ἐξ αὐτῆς νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἀρχικὴν κατακρήμνισιν τοῦ μεγάρου.

2. Ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως.

Κατὰ τὰς τραγικὰς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡμέρας τοῦ 1940 - 41 εἶχε διαταχθῇ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἡ ἐσπευσμένη ἐξασφάλισις τῶν ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀρχαιοτήτων ἐναντίον ἐνδεχομένων βομβαρδισμῶν. Εἰς τὸν ὑποφαινόμενον ἀνετέθη ἡ ἐξασφάλισις τῆς Μυκηναϊκῆς συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Τὸ προσωπικὸν τοῦ ὑπ' ἐμὲ συνεργείου ἦτο ἀρκούντως πολυάριθμον. Ἐπειδὴ δ' ἡ καταγραφὴ καὶ συσκευασία τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπῆτει ἀρκετὸν χρόνον ἐκ μέρους τοῦ λοιποῦ προσωπικοῦ, ἡ εὐκαιρία πρὸς ἔρευναν τῶν ὑπογείων καὶ πάσης γωνίας τοῦ Μουσείου, ὡς καὶ βραχεῖαί τινες μελέται καθίσταντο ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ δυναταί. Μεταξὺ ἄλλων δύο σπουδαῖα γεγονότα προέκυψαν οὕτω. Πρῶτον ἐπὶ ἐνὸς ραφίου ὑψηλὰ ἐντὸς τῶν ὑπογείων ἀνεκαλύφθησαν ἑκατοντάδες μικρῶν τεμαχίων τοιχογραφιῶν ἐκ Τίρυνθος, αἵτινες προήρχοντο ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Σλήμαν. Τούτων οὐδεμία μελέτη ἦτο δυνατή, διότι ἐγκιβωτισθεῖσαι ἀμέσως ἀπεστάλησαν εἰς τὰ καταφύγια. Μεταξὺ αὐτῶν, ἐφόσον κατέστη δυνατόν νὰ ἴδω, δὲν περιλαμβάνοντο εἰκονιστικὰ θέματα, ἀλλὰ μόνον διακοσμητικά. Ἡ παρατήρησις ὅμως ἦτο ἐντελῶς ἐπιπολαία καὶ ἐλπίζεται ὅτι θὰ συμπληρωθῇ ἐν καιρῷ πρὸς πλήρη δημοσίευσιν τοῦ ἀξιολόγου εὐρήματος. Ὁ ἀείμνηστος Rodenwaldt δι' ἐπιστολῆς του εὐθὺς μετὰ τὸ εὔρημα τοῦτο (δὲν ὑπῆρχεν ἔτι ἐμπόλεμος κατάστασις) μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὅτι δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς αὐτὸν τὸ γεγονὸς τῆς ὑπάρξεως τῶν τοιχογραφιῶν. Διὰ τοῦτο ἡ ἀνακάλυψις τὸν διέθεσεν «wie elektrisiert», διότι παρ' ὅλας τὰς ἐρεῦνας του δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀνέυρῃ ἵχνος τῶν τοιχογραφιῶν κατὰ τὸ 1910 - 12, ὁπότε ἐδημοσίευσεν τὰς τοιχογραφίας τῆς Τίρυνθος.

Τὸ δεύτερον εὔρημα ἦτο ἴσως ἔτι σπουδαιότερον, ἐπειδὴ δὲ ἐπρόκειτο περὶ λιθίνων τεμαχίων, τῶν ὁποίων ἡ σειρὰ ἀποκρύψεως ἤρχετο τελευταία, κατέστη δυνατὴ ἡ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας μελέτη κατὰ τὰς ἐνδιαμέσους ὥρας. Ἐπρόκειτο δη-

λαδὴ περὶ δεκάδων τινῶν τεμαχίων ἐκ τῆς γλυπτῆς προσόψεως τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, τῶν ὁποίων τὴν παρουσίαν οὐδεὶς ὑπόπτευεν ἐν Ἀθήναις. Προήρχοντο ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ τάφου ὑπὸ τοῦ Σταματάκη (1879), ὅστις ἀνέσκαψε πλήρως τὸν τάφον. Δὲν ἀποκλείεται, τινὰ τεμάχια νὰ εὗρέθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Σλημαν, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1873 μέχρι τοῦ 1876 ἠρεύνησε τοὺς θολωτοὺς τάφους τῶν Μυκηναίων, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως. Εἰς τὰ παλαιὰ ἐκεῖνα τεμάχια προσετέθησαν καὶ ὀλίγα ἄλλα, τὰ ὁποῖα εἶχε περισυλλέξει ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν πέριξ τοῦ τάφου ἀγρῶν ὁ κ. Μ. Μιτσὸς ὀλίγον πρὸ τοῦ 1939 καὶ τὰ ὁποῖα φιλοφρόνως εἶχε παραχωρήσει πρὸς μελέτην καὶ δημοσίευσιν, τόσον εἰς ἐμέ, ὅσον καὶ εἰς τὸν κ. Wace. Ἦδη μετὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τῆς μελέτης ἀπεδείχθη, ὅτι ἀρκετὰ τεμάχια προσηρμύζοντο μεταξύ των. Εἶχεν ἐπίσης καταστῆ φανερόν, ὅτι ὑπῆρχον καὶ δύο μικροὶ ἡμικίονες, περίπου ὅμοιοι πρὸς τοὺς μεγάλους ἡμικίονας τοῦ τάφου. Ὁ εἰς μάλιστα ἐξ αὐτῶν συνεκολλήθη κατὰ μέγα μέρος ἐκ μικροτέρων τεμαχίων. Εἶχον ἤδη καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου ἔφερε δύο σειρὰς ὑπερκειμένων ἡμικιώνων καὶ ὅτι οἱ μικρότεροι πρέπει νὰ ἦσαν ὑπὲρ τοὺς μεγάλους, ἐκατέρωθεν τοῦ κουφιστικοῦ τριγώνου τοῦ τάφου.

Ἐν τῷ μεταξύ προσετέθη εἰς τὴν δύναμιν τοῦ συνεργείου τῆς Μυκηναϊκῆς συλλογῆς ἀνεκτίμητος ἐθελοντῆς διὰ νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀπόκρυψιν τῶν ἀρχαιοτήτων, ὁ καθηγητὴς κ. Wace. Κατὰ τὰς ἀκολούθους ἡμέρας ἐσυνεχίσαμεν ἀπὸ κοινου τὴν μελέτην τῶν τεμαχίων καὶ κατωρθώσαμεν νὰ προσαρμόσωμεν ἀρκετὰ ἀκόμη πρὸς ἄλληλα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κοινῆς μελέτης ἀνεκοίνωσε δι' ἐπιστολῶν ὁ κ. Wace πρὸς τὸν κ. D. S. ROBERTSON, ὅστις ἐδημοσίευσεν βραχεῖαν ἔκθεσιν¹. Βραδύτερον ὁ Wace περιέλαβε ταῦτα εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον του περὶ Μυκηναίων², ὁμοῦ μετὰ προσωρινοῦ σχεδιάσματος τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Ὁρθῶς τονίζεται ὁ πειραματικὸς χαρακτὴρ τοῦ σχεδίου ἐκείνου. Ἄνευ ριζικῆς μελέτης πάντων τῶν τεμαχίων, παλαιῶν καὶ νέων, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ὁπὰς καὶ λοιπὰ λείψανα στερεώσεως, τὰ ὁποῖα φέρουσι τὰ τε τεμάχια καὶ ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου, οὐδεμία ριζικὴ ἐργασία δύναται νὰ ἐπιχειρηθῇ. Ἰδίως προβληματικὴ παραμένει ἡ μορφή τῆς διακοσμήσεως εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν ἡμικιώνων, διότι εἶναι ἀδιακόσμητον καὶ ἴσως ἐκαλύπτετο εἴτε ὑπὸ φύλλων χαλκοῦ εἴτε ὑπὸ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Οἱ νέοι ἡμικίονες εἶχον ὡς βάσεις τοὺς ἄβακας τοὺς προεξέχοντας ὑπὲρ τὰ κιονόκρανα τῶν μεγάλων ἡμικιώνων³. Κατὰ τὸ 1951, ὅποτε ἐγένετο ἡ ἀναθόλωσις τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας, ἐπωφελοῦμενος τῶν ἱκτιωμάτων ἐξήτασα τὴν ἄνω δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ ἀνάλογον πλίνθον — βάσιν. Κατόπιν ἀπλῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ἐπικαθημένων χωμάτων καὶ πλύσεως δι' ὕδατος, ἀνεφάνη καθαρῶς τὸ ἴχνος τοῦ ἄλλοτε ἐπικαθημένου ἡμικίονος. Ὡστε, ὡς ἄλλως

¹ JHSt. 61, 1941, 14-16.

² Mycenae (Princeton 1949) 29 ἐξ. καὶ εἰκ. 51.

³ Αἱ πλίνθοι αὗται αἱ προεξέχουσιν εἰς τὰς προσόψεις τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ τάφου τῆς

Κλυταιμνήστρας καὶ αἵτινες ἀπησχόλησαν πολὺ τὸν Thiersch, ὀνομάζονται «secondary capitals» ἢ «extrabaci» εἰς τὰς μέχρι τοῦδε δημοσιεύσεις. Ὅρα BSA XXV 342 καὶ 344.

ἦτο φυσικόν, καὶ εἰς τὸν τάφον τῆς Κλυταιμνήστρας ἐπανελαμβάνετο ἡ αὐτὴ διάταξις.

Μερικὰ νέα τεμάχια ἐκ τῆς προσόψεως τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρείως εἶναι τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα καὶ ἀπεικονιζόμενα βάσει προχείρων φωτογραφιῶν, αἵτινες ἐλήφθησαν τότε. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ πολλὰ ἄλλα τῶν ὁποίων μερικὰ ἴσως καταστῇ δυνατὸν νὰ συγκολληθῶσι μεταξύ των.

1) Μέγα τεμάχιον ἡμικίονος (εἰκ. 1) συγκολληθὲν ἐκ τριῶν μικροτέρων (διαστάσεις δὲν ἐλήφθησαν). Προέρχεται ἐκ τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἡμικίονος, τοῦ

Εἰκ. 1. Τὸ κάτω μέρος ἑνὸς τῶν ἀνωτέρων ἡμικιόνων.

Εἰκ. 2. Μεγάλα τεμάχια τῶν ἄνω ἡμικιόνων τοῦ τάφου.

ὁποίου τὸ κατώτατον μέρος (ὑψους 60–70 ἑκατοστῶν) εἶναι ἀδιακόσμητον. Φέρει ἐπιμήκη ὀπὴν σχηματισθεῖσαν ὑπὸ πέντε ἀλλεπαλλήλων διατρήσεων διὰ τερέτρου. Προφανῶς ἡ ὀπὴ ἐχρησίμευε πρὸς στερέωσιν ἐπενδύσεως, ἥτις ἴσως δὲν ἀπετελεῖτο ἐκ φύλλων χαλκοῦ, διότι τότε θὰ ὑπῆρχον πολλαὶ μικρότεραι ὀπαί.

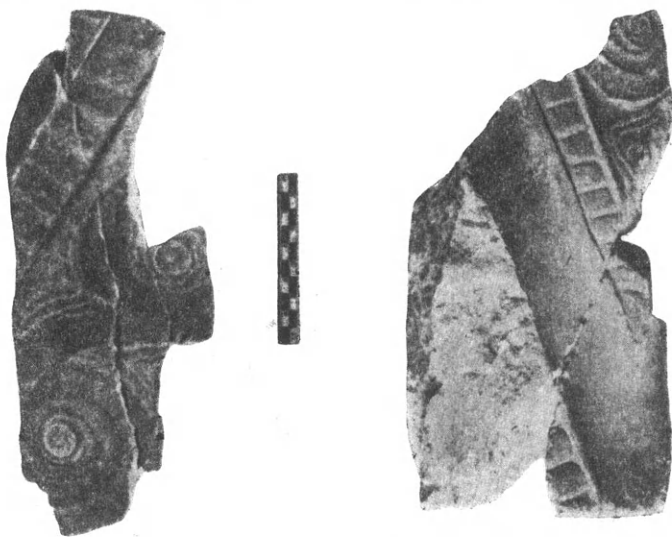
2) Δύο εὐμεγέθη τεμάχια ἐκ τῶν αὐτῶν ἡμικιόνων (εἰκ. 2). Τὸ ἐν συνεκολλήθη ἐκ περισσοτέρων τεμαχίων. Αἱ ἐπιφάνειαι εἶναι ἐφθαρμέναι.

3) Δύο μικρότερα τεμάχια ἐκ τῶν αὐτῶν ἡμικιόνων (εἰκ. 3), ὧν ὅμως ἡ διακόσμησις διατηρεῖται καλῶς. Συνεκολλήθησαν τὸ ἐν ἐκ δύο καὶ τὸ ἕτερον ἐκ τριῶν τεμαχίων.

Οἱ ἡμικίονες οὗτοι δὲν ἔφερον τεθλασμένην διακόσμησιν, ὥς οἱ κάτω, ἀλλὰ διέθεε τούτους ζώνη ἀτέρμονος κοχλίου ἐκ σπειρῶν ἐλικοειδῶς ἀνερχομένων πρὸς

τὰ ἄνω. Αἱ σπεῖραι περιβάλλοντο ἀμφοτέρωθεν ὑπὸ ἀστραγάλων καὶ ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ σκοτίας.

4) Τεμάχιον ἐκ δίσκου (εἰκ. 4), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν περιφέρειαν καταλήγει εἰς κυματίωσιν περιβαλλομένην ὑπὸ δύο ταινιῶν καὶ χωριζομένην διὰ καθέτων

Εἰκ. 3. Μικρότερα τεμάχια τῶν ἄνω ἡμικιόνων τοῦ τάφου.

ἐγκοπῶν δίκην ἀστραγάλου. Κατὰ τὸ τεθραυσμένον μέρος διαμπερεῖς αὐλακες ὁπῶν διὰ τερέτρου. Τὸ τεμάχιον ἀσφαλῶς παρενεβάλλετο μεταξὺ τοῦ ἀνωτάτου μέρους τοῦ ἡμικίονος καὶ τοῦ ἐχίνου τοῦ κιονοκράνου.

5) Δύο τεμάχια ἐκ κιονοκράνων τῶν ἄνω ἡμικιόνων (εἰκ. 5). Τὸ μικρότερον φέρει μόνον φύλλα, τὸ μεγαλύτερον διατηρεῖ πλὴν τῶν φύλλων καὶ τεμάχιον τοῦ ἐχίνου, ὅστις ἐκοσμεῖτο διὰ λοξῶν ζωνῶν τρεχούσης σπείρας περιβαλλομένης ὑπὸ ἀστραγάλων

διαχωριζομένων ὑπὸ σκοτίας ἀκριβῶς ὥς καὶ εἰς τοὺς κορμούς τῶν ἡμικιόνων.

6) Ὅμοιον τεμάχιον κιονοκράνου μεῖζον, ἀλλὰ λίαν ἐφθαρμένον. Διακρίνονται φύλλα, ἀλλ' ἴσως ὁ ρυθμὸς εἶναι ἐλαφρῶς διάφορος καὶ αἱ διαστάσεις κατὰ

Εἰκ. 4. Τεμάχιον (εἰς δύο ὄψεις) ἐξ ὑποτραχηλίου τῶν ἄνω ἡμικιόνων τοῦ τάφου.

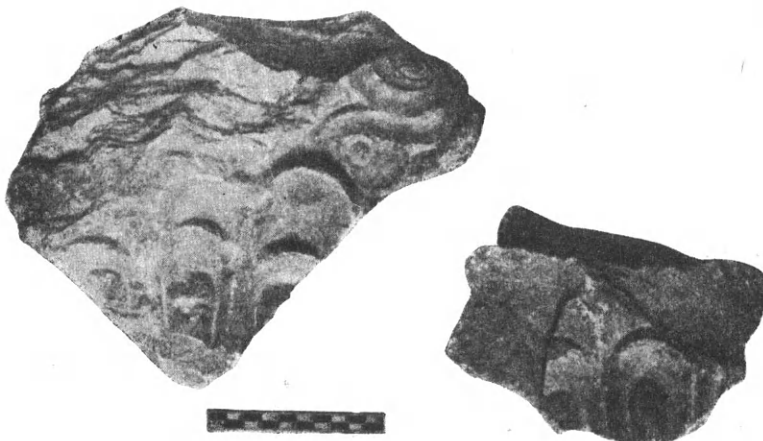
τι ὀγκωδέστεραι, ὥστε τὸ τεμάχιον χρήζει ἐπιμελεστέρας ἐξετάσεως προτοῦ ἀποδοθῇ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου.

7) Τεμάχιον ἄβακος ἐκ τῶν ἄνω κιονοκράνων. Εἰς τὴν βάσιν φέρει τὴν ἐγκοπήν, ἣν γνωρίζομεν ἤδη ἐκ τῶν μεγάλων ἡμικιόνων τοῦ τάφου. Ἐνταῦθα ὁμως

τὰ μέτωπα τοῦ ἄβακος δὲν εἶναι κάθετα, ἀλλ' εὐρύνονται πρὸς τὰ ἄνω, νεύοντα πρὸς τὰ ἔξω. Δυστυχῶς τὸ τεμάχιον εἶναι ἐλλιπὲς ἄνω (εἰκ. 6).

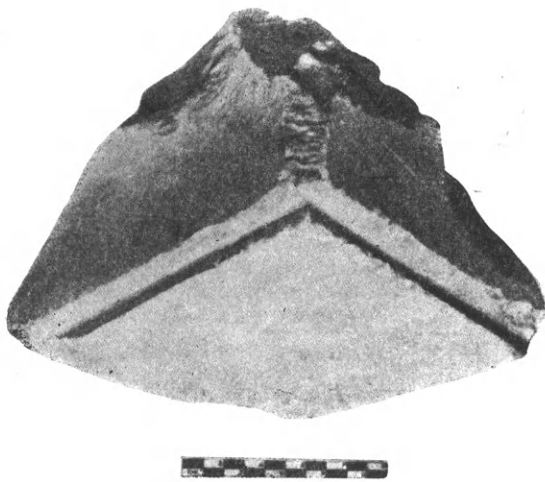
8) Ὑπάρχουσι τέλος διάφορα τεμάχια ἐκ πορφύρου (εἰκ. 7), ἅτινα ἀνήκουσιν εἴτε εἰς ζώνας σπειρῶν (ἐνθετος ἐνίοτε ὁ ὀφθαλμὸς τῆς σπείρας) εἴτε εἰς ταινίας τριγλύφων καὶ ἡμιροδάκων. Ἡ κατεργασία τῶν τεμαχίων τούτων εἶναι ἔξοχος.

Πλὴν τῶν τελευταίων τούτων τεμαχίων, πάντα τὰ ἀνωτέρω σύγκεινται ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρασινωποῦ σκληροῦ λίθου, ἐξ οὗ καὶ οἱ μεγάλοι ἡμικίονες τοῦ τάφου. Ἡδη, μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ τραχηλικοῦ δακτυλίου (εἰκονιζομένου καὶ παρὰ

Εἰκ. 5. Τεμάχια ἐχίνων ἐκ τῶν ἄνω ἡμικιόνων τοῦ τάφου.

WACE, Mycenae εἰκ. 50a ἐνθα καὶ τινὰ ἄλλα ἐκ τῶν καλύτερον διατηρουμένων θραυσμάτων), ὥς καὶ τοῦ ἄβακος, ἔχουσιν ἀνάγκην ἀναθεωρήσεως αἱ μέχρι τοῦδε ἀναπαραστάσεις καὶ τῶν μεγάλων κιονοκρανῶν. Ἐπὶ πλέον ἐνδιαφέροντα προβλήματα γεννῶνται καὶ ὥς πρὸς τὴν ἐπιβίωσιν τῶν κιονοκρανῶν τούτων. Κατὰ τὴν

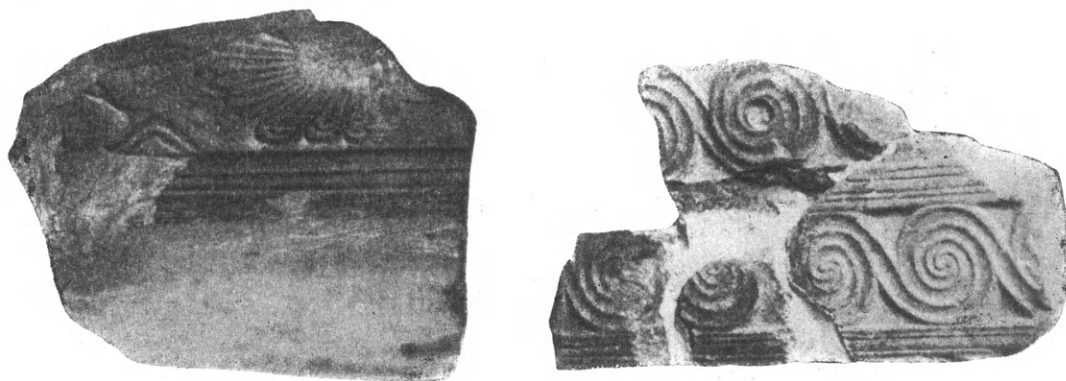

Εἰκ. 6. Τεμάχιον ἄβακος ἐκ τῶν ἄνω ἡμικιόνων τοῦ τάφου.

ἀρχαίαν παράδοσιν ὁ Δωρικὸς ρυθμὸς ἐγεννήθη ἐν τῇ Ἀργολίδι. Ἐπὶ πλέον οἱ εἰδικοί τονίζουν, ὅτι ἐκεῖ θὰ ἦσαν ὁρατὰ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν ἔργα, ὥς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Πύλης τῶν Λεόντων ἢ ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους εἶναι δυνατόν νὰ συνεχίζεται ἡ παράδοσις εἰς τύπους τινὰς κιονοκρανῶν ὥς τὸ τῶν Ἀρχάδων ἢ ἀρχαῖκά τινα κιονόκρανα τῆς Ποσειδωνίας, ἣτις ἦτο ἀποικία Ἀχαϊκή. Περὶ τούτων ὅμως θὰ χρειασθῇ λεπτομερεστέρα μελέτη, ἣτις πρέπει νὰ ἀναληφθῇ ἀλλαχοῦ, ὅποτε ἴσως ἀποδειχθῇ, ὅτι ἔχομεν «Ἀχαϊκὸν» κιονόκρανον καταγόμενον ἐκ Μυκηναϊκῶν προτύπων.

Τὰ γλυπτὰ τεμάχια, τὰ ὅποια διεκόσμουσαν τὴν πρόσοψιν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, ἀπετελοῦντο ἐκ πολυχρώμων λίθων. Αἱ βάσεις τῶν κάτω ἡμικιόνων (εὗρισκόμεναι in situ) σύγκεινται ἐκ κιτρίνου ἀμυγδαλίτου λίθου (conгло-

merat¹). Οἱ ἡμικίονες (παλαιοὶ καὶ νέοι) ὡς καὶ τινες διακοσμητικαὶ πλάκες, ἐκ σκληροῦ πρασίνου ἀσβεστολίθου. Ἄλλαι πλάκες καὶ γλυπτὰ μέλη εἶναι ἐξ ἐρυθροῦ μαρμάρου (πορφύρου τοῦ Ταῦγέτου, ὡς νομίζω). Ταῦτα εὐρίσκονται σήμερον ἐν Ἀθήναις, ἐν Λονδίῳ, ἐν Μονάχῳ, ἐν Καρλσρούῃ καὶ ἐν μικρὸν τεμάχιον ἐν Βερολίῳ. Ἐκτὸς ὅμως τούτων, τὸ λεύκωμα τοῦ λόρδου Elgin περιέχει καὶ δύο ἰχνογραφήματα τοῦ Ittar, τὸ ἐν μὲ σπείρας καὶ τὸ ἄλλο μὲ ρόδακας, ἅτινα παριστάνουσι «πλάκας λευκοῦ μαρμάρου»². Δυστυχῶς αἱ πλάκες αὗται ἐξηφανίσθησαν ἔκτοτε. Περαιτέρω ἡ συλλογὴ Elgin περιεῖχε καὶ τὰ δύο περίφημα ἀνάγλυφα τοῦ Βρετανικοῦ μουσείου, τὰ ὁποῖα παριστῶσι ταύρους. Αἱ δύο αὗται πλάκες ἐφορτώθησαν ἐκ Πειραιῶς ἐπὶ τοῦ *Braakel* διὰ λογαριασμὸν τοῦ Elgin, ἐνῷ ἡ σχετικὴ ἀλληλογραφία ἀναφέρει, ὅτι τὰ «μαρμάρινα κοσμήματα τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸν θησαυ-

Εἰκ. 7. Τεμάχια ἐκ πορφύρου (τριγλύφα - ἡμιρόδακες καὶ σπείραι) ἐκ τῆς διακοσμήσεως τοῦ τάφου.

ρὸν τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν Μυκῆναις» ἐφορτώθησαν ἐπὶ τῆς φρεγάτας *Victorieuse*. Αἱ λεπτομερεῖς ἔρευναι τοῦ Pryce ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι παρὰ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν τοῦ Hunt δὲν ἐπρόφθασαν τὰ «κοσμήματα» νὰ φορτωθοῦν ἐπὶ τῆς φρεγάτας καὶ δι' αὐτὸ τὰ παρέλαβε τὸ *Braakel*, τὸ ὁποῖον ἔφθασεν εἰς Πειραιᾶ ἓνα μῆνα βραδύτερον (Δεκέμβριον 1802). Οὕτω κατέληξαν εἰς τὸ Λονδίνον ἄνευ πινακίδος ἐμφαινοῦσης τόπον εὐρέσεως. Διὰ διαφόρους ἄλλους λόγους ὁ Pryce συμπεραίνει, ὅτι αἱ δύο αὗται πλάκες μόνον ἐκ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως εἶναι δυνατόν νὰ προέρχωνται, διότι μόνον ἐκεῖθεν περιεῖχε Μυκηναϊκὰ γλυπτὰ ἢ συλλογὴ Elgin. Ἐπὶ πλέον εὐρίσκει, ὅτι τὸ πάχος τῶν πλακῶν συμφωνεῖ πλήρως πρὸς ἄλλα γλυπτὰ τῆς προσόψεως³. Ὁ Sir A. Evans παρεδέχθη τοὺς ἀνωτέρω συλλογισμοὺς καὶ ἀνεπιφυλάκτως ἀποδίδει τὰς δύο πλάκας εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἀτρέως⁴.

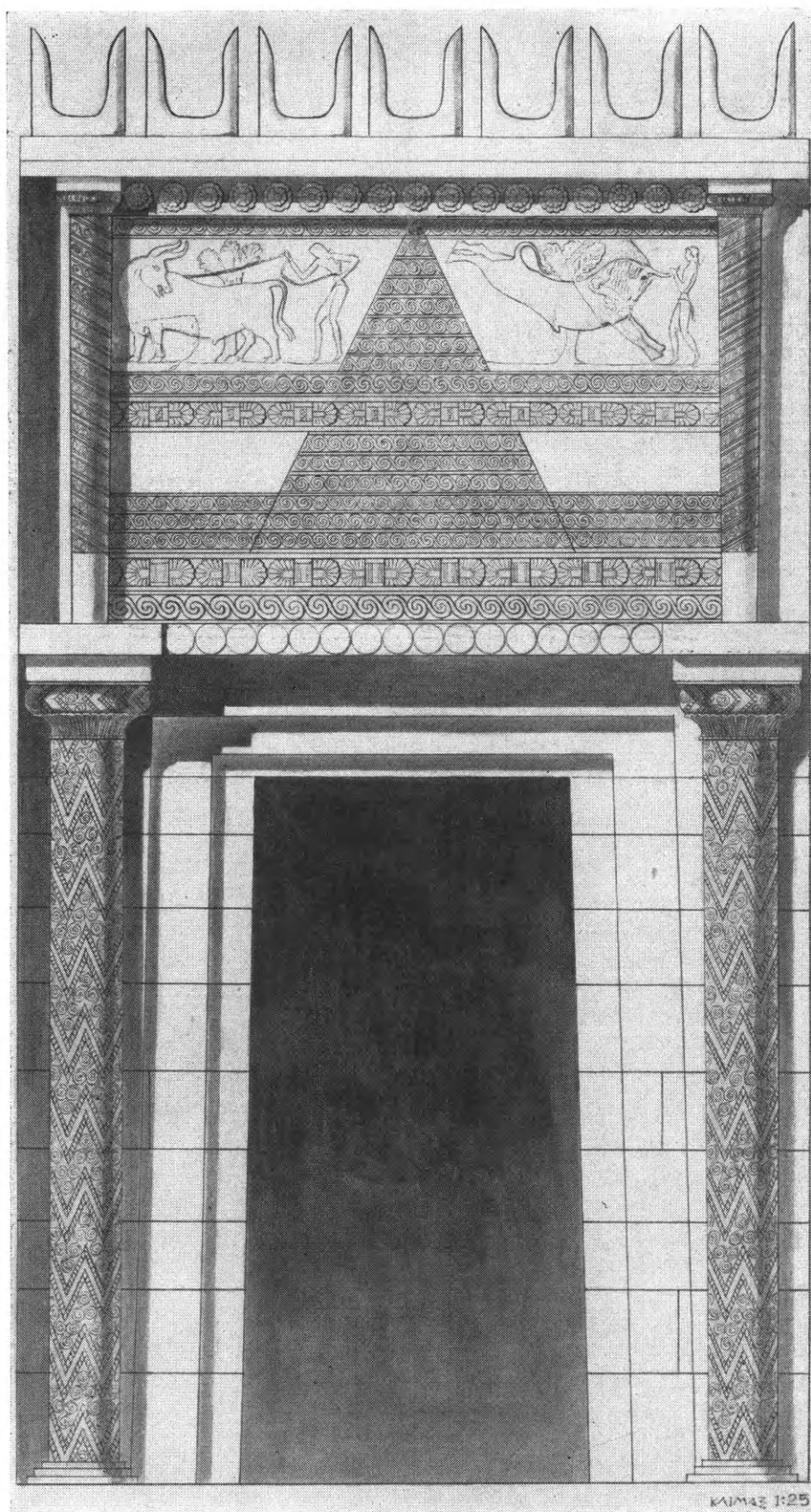
Οἱ συλλογισμοὶ καὶ συνδυασμοὶ τοῦ Pryce δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικοί, ἐκτὸς ἐὰν ἤθελον ἐνισχυθῇ ὑπὸ πραγματικῶν γεγονότων ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ τάφου.

1 Εἰς τὰς ὀνομασίας τῶν λίθων ἀκολουθοῦμεν τὸν PRYCE, Brit. Mus. Cat. of Sculpture 1, 1 (α'. ἐκδ. 1928) 18 ἐξ.

2 PRYCE ἔ. ἀ. 30 - 31 εἰκόνες 27 - 28.

3 Ἔ. ἀ. 17 καὶ 28.

4 A. EVANS, The Shaft Graves and Bee - hive Tombs κλπ. (1929) 77 ἐξ. καὶ Palace of Minos III 197 ἐξ.

Ἀναπαράστασις τῆς προσόψεως τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως».

Τούναντίον, ἐπειδὴ τὸ «white marble» γνωρίζομεν σήμερον ὅτι εἶναι γυψόλιθος καὶ ἐπειδὴ ἐκ τοιούτου ὕλικου συνίστανται οἱ ἡμικίονες τοῦ θησαυροῦ τῆς Κλυταιμνήστρας, λογικώτερον θὰ ἦτο νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι μᾶλλον ἐκεῖθεν προέρχονται αἱ δύο πλάκες, ἂν προέρχονται ὅλως ἐκ Μυκηνῶν. Τὰς σκέψεις ταύτας συνεμερίσθη ἐπιφυλακτικῶς καὶ ὁ Wace, διότι εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον του ἀναφέρει τὰς δύο πλάκας (προηγούμενως εἶχεν ἀποφύγει νὰ ὁμιλήσῃ περὶ αὐτῶν ἐν BSA XXV) ὡς ἀνηκούσας πιθανῶς εἰς τὸν θησαυρὸν τῆς Κλυταιμνήστρας¹. Ὁ Pryce καὶ ὁ Evans θεωροῦσι τὸν γυψόλιθον Κνωσιακῆς προελεύσεως, ἐνῶ ὁ Wace βασιζόμενος εἰς ἰδικήν του πληροφορίαν, θεωρεῖ δυνατὴν τὴν Κεφαλληνιακὴν προέλευσιν τοῦ γύψου καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τῶν Μυκηνῶν. Ἀδίκως ὁ Waterhouse² ἀμφισβητεῖ τὴν δυνατότητα ταύτην, διότι ἡ κεραμεικὴ τῆς Κεφαλληνίας δὲν εἶναι μόνον Ὑστερομυκηναϊκὴ, ἀλλ' ἀρχίζει (πρὸς τὸ παρόν) ἐκ τῶν κιτρίνων Μινυείων ἀγγείων³. Τοῦτο φυσικὰ δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ γύψος τῶν Μυκηνῶν πρέπει νὰ εἶναι Κεφαλληνιακός, ἂν καὶ ὁ μῦθος περὶ Ἡλεκτρώωνος καὶ τῶν παιδῶν Πτερελάου⁴ καὶ ἡ εἰδησις τοῦ Ἀκουσιλάου, ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ Πτερελάου κατ'ἄκρον ἐν Κεφαλληνίᾳ⁵ θὰ ἀπεδείκνυσον ὅτι αἱ δύο περιοχαὶ Μυκηνῶν καὶ Κεφαλληνίας εἶχον ἀμέσους σχέσεις μεταξύ των. Ὁ γυψόλιθος εἶναι ὕλικόν σχετικῶς ἀφθονον ἐν Ἑλλάδι (Ζάκυνθος, Αἰτωλικόν, Λαύρειον, Μῆλος). Ἀρκεῖ ἐν προκειμένῳ, ὅτι δὲν ἀποτελεῖ μονοπώλιον τῆς Κρήτης. Σύγκρισις ἢ χημικὴ ἀνάλυσις τῶν ὕλικῶν τούτων θὰ λύσῃ πιθανῶς μίαν ἡμέραν τὸ ζήτημα. (Ὅρα καὶ κατωτέρω).

Τῶν προβλημάτων τούτων ἡ λύσις μὲ παρεκίνησε νὰ ἀναλάβω τὴν μικρὰν διήμερον σκαφὴν παρὰ τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως, ἣτις καὶ ἐνταῦθα θὰ ἤξιζε νὰ συνεχισθῇ, διότι ἴσως ἀποδώσῃ ἀποτελέσματα σαφέστερα. Πρωτίστως ἐπεδίωκον νὰ ἐξακριβώσω, ἂν τὰ γλυπτὰ τεμάχια ἐκ τῆς προσόψεως, τὰ ὅποια αἱ ἔρευναι Μιτσοῦ περιέσωσαν ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῶν πέριξ ἀγρῶν, εὐρίσκοντο καὶ εἰς βαθύτερα στρώματα. Ἡ ἔρευνα ὡς πρὸς τοῦτο ὑπῆρξεν ἀρνητικὴ. Μόνον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν δεξιᾶ καὶ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου ἀγρῶν, ὡς καὶ εἰς τὸν χαμηλότερον ἀγρὸν (πρὸς Ἀν.) τὸν κείμενον ὑπὸ τὴν σημερινὴν ὁδόν, εὐρίσκονται ἐσκορπισμένα τὰ τεμάχια. Τὸ ἀναγκαστικὸν συμπέρασμα εἶναι, ὅτι προέρχονται ἐκ μιᾶς τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν καὶ διεσκορπίσθησαν μετὰ τῶν ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου ἐξαγομένων ἐπιχώσεων.

Μετὰ τὰς βραχείας δοκιμαστικὰς ἐρεῦνας τοῦ Σλήμαν ὁ τάφος ἐκαθαρίσθη ὀριστικῶς ὑπὸ τοῦ Σταματάκη κατὰ τὸ 1879. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν του προέρχονται τὰ τεμάχια, ἅτινα ἀνεκαλύφθησαν ἐν Ἀθήναις. Φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς εἶχον ἀπομείνει ἐν Μυκῆναις, ὅπου εἶχον ἴδει καὶ φωτογραφῆσαι τινὰ ἐξ αὐτῶν ὁ Dörpfeld καὶ ὁ Perrot (ὅρα κατωτέρω). Βραδύτερον μετεφέρθησαν εἰς Ἀθήνας

¹ Mysenae 36.

² JHSt. 69 - 70, 1949 - 50 σ. 99 - 100.

³ Ἀναφέρονται ὑπὸ ΚΑΒΒΑΔΙΑ, Προϊστ. ἀρχαιολογία 371 ἄνευ ἀπεικονίσεως, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἐν τῷ

μουσεῖῳ Ἀργοστολίου.

⁴ ΑΠΟΛΛΟΑ. 2, 4, 6.

⁵ ΣΧΟΛ. ΟΔ. XVII 207.

καὶ κατέληξαν εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ὁ Σταματάκης ἀφῆκε νὰ διαφύγωσιν αὐτὸν τὰ ὑπόλοιπα τεμάχια τῆς περισυλλογῆς Μιτσοῦ. Προγενέστεραι ἔρευναι ἦσαν αἱ τοῦ Βλασσοπούλου, τοῦ μαρκησίου Sligo καὶ τοῦ λόρδου Elgin. Ἔως τότε ὁ δρόμος τοῦ τάφου ἦτο κεχωσμένος σχεδὸν μέχρι τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας, διότι ἡ λαΐδη Elgin (ἐπισκεφθεῖσα τὸν τάφον τὴν 6ην Μαΐου 1802) γράφει ὅτι εἰσῆλθεν ἐντὸς αὐτοῦ ἔρπονσα μὲ τὰ τέσσαρα. Τὰ τεμάχια τῆς περισυλλογῆς Μιτσοῦ, ὡς καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Σταματάκη εὑρεθέντα καὶ ἀκολούθως κομισθέντα εἰς Ἀθήνας, ἀνήκουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ἄνω τοῦ ἀνωφλίου διάκοσμον τοῦ τάφου. Τὸ μέρος ὅμως τοῦτο τοῦ τάφου οὐδέποτε ἦτο κεχωσμένον. Ἐπομένως τὰ τεμάχια τοῦ διακόσμου, διαλυθέντα καὶ καταπεσόντα, ἔκειντο εἰς τὴν ἀνωτάτην ἐπίχωσιν τοῦ δρόμου. Οἱ διανοίξαντες τὴν θύραν πρέπει νὰ διεσκόρπισαν ταῦτα εἰς τὰ πέριξ, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀπορριπτομένων χωμάτων. Οἱ πράκτορες τοῦ Sligo καὶ τοῦ Elgin ἔσκαψαν ἀκριβῶς πρὸς ἀνεύρεσιν τοιούτων γλυπτῶν. Εἶναι ἄρα ἀπίθανον, ὅτι ἀπέρριψαν τόσα τεμάχια. Ἐγένετο ὅμως καὶ δευτέρα σκαφή ὑπὸ τοῦ Βελῆ Πασσᾶ (1809) ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ δευτέρου Sligo¹. Ἀσφαλῶς ὁ Τουρκαλβανὸς ἔσκαψε δι' ἀγγαρείας τῶν χωρικῶν. Εἰς αὐτὸν λοιπὸν πιθανώτατα ὀφείλεται ἡ διασπορὰ τῶν τεμαχίων, ἐκτὸς ἂν εἶχε σκάψει πρὶν καὶ ὁ Fauvel (1780). Ἄν ὁ Βελῆς ἔσκαψε, (ζητῶν μόνον ὄγκους χρυσοῦ), καὶ εἰς τὸν τάφον τῆς Κλυταιμνήστρας, οὗ μάλιστα κατέστρεψεν ἴσως καὶ τὴν κορυφὴν τῆς θόλου², τότε τὸν ἴδιον διασκορπισμὸν θὰ ἔκαμε καὶ ἐκεῖ.

Τὰ γλυπτὰ τεμάχια τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως δυνατόν νὰ κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τόπον. Ἄν κατεσκευάσθησαν εἷς τι ἐργαστήριον, πάντως θὰ ἐχρειάσθη ἐπὶ τόπον τελευταία τις κατεργασία πρὸς ὀριστικὴν τῶν τοποθέτησιν³. Ἐν τούτῃ περιπτώσει θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρεθῶσιν ἔχνη τῆς λατύπης. Ἀριστερὰ (πρὸς Ν.) τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν τάφον καὶ εἰς ἀπόστασιν 25 περίπου μέτρων ὑπάρχει ἕξαγμα τοῦ ἐδάφους ἐναργῶς φαινόμενον ὡς τεχνητόν. Διήκει, διὰ μέσου τῶν ἀνωμαλιῶν τῆς κλιτύος, παραλλήλως πρὸς τὸν τάφον ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς θόλου μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου καὶ καταλήγει εἰς τὴν σημερινὴν ὁδόν, ἔνθα καὶ φαίνονται εἰσέτι ἔχνη τοῦ κυκλωπείου ἀναλήμματος τοῦ ἀρχομένου ἐκ τῆς πρὸ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου μικρᾶς πλατείας. Εἶναι ἐμφανές, ὅτι τὸ ὕψωμα τοῦτο εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου. Ὅπως διερευνηθῇ ἡ φύσις τοῦ ἡνοιξα μικρὰν τάφρον ἐγκαρσίως πρὸς τοῦτο καὶ εἰς θέσιν ἀντιστοιχοῦσαν περίπου πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ δρόμου τοῦ τάφου. Ἡ ἔρευνα ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ ἐπίμηκες τοῦτο ὕψωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ σπονδυλικὴν στήλην ἐκ λίθων μικρῶν καὶ μεγάλων. Πέριξ τῶν λίθων καὶ ὑπὲρ τούτους ἐσωρεύθησαν βαθμηδὸν τὰ χώματα καὶ ἀποτελοῦν σήμερον καλλιεργημένους ἀγρούς, προδίδοντας ὅμως ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν ὑπάρχει ἀνωμαλία. Οἱ λίθοι εἶναι, ἐφόσον κατέστη δυνατόν νὰ ἐννοήσω ἐκ τοῦ μικροῦ πλάτους τῆς τάφρου, οὐχὶ μὲν κανονικῶς ἐκτισμένοι, ἀλλὰ μετὰ τινος φροντίδος τοποθετημέ-

1 PRYCE ἔ. ἀ. 17.

2 WACE, BSA XXV 283.

3 Ἀκόμη καὶ ὁ Sir A. EVANS θεωρεῖ πιθανώτερον,

ὅτι τὰ ἀνάγλυφα τῶν ταύρων κατεσκευάσθησαν ἐπὶ τόπον: Palace III 198 - 199.

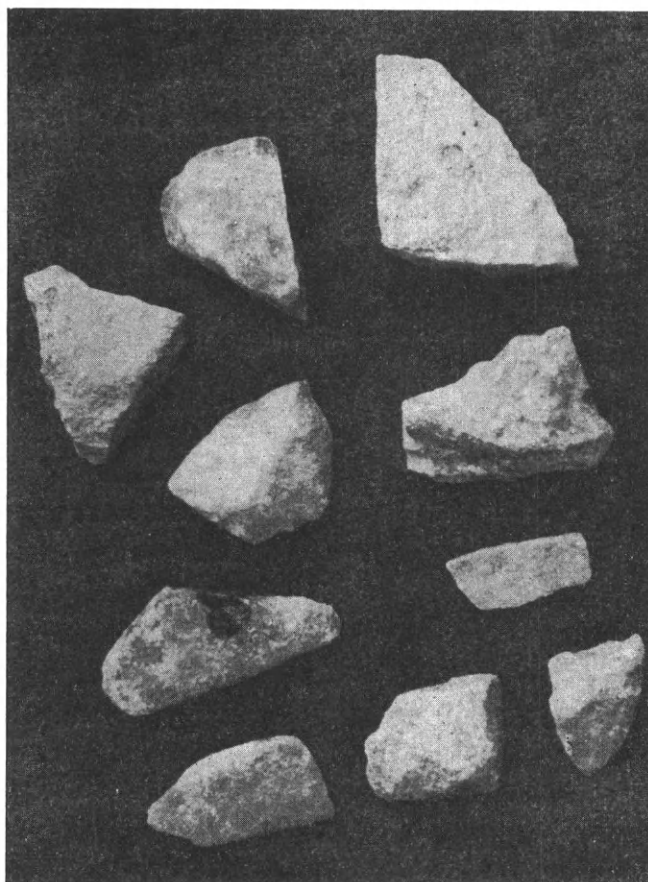
νοι στερεῶς παρ' ἀλλήλους. Ὁ ἐπιμήκης αὐτὸς λιθοσωρὸς ἔχει πλάτος ± 2 μ. Εἰς πόσον βάθος εἰσχωρεῖ δὲν ἐξηκριβώθη. Εἰς βάθος περίπου 1 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἀλλάσσει ἡ σύστασις τῶν χωμάτων, τὰ ὅποια ἀποβαίνουνσι πολὺ σκληρά.

Μέχρι καὶ τοῦ βαθυτέρου σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἐσκάψαμεν, ἀνευρίσκοντο ὄστρακα ἀραιά, τὰ ὅποια πάντα ἦσαν ΥΕ III. Ὅμοῦ μετ' αὐτῶν, καὶ κυρίως ὅταν ἐφθάσαμεν εἰς τὸ βάθος τοῦ λιθοσωροῦ, εὐρέθησαν μερικὰ τεμάχια χρωματιστῶν λίθων, τὰ ὅποια ὅμως θεωρῶ τυχαῖα. Ἀλλ' εὐρέθησαν καὶ δέκα τεμάχια (τὸ μεγαλύτερον περὶ τὰ 15 ἐκ. μήκους), τὰ ὅποια ἦσαν ἐκ καθαροῦ καὶ καλῆς ποιότητος γυψολίθου (εἰκ. 8). Εἰς ἀρκετὰ ἄλλα σημεία εὐρέθη κόνις τοῦ ἰδίου ὕλικου, ἥτις προήρχετο ἀπὸ τὴν ἀποσάθρωσιν ὁμοίων μικρῶν τεμαχίων. Ὁ ἐν λόγῳ γυψόλιθος εἶναι λευκός, λεπτοτάτης κοκκώσεως καὶ παρουσιάζει εἰς τὴν νωπὴν θραῦσιν μαρμαρυγίζουσαν λάμψιν τῶν λεπτοτάτων κρυστάλλων του.

Τοῦτο εἶναι πολὺν διδακτικὸν εὗρημα. Ὁ λιθοσωρὸς ὀλίγη ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ὅτι ἀπετέλει πρόχειρον ἀνάλημμα πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐσύροντο οἱ λίθοι μέχρι τῶν ἀνωτέρων δόμων τοῦ κτιζομένου τάφου. Ἐκεῖ συγχρόνως θὰ ἐγίνετο καὶ ἡ τελικὴ κατεργασία τῶν λίθων.

Ἐφόσον ἔχομεν καὶ λατύπην γυψολίθου, ἐπανερχεται τώρα ἡ πιθανότης, ὅτι ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως ἔφερε καὶ γύψινον διάκοσμον. Ἐκτὸς τῶν δύο πλακῶν μὲ τοὺς ἀναγλύφους ταύρους, εἶδομεν ὅτι εἶχον εὐρεθῇ καὶ δύο ἄλλαι πλάκες μετὰ σπειρῶν καὶ ροδάκων, ὧν τὸ «white marble» ἀσφαλῶς ἦτο γυψόλιθος¹.

Τέλος μεταξὺ τῶν τεμαχίων τοῦ Ἐθνικοῦ μουσείου ὑπάρχει καὶ ἓν, εἰκονίζον ρόδακα, τοῦ ὁποίου δημοσιεύεται ἐνταῦθα κακὴ φωτογραφία (εἰκ. 9), ληφθεῖσα κατὰ τὰς κακὰς ἐκεῖνας στιγμάς. Τὸ ὕλικόν εἶναι καὶ ἐνταῦθα γυψόλιθος. Τὸ

Εἰκ. 8. Τεμάχια γυψολίθου εὐρεθέντα παρὰ τὸν θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως.

¹ Σημειωτέον ὅτι καὶ αἱ πλάκες μετὰ τῶν ἀναγλύφων ταύρων ἐπὶ μακρὸν ἐθεωροῦντο ἐν τῷ Βρετανικῷ Μουσείῳ ὡς συγκείμεναι ἐκ λευκοῦ ἀσβεστολίθου μέ-

χρῆς ὅπου ὁ Forsdyke δι' ἀναλύσεως ἀπέδειξεν, ὅτι πρόκειται περὶ γύψου: EVANS, Palace III 192.

τεμάχιον εἶναι ἀρκούντως ἐφθαρμένον. Εἶναι ὅμως ἀσφαλῶς τὸ αὐτό, τὸ ὁποῖον δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ Perrot, περιγράφεται ὡς «d'albâtre gypseux», προέρχεται ἐκ τοῦ «τάφου 1», δηλ. τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, καὶ ἀπέκειτο τότε ἐν τῷ «μουσεῖῳ Μυκηνῶν». Προφορικὴ φήμη ἔφερε τότε τὸ τεμάχιον ὡς εὑρεθὲν ὑπὸ τοῦ Σταματάκη ἐντὸς τοῦ μικροῦ δωματίου τοῦ τάφου. Πάντως ὅμως θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν μαρτυρίαν ταύτην ὁ Perrot¹. Ἡ φωτογραφία ἡμῶν δεικνύει τὸ τεμάχιον ἐλλιπέστερον ἀπὸ τὸ δεξιὸν μέρος, ὁπόθεν λείπει τεμάχιον τῆς πλάκας, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀκραίων τμημάτων τοῦ ρόδακος. Προσεκτικὴ παρατήρησις τῆς φωτογραφίας παρὰ Perrot ἀποκαλύπτει, ὅτι ὁ λίθος τότε ἔφερε ρωγμὴν ἀκριβῶς κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο. Ἐθραύσθη λοιπόν, ἴσως κατὰ τὴν μεταφορὰν εἰς Ἀθήνας, τὸ δεξιὸν τεμάχιον τὸ ἐλλεῖπον νῦν, ἀκριβῶς κατὰ τὸ σημεῖον τῆς ρωγμῆς.

Εἰκ. 9. Ρόδαξ ἐκ γυψολίθου.

Νῦν οὐδεμία λογικὴ ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ὅτι ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως ἔφερε καὶ διακόσμησιν ἐκ γυψολίθου, ἧς εὑρέθησαν καὶ τεμάχια τῆς λατύπης. Ἐπομένως καθίσταται βέβαιον, ἢ τοῦλάχιστον ἄκρως πιθανόν, ὅτι καὶ αἱ δύο πλάκες μετὰ τῶν ταύρων προέρχονται πρᾶγματι ἐκ τοῦ τάφου. Ἀπομένει τώρα νὰ ἐρευνηθῇ, πρὸς ποίαν ποιότητα τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπαντῶντων γυψολίθων ταυτίζονται τὰ ἀνωτέρω τεμάχια. Μοῦ φαίνεται ὅτι οἱ κρύσταλλοι τοῦ Κρητικοῦ γυψολίθου εἶναι μεγαλύτεροι. Ὁ ὀφθαλμὸς ὅμως ἀπατᾷ, μικροσκοπικὴ δὲ ἢ χημικὴ ἀνάλυσις ἴσως δώσῃ θετικώτερα ἀποτελέσματα.

Τώρα πλέον ἐπανερχεται ἐπὶ ἄλλης βάσεως τὸ πρόβλημα τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Ὁ Evans, ὅστις μόνον τὰς δύο πλάκας μετὰ τῶν ταύρων εἶχεν ὑπ' ὄψει, νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ δύο ζυφόρων καὶ φυσικὰ δὲν εὑρίσκει ἄλλην θέσιν, ἀπὸ τοὺς δύο τοίχους τοῦ δρόμου. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ πλάκες τοῦ Elgin φέρουσιν εἰς τὰς ὀπισθίας ἐπιφανείας ὁπὰς συνδέσμων καὶ ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι τοῦ δρόμου οὐδαμοῦ φέρουσι τοιαύτας ὁπὰς, ἀναγκάζεται νὰ παραδεχθῇ μεταγενεστέραν διασκευὴν τοῦ δρόμου. Τοῦτο εἶναι ἄκρως ἀπίθανον, ἂν μὴ ἀδύνατον, διότι ὁ ρυθμὸς τοῦ τάφου εἶναι ἐνιαῖος². Οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει νὰ δεχθῶμεν ζυφόρους ὁλοκλήρους ἐφόσον ἔχομεν δύο μόνον πλάκας. Ἐκάστη διατηρεῖ τὰ ἴχνη ἐνὸς ταύρου, οἱ δύο δὲ ταῦροι κινουῦνται πρὸς ἀντιθέτους κατευθύνσεις. Τοῦτο ὅμως σημαίνει, ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀναζητηθῶσιν ὑποχρεωτικῶς ἄλλαι πλάκες, διότι αἱ δύο ὑπάρχουσιν ἀποτελοῦν ἤδη ἐνότητα. Ἡ πλάξ, ἢ ὁποία φέρει τοὺς πόδας ἡρέμως βαδίζοντος ταύρου, διατηρεῖται ἀκεραία πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος, τὸ ὁποῖον φέρει ἐντομὴν κατὰ μῆκος³. Νῦν, ὅποτε ἐν τῷ μεταξὺ

1 Histoire de l'art VI, 629 εἰκ. 278.

2 EVANS, Palace III 201.

3 Ὅρα τὰς φωτογραφίας καὶ τὴν τομὴν παρὰ PRYCE

ἔ. ἀ. 29 εἰκ. 26 καὶ EVANS ἔ. ἀ. 198-201, εἰκόνες 136-138.

ἐμάθομεν ὅτι ὁ τάφος ἔφερε τοὺς ἄνω ἡμικίονας, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ἐντομὴ τῆς πλακὸς (ἣτις ἔχει πλάτος 6 ἐκ. καὶ βάθος, ὡς ὑπολογίζω ἐκ τῆς τομῆς τοῦ Evans, περὶ τὰ 2 ἑκατοστὰ) ἐχρησίμευε διὰ νὰ ῥεῖδεται ἐπ' αὐτῆς ὁ ἀριστερὸς ἡμικίων τοῦ τάφου. Σημειωτέον ὅτι ὁ τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας ἔφερεν ἔξωρα ἀποτελοῦντα δύο παραστάδας, ἐφ' ὧν ῥεῖδοντο οἱ ἄνω ἡμικίονες, ἐνῶ ὁ τοῦ Ἀτρέως δὲν φέρει¹.

Τὸ μήκος ἐκάστης τῶν πλακῶν, ἐφόσον δύναται τις νὰ ὑπολογίσῃ ἐκ τοῦ τμήματος τῶν σφζομένων ἐπ' αὐτῶν ζώων, πρέπει νὰ ᾔτο $\pm 1,50$ μ. Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁλόκληρον τοῦτο τὸ μήκος κατελαμβάνετο ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης πλακός. Καθ' ὅψος ὅμως τὰ ζῶα ἦσαν γεγλυμμένα ἐπὶ δύο ἐπαλλήλων πλακῶν. Τῆς ἀριστερᾶς (μετὸν ἰστάμενον ταῦρον) τὸ ὕψος διατηρεῖται. Εἶναι 43 ἐκ. καὶ φέρει κατὰ τι ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸ ἥμισυ τοῦ ζώου. Ὁ Evans ὑπολογίζει τὸ συνολικὸν ὕψος τῶν δύο ἐπαλλήλων πλακῶν ὡς ἔγγιστα εἰς 98 ἐκ., (σ. 200 ἔ. ἀ.) ἂν καὶ τὸ ἰχνογράφημα συμπληρώσεως τοῦ ζώου (σ. 199 εἰκ. 137) ἀπαιτεῖ μεγαλύτερον ὕψος, ὡς ἐγένετο ἡ συμπλήρωσις βάσει τοῦ ποτηρίου τοῦ Βαφειοῦ. Δὲν εἶναι ὅμως ἀναγκαῖον νὰ παραδεχθῶμεν ἀπολύτως τὴν αὐτὴν στάσιν (ἀσφαλεστέρα εἶναι ἡ συμπλήρωσις τῆς ἐτέρας πλακὸς διὰ καλπάζοντος ταύρου, σ. 197 εἰκ. 135), αἱ δὲ διαστάσεις τῶν πλακῶν θὰ κυμαίνονται περίπου εἰς τὰ ἀνωτέρω ὅρια.

Ἄν ἀποβλέψωμεν τώρα εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου, βλέπομεν ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ᾔτο δυνατόν νὰ εὐρίσκωνται αἱ πλάκες πλὴν εἰς τὸν ἑκατέρωθεν τοῦ τυμπάνου τοῦ κουφιστικοῦ τριγώνου χώρον. Εἰς τὸ κάτω ὅμως μέρος, δηλαδὴ εἰς τὴν βάσιν τοῦ τριγώνου, δὲν ὑπάρχει χώρος. Ἐπομένως ἐκεῖ δέον νὰ δεχθῶμεν προσωρινῶς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Wace². Οἱ δίσκοι ἄλλως καὶ τὸ κόσμημα τριγλύφων καὶ ἡμιροδάκων οὐδαμοῦ δύνανται νὰ τοποθετηθῶσι πειστικώτερον. Εἰς τὸ ἀνώτερον ὅμως μέρος ἡ ἀναπαράστασις δὲν εἶναι πειστική. Αἱ ζῶναι τῶν σπειρῶν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐπολλαπλασιάζοντο αἱ μὲν ἐπὶ τῶν δὲ μέχρι τέλους. Χάνουσιν ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν εἰς ὕψος, τὸ δὲ ὅλον φαίνεται ἄψυχον καὶ ἀκέφαλον. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος, μεταξὺ τῶν κιονοκράνων τῶν ἀνωτέρων ἡμικιόνων, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ὀγκωδέστερον μοτίβον, οὐχὶ σπεῖραι.

Πάντοτε προσωρινῶς, μέχρις ὅτου μελετηθῶσιν ἐπακριβῶς αἱ ὁπαὶ τῶν συνδέσμων καὶ εἰς τὰ τεμάχια τῆς διακοσμήσεως καὶ εἰς τοὺς λίθους τῶν τοίχων τῆς προσόψεως, φρονῶ ὅτι αἱ σπεῖραι θὰ ἔπρεπε νὰ σταματῶσιν εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τυμπάνου, χωρὶς μάλιστα νὰ ὑπάρχῃ βεβαιότης, ὅτι ἐξετείνοντο καὶ ἑκατέρωθεν τῆς βάσεως τοῦ κουφιστικοῦ τριγώνου, ὡς ἡ ἀναπαράστασις τοῦ Wace. Εἰς τὸ μέσον τοῦ ὕψους τοῦ τριγώνου ὁ Wace τοποθετεῖ δευτέραν σειρὰν τριπλῶν σπειρῶν. Ἐνταῦθα δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν ἄλλας πλάκας, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν μίαν μόνην σειρὰν σπειρῶν³ καὶ ἐπ' αὐτῶν τὰς πλάκας μετὸς ταύρους. Ἐχομεν πράγματι ἀναλόγους παραστάσεις, ἐνθα οἱ ταῦροι εὐρίσκονται ὑπὲρ τὴν ζώνην ἀπλῆς τρεχούσης σπεῖρας⁴.

¹ Παράβαλε τὰς φωτογραφίας WACE, Mycenae εἰκ. 41 a-b καὶ 53 a-b.

² Mycenae εἰκ. 51.

³ FERROT VI 625 εἰκ. 273 καὶ 627 εἰκ. 274.

⁴ Ὅρα τὸ ἐκ Σκλαβοκάμπου σήμαντρον καὶ τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις μου ἐν A E 1939-41 (ἔξετυ-

Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς προσόψεως τοῦ τάφου ἔχομεν πλάτος ἑκατέρωθεν τοῦ τριγώνου καὶ μέχρι τῆς πλευρᾶς τοῦ ἡμικίονος $\pm 1,60$. Τὸ αὐτὸ δὲ εἶναι καὶ τὸ ὕψος μέχρι τῆς γραμμῆς τῶν ἀβάκων τῶν ἡμικίωνων. Ἐνταῦθα λοιπὸν χωροῦσιν ἀνέτως αἱ πλάκες τοῦ Elgin. Ἀκριβῶς δὲ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο (καὶ μόνον τοῦτο) ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου δεικνύει μεγαλυτέρας ὁπὰς τόρμων, ὧν τὸ σχῆμα εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ὁπῶν τῶν κάτω ἡμικίωνων. Ἐνταῦθα λοιπὸν μεγαλυτέραι πλάκες ἐπρόκειτο νὰ στηριχθῶν. Ἡ δὲ μία τῶν πλακῶν τοῦ Elgin φέρει ἀκριβῶς εὐμεγέθεις ἐντομὰς τόρμων¹.

Ὁ χώρος καθ' ὕψος εἶναι ἀρκετός, διὰ νὰ ἐξοικονομηθῶσι (προσωρινῶς πάντοτε) καὶ τὰ δύο ἀπολεσθέντα τεμάχια ἐκ γύψου, ὧν κατέχομεν τὰ ἰχνογραφήματα τοῦ Ittar. Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων παριστᾷ σαφῶς τὴν ζώνην τῶν σπειρῶν ἐπὶ ταινίας ἐξεχούσης τῆς λοιπῆς πλακός. Ἐπειδὴ δὲ γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἀριστερᾶς πλακός τοῦ βαδίζοντος ταύρου, ὅτι τοιαύτη ἐξέχουσα βάσις ὑπῆρχεν εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν πλακῶν, ἔπεται ὅτι μόνον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν ἀναγλύφων εἶναι δυνατὴ ἡ τοποθέτησις τῶν σπειρῶν. Ὑπὲρ ταύτην πρέπει νὰ ἔκλειε τὴν ὅλην σύνθεσιν ἡ ζώνη τῶν ροδάκων τοῦ ἐτέρου τεμαχίου Ittar, τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος ἦτο, ἐφ' ὅσον δύναται τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῶν μετρήσεων, ἴσον πρὸς τὸ ὕψος τῶν κιονοκράνων. Τὸ τεμάχιον τῆς ἡμετέρας εἰκ. 9 τὸ φέρον τὸν ρόδακα θεωροῦμεν προσωρινῶς ὅτι προέρχεται καὶ τοῦτο ἐντεῦθεν, βασιζόμεθα μάλιστα περισσότερον εἰς τοῦτο, παρὰ εἰς τὸ Ἑλγίνειον ἰχνογράφημα².

Τοῦ κοσμήματος τῶν τριγλύφων καὶ ἡμιροδάκων ὑπάρχουσι δύο παραλλαγαὶ μὲ ἐλαφρὰν διαφορὰν καὶ εἰς τὸ πλάτος καὶ εἰς τὴν διακόσμησιν. Τὸ πρᾶγμα παρετήρησεν ἤδη ὁ Perrot, ὅστις ἐτοποθέτησεν εἰς τὴν ἰδικὴν του ἀναπαράστασιν κάτω τὸ μικρότερον καὶ ἄνω τὸ κατὰ τι μεγαλύτερον κόσμημα. Ἐν τούτοις ἄνω δὲν ὑπάρχει θέσις οὔτε διὰ τὸ κόσμημα τοῦτο, οὔτε διὰ τὰ ἄλλα (σπεῖραν καὶ δίσκους), τὰ ὅποια ὀρθότερον ὁ Wace ἐτοποθέτησε κάτω. Ὁ τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας, ἔνθα διατηροῦνται εἰσέτι λείψανα τῶν δίσκων (= ἄκρων τῶν δοκῶν), ἀποδεικνύει τὴν ὀρθότητα τῆς δευτέρας λύσεως. Τὰ δύο προεξέχοντα γεῖσα ὑπὲρ τοὺς ἄνω ἡμικίονας δὲν φέρουσιν ἴχνη ὁπῶν στερεώσεως, τοῦλάχιστον ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Thiersch. Ἐπομένως ὀρθότερον εἶναι νὰ ἀφήσωμεν ταῦτα ὡς ἔχουσιν, ἀκόσμητα, ὡς βλέπομεν ἄλλως ἐπὶ ἀναλόγων μνημείων³.

πώθη 1948) σ. 32 καὶ εἰκ. 15 ἐν σ. 60. Ἀνάλογον σημαντρον EVANS, Palace IV II 562 εἰκ. 530.

1 Αἱ ὁπαὶ τῆς προσόψεως φαίνονται καλῶς ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν WACE, Mysenae εἰκ. 40a 41 b, καὶ 42b ἔτι δὲ καλύτερον ἐπὶ τοῦ λεπτομεροῦς σχεδίου τοῦ Thiersch παρὰ PERROT, Hist. de l'art VI πίν. IV ἐναντι σ. 614.

2 Τὸ τεμάχιον τοῦ Ittar, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ παριστᾷ ἡμιρόδακας (ὡς ἐξέλαβεν ὁ Perrot), ἀλλὰ πληρεῖς ρόδακας, ὧν ἡ πλάξ ἐχώρισεν εἰς δύο (κοινότατον πρᾶγμα εἰς τὸν γυνώλιθον), εἶχεν ὕψος 0,16. Ἐπομένως τὸ ἀρχικὸν πλάτος θὰ ἦτο 32-33 ἑκατοστά. Τὸ ὕψος τῶν κιονοκράνων, ὧν ἔχομεν ἐν Ἀθήναις δύο ἢ

τρία τεμάχια, προφανῶς δὲ καὶ τὸ μικρὸν τεμάχιον τοῦ Βερολίνου, PERROT VI 631 εἰκ. 281, ἦτο, ἐφόσον δύναται τις νὰ ὑπολογίσῃ, περὶ τὰ 35 ἑκατοστά. Ἐν τούτοις δέον νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι τὸ ἰχνογράφημα τοῦ Ittar δίδει τὴν ἐντύπωσιν λεπτῆς πλακός. Ὁ PERROT (VI 599 εἰκ. 259) εἰκονίζει μικρὸν τεμάχιον γύψου τοῦ μουσείου Μυκηνῶν, φέρον ρόδακα ὅμοιον πρὸς τοὺς τοῦ ἰχνογραφήματος Ittar, ἔχον δὲ πάχος μόλις 3-4 ἑκατοστῶν. Ἄν οὕτω συνέβαινε καὶ μὲ τὴν πλάκα Ittar, τότε αὕτη δύσκολον εἶναι νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου. (*Ὁρα καὶ κατωτέρω).

3 Τὰ χρυσὰ ἐλάσματα τὰ παριστῶντα ἱερὰ ἐκ τοῦ III καὶ IV λάκκου τῶν Μυκηνῶν (BOSSERT, Altkreta³

Κατὰ συνέπειαν τὸ δεύτερον κόσμημα τῶν ἡμιροδάκων πρὸς τὸ παρὸν δὲν δύναται νὰ εὔρη καλυτέραν θέσιν ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ταύρων καὶ κάτωθεν τῆς αὐτόθι σπείρας. Περιττὸν νὰ τονισθῇ ἐν νέου, ὅτι πρόκειται περὶ προσωρινῆς τοποθετήσεως, μέχρις οὗ καταστῇ δυνατόν νὰ ἀναληφθῇ ριζικὴ μελέτη. Πρὸς τὸ παρὸν τὰ τεμάχια τῶν Ἀθηνῶν εἶναι εἰσέτι ἀπρόσιτα. Εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ἔχομεν μόνον ἀθλίας τινὰς φωτογραφίας, ληφθεῖσας μὲ τὰ τεμάχια ὡς εἶχον κατὰ γῆς, ἐν μέσῳ συνεχῶν συναγερμῶν καὶ τοῦ βόμβου τῶν ἐχθρικών ἀεροπλάνων. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς προσόψεως τοῦ τάφου ἐτοποθετήσαμεν δοκιμαστικῶς κέρατα καθιερώσεως, διότι δὲν λείπουν ποτὲ ἀπὸ τῶν ἐξεχόντων γείσων, ὡς δεικνύουν αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι ἀπεικονίσεις.

Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν ἡμῶν¹ (πίναξ 1) ὁ ἀριστερὸς ταῦρος ἐσχεδιάσθη κατὰ τι διάφορος ἢ ὡς δίδει τὴν συμπλήρωσιν ὁ Evans². Ὡς ἡ ἡρεμος στάσις τῶν ποδῶν καὶ τὸ χαλαρῶς κρεμáμενον λωγάνιον δεικνύουν, ὁ ταῦρος εἰκονίζετο εἰς ἥσυχον στάσιν. Εἰς τὴν κεφαλὴν ὅμως ἐδόθη ὑφ' ἡμῶν πλαγία ὄψις, οὐχὶ κατ' ἐνώπιον (ὡς ὁ Evans), ἵνα προσαρμόζεται καλύτερον πρὸς τὴν στάσιν τοῦ δεξιοῦ ταύρου³. Ὁ δεξιὸς ταῦρος παρουσιάζει τὴν ὕβωσιν τοῦ τραχήλου, ἣτις οὐδέποτε εἰκονίζεται οὕτω, παρὰ μόνον ὅταν πρόκειται περὶ ταυροπαιδιῶν. Ἐπειδὴ δὲ ὑπὲρ τὴν ράχιν τοῦ ζῴου δὲν διετηρήθησαν ἱγνὴ ἀνθρωπίνης μορφῆς, ἔπεται ὅτι ὁ ταυροκαθάπτης εἰκονίζετο κρεμáμενος ἀπὸ τῶν κεράτων τοῦ ζῴου. Συνεπληρώθη κατὰ τὴν γνωστὴν τοιχογραφίαν τῆς Κνωσοῦ⁴. Ἄνευ τῆς μορφῆς ταύτης ἡ στάσις τοῦ ταύρου (εἰς τὸν λεγόμενον ἱπτάμενον καλπασμὸν) θὰ παρέμενεν ἀκατανόητος, ἐφόσον τὸ ζῷον εἶναι μονῆρες. Ὁ παραλληλισμὸς τοῦ ἀναγλύφου τούτου πρὸς τὴν περίφημον ἐκ κονιάματος ταυροκεφαλὴν τῆς Κνωσοῦ δὲν εἶναι ὀρθός. Ἐκεῖ ἡ στάσις τοῦ ταύρου ἦτο ἄλλη. Ὡς ἀπέδειξα πρὸ πολλοῦ, ταῦρος ἔχων ἀνοικτὸν τὸ στόμα καὶ μυκώμενος οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκῃ εἰς ταυροπαιδιάν⁵. Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Κνωσοῦ παρίστα ταῦρον προσβαλλόμενον ὑπὸ λέοντος, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ὥραίας γλυπτῆς λίθου ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ. Εἰς τὸ Ἐλγίνειον ἀνάγλυφον ὁ ταῦρος δὲν ἔχει ἀνοικτὸν τὸ στόμα. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὁ Evans ἠρμήνευσεν ὡς κρεμαμένην γλῶσσαν, εἶναι πτυχή τοῦ δέρματος⁶. Ἡ ἀνωτέρω ἀναπαράστασις παρέχει δύο ζῶα ἐκατέρωθεν τοῦ τυμπάνου τοῦ τά-

εἰκ. 189), ἱερὰ τοῦ τύπου τῆς μικρογραφικῆς τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ (Palace III, πίναξ ἔναντι σ. 47), ἀνάλογα οἰκοδομήματα ἐπὶ σφραγίδων (λ. χ. Palace IV 2, εἰκ. 597 j) δεικνύουσι τὰ ὑπερκείμενα γεῖσα πάντοτε ἀκόσμητα. Ταῦτα προεξέχουσιν ἀλλήλων μόνον εἰς τὰ πλάγια, ἀλλὰ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὅτι τὸ ἴδιον συνέβαινε καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν, τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ παραστήσῃ προοπτικῶς ὁ τεχνίτης.

1 Αὕτη ἐγένετο κατὰ τὰς ὑποδείξεις μου ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Κοντοπούλου. Εὐχαριστῶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης καὶ τὸν διευθυντὴν τοῦ Μουσείου κ. Καροῦζον, ὅστις προθύμως διηκόλυσε τὸ ἔργον τοῦτο, καὶ τὸν κ. Κοντόπουλον.

2 Palace III 139 εἰκ. 137, κατὰ πιστὴν ἀντιγραφήν

ἐκ τοῦ ποτηρίου τοῦ Βαφειοῦ.

3 Κεθ' ὑποδείγματα καὶ αὐτῶν τῶν ποτηρίων τοῦ Βαφειοῦ καὶ σφραγιδολίθων, οἷος ὁ Palace IV II 565 εἰκ. 536, ὁπόθεν ὁ κ. Κοντόπουλος παρέλαβε καὶ τὴν ἀνθρωπίνην μορφὴν, ἣτις εἶναι ἐπιβεβλημένη λόγῳ τοῦ ὑπάρχοντος χώρου.

4 Palace III σ. 213. Ἔτερα παραδείγματα τῆς χαρακτηριστικῆς ὕβώσεως τοῦ ταύρου ὄρα ἔ.ἀ. 209 εἰκ. 143, 219 εἰκ. 153, τὸ ἐκ Σκλαβοκάμπου σήμαντρον AE 1939 - 41 89 εἰκ. 14.

5 A. Anz. 1928, 102 - 112.

6 Ἡ φωτογραφία Palace III 194 εἰκ. 133 εἶναι ἀπατηλή. Καθαρῶς ὅμως φαίνεται τὸ πρᾶγμα PRYCE ἔ.ἀ. καὶ BOSSERT, Altkreta³ εἰκ. 20.

φου, τὰ ὁποῖα ἀντὶ νὰ εἶναι ἀντωπὰ βαίνουνσι πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀσύνηθες εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκὴν τέχνην¹. Τὰ ζῶα ὅμως εἶναι συμμετρικά, ἐνῶ ἐνταῦθα ὑπάρχει ἡ ἀντίθεσις ἐνὸς ἡρέμου καὶ ἐνὸς ζωηρῶς κινουμένου ζῴου. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι δυσάρεστον, ἀλλ' ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἀπολύτως πειστικόν. Διὰ τῶν μέσων ὅμως, ἅτινα πρὸς τὸ παρὸν διαθέτομεν, ἀμφιβάλλω ἂν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ καλύτερον ἀποτέλεσμα εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς προσόψεως τοῦ μεγαλοπρεπεστέρου ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Πάντως ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου ἀποκτᾷ τώρα περισσότερον νόημα καὶ ἀπαλλάσσεται σημαντικῶς ἀπὸ τὸν φόρτον τῶν κοσμηματικῶν τύπων, ὁ ὁποῖος ἔκαμνε μερικoὺς νὰ βλέπουν «ὑπερφόρτωσιν διὰ κοσμημάτων, τῶν ὁποίων ἡ ὑπερτροφικὴ ἀφθονία τῆς τετραγαμμένης φαντασίας δὲν ὑπολείπεται τῆς Πολυνησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς²».

Τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ γύψου εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρείως νομίζω τώρα ἀποδεδειγμένην. Ἦδη ὅμως ἀνακύπτει ἕτερον θεμελιῶδες ζήτημα: Μήπως ὁ μαλακὸς οὗτος λίθος ἐχρησιμοποιήθη εἰς διακόσμησιν τοῦ μικροῦ δωματίου τοῦ τάφου; Τὸ σκότος τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ ἐκεῖ δὲν ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸν ἐμπόδιον, διότι ἔχομεν τὴν διακόσμησιν τοῦ ἀναλόγου δωματίου τοῦ τάφου τοῦ Ὁρχομενοῦ. Αἱ διακοσμήσεις προωρίζοντο διὰ τὸν νεκρὸν, οὐχὶ διὰ τοὺς ζῶντας. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ἐτοποθετοῦντο ἀνάγλυφοι ἢ ζωγραφικαὶ διακοσμήσεις ἐντὸς τῶν Αἰγυπτιακῶν τάφων, οἱ δὲ ἀνδριάντες τοῦ νεκροῦ προωρίζοντο μόνον διὰ τὸ Κᾶ καὶ διὰ τοῦτο ἐνεκλείοντο εἰς τὰ κατασκότεινα serdab, εἰς τὰ βᾶθη τῶν μασταμπᾶ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου. Αἱ παχεῖαι πλάκες τῶν Ἑλγινείων ἀναγλύφων ἦτο κατ' ἀρχὴν δυνατὸν νὰ εὗρισκοντο εἰς τὴν πρόσοψιν, ἂν καὶ ὁ γύψος, ὑλικὸν εὐκόλως φθειρόμενον, εἶναι ἀκατάλληλος πρὸς ἐξωτερικὰς διακοσμήσεις. Αἱ λεπταὶ ὅμως πλάκες δυνατὸν νὰ ἦσαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, εἴτε εἰς τὴν θύραν τοῦ μικροῦ δωματίου εἴτε καὶ ἐντὸς τούτου. Ὡς ἐλπίζομεν, ὅτι ἡ μέλλουσα ἔρευνα θὰ φωτίσῃ τὸ ζήτημα.

¹ Ἀθῆναι, Ἰανουάριος 1953.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

¹ Παραδείγματα: Palace III 511 εἰκ. 360 (δύο γρῦ-
πες). IV 608 εἰκ. 597 A, 1 (γρῦπες), 610 εἰκ. 598 a (λέον-
τες ἐκατέρωθεν κίονος). 611 εἰκ. 599 a (λέοντες ἐκα-

τέρωθεν πύλης.

² A. V. SALIS, Kunst der Griechen 8.

OPFERAUFZUG UND OPFERMUSIK AUF KORINTHISCHEM AMPHORISKOS

For ever piping songs for ever new

KEATS

I

Der kleine, hier abgebildete schwarzfigurige Amphoriskos (Abb. 1 – 4) beruht seit den siebziger Jahren des vorigen Jahrhunderts im Ethnographischen Museum zu Oslo¹, eigentlich ein Geschenk Heinrich Schliemann's an den damaligen König Norwegens. Die Vase wurde schon früher an entlegenem Orte publiziert und von mir kurz besprochen². Jetzt aber, wo wir die Erinnerung an den hochverdienten Sekretär der Archäologischen Gesellschaft, Georgios P. Oikonomos, wieder wachrufen, mag es sich geziemen, das Vasenbild eben seiner rituellen Bedeutung wegen einem weiteren Leserkreis vorzulegen. Nicht zum wenigsten für das Studium des Gräberkults hat ja Oikonomos Einschneidendes geleistet.

Nach der Angabe des Museumkatalogs stammt die Vase aus Korinth, ihre Entstehungszeit wird wohl ungefähr Mitte des 6. Jahrh.s v. Chr. sein. Wir haben vor uns ein handwerksmässig hergestelltes, flott gemaltes Erzeugnis korinthischer Tonfabrikation aus ihrer besten Zeit; das Stilgefühl und die lebhaftige Erzählungskunst, die sich hier zeigt, wird man jedenfalls bewundern müssen. Auch inhaltlich verdient das Bild unsere Aufmerksamkeit.

Der von Kraft strotzende Stier mit dem grossen Auge, den schwellenden Nasenlöchern und den kräftigen Nacken-, Schenkel- und Bauchmuskeln zieht sofort unsere Aufmerksamkeit auf sich, wie solch ein auserwähltes Opfertier es auch in einem antiken Opferaufzuge zu tun pflegte³. Gesenkten Kopfes und, wie es scheint, langsamen Schrittes nähert er sich dem Altar. Ganz anders pflegt ein mykenischer oder minoischer Stier im freien Gelände in stolzem Trotz und Kampfesmut den Kopf zu erheben. Wir wissen aber, welches Gewicht die Alten darauf legten, dass ein Opfertier willig, ohne Strick und sogar ohne Führung — wie auf unserem Vasenbilde — zur Opferstätte gebracht wurde. Dies war in der

¹ Inv. Nr. 6909, No 5 (Höhe 11 cm.).

² In der norwegischen Zeitschrift, «Kunst og Kultur» Bd. 1 (= Festschrift für L. Dietrichson), 1909, S. 15 f.

³ [Über die Opferzüge und besonders die Reihenfolge der Teilnehmer s. jetzt den ausführlichen Art. *Pompa* in der R. - E. von FR. BÖMER, Sp. 1906 ff.].

Abb. 1.

Abb. 2.

Abb. 3.

Abb. 4.

feierlichen Stunde ein überaus gutes Vorzeichen¹. Das mächtig hervorladende Horn ist, wie gewöhnlich, mit der heiligen Knotenbinde geschmückt (vgl. z. B. Atlas de St. Petersburg 1869, T. IV 12, GERHARD, A. V. T. 243, REINACH, Rép. des vases II 180; man erinnere sich der ähnlich geknoteten wollenen Decke, die den delphischen Omphalos schmückte)². Dem Stier folgt der Opferer selbst, ein Opferpriester oder Privatmann—das wissen wir nicht. Ein bärtiger Mann ist er, in altertümlicher Tracht, in einem bis zu den Füßen reichenden Chiton und mit grossem Mantel, der dadurch noch grösser erscheint, dass die erhobene vom Mantel verdeckte Hand ihn mit mächtiger Bewegung zur Seite führt³. Sein in den Nacken nach altertümlicher (vielleicht ritueller) Weise frei herabfallendes Haar wird durch eine Binde (oder möglicherweise einen Kranz) geschmückt. Der etwas nach oben gezogene Strich, der den Mund angibt (das erinnert tatsächlich an das «archaische Lächeln»), trägt, wie auch das gross geöffnete Auge, zum lebendigen Eindruck der kräftig vorwärts schreitenden Gestalt bei. Nach dem Opferer folgt der Flötenspieler, ebenso gekleidet und festlich geschmückt. Das Flötenspiel, das bei einer homerischen Opferhandlung fehlt, war wohl später bei jedem regulären Tieropfer erforderlich. Man schreibt ihm gewöhnlich apotropäischen Sinn zu, und das mag im grossen Ganzen auch richtig sein, vgl. das Glockenläuten vor einem Gottesdienst oder während desselben heutzutage. Religiöse Musik war es ohne Zweifel, vielleicht einen Prozessionshymnus begleitend, alle Teilnehmer vereinigend, jedenfalls die feierliche und festliche Stunde zum kultischen, olympischen Niveau erhebend—«die Vergegenwärtigung des Göttlichen», wie sich Karl Kerényi ausdrückt⁴. Bis zum ergreifenden Messopfer der katholischen Liturgie können wir solche Kultusmusik verfolgen, wenn auch die mit der Antike verbindenden Zwischenglieder versagen. Auf die Kultmusik werden wir übrigens im Folgenden zurückkommen.

1 STENGEL, Kultusalt. 3 63 verweist auf AISCHYL. Ag. 1298 (von Cassandra) und PLUT. Pel. 22. Es wäre aber noch allerlei hinzuzufügen: ARRIAN, peripl. 22, 2; APOLLON. hist. mir. 13 vom Ziegenopfer des Zeus Askraios in Halikarnass. Nach AILIAN. n.a. X 50 gehen die der Aphrodite zu Eryx darzubringenden Opfertiere von selbst zum Altar, «sie werden von der Göttin geführt, ausserdem von der Kraft (δύναμις) und dem Willen des Opferers(!)». Man denkt, anlässlich der letzteren Behauptung, unwillkürlich an das Schiff womit Apollon laut dem homerischen Hymnus in Kirrha landete (Symb. Osl. 27, 143). In Kyzikos stürzte einmal sogar ein Opfertier vom Berge her zum Altar, JUL. Obs. 60 a. MART. IX 31, 5, wozu WEINREICH in seinen Martialstudien (1928) S. 133 ff. u. S. 173 noch weitere Hinweise gibt.

2 Überaus häufig sehen wir sowohl die sog. «Astragalbinden» als einfache Binden auf den zahllosen noch bewahrten (oder abgebildeten) Altären (vgl. die so geschmückten Bukranien). Die Astragalbinde

(urspr. ägyptisch? darüber mögen die Kenner äg. Sarkophage und äg. Textilkunst urteilen) hält sich die ganze Antike hindurch. Ich notierte mir vor Jahren im römischen Thermenmuseum (alte Nr. bei HELBIG 1059) eine marmorne Aschenkiste, wo die Eckenbukranien auf doppelte Weise geschmückt waren, mit einer breiten Binde, dann aber auch mit einer darüber gelegten, seitwärts her abhängenden, aus vier dicken Fäden hergestellten Astragalbinde. So hat endlich auch die Sepulchralkunst ihren Wert auf Überladenheit und Schwulst gelegt, aber das Leben hat in solchen geringfügigen Details das Vorbild hergegeben.

3 Es ist übrigens recht möglich, dass die auffällige Handbewegung darauf beruht, dass der Opferer in der Vorlage des Malers einen Strick hielt, der am Stier festgebunden war.

4 K. KERÉNYI, Die antike Religion (1952), S. 117. EUR. El. 181 ff., Iph. Aul. 1563, ARIST. Pax. 948. ZIEHEN, Hermes 37, 398. BÖMER Sp. 1908.

Stier, Priester (oder Opferer) und Flötenspieler bilden eine engere Gruppe für sich. *Ihnen voran* schreiten drei junge Mädchen, welche die für die Opferung nötigen Utensilien in Körben auf dem Kopf tragen. Die erste dieser Kanephoren ist etwas kleiner als die beiden anderen gezeichnet, vielleicht wegen des grösseren Korbes. Sie trägt ein von den anderen verschiedenes Obergewand (oder Apoptygma?), das durch zwei quer geführte Striche vom übrigen Kleid getrennt ist. Sie wird auch durch eine Binde um das Haar, die man (jetzt wenigstens) an den beiden folgenden nicht sieht, ausgezeichnet. Alle drei haben frei herabwallendes, für die Gelegenheit vielleicht losgelöstes Haar. Die nackten emporgestreckten Hände drehen den ganzen Körper, wohl auch den Korb, in En-face-stellung, während Kopf und Füsse sich nach altem Schema im Profil zeigen. Die Körbe mögen mit Binden oder Kränzen geschmückt sein (vgl. die Striche am unteren Teile und OVID. met. II 713: *pura coronatis portabant sacra canistris*). Opfermesser und Opferbeil lagen wohl im ersten grossen Korb, Weihrauch und alles zum Händewaschen Nötige wurde auch mitgebracht; im letzten Korb lagen die mit Salz zu mischenden Gerstenkörner (οὐλαί), die durch Punkte angedeutet sind¹. Für das übrige Gefolge hat der Vasenmaler nur einen kleinen Raum ausgespart, in welchem zwei feierlich bekleidete Teilnehmer(innen) Platz finden; ihr langes herabwallendes Haar fällt in die Augen, es war mit einer Binde (oder einem Kranz) geschmückt. Ihr Anzug ist demjenigen des Opferers ähnlich, und die (linke?) erhobene Hand zieht auf ähnliche Weise das Oberkleid zur Seite (derartiger ritueller Gestus fällt doch sehr auf).

Über die Anordnung dieser kleinen Opferprozession wird man kaum in Zweifel sein². Die Kanephoren scheinen regelmässig die Prozession zu führen (PFUHL a. O. S. 27 f. 40, 72, 96, 101). Auf dem Lekythos Burgon³ ordnet sich die Pompe folgendermassen: Jüngling, die Salpinx blasend, Kanephore, Jüngling mit Thymiaterrion, endlich das Opfertier, daneben eine Oschophore. Die Panathenaienzugprozession wird im grossen Ganzen nach ähnlichem Schema geordnet (vgl. meine Beitr. zur gr. Rel. gesch. 3, 80). Nach PAUS. II 35,5 ordnete man in Hermione den Zug so, dass Priester, Obrigkeitspersonen, Frauen und Männer zuerst kamen, es folgte «die ausgewachsene, mit Festbinden geschmückte, noch ungezähmte Kuh»⁴. Ganz anders geht der Stier auf dem kleinen, hier abg. Amphoriskos, der sicherlich selbst als Votivgabe gedient hat. Zum «Crescendo» einer gr. Opfer-

¹ EITREM, Opferritus u. Voropfer 261 ff.; STENGEL, Opferbr. 17.

² Das auf Prozessionen bezügliche Material findet man in PFUHL, De Athen, pompis sacris (1900); NILSSON, Die Prozessionstypen im gr. Kult (Arch. Jahrb. Bd. 31 [1916], 309 ff. = Opusc. sel. I, 166 ff.); EITREM, Beiträge zur gr. Religionsgeschichte III (1920) Kap. 4, S. 56 ff. (über das Umkreisen s. Opferritus u. Voropfer S. 6 ff.). [S. jetzt BÖMER a. O.].

³ bei STACKELBERG, Gräber der Hellenen. Über

die Trompetenbläser eines Opferaufzugs (auch in der Anthesterienprozession) s. HARTWIG, Meisterschalen 276,1; KURUNIOTIS, 'Εφ. ἀρχ. 1907, 126; auch im Dionysoskult am lernäischen See wurden Trompeten verwendet, PLUT. de Is. p. 364 f.; vgl. noch DEUBNER, D. L. Z. 1921, 215.

⁴ ὑβριζούσα ἐτι ὑπὸ ἀγριότητος, vgl. z. B. v. ROHDEN, Die ant. Terrakotten Bd IV 1, Abb. 249; Ny Carlsberg Glyptothek no. 53 (= ARNDT-AMELUNG 3794, Artemisaltar? 2. Jht. n. Chr.).

prozession wäre vielleicht noch ein Vergleich mit hebr. Gedankengang anzuführen, JESAJA 58,8: «Die Herrlichkeit des Herrn wird den Zug abschliessen» (der Sinn ist freilich umstritten).

II

Es erübrigt noch einige Worte über die *Opfermusik* hinzuzufügen. Es wäre ja flotter gewesen, auch einen Zitherspieler auf unserer Vase heranmarschieren zu lassen, aber ein Flötenspieler genügte schon (so z. B. auf der sf. Vase mit Athenaopfer, JHS, Folio Taf. VII)¹. Sonst denkt man sich gerne die Kithara als ein ausgesprochen apollinisches (vgl. HOM. hymn. in Merc.), die Flöte als ein entsprechend dionysisches Instrument. «Goldene Phorminx, das gemeinsame Eigentum Apollons und der dunkellockigen Musen», singt PINDAR in der berühmten Strophe, Pyth. I, 1 ff. Andererseits sind es «die Flötentöne der Korybantentänzer», die in Sokrates «dröhnen», seinen Logos besiegen und ihn zum Bleiben im Gefängnis zwingen (PLAT. Kriton p. 54 D). Besonders die Flötenmusik wurde später von den Christen bekämpft², aber KLAUD. PTOLEMAIOS gibt in seiner Harmonielehre (III, 7, p. 100 Düring) die allgemeine Auffassung der Antike wieder, wenn er feststellt, dass die Götter durch «Hymnen und Flöten» —er fügt noch die ägyptischen Trigonon hinzu—herbeigerufen werden. Wir sind an das Zusammenwirken der Streich- und Blasinstrumente in einem Orchester gewöhnt, aber man denke nur an den Wettstreit des Apollon und Marsyas, um uns die ehemalige unversöhnliche Konkurrenz der beiden Musikarten wieder lebendig vor die Augen zu führen. Verschiedenheit sowohl des Kultus als der Kultur fand darin beredten Ausdruck. In diesem Zusammenhang mag ein bisher unpubliziertes Sarkophagfragment (3. Jahrh. n. Chr.) der Osloer Nationalgallerie unser Interesse beanspruchen, obgleich hier mehrere wichtige Details übergangen werden müssen (Abb. 5)³. Es stellt eine interessante Variante eines bekannten Typus dar⁴. Apollon, in lebhafter Bewegung auf einem Felsen sitzend, hält in der L. die Lyra (abgebrochen), während er die gebogene, das Plectrum haltende R. nach der Seite Silens (Doppelflöte abgebrochen) in starker Wendung streckt. Weiter links befindet sich die behelmte Athena, die, am Vorgang lebhaft interessiert,

¹ DAR.-SAGLIO I 2, 1584; Antike u. Christentum I S. 317 (L. Ziehen). STENGEL, Kultusalb.³ Taf. 3, Abb. 10, vgl. noch ebd. S. 81 u. 111.

² CHRYSOST. in epist. ad Coloss. 4, Hom. 12,5: «Wo Flötenspieler sind, ist Christus nirgends» (QUASTEN, Musik u. Gesang usw. [1930], 168, 181); die Abscheu des hlg. Hieronymus trifft auch die Lyra. Zum heidnischen Kultus kommt noch die Rolle, welche die Musik in der Zauberkunst der Spätantike spielte; vgl. H. ABERT in «Die Antike» 2 (1926), S. 152.

³ H. 53, 2; B. 86. Im neuen Osloer Katalog («Katalog over Skulptur» [1952]) Nr. 114. Die Kenntnis

dieses Fragmentes, wie auch ein Photo, verdanke ich der Güte Prof. H. P. L'ORANGE's, der es in den 30er Jahren in Rom für die Nationalgallerie erwarb. Das Frg. ist z. Z. provisorisch im Magazin untergebracht. [Die Abb. 5 nach einem grösseren Photo, das mir der Direktor der Gallerie bereitwillig zur Verfügung stellte].

⁴ Sarkophagwerk CARL ROBERTS III 2, T. 66, no. 203 (Text S. 255 f.) und T. 68, no. 209. Vgl. Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny-Carlsberg Glyptothek (1951), no 182 (mit weiterer Litt.); CUMONT, Symbolisme funéraire des Romains, S. 316 ff.

den l. Fuss aufstützt und nach der (fehlenden) Göttermutter umblickt. Im Hintergrund drei diademgeschmückte Musen.

Einen festen Anhaltspunkt für die Geschichte der griechischen Kultusmusik bietet bekanntlich der kretische *Sarkophag aus Hagia Triada*. Damit befinden wir uns freilich wahrscheinlich um die Wende des 15. – 14. Jahrhunderts v. Chr., in vorgriechischer Zeit und eben an einem Kreuzungspunkt des Einflusses kleinasiatischer und ägyptischer Kultur. Die ausgedehnte Literatur, die sich mit dem

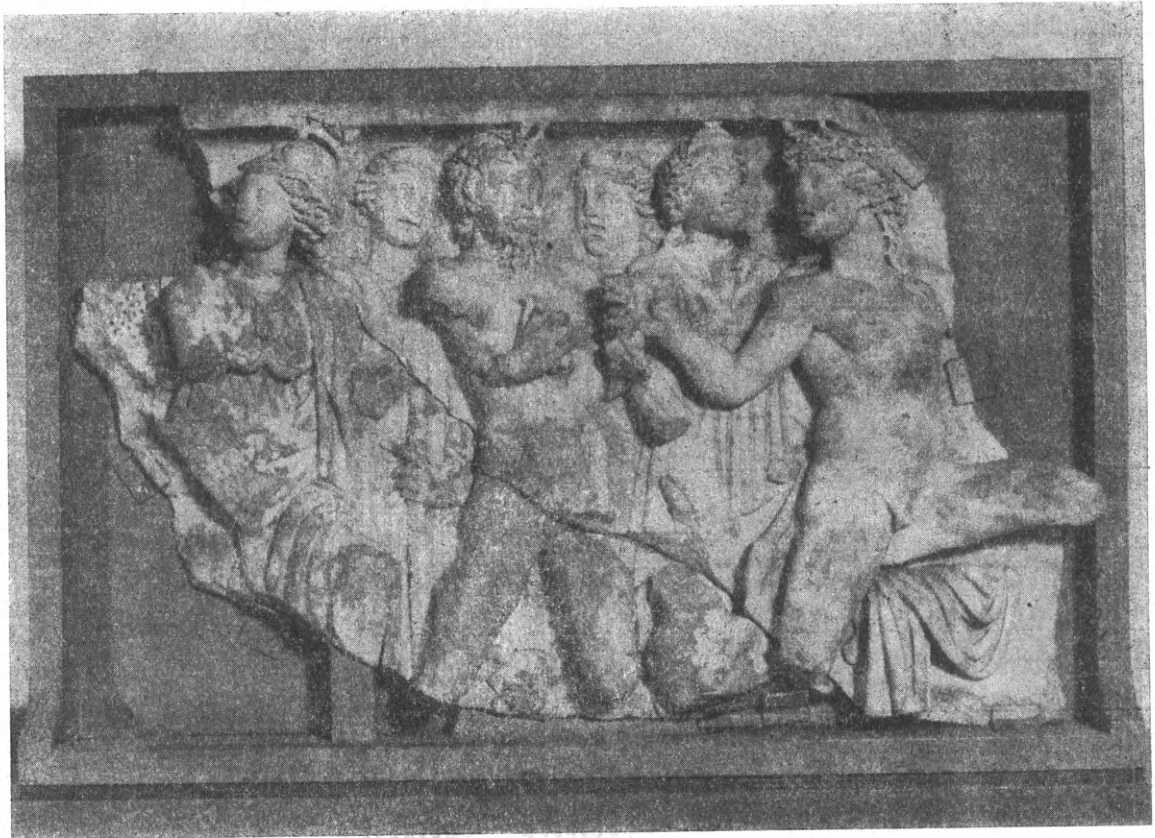

Abb. 5.

Skph. beschäftigt¹, zeigt zur Genüge, welche fundamentale Bedeutung man dieser Tönernen, reich bemalten Larnax beimisst. Hier sehen wir faktisch sowohl Doppelflöte wie 7saitige Leier im kultischen Gebrauch, beide Instrumente von männlichen Spielern verwendet, aber, wohl zu merken, getrennt. Auf der einen Längsseite, wo der Opferstier, fest gebunden, auf der Schlachtbank (nicht auf einem Altar!) ruht und, wilden Auges aufblickend, «geschächtet» wird, begleitet

¹ Zuerst veröffentlicht von PARIBENI, *Mon. d. Inst. XIX* (1901), 71 ff., immer noch die Hauptpublikation (mit farbiger Wiedergabe des Originals). Literaturangaben und ausführliche Besprechung in NILSSON'S *Minoan-Mycenaean Rel.* (2. Ausg., 1950), 426 ff., vgl. noch COOK, *Zeus* 2, 516 ff.; PENDLEBURY,

Archaeology of Crete (1939), 248 f. PICARD, *Rel. préhell.* 168. Letzlich über die Könige von Knossos («in their effort to act the rôle of the Pharaoh») und die Fürsten von Mykenae G. E. MYLONAS, *Studies Robinson I* (1951), S. 101 f.

die Flötenmusik eine Prozession von Weibern; wir werden annehmen, dass sie zu den Flötentönen singen. Ihre Hände strecken sie hervor, indem sie die Handflächen nach unten kehren, ganz wie z. B. später die Männer es tun bei der Aufbahrung der Leiche auf einer sf. Pinax in Louvre¹. Wir sind ja beim Schächten des Opfertieres, des Rindes, gegenwärtig, das Blut rieselt in den unten befindlichen Eimer. Das *Spenden* des Blutes lehrt uns die andere Seite der Larnax, wiederum die nach l. befindliche Partie der Bildfläche. Zwischen den beiden mit Grün bekleideten, von Doppelaxt und Vogel bekrönten Säulen befindet sich das grosse Gefäss, recht ein Sammelbecken, wo die einzelnen, mit Blut gefüllten Eimer ausgeleert werden. Drei an der Zahl werden, wie wir sehen, die Eimer gebracht, mehrere werden vielleicht folgen. Man wäre möglicherweise versucht, hier die *τρίσπονδοι χοαί* des uns wohlbekannten griechischen Kultus wiederzufinden (vgl. Od. XI 26 ff., dazu SOPH. Ant. 431 u. a.), die Abb. bei Paribeni aber zeigt dass *un liquido rosso* (so PARIBENI, Sp. 47) aus der Situla fliesst, was man ja nicht auf Wein deuten darf. Wir denken unwillkürlich an eine reguläre *αἱμαζουρία*². Das Blut fliesst aber nicht vom grossen Behälter auf den Boden oder in einen *βόθρος*, um so dem Toten direkt zugute zu kommen. Wohin das Blut kommt, ist nicht ganz klar. Es mag ja als eine Opfergabe da stehen bleiben, wo wir es jetzt sehen, oder—an geweihter Stelle konsekriert—später zum Grabtempel oder auf einen Altar gebracht werden. Auf der rechten Seite derselben Bildfläche kommt nun der Tote selbst vor seinem Kultgebäude zum Vorschein. Seine Tracht, auch seine eigentümliche Haltung zeigen das Milieu, wohin er gehört. Die eigentlichen Offizianten an der hlg. Handlung tragen ebenfalls einen Fellschurz. Dem Toten bringt man die Gaben, die er nötig hat, und die eben ein mächtiger, seefahrender Kretenfürst sich wünschen mag. Der Nachen lässt darüber keinen Zweifel.

Die ganze sakrale Handlung teilt sich ungezwungen in drei Abteilungen, derer Stufenfolge zunächst unsicher bleibt: 1° das Blutopfer, das wiederum in zwei Akte zerfällt, Schächtung des Rindes und Darbringung des Blutes—beiläufig sei ausdrücklich hervorgehoben, dass beim Blutopfer allein musiziert wird; 2° das Überbringen der eigentlichen Totengaben, das die Epiphanie des Toten hervorruft; endlich, 3° das eig. Altaropfer, wo wir Kanne und Korb (Kanne mit irgend welcher Flüssigkeit gefüllt, und Korb oder richtiger zwei Körbe mit Früchten und vielleicht Kuchen) als die nötigen Ingredienzien dieses Opfers finden. Ein Altarfeuer gibt es nicht, ist wohl auch nicht nötig. Dies alles passt schwerlich in ein traditionelles Opferritual nach altgriechischem Schema. Man fragt unwillkürlich: was ist hier Totenopfer, was ist Opfer für eine Gottheit, event. ei-

1 BENNDORF, Gr. u. sic. Vhb., S. 1; SITTL. Gebärden der Gr. u. R. S. 67.

2 Über ägyptischen Totenkultus mit überaus reichlichem Blutopfer s. PARIBENI a. O. Sp. 48 und vgl. FRAZER'S Anm. zu Paus. X 4, 10 (Blutopfer als *ἐνάγισμα* für den Heros zu Tronis). Das frische Blut

gibt dem Verstorbenen neues Leben, erhöhtes Leben (ja, warmes Blut löst sogar den Diamanten auf, PLIN. n. h. 37,58). Zu Aigeira trinkt die Priesterin das «giftige» Stierblut und erhält so die Gabe der Wahrsagung (PLIN. n. h. 28, 147)—sagen wir, ganz wie die wieder ins Leben gerufene, mantische Totenseele.

nen Apotheosierten? Beides lässt sich ja voraussetzen. Wir haben auch zu bedenken, dass wir vom minoischen Opferritual herzlich wenig wissen (hat man das Opferfleisch genossen, verbrannt oder — als tabu — weggeworfen?)¹. Die Spenden spielen eine Hauptrolle, was sie immer im Totenkult taten². Im Vorübergehen bemerken wir die wichtige Rolle, welche die Weiber bei der rituellen Handlung spielen. Dieser Zug entspricht der bedeutsamen Stellung, die das weibliche Geschlecht überhaupt in der altkretischen Religion und Götterwelt einnimmt (man könnte auch denken, dass sie beim Schächten des Rindes in das rituelle Geschrei einstimmen, das *ιὸν ιὸν*, das uns aus griechischem Ritual bekannt ist³).

Über die Natur des Toten, seine Würde, seinen Rang hat man viel gestritten; die Mehrheit scheint sich mit Recht zur Annahme einer Vergöttlichung zu neigen⁴. Darauf führt ja die Darstellung der Querseiten der Larnax. Kann man sich denken, dass die bildnerische Ausschmückung der Larnax, dieser gesteigerte Totenkultus, der uns vor Augen geführt wird, *beiderlei* in sich schliesst — Heroenopfer und Apotheose zugleich, um die späteren griechischen Termini hier zu verwenden? Griechische Religion kennt derartige Steigerung des Kultus: Zeus Trophonios, Zeus Aristaios usw., dann die aus dem Epos bekannten Heroen der Fürstengeschlechter (das Material übersichtlich bei FARNELL, *Greek Hero Cults* etc. [1921], vgl. Art. Heros in R.-E.)⁵. Auf geistreiche Weise löst der Mythos von den Dioskuren dasselbe Problem der doppelten Existenz, sie sind ja wechselweise unter der Erde und im Himmel. Gerade Sparta liefert uns im Kultus und Mythos des *Apollon Hyakinthos* das nötige Beispiel des vergöttlichten Heros: Heros und Gott zugleich. Dass hier minoisches Erbe in griechischem Gewande fortlebte, war schon längst klar (vgl. den Katalog von TOD-WACE, dazu den Art. «Hyakinthos» in R.-E.; TSUNTAS legte schon 1892 entscheidendes Material vor, *Ἑφ. Ἀρχ.* S. 1 ff.)⁶. Die einwandernden Achäer brachten vermutlich den Apollon mit, aber den traurig-fröhlichen Charakter der beiden ersten Feiertage der Hyakinthia hat Apollon schon vorgefunden. Zuerst das Blutopfer, das *ἐνάγισμα*, das dem H. immer weiter dargebracht wurde, dann am folgenden Tage die fröhliche Feierlichkeit. Die Aufzüge mit den Wagen mögen der Einführung

¹ Die Mannigfaltigkeit und Elastizität des späteren Heroenopfers hebt A. D. NOCK mit gutem Grunde hervor, *Harv. Theol. Rev.* 37 (1944), 163.

² Die *σπονδαὶ* verschwinden in den *βόθροι* der Gräber, *lassen keine Spur*, was man vielleicht doch bei der Beurteilung der mittel-hellad. Gräber zu erwägen hat, vgl. MYLONAS in «*Studies Robinson*», Bd. 1 (1951), S. 67, wo auch auf G. P. OIKONOMOS' Arbeit, *De profusionum receptaculis* (1921), verwiesen wird.

³ L. DEUBNER, *Ololyge und Verwandtes* (Abh. Ak. Wiss. Berlin, 1941), 1 ff. Vgl. THEANDER, *Eranos* 15 (1915), 99 ff.; EITREM, *Beitr. zur gr. Rel.gesch.* 2 (1920), 44 ff.; SCHWENN, *Gebet u. Opfer* (1927), 35 ff. «eigentlich ein Schrei der Frauen» (Deubner).

Lat. *ululare* entspricht sowohl *ἀλαλάζειν* als *ὀλολύζειν*.

⁴ PICARD, *Rel. préhell.* 168 ff. NILSSON a. O. S. 442: «it seems that a mingling of Mycenaean veneration of the Mighty Dead and Egyptian divinization of the dead, covered with a garb of Minoan divine cult accounts satisfactorily for these astonishing funeral paintings».

⁵ Letzlich über Poseidon-Erechtheus K. KERÉNYI, *Die Jungfrau u. Mutter der gr. Rel.* (1952), S. 48.

⁶ Die verwickelten Kultusriten (vgl. STENGEL in R.-E., NILSSON, *Gr. Feste* 129 ff.) und die darauf bezüglichen Quellen geht MACHTELD J. MELLINK, *Hyakinthos* (Utrecht, 1943) genau durch, S. 5–46. (vgl. NILSSON, *MMR*² 558).

des kretischen Fürsten in die Heiligkeit der Ewigen widerspiegeln¹, (in Sparta leitet «die Schwester», Polyboia genannt, den Hyakinthos zur Versammlung der Ewigen, während andere Göttinnen—auf dem H. Triada-Sarkophag durch Pferde als Zugtiere ausgezeichnet—mitfolgen). So fährt später Herakles zum Olymp, von Athena begleitet. «Mensch gewesen, Gott geworden», möchte man zitieren, doch das Heroentum als die nötige Zwischenstufe hinzufügend. Die nächste Parallele ist die Verehrung des Hyakinthos, der dem später hinzugekommenen Apollon so gut gefiel (und mit dem Apollon so gut übereinstimmte), dass er als Apollon-Hyakinthos weiterlebte. Jetzt erst wurde er ein Kind. *Heroskultus* + *Götterwürde* gehören beide zum ursprünglichen Bestand². Die Riten der Hyakinthia erklären sich meistens direkt aus dem überaus prächtigen Bestattungsritual eines minoischen Fürsten. Es nimmt eigentlich nicht wunder, dass eben derartige Aufzüge auch die Wände eines kretischen Palastes schmückten.

Damit kommen wir zu unserem Thema, der Kultmusik beim Opfer, zurück. Der Sarkophag aus H. Triada gibt uns hier erwünschten Aufschluss. Im Einzelnen mögen einige Veränderungen bei dem Feiern der Hyakinthia stattgefunden haben; gerade die Musik fehlte am 1. Tage, ein Pään war selbstverständlich verboten (man ass aber Ziegenfleisch, vgl. die beiden Ziegen, die sich auf der Larnax unter dem geschächteten Rinde befinden). Beim Schächten ertönte auf Kreta die aufregende Flötenmusik, die wohl auch entsprechende Körperbewegungen, vielleicht auch Gesang und Tanz voraussetzen. Das Erklängen der Kithara bei den *σπονδαί* wird wohl auch Melodie und Gesang bedingen. Seit helladischer Zeit waren die beiden Instrumente in der ägäischen Kultursphäre bekannt (über die alten 4saitigen Lyren s. DEUBNER, *Ath. Mitt.* 54, 194 ff.; *Phil. Wochenschr.* 50, 1566 f.; die 7saitige Lyra hat Terpandros erneuert, nicht «erfunden», wie der Skph. aus H. Triada zeigt). Die Kreter der minoischen Zeit dachten betreffs der beim feierlichen Begräbnis der Grossen stattfindenden Musik ganz anders als die Ägypter, die auf dem heiligen Orte des Osiris weder Trommel noch Harfe noch Flöte zuliessen³. Was PLUTARCH (de mus. 26) berichtet, dass die Kreter die Lyra vorzogen, wenn sie gegen die Feinde marschierten, mag auch für die minoische Zeit gelten; das Flötenspiel wirkte aber noch mehr erregend und war für das Schächten deshalb passender. Im Tempel des Tenes auf Tenedos war das Flötenspiel tabuiert, PLUT. qu. gr. 28; die Opposition gegen die Flöten erscheint ebenfalls im Charitenkult auf Paros (ebd. war auch das Kranztragen ver-

¹ In seiner Rezension von SCHACHERMEYER, «Poseidon und die Entstehung des gr. Götterglaubens» (Bern, 1950) schlägt B. SCHWEITZER vor, den auf dem Skph. aus H. Triada von Pferden Gezogenen auf Poseidon zu deuten (Gnomon 1952, S. 389). Man wird aber m. E. wohl an dem Wagenkortège der Göttinnen—ohne Teilnahme der Götter—festhalten müssen, vgl. über den Altar zu Amyklai PAUS. III, 19, 4 ff.

² So teilen die Dioskuren Tod und Unsterblichkeit

unter sich. Lykurgos, über dessen eigentliche Natur Pythia im Zweifel war (Mensch? oder Gott?), war ja auch ein Spartaner HEROD. I 66 u. a. (über seine Geschichtlichkeit sei damit nichts gesagt, E. MEYER, *Forsch.* 1, 213 ff.). Der gleichzeitige, rituell festgelegte Doppelkultus des Menelaos, der Helena, des (Zeus) Agamemnon, des Achilleus schliesst sich hier an—«achaischer» Zeit zugehörig; der Prototyp vorgriechisch?

³ Vgl. doch H. KEES, Ägypten (1933), 98 f.

boten, PLUT. praec. san. 19). Auf Delos aber hielt der bogentragende Apollon die drei Chariten auf der Hand, bzw. mit Lyra, Syrinx und Flöten als Attributen ausgestattet (PLUT. de mus. 14). Später machten Flöten und Kithara zusammen die vollständige Opfermusik aus¹. Getrennt aber, ihrem verschiedenen Charakter gemäss, sind sie auf dem ehrwürdigen Monument vorgriechischer Musik, das wir eben besprochen haben, zu sehen.

SAM EITREM

NACHSCHRIFT.— Das in der Osloer Nationalgalerie befindliche Marmorrelief den Marsyasstreites ist jetzt wieder ausgestellt. Es zeigt sich, dass die lebhaft bewegte Athena mit ihrer linken Hand (der Arm ist am Ellbogen abgebrochen) den Marsyas am Spielen wahrscheinlich verhindert hat (oder ihn von sich gestossen?). Die daneben stehende Muse hält in ihrer gesenkten linken Hand einen langen (bis zum Boden reichenden?) Stab.

[ZUSATZ.—Betreffs der Typologie des kor. Amphoriskos verweist Herr AXEL SEBERG noch auf Payne, *Necrocorinthia* S. 314 und No 878, ausserdem auf CVA München, T. 144/5].

S. E.

¹ Als Opfermusik scheint die Flötenmusik sich langsamer durchgesetzt zu haben als das Saitenspiel

nach STENGEL, *Kultusalt.*³ III, 10. Die Kitharis «männlichen Klangs» rühmt ARISTOPH. *Thesm.* 125.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΤΑΦΗ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

Τὰ ἔθιμα ταφῆς ἀποτελοῦσι σπουδαιοτάτην ἔκφρασιν τοῦ πολιτισμοῦ ἑνὸς λαοῦ, διότι εἶναι ἀποτέλεσμα δοξασίων, προλήψεων καὶ λειτουργιῶν, αἵτινες, εἰς πρωτογόνους λαούς, ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τῆς διανοήσεως, τῶν θρησκευμάτων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς των. Εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐθίμων ταφῆς τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος συνέβαλε σπουδαίως καὶ ὁ ἀείμνηστος καὶ πολύκλαυστος φίλος Γεώργιος Π. Οἰκονόμος δι' ἰδίας πραγματείας τιτλοφορουμένης: *De profusionum receptaculis sepulchralibus*, Ἀθῆναι 1921. Καὶ μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης του ἐκείνης ὁ σεπτὸς διδάσκαλος ἐξηκολούθει νὰ ἐνδιαφέρεται ζωνρῶς εἰς τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ ἔθιμα ταφῆς προβλήματα, τὸ ἐνδιαφέρον του δ' ἐκεῖνο ἐνέπνευσε καὶ εἰς ἐμέ¹. Εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης ἀφιερῶ εἰς τὴν μνήμην Του τὸ πόνημα τοῦτο, τὸ σχετιζόμενον πρὸς ὅσα καὶ Αὐτὸν κάποτε ἀπασχόλησαν.

Παιδικαὶ ταφαὶ ἀνευρέθησαν εἰς πάντα σχεδὸν τὰ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντα Μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα. Συνήθως ἀνευρίσκονται εἰς κόγχας ἐπὶ τούτῳ λαξευθείσας εἰς τὰς παρειὰς τοῦ δρόμου καὶ τοῦ θαλάμου τῶν λαξευτῶν τάφων², σπανιώτερον δὲ ἐντὸς αὐτῶν τῶν τάφων. Μολονότι πολλαὶ τούτων περιεγράφησαν ἐπιμελῶς, καθ' ὅσον γνωρίζω, μέχρι τοῦδε δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἀπεικόνισις τοιαύτης ταφῆς, ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς θέσεως τῶν κτερισμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὸν σκελετὸν καὶ ἡ πλήρης δημοσίευσις ἀνεπάρκους παιδικῆς ταφῆς τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων. Τοῦτο δὲν εἶναι θαυμαστόν, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν παιδικοὶ σκελετοὶ σπανίως διατηροῦνται εἰς σχετικῶς ἀρτίαν κατὰστασιν, ἀφ' ἑτέρου δέ, διότι ἡ διάκρισις τόσον τῶν σκελετῶν ὅσον καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς ἀνηκόντων κτερισμάτων πολλάκις εἶναι δύσκολος εἰμὴ ἀδύνατος. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἐπλήρωσεν ἡ σκαφὴ μικροῦ τμήματος τοῦ πρὸς τὰ Μέγαρα Νεκροταφείου τῆς Ἑλευσίνος, ἡ γενομένη τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1952³.

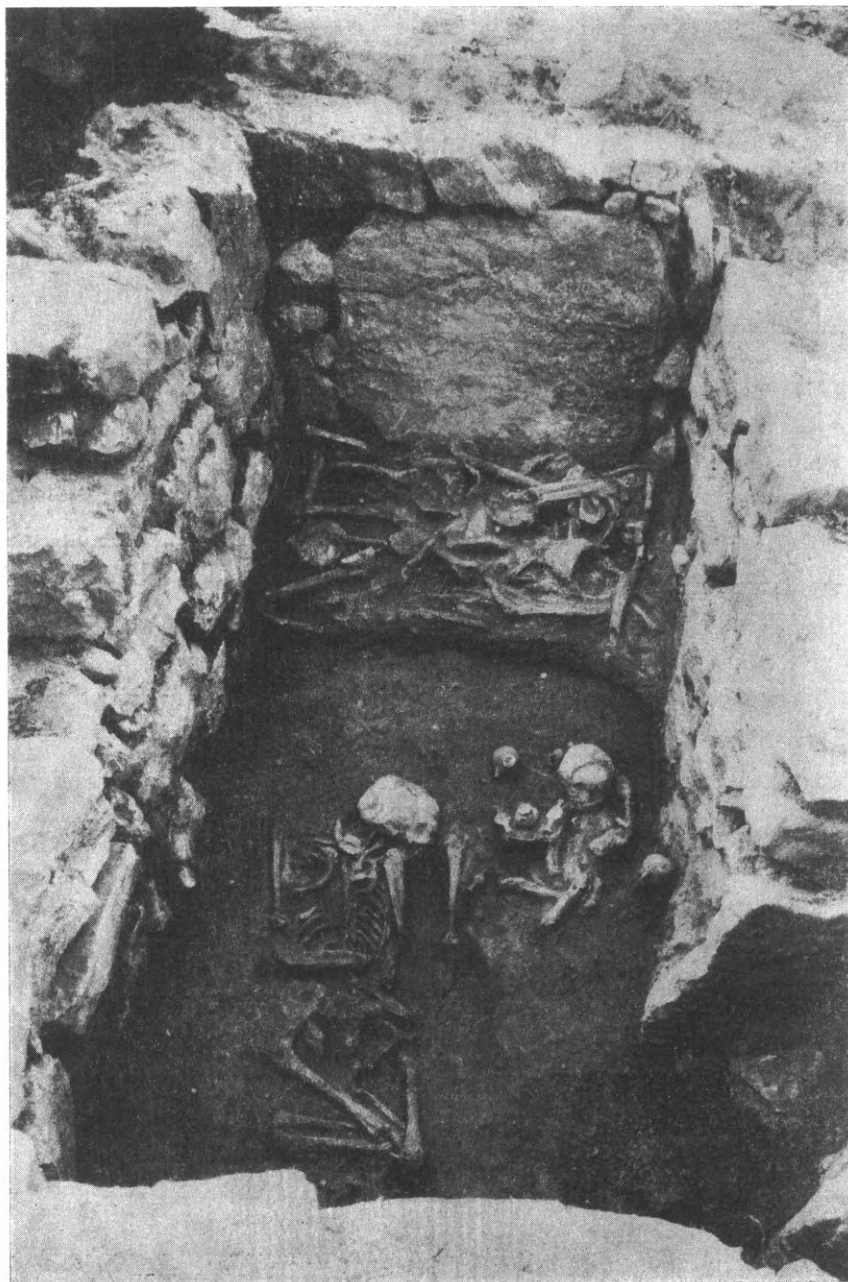
¹ Ὅρα: G. E. MYLONAS, A Mycenaean Figurine in the University of Illinois, *AJA*, 41 (1937) σ. 237-247; Homeric and Mycenaean Burial Customs, *AJA*, 52 (1948) σ. 56-81. The Cult of the Dead in Helladic Times. Studies Presented to David Moore Robinson, σ. 64-105. The Figured Mycenaean Stelai, *AJA*, 55 (1951) σ. 134-147.

² Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Ἐφ. Ἀρχ. 1888, σ. 129. M. P. NILSSON, The Minoan-Mycenaean Religion² σ. 587-

589. C. W. Blegen, Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum, σ. 234-235. A. J. B. Wace, Chamber Tombs at Mycenae, σ. 35. FRÖDIN-PERSSON, Asine, σ. 172-179 καὶ 357. G. E. MYLONAS, The Cult of the Dead, σ. 84-88. κλπ.

³ Τὴν σκαφὴν ταύτην, γενομένην δαπάναις τοῦ Washington University τοῦ St. Louis, καὶ τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας διηύθυνα καὶ τὴν παροῦσαν μελέτην ἐξεπόνησα κατὰ τὴν παραμονὴν μου εἰς Ἑλλάδα ὡς

Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν Θπ4 τάφον τοῦ νεκροταφείου ἐκείνου καὶ παρὰ τὸν καλῶς διατηρηθέντα σκελετὸν τοῦ τελευταίου νεκροῦ, τοῦ ἀποτεθέντος παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου κατὰ τὰ Μυκηναϊκὰ ταφικὰ ἔθιμα¹, ἀνευρέθη ἀνέπαφος παι-

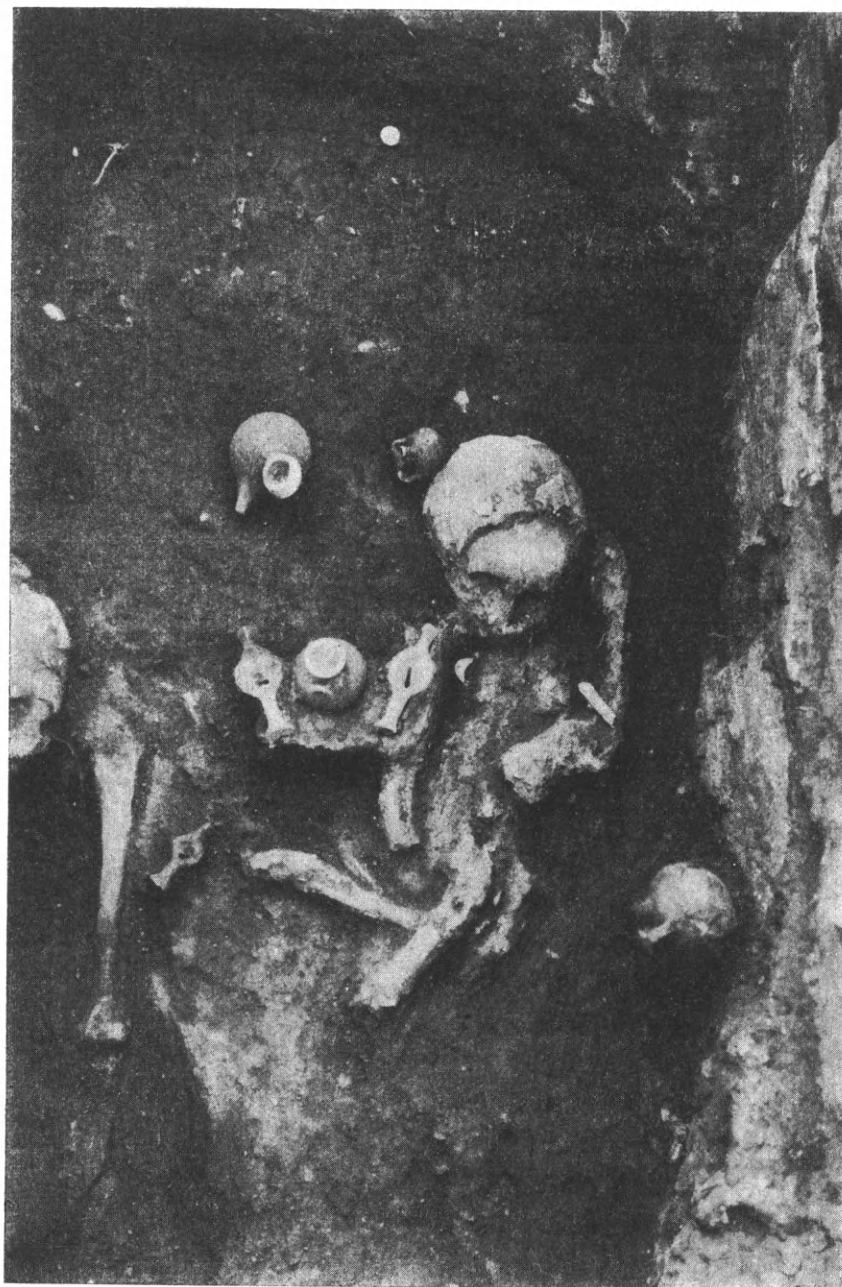
Εἰκὼν 1. Τάφος τέταρτος. Περιεχόμενον.

δική ταφή, σαφῶς διακρινομένη εἰς τὴν εἰκόνα ὑπ' ἀριθμὸν 1. Ἡ θέσις τοῦ σκε-

Fulbright Research Scholar καὶ Annual Professor
τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν
Σπουδῶν.

¹ Διὰ ταῦτα ὄρα ἰδίως NILSSON, ἔ. ἀ. σ. 584 ἐξ.
BLEGEN, ἔ. ἀ. σ. 228 ἐξ. WACE, ἔ. ἀ., σ. 121 ἐξ. καὶ
MYLONAS, Homeric and Mycenaean Burial Customs.

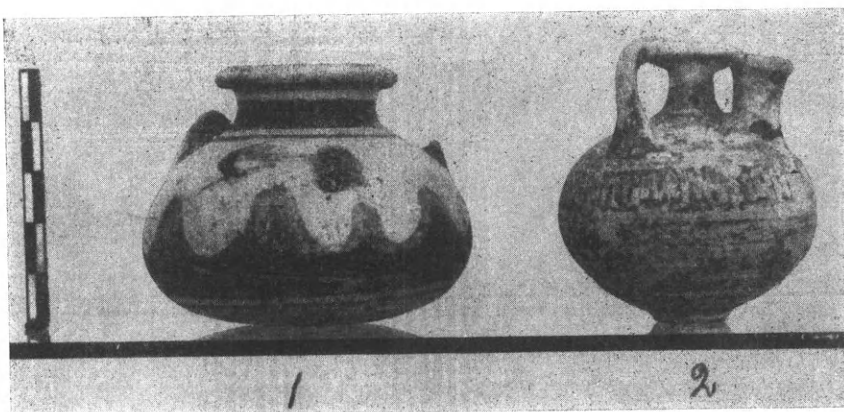
λετοῦ εἶναι ἀρκούντως καθαρά. Φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχεν ἀποτεθῆ ἐπὶ τῆς ῥάχεως αὐτοῦ, εἰς στάσιν ὑπτίαν μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν καὶ μὲ τὰ σκέλη κεκαμμένα πρὸς τὰ πλάγια. Ἡ κεφαλὴ, ἀρχικῶς συγκρατουμένη

Εἰκὼν 2. Παιδικὴ ταφή τετάρτου τάφου.

κάπως ὑψηλά, κατέπεσεν ἐπὶ τῆς σιαγόνος καὶ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν μυόνων τοῦ τραχήλου. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ, κεκαμμένη κατὰ τὸν ἀγκῶνα, ἐφέρετο πρὸς τὴν κοιλιακὴν χώραν, ἐνῶ ἡ δεξιὰ ἦτο τεταμένη κατὰ μῆκος τοῦ κορμοῦ.

Περὶ τὸν παιδικὸν σκελετὸν καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν ἀπεκαλύφθησαν τὰ κτερίσματα τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν παιδικὴν ταύτην ταφὴν (εἰκ. 2). Πλησιέστερα πρὸς τὸ κρανίον εἶχεν ἀποτεθῆ μικροσκοπικὸς ψευδόστομος ἀμφορεὺς, ὀλίγον δὲ περαιτέρω ἀγγεῖον συνήθως ἀποκαλούμενον «θήλαστρον» (feeding-bottle). Παρὰ τὸν δεξιὸν ὄμον εἶχον ἀποτεθῆ δύο πήλινα εἰδώλια καὶ μεταξύ των μικρὸν ἀριόσχημον ἀγγεῖον· πέραν δὲ τοῦ ποδὸς καὶ τρίτον πήλινον εἰδώλιον. Τέλος, εἰς μικρὰν τῶν γονάτων ἀπόστασιν εἶχεν ἀποτεθῆ ψευδόστομος ἀμφορεὺς. Περὶ τὴν βάσιν τοῦ κρανίου καὶ εἰς κυκλοτερεῇ διάταξιν ἀνευρέθησαν ψηφίδες ἐκ φαγεντιανῆς, ἀποτελοῦσαι προφανῶς περιδέλαιον. Εἰς τοῦτο ἀσφαλῶς ἀνήκεν καὶ ὁ ἐκ στεατίτου μηνίσκος, ὁ διακρινόμενος εἰς τὴν εἰκόνα ὑπ' ἀριθμὸν 2. Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς τὸν 4ον προϊστορικὸν τάφον τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ νεκρο-

Εἰκὼν 3. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παιδικῆς ταφῆς.

ταφείου Ἐλευσίνος ἔχομεν μίαν ἀνέπαφον καὶ καλῶς διατηρουμένην παιδικὴν ταφὴν.

Τὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀποτεθῆ ὡς κτερίσματα περὶ τὸν νεκρόν, ἀποδεικνύονται ὡς εἰδικῶς κατασκευασθέντα διὰ παιδικὴν χρῆσιν. Ὁ μικροσκοπικὸς ψευδόστομος ἀμφορεὺς ἀριθ. 2 (εἰκ. 3), ἴσως ἐχρησίμευεν ὡς ἄθυσμα. Εἶναι κατεσκευασμένος ἐκ κιτρινωποῦ καθαροῦ πηλοῦ καλῶς ὥπτημένου, καλύπτεται δὲ ὑπὸ διακοσμῆσεως γεγραμμένης διὰ καστανομελανοῦ λαμπροῦ χρώματος. Δυστυχῶς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἔχει ἀποτριβῆ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ διακόσμησις δὲν εἶναι σαφής. Ἀποτελεῖται ὅμως ἐξ ἐπαλλήλων ταινιῶν καὶ κύκλων καὶ ἐξ ἀντικορύφων ἀγκυλοειδῶν γραμμῶν, πληρουσῶν τὴν ζώνην τοῦ ὄμου. Τὸ ὕψος τοῦ ἀγγείου εἶναι 0.056 μ., ἡ δὲ διάμετρος τῆς βάσεως αὐτοῦ 0.013 μ.

Τὸ ἀγγεῖον ὑπ' ἀρ. 2 (εἰκ. 4), εἶναι δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ παιδίου ὡς θήλαστρον. Εἶναι κατεσκευασμένον ἐξ ὑποκιτρίνου καθαροῦ πηλοῦ καὶ φέρει στιλπνὸν ὁμοιόχρωμον πρὸς τὸν πηλὸν τοῦ ἐπίχρυσμα. Πολλαχοῦ ἡ διακόσμησις τοῦ ἔχει ἀποτριβῆ συνίσταται δ' ἐκ παχέος ἑλίκος περιβαλλούσης τὴν βάσιν καὶ πλατείας ταινίας καλυπτούσης τὸν ὄμον σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν. Ἐν γένει ἡ διακόσμησις εἶναι ἀμελὴς καὶ οὐχὶ τόσον καλαίσθητος. Τὸ ὕψος τοῦ ἀγ-

γείου μέχρι τοῦ ἀνωτάτου σημείου τῆς καλαθοσχήμου, πλατείας λαβῆς εἶναι 0.11 μ., ἡ διάμετρος τοῦ στομίου του 0.027 μ. καὶ τῆς βάσεως 0.025 μ.

Τὸ ἀρτόσχημον, ἀρ. 1 (εἰκ. 3), εἶναι ἐπίσης κατεσκευασμένον ἐκ κιτρινωποῦ πηλοῦ καὶ φέρει κιτρινωπὸν, οὐχὶ τόσον στιλπνὸν ἐπίχρυσμα, Μία τῶν κατακορύφων λαβῶν του διασώζεται· ἡ ἑτέρα θραυσθεῖσα δὲν ἀνευρέθη εἰς τὸν τάφον. Ἡ τρίτη φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐκπέσει πρὸ τῆς ὀπτήσεως καὶ οὐδέποτε ἐπανετέθη εἰς τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν· ἀντ' αὐτῆς καὶ μετὰ τὴν ὀπτησιν ὁ κεραμεὺς ἔγραψε τὸ σχῆμα τὸ διακρινόμενον εἰς τὴν εἰκόνα. Ἡ διακόσμησις εἶναι γεγραμμένη διὰ χρώματος ποικίλλοντος, λόγῳ τοῦ τρόπου τῆς ὀπτήσεως, ἀπὸ τοῦ μελανοῦ πρὸς τὸ καστανὸν καὶ ἐρυθροξανθόν. Ἀποτελεῖται δ' ἐξ ὁμοκέντρων κύκλων τε-

Εἰκὼν 4. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς παιδικῆς ταφῆς.

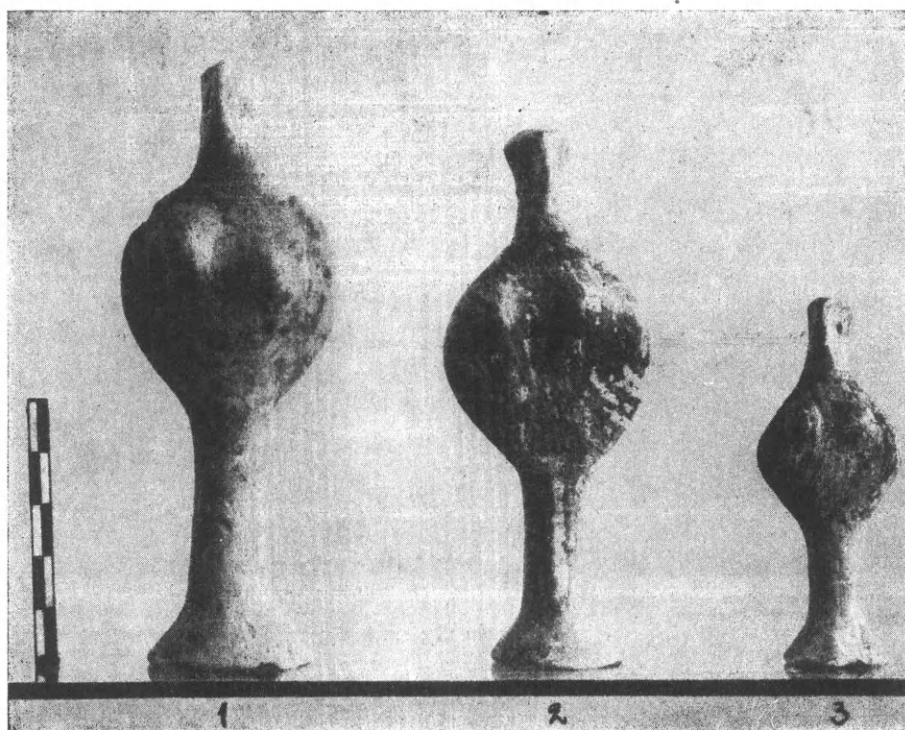
θειμένων περὶ τὴν βάσιν κάτω καὶ κυματοειδοῦς στοιχείου, γνωστοῦ ὡς rock-pattern, περὶ τὴν κοιλίαν. Περὶ τὸν λαιμὸν καὶ τὸ χεῖλος ἐπίσης ἔχομεν κύκλον καὶ ταινίας. Καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦτο φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθη διὰ παιδικὴν χρῆσιν. Ἔχει ὕψος μόλις 0.052 μ., διάμετρον στομίου 0.028 μ. καὶ βάσεως 0.055 μ.

Ὁ ψευδόστομος ἀμφορεύς, ἀρ. 1 (εἰκ. 4), εἶναι κατεσκευασμένος ἐκ καθαροῦ ἐρυθροποῦ πηλοῦ, φέρει δὲ στιλπνὸν κιτρινωπὸν ἐπίχρυσμα. Ἐπ' αὐτοῦ εἶναι γεγραμμένη ἡ διακόσμησις, ἀποτελουμένη ἐξ ἐπαλλήλων ταινιῶν καὶ κύκλων καὶ ἐκ παραστάσεων ἐ σχηματοποιημένων ἀνθέων ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ὧμου. Αἱ λαβαί, ὡς συνήθως, καλύπτονται ἄνω ὑπὸ χρώματος, τὸ δὲ κλειστὸν στόμιον κοσμεῖται δι' ὁμοκέντρων κύκλων καὶ κεντρικοῦ ὀφθαλμοῦ. Τὸ ὕψος τοῦ ἀμφορέως εἶναι 0.09 μ., ἡ δὲ διάμετρος τῆς βάσεως 0.03 μ.

Τὰ ἀνευρεθέντα πήλινα εἰδώλια (εἰκ. 5), ἀνήκουσιν εἰς τὸν γνωστὸν Μυκηναϊκὸν τύπον τῶν γυναικείων εἰδωλίων τῶν στερουμένων χειρῶν, εἰς τὸν δεύτερον τύπον τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ, τύπον Φ τοῦ FURUMARK¹.

¹ Ἐφ. Ἀρχ. 1888, σ. 168. A. FURUMARK, The Chronology of Mycenaean Pottery, σ. 87.

Τὸ εἰδῶλιον ὑπ' ἀριθμὸν 1 εἶναι κατασκευασμένον ἐκ τεφροῦ πηλοῦ, ἔχει δισκοειδῆ πεπλατυσμένον κορμὸν καὶ συμπαγῇ κυλινδρικὸν πόδα. Ἡ διακόσμησις, γεγραμμένη διὰ καστανομελανῆς βαφῆς, ἀποτελεῖται ἐκ τῶν συνήθων κυματοειδῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι καλύπτουσι κυρίως τὸ στήθος. Μᾶλλον κατακόρυφοι γραμμαὶ καλύπτουσι τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ κορμοῦ καὶ εἶναι διατεταγμένοι περὶ πλαστικὴν κάθετον ταινίαν, ἡ ὁποία ἴσως ὑποδηλοῖ μακρὸν πλόκαμον¹ (εἰκ. 6, 1). Τὸ ὕψος τοῦ εἰδωλίου ἀνέρχεται εἰς 0.102 μ., τὸ δὲ μέγιστον πλάτος τοῦ δισκοειδοῦς κορμοῦ εἰς 0.04 μ.

Εἰκὼν 5. Εἰδῶλια εὑρεθέντα περὶ τὸν σκελετόν.

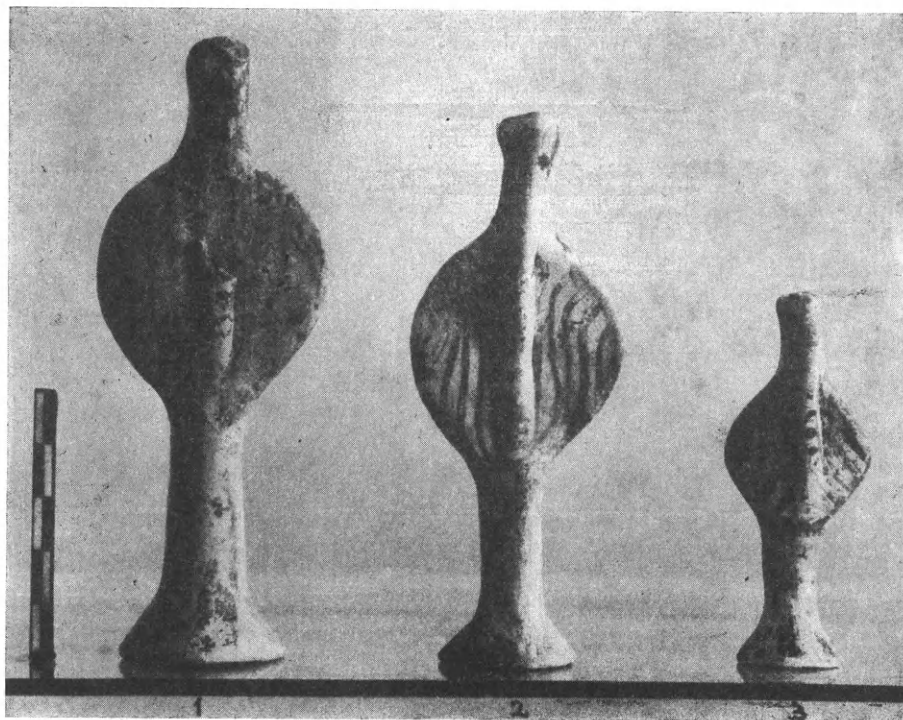
Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 2 εἰδῶλιον (εἰκ. 5, 2) εἶναι κατασκευασμένον ἐκ κιτρινοπρασίνου πηλοῦ καὶ φέρει διάκοσμον, χρώματος καστανομελανοῦ, ὅμοιον σχεδὸν πρὸς τὸν τοῦ πρώτου εἰδωλίου. Ἡ πλαστικὴ ταινία, ὑποδηλοῦσα τὴν κόμην, ἔχει διατηρηθῇ εἰς ὁλόκληρον τὸ μῆκος της (εἰκ. 6, 2). Τὸ ὕψος τοῦ εἰδωλίου ἀνέρχεται εἰς 0.06 μ., τὸ δὲ μέγιστον πλάτος εἰς 0.045 μ.

Μικροτέρων διαστάσεων, καλλίτερον ὅμως διατηρούμενον, εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 εἰδῶλιον (εἰκ. 5, 3). Εἶναι κατασκευασμένον ἐκ κιτρινωποῦ πηλοῦ καὶ φέρει διακόσμησιν γραμμωτὴν στιλπνοῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Τὸ περίγραμμα τῆς κεφα-

¹ Ὁ L. B. Holland πρῶτος ἀνεγνώρισεν ὅτιν εἰς τὴν πλαστικὴν ταύτην ταινίαν (παρὰ J. P. Harland, *The Peloponnesos in the Bronze Age*, Harvard Studies in Classical Philology, 34 [1923] σ. 32) τὴν

γνώμην δὲ ταύτην ἀποδέχεται καὶ ὁ DEMANGEL, *Fouilles de Delphes*, II : 3. Le Sanctuaire d'Athéna Pronaia (Marmaria) σ. 16.

λῆς, τῆς ῥινὸς καὶ τῶν πλευρῶν καλύπτεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Δύο στιγμαί, ὡς συνήθως, παριστῶσι τοὺς ὀφθαλμούς, διὰ χρώματος δ' ἔχει δηλωθῇ ἡ κόμη περὶ τοὺς κροτάφους καὶ τὸν τράχηλον. Ζῶναι ὀρίζουσι τὸν λαιμὸν καὶ τὴν ὀσφύν, ἢ μεταξὺ δὲ τῶν ζωνῶν τούτων ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ καλύπτεται ὑπὸ καμπύλων, σχεδὸν παραλλήλων γραμμῶν. Ὁ κυλινδρικός, συμπαγὴς ποὺς κοσμεῖται διὰ καθέτων γραμμῶν. Ἐκ τοῦ ἄκρου τῆς κεφαλῆς ὀπίσω ἐκφύεται πλαστικὴ ταινία, ἣτις κατέρχεται μέχρι τῆς ὀσφύος, περὶ αὐτὴν δὲ εἶναι συντεταγμέναι αἱ καμπύλαι γραμμαί, αἱ διακοσμοῦσαι τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ δισκοειδοῦς κορμοῦ (εἰκ. 6, 5). Τὸ

Εἰκὼν 6. Ὅπισθιά ὄψις εἰδωλίων εἰκ. 5.

ὕψος τοῦ εἰδωλίου εἶναι 0.069 μ., τὸ μέγιστον δὲ πλάτος τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ 0.028 μ.

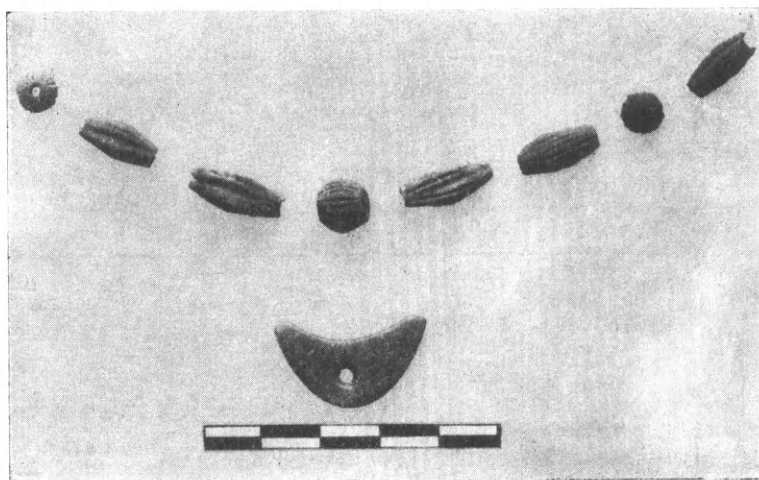
Ἡ σημασία τῶν εἰδωλίων τούτων ἀπησχόλησε σοφοὺς συναδέλφους, ἀφ' ὅτου ὁ Τσουντας ἀνεῦρε μέγαν ἀριθμὸν εἰς Μυκηναϊκοὺς τάφους¹. Ἀκόμη ὅμως δὲν ἔγινε δυνατὴ ἡ ἐκ μέρους ὅλων ἀποδοχὴ μιᾶς καὶ μόνης ἐκδοχῆς². Τὰ εἰδώλια ταῦτα ἀποτελοῦν τὸ θέμα ἰδίᾳς μελέτης, εἰς τὴν ὁποίαν συγκεντρώνω τὰς ὑποστηρικθείσας γνώμας καὶ παρέχω συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἐλπίζω ὅτι θὰ τύχωσι εὐμενοῦς ὑποδοχῆς. Ἐπὶ τοῦ παρόντος θέλω μόνον νὰ τονίσω ὅτι ἡ σκαφὴ τῆς

¹ Ὁ SCHLIEMANN ἀνεῦρε μέγαν ἀριθμὸν εἰδωλίων εἰς Μυκήνας καὶ Τίρυνθα (Mycenae, πίν. Α, Β, Γ, XVI-XIX. Tiryns XXV), ἀλλ' ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ πρῶτος καθώρισε τοὺς τύπους καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι ἀπετίθεντο καὶ εἰς τοὺς τάφους ὡς κτερίσματα (Ἐφ. Ἀρχ. 1888, σ. 167-171).

² Πρβλ. NILSSON, ἔ.ἀ., σ. 305 ἔξ. Α. W. PERSSON, The Royal Tombs at Dendra near Midea, σ. 89. CH. PICARD, Oushabti Egéens, Rev. des Et. Anc., 32 (1930) σ. 97 ἔξ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Γοργόνες καὶ Γοργόνεια, Ἀρχ. Ἐφ., 1927-1928, σ. 20 ἔξ. G. E. MYLONAS, AJA, 41 (1937) σ. 241 ἔξ.

Ἐλευσίνοσ βεβαιώνει τὴν παρατήρησιν τοῦ Blegen, ὅτι εἰδώλια ἀπειτίθεντο ὡς κτερίσματα εἰς παιδικοὺς τάφους, ἴσως δὲ καὶ μόνον εἰς τοιοῦτους¹.

Αἱ ἐκ φαγεντιανῆς ψηφίδες προφανῶς ἐσχημάτιζον περιδέραιον (εἰκ. 7). Αἱ περισσότεραι τούτων ἔχουσι σχῆμα ἐπίμηκες ῥομβοειδές, ὁμοιάζον πρὸς τὸ σχῆμα κριθῆς². Εἶναι διάτρητοι κατὰ τὸν μακρὸν τῶν ἄξονα καὶ ἡ ἐπιφάνειά των φέρει ῥαβδώσεις καὶ αὐλακώσεις. Ἐκ τῶν 27 ψηφίδων, αἱ ὁποῖαι, ὡς φαίνεται, ἀπειτέλουν τὸν ὄρμον, αἱ 18 ἦσαν τοῦ σχήματος τούτου, ἐκ τούτων δὲ πάλιν μόνον αἱ εἰκονιζόμεναι πέντε διεσώθησαν εἰς ἀρτίαν κατάστασιν, αἱ λοιπαὶ εὐρέθησαν ἀποσесаθρωμέναι εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν, — περὶ τὸ κρανίον. Τὸ μῆκος τῶν ψηφίδων τούτων κυμαίνεται μεταξὺ 0.016 μ. καὶ 0.01 μ. Μεταξὺ τῶν ῥομβοειδῶν

Εἰκὼν 7. Ψηφίδες ἐκ φαγεντιανῆς καὶ μηνίσκος ἐκ στεατίτου.

ἐπιφάνεια καλύπτεται ὑπὸ ῥαβδώσεων. Φαίνεται ὅτι αἱ σφαιρικαὶ ψηφίδες ἦσαν τὸ ὅλον ἐννέα καὶ εἰς τὸν ὄρμον ἐκάστη τούτων ἠκολούθει μίαν δυάδα τῶν ῥομβοειδῶν, ὡς φαίνεται καὶ εἰς τὴν εἰκόνα 7.

Ὁ ἐκ στεατίτου μηνίσκος, μήκους 0.025 μ. καὶ πλάτους 0.011 μ., ἦτο περιάπτον ἀνηρτημένον ἐκ τοῦ περιδεραιίου. Μηνίσκοι-περίαπτα εἶναι γνωστοὶ ἐκ τῶν ἱστορικῶν ἰδίως χρόνων, κατεσκευάζοντο δ' ἐκ διαφόρων ὑλικῶν, ἐκ χαλκοῦ, ἐκ μολύβδου, ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ³. Ἰδίως κοινοὶ ἀπέβησαν κατὰ τοὺς Ρωμαῖκούς

¹ Εἰς τὰ γνωστὰ παραδείγματα προστίθεται νῦν καὶ ἡ παιδικὴ ταφή, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐφόρου κ. Ἰωάννου Παπαδημητρίου εἰς τὸν τάφον τῶν «Καμινίων τῆς Βάρκιζας». Εἰς τὸν δρᾶ Παπαδημητρίου ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας, διότι μοὶ ἐπέτρεψε νὰ ἀναφέρω τὸ εὔρημά του τοῦτο.

² Ψηφίδες τοῦ σχήματος τούτου ἐκ φαγεντιανῆς, ὕαλου καὶ λίθου εἶναι γνωσταὶ καὶ ἄλλοθεν: Α. J. B. WACE, Chamber Tombs at Mycenae, πίν. XIII, XX, 10, 11, πίν. XXXV, 33, 34a, κλπ. C. W. BLEGEN, Prosymna, εἰκ. 199, 310, 339, 599 κλπ.

³ Ἐκ χαλκοῦ, ἀργύρου καὶ μολύβδου: D. M. ROBINSON, Olynthus X, σ. 125 ἐξ., πίν. xxv, 426-437. Ἐξ ἀργύρου, CHR. BLINKENBERG, Lindos I, σ. 106 ἀρ. 241 πίν. 11, 241. Ἐκ χρυσοῦ, Arch. Zeit., 1884, πίν. 7. Ἐκ μολύβδου καὶ ἀργύρου, R. M. DAWKINS, The Sanctuary of Artemis Orthia, σ. 254 πίν. CI, XXIX, 22 καὶ σ. 384, πίν. CCIII, 2. Παράδειγμα ἐκ χαλκοῦ ἔχομεν ἀπὸ τὴν Καστρίτσαν τῆς Ἠπείρου ἀνευρεθὲν ὑπὸ τοῦ Κου Σ. Δάκαρη, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου διὰ τὴν καλωσύνην τὴν ὁποίαν εἶχε νὰ μοὶ γνωρίσῃ τὸ εὔρημά του τοῦτο καὶ

χρόνους¹. Εἰς τὸν μηνίσκον φαίνεται ὅτι ἀπεδίδετο ἰδιαίτερα ἀποτρόπαιος ἰδιότης κατὰ τοῦ βασκάνου ὀφθαλμοῦ, δι' αὐτὴν δ' ἀκριβῶς τὴν αἰτίαν ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς παιδικὰ περιδέραια. Κατὰ τὸν ΗΣΥΧΙΟΝ ὁ μηνίσκος (= s. v. σεληνίς) ἦτο «φυλακτήριον, ὅπερ ἐκκρέμαται τοῖς παιδίοις». Ὁ Blinkenberg σχολιάζων τὸν ἐξ ἀργύρου μηνίσκον τῆς Λίνδου, παρατηρεῖ ὅτι οἱ Ἀσσύριοι ἔφερον περιάπτα τοῦ σχήματος τούτου, ὁ δὲ ROBINSON² θεωρεῖ τὴν Μεσοποταμίαν ὡς τὴν χώραν, ὅπου ἤρχισεν ἡ χρῆσις του, διότι ἐκεῖ ἐπιστεύετο ὅτι τὰ οὐράνια σώματα ἐξήσκουν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ζωῆς. Ἀλλ' ἡ χρῆσις τοῦ μηνίσκου ὡς περιάπτου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν περιοχὴν ἀνάγεται εἰς χρόνους ἀρχαιοτέρους τῶν Ἀσσυρίων καὶ Βαβυλωνίων. Ὁ Τσούντας ἀνεῦρε μηνίσκον λίθινον, ἀποτελοῦντα μέρος περιδεραίου, εἰς τὸν Κυκλαδικὸν τάφον ἀρ. 51 τοῦ Δεσποτικοῦ³ καὶ ἡ Lamb περιγράφει μηνίσκον ἐκ πηλοῦ προερχόμενον ἐκ τοῦ πρωτοελλαδικοῦ συνοικισμού (συνοικισμὸς III β) τῶν Θερμιῶν⁴. Ὁ μυκηναϊκὸς μηνίσκος φαίνεται ὅτι ἔχει ἀρχαιοτάτους ἐγγωρίους προγόνους, νομίζω δ' ὅτι τὴν ἀρχὴν του πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσωμεν εἰς τοὺς διατρήτους χαυλιόδοντας κάπρων, οἱ ὅποιοι ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς περιάπτα καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα⁵. Τὸ σχῆμα ἐκείνων ἐνεθύμιζε εἰς τὰ πρωτογενῆ πνεύματα τὸν σεληνιακὸν μηνίσκον, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἀναγνωρίζεται ὑπὸ πάντων τῶν προϊστορικῶν λαῶν.

Τὰ ὅστ' αὐτοῦ σκελετοῦ δυστυχῶς δὲν διατηροῦνται εἰς κατάστασιν ἐπιτρέπουσαν σαφεῖς ἀνθρωπολογικὰς καταμετρήσεις. Ἀκόμη καὶ τὸ κρανίον, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν φωτογραφίαν φαίνεται κάπως πλήρες, ἦτο θρυμματισμένον καὶ ἡ συγκόλλησις του ἀπέβη ἀδύνατος. Ἡ διάμετρος του, ἀπὸ τοῦ μετώπου εἰς τὴν ἰνιακὴν χώραν, ληφθεῖσα ὡς τοῦτο ἐπέκειτο ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, ἀνέρχεται εἰς 0.14 μ.⁶. Ἡ διάμετρος αὕτη, ἡ λεπτότης τοῦ ὀστοῦ καὶ ἡ ὀδοντοφυΐα πείθουν ὅτι ὁ νεκρὸς ἦτο παιδίον, ἔσως 6 ἕως 8 ἐτῶν κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα ἦτο κοράσιον.

Ὁ ὀρισμὸς τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἐγένετο ἡ παιδικὴ ταφή, δὲν εἶναι δύσκολος. Τὰ κτερίσματα καὶ ἰδίως τὰ ἀγγεῖα παρέχουσι σαφεῖς περὶ τούτου πληροφορίας. Τό τε σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησις των τὰ ἀνάγει εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν III ἐποχὴν καὶ εἰς τὸ πρῶτον αὐτῆς ἡμισυ⁷. Περὶ τὰ 1300 π. Χ. λοιπὸν ἡ παιδίσκη

νὰ μοὶ ἐπιτρέψῃ νὰ τὸ συμπεριλάβω εἰς τὴν παροῦσαν. Ὁ SAM WIDE δημοσιεύει πλαστικὸν ἐκ Κρήτης ἀγγεῖον νῦν ἐν Βερολίνῳ, εἰς τὸ ὁποῖον παρίσταται γυνὴ φέρουσα μηνίσκον ὡς περιάπτον (Ath. Mitt., 22 [1897] πίν. VI).

1 F. H. MARSHALL, Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum, σ. XLVI.

2 Olynthus, X, σ. 125 ὅρα ἐπίσης FERROT - CHIRIEZ, Histoire de l'Art, II, σ. 763.

3 Ἐφ. Ἀρχ., 1898, σ. 165 πίν. 8, 48.

4 W. LAMB, Excavations at Thermi in Lesbos, σ. 159, πίν. XXIV, ἀρ. 31 - 61. (Ὅρα καὶ Ath. Mitt.,

24 [1899] πίν. III, 32 διὰ παράδειγμα ἐκ Bos - öjük).

5 ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, πίν. 46, 12 - 13. G. E. MYLONAS, Excavations at Olynthus, I. The Neolithic Settlement, εἰκ. 94,3.

6 Πρὸς ἀντιπαράβολὴν σημειώνομεν ὅτι ἡ διάμετρος τοῦ κρανίου τοῦ σκελετοῦ, τοῦ κειμένου παρὰ τὸν παιδικόν, ἀνέρχεται εἰς 0.21 μ. Καταμετρήσεις συγχρόνων παιδίων ἡλικίας 6 μέχρι 15 ἐτῶν ἀπέδωσαν διάμετρον κυμαινομένην μεταξὺ 0.15 καὶ 0.175 μ.

7 Ὅρα καὶ A. FURUMARK, The Mycenaean Pottery, σ. 30 - 31, εἰκ. 5 - 6 καὶ σ. 41 εἰκ. 11.

φαίνεται ὅτι ἐναπετέθη εἰς τὸν τάφον. Ὁ παρ' αὐτὴν ἀνευρεθεὶς πλήρης σκελετὸς ὑποδεικνύει τὴν τελευταίαν χρῆσιν τοῦ τάφου, ὃ ὁποῖος παρέμεινεν ἀνέπαφος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ οὕτως διεφύλαξε πολυτίμους πληροφορίες, σχετικὰς πρὸς τὴν ταφὴν παιδίων κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

THE FOUNTAIN OF PEIRENE AT CORINTH IN HELLENISTIC TIMES

Those who visit the ruins of Ancient Corinth can approach the center of the excavations, namely the Agora, by way of an ancient highway. The highway is a broad paved road formerly lined with columns; it connected the port of Corinth, Lechaion which lay some three kilometers to the north, with the Agora. If the visitor turns to the left just before entering the Agora, he immediately finds himself facing the ruins of a monumental fountain from which water is flowing in abundance (cf. Fig. 1). The identity of the fountain is established from Pausanias' description of Corinth. He, however, passed over the Lechaion road in the opposite direction to that taken by our visitor; he entered the area of the fountain by turning to the right shortly after he left the Agora. He calls the fountain the "*water of Peirene*". Two inscriptions from the fountain itself confirm the identification. Thus there is no doubt that our visitor is looking at the ruins of the famous Fountain of Peirene (cf. Fig. 2).

Greek mythology gives an explanation of how the fountain acquired its name. Peirene was a nymph whose son, Kenchrias, was accidentally killed by Artemis. What more charming than that the Greeks saw in the water of the spring the tears of the bereaved mother?

There is another myth connected with the Fountain of Peirene. Pegasus was drinking at the fountain when Bellerophon, a Corinthian hero, succeeded with the aid of Athena in harnessing him; mounted upon the winged horse, the hero sallied forth to kill the dreaded Chimaera.

Undoubtedly the earliest settlers of Corinth were attracted to the site not only by the abundant water which flowed winter and summer from Peirene but also by the fertile plain of Corinth. Remains of the Neolithic and Bronze Ages have been found at Corinth. Peirene must have been used in Mycenaean times, for important Mycenaean vases have recently been dug up at no great distance from the fountain. A few centuries pass, and Homer tells us that "*wealthy*" Corinth took part in the expedition to Troy.

It was to her geographical situation that Corinth owed her importance. Sit-

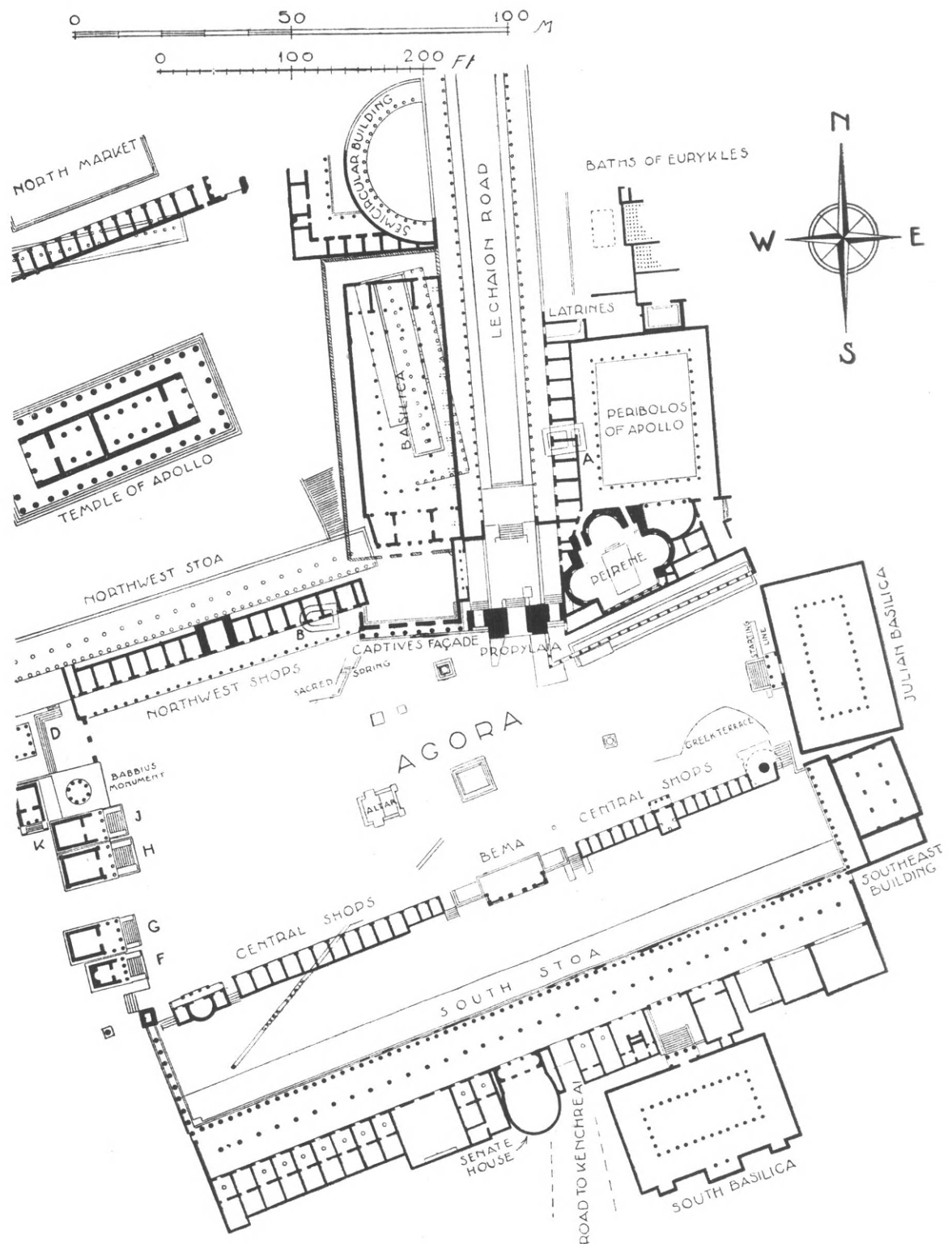

Fig. 1. Restored plan of Corinth in the second century A. D. Drawing by J. Travlos.

uated on the isthmus commanding the trade not only between northern Greece and the Peloponnesus, but also between Asia Minor (including the Cyclades) and Italy, the city rapidly grew in size and wealth. In her greatest period the total circuit of her walls, including the Acropolis (Acro-Corinth) and the walls to the port, measured no less than one hundred stadia.

Corinth had a checkered career: it repeatedly suffered from disastrous earthquakes and even more severely from the hands of her enemies. When we study the Fountain of Peirene in detail, we are not surprised to find evidence

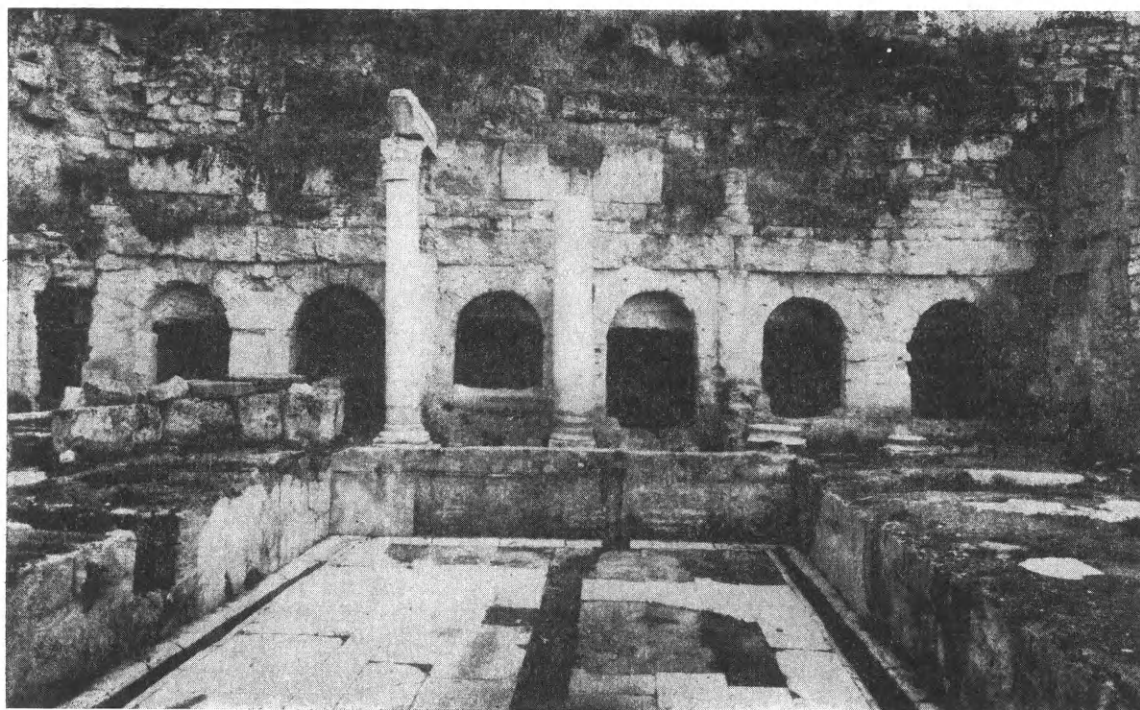

Fig. 2. Fountain of Peirene at Corinth; 1952.

for nine building periods – most of them silent but eloquent testimonials to the tragedies caused by her enemies (there is no evidence that in ancient times the fountain suffered from earthquakes).

Mr. B. H. Hill has made an exhaustive examination of the various periods of the fountain. Figure 3, illustrating only a section of his studies, represents the fourth of the nine building periods, that of about the first half of the second century B. C., a date indicated by the archaeological evidence obtained during the excavation of the site. And this date agrees with that of the Second Achaean League, of which Corinth was an important member. Corinth at that time had the ability and means of erecting such a fountain. The writer wishes to thank Mr. Hill for permitting the publication of figure 3 before he, Mr. Hill, publishes all the nine periods.

It is not difficult to imagine what the fountain originally looked like - nothing but a copious spring gushing from beneath the overhanging rock. The first important attempt at a façade for the fountain appeared in the third building period when partitions, at right angles to the façade, were erected to support the overhanging rock. At the same time screen walls were constructed between the piers at the back of the latter. The fourth period saw new screen walls. (The reader is here kindly asked to look at figure 3). On the right was an unpaved road which lead, as it did in later times, from the port of Corinth to the Agora

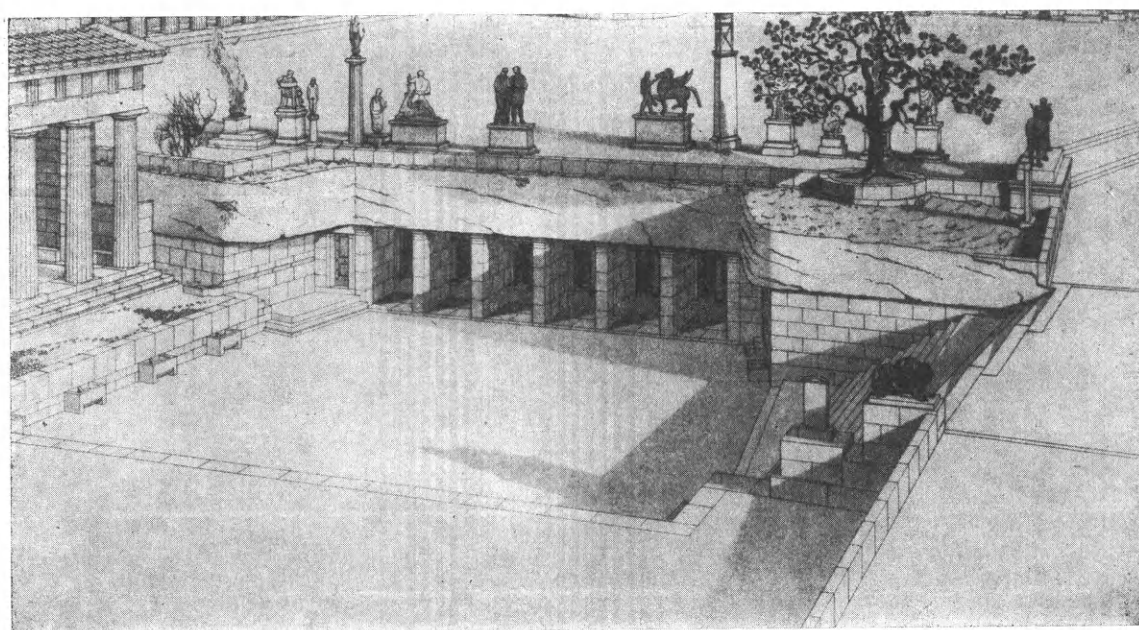

Fig. 3. Restoration of the Fountain of Peirene in the first half of the second century B. C.

of the city. Just before the road entered the Agora, a flight of steps, of which some are preserved, lead down to an unpaved open area in front of the fountain itself. On the south side of the open area were six compartments where the inhabitants drew water. On the east and west sides of the open area, and probably on the north side also, were tubs with running water. Opposite the flight of steps, that is along the east side of the open area, stood a portico of the Doric order, designed to shelter people from the sun in summer and from biting winds in winter. The portico rested upon a platform which was raised about 0.90 m. above the open area; the platform was paved with fairly good sized pebbles set in cement. Evidently the fountain of this period was designed to care for a large number of people — an indication of a period of civic prosperity.

The method of collecting and storing the water is an interesting study in itself. To meet the needs of a growing city four great collecting basins were cut running back into the rock; this was done even before the partitions of the

third period were made. The basins were fed by a long cross tunnel which gathered water from a large area between Peirene and the foot of Acro-Corinth.

Here is not the place to discuss the history of the fountain in its later periods: how it became enclosed on all sides with ambitious architectural treatments, how it was destroyed and rebuilt during the Roman domination (cf. A. J. A., 1934, pp. 55 - 58, pl. VII), how it suffered in mediaeval and Turkish times. Through all its vicissitudes its waters continued to flow (today they supply three continuously running fountains in the village of Old Corinth).

We all agree that architectural monuments reflect the history of the state of society in which they are erected. Surely, of this fact we have an unusually striking example in the Fountain of Peirene.

GORHAM PHILLIPS STEVENS

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΜΙΝΩΪΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Γεώργιος Π. Οἰκονόμος ἐδείκνυε ζωηρὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὰς σχετιζομένας πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς μινωϊκῆς γραφῆς καὶ γλώσσης ἐρεῖνας, μετὰ συγκινήσεως δὲ ἐνθυμοῦμαι τὴν ἡθικὴν ἐνίσχυσιν τὴν ὁποίαν μοῦ παρεῖχεν εἰς τὰς ἐπ' αὐτοῦ μελέτας μου. Μὲ εὐγνωμοσύνην προσφέρω τὴν συμβολὴν μου εἰς τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ ἐκλιπόντος σοφοῦ Ἑλληνοῦ ἀφιερωμένον ἐπιμνημόσυνον τόμον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος.

Ἡ χάρις εἰς τὰς ἀκαταπονήτους προσπάθειάς τοῦ καθηγητοῦ Sir JOHN L. MYRES ἐπιτευχθεῖσα δημοσίευσις τοῦ δευτέρου τόμου τῶν *Scripta Minoa* τοῦ ἀειμνήστου Sir ARTHUR J. EVANS — (*Scripta Minoa, the written documents of minoan Crete with special reference to the archives of Knossos by Arthur J. Evans; volume II, the archives of Knossos, clay tablets inscribed in Linear Script B, edited from notes, and supplemented by John L. Myres, Oxford, at the Clarendon Press, 1952*) — θέτει εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐρευνητῶν σπουδαῖον ὕλικὸν μινωϊκῶν κειμένων. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν, ὅτι πρὸ ἔτους εἶχε γίνεи καὶ ἡ δημοσίευσις τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ κατὰ τὸ 1939 ἀνακαλυφθεισῶν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Κωνστ. Κουρουνιώτη καὶ τοῦ καθηγητοῦ Carl W. Blegen πινακίδων — (*The Pylos tablets, a preliminary transcription by EMMETT L. BENNET, Jr., with a foreword by CARL W. BLEGEN, Princeton University Press, 1951*) — δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι τὸ δημοσιευθὲν ἤδη ἐπιγραφικὸν ὕλικὸν τῆς μινωϊκῆς Linear Script B εἶναι ἀρκούντως ἀφθονον, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ἐλπίς, ὅτι διὰ τῆς συστηματικῆς μελέτης καὶ ἐπεξεργασίας αὐτοῦ θὰ καταστῇ ἐφικτὸν νὰ ἐπιχυθῇ φῶς ἐπὶ διαφόρων σημείων τοῦ αἰνίγματος τῶν μινωϊκῶν κειμένων.

Εἰς τὰς ὑποβληθείσας εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν μελέτας μου «Πρῶται παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Πύλου» καὶ *Recherches sur les mots minoens* ἐκτίθενται λεπτομερῶς διάφοροι παρατηρήσεις καὶ πορίσματα ποὺ προκύπτουν ἐκ τῆς προκαταρκτικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου τῶν πινακίδων τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀναφερθῶ ἐν συντομίᾳ εἰς τὰς μᾶλλον ἐνδιαφερούσας.

Συχνότης σημείων. Ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν συχνότητα τῶν σημείων ἔρευνα εἶναι λίαν χρήσιμος, διότι εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγηθῇ τις ἐξ αὐτῆς εἰς ὑποθετικὴν φωνητικὴν ἀξίαν ἐνὸς σημείου ἐνέχουσας μεγαλυτέραν πιθανότητα. Εἰς 9 πίνακας προσηρημένους εἰς τὰς εἰρημένας μελέτας μου παρατίθενται ἐν λεπτομερείᾳ οἱ ἀρι-

θμοὶ συχνότητος δι' ἕκαστον σημεῖον τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ, οὐ μόνον ἐν τῷ συνόλῳ ἀλλὰ καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν κατέχει τὸ σημεῖον εἰς ὅσας λέξεις ἀνευρίσκεται τοῦτο, δηλαδὴ ὡς ἀρχικόν, τελικόν, δεύτερον, κλπ. (Αἱ στατιστικαὶ μου ἀναφέρονται μόνον εἰς πλήρεις λέξεις, 1172 τῆς Πύλου καὶ 1221 τῆς Κνωσοῦ· ἀλλ' αἱ τελευταῖαι εἶναι πιθανώτατα περισσότεραι).

Εἰς τὸν παρατιθέμενον ἐνταῦθα πίνακα I ἀναγράφονται συγκεντρωτικῶς οἱ ἀριθμοὶ συχνότητος σημείων διὰ 2393 πλήρεις λέξεις, Κνωσοῦ καὶ Πύλου. (Οἱ σχετικοὶ πρὸς τὰς λέξεις τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ ἀριθμοὶ εἶναι ἐν μέρει δεκτικοὶ ἀναθεωρήσεως¹). Ἐνδεικνύεται ἐν αὐτῷ ποσάκις ἕκαστον σημεῖον ἀνευρίσκεται: ὡς ἀρχικόν (στήλη Α)· ὡς τελικόν (Τ)· ὡς δεύτερον, εἰς λέξεις ἀποτελουμένας ἐκ 3 ἢ πλεόν σημείων (Δ)· ὡς προτελευταῖον, εἰς λέξεις ἀποτελουμένας ἐκ 4 ἢ πλεόν σημείων (ΠΤ)· ὡς κατέχον ἄλλην τινὰ θέσιν, εἰς λέξεις ἀποτελουμένας ἐκ 5 ἢ πλεόν σημείων (ΑΘ)· ἐν τῷ συνόλῳ (Σ). Τὰ σημεῖα εἶναι κατατεταγμένα εἰς τὸν πίνακα κατὰ σειρὰν συνολικῆς συχνότητος. Οὕτως ἐμφαίνεται, ὅτι τὴν πρώτην θέσιν, ὑπὸ ἔποψιν συνολικῆς συχνότητος, κατέχει τὸ πρῶτον σημεῖον τοῦ πίν. I (= so ἢ s'o, καθ' ἡμᾶς), τὸ ὁποῖον κατέχει ἐπίσης τὴν πρώτην θέσιν ὡς *τελικόν*· ἀφ' ἑτέρου, τὴν δευτέραν θέσιν, ὑπὸ ἔποψιν συνολικῆς συχνότητος, κατέχει τὸ σημεῖον | (= a, καθ' ἡμᾶς), τὸ ὁποῖον ὁμως κατέχει τὴν πρώτην θέσιν ὡς *ἀρχικόν*. (Πίνακας συχνότητος σημείων διὰ τὰς πινακίδας τῆς Πύλου ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Δρ Μ. VENTRIS — Work Notes on Minoan language research, Note 7· ἐξ ἄλλου, ὁ Δρ BENNET εἶχε καταρτίσει σχετικούς στατιστικούς πίνακας, οἱ ὅποιοι θὰ ἐδημοσιεύοντο εἰς τὴν Revista Minos)².

Ἐπιθήματα ἢ καταλήξεις καὶ μεταβολαὶ αὐτῶν. Ἡ λίαν πιθανὴ χρησιμοποίησις ὠρισμένων σημείων ὡς ἐπιθημάτων ἢ καταλήξεων ἀπὸ ἐτῶν ἤδη εἶχεν ἀπασχολήσει τοὺς ἐρευνητάς — (βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν «Πρῶται παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Πύλου», σ. 4· πρβλ. MYRES, SM II, σ. 48 — 50). Εἰς τὰς δύο μελέτας μου παρέθεσα τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται χρησιμοποιούμενα καὶ ὡς πιθανὰ καταλήξεις ἢ ἐπιθήματα, προσέτι δὲ καὶ τὰς σχετικὰς λέξεις, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀποκλείωνται παραλείψεις ἢ λάθη. Εἰς τὸν παρατιθέμενον ἐνταῦθα πίνακα II (τμῆμα Α) σημειοῦνται τινὰ ἐκ τῶν πιθανῶς ὡς καταλήξεων ἢ ἐπιθημάτων συχνότερον χρησιμοποιουμένων σημείων, μὲ ἐν παράδειγμα δι' ἑκάστην περίπτωσιν.

Χαρακτηριστικὸν τῶν ἐν λόγῳ ἐπιθημάτων ἢ καταλήξεων εἶναι ὅτι εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐμφανίζονται ἐναλλαγὰς· εἰς τὸν πίνακα II (τμῆμα Β) παρατίθενται τινὲς ἐκ τῶν κυριωτέρων τοιούτων μεταβολῶν, μὲ ἐν παράδειγμα δι' ἑκάστην περίπτωσιν.

Τὰ ἐπιθήματα ἢ καταλήξεις καὶ αἱ μεταβολαὶ τῶν καθιστῶσι σφόδρα πιθανὴν τὴν περὶ κλίσεως λέξεων ὑπόθεσιν. Εἷς τινὰς περιπτώσεις ἢ μεταβολὴ τῆς κα-

¹ Ἐν τῷ μεταξύ, κατήρτισα 4 νεωτέρους πίνακας συχνότητος σημείων περιέχοντας τοὺς ὀριστικοὺς ἀριθμοὺς διὰ 2467 πλήρεις μιν. λέξεις τῆς Lin. Script B — (πρβλ. ΚΩΝΣΤ. Α. ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Στατιστικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν μινωϊκῶν λέξεων, «Πλάτων», τευ-

χος Α', 1953).

² Ἐδημοσιεύθησαν (πρβλ. EMMET L. BENNET, JR., Statistical notes on the sign-groups from Pylos, Minos, I, 2).

ταλήξεως φαίνεται σχετιζόμενη πρὸς ἄλλην λέξιν — (συντακτικὸν φαινόμενον;). Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὸ πρῶτον σημεῖον τοῦ πίν. I (= s'/so;) εἶναι ἐνδεικτικὸν καταλήξεως οὐ μόνον τῆς ὀνομαστικῆς πτώσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς γενικῆς. Πάντως, ἐκ τῆς ἐρεῦνης τοῦ ζητήματος τῶν καταλήξεων ἢ ἐπιθημάτων τῶν μινωϊκῶν λέξεων καὶ τῶν διαπιστωμένων μεταβολῶν τῶν προκύπτουν στοιχεῖα δυνάμενα νὰ ὑποβοηθήσουν τὸν μετὰ μεγαλυτέρας πιθανότητος προσδιορισμὸν τῆς ὑποθετικῆς φωνητικῆς ἀξίας σημείων τινῶν τοῦλάχιστον. Τὸν τοιοῦτον προσδιορισμὸν δυνατόν ἐπίσης νὰ διευκολύνῃ ἡ μελέτη τῶν σημείων, τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται δις ἐν τῇ αὐτῇ λέξει, εἴτε ἐν συνεχείᾳ — εἰς τὴν ἀρχήν, εἰς τὸ μέσον ἢ εἰς τὸ τέλος λέξεων — εἴτε εἰς διαφόρους θέσεις. Παραδείγματα τοιούτων λέξεων παρατίθενται εἰς τὸν πίνακα II (τμῆμα Γ). Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐξέτασις τῶν σημείων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται δις ἐν συνεχείᾳ ἐν ἀρχῇ τῆς λέξεως. Κατὰ τὰς ὑποθετικὰς μου ἀναγνώσεις, μινωϊκαὶ τινες λέξεις (πιθανώτατα, κύρια ὀνόματα) θὰ ἤρχίζαν μὲ τὰς διπλᾶς συλλαβάς: t'at'a-, para-, sasa-, sisi- (ἢ s'is'i-), lulu-, lēlē-, nini-, (βλ. λέξεις ὑπ' ἀρ. 1, 2, 3, 7, 14, 20, 9), ἐμφανίζουσαι οὕτω πιθανὴν συγγένειαν πρὸς ἄσιανικὰ ὀνόματα. Ἀφ' ἐτέρου παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ ἐν τέλει λέξεων, ὡς αἱ ὑπ' ἀρ. 19, 30 καὶ 31, σημεῖα ἀντιπροσωπεύουν πιθανῶς κατάληξιν πτώσεως γενικῆς, τῶν τοιούτων λέξεων ληγουσῶν καὶ εἰς τὴν ὀνομαστικὴν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον. Τέλος, εἰς ἄλλας περιπτώσεις, ἡ διπλῇ ἐπανάληψις τοῦ αὐτοῦ σημείου ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι πρόκειται πιθανώτατα περὶ συνθέτων λέξεων, ὡς εἶναι π.χ. αἱ ὑπ' ἀρ. 33 καὶ 34 λέξεις.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πιθανὴν χρησιμοποίησιν ὠρισμένων σημείων ὡς προθημάτων ἢ ὡς προσδιοριστικῶν, παρουσιάζουν κυρίως ἐνδιαφέρον τὰ σημεῖα τοῦ διπλοῦ πελέκεως (𐀓) καὶ τοῦ θρόνου μετὰ σκήπτρου (𐀔).

Σύνθετοι λέξεις. Ἐκ τῆς ἐρεῦνης τοῦ μινωϊκοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου συνάγεται ὅτι ἡ μινωϊκὴ γλῶσσα εἶχε πιθανώτατα σημαντικὸν ἀριθμὸν συνθέτων λέξεων. Πολλὰ λέξεις — (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποτελούμεναι ἐκ δύο σημείων) — ἀνευρίσκονται ὡς συνθετικὸν μέρος ἄλλων λέξεων, τινὲς μὲν μόνον ὡς πρῶτον ἢ μόνον ὡς δεῦτερον συνθετικόν, τινὲς δὲ καὶ ὡς πρῶτον καὶ ὡς δεῦτερον συνθετικὸν μέρος διαφόρων λέξεων — (αὗται δὲ ἐμφανίζουν μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐρευναν). Εἰς τὸ ἄρθρον μου *Mots composés de la langue minoenne* καὶ ἐν *Recherches sur les mots minoens* παρέθεσα πλείστας λέξεις, ἐξ ὧν τὸ μέγιστον μέρος φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύῃ συνθέτους λέξεις. Ὀλίγα παραδείγματα συνθέτων λέξεων ἀναγράφονται εἰς τὸν πίνακα II (τμῆμα Δ).

Κοινὰ λέξεις Κνωσοῦ καὶ Πύλου. Πλείσται ὅσαι εἶναι αἱ ἀνευρισκόμεναι εἰς τὸ μέχρι τοῦδε δημοσιευθὲν ἐπιγραφικὸν ὕλικὸν κοινὰ λέξεις εἰς τε τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Πύλον. Εἰς τὸν πίνακα III (τμῆμα Α) παρατίθενται παραδείγματά τινα κοινῶν λέξεων. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν σημείων τῶν πινακίδων τῆς Πύλου (76 ἢ 77 ἐπὶ ὀλικοῦ ἀριθμοῦ 80) ἀνευρίσκεται καὶ εἰς τὰς πινακίδας τῆς Κνωσοῦ (μὲ μικρὰς διαφορὰς ὡς πρὸς ὀλίγα σημεῖα) καὶ ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν κοινῶν λέξεων ἄγουν εἰς τὸ πιθανώτατον συμπέρασμα ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ἡ αὐτή, ἐὰν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ταυ-

τότης πολλῶν ιδεογραφικῶν σημείων (διὰ παράστασιν προσώπων, ζώων, μέτρων, ἀγγείων, κλπ.), ὡς καὶ ἡ ταυτότης τοῦ συστήματος κλίσεως, τοῦ ἀριθμητικοῦ συστήματος καὶ τῆς στίξεως.

Ὑποθετικά ἀναγνώσεις. Πολλὰ προσπάθειαι κατεβλήθησαν μέχρι σήμερον διὰ τὴν ἀνάγνωσιν μινωϊκῶν λέξεων, μὲ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα. Ἐφ' ὅσον δὲν ἀνευρίσκεται δίγλωσσος ἐπιγραφή, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας θὰ καθίστατο δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἀσφαλῶς ἡ φωνητικὴ ἀξία διαφόρων σημείων, δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ὑπάρχει διάστασις ἀπόψεων, μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν, ὡς πρὸς τὴν φωνητικὴν ἀξίαν τῶν περισσοτέρων σημείων, καὶ ὅτι συνεπῶς διὰ τὴν αὐτὴν μινωϊκὴν λέξιν προτείνονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀναγνώσεις οὐδεμίαν ἔχουσai σχέσιν πρὸς ἀλλήλας. Ἡ ὁμοιότης ὠρισμένων μινωϊκῶν σημείων πρὸς σημεῖα τοῦ κυπριακοῦ συλλαβarioύ ἢ πρὸς γράμματα ἑλληνικῶν, σημιτικῶν ἢ ἄλλων ἀλφαβήτων ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον σκόπιμον εἶναι ὅπως λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν εἰς τὰς προσπαθείας διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ὑποθετικῆς φωνητικῆς ἀξίας τῶν ἐν λόγῳ μινωϊκῶν σημείων, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχῃ ἡ βεβαιότης ὅτι, ὅπου διαπιστοῦται ὁμοιότης σχήματος, ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ὑφίσταται καὶ ταυτότης φωνητικῆς ἀξίας. Ἔτερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ συμβάλουν εἰς τὸν μετὰ ποίᾳ τινος πιθανότητος προσδιορισμὸν τῆς ὑποθετικῆς φωνητικῆς ἀξίας ἀριθμοῦ τινος μινωϊκῶν σημείων, εἶναι, ὡς ἤδη ἀνέφερα, τὰ ἐκ τῆς συστηματικῆς ἐπεξεργασίας ὑλικοῦ περιλαμβάνοντος χιλιάδας λέξεων προκύπτοντα πορίσματα ὡς πρὸς τὴν συχνότητα τῶν σημείων, τὰς καταλήξεις ἢ τὰ ἐπιθήματα καὶ τὰς μεταβολὰς αὐτῶν, τὰ προθήματα, τὰ προσδιοριστικά, τὰ ιδεογραφικὰ σημεῖα, τὰ δις ἐν τῇ αὐτῇ λέξει ἀνευρισκόμενα σημεῖα καὶ τὰς συνθέτους λέξεις.

Πάντως, ἃς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ φρονῶμεν ὅτι, ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἐν ἐκ τῶν καλῶν κριτηρίων πιθανότητος παραδεκτῶν ἀναγνώσεων θὰ ἦτο ἴσως ἡ *στατιστικὴ ἐπιτυχία* τῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προεκτεθέντων στοιχείων προσδιδομένης εἰς ἐν σημεῖον ὑποθετικῆς φωνητικῆς ἀξίας, δηλαδὴ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς αὐτῆς πάντοτε φωνητικῆς ἀξίας διὰ τὸ αὐτὸ σημεῖον θὰ ἀπέδιδεν εἰς ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρας περιπτώσεις, ἀλλ' οὐχὶ βεβιασμένως, ἱκανοποιητικὰ ὅπωςδῆποτε ἀποτελέσματα, καὶ δὴ προκειμένου περὶ τῶν μινωϊκῶν λέξεων, αἵτινες ἀντιπροσωπεύουν πιθανώτατα ὀνόματα προσώπων ἢ τοπωνύμια. Εἶναι δὲ λογικὸν νὰ ἀναμένεται, ὅτι πολλὰ ἐκ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν πρέπει νὰ ἔχουν κάποιαν σχέσιν πρὸς τὰ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος γνωστὰ προελληνικὰ ἢ ἑλληνικὰ ὀνόματα, ἢ καὶ πρὸς μικρασιατικά. Ἐὰν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἡ αἵγλη καὶ ἡ ἐξάπλωσις τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, προσέτι δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὀνόματα προσώπων καὶ τὰ τοπωνύμια ἔχουν μακρὰν ζωὴν, εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῇ τις, ὅτι ἑκατοντάδες ὅλαι μινωϊκῶν κυρίων ὀνομάτων τέλεον ἐξηφανίσθησαν ἐντὸς βραχείως σχετικῶς χρόνου καὶ ὅτι δὲν διεσώθησαν πολλὰ ἐξ αὐτῶν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἡλλοιωμένα, εἰς ὀνόματα μεταγενεστέρας περιόδου.

Εἰς τὸν πίνακα III (τμήμα Β) ἀναγράφονται διάφοροι μινωϊκαὶ λέξεις (ἐκ πινακίδων τῆς Κνωσοῦ ἢ τῆς Πύλου), ἀντιπροσωπεύουσαι πιθανώτατα κύρια ὀνό-

ματα· κατωτέρω δὲ παρατίθενται αἱ καθ' ἡμᾶς ὑποθετικαὶ ἀναγνώσεις των μετὰ συναφῶν ἐνδεχομένων συσχετίσεων — (συμφώνως πρὸς τὰς ὑποθετικὰς φωνητικὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας ἔχω προσδώσει εἰς τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα).

1. $a-hu-lu$ ἢ $a-he_2-lu$ (πρβλ. Ἀχιλ(λ)εὺς — ἔτρ. $Aχ(u)le$, Ἀχελῷος)· 2. $a-ka-ra-s'e$ (Ἀκαρασσὸς Λυκίας)· 3. $a-lē-me$ (Ἄλμος, υἱὸς Σισύφου, Ἀλήμων)· 4. $a-lē-si$ (Ἀλήσιος, Ἀλήσιον ἐν Ἡλίδι καὶ Ἀρκαδίᾳ)· 5. $a-mu-ma$ (Ἀμύμων ἄσιαν. *Amumi*-tesup, βλ. AASOR, XXIV, Seal impressions of Nuzi, by ED. PORODA, Index of Seal-Owners' Names, ὄνομα ὑπ' ἀρ. 535)· 6. $a-na-ta-sa$ (Ἄνθας)· 7. $a-ra-te-s'o$ (Ἀρα/ητος, υἱὸς Νέστορος)· 8. $a-re-ni-s'u$ (Ἀρνισσα, ἀδελφὴ Τυνδάρεω ὄν. ἔτρ. Arnza)· 9. $a-re-sa-lu$ (Ἀρσαλος· Ἀρσηλὶς βασιλεὺς ἐν Καρίᾳ· ἄσιαν. Aršali, AASOR, ἐνθ' ἀν., ἀρ. 5)· 10. $a-pi$ (Ἄπις, Ἀπία = Πελοπόννησος)· 11. $a-ma-ta/a-ma-ta-s'e$ (Ἀμαθος ποτ. ἐν Μεσσηνίᾳ, Ἀματος τοπωνύμιον ἐν Κρήτῃ)· 12. $a-s'e-ka-lu$ (Ἀσκαλος, ἀδελφὸς Ταντάλου)· 13. $a-s'e-po$ (Ἀσωπός)· 14. $a-la-ta-s'o$ (Ἀλάτας)· 15. $a-u-ni$ (Ἄων, Ἀονία = Βοιωτία)· 16. $a-ku-ta$ (Ἀκυτος, νησις Κρήτης)· 17. $pe-lu-va-s'o/pi-lu-va-s'o$ (Πηλεὺς, Πελίας)· 18. $pe-ni-s'o/pe-ni-s'e$ (Φοῖνιξ, Φοινίκη)· 19. $ta-lu-s'e/ta-lu-s'e$ (Τάλως)· 20. $ta-sa-re-ha$ (Δασσαρώ, ἐγγονὴ Κάδμου· αἰγυπτ. dsr = ἐρυθρός, πρβλ. καὶ Ἑρυθρος· Ἑρυθρός, υἱὸς Ραδαμάνθυος)· 21. $ta-ta-no$ (ἄσιαν. Τατανος, βλ. SUNDWALL, Kleinasiatische Nachträge)· 22. $ta-na ta-le-ha$ (πρβλ. Τηῆνα = Ζῆνα καὶ Ταλαιὸς = Ζεὺς, ἐν Κρήτῃ)· 23. $i-ru-le-ha$ (Ἐρύλαος)· 24. $i-ni-va-s'o$ (Ἐννεὺς, υἱὸς Ἀριάδνης)· 25. $vi-na-va-s'o$ (Οἰνεὺς)· 26. $vi-ta-no$ (Ἰτανος)· 27. $po-no-mu-u-s'e$ (ἄσιαν. Πυναμυης, Πουνομουα, SUNDWALL, Kl. Nach.)· 28. $po-le-ka-a$ (ἄσιαν. Παλακοας, SUNDWALL, Kl. Nach.)· 29. $po-ta$ (λυδ. Ποτας· Ποδῆς)· 30. $ve-le-ha-no$ (Βελχανὸς — Ζεὺς Φελχανὸς ἐν Κρήτῃ· ἔτρ. Velxans)· 31. $ma-ne-le-ha$ (Μενέλαος — Μενέλεως)· 32. $Ma-a ra-ha$ (Μᾶ Ρέα)· 33. $ma-lu-ta$ (Μαλοΐτας, Μαλοῦς ἐν Ἀρκαδίᾳ)· 34. $te-lu-ma$ (Τέλμης· λυκ. ὄνομα Tilume, βλ. TAMI, Lim. 139)· 35. $te-ni-ha$ (ἔτρ. Tinia = Ζεὺς)· 36. $te-ru-mo-re-ha$ (Τέρμερος, Λέλεξ· Τάρμαρος, τοπων. ἐν Κρήτῃ, βλ. MARINATOS, Some general notes on the Minoan written documents, *Minos* I, 1)· 37. $te-sa-pe$ (Θέσπιος, πατὴρ Λήδας, κλπ.)· 38. $te-ta-ra-ni$ (Τιτάρων, πάππος Μόψου· Τίταρον - Τιταρῶν ἐν Θεσσαλίᾳ)· 39. $ku-ve$ (Κόβης· ἄσιαν. Κωβης, SUNDWALL, Kl. Nach.)· 40. $ku-ra/ku-ra-s'o$ (Κουρής)· 41. $ru-ti-ha$ (Ρυτία — Ρητία, μήτηρ Κορυβάντων· Ρύτιον Κρήτης)· 42. $pu-lu/pu-lu-ha$ (Πύλος, ὁ, ἡ)· 43. $ka-ra-mo-ha$ (Κάρμη, ἥς θυγάτηρ φέρεται ἡ κρητικὴ θεὰ Βριτόμαρτις)· 44. $ka-ra-pe-s'o$ (Κάρπος· Καρπασία Κύπρου)· 45. $ka-lē-ta-ra$ (Καλήτωρ, πατὴρ Ἀφαρέως)· 46. $s'u-ma-ta$ (Σουματεύς, υἱὸς Λυκάονος· Σουματία Ἀρκαδίας)· 47. $lu-ka-ni$ (Λυκά(ω)ν)· 48. $lu-ka-te-s'o$ (Λύκτος)· 49. $ra-ki-ha-ha$ (Ράκιος, ἀρχηγὸς Κρητῶν ἀποίκων εἰς Μ. Ἀσίαν)· 50. $ko-re-pe$ (Κορόπη, Κόροιβος - Κόρυβος, μικρὰσ. Κουρπας)· 51. $ko-no-s'o$ (Κνωσός)· 52. $la-$

ka-no (Λάκων) 53. *la-pe-no* (ἄσιαν. Λαπων, SUNDWALL, Klein. Nach.) 54. *mi-sa-pe* (Μέσσαπος· Μεσάπιος, ποτ. ἐν Κρήτῃ Μεσσαπία=Βοιωτία) 55. *mu-na-s'e* (Μύνης· ἄσιαν. Μουνας, SUNDWALL, Kl. N.) 56. *mu-ki-s'e/mu-ki-s'e-s'e* (ἄσιαν. Μουκισσός-Μωκησσός· Μόξος - Muksas, βλ. BOSSERT, Les inscriptions de Karatepe, RHA, IX) 57. *mu-le-s'o/mu-le-ha* (Μύλης, υἱὸς Λέλεγος· Μόλος, υἱὸς Μίνωος· Μῶλος) 58. *ta-le-ta / ta-lē-ta / ta-lē-s'e* (Θαλήτας, Θαλῆς) 59. *ta-ra-pa-ne* (Θεράπνη, θυγ. Λέλεγος) 60. *ta-ra-hi-ne* (Τραχίν, Τραχίνη· ἄσιαν. Tarhinis, SUNDWALL, Kl. N.) 61. *ta-va-ma-s'e* (Θάυμας, υἱὸς Ὠκεανοῦ) 62. *lē-me* (ἄσιαν. γυναικ. ὄνομα Λεμς, SUNDWALL, Kl. Nachtr.) 63. *lē-pi-ra* (Λέπρεος, Λέπρε/ιον) 64. *lē-pi-ti-ha* (Λήπηθις Κύπρον· σουμερ. Lipit) 65. *li-no* (Λίνος, υἱὸς Λυκάονος, κλπ.) 66. *he-lē-le* (Ἑλλη) 67. *he-lē-no* (Ἑλενος) 68. *he-pi* (Ἡπιον - Ἐπιον - Αἰπιόν, Αἶπυ) 69. *u-ha-le* (Υάλη, Υέλη, Υελος, θυγάτηρ Μίνωος) 70. *si-mo-ni* (Σίμων, Τελχίν) 71. *ni-ra-u* (Νῆρος, Νιρεύς) 72. *po-po* (πρβλ. πόποι=θεοὶ δαίμονες).

Εὐχόμεθα ὅπως ἡ ὑπαρξίς ἀφθόνου πλέον ἐπιγραφικοῦ ὕλικου διευκολύνῃ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τῶν μινωϊκῶν κειμένων ἐρευνητὰς, ἵνα εἰσφέρωσι πολυτίμους συμβολὰς διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἱκανοποιητικὴν λύσιν του¹.

Ἀθῆναι, Ἰούλιος 1952

ΚΩΝΣΤ. Δ. ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Ἐν τῷ μεταξύ, ἐν The Journal of Hellenic Studies (Vol. LXXIII, 1953) ἐδημοσιεύθη λίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον τῶν M. VENTRIS καὶ J. CHADWICK, ὑπὸ τὸν τίτλον Evidence for Greek dialect in the mycenaean archives, σχετικὸν πρὸς τὴν κατὰ τὰς ἀποψεις τῶν συγγραφέων ἐπίτευξιν ἀναγνώσεως μινωϊκῶν

κειμένων. Ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν συγγραφέων τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου προτεινομένων ὑποθετικῶν φωνητικῶν ἀξιῶν 65 μινωϊκῶν σημείων αἱ 12-13 εἶναι σύμφωνοι—ἀπολύτως ἢ οὐσιωδῶς—πρὸς τὰς ἡμετέρας. (Ὀκτώβριος 1953, Κ.Δ.Κ.)

ΠΙΝΑΞ I.*																				
2393 πλήρεις μινωϊκαὶ λέξεις, Linear Script B.							(συχνότης σημείων)							(βλ. σ. 50-51 τοῦ χειμένου)						
Α	Τ	Δ	ΠΤ	ΑΘ	Σ		Α	Τ	Δ	ΠΤ	ΑΘ	Σ		Α	Τ	Δ	ΠΤ	ΑΘ	Σ	
𐀀	5	320	14	43	8	390	𐀁	76	10	33	11	9	139	𐀂	25	2	14	2	2	45
𐀃	307	14	8	3	7	339	𐀄	52	16	36	21	13	138	𐀅, 𐀆	19	3	14	4	2	42
𐀇	44	156	73	46	10	329	𐀈	82	16	17	12	11	138	𐀉	3	4	13	15	4	39
𐀊	9	167	80	32	19	307	𐀋	47	9	17	49	12	134	𐀌	6	17	6	6	—	35
𐀍	221	28	22	20	7	298	𐀎	41	13	42	25	6	127	𐀏	17	1	10	1	4	33
𐀐	8	176	32	54	19	289	𐀑	35	4	40	30	9	118	𐀒	29	—	1	1	1	32
𐀔	45	135	51	31	11	273	𐀕	3	65	29	11	6	114	𐀖	13	7	3	1	3	27
𐀗	48	42	128	30	15	263	𐀘	35	3	52	12	11	113	𐀙	4	9	11	1	—	25
𐀚	46	62	56	61	33	258	𐀛	22	28	28	26	6	110	𐀜	6	3	9	7	—	25
𐀞	83	67	61	24	14	249	𐀟	61	4	30	6	4	105	𐀠	13	2	4	3	—	22
𐀡	34	89	67	26	18	234	𐀢	24	49	19	7	5	104	𐀣	7	—	10	4	—	21
𐀤	34	31	89	53	21	228	𐀥	27	12	42	17	4	102	𐀦	—	9	7	3	1	20
𐀨	70	19	81	25	26	221	𐀧	23	49	18	7	2	99	𐀩	7	—	8	1	—	16
𐀬	123	70	8	13	2	216	𐀪	23	5	44	5	7	84	𐀫	7	—	6	2	—	15
𐀮	20	9	112	49	16	206	𐀭	1	5	30	31	14	81	𐀯	—	2	6	1	—	9
𐀰	90	28	50	20	11	199	𐀮	7	44	13	7	9	80	𐀱	8	—	—	—	—	8
𐀴	25	91	35	38	9	198	𐀯	49	4	16	3	6	78	𐀲	3	1	3	—	1	8
𐀶	36	90	29	32	10	197	𐀰, 𐀱	15	20	12	21	7	75	𐀳	—	2	3	1	—	6
𐀸	7	119	22	23	7	178	𐀱	23	6	18	22	3	72	𐀴	3	—	1	1	—	5
𐀺	26	37	27	54	17	161	𐀲	14	5	34	12	3	68	𐀵	—	4	1	—	—	5
𐀼	62	26	25	36	9	158	𐀳	29	7	22	7	3	68	𐀶	—	2	—	1	—	3
𐀿	38	36	45	27	8	154	𐀴	33	11	15	5	—	64	𐀷	—	1	2	—	—	3
𐁀	38	39	67	5	4	153	𐀵	33	2	11	6	5	57	𐀸	—	—	2	—	—	2
𐁃	10	46	61	28	7	152	𐀶	3	6	27	11	5	52	Σημ. Ἡ συνολικὴ συχνότης ἄλλων 15 σημείων ἀντιπροσωπεύεται διὰ τοῦ ἀριθμοῦ 46, ἥτοι ἀρχικά 10, τε- λικά 9, δεύτερα κλπ. 27.						
𐁅	22	15	49	47	18	151	𐀷	4	10	8	22	3	47							

* Βλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 1 ὑποσημείωσιν σελ. 51.

ΠΙΝΑΞ II.

A) Παραδείγματα χρησιμοποίησεως διαφόρων σημείων ὡς πιθανῶν καταλήξεων ἢ ἐπιθημάτων (βλ. σ. 51 τοῦ χειμένου).

$\overline{\tau}$: $\overline{\text{L}}\overline{\text{X}}\overline{\Psi}\overline{\text{W}} - \overline{\text{L}}\overline{\text{X}}\overline{\Psi}\overline{\text{W}}\overline{\tau} / \overline{\theta}$: $\overline{\theta}\overline{\text{X}}\overline{\text{C}}\overline{\text{F}} - \overline{\theta}\overline{\text{X}}\overline{\text{C}}\overline{\text{F}}\overline{\theta} / \overline{\lambda}$: $\overline{\pi}\overline{\text{A}}\overline{\theta} - \overline{\pi}\overline{\text{A}}\overline{\theta}\overline{\lambda} / \overline{\odot}$:
 $\overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\Psi}\overline{\text{M}} - \overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\Psi}\overline{\text{M}}\overline{\odot} / \overline{\square}$: $\overline{\gamma}\overline{\text{X}}\overline{\text{A}}\overline{\text{M}} - \overline{\gamma}\overline{\text{X}}\overline{\text{A}}\overline{\text{M}}\overline{\square} / \overline{+}$: $\overline{\text{T}}\overline{\text{C}}\overline{\text{W}} - \overline{\text{T}}\overline{\text{C}}\overline{\text{W}}\overline{+} / \overline{\text{W}}$:
 $\overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\Psi}\overline{\text{X}} - \overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\Psi}\overline{\text{X}}\overline{\text{W}} / \overline{\Psi}$: $\overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\Lambda}\overline{\text{A}}\overline{\theta} - \overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\Lambda}\overline{\text{A}}\overline{\theta}\overline{\Psi} / \overline{\text{F}}$: $\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{W}}\overline{\lambda} - \overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{W}}\overline{\lambda}\overline{\text{F}} /$
 $\overline{\text{C}}$: $\overline{\text{W}}\overline{\text{C}}\overline{+} - \overline{\text{W}}\overline{\text{C}}\overline{+}\overline{\text{C}} / \overline{\text{E}}$: $\overline{\text{C}}\overline{\text{L}}\overline{\text{X}}\overline{\text{C}} - \overline{\text{C}}\overline{\text{L}}\overline{\text{X}}\overline{\text{C}}\overline{\text{E}} / \overline{\Psi}$: $\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{X}}\overline{\text{F}} - \overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{X}}\overline{\text{F}}\overline{\Psi} /$
 $\overline{\text{A}}$: $\overline{\text{A}}\overline{\text{T}}\overline{\text{C}}\overline{\text{L}} - \overline{\text{A}}\overline{\text{T}}\overline{\text{C}}\overline{\text{L}}\overline{\text{A}} / \overline{\text{F}}$: $\overline{\text{T}}\overline{\theta}\overline{\Psi}\overline{\text{F}} - \overline{\text{T}}\overline{\theta}\overline{\Psi}\overline{\text{F}}\overline{\text{F}} / \overline{\text{X}}$: $\overline{\theta}\overline{\text{L}}\overline{\text{C}}\overline{+} - \overline{\theta}\overline{\text{L}}\overline{\text{C}}\overline{+}\overline{\text{X}} /$
 $\overline{\text{F}}$: $\overline{\text{E}}\overline{\text{A}}\overline{\text{F}} - \overline{\text{E}}\overline{\text{A}}\overline{\text{F}}\overline{\text{F}} / \text{u. l. n.}$

B) Παραδείγματα μεταβολῶν πιθανῶν καταλήξεων ἢ ἐπιθημάτων (βλ. σ. 51 τοῦ χειμένου).

$\overline{\tau} > \overline{\theta}$: $\overline{\text{T}}\overline{\text{V}}\overline{\text{X}}\overline{\text{H}}\overline{\tau} - \overline{\text{T}}\overline{\text{V}}\overline{\text{X}}\overline{\text{H}}\overline{\theta} / \overline{\tau} > \overline{\text{W}}$: $\overline{\text{T}}\overline{\text{L}}\overline{+}\overline{\text{X}}\overline{\text{F}}\overline{\theta}\overline{\tau} - \overline{\text{T}}\overline{\text{L}}\overline{+}\overline{\text{X}}\overline{\text{F}}\overline{\theta}\overline{\text{W}} / \overline{\tau} > \overline{\text{E}}$:
 $\overline{\text{T}}\overline{\text{H}}\overline{\text{X}}\overline{\tau} - \overline{\text{T}}\overline{\text{H}}\overline{\text{X}}\overline{\text{E}} / \overline{\text{F}} > \overline{\text{C}}$: $\overline{\text{E}}\overline{\text{V}}\overline{\text{A}}\overline{\text{F}} - \overline{\text{E}}\overline{\text{V}}\overline{\text{A}}\overline{\text{C}} / \overline{\text{F}} > \overline{\text{F}}$: $\overline{\theta}\overline{\text{X}}\overline{\text{C}}\overline{\text{F}} - \overline{\theta}\overline{\text{X}}\overline{\text{C}}\overline{\text{F}}\overline{\text{F}} /$
 $\overline{+} > \overline{\text{C}}$: $\overline{\text{C}}\overline{\text{C}}\overline{+} - \overline{\text{C}}\overline{\text{C}}\overline{\text{C}} / \overline{\text{W}} > \overline{\lambda}$: $\overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\text{L}}\overline{\text{W}} - \overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\text{L}}\overline{\lambda} / \overline{\lambda} > \overline{\text{C}}$: $\overline{\text{A}}\overline{\theta}\overline{\text{F}}\overline{\lambda} - \overline{\text{A}}\overline{\theta}\overline{\text{F}}\overline{\text{C}} /$
 $\overline{\text{F}} > \overline{\text{C}}$: $\overline{\text{A}}\overline{\text{C}}\overline{\text{X}}\overline{\text{F}} - \overline{\text{A}}\overline{\text{C}}\overline{\text{X}}\overline{\text{C}} / \text{u. l. n.}$

Γ) Παραδείγματα λέξεων, ἐν αἷς ἀνευρίσκεται δις τὸ αὐτὸ σημεῖον (βλ. σ. 52 τοῦ χειμένου).

1. $\overline{\text{T}}\overline{\text{T}}\overline{\Psi}\overline{\text{X}}$ 2. $\overline{\text{F}}\overline{\text{F}}\overline{\tau}$ 3. $\overline{\text{F}}\overline{\text{F}}\overline{\text{F}}\overline{\Psi}\overline{\text{F}}$ 4. $\overline{\text{F}}\overline{\text{F}}$ 5. $\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{F}}$ 6. $\overline{\text{A}}\overline{\text{W}}\overline{\Psi}\overline{\text{A}}\overline{\tau}$ 7. $\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\theta}\overline{\tau}$ 8. $\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{F}}\overline{\text{A}}\overline{\tau}$
 9. $\overline{\text{C}}\overline{\text{C}}\overline{+}$ 10. $\overline{\theta}\overline{\text{C}}\overline{\text{C}}$ 11. $\overline{\text{C}}\overline{\text{V}}\overline{\text{C}}\overline{\tau}$ 12. $\overline{\text{C}}\overline{\text{C}}$ 13. $\overline{\theta}\overline{\Psi}\overline{\text{A}}\overline{\theta}$ 14. $\overline{\text{M}}\overline{\text{M}}\overline{\theta}$ 15. $\overline{\theta}\overline{\theta}\overline{\text{C}}$ 16.
 $\overline{\Psi}\overline{\text{T}}\overline{\Psi}\overline{\tau}$ 17. $\overline{\lambda}\overline{\lambda}$ 18. $\overline{\text{A}}\overline{\lambda}\overline{\lambda}\overline{\Psi}\overline{\tau}$ 19. $\overline{\theta}\overline{\text{A}}\overline{\text{W}}\overline{\text{W}}$ 20. $\overline{\gamma}\overline{\gamma}\overline{\tau}$ 21. $\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{C}}\overline{\text{A}}\overline{\tau}$ 22. $\overline{\Psi}\overline{\text{F}}\overline{\Psi}\overline{\text{C}}$
 23. $\overline{\text{H}}\overline{\text{H}}\overline{\text{C}}\overline{\text{E}}$ 24. $\overline{\text{X}}\overline{\text{X}}\overline{\theta}\overline{\text{W}}$ 25. $\overline{\text{X}}\overline{\text{X}}\overline{\theta}\overline{\tau}$ 26. $\overline{\text{X}}\overline{\text{H}}\overline{\text{X}}\overline{\text{H}}\overline{\theta}$ 27. $\overline{\text{T}}\overline{\text{L}}\overline{\text{C}}\overline{\text{H}}\overline{\text{T}}$ 28. $\overline{\text{L}}\overline{\text{F}}\overline{\text{L}}\overline{\text{C}}$
 29. $\overline{\text{A}}\overline{\text{L}}\overline{\text{C}}\overline{\text{L}}$ 30. $\overline{\text{F}}\overline{\text{C}}\overline{\tau}\overline{\tau}$ 31. $\overline{\text{M}}\overline{\tau}\overline{\text{C}}\overline{\tau}\overline{\tau}$ 32. $\overline{\text{E}}\overline{\text{F}}\overline{\text{X}}\overline{\text{H}}$ 33. $\overline{\text{A}}\overline{\theta}\overline{\gamma}\overline{\lambda}\overline{\theta}$ 34. $\overline{\theta}\overline{\text{F}}\overline{\text{W}}\overline{\text{E}}\overline{\theta}$, u. l. n.

Δ) Παραδείγματα συνθέτων μινωϊκῶν λέξεων (βλ. σ. 52 τοῦ χειμένου).

1. $(\overline{\text{A}}\overline{\text{C}}), (\overline{\text{X}}\overline{+})$: $\overline{\text{A}}\overline{\text{C}}\overline{\text{A}}\overline{\theta} - \overline{\text{A}}\overline{\text{C}}\overline{\text{X}}\overline{+} /$ 2. $(\overline{\text{C}}\overline{+}), (\overline{\theta}\overline{\Psi}\overline{\text{F}})$: $\overline{\text{C}}\overline{+}\overline{\theta}\overline{\Psi}\overline{\text{F}} /$ 3. $(\overline{\text{T}}\overline{\text{X}}), (\overline{\text{T}}\overline{\theta})$,
 $(\overline{\theta}\overline{\text{H}})$: $\overline{\text{T}}\overline{\text{X}}\overline{\Psi}\overline{\text{F}} - \overline{\text{T}}\overline{\theta}\overline{\Psi}\overline{\text{F}} - \overline{\Psi}\overline{\text{F}}\overline{\theta}\overline{\text{H}} /$ 4. $(\overline{\theta}\overline{\text{F}}), (\overline{\text{A}}\overline{\tau})$: $\overline{\theta}\overline{\text{F}}\overline{\text{A}}\overline{\tau} /$
 5. $(\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}), (\overline{\text{M}}\overline{\text{C}})$: $\overline{\text{A}}\overline{\text{A}}\overline{\text{M}}\overline{\text{C}} / \text{u. l. n.}$

1. ጥበበ	19. ተበሎ/ቸበሎ	37. ሃቆቶ	55. ወንሔ
2. ጥሕረሔ	20. ተቆሃጢ	38. ሃተረር	56. ወጽሎ/ወጽሎሎ
3. ጥሃሂ	21. ተቸተ	39. ዋታ	57. ወሃጊ/ወሃጢ
4. ጥሃል	22. ተ፣ ቸሃጢ	40. ዋረ/ዋረጋ	58. ወሃቸ/ወሃቸ/ወሃሔ
5. ጥወወ	23. ታሳሃጢ	41. ሳለጢ	59. ወረቱገ
6. ጥ፣ ወቆ	24. ታርዞጋ	42. ሐበ/ሐበጢ	60. ወረዞገ
7. ጥረሃጋ	25. ሸ፣ ሐጋ	43. ሸረጢ	61. ወዞወሎ
8. ጥሃርጃ	26. ሸቸተ	44. ሸረቶጋ	62. ሃሂ
9. ጥሃቆበ	27. ናተወሃሔ	45. ሸሃተረ	63. ሃሕረ
10. ጥሐ	28. ናሃሐጥ	46. ጃወቸ	64. ሃሕለጢ
11. ጥወቸ/ጥወቸሎ	29. ናቸ	47. ጠሐር	65. ሃተ
12. ጥሐሐጢ	30. ታሃጢተ	48. ጠሐሃጋ	66. ሐሃሃ
13. ጥሐና	31. ወገሃጢ	49. ረሐጢጢ	67. ሐሃተ
14. ጥሃቸጋ	32. ወጥ, ረጢ	50. ረሃቶ	68. ሸሐ
15. ጥሃር	33. ወጠቸ	51. ረተጋ	69. ሃጢሃ
16. ጥወቸ	34. ሃጢወ	52. ሃሐተ	70. ለጥር
17. ቸጠዞጋ/ሐጠዞጋ	35. ሃርጢ	53. ሃቸተ	71. ረረሃ
18. ቸርጋ/ቸርሎ	36. ሃሳሳሃጢ	54. ረቆቶ	72. ናና

AN INSCRIBED TABLET FROM PYLOS ¹⁾

Recent intensive study on the part of many scholars, who are toiling with the problem of the language that is represented by the Linear B script, has led to an eager demand for fresh material on which to test provisional conclusions and theories. The texts made available through the publication of the second volume of EVANS' *Scripta Minoa*, edited by Sir John Myres, and of *The Pylos Tablets* (comprising the documents found in the preliminary campaign of 1939) by EMMETT L. BENNETT, JR., have been worked over assiduously and have yielded much evidence regarding the word formation and the general structure of the language in which they were written. But they have stopped short of full revelation, and, seemingly near the brink of solution, have raised many tantalizing questions which can apparently be answered only with the help of further documents.

The excavations conducted during the summer of 1952 in the Mycenaean palace at Epano Englianos in southwestern Messenia brought to light more than 400 additional tablets and fragments of tablets. In the course of the past winter and spring they have been cleaned and mended, photographs are now being made, and it is hoped that all this fresh material may soon be published and placed at the disposal of the scholars concerned.

Among these new pieces one tablet has especially attracted my attention, since it appears to be of particular interest in its bearing on the question of the language represented. Desiring to put it, with the least possible delay, into the hands of those who are working on the Linear B script, I am venturing to present it here with a photograph and a drawing, in advance of the publication of the whole collection from the excavations of 1952. It seems altogether appropriate to introduce this document in a volume dedicated to the memory of the late Professor George P. Oikonomos, who had from the outset taken the keenest interest in the inscribed tablets from Pylos.

¹ I am much indebted to Michael G. Ventris, who kindly gave me advance proofs of an important article, to appear shortly in JHS, written jointly by him and John Chadwick; it explains the methods by which their experimental syllabary was constructed. Ventris also sent me com-

ments on the tablet here published; but I have treated it mainly from my own point of view. I am likewise greatly beholden to Miss Alison Frantz for a photograph of the tablet and to Demetrios R. Theocharis, who made for me the drawing reproduced in Figure 2.

Figure 1. Tablet No. 641 from Pylos (Photograph by Alison Frantz).

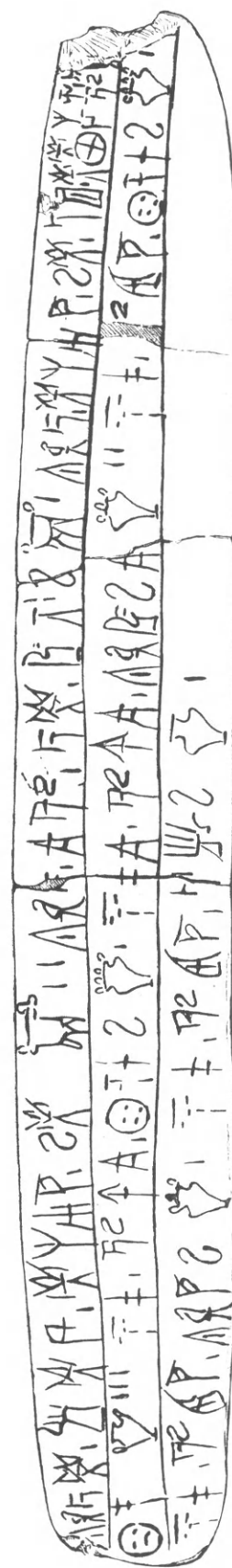

Figure 2. Tablet No. 641 from Pylos (Drawing by D. Theocharis).

The tablet in question (Figure 1), Inventory No. 641, is of the long, narrow type. It has been put together from four fragments, and is virtually complete except for a slight abrasion at the right end. Length 0.254 m.; maximum width 0.036 m.; thickness ca. 0.013 m. Upper surface and lateral edges flattened; under side somewhat rounded. Fine clay throughout, gray or pinkish-gray at the core, as may be seen in the fractures, and almost black at the surface. Like the other tablets from Pylos, it was probably not originally fired, but was fortunately baked to a hardness adequate for preservation through the intense heat of the conflagration that destroyed the palace.

While the clay was soft two guide-lines in shallow incision were ruled—free-hand—longitudinally on the smooth upper surface, dividing it into three almost equal spaces for the writing. The characters were inscribed with a fine-pointed implement in the same technique of incision, and the writing was executed with remarkable neatness and precision (Figure 2).

The ideograms in the summations before numbers indicate clearly that the document is concerned with a record of pottery of various shapes: tripod-vessels of two categories, and jars of six varieties, each simply but effectively illustrated with its salient characteristics clearly shown in the accompanying ideogram.

On a tablet, which so patently deals with a recognizable subject, it was tempting to make a test of some systems of transliteration that have been proposed. I did in fact transcribe the text into Latin letters on the basis of the phonetic values that were experimentally assigned to the Linear B characters by Michael G. Ventris before the tablet was known. The results are of no little interest, as may be seen in the following transcription.

Line 1: TI-RI-PO-DE AI-KE-U KE-RE-SI-JO WE-KE ideogram
(tripod-vessel with two double handles) 2.

TI-RI-PO E-ME PO-DE O-WO-WE ideogram (tripod-vessel with two loop handles) 1.

TI-RI-PO KE-RE-SI-JO WE-KE A-PU-KE ^{KE-RE-A [--- (two or three signs lost)}
_{KA-U-ME-NO [}

Line 2: QE-TO ideogram (jar with two handles) 3.

DI-PA ME-ZO-E QE-TO-RO-WE ideogram (jar with four handles) 1.

DI-PA-E ME-ZO-E TI-RI-O-WE-E ideogram (jar with three handles) 2.

DI-PA ME-WI-JO QE-TO-RO-WE ideogram (jar with four handles) 1.

Line 3: DI-PA ME-WI-JO TI-RI-JO-WE ideogram (jar with three handles) 1.

DI-PA ME-WI-JO A-NO-WE ideogram (jar without handles) 1.

The first word in line 1 is ti-ri-po-de, or, written alphabetically rather than

syllabically, tripode, and, whether dual or plural, it must surely refer to the two tripod-vessels as pictured and enumerated. The second, third, and fourth words in line 1 are still obscure to me, though possibly representing a name, patronymic (or ethnic), and a verb. In the second item recorded ti-ri-po (tripo) and po-de unmistakably have to do with a tripod and legs; and tripō occurs also in the third item entered. At the end of the line two or three signs have been lost. In line 2 the word dipa (which also appears in a variant form—plural or dual?—as di-pa-e) might conceivably be related to the Homeric δέπας, while me-zo-e may plausibly be connected with the Greek μεζών. The following word-group QE-TO-RO-WE or tetrowe looks convincingly like some early form of a possible τετρουής, four-eared or four-handled, perhaps an ancestor of τετράωτος. In the next item entered on the record (also dealing with large dipa) ti-ri-o-we-e (triowe) surely denotes the three-handled counterpart. Me-wi-jo in the following entry is perhaps similarly a forerunner of the later μεῖον, and in the categories of smaller jars we have both four-handled and (in line 3) three-handled examples mentioned. A-no-we in the final item of line 3 could be a comparable predecessor of the Theocritan ἀνούατος, un-eared, or handleless. The meanings, in any event, in all these instances are safely established by the pictorial summation signs.

It is not my purpose in this brief note to venture into the complex field of linguistics, but only to put this material before the more competent attention of linguistic scholars. The words found on Tablet 641 from Pylos and which, when transliterated in accordance with Ventris' system of phonetic equivalents, look as if they bear a close relationship to some early stage of Greek, are at all events so numerous as to rule out mere coincidence. Considerable parts of the text are still, it is true, difficult if not impossible to explain. Some modifications of the experimental syllabary may yet be required before these difficulties can be overcome. But by and large this tablet undeniably offers lively encouragement to the continuation of work along the lines that Ventris has laid out, and to me it seems to provide strong support for the view that the language of the Linear B script is Hellenic in a pre-Homeric stage.

CARL W. BLEGEN

ΑΓΑΛΜΑ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΕΞ ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ

Δὲν εἶναι συχναὶ αἱ περιπτώσεις πλουτισμοῦ τῶν συλλογῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου δι' εὐρημάτων προερχομένων ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Μεσολογγίου. Διὰ τοῦτο ἔγινεν ἀποδεκτὴ μὲ εὐμενῇ ἔκκληξιν ἡ παράδοσις, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1952, τοῦ κατωτέρω δημοσιευομένου ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος (πίνακες 1-3 καὶ εἰκόνες 1-2)¹. Ἡ θερμὴ ὄψις τῆς ἐρυθρωπῆς ἐπιφανείας τοῦ μαρμάρου ἐνθυμίζει ἀρχαῖα γλυπτά, τὰ ὁποῖα ἐπὶ αἰῶνας ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τῆς Ἀττικῆς γῆς. Τὸ μάρμαρον ἔχει λεπτὰ κρύσταλλα, εἶναι ἄρα πεντελικόν, συμφώνως πρὸς τὴν γνωμάτευσιν τοῦ παλαιοῦ γλύπτου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ἀνδρέα Παναγιωτάκη.

Ἐκ τοῦ τύπου τοῦ μακροῦ, ἀνοικτοῦ δεξιᾶ, ἀζώστου ἀποπτύγματος εὐκόλως ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θεὰ φορεῖ τὸν λακωνικὸν πέπλον. Εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τελευταῖον λεπτότερον ἔνδυμα, τὸν χιτῶνα, ἀνήκουν αἱ χειρῖδες, τῶν ὁποίων ἐσώθη καλύτερον ἢ καλύπτουσα τὸν προτεινόμενον ἀριστερὸν βραχίονα, διότι τμῆμα τοῦ ἄλλου βραχίονος εἶναι ἀποκεκρουμένον. Τὸ στῆθος, μὲ τοὺς ἐλαφρότατα διαγραφομένους νεανικοὺς μαστοὺς, χωρίζεται διαγωνίως ὑπὸ τοῦ ἱμάντος τῆς φαρέτρας, ἣτις παρεστάθη προσηρμοσμένη ἐπὶ τῆς ράχεως καὶ παρακολουθοῦσα τὴν καμπύλην ταύτης, ἔχουσα δὲ ἐπίπεδον τὴν ἀπόληξιν τοῦ ἐλαφρῶς προβαλλομένου κάτω τμήματος αὐτῆς (πίν. 1 β). Ἐκ τῶν σκελῶν τοῦ ἀγάλματος ἐσώθη τὸσον μόνον, ὥστε νὰ καθίσταται πιθανώτατον ὅτι προεβάλλετο τὸ ἀριστερόν, μὲ κατεύθυνσιν ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀντίστροφον πρὸς τὴν ὑποχώρησιν τοῦ δεξιοῦ βραχίονος καὶ τῆς κεφαλῆς. Πρωτεύουσαν θέσιν ἐπὶ τῆς κυρίας ὀψεως τοῦ ἀποπτύγματος κατέχουν αἱ ἀραιοὶ ἡμικυκλικαὶ πτυχαί, αἵτινες διαδέχονται τὴν ὑπὸ τὸν ἱμάντα τῆς φαρέτρας καὶ μεταξὺ τῶν μαστῶν συγκεντρωμένην δέσμην πτυχῶν. Ἡ πηγὴ τῶν πτυχῶν τούτων εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐπὶ

¹ Ἀρ. εὐρετ. 4019. Ὑψος: 0,53. Παρεδόθη τὸ 1952 ὑπὸ Κωνστ. Γαλανοπούλου, κατοίκου Ματαράγκας Μεσολογγίου, μὲ τὴν δήλωσιν ὅτι τὸ εὑρεν εἰς τὸ παρὰ τὸ χωρίον τοῦτο κτῆμά του. Συμφώνως ὅμως πρὸς τὸ ἔγγραφον Ὑποδιοικήσεως Χωροφυλακῆς Μεσολογγίου «τοῦτο ἀνευρέθη πρὸ ἔτους καὶ πλέον εἰς τὴν θέσιν Ἡμερὸ Κλήμα τοῦ χωρίου Πενταλόφου, περιφερείας Αἰτωλικοῦ, ἐπαρχίας Βονίτσης. Τοῦτο ἀνεῦρον οἱ Σκουτέρης Νικόλαος καὶ Καραϊσχος Γεώργιος, ἐκ Πεν-

ταλόφου, οἵτινες καὶ τὸ ἀπέκρυψαν, μὲ σκοπὸν νὰ προβῶσιν εἰς τὴν πώλησιν τούτου. Ἐπειδὴ δὲν ἐπέτυχον τοῦτο, τὸ παρέδωσαν εἰς τοὺς Βραχωρίτην Βασίλειον καὶ Γαλανόπουλον Κωνσταντῖνον, ἐκ Ματαράγκας . . . οἵτινες τὸ ἐτοποθέτησαν ὑπὸ τὴν γῆν καὶ μετὰ παρέλευσιν μηνῶν, τὸ μετέφερον αὐτόθι . . . »

Τὰς φωτογραφίας τοῦ ἀγάλματος ἐφιλοτέχνησεν ὁ φωτογράφος τοῦ Ἐθν. Μουσείου κ. Γ. Τσίμας.

τοῦ δεξιοῦ ὤμου πορπούμενον ἄκρον τοῦ χιτῶνος. Ἐκ τῶν τριῶν κατωτάτων πτυχῶν τοῦ ἀποπτύγματος αἱ πλαστικώτερον διαγραφόμεναι, μὲ διαγώνιον κατεύθυνσιν, καὶ ὑπογραμμίζουσαι τὰς ὑπεράνω τούτων ἡμικυκλικὰς, ἀποτελοῦν συγχρόνως καὶ τὴν πλέον ἡχηρὰν ἀπόληξιν, τὴν μεταφέρουσιν εἰς τὸ κάτω σῶμα τοῦ ἀγάλματος. Αἱ διαφόρων κατευθύνσεων κύριαι αὗται συστάδες πτυχῶν, κά-

Εἰκ. 1.

Εἰκ. 2.

θετοὶ καὶ πλάγιοι ἐπὶ τοῦ στήθους, ἡμικυκλικαὶ κατὰ μῆκος τῆς κοιλίας, τέλος αἱ χαμηλότερον, μὲ τὴν ἀναγλυφικὴν ἑξαρσιν, ἀποτελοῦν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἐντάσεως τοῦ περὶ τὸ στήθος τμήματος τοῦ πέπλου εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ βαδίσματος.

Ἐκ τῶν δύο πλαγίων ὄψεων μεγαλυτέρα προσοχὴ ἐδόθη ὑπὸ τοῦ γλύπτου εἰς τὴν δεξιάν (πίν. 1 β), εἶναι δὲ ἀξιοθαύμαστον μὲ πόσον ὑγιᾶ αἰσθησιν κα-

τωρθιώθη ὥστε νὰ προκληθῇ ἐκ τόσων διαφορετικῶν στοιχείων ἐνιαία ἐντύ-
πωσις. Πρὸ τοῦ βραχίονος τοῦ καλυπτομένου ὑπὸ τῆς χειρὶδος κατέρχονται αἱ
πλατεῖαι πτυχαὶ τοῦ βαρέος πέπλου, αἵτινες μάλιστα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν σχη-

Εἰκ. 3.

ματίζουν καὶ σκιὰν συμβάλλουσιν εἰς τὴν πλαστικὴν ἀνάδειξιν τοῦ βραχίονος.
Τὴν ἐπὶ τῆς ράχεως ἐξωτερικὴν πτυχὴν τοῦ πέπλου παρακολουθεῖ ἡ πρὸς τὰ
ἄνω καμπτομένη φαρέτρα, ἐνῶ διὰ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς δημιουργεῖται
ὑποβλητικὴ σκίασις τοῦ προσώπου, ὅπως καὶ τοῦ λαιμοῦ. Ἡ προσπάθεια ἐπι-

μελοῦς ἀποδόσεως τῆς θελκτικῆς πλαγίας ὅψεως τοῦ πρωτοτύπου θὰ ἔμενεν ἀνεξήγητος ἂν τὸ ἀγαλμάτιον δὲν ἦτο ὁρατὸν καὶ ἐκ τῆς στενῆς ταύτης πλευρᾶς.

Εἶναι πολὺ γνωστὸς ὁ τύπος, ἐκ τοῦ ὁποῖου κατάγεται τὸ ταπεινὸν ἀγαλμάτιον, ὥστε δὲν ἀπετέλεσε πρόβλημα ἡ ἀναγωγή εἰς αὐτόν. Ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὸ ψυχρὸν περιβλήμα τοῦ ἀντιγράφου ἡ Ἀρτεμις Colonna, ἄλλοτε εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου, ἐθεωρήθη δικαίως ὡς ἓν ἐκ τῶν γοητευτικωτέρων ἀγαλμάτων θεαινῶν (εἰκ. 3)¹.

Εἰκ. 4.

Ἐν βλέμμα εἰς τὸ ἔνδυμα, εἰς τὴν κίνησιν τῶν βραχιόνων, εἰς τὴν κίνησιν τῆς κεφαλῆς, εἰς τὴν θέσιν τῆς φαρέτρης, πρὸ πάντων εἰς τὸν τύπον τῶν πτυχῶν τοῦ ἀποτύγματος, πείθει ὡς πρὸς τὴν ἐξάρτησιν τοῦ νέου ἀγαλματίου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἐκ τοῦ αὐτοῦ προτύπου. Εἰς τὸ ἀντίγραφον Colonna — ὀνομασθὲν οὕτω ἀπὸ τοῦ πρώτου κτήτορος — ἐπὶ τοῦ προβαλλομένου ἀριστεροῦ σκέλους στερεῖται τὸ ἔνδυμα παντελῶς πτυχώσεως, ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου αἱ βαθεῖαι αὐλακώσεις τῶν πτυχῶν μεταξὺ τῶν σκελῶν σχηματίζουν φωτοσκιασμένας καθέτους. Ἄλλη παρομοία κάθετος αὐλαξ ἀποχωρίζει τὸ δεξιὸν σκέλος ἀπὸ τῆς πλαισιούσης τοῦτο συστάδος πλατειῶν πτυχῶν. Εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν τοῦ ἀγάλματος (εἰκ. 4) εἶναι περισσότερον ἐκδηλὸς ἡ χαλάρωσις τοῦ προβαλλομένου σκέλους, ὅπως καὶ ἡ ἔντασις τοῦ στασίμου, ἀποτελοῦντος συνέχειαν τῆς διαγωνίου, ἣτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς κεφαλῆς. Συγκρινόμεναι αἱ ἐπὶ τῆς κοιλίας πτυχαὶ τοῦ ἀγαλματίου ἐκ τῆς Αἰτωλίας μὲ τὸ ἀντίγραφον Colonna ἔχουν μεγαλύτερον πλάτος καὶ ὀλιγώτερον κοπτερὰν διαγρα-

φήν (πίν. 1α, εἰκ. 3). Ἐπὶ τοῦ τελευταίου ἔργου μετέφερεν ὁ ἀντιγραφεὺς μὲ θαυμαστὴν δεξιότητι τὴν γραμμικὴν ἀκρίβειαν τοῦ ἀρχικοῦ ὕλικου, τοῦ χαλκοῦ, τῶν πτυχῶν τοῦ ὁποῖου διακρίνονται διὰ μέσου τοῦ μαρμάρου αἱ ὀξεῖαι

¹ BR. SCHRÖDER, JdI. 26, 1911, 34 κέ. AMELUNG, Vatik. Katal. I, 106, ἀρ. 92. "Ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀνῆκει εἰς τὸ ἀγαλμα ἐβεβαιώθη, ὅπως τονίζει ὁ SCHRÖDER (ἔ. ἀ. σελ. 34), διὰ τῆς εὐρέσεως τοῦ χειρωνακτικοῦ καὶ ἀτελῶς σωθέντος ἀντιγράφου ἐκ τοῦ Νυμφαίου τῆς Μιλήτου (Milet I, 5, 58 κέ. ἀρ. 6. SCHRÖDER, ἔ. ἀ. εἰκ. 3α - 3β). Ἡ βιβλιογραφία ἔκτοτε ἀρκετὰ σημαντική: PFUHL, JdI. 43, 1928, 10 κέ. EICHLER, ÖJ. 20, 1919, 34. LIPPOLD, Kopien 63, 85. BLÜMEL, Röm.

Kopien griech. Skulpt. IV Jahrh. πίν. 59-61. PICARD, Manuel III, 310 εἰκ. 111 καὶ 112. HELBIG, Führer³ 23 ἀρ. 29. EA 3556 58 (Arndt), 3827/28 (Brendel), 4043 (Arndt - Lippold). Ὁ AMELUNG, ἔ. ἀ. σελ. 108 ὑπελόγησεν εἰς 15 τὰ ἀντίγραφα, ὁ BLÜMEL, ἔ. ἀ. σελ. 28 μνημονεύει περισσότερα τῶν εἰκασί. Πρβ. καὶ τὴν Ἀττικὴν Ἀρτεμιν τῆς Δρέσδης: Marburger Winkelmann-programm 1950-51 σελ. 3 κέ. (F. Brommer).

ἀπολήξεις. Ἀντίθετον, κάθετον φορὰν ἀποτελοῦν αἱ πλαισιώνουσαι τὴν μορφὴν πτυχαί, πλουσιώτεραι ἰδίως ἐπὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Ἐπὶ τοῦ νέου ἀγαλματίου αἱ παρὰ τὴν ἀριστερὰν μασχάλην πτυχαὶ τοῦ πέπλου εἶναι ἀπλουστευμέναι, λιτότεραι, ἐνῶ ἀπὸ τὰς ἀντιστοίχους τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς ἔχει ἀφαιρεθῇ πᾶσα πλαστικὴ ἑξαρσις, ἀναγκαῖον ἐπακόλουθον τῆς γειτνιασεως τῶν χειρῶν τοῦ χιτῶνος. Ὅμοίως αἱ σωθεῖσαι ὀλίγαι μεταξὺ τῶν σκελῶν πτυχαὶ ἐδηλώθησαν μόνον διὰ καθέτων ραβδώσεων μὲ σκιερὰ διαστήματα, δικαιούμεθα ὥς ἐκ τούτου νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ ἀριστερὸν σκέλος δὲν προεβάλλετο τόσον ἐκδήλως, ὅπως εἰς τὸ ἀντίγραφον Colonna, ἀλλὰ σχεδὸν παρετάσσετο πρὸς τὸ στάσιμον· οὕτω τὸ κάτω σῶμα δὲν θὰ διέκοπτε τὴν ἐπιπεδικότητα, ἣτις κυριαρχεῖ καὶ ἐπὶ τοῦ ἄνω τμήματος αὐτοῦ, ἥτο δὲ τοῦτο ἐπιβεβλημένον ἕνεκα τῆς διαφορετικῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς εἰς τὰ δύο ἔργα (πίν. 1α καὶ εἰκ. 3)¹. Εἰς τὸ ἀγαλματίον τῆς Αἰτωλίας ἡ ἰσχυρὰ στροφή τῆς κεφαλῆς προκαλεῖ ὥστε τὸ ὁρατὸν πλάτος τῆς ἀριστερᾶς παρεῖας νὰ εἶναι κατὰ τι ὀλιγώτερον τοῦ ἡμίσεος τῆς ἄλλης. Ἡ μικροτέρα στροφή τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀρτέμιδος Colonna προεκάλεσεν ὅχι μόνον τὴν ἐλαφροτέραν ἀπομάκρυνσιν τῆς καθέτου, τὴν ὁποῖαν ἀποτελοῦν ἡ χωρίστρα μετὰ τῆς ρινός, ἀλλὰ καὶ τὸν ὀξὺν διαχωρισμὸν τῆς δεξιᾶς παρεῖας, ὥστε νὰ ἀποτελέσῃ αὕτη μετὰ τῆς σιαγόνος ἐνιαίαν καμπύλην, διαγράφουσαν τὴν κάτω ἀπόληξιν τοῦ προσώπου μὲ τὴν καθαρότητα Ἀριστοτελείου λογισμοῦ.

Δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐδῶ τὴν ἄλλην σημαντικὴν ἀπόκλισιν τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ Αἰτωλικοῦ ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου, δηλαδὴ τὴν διαφορετικὴν κατεύθυνσιν τοῦ βλέμματος. Τὸ πρόβλημα, συνδεόμενον γενικώτερον μὲ τὸν τύπον τῆς κεφαλῆς τοῦ ἔργου τούτου, θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐκτενέστερον εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης. Ἵνα ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ σώματος διαπιστοῦμεν ὅτι, διὰ τῆς προσθήκης τῶν χειρῶν τοῦ χιτῶνος, ἔγινεν ὀλιγώτερον ἔντονος ὁ χωρισμὸς τῶν βραχιόνων ἀπὸ τὸ στήθος, ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ἀρτεμιν Colonna, ὅπου αἱ ἀπὸ τῶν ὤμων κατερχόμεναι ὀξεῖαι ἄκραι πτυχαὶ ἀποτελοῦν τὰ σαφῶς διαγραφόμενα σύνορα τοῦ ἐνδύματος ἀπὸ τῆς γυμνῆς σαρκός. Μόνον ἐπὶ τοῦ τελευταίου ἔργου διδασκόμεθα ἐκ τῆς παρὰ τὸν δεξιὸν μαστὸν καμπύλης πόσον ἐπιμελῶς ἀπέφυγεν ὁ πλάστης τοῦ πρωτοτύπου τὴν μονοτονίαν τῶν κατακορύφως ρεουσῶν πτυχῶν· μὲ πόσῃ δεξιοτεχνίαν ὑπέβαλε τὴν λυγρότητα τῆς ὀσφύος, διὰ τῆς δημιουργίας τῶν περισφιγγουσῶν ταύτην ἐκατέρωθεν πυχῶν. Ὁ ἐπαρχιακὸς ἀντιγραφεὺς τοῦ ἀγαλματίου ἐκ τοῦ Αἰτωλικοῦ, ἀδυνατῶν νὰ συλλάβῃ τὴν δυναμικὴν λειτουργίαν τῶν γραμμῶν, ἔδωκεν εἰς τὸ ἄνω σῶμα τοῦ ἔργου τοῦ πλάτος· μεγαλύτερον καί, παραλείψας νὰ ἐξάρῃ τὴν καμπυλότητα τῆς ὀσφύος, κατέληξεν εἰς στατικὴν ἐπιπεδικότητα.

Ὀλιγώτερον αὐστηρῶς κυβικὸν θὰ παρουσιάζετο τὸ ἄγαλμα ἂν παρεδεχόμεθα ὅτι ἡ στάσις τοῦ πίνακος 1α, μὲ τὸ στήθος παράλληλον πρὸς τὴν βά-

¹ Ὅτι ἡ ἀπλούστευσις τῆς στάσεως ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἀντίγραφα ἄλλων ἔργων διεπίστωσε μεταξὺ ἄλλων καὶ

ὁ EDUARD SCHMIDT ἐπὶ ἀντιγράφων τῆς Ἀρτέμιδος Rospigliosi (JdI. 43, 1928 σελ. 280).

σιν, τὴν δὲ κεφαλὴν κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$, δὲν εἶναι ἡ προβλεφθεῖσα ὑπὸ τοῦ γλύπτου. Ὅμως, εἰς τὴν ἄλλην δυνατὴν τοποθέτησιν, μὲ τὴν κεφαλὴν σχεδὸν κατενώπιον, τὸ δὲ σῶμα εἰς ἐλαφρῶς λοξὴν στάσιν (εἰκ. 5), ἀποφεύγεται μὲν τὸ πλάτος, θυσιάζονται ὅμως ἀφ' ἑτέρου περιγράμματα ὅχι δευτερεύοντα, τὰ ὅποια εἶναι

Εἰκ. 5.

φανερὸν ὅτι ὑπελόγισεν ὁ γλύπτης ὡς μέσα ἀναδείξεως τῆς μορφῆς. Οὕτω, εἰς τὴν πλαγίαν ταύτην στάσιν, ὁ δεξιὸς βραχίον ἀποκτᾷ σχεδὸν ἀναπηρικήν λεπτότητα, ἐνῶ εἰς τὴν κατενώπιον παράστασιν τοῦ πίνακος 1α ἡ μορφή πλαισιούται λαμπρῶς ὑπὸ τῆς γραμμῆς τῆς ἀποτελουμένης ἐκ τῆς ἐνώσεως τῶν δύο τμημάτων τῆς χειρὶδος καὶ τεμνούσης πλαγίως τοὺς δύο βραχίονας. Ἐπὶ πλέον καταργεῖται ἀδικοιολογήτως ἐπὶ τῆς ὄψεως τῆς εἰκόνης 5 ἡ ἄλλη πλαισίωσις τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ σώματος χαμηλότερον, μὲ τὰς πτυχὰς τὰς ἀναπτυσσομένας ἐναργέστερον παρὰ τὸ ἰσχίον. Φανερωτέραν συνηγορίαν τῆς ὀρθότητος τῆς τοποθετήσεως τοῦ ἀγάλματος κατὰ τὸν τρόπον τοῦ πίνακος 1α δίδει ἡ ἀριστερὰ πλαγία ὄψις τῆς κεφαλῆς (εἰκ. 2 καὶ πίν. 2β), ἰδίως ἂν συγκριθῇ μὲ τὴν δεξιάν (εἰκ. 14). Ἡ ἀδρομερής, ἄνευ σμιλεύσεως, παράστασις τῶν βοστρύχων, διδάσκει ὅτι ἡ ὀρθὴ στάσις τοῦ ἀγάλματος ἦτο ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἀριστερὸν καὶ ἀμέσως ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ κροτάφου ἀρχό-

μενον τμῆμα τῆς κεφαλῆς ἦτο ἀόρατον διὰ τὸν θεατὴν. Εἶναι οὕτω βέβαιον ὅτι εἰς τὸ νέον ἀγαλμάτιον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, τὴν ὁποίαν ἀπέδωσε πιστῶς τὸ ἀντίγραφον Colonna, συνεδυάσθη μὲ τὴν τυπικὴν ἐντελῶς κατενώπιον παράστασιν τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ σώματος. Μόνον διὰ τῆς διατάξεως ταύτης (πίν. 1α) ἀπολαμβάνομεν ἐπὶ τοῦ σώματος τὰς ποι-

κίλας διακλαδώσεις τῶν πτυχῶν, τῶν ὁποίων ιδίως ἡ μεσαία συστάς δίδει ἀνεσιν καὶ παλμὸν εἰς τὸ ἀκίνητον ἄνω σῶμα.

Τὸ ἀντίγραφον Colonna ἀπέδωκεν ἐξ ἄλλου πιστότερον καὶ τὴν ἐνδυμασίαν τοῦ πρωτοτύπου, ὅπου πιθανῶς ἐκρίθη διὰ τὴν κυνηγέτιδα θεὰν ἀρκετὸν τὸ βάρος τοῦ ποδήρους πέπλου, θεωρηθείσης περιττῆς τῆς προσθήκης ὑπ' αὐτὸν τοῦ χιτῶνος. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον σημεῖον τὸ νέον ἀγαλμάτιον δὲν εἶναι μοναδικὸν παράδειγμα· μὲ χιτῶνα ὑπὸ τὸν πέπλον ἐμφανίζονται καὶ ἄλλα ἀντί-

Εἰκ. 6.

Εἰκ. 7.

γραφα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ προσθήκη αὕτη ζημιώνει αἰσθητῶς τὴν πλαστικότητα τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ σώματος¹. Ἀνωτέρω, εἰς τὴν σύγκρισιν τοῦ νέου ἀγάλματος μὲ τὸ ἀντίγραφον Colonna εἶδομεν, ὅτι διὰ τῆς καλύψεως τῶν βραχιόνων ἔλειψεν ὁ τονισμὸς τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ κεκαλυμμένου στήθους καὶ τοῦ γυμνοῦ βραχίονος, πρὸς ζημίαν ὅχι μόνον τῆς ἀναδείξεως τῆς τρυφερᾶς σαρκὸς ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς κινήσεως. Ἄς μὴ παραβλέπεται ὅμως ὅτι ἐπὶ τοῦ δυσκινήτου ὑλικοῦ τοῦ μαρμάρου βαρύνει ὀλιγώτερον τὸ διπλοῦν ἐνδυμα, ἐνῶ τοῦτο θὰ ἦτο τελείως ἀνάρμοστον πρὸς τὸ εὐπλαστον ὑλικὸν τοῦ πρωτοτύπου, τὸ ὁποῖον ἦτο ὁ χαλκός.

¹ Ἀντίγραφα μὲ χιτῶνα: KLEIN, Praxiteles, ἀρ. 4-5 (Villa Albani ἀρ. 117 καὶ 620). Λοῦβρον, Giraudon 15330. Villa Borghese. EA ἀρ. 2854. Ἐν ὁμοίῳ διακρίνεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Melchior Loreck,

παρὰ VAGN H. POULSEN, Acta Arch. 4, 1933, 106 (κάτω τὸ προτελευταῖον). Κατὰ τὸν POULSEN, ἔ.ἀ. σελ. 109, εἶναι τοῦτο ἐν ἑκ τοῦ καταλόγου τοῦ KLEIN, Praxiteles σελ. 310-311 σημ. 2 ἀρ. 6, 10, 12.

Ὡς πρὸς τὸν τύπον τῆς κεφαλῆς πιστεύεται γενικῶς ὅτι δὲν ἀποδίδει τὸσον πιστῶς τὸ πρωτότυπον ἢ εἰς νεωτέραν ἐποχὴν λειανθεῖσα κεφαλὴ τῆς Ἀρτέμιδος Colonna (εἰκ. 6-7) ὅσον ἡ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου, ἥτις ἔχει προσαρμοσθῇ ἐπὶ διαφορετικοῦ τύπου ἀγάλματος Ἀρτέμιδος (εἰκ. 8, 10)¹. Τὸ τριγωνικὸν μέτωπον εὐθυγραμμίζεται ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶς διαγραφομένων ὀφρύων, αἵτινες συνεχίζονται ὑπὸ τῶν σαφῶς διαχωρίζουσιν τὰ σύνορα τῆς ρινὸς καθέτων. Ἡ παράστασις τῶν βλεφάρων μὲ ἰσχυρὰν προεξοχὴν εἶναι μία ἀκό-

Εἰκ. 8.

μη μαρτυρία ὅτι τὸ πρωτότυπον ἦτο χάλκινον. Ἀφ' ἑτέρου τὸ χαρακτηριστικὸν σχῆμα τῶν χειλέων, τὸ πάχος τῆς σιαγόνος καὶ αἱ τραχεῖαι καμπύλαι τῶν παρειῶν δὲν ὀφείλονται μόνον εἰς τὴν ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ χαλκίνου πρωτοτύπου ἢ εἰς τὴν κλασικιστικὴν στεριότητα τοῦ ἀντιγραφέως τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων, ἀλλ' ἰδιάζει, θὰ τονίσωμεν κατωτέρω, εἰς τὸ ἐργαστήριον, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται τὸ πρωτότυπον.

Ὁ διεξοδικώτερον ἐξετάσας τὴν Ἀρτεμιν Colonna Bruno Schröder συνέκρινε μὲ τὴν κεφαλὴν τῆς ἄλλο ἀντίγραφον τοῦ Ἐθν. Μουσείου, προερχόμενον ἐκ Θηβῶν, ἀπεικονίσας δύο ὄψεις αὐτοῦ. Εἰς τὸν πίνακα 3 καὶ τὰς εἰκόνας 11-12 δίδομεν τέσσαρας πλευρὰς τοῦ σημαντικοῦ τούτου ἀντιγράφου, νέαν δὲ ἀπεικόνισιν τῆς προσθίας ὄψεως μετὰ τὴν ὀρθοτέραν ἐπὶ τοῦ βάθρου τοποθέτησιν τοῦ ἔργου².

Τὸ ἀντίγραφον Colonna διδάσκει ὅτι καὶ ἐδῶ ὀρθὴ στάσις τῆς κεφαλῆς δὲν εἶναι ἡ κατενώπιον ἀλλ' ἢ μὲ ἐλαφρὰν στροφὴν πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ προσώπου ἔχει στρογγυλότητα ἐνθυμίζουσαν τὴν κεφαλὴν τοῦ Βερολίνου· εἶναι ἀξιοπαρατήρητος ἡ τοποθέτησις τῶν ὀφθαλμῶν ὀλίγον βαθύτερον ἢ εἰς τὰ ἄλλα ἀντίγραφα. Παρ' ὅλην τὴν μετρίαν διατήρησιν τῆς ἐπιφανείας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ φανερὰ λειότης τῆς καθιστᾷ πιθανώτερον ὅτι ἡ κόρη δὲν ἐδηλοῦτο διὰ χαράγματος.

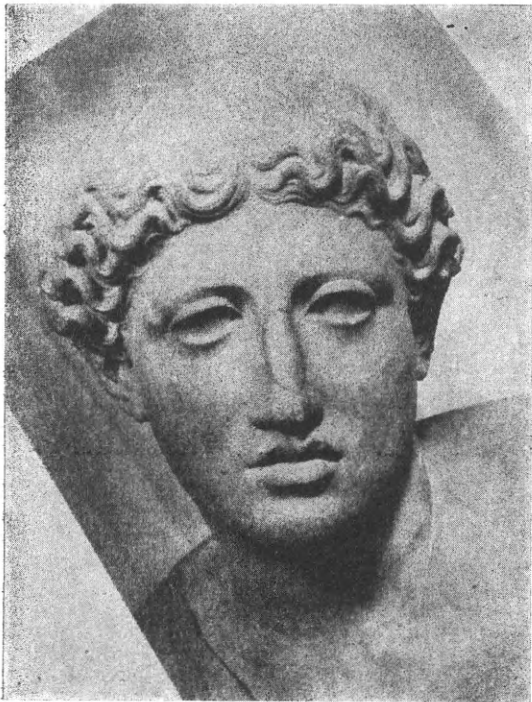
Τὸ στρογγυλόμενον ἄνω τμήμα τῆς κεφαλῆς χωρίζεται ἐντόνως διὰ πλα-

¹ BLÜMEL, ἔ. ἀ. πίν. 59-61.

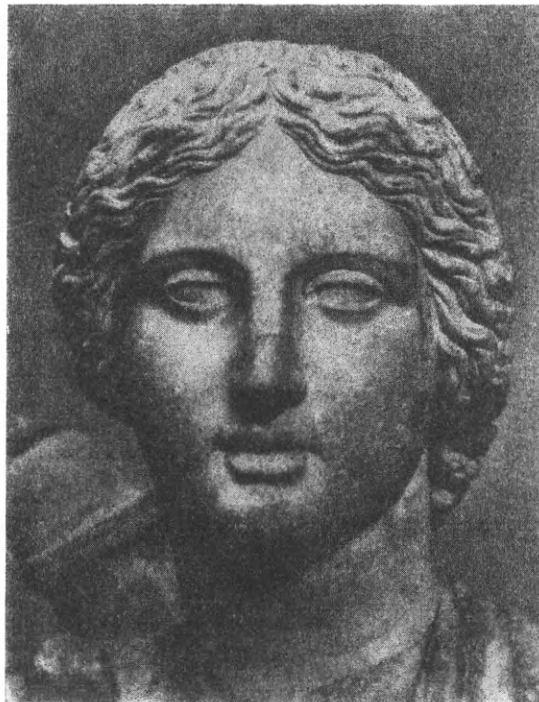
² Ἀρ. εὔρετ. 550. SCHRÖDER, JdI 26, 1911 σελ. 44-45, εἰκ. 6a-6β. Ὀλικὸν ὕψος τῆς κεφαλῆς: 0,29. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τῆς σιαγόνος: 0,23. Δυστυχῶς εἶναι ἀδύνατος ἡ σύγκρισις μὲ τὰς διαστάσεις τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀρτέμιδος Colonna, καθόσον οὐδα-

μοῦ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἀναφέρονται αὗται. Ἐκ τοῦ ὀλικοῦ ὕψους τοῦ ἀντιγράφου Colonna 1,86 μ. συμπεραίνεται κατὰ προσέγγισιν τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς τοῦ εἰς 0,234 μ., δὲν εἶναι ἄρα αὕτη σημαντικῶς μικροτέρα τῆς κεφαλῆς τῶν Θηβῶν. Καὶ τῆς τελευταίας αἱ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν κ. Γ. Τσίμαν.

τείας ταινίας ἀπὸ τῆς ἐξεχούσης κόμης, τῆς καλυπτούσης τοὺς κροτάφους, ὅπως καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ὧτων καὶ ληγούσης ὀπισθεν εἰς ἐξέχοντα κροβύλον. Ἀντιθέτως αἱ διαχωριστικαὶ τῶν βοστρύχων ἀνλακώσεις παρεστάθησαν μὲ περισσοτέραν ἐλευθεριότητα, χωρὶς τὰς γραμμικὰς διακυμάνσεις τῶν ἄλλων κεφαλῶν (εἰκ. 6 καὶ 8). Ἡ διὰ τρυπάνου ἐπεξεργασία περιορίζεται κυρίως εἰς τὸ παρὰ τοὺς κροτάφους τμήμα τῆς κεφαλῆς τῶν Θηβῶν, ἐνῶ εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 8) ἐπεξητήθη δι' εὐρύτερας χρήσεως τοῦ τρυπάνου φωτοσκίσεις, μαρτυροῦσα

Εἰκ. 9.

Εἰκ. 10.

αἰσθησὶν προκεχωρημένων αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Δὲν εἶναι ὅμως ἀνάγκη διὰ τοῦτο νὰ χρονολογηθῇ εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν ἢ ἐκ Θηβῶν κεφαλὴ, καθόσον τὰ νεωτερικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι φυσικὸν νὰ προηγήθησαν εἰς ἔργον προερχόμενον ἐκ τῆς μητροπόλεως (ἡ κεφαλὴ τοῦ Βερολίνου εὐρέθη εἰς Ρώμην, πλησίον τῆς Piazza del Popolo), οἱ δὲ ἐπαρχιακοὶ γλύπται νὰ συνεμορφώθησαν ἀργότερον πρὸς αὐτά.

Ἐνισχυτικὴ τῆς ὑποθέσεως ὅτι εἰς τὸ ἀντίγραφον τῶν Θηβῶν ἀπεδόθησαν συμβατικῶς οἱ βόστρυχοι, ἐνῶ εἰς τὸ ἀντίγραφον Colonna δὲν ἀπεμακρύνθη καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ὁ ἀντιγραφεὺς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου, εἶναι ἡ ἡδὴ ὑπὸ τοῦ Schröder ἀποτολμηθεῖσα παραβολὴ τῆς κεφαλῆς Colonna μὲ τὴν κεφαλὴν ἐκ τοῦ Ἀργείου Ἡραίου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν τῆς «Ἰκέτιδος (Δανάης) Βαρβερίνι (εἰκ. 9 καὶ πίν. 4)¹. Ἡ γραμμικὴ παράστασις τῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου ἐπὶ τῶν δύο

¹ Κεφαλὴ Ἡραίου: WALDSTEIN, Arg. Her. πίν. 36. ÖJ. 1919, 131 εἰκ. 77. LANGLOTZ, F. B. 69 ἀρ. 17.

RICHTER, Sc. εἰκ. 165. BUTTLAR, Gr. Köpfe πίν. 65 «Ἰκέτις» Βαρβερίνι, τελευταῖον: CHARBONNEAUX, Sculpt. gr.

τελευταίων έργων πρέπει να ἀπετέλει ἐργαστηριακὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν διατηρεῖ ἡ Ἄρτεμις Colonna, ἐνῶ ἡ ἀδρομερῶς παρασταθεῖσα κόμη τῆς κεφαλῆς τῶν Θηβῶν ἀποδίδει μόνον τὸ γενικὸν σχῆμα τῆς κομμώσεως, ἐγκαταλείφθεις τῆς λεπτῆς σμιλεύσεως τῶν κυματιστῶν βοστρύχων καὶ τῆς ἰσχυρᾶς ἀντιθέσεώς των πρὸς τὰς καθέτους τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κεφαλῆς. Χρήσιμα ἐξ

Εἰκ. 11.

ἄλλου διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ πρωτοτύπου εἶναι δύο κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς κεφαλῆς τῶν Θηβῶν: ἀφ' ἑνὸς ἡ ἔντονος διαγραφὴ τῆς σιαγόνος, διὰ τῆς ὁποίας ὁλοκληροῦται ἡ γραμμὴ ἡ διαχωρίζουσα τὸ μέτωπον καὶ τοὺς κροτάφους ἀπὸ τῆς κόμης — ὁμοίαν παρατηρήσαμεν εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 10) — ἀφ' ἑτέρου ἡ δημιουργία ἐξέχοντος στρογγύλου θόλου, ἐπιτευχθεῖσα διὰ τῆς βαθείας, ἀλλὰ καὶ χαμηλῆς ὑπεράνω τοῦ ὠτός, περισφίγξεως τῆς κεφαλῆς διὰ τῆς ται-

classique πίν. 27. Ἡ συντόμως ἐκτεθεῖσα ἐρμηνεία της ὡς Δανάης (BCH LXX, 1946, 441 κέ., ὅπου ἡ βιβλιογραφία), καθὼς καὶ ἡ ἀπόδοσίς της εἰς τὴν σχολὴν

τοῦ Πολυκλείτου, ἔγιναν ἤδη ἀποδεκταὶ ὑπὸ τοῦ von BUTTLAR, ἔ. ἀ. 114, πίν. 64 καὶ Marburger Winckel. Progr. 1947, 5 κέ.

νίας (εἰκ. 12). Τὸ τελευταῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον πιστῶς ἀπέδωσαν αἱ κεφαλαὶ Βερολίνου καὶ Θηβῶν, δὲν τὸ συναντῶμεν εἰς Ἀττικὰ ἔργα, ἀλλ' εἰς Πελοποννησιακά, ἰδίως εἰς Ἀργεῖα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὅπως εἶναι ἡ μικρὰ χαλκῇ κεφαλὴ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως¹. Ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης παραδόσεως κατὰγεται ἡ κεφαλὴ ἐκ τοῦ Ἀργείου Ἡραίου, καθὼς καὶ ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων

Εἰκ. 12.

ἔργων χρονολογουμένη Δανάη Βαρβερίνι (εἰκ. 13), τῆς ὁποίας τὴν Ἀργεῖαν προέλευσιν θὰ ἀναπτύξωμεν ἄλλοῦ διεξοδικώτερον.

Εἰς ἐργαστήριον τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου εἶχεν ὁ Pfuhl τὴν ἔμπνευσιν νὰ ἀποδώσῃ τὸ πρωτότυπον τῆς Ἀρτέμιδος Colonna, ἀποδείξας τὴν συγγένειαν τοῦ τύπου ἀφ' ἑνὸς πρὸς πῆλινα εἰδώλια τῆς Τίρυνθος, ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰς ἀποδοθείσας ὑπὸ τοῦ Langlotz εἰς τὸ Σικυώνιον ἐργαστήριον χαλ-

¹ DE RIDDER, Br. Acr. ἀρ. 767. LANGLOTZ, F. B. 81, ἀρ. 17, πίν. 43β.

κᾶς πεπλοφόρους τοῦ Ε' αἰ., τὰς ὁποίας χαρακτηρίζουν αἱ συγκεντρωμέναι εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο σκελῶν διάστημα πτυχαί¹.

Σήμερον ἡ ἐπιτυχὴς αὕτη τοποθέτησις ἐνὸς μετεώρου ἔργου ἔχει γίνεαι σχεδὸν γενικῶς ἀποδεκτή, μὴ ἀμφισβητουμένης τῆς προελεύσεως τοῦ πρωτοτύπου ἐκ τῆς βορείας Πελοποννήσου οὔτε τῆς τοποθετήσεώς του εἰς τὸν Δ' αἰῶνα². Παραδόξως, πλὴν τῆς ἀορίστου συγκρίσεως τοῦ Schröder πρὸς τὴν Ἡραν τοῦ Ἄργους, τὴν ὁποίαν ἀπεδέχθη καὶ ὁ PFUHL (ἔ. ἀ. σελ. 11), οὐδεὶς ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ἐξήτασε διεξοδικώτερον τὸν τύπον τοῦ προσώπου, ἐν μέρει ἔνεκα τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιφανείας τῆς Ἀρτέμιδος Colonna εἰς νεωτέρους χρόνους. Ἐχομεν ὅμως, εἶδομεν, τὸ δεύτερον ἀντίγραφον τῆς Porta del Popolo (εἰκ. 8 καὶ 10), τοῦτο δὲ ἐπιδέχεται σύγκρισιν κυρίως μόνον μὲ δύο ἀργείας προελεύσεως ἔργα: μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἡραίου, καθὼς καὶ μὲ τὴν τῆς Δανάης Βαρβερίνι. Ἡ παραβολὴ αὕτη ἐνὸς ἀντιγράφου χαλκίνου ἔργου μὲ δύο πρωτότυπα γλυπτὰ δὲν θὰ ἔπρεπε, εἰδικῶς εἰς τὴν περίπτωσίν μας, νὰ θεωρηθῇ τολμηρά, καθόσον οἱ Ἀργεῖοι καλλιτέχναι, ἀποκλειστικοὶ σχεδὸν χαλκοπλάσται, μετέφερον καὶ εἰς τὸ μάρμαρον τὰς ὀξείας μεταβάσεις τοῦ σκληροῦ ὕλικου, ὅταν ἠθέλησαν ἀπὸ τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ Ε' αἰῶνος, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀττικῆς τέχνης, νὰ ἀσκηθοῦν καὶ εἰς τὴν μαρμαρογλυφίαν. Ἄν ἐπὶ πλεον ἀναλογισθῶμεν τὴν συντηρητικότητά των Ἀργείων καλλιτεχνῶν δὲν θὰ ἐκπλαγῶμεν διὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς κεφαλῆς τοῦ Δ' αἰῶνος πρὸς τὰς δύο παλαιότερας. Τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς τῆς Δανάης ἐπανερχεται, μὲ ἐλαφρὰν μόνον μείωσιν τοῦ πλάτους, εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 9 - 10). Ὅμοιαν ὀξύτητα παρουσιάζει καὶ εἰς τὰς δύο ἢ μεταβάσεις ἀπὸ τῶν βλεφάρων εἰς τὴν ρίνα, ὅπως καὶ τὸ πλάτος τῶν βλεφάρων, τὸ ὁποῖον δικαιολογεῖται εἰς τὴν Δανάην ἐκ τῆς κατευθύνσεως τοῦ βλέμματος πρὸς τὰ ἄνω. Εἶναι ἐκπληκτικὸν πόσον διετηρήθη εἰς τὴν νεωτέραν κεφαλὴν τῆς Ἀρτέμιδος τὸ σχῆμα τοῦ στόματος, τὸ παχὺ κάτω χεῖλος, ἡ προβεβλημένη στρογγύλη σιαγών. Ὡς ἐνδιάμεσος μεταξὺ τῶν δύο σταθμῶς ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἡραίου (πίν. 4) διατηρεῖ τὴν παχεῖαν ρίνα τῆς Δανάης, ἀλλὰ πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Βερολίνου, διὰ τῶν γραμμῶν τοῦ στόματος, τοῦ χείλους, ἀκόμη δὲ καὶ διὰ τοῦ στενωτέρου μετώπου, τὸ ὁποῖον ὁ γλύπτης τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἀρτέμιδος Colonna διεμόρφωσεν εἰς τριγωνικόν, ἵνα δώσῃ, συμφώνως πρὸς τὸ ἰδανικόν τῆς ἐποχῆς του, ραδινότητα εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς κεφαλῆς. Οὕτω ἀφ' ἐνὸς αἱ πρόσφατοι φωτογραφίαι τῆς κεφαλῆς τῶν Θηβῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπ' εὐθείας σχέσις ταύτης πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἡραίου καὶ πρὸς τὴν ἀνεξαρτήτως, δι' ἄλλους λόγους, τοποθετηθεῖσαν εἰς τὸ Ἀργεῖον ἐργαστήριον Δανάην Βαρβερίνι εἶναι ἀναμφισβητήτως ἐνισχυτικαὶ τῆς γνώμης τοῦ Pfuhl ὅτι τὸ πρωτότυπον τῆς Ἀρτέμιδος

1 JdI 43, 1928, 7 κέ. LANGLOTZ, F. B. σελ. 33 κέ.

2 BLÜMEL, ἔ. ἀ. πίν. 59 - 61. PICARD, ἔ. ἀ. σ. 309.

Τὴν παλαιότεραν χρονολόγησιν εἰς τὸν Ε' αἰῶνα ὑπὸ τῶν SCHRÖDER καὶ WINTER (KIB. 267, 2) ἐπολέμησε

πρῶτος μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ὁ AMELUNG (R. M. 38 - 39, 1923 - 24 σελ. 48). Τελευταίως ὁ LIPPOLD, Gr. Plastik 291 (καὶ πίν. 110,4) ἀνάγει τὸ πρωτότυπον εἰς τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος.

Colonna ὀφείλεται εἰς τὴν χεῖρα Πελοποννησίου, πιθανώτατα δὲ Ἀργείου χαλκοπλάστου. Εὐγλωττον μαρτυρίαν τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων, ὅσα ἐθερμαίνοντο εἰσέτι ἀπὸ τὴν φλόγα μιᾶς λαμπρᾶς παραδόσεως, ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι, παρ' ὅλην τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινῆς εἰς τὸν Δ' αἰῶνα π. Χ., τὰ δημιουργήματα τῶν Ἀργείων καλλιτεχνῶν, παραμείναντα βασικῶς ἄθικτα ἀπὸ τὴν ἀττικὴν χάριν, διετήρησαν ὑπὸ τὸ νέον σχῆμα τὸν ἐντόπιον τύπον μιᾶς λογικῆς συλλήψεως. Ὅταν κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐποχὴν κυριαρχίας τοῦ μαρμάρου, οἱ Ἀθηναῖοι γλύπτει ἤρχισαν νὰ ἐπιζητοῦν διὰ λεπτῆς σμιλεύσεως ὀπτικὴν ἐντύπωσιν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ἀγαλμάτων, οἱ Ἀργεῖοι καλλιτέχναι μετέφερον καὶ ἐπὶ τοῦ μαρμάρου τὴν ἄτεγκτον τεχνικὴν τοῦ χαλκοπλάστου (Δανάη Βαρβερίνι, κεφαλὴ Ἡραίου).

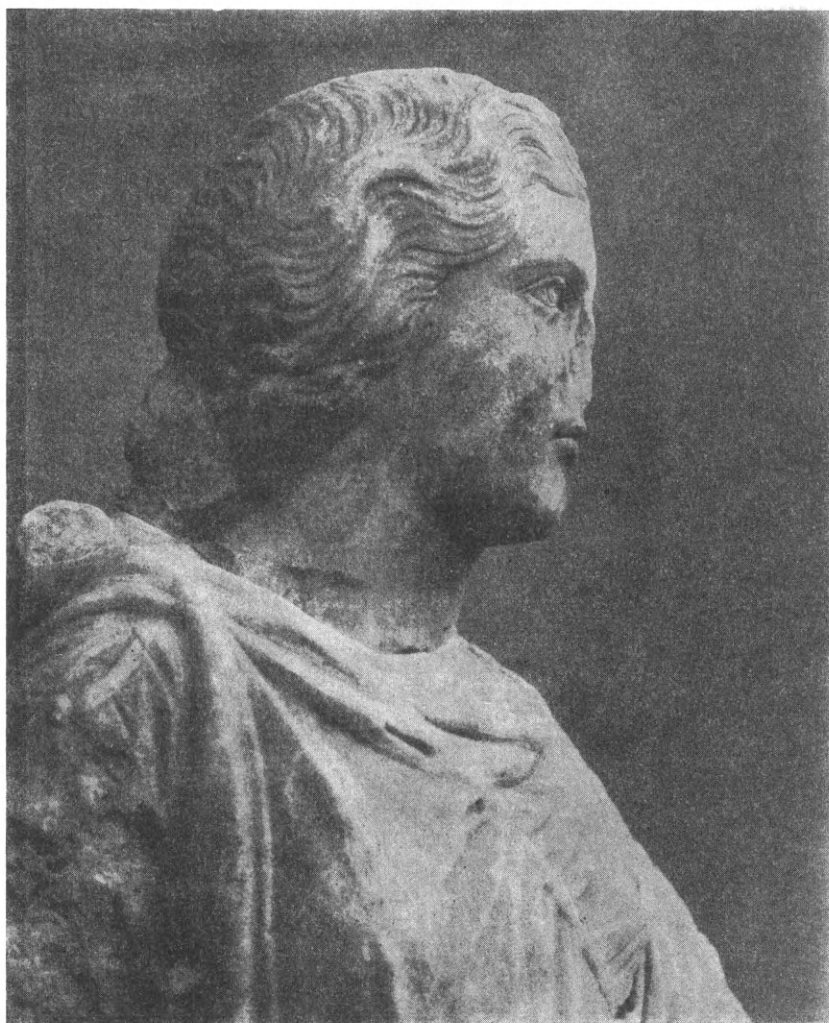
Ὅπως ὑπηνίχθημεν ἀνωτέρω ἡ ἀνάπτυξις τῆς κινήσεως τῆς Ἀρτέμιδος Colonna δὲν γίνεται εἰς πλάτος ἀλλ' εἰς βάθος. Συνέπεια τούτου εἶναι ὅτι τὰς γραμμὰς τῶν πτυχῶν τοῦ πέπλου συλλαμβάνει ἡ ὄρασις εὐκολώτερον εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν (εἰκ. 4), ἥτις ἐκφράζει καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς κινήσεως, δυστυχῶς τεταραγμένον ὑπὸ τῆς ἀτέχνου προσθήκης τῶν χειρῶν. Μόνον εἰς τὴν ὄψιν ταύτην ἀναπτύσσεται παραλλήλως πρὸς τὴν βάσιν τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν κατενώπιον ὄψιν παρουσιάζεται μὲ κάθετον στένωσιν, γίνεται δὲ περισσότερον καταληπτὴ ἢ οἰκονομία τοῦ ἔργου.

Εἶναι ὁμως καιρὸς νὰ σταθῶμεν καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Αἰτωλικοῦ (πίν. 2 καὶ εἰκ. 14). Πρῶτον ἡ κόμμωσις. Πρόχειρον βλέμμα ἐπ' αὐτῆς πείθει ὅτι μόνον ἐξωτερικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότης πρὸς τὴν κόμμωσιν τοῦ πρωτοτύπου, τὴν ὁποίαν ἐτήρησαν ἰδίως αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀντιγράφων τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 6 - 8 καὶ 10). Ἀντὶ τοῦ τριγωνικοῦ μετώπου τῆς τελευταίας, ἐπὶ τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Αἰτωλικοῦ οἱ κυματοειδῶς ἀνερχόμενοι βόστρυχοι τῆς κεφαλῆς δημιουργοῦν μέτωπον σαφῶς πλατύτερον, τραπεζοειδές. Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν (εἰκ. 14) εἶναι φανερόν, ὅτι πλὴν τῆς καλύψεως τοῦ ὠτὸς διὰ τῆς κόμης δὲν παρατηρεῖται ἄλλη ἐξάρτησις ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου. Ὅχι μόνον

Εἰκ. 13.

ἐγκατελείφθη ὁ τεκτονικὸς χωρισμὸς τοῦ ἄνω τμήματος τῆς κεφαλῆς, διὰ τῆς περισφιγγούσης αὐτὸ ἐντόνως ταινίας, ἀλλὰ δὲν ἀπεδόθη οὔτε ἡ ἐπὶ τοῦ θόλου τῆς κεφαλῆς διάκρισις μεταξὺ τῶν βοστρύχων, ἥτις ἐπεξητήθη ἐπὶ τῶν ἀντιγράφων τῆς Ρώμης, χάριν τῆς ἐπιτυχοῦς ἀντιθέσεως πρὸς τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ προσώπου. Ἐπὶ τοῦ ἀγαλματίου τοῦ Ἐθν. Μουσείου εἶναι ὁμοιόμορφος ἡ λεπτότης

Εἰκ. 14.

τῶν τριχῶν ἐπὶ τῶν δύο τμημάτων τῆς κεφαλῆς, εἶναι περίπου τὸ αὐτὸ πάχος τῶν βοστρύχων, σχεδὸν ὅμοια ἡ ἀναγλυφικὴ των ἑξάρσις.

Τὴν παρέκκλισιν ταύτην τῆς κομμώσεως δικαιολογεῖ ὁ τύπος τοῦ προσώπου, τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἀτομικά. Ἀντὶ τοῦ θεϊκοῦ, ἐξιδανικευμένου τύπου, ἀπέβλεψεν ὁ γλύπτης εἰς εἰκονιστικὴν ἀπόδοσιν τῆς κεφαλῆς νεαρᾶς κόρης (πίν. 2). Κύριοι φορεῖς τῆς μιμήσεως εἶναι τὸ μακρόστενον, λεπτοκόκκαλον πρόσωπον, τεκμήριον τρυφερᾶς ἡλικίας, κατὰ δεύτερον λόγον τὰ ἐλαφρῶς ἀνοιγόμενα χεῖλη καὶ αἱ χαρακταὶ κόραι τῶν ὀφθαλμῶν. Τὴν μεγαλυτέραν

ἀπόστασιν τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ ἀπὸ τῆς ρινός, καθὼς καὶ τὴν λοξὴν τοποθέτησίν του δικαιολογεῖ τις εὐκόλως, ἂν προσέξῃ ἐκ νέου τὴν ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ ἀγάλματος θέσιν τῆς κεφαλῆς (πίν. 1α). Εἰς τὴν ὄψιν ταύτην, τὴν ὁποίαν ἠθέλησεν, εἶδομεν, ὁ γλύπτης ὡς κυρίαν, θὰ ἔμενεν ἀφανὲς τὸ πλεῖστον τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ, ἂν τοῦ εἶχε δοθῇ θέσις πλησιέστερον τῆς ρινός, ὅπως ἔγινε διὰ τὸν δεξιόν.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἰδεαλιστικῆς κεφαλῆς τῆς Ἀρτέμιδος εἰς εἰκονιστικὴν εὐκολύνει μεγάλως τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τοῦ ἀντιγράφου ἐκ τοῦ Αἰτωλικοῦ, καθόσον αἱ χαρακταὶ κόραι τῶν ὀφθαλμῶν προδίδουν ὡς παλαιότατον ὄριον τὸ β' τέταρτον τοῦ Β' μ. Χ. αἰῶνος. Ἐπὶ τῶν ὀφρύων οὐδὲν ἔχνος πλαστικῆς δηλώσεως των ὑπάρχει, ἂν καὶ ὁ τρόπος οὗτος ἐξάρσεως τοῦ βλέμματος ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων καὶ τοῦ Τραϊανοῦ¹. Προκειμένου περὶ ἔργου ἐλλαδικοῦ, εἶναι μεθοδικῶς ὀρθὸν νὰ τὸ συγκρίνωμεν κατὰ πρῶτον μὲ ἔργα προερχόμενα ὄχι ἐκ Ρώμης, ἀλλ' ἐκ τῆς Ἑλλάδος.

Μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ κοσμητοῦ Χρυσίππου, τοῦ πρώτου ἐκ τῶν ἄλλων, ὅστις ἔχει πλαστικῶς δηλωθέντας ὀφθαλμούς, δὲν ἐπιδέχεται σύγκρισιν, ἔνεκα τῆς ἰδιαίτερος τονισθεῖσης ἀκινήτου σοβαρότητος τοῦ προσώπου του, ἡ νεανικὴ κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Αἰτωλικοῦ². Σταθερὸν σημεῖον συγκρίσεως προσφέρει ὁ Πολυδευκίων, ἄλλοτε τοῦ Βερολίνου³, ὅστις ὅμως ἔχει καταφανῆ διαφοράν: εἶναι ἤδη ἐλαφρῶς ἐξώφθαλμος, προοιωνιζόμενος νεώτερα ἔργα, ὁ ὀφθαλμὸς δὲν καμπυλοῦται πρὸς ἔξω, εὐρισκόμενος εἰς ἐπίπεδον ὀλίγον βαθύτερον τῶν ὀφρύων. Ἀφοῦ πιθανώτατα ἡ προτομὴ αὕτη τοῦ εὐνοουμένου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ ἀνάγεται εἰς τοὺς περὶ τὰ μέσα τοῦ Β' αἰῶνος χρόνους, εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ παραδεχθῶμεν διὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγαλματίου ἐκ τοῦ Αἰτωλικοῦ ἐλαφρῶς παλαιότεραν ἐποχὴν. Ἀδριάνεια ἔργα ἀνακαλεῖ καὶ ἡ κατεύθυνσις τοῦ βλέμματος, ἡ ἐλευθέρω εἰσέτι ἀπὸ τῆς ὑπερβατικῆς νεφώσεως, ἥτις ἀρχίζει νὰ ἀναφαίνεται ἤδη ὀλίγον πρὸ τῶν μέσων τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο διδακτικὴ εἶναι ἡ σύγκρισις μὲ ἐλλαδικὸν καὶ μάλιστα χρονολογημένον ἔργον, Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ τῆς Ὀλυμπίας⁴. Κατὰ τὰ ἔτη 147 - 149, εἰς τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται τὰ ἐκ τῆς Ὀλυμπιακῆς ἐξέδρας ἔργα, παρεστάθη ὁ Ἀντωνῖνος μὲ ὀφθαλμούς ἀρκετὰ συγγενεῖς πρὸς τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ Αἰτωλικοῦ, μὲ ἔκδηλον ὅμως ἤδη τὴν διάθεσιν ὑπερβατικῆς φυγῆς. Ἐλαφρῶς προγενεστέραν, ἀλλὰ συγγενῇ βαθμίδα ἐκφράζει ἐπὶ τῆς ἐξ Αἰτωλικοῦ νέας ὄχι ἡ παράστασις τῶν ὀφθαλμῶν καθεαυτὴν, ὅσον ἡ ἔλλειψις κατενθύνσεως τοῦ βλέμματος, φανερὰ ἰδίως ἂν συγκριθῇ ἡ ὄψις τοῦ πίν. 1α μὲ τὴν Ἀρτεμιν Colonna, τὴν «ἐκηβόλον», ἥτις βλέπει πρὸς τὸ τέρμα τοῦ βέλους της.

¹ HINKS, Greek and rom. Portr. σ. 26 - 27. TEICHNAU, Röm. Kunst, εἰκ. 126.

² Χρύσιππος: BCH 39, 241 - 401 (Graindor). LIPPOLD, Kopen, 92 καὶ 254, σημ. 34.

³ NEUGEBAUER, Antike 10, 1934, 100 πίν. 11. Mon.

Piot 34, 1934, 92 (Michon). BLÜMEL, Röm. Bildnisse 30, RF 2 πίν. 44. ARNDT - LIPPOLD, Portr. ἀρ. 1198 - 1199 (Neugebauer).

⁴ Olympia III, die Bildwerke 277, πίν. 69, 2. WEGNER, Herrscherbildnisse πίν. 9β.

Ἄν ἐξ ἄλλου στραφῶμεν εἰς καθαρώς ρωμαϊκά ἔργα, ἰδίως εἰς τὰς σταθερῶς χρονολογημένας προτομὰς αὐτοκρατειρῶν, οὐδεμία τούτων προσφέρεται τόσον εἰς σύγκρισιν, ὅσον ἡ Σαβίνα, ἡ σύζυγος τοῦ Ἀδριανοῦ¹. Τὴν ἄτονον ἔκφρασιν τῆς ἐρμηνεύει ἐν μέρει μόνον ἡ ψυχρὰ ἐπισημότης τῆς ἀποθεώσεως, κυρίως δὲ ἡ προσήλωσις εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ἀπὸ τῆς ὁποίας θὰ ἀρχίσῃ νὰ ἀπομακρύνῃται ἡ ἐπομένη γενεὰ τῶν καλλιτεχνῶν. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιτυχὴ διατύπωσιν τοῦ RODENWALDT «εἰς τὴν προχωρημένην ἐποχὴν τῶν Ἀντωνίνων ἀναφαίνεται πάλιν ἡ ρωμαϊκὴ ἰδιοσυστασία καὶ θραύει τὰ δεσμά, τὰ ὁποῖα τῆς εἶχεν ἐπιθέσει ὁ ἑλληνικὸς κλασσικισμὸς τῆς τέχνης τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ...». Ὅπως εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Κλαυδίων, οὕτω ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν Ἀντωνίνων προετοιμάζεται βαθμιαίως ὁ ἐκρωμαϊσμὸς².

Τὸ ἀγαλμάτιον τοῦ Αἰτωλικοῦ μαρτυρεῖ, ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ Ρώμη δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τὰς χειροπέδας τοῦ ἑλληνικοῦ κλασσικισμοῦ εἰς πολλὰ ἑλλαδικὰ καὶ δὴ ταπεινὰ ἔργα ἀναβρῦει, ὑπὸ τὸ ψυχρὸν ἀντίγραφον, πηγαιὸν συναίσθημα καὶ νεανικὴ ἐνατένισις τοῦ κόσμου.

Ἐμπόδιον πρὸς ἔνταξιν τοῦ ἀγαλματίου εἰς νεωτέραν ἐποχὴν ἀποτελεῖ ἡ ἐλάχιστη χοῆσις τρυπάνου. Ἐκτὸς τῆς ἐπὶ τῶν πτυχῶν τῆς μασχάλῃς καὶ ὑπ' αὐτὴν δὲν διακρίνεται ἄλλη κοίλανσις διὰ τρυπάνου εἰμὴ μόνον πρὸς ἔξαρσιν τῶν μικρῶν, παρὰ τὸν δεξιὸν ὄμω, πτυχῶν. Ἀκόμη καὶ τὸ μεταξὺ τῶν χειλέων διάστημα ἔχει δηλωθῇ διὰ σμιλεύσεως. Ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν χάραξιν τῆς κόρης τοῦ ὀφθαλμοῦ, συνήθειαν, ἣτις συμπίπτει χρονολογικῶς μετὰ τῶν ὑψικωμένων βοστρύχων, εἶναι ἐπὶ τοῦ ἀγάλματος ἡ λεπτὴ σμίλευσις τῆς κόμης, ἡ μετὰ τόσης ἀκριβείας ἐκτελεσθεῖσα, χωρὶς τὴν παραμικρὰν ἔξαρσιν, ὥστε ἂν δὲν ἐσώζοντο οἱ ὀφθαλμοί, θὰ παρεσυρόμεθα ἴσως νὰ χρονολογήσωμεν τὸ ἔργον εἰς τὴν ἰουλιο-κλαυδιανὴν ἐποχὴν. Ἐκ τῆς διαφορᾶς ταύτης μεταξὺ τῆς ἐργασίας τῶν βοστρύχων καὶ τῶν ὀφθαλμῶν προβάλλει τὸ ἐρώτημα μήπως τὸ ἀγαλμάτιον τοῦ Αἰτωλικοῦ εἶναι ἐκ τῶν παλαιότερων, εἰς τὰ ὁποῖα εἰσῆχθη ὁ νεωτερισμὸς τῆς χαρακτικῆς κόρης, προοιμίου τῆς ἱμπεριονιστικῆς τεχντροπίας, ἣτις ἀπέδιδε τὴν κόμην διὰ φωτοσκιάσεως ἢ δι' ἀνωμάλου διατάξεως τῶν βοστρύχων. Εὐρίσκεται ἀναμφιβόλως τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὸ μεταίχμιον μεταξὺ τῆς «σμιλευτικῆς τεχντροπίας» καὶ τῆς «χαρακτικῆς»· εἰς τὴν πρώτην ἐπιζῇ ἡ παλαιότερα «ὀργανικὴ κινητικότης», ἡ δευτέρα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς «συγκρούσεως μεταξὺ τῆς γυμνῆς ὕλης καὶ τῆς προσθέτου ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιφανείας» (BUSCHOR, Bildnisstufen 156). Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸν ὅτι λείπει τελείως ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦτο τὸ τρίτον, ὅχι εὐτυχές, γνώρισμα τῶν προκεχωρημένων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἡ στίλβωσις τοῦ προσώπου, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεσκοπεῖτο νὰ ἀποδοθῇ ἐπιδερμὶς ὁμοία πρὸς τὴν τῶν χρυσελεφαντίνων ἀγαλμάτων³.

1 PARIBENI, Ritr. πίν. 234 - 235. TECHNAU, Röm. Kunst eiz. 159.

Kunst (Abh. Preuss. Akad. 1935), σελ. 25.

3 HINKS, ἔ. ἀ. σ. 29-30.

2 Über den Stilwandel in der antoninischen

Τὸ ἀντίγραφον ἐκ τοῦ Αἰτωλικοῦ εἶναι τὸ τρίτον εὑρεθὲν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, μετὰ τὸ ἀνωτέρω ἀναφερθὲν, ἐκ Μιλήτου τὸ δεύτερον ἐκ Σπάρτης¹. Εἶναι τοῦτο σημαντικὴ συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα ἂν τὸ πρωτότυπον εὑρίσκετο κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ εἰς τὴν Ρώμην. Ὅπως ἐτόνισεν ὁ LIPPOLD, ὁσάκις συμβαίνει περισσότερα ἀντίγραφα ἑνὸς ἔργου νὰ προσέρχωνται ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἢ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι ἐπιτετραμμένον τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ πρωτότυπον εὑρίσκετο εἰσέτι εἰς τὴν Ἑλλάδα². Ἐκτοτε νεώτερα εὐρήματα, ὅπως τὰ ἐκ τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς ἀντίγραφα τῆς ἀσπίδος τῆς Ἀθηνᾶς, ἤλθον νὰ ἐνισχύσουν τὴν γνώμην του ταύτην. Διότι εἶναι μὲν βεβαιωμένον ὅτι εἰς τὴν Ρώμην ἀπεστέλλοντο ἀντίγραφα ἔργων εὐρισκομένων εἰς Ἑλλάδα, σχεδὸν δὲ ἀπαράδεκτον ὅτι οἱ ἐδῶ φιλότεχνοι ἐνδιεφέροντο ὅπως προμηθευθῶσιν ἀντίγραφα καλλιτεχνημάτων ἀπαχθέντων ἐκ τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω, διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ τρίτου ἀντιγράφου, κερδίζομεν τὴν πιθανότητα, ὅτι μέχρι τῶν μέσων τοῦλάχιστον τοῦ Β' μ. Χ. αἰῶνος, τὸ πρωτότυπον τῆς Ἀρτέμιδος Colonna εὑρίσκετο εἰς Ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἴσως μάλιστα ἐντὸς τοῦ ναοῦ, διὰ τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀρχικῶς προορισθῇ. Ἐν τούτοις, ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ χιτῶνος ὑπὸ τὸν πέπλον ἐπὶ τοῦ ἀγάλματι τοῦ Αἰτωλικοῦ — ὅστις ἀπαντᾷ, εἰδομεν, καὶ εἰς ἄλλα δευτερώτερα ἀντίγραφα, ὅχι ὅμως εἰς τὴν Ἀρτεμιν Colonna, ὅπως οὔτε εἰς τὰ δύο ἄλλα ἐξ Ἑλλάδος ἀντίγραφα — προκύπτει ἡ εὐλογος εἰκασία μήπως ὁ γλύπτης τοῦ ἀγάλματι τοῦ Αἰτωλικοῦ εἶχεν ὡς ὑπόδειγμα ὅχι τὸ πρωτότυπον, ἀλλὰ μετάπλασιν τινα, ἣτις παρίστανε τὴν θεὰν φέρουσαν χιτῶνα ὑπὸ τὸν πέπλον· ἐκ τῆς ἀρχικῆς ταύτης μεταπλάσεως εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαρτῶνται καὶ τὰ ἄλλα ἀντίγραφα μὲ τὴν παραλλαγὴν τοῦ χιτῶνος (βλ. σελ. 7, σημ. 1).

Ἡ ἰδέα ὅπως, δι' ἀλλαγῆς τῆς κεφαλῆς εἰς εἰκονιστικὴν, χρησιμοποιηθῇ τύπος λατρευτικοῦ ἀγάλματος Ἀρτέμιδος εἰς ἐπιτύμβιον ἄγαλμα κορασίδος δὲν εἶναι νέα, ἂν κρίνωμεν τοῦλάχιστον ἐκ τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ostia, εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν Θερμῶν, τῆς Ἰουλιο-κλαυδιανῆς ἐποχῆς³. Θὰ ἦτο δελεαστικὸν νὰ τολμήσωμεν νὰ συλλάβωμεν τὴν βαθυτέραν ἔννοιαν τοῦ νεκρικοῦ συμβολισμοῦ, ὅστις κρύπτεται ἀναμφιβόλως ὑπὸ τὴν ἐμφάνισιν ταύτην τῆς προώρως θανούσης μὲ θεϊκὸν σχῆμα. Δεδομένου μάλιστα ὅτι κατὰ τὸν Β' τοῦτον αἰῶνα μ. Χ. συμπίπτει ἡ διαμόρφωσις ἑνὸς κλάδου καλλιεργήσαντος κατ' ἐξοχὴν τὸν συμβολισμόν, τῶν μεγάλων μαρμαρίνων σαρκοφάγων, ἡ ἐξέτασις τοῦ ἀγάλματος καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς πλευρᾶς εἶναι ἐπιβεβλημένη. Πρῶτον ὅμως προβάλλει ἡ ἀπορία: ἦτο πράγματι πρόθεσις τοῦ γλύπτου νὰ παραστήσῃ τὴν θανούσαν ὡς θεάν; Διότι, ἂν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἀστρολογικὴν ἐσχατολογίαν τῶν Ρωμαίων ἡ ἔμμεσος ταύτις νεκρᾶς κορασίδος — διὰ τῆς παρασταθείσης ἡμισελήνου — πρὸς τὴν Σελήνην Ἀρτέμιδα⁴, δὲν εἶναι τόσον αὐτονόητοι διὰ τὴν ἐλλαδικὴν ἀντίληψιν παρόμοιαι σχετίσεις. Ἡ Ἀρτεμις τῆς Ostia, μὲ τὴν εἰκονικὴν κεφαλὴν νεάνιδος εἶναι δυνατόν νὰ ἀπηχῇ ἐλλαδικὴν

1 TOD-WACE, Katal. 326.

2 Kopien σ. 44 κῆ.

3 Ausonia X, 1921 (Calza). Boll. d'Arte 1922.

STRONG, Sculptura Romana II, 372, εἰς. 372.

4 CUMONT, Symbolisme funéraire πίν. XX, 2 καὶ σελ. 241 κῆ. NILSSON, Gr. Religion II πίν. 4, 2.

ἀντίληψιν, ἥτις διὰ τοῦ σχήματος τῆς Ἀρτέμιδος ἐδήλου πιθανῶς τὴν μεταθανάτιον ἔνταξιν τῆς κόρης εἰς τὸν θίασον τῆς κυνηγέτιδος θεᾶς.

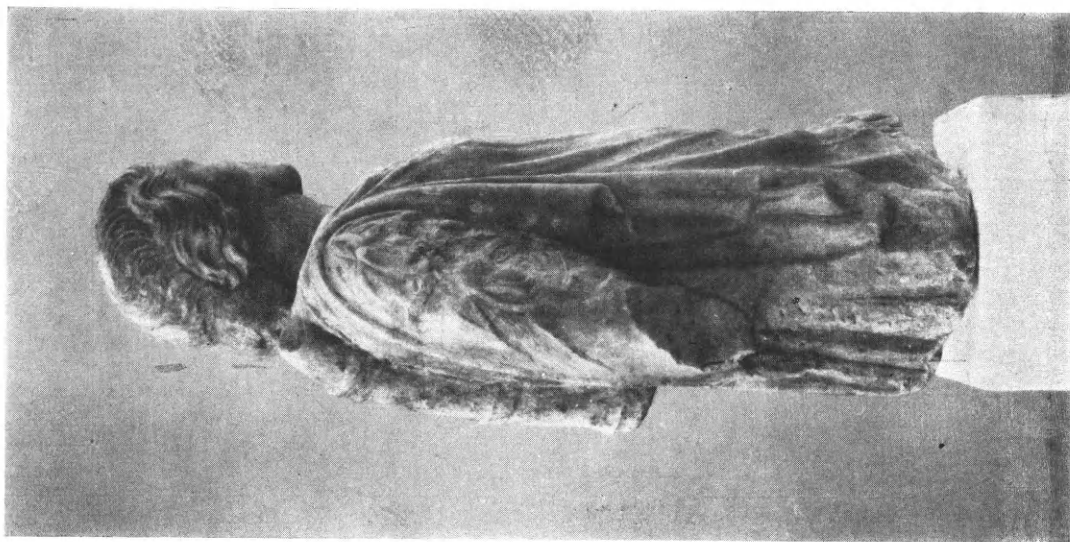
Μεταξὺ τῶν πολλῶν μορφῶν μεταμορφώσεως τοῦ νεκροῦ καταλέγεται καὶ ἡ εἰς τὸ ὄρος ἀνάληψις, ὅπως παρετήρησεν ὁ ROHDE¹. Ἡ πίστις αὕτη ἀνάγεται πιθανῶς εἰς προομηρικὸς χρόνους, ὅτε πολλοὶ ἐκ τῶν θεῶν καὶ ἡρώων παρίσταντο πτερωτοί². Διὰ μίαν μάλιστα κατ' ἐξοχὴν θεὰν τῶν ὀρέων, ὅπως ἡ Αἰτωλὴ Ἀρτεμις ἦτο θεμιτὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἠννόησε τὴν μετάστασιν ταύτην τῆς κόρης, ἵνα ἀποτελέσῃ ἀνθηρὸν μέλος τοῦ θιάσου της³. Εἰς τὴν φαντασίαν τῶν οἰκείων της, θὰ ἔτρεχεν ἡ ἀθῶα κορασὶς, συνοδὸς τῆς θεᾶς, ἀνὰ τὰ δάση καὶ τοὺς λειμῶνας, μὲ τὴν λυγρότητα μιᾶς ἐξαῦλωμένης ὑπάρξεως, λαβοῦσα τὸ χάρισμα τῆς ὑπερέρας ζωῆς τῶν μακάρων, εἰς τοὺς ὁποίους κατέλεγον οἱ Ἑλληνες καὶ ὅσους εἶχον φύγει νέοι ἀπὸ τὸν κόσμον.

ΣΕΜΝΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ - ΚΑΡΟΥΖΟΥ

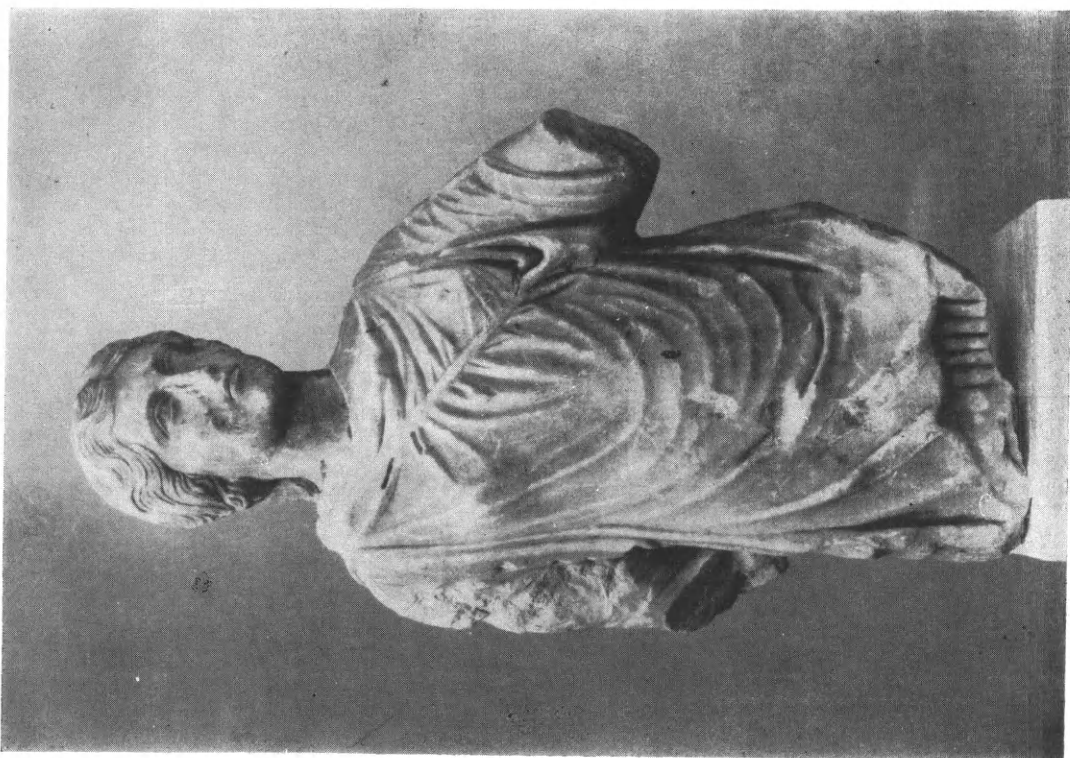
¹ Psyche I, 128 κέ. («Bergentrückung»).

² Ὡς ἐξετέθη, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ Ἀρισταίου, εἰς Anuario XXIV - XXVI, 45.

³ «Ἐχει γὰρ ὄντως ἐν θεοῖς ὁμιλίαν», Ἰφιγ. Αὐλ. 1622.

β

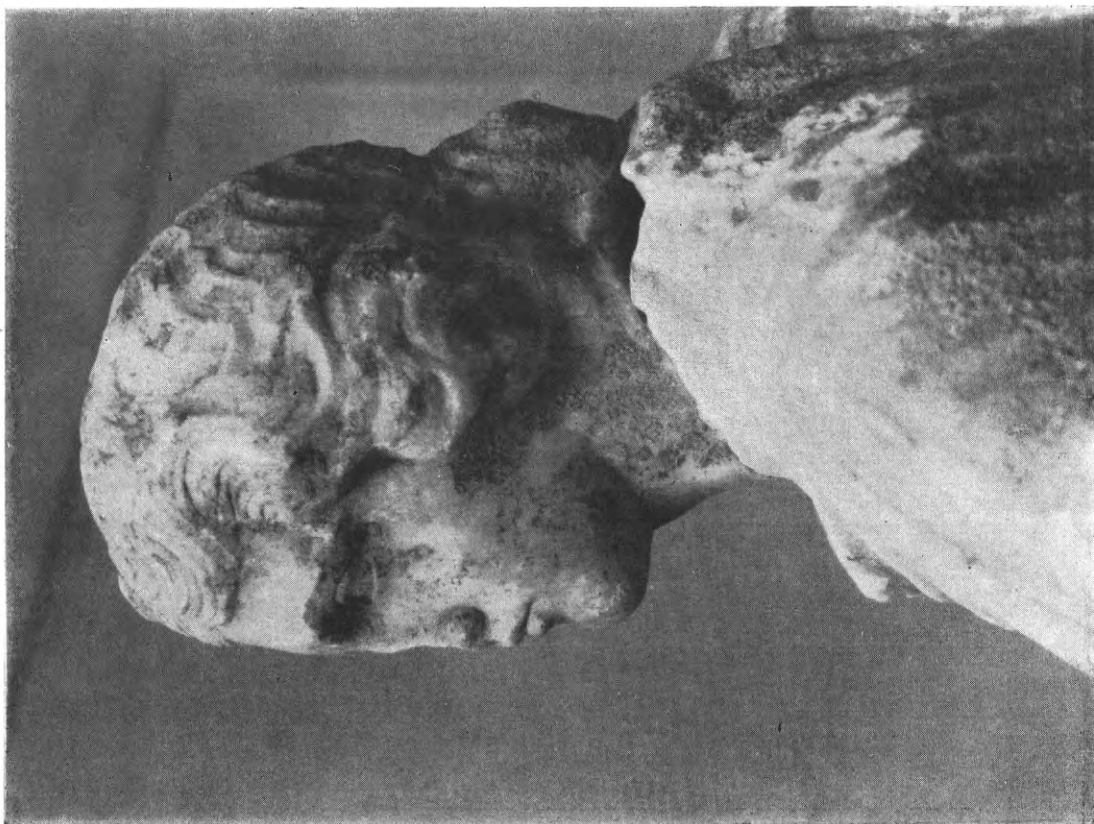
α

Ἀγάλμα Ἀρτέμιδος ἐξ Αἰτωλικοῦ. Ἀθήναι, Ἐθνικὸν Μουσεῖον.

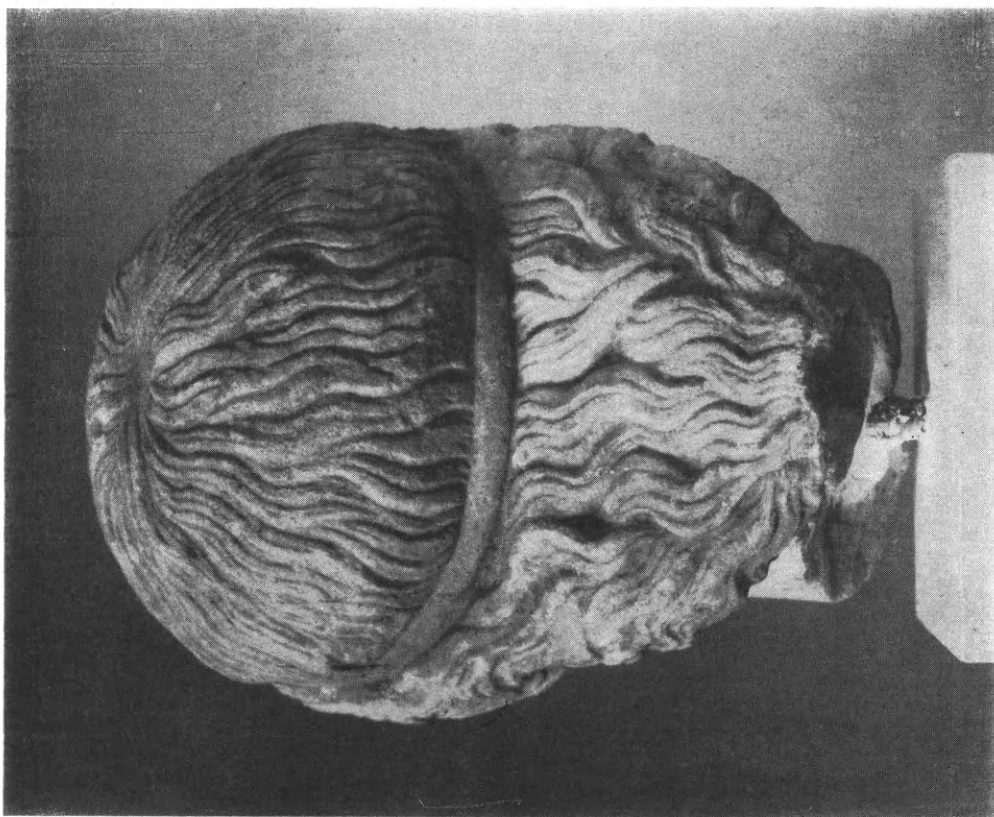

α

Ἀγάλλια Ἀρτέμιδος ἐξ Ἀιτωλικοῦ.

β

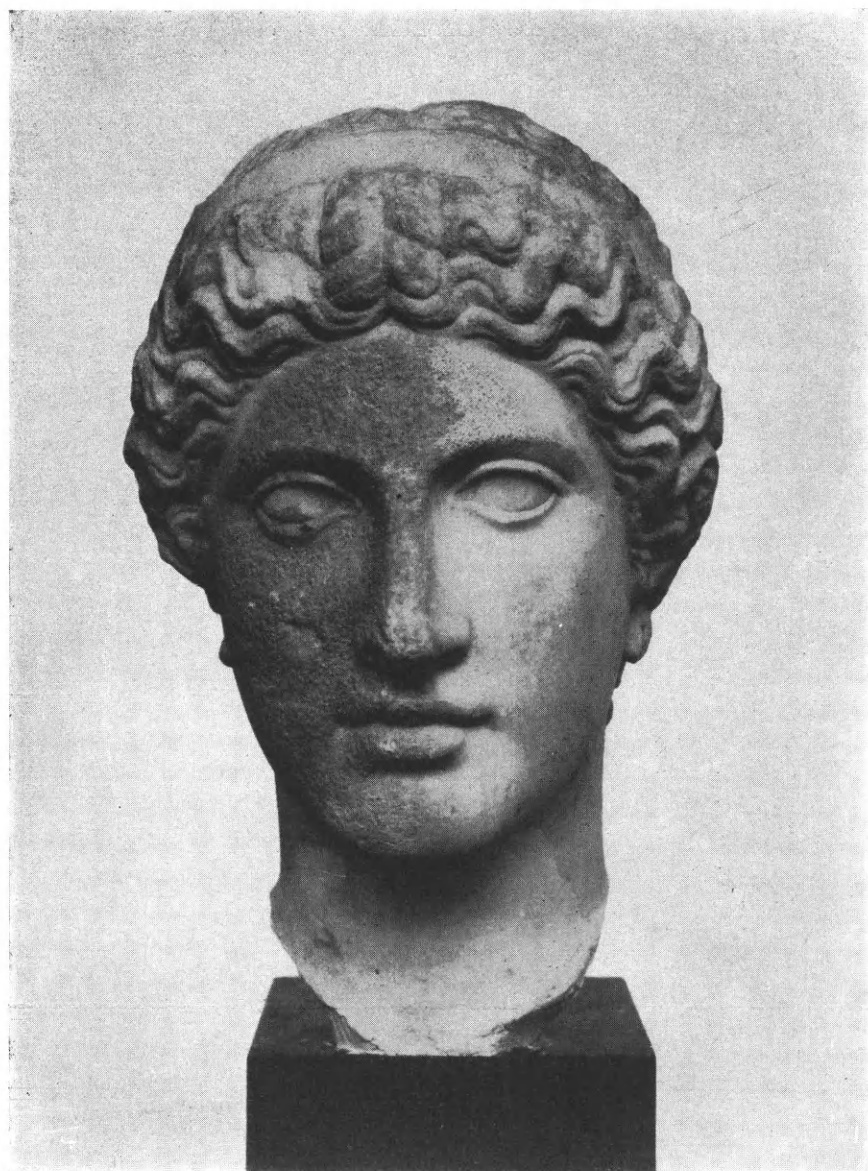

β

α

Κεφαλή ἐκ Θηβών. Ἀθήναι, Ἐθνικὸν Μουσεῖον.

Κεφαλή θεᾶς ἐκ τοῦ ἀργείου Ἡραίου. Ἀθήναι, Ἐθνικὸν Μουσεῖον.

DARSTELLUNG VON MEERESWESEN AUF RÖMISCHEN SARKOPHAGEN

Während die Darstellungen des bakchischen Thiasos auf Sarkophagen allgemein damit erklärt werden, dass dadurch die Freuden vor Augen geführt werden sollen, die den gläubigen Mysten des Gottes und seines Propheten Orpheus im Jenseits erwarten, nimmt man bei denen von Meereswesen, also Elementen des poseidonischen Thiasos, nur ganz vereinzelt eine derartige Beziehung an, wofür naturgemäss am ehesten die samothrakischen Mysterien in Betracht kämen (W. H. ROSCHER, Berl. phil. Woch. 13, 1893, 886 f.; Litt. Zentralbl. 1893, 1054 ff.). H. HERTER, RE. VII A 286 zog es allerdings vor, auch hier, wenn überhaupt solche Vorstellungen mitspielten, an die bakchischen zu denken.

Von den älteren Archäologen wurde so ziemlich allgemein die Ansicht vertreten, dass das dargestellte Wasser durch die Seewesen, oft auch durch den gelagerten Okeanos oder dessen grosse Maske als Weltmeer, das die Gestade der Seligen von der Erde trennt, charakterisiert werden soll, es sich also um eine Ortsangabe handle. In vielen Fällen wollten sie nicht nur eine Darstellung des Aufenthaltes der Verstorbenen im Jenseits, sondern die ihrer Überführung über das Weltmeer zu den Inseln der Seligen durch die Meereswesen, also ihrer Entrückung, erkennen. Da oft keine bestimmte Richtung, in der die Seewesen den Verstorbenen im Zug tragen oder geleiten, zum Ausdruck zu kommen scheint, dachte R. DRESSLER, ML. V. 1198 f. lieber an den Anfang oder die Vorbereitung zu dieser Reise, andere, wie bereits erwähnt, an die Freuden im Jenseits; EUG. STRONG, *Apotheosis and Afterlife* 215, wies nebenbei auf die reinigende Wirkung des Weltmeeres hin, wieder andere, darunter HERTER, a.a.O. 296 auf die apotropäische Bedeutung der Tritongestalten. Schliesslich wurde mehrfach jede symbolische Bedeutung der Meeresdarstellungen auf Sarkophagen und ihre Beziehung zum Jenseitsglauben überhaupt bestritten: So wollte C. ROBERT, *Archäologische Hermeneutik* 301 sie allgemein daraus erklären, dass derartige Motive zunächst für römische Ritter in Nachahmung der skopasischen Gruppe des Achilles verwendet worden seien, wozu zu bemerken ist, dass es sich nicht einmal entscheiden lässt, ob diese die Fahrt des Helden über den Ozean darstellte (G. LIPPOLD, RE. III A 573). Die Annahme H. LAMERS, RE. VIII 1767 ff. und IX 836 ff., dass

die Nereidendarstellungen auf Grabmälern darauf hinwiesen, dass der Verstorbene bei Lebzeiten Beziehungen zur See hatte, wurde nunmehr auch von A. RUMPF, ASR. V, 1 neben anderen Erklärungen in etwas modifizierter Form aufgenommen. Er vertritt allerdings im Allgemeinen zunächst den Standpunkt (S. 130 f.), dass es an sich keine inhaltliche Begründung für die Anbringung der Meereswesen auf den Sarkophagen brauche, da es sich um die Wiederaufnahme einer alten Tradition, bzw. um die Übertragung eines auch sonst üblichen dekorativen Schmuckes auf Grabdenkmäler handle. Da er trotzdem nicht gänzliche Sinnlosigkeit dieser für eine grosse Gruppe von Denkmälern charakteristischen Dekoration annehmen will (S. 133 f.), lässt er in einzelnen Fällen Beziehungen zwischen Bildwerk und Bedeutung bestehen, so in den Fällen der Darstellung der Verstorbenen als Aphrodite, der Waffenübertragung durch Seewesen auf Sarkophagen römischer Ritter, bei Anspielung auf den Namen des Toten, wofür er die Beispiele eines Marinus und einer Marina beizubringen vermag, und endlich Verbundenheit der Bewohner von Hafenstädten mit der See. Diese vereinzelt gelegentlichen Handhaben für eine Erklärung werden, wenn sie auch die von RUMPF verlangte Eigenschaft haben, trivial zu sein, um plausibel zu erscheinen (S. 133), doch für die grosse, sich über drei Jahrhunderte hindurch haltende Gruppe von Sarkophagen nicht genügen.

Zunächst scheint mir schon die gemeinsame Darstellung von Elementen des bakchischen und des poseidonischen Thiasos an ein und demselben Grabdenkmal wie in den Stuckreliefs des Grabes der Valerii an der Via Latina in Rom (Mem. Amer. Acad. Rom 4, 1924, 69 ff. Taf. 20-24), in deren Mitte der Verstorbene auf einem Greifen entrückt wird, gegen derartige prinzipiell verschiedene Erklärungen — die eine auf religiöser, die andere auf profaner, «trivialer» Basis —, wie sie Rumpf und andere vertreten, zu sprechen. Aber auch die von RUMPF S. 131 ff. in vier Punkten vorgebrachten Hauptargumente gegen die alte Annahme einer Reise über das Weltmeer zu den Inseln der Seligen und überhaupt gegen jede Beziehung des dargestellten Meeres zu Jenseitsvorstellungen sind meiner Meinung nach nicht beweisend:

1) Wenn auf einer Anzahl der in Betracht kommenden Sarkophage die Hauptfigur, d. i. die Seele, bzw. der Verstorbene in der Darstellung fehlt, so erscheint doch der Sarkophag selbst und sein Inhalt gleichsam in corpore inmitten des Weltmeeres von den Seewesen umgeben; ein schon von H. STEUDING, Woch. f. klass. Phil. 10, 1893, 1307 vorgebrachtes ähnliches Argument hat bereits H. HERTER, a.a.O. 286 zurückgewiesen; ebenso schmücken ja auch Eroten den wirklichen Sarkophag und nicht ein auf diesem dargestelltes Abbild desselben.

2) Es scheint mir im Gegensatz zu Rumpf sehr wohl möglich, auch in den Fällen, wo die Büste des Verstorbenen im Clipeus von See- oder anderen überirdischen Wesen wie Kentauren, Eroten, Niken oder sonstigen Flügelwesen getragen wird, an eine Überführung der «Seele» zu denken. Um auf die Inseln zu

gelangen, muss sie über das Weltmeer gebracht werden: dies kann in einem durch Charon oder Ereten gesteuerten Kahn erfolgen, durch Seewesen, wie die Tritonen oder Nereiden, durch Kentauren, die als «Wasserpeitscher» (P. KRETSCHMER, Glotta 10, 1920, 50 ff.) sehr wohl am Platze sind, und auch sonst Heroen zu Bakchos nach den Gefilden der Seligen tragen (E. PETERSEN, RM. 15, 1900, 54), oder endlich durch Flügelwesen durch die Luft, worauf wir später noch zurückkommen werden. Dass es, worauf HERTER, a.a.O. 286 bezüglich der Nereidensarkophage hinwies, in diesem Kreis an antiken Darstellungen fehlt, wo überirdische Wesen den in ganzer Figur dargestellten Toten tragen, ist aus der Schwierigkeit einer derartigen Darstellung, also aus künstlerischen Gründen hinlänglich zu erklären; man sehe nur das verwirrende Bild, das die falsch ergänzte Mittelgruppe auf dem Sarkophag im Louvre RUMPF, a.a.O. Nr. 96 Taf. 21 bietet; auch der Anblick des in leibhafter Gestalt in den Himmel emporgehobenen Kaisers auf dem Konsekrationsdiptychon im Britischen Museum Inv. 57. 10-13,1 (JdI. 52, 1937, 123 Abb. 1) ist wenig erfreulich. Andererseits ist die Darstellung der «Seele» in der Form der Büste oder des Clipeusbildes auch durchaus verständlich: Derartige Porträts werden dem Römer nicht nur als blosse profane Konterfeis, als Erinnerungsbilder des Verstorbenen erschienen sein, sondern, wie aus der Art ihrer Darstellung auf einer Anzahl von Grabdenkmälern zu ersehen ist, als Nachbildungen der Ahnenbilder, der imagines maiorum, bzw. der aus diesen hervorgegangenen Porträtmedaillons, der imagines clipeatae. Diese Bilder spielten bekanntlich im römischen Familienkult eine grosse Rolle, deren Bedeutung und tieferer Sinn nicht unterschätzt werden darf; sie dienten auch zur Bildung, bzw. als Ersatz des Scheinleibes des Verstorbenen. So konnte die Büste oder das Clipeusbild, das dem umgebenden Element angepasst oft auch in Muschelumrahmung erscheint, einen vollwertigen Ersatz für die Darstellung der ganzen Figur bieten. Auch bei der Entrückung durch Apotheosevögel, wie Adler oder Pfau, wird von diesen oft nicht die ganze Figur, sondern nur die Büste des Verstorbenen emporgetragen. So möchte ich auch in den Fällen, wo unterhalb der Büste oder des Clipeusbildes der Adler, zum Abflug bereit, dargestellt ist, in ihm den Apotheosevogel erkennen, der die Aufgabe hat, die Seele emporzutragen. Wenn heute, wie es häufig begegnet, der Clipeus leer erscheint, so wird das Bild des Verstorbenen eben nur gemalt gewesen sein, vielleicht auch nur eine Inschrift. Denn ich möchte noch weiter gehen und es durchaus für möglich halten, dass der Gedanke an eine allegorische Darstellung einer Überführung der «Seele» auch da nicht auszuschliessen ist, wo nicht einmal ein Porträt des Verstorbenen, sondern nur eine Inschrifttafel mit seinem Namen von überirdischen Wesen getragen wird; die Inschrift bürgt noch sicherer für die richtige Identifizierung des Bestatteten als das Porträt; auch die Ahnenbilder waren mit den Tituli (Elogia, Indices) versehen. So tragen auch Apotheosevögel statt des Konsekrierten einfach die Bulle mit dessen Namensmonogramm (vgl. den Adler in Konstantinopel Nr.

657, G. MENDEL, Cat. II 434 f.).

3) Es sprechen nicht, wie Rumpf sagt, «nur griechische Quellen klassischer Zeit, namentlich Pindar» von der vermuteten Seelenreise über das Weltmeer, sondern die Vorstellung von Elysium und Inseln der Seligen, die meist miteinander identifiziert werden, erhalten sich, wie zahlreiche Grabinschriften beweisen, auch im späteren Volksglauben weiter und werden auch allgemein von den römischen Dichtern übernommen (RE. V 2470 ff., bes. 2474). Wenn auch einzelne der letzteren, wie Vergil, von griechischen Originalen abhängen, so konnten derartige Vorstellungen doch nur ausgesprochen werden, weil sie so wie die ganze griechische Philosophie und Eschatologie eben auch übernommen waren. Bei der religiösen Vorstellungen eigenen Zähigkeit im Allgemeinen und der engen Abhängigkeit des römischen Jenseitsglaubens vom griechischen und etruskischen im Besonderen werden Elysium und die Inseln der Seligen wie schon in griechischer Zeit nicht nur in der Unterwelt, sondern auch irgendwo auf der Erdoberfläche gesucht, wohin man naturgemäss über See gelangte (Belegstellen bei A. DIETERICH, *Nekyia* 31 f.); Sertorius hat die Inseln der Seligen, von denen ihm Schiffer zu Gades erzählten, allen Ernstes entdecken wollen (SALLUST, *Hist.* I 100-103. PLUT., *Sert.* 8).

4) Schliesslich weist Rumpf darauf hin, dass sich dieselben, dem Meeresleben entlehnten Motive, Figuren und Kompositionen wie auf den Grabdenkmälern auch als Verzierungen auf den verschiedensten Gegenständen des täglichen Lebens finden, die, vielfach für Festesfreude und Sinnengenuss bestimmt, durch ihre Darstellungen nicht an Todesahnungen gemahnen dürfen. Auch dieser Einwand scheint mir nicht stichhältig: Der Umstand, dass sie, was ja tatsächlich der Fall und somit nicht wegzuleugnen ist, auch auf Grabdenkmälern dargestellt waren, genügte augenscheinlich für die Reproduktion derartiger unliebsamer und trauriger Vorstellungen nicht; diese Gefahr war ja auch umso geringer, je häufiger und daher dem Beschauer geläufiger derartige Darstellungen auf Gegenständen des täglichen Lebens waren. Natürlich braucht und darf man nicht mit DRESSLER, *ML.* V 1200 annehmen, dass all diese Motive der römischen Sepulkralkunst entnommen sind. Es sollten vielmehr umgekehrt auf den Grabdenkmälern, so wie dies insbesondere die dionysischen Szenen zeigen, Festesfreude und Sinnengenuss vorgeführt werden, mit einem gewissen Euphemismus traurige Dinge durch den Hinweis auf den Jubel im Jenseits umschrieben. Aber auch die Behauptung, dass die auf Gegenständen verschiedener Art und Bestimmung sich findenden gleichartigen Darstellungen nicht auf einer Gruppe derselben eine besondere Bedeutung, u. zw. eine solche, die mit dem Tod zusammenhängt, haben könne, scheint mir nicht richtig: Als Gegenbeweis kann gleich aus unserem Zusammenhang heraus auf Adler und Pfau hingewiesen werden: auf Sepulkraldenkmälern, einschliesslich der Konsekrationsmünzen, gemahnen sie als Apotheosevögel, also gleichsam als Leichenträger, zweifellos an den Tod — wie es auch in den

Traumdeutungen zum Ausdruck kommt (ARTEMIDOROS, *Oneirokr.* II, 21) —, andererseits werden sie aber doch auch in ganz anderer Bedeutung oder rein dekorativ auf Gegenständen verschiedenster Art verwendet (vgl. z. B. bezüglich des Pfaus RE. XIX 1420 f.). Auch die griechischen Brautleute werden beim Anblick einer ihnen als Hochzeitsgeschenk gespendeten Lutrophoros nicht an düstere Todesahnungen gemahnt worden sein, weil diese Vase auch als Grabdenkmal verwendet wurde, wo sie eine besondere mit dem Tod im Zusammenhang stehende Bedeutung hatte.

Wenn nun einerseits die von Rumpf gegen die frühere, allgemein angenommene Deutung erhobenen Einwände, wie mir scheint, nicht zu Recht bestehen, und wenn andererseits von ihm andere verschiedenartige Erklärungen, da er solche doch für notwendig hält, nur für ganz vereinzelte Fälle vorgebracht werden können, so glaube ich doch bei der alten Annahme, dass es sich um die Darstellung des Weltmeeres, das die Erde von den Inseln der Seligen trennt, bleiben und Beziehungen der Darstellung zum Jenseitsglauben annehmen zu dürfen. Gerade die oft gleichsam als Gegenstück oder Ergänzung zu Okeanos erscheinende Gaia, wie sie auch sonst oft auf Sepulkraldenkmälern mit der Darstellung der Entrückung des Verstorbenen begegnet, um seine Trennung von der irdischen Welt auszudrücken, scheint mir ein Beweis, dass es sich auch auf unseren Reliefs um eine derartige Szene handelt.

Wies man — und wie mir scheint mit Recht — darauf hin, dass keine bestimmte Richtung zu erkennen sei, in der sich der Zug mit dem Verstorbenen über das Meer bewege, so ist doch vielfach ein Emporheben des Bildes desselben durch Flügelwesen, also eine Bewegung nach aufwärts deutlich zum Ausdruck gebracht. Ich möchte daher in diesen Fällen an der Vorstellung seiner Entrückung durch die Luft festhalten. Wenn es sich dabei auch um ein Abfliegen von der Erde, um über den Ozean zu den Inseln der Seligen zu gelangen, handeln könnte, so gibt es sehr viele ähnliche Darstellungen, wo das Meer mit seinen mythischen Bewohnern nicht erscheint — wir also nicht an die Inseln der Seligen zu denken berechtigt sind —, wo aber durch das die Entrückung durchführende Vehikel oder Wesen, sowie durch die nähere Charakterisierung des Zieles deutlich gemacht wird, dass an ein Aufsteigen in den Himmel, zu den Gestirnen gedacht ist. Tatsächlich findet sich auch schon in griechischer Zeit, und in römischer weiter ausgebildet, neben der Ansicht, dass die verklärten Seelen auf die Inseln der Seligen gelangen, auch die vertreten, dass sie in den Himmel kommen; JAMBlichos lässt Pythagoras (vita 18, 82) die Inseln direkt mit Sonne und Mond identifizieren. So möchte ich ungern die Darstellungen, wo auf unseren Sarkophagen die Seele des Verstorbenen von Flügelwesen emporgetragen wird, andersartig erklären, auch wenn unterhalb das Meer mit seinen mythischen Bewohnern erscheint. Es schiene mir möglich, dass es unter den Jenseitsvorstellungen, die sich gegenseitig beeinflussten, und die man zu verbinden und in Einklang zu bringen

versuchte, auch die gab, dass die Verstorbenen zunächst über den Okeanos an die Stelle gebracht wurden, die der Insel der Seligen entsprach, und von der aus sie dann durch Flügelwesen in den Himmel getragen wurden. Manche Stellen in der literarischen Überlieferung, so wie auch in der bildlichen, wo neben Seewesen nicht in deren Kreis gehörende Flügelwesen dargestellt sind, scheinen für diese Annahme zu sprechen, was ich in grösserem Zusammenhang an anderer Stelle in Bälde ausführen zu können hoffe. So würde auch trotz der Vorstellung der Himmelfahrt der alte Charon nicht um seinen Fährlohn kommen und man brauchte in dem *nauta* des PROPERZ, IV, 17 (18) 31 f., keinen Luftschiffer zu erkennen.

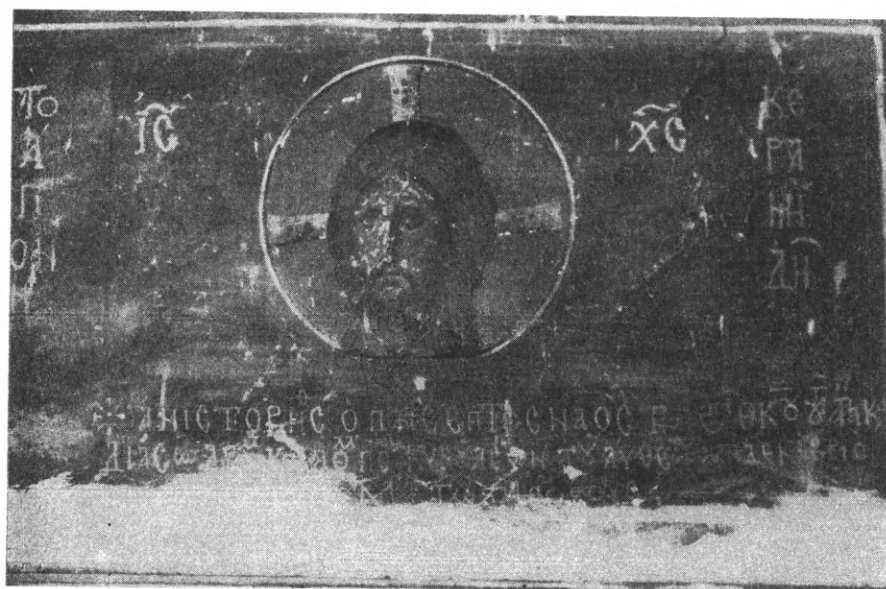
OTTO WALTER

ΘΕΟΤΟΚΟΣ Η ΑΡΑΚΙΩΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

(ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ "ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΘΟΥΣ,,).

Παρά τὸ χωρίον Λαγουδερά τῆς ἐπαρχίας Λευκωσίας τῆς Κύπρου διασφύζεται ἡ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ἀράκου, ὁ μέγας τρουλλωτὸς ναὸς τῆς ὁποίας διατηρεῖ σχεδὸν ἀνέπαφον ὁλόκληρον τὸν εἰκονογραφικὸν αὐτοῦ διάκοσμον. Γραπτὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή ἄνωθεν τῆς βορείας πύλης τοῦ ναοῦ καὶ κάτωθεν προτομῆς τοῦ Χριστοῦ φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν: $\overline{\text{IC}}$, $\overline{\text{XC}}$ -ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΚΕΡΑΜΗΔΗ(ΟΝ) δίδει τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1193 καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος: Λέοντος τοῦ Αὐθεντός¹. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει οὕτως:

† ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓ(ίας) Θ(εοτό)ΚΟΥ ΤΟΥ ΑΡΑΚΟΣ
ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΛ(οῦ) ΠΟΘ(ου) ΥΠΟ ΚΥΡΟΥ ΛΕΟΝΤ(ος) ΤΟΥ ΑΥΘΕ(ν)ΤΟΣ
ΕΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ(ῳ) Μ(ηνί) ΤΟ(ῷ) ,ϚΨα' ΕΤΟΥΣ (6701=1193)

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τοῦ Ἀρακος Κύπρου.

Προτιθέμενοι νὰ δημοσιεύσωμεν εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῶν Μνημείων τῆς

¹ Εἰς τὰς ἐπὶ τῶν εἰκόνων ἐπιγραφὰς διετηρήθη ἡ ὑπάρχουσα ὀρθογραφία. Περὶ τοῦ ἁγίου Κεραμίον, ἀντιτύπου τοῦ ἁγίου Μανδηλίον, καὶ περὶ τῶν συνδεομέ-

νων μετ' αὐτῶν παραδόσεων, βλέπε Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Τέχνῃ, Ἀθῆναι 1914, σελ. 27-40.

Κύπρου ολόκληρον τὸ χρονολογημένον πολύτιμον τοῦτο ὑλικὸν τῆς ὕστερο-κομηνείου ἐποχῆς, περιοριζόμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μελέτην μιᾶς μόνον τοιχογραφίας, τῆς βρεφοκρατούσης Θεοτόκου, εὐρισκομένης εἰς τὸ μέσον περιίπου τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ (βλέπε παρένθετον πίνακα).

Ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμος, ἐνδεδυμένη ἐρυθρὸν ἱμάτιον μετὰ μαφορίου καὶ χρυσοκίτρινον χιτῶνα, ἵσταται κατ' ἐνώπιον ἐπὶ ὑποποδίου ἔμπροσθεν χαμηλοῦ, κατακόσμου θρόνου, κλίνουσα τὴν κεφαλὴν ἀριστερὰ πρὸς τὸν Χριστόν, τὸν ὁποῖον κρατεῖ διὰ τῶν δύο αὐτῆς χειρῶν. Τὸ παιδίον, ἀναπαυτικὰ ἡμιεκκλιμένον εἰς τὴν ἀγκάλην τῆς Μητρός, μὲ τοὺς γυμνοὺς πόδας διασταυρουμένους, ἀτενίζει πρὸς αὐτήν, εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητάριον. Ἐκατέρωθεν ὑψηλά — εἰς μικρὸν μέγεθος — εἰκονίζονται ὁλόσωμοι οἱ δύο ἀρχάγγελοι, προσκλίνοντες καὶ κρατοῦντες τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους: ὁ ἐκ δεξιῶν τὸν σταυρὸν καὶ ὁ ἐξ ἀριστερῶν τὴν λόγχην καὶ τὸν σπόγγον. Εἰς τὸ μέσον περιίπου τῆς εἰκόνης ἀναγινώσκεται ἡ ὁμοίως ἀνορθογράφως γεγραμμένη λευκοῖς γραμμασιν ἐπιγραφή:

ΜΡ. ΘΥ. Η ΑΡΑΚΗΟΤΗΣΣΑ ΚΕ ΚΑΙΧΑΡΙΤΟΜΕΝΗ

εἰς τὸ κάτω δὲ ἡμῖς ἀκολουθεῖ μακρὰ ἔμμετρος, εἰς δύο στήλας, ἐπιγραφή τοῦ κτήτορος Λέοντος τοῦ Αὐθεντός, λίαν ἐφθαρμένη εἰς πλεῖστα σημεῖα, ἐξ ἧς δύνανται ν' ἀναγνωσθῶσι τὰ ἑξῆς:

Ἀριστερά.	<i>Ἀχραντον ὅσην ἐκμορφώσας / εἰκόνα, χρώμασι φθαρτοῖς Πάναγνε / Θεομήτορ καὶ θερμῶς / κατὰ πίστιν, Λέων πενιχρός εὐτελὲς σὸς οἰκέτης ὁ τοῦ Αὐθεντός πατρώ(ό)θεν κεκλημένος σὺν ὁ/ μοζύγω καὶ συνδούλῃ τοὺς πιστῶς δάκρυσι(ν) ἀμέτρως.</i>
Δεξιά.	<i>Εὐθυμον εὐρεῖν βίου λοιποῦ τὸ πέρας / σὺν ὁμοδούλοις καὶ παισὶ σοῖς ἰκέταις καὶ λήξεως τύχῃσι τῶν σεσωσμένων νῆ (:), γὰρ ἔχεις τὸ δοξάσθαι Παρθένε τῶν θέλειν δυσωπηθεῖσα πάντας τούτοις παρέχειν »</i>

Εἰκονογραφικῶς ὁ τύπος οὗτος τῆς βρεφοκρατούσης Θεοτόκου μετὰ ἀγγέλων, κρατούντων τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, εἶναι νέος, ἔχων ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν τύπον τῆς «Παναγίας τοῦ Πάθους», ὅστις εἶχε μεγάλην διάδοσιν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους εἰς φορητὰς ἰδίως εἰκόνας τῆς κρητικῆς σχολῆς.

Τὴν Παναγίαν τοῦ Πάθους ὁ Wulff ἐρμηνεύει ὡς προελθοῦσαν ἐκ παραδεδομένων βυζαντινῶν τύπων ἐκφραζόντων ἰδέας γεννηθείσας ὑπὸ τὴν ἐπί-

Τοιχογραφία της Θεοτόκου τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἀραβος Κύπρου
(ἀρχικὸς τύπος τῆς «Παναγίας τοῦ Παθούς»).

δρασιν τοῦ πνεύματος τῆς πρωΐμου Ἀναγεννήσεως¹, τῆς δημιουργίας τοῦ τύπου ἀποδιδομένης εἰς τὸν ἐπιφανῆ ζωγράφον φορητῶν εἰκόνων Ἀνδρέαν Ρίτζον², ἀκμάσαντα κατὰ τὸν Wulff καὶ τὸν Mirkovič εἰς τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 15ου αἰῶνος³. Κατόπιν ἡ Παναγία τοῦ Πάθους ἐθεωρήθη δημιούργημα τῆς Παλαιολογείου τέχνης⁴, τὰ πρῶτα παραδείγματα τῆς ὁποίας εὐρέθησαν εἰς τὰς τοιχογραφίας δύο ναῶν τῆς Σερβίας, εἰς Ζίτσαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ εἰς ναὸν τοῦ Κοπče πρὸ τοῦ ἔτους 1366, μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν σλαβιστὶ «Θεοτόκος ἡ Χιλιανδαρινή»⁵. Ἄλλοτε ὁμοίον παράδειγμα συναντῶμεν τῷ 1495 καὶ εἰς τοιχογραφίαν ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ τῆς Κουμπελίδικης εἰς Καστοριάν⁶.

Ἡ τοιχογραφία νῦν τῆς Παναγίας Ἀρακιώτισσας τῆς Κύπρου μεταθέτει τὴν προέλευσιν τοῦ τύπου τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους εἰς τὴν Κομνήνειον ἐποχὴν καὶ ἐπιτρέπει ν' ἀποκαταστήσωμεν πληρέστερον τὴν ἱστορίαν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως αὐτοῦ.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ τὴν Κομνήνειον ἐποχὴν ὑπὸ τὴν πνοὴν κλασικίζοντος πνεύματος καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν ἀνατολικοῦ ρεαλισμοῦ, ἀφ' ἑνὸς πλουτίζονται οἱ παραδεδωμένοι εἰκονογραφικοὶ τύποι καὶ δημιουργοῦνται ἀρχετοὶ νέοι, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς πλήρεις ὑψηλῆς ἀφαιρέσεως καὶ ἱερατικῆς αὐστηρότητος εἰκονογραφικὰς συνθέσεις τῆς μνημειώδους τέχνης ὑπαισχύονται ἐκφράσεις ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων τρυφερότητος, πόνου, ἀδυναμίας κ.λ.π. Εἰς τοὺς τότε δημιουργηθέντας νέους τύπους τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης καὶ τὰς παραλλαγὰς αὐτῆς (τῆς Γλυκοφιλούσης καὶ τῆς Παναγίας μετὰ τὸ παῖζον παιδίον)⁷ προστίθεται νῦν ἡ βρεφοκρατοῦσα Παναγία, ἡ προαισθανομένη τὸ πάθος τοῦ υἱοῦ της, εἰς ἣν ἐδόθη ἡ ὀνομασία: Παναγία τοῦ Πάθους. Ἡ ἰδέα ἡ ἐμπνεύσασα τὴν τελευταίαν αὐτὴν παράστασιν προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, ἔνθα ὁ Συμεὼν προλέγει εἰς τὴν Μαριὰμ τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ διὰ τῶν λόγων «... καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ρομφαία» (ΛΟΥΚ. 2, 34), καὶ ἰδίως ἐκ τῆς ὑμνολογίας, ὡς τοῦ δοξαστικοῦ τῶν στιχηρῶν τῆς Λιτῆς, τοῦ ψαλλομένου κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ὑπαπαντῆς «... τοῦ πρὸς αὐτὸν χρησιμοῦ δέ, Συμεὼν τὸ πέρας δεξάμενος, εὐλογῶν τὴν Παρθένον Μαρίαν τὰ τοῦ πάθους σύμβολα, τοῦ ἐξ αὐτῆς προηγόρευσεν».

Τὸ θέμα εἰκονίζεται εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Κύπρου κατὰ τρόπον ἱεροπρεπῆ καὶ μνημειώδη μετὰ τὴν Θεοτόκον εἰς τὸ μέσον κατ' ἐνώπιον, τοὺς ἀγγέλους ἐκατέρωθεν προσκλίνοντας μετὰ ὁμοιόμορφον κίνησιν, τὸν δὲ Χριστὸν μετὰ τὰς παραδεδωμένας χειρονομίας, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα εἰ-

1 O. WULFF - M. ALPATOV, Denkmäler der Ikonenmalerei, Dresden 1925, σ. 222 - 223.

2 PH. SCHWEINFURTH, Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930, σ. 403.

3 L. MIRKOVIC, Die italobyzantinische Ikonenmalerfamilie Rico, ἐν Actes du IV Congrès intern. des études byzantines, II, Sofia 1936, σ. 129 (Bull. de l'Institut archéol. Bulgare, X, 1936).

4 A. ΕΥΓΓΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μουσεῖον Μπενάζη, Κατάλο-

γος τῶν εἰκόνων, Ἀθήναι 1936, σ. 72.

5 L. MIRKOVIC, ἑ.ἀ. εἰκ. 165.

6 A. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἀρχεῖον βυζαντινῶν μνημείων, Δ', 1938, εἰκ. 94. βλ. καὶ Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 117².

7 Περὶ τοῦ τύπου τούτου πρβλ. V. LAZAREV, Studies in the Iconography of the Virgin (Art Bulletin XX, 1938, σ. 42) ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

λητάριον διὰ τῆς ἀριστερᾶς· ὁ τρόπος ὅμως καθ' ὃν ἡ Θεοτόκος βαστάζει τὸ παιδίον εἰς τὴν ἀγκάλην διὰ τῶν δύο χειρῶν, ἡ τεθλιμμένη ἔκφρασις τῆς φυσιογνωμίας τῆς καὶ τὸ παιδικὸν κάθισμα τοῦ Χριστοῦ μὲ διεσταυρωμένους τοὺς γυμνοὺς πόδας ἐκδηλώνουν τὴν ἀνθρωπιστικὴν τάσιν τῆς Κομνηνείου τέχνης.

Τὸν 14ον αἰῶνα τὸ θέμα μετατρέπεται ἐλευθέρως, προσλαμβάνον δραματικὴν ἔκφρασιν. Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τῆς Ζίτσα, Κοπ̃σε καὶ Καστοριάς ἡ Θεοτόκος ἴσταται πλαγίως ἀριστερὰ προσατενίζουσα τὸν πρὸ αὐτῆς ἄγγελον, πρὸς τὸν ὁποῖον καὶ τὸ παιδίον στρέφει ἀποτόμως τὴν κεφαλὴν, ἀπλῶνον μὲ ἔντρομον κίνησιν τὰς δύο χεῖρας πρὸς τὴν Μητέρα.

Αἱ φορηταὶ εἰκόνες τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, εἰς τὰς ὁποίας πάντοτε ἡ Θεοτόκος παρίσταται ἐν προτομῇ, παρουσιάζουν εἰκονικὴν καὶ τυποποιημένην τὴν παλαιολόγειον παραστατικὴν σύνθεσιν, διατηροῦσαι τὴν στροφὴν τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν ἄγγελον καὶ τὴν θέσιν τῶν δύο αὐτοῦ χειρῶν εἰς τὴν χεῖρα τῆς μητρὸς ἀλλ' ἐν ἐπισήμῳ καὶ ἡρέμῳ στάσει.

Οἱ παριστάμενοι ἄγγελοι εἶναι πανταχοῦ δύο εἰς ἰσορρόπους στάσεις, ὅπως εἰς τὸν ἀρχικὸν κομνηνεῖον τύπον.

Ἡ τελευταία αὕτη φάσις τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους, ἡ φέρουσα συχνὰ τὴν ἐπιγραφὴν «*Ἀμόλυντος*», δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ ἐκ Κρήτης Ἀνδρέου Ρίτζου, ὡς δέχονται οἱ Wulff καὶ Schweinfurth. Τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν παράδειγμα τοῦ τύπου εἶναι ἡ ἐκ Κρήτης μεταφερθεῖσα τὸ 1498 εἰκὼν εἰς Ἁγ. Ἀλφόνσον τῆς Ρώμης, ἱκανῶς ἐπισκευασμένη¹.

Δύο ὁμοιόταται εἰκόνες τοῦ Ἀνδρέου Ρίτζου, ὑπογεγραμμέναι λατινιστί, φυλάσσονται εἰς τὴν Πινακοθήκην τῆς Πάρμας καὶ τὸ μουσεῖον Bandini Fiesole (πρότερον εἰς Uffizi Φλωρεντίας)².

Πανομοιότυπα δὲ ἀντίγραφα αὐτῶν ὑπάρχουν πλεῖστα εἰς Μουσεία καὶ ναοὺς τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος.

Ἄγγελοι κρατοῦντες τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους ἐμφανίζονται προσέτι εἰς τὸ παλαιολογεῖον ἐποχῆς θέμα τοῦ «*Ἀναπεσόντος*», ἥτοι τοῦ κοιμωμένου Ἑμμανουήλ³, ὅπερ ἐλήφθη ἐξ ἐπεισοδίου τῆς φυγῆς εἰς Αἴγυπτον (ΓΕΝ. μθ' 9) καὶ συμβολίζει τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ, καθὼς καὶ εἰς μεμονωμένον παράδειγμα τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου τοῦ Χριστοῦ τῆς αὐτῆς πιθανῶς ἐποχῆς ὡς σύμβολον τοῦ υπερνικηθέντος σταυρικοῦ θανάτου⁴.

Ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀρακιώτισσας μὲ τὸν ἑλληνικὸν ἀφ' ἑνὸς τύπον τοῦ ὡραίου ὡοειδοῦς προσώπου, ἡ ἐπιμελὴς πλάσις τοῦ ὁποίου διὰ μέσων τόνων πρασίνης σκιᾶς καὶ ροδίνου χρώματος ἀποδίδει ἀπτικῶς τὴν στρογγυλότητα καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν πλαστικὴν γραμμικότητα τῆς σταθερᾶς πτυχολογίας, περιοριζομένης εἰς τὰς κυριωτέρας, παρουσιάζει καθαρωτέρους

1 G. GEROLA, Monumenti veneti nell'isola di Creta, II Venezia 1908, σ. 304 εἰκ. 373.

2 O. WULFF - M. ALPATOV, ἑ.ἀ. εἰκ. 95, σ. 291 καὶ S. BETTINI, La pittura di icone cretese - veneziani e i madonneri, 1933, σ. 19 πίν. I.

3 G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 1151-2 (εἰς ναὸν Περιβλέπτου)· πρβλ. N. OKUNEV ἐν L'art byzantin chez les Slaves, Paris 1950, πίν. XXXV (τοιχογρ. ἐν Lesnovo) κ.ἀ.

4 Βλ. O. WULFF - M. ALPATOV, ἑ.ἀ. σ. 223.

τοὺς κλασικίζοντας χαρακτηῖρας, τοὺς ἰδιάζοντας εἰς τὴν πρόϊμον Κομνήνειον ἐποχὴν μᾶλλον παρὰ εἰς τὴν ὑστεροκομνήνειον. Τὸ ὑπερβολικῶς ἐν τούτοις λεπτόν, εὐθύ καὶ ὑψηλὸν σῶμα τῆς Θεοτόκου, ἡ μονοκόμματος διαγραφὴ ὁλοκλήρων τῶν ποδῶν τῶν ἀγγέλων, ἡ ἰδιάζουσα ρευστότης τῆς πτυχολογίας καὶ οἱ ἀλλεπάλληλοι στροβιλισμοὶ καὶ κυματισμοὶ τῶν ἄκρων τῶν ἐνδυμάτων των, ἅτινα εἰς ἄλλας τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ εἶναι πολὺ ἐντονώτερα, προδίδουν σχέσεις πρὸς τὰ σύγχρονα μνημεῖα ἐπαρχιακῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὅπως εἶναι τὰ μωσαϊκά τοῦ Μονρεάλε τοῦ Παλέρμου (1180) καὶ τῶν τρούλλων τοῦ ἀγίου Μάρκου, ὡς καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ladoga Ἀρχάτσι (1189) καὶ Neredizi τῆς Ρωσίας (1199), εἰς τὰ ὅποια ἐν τούτοις ἡ τάσις πρὸς τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὸν «μανιερισμὸν» εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα. Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Κύπρου διατηροῦν καθαρώτερα τὴν μεγάλην κληρονομίαν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὸ αἶσθημα τῆς πλαστικότητος, τὸ ὁργανικὸν σχέδιον εἰς τὴν γραμμὴν, τὴν ἐλαφρότητα τῆς κινήσεως καὶ τὴν φωτεινὴν διαύγειαν τοῦ χρώματος, διὰ τῶν ὁποίων καταφαίνεται ἡ πλησιεστέρα ἐπαφὴ των πρὸς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ENCORE LE TRIBUNAL DE L'HEBDOMON

Trente ans d'une amitié sans nuage, sous le ciel pur d'Athènes moins exceptionnelle qu'ailleurs, me permettent de joindre ici ma peine à celle de mes confrères Hellènes au pied de la stèle de Georges Oikonomos. Par son immense labeur, par une parfaite courtoisie dans sa parole et dans ses écrits il s'était assuré une place de premier rang dans la science internationale. Au courant de tout et toujours de judicieux conseil, rien de ce qui touchait l'archéologie, l'histoire, la langue, la vie grecque à toutes les époques ne lui était étranger. La race de tels saints laïques, heureusement, n'est pas éteinte à Athènes: celui qui a repris le flambeau possède également les hautes qualités qu'ont su reconnaître ses pairs lorsqu'ils ont appelé M. Anast. Orlandos au secrétariat général de l'archéologie en Grèce: que les Dieux lui accordent un plus long encore et aussi constant succès!

*
* *

L'appréciation favorable qu'ont naguère portée sur ma publication de l'Hebdomon¹ mes confrères de la Société archéologique d'Athènes², dont l'opinion fut partagée par les divers recenseurs de l'époque, m'engage à reprendre dans le tome consacré à la mémoire de G. Oikonomos un des problèmes alors posés, celui du Tribunal impérial de l'Hebdomon.

Après six ou sept années de réflexion³, en effet, la Revue Archéologique vient de publier de cet ouvrage un compte rendu original, puisqu'il diffère de tous les précédents⁴, signé de son rédacteur en chef, M. CH. PICARD. Si l'on con-

1 Contribution à la topographie de l'Hebdomon, Recherches françaises en Turquie, 3e fascicule. Un vol. grand in 4°, 60 p., 40 fig., 8 planches. E. de Boccard, Paris 1945.

2 J'en conserve avec soin les précieux témoignages, lettres et discours, articles de journaux et de revues.

3 L'ouvrage, à l'impression depuis 1939 (cf. BCH. 1939, p. 281, n. 1 et 282, n. 1 et 2; Contribution, Avant-propos, p. 1) ne put paraître qu'après la libération de la France, en 1945. Le compte rendu de la Revue archéologique, 1951, II, p. 105-107, a paru en 1952. La date de ma Contribution y est at-

tribuée deux fois par erreur à l'année 1946 (p. 105).

4 Cf. Revue Arch., p. 106: «Il est fâcheux que des recenseurs distraits ou pressés aient parfois commis l'erreur (cf. Rev. hist., 203, 1950, p. 328 [L. BRÉHIER]; Journ. Savants, 1946, p. 181 [A. MERLIN]) de souscrire plus ou moins à une pseudo-identification [du Tribunal de l'Hebdomon], qui nous ramène en arrière, non seulement des Thrakika de 1938-39 [j'ajoute: *qui sont du même avis que moi*], mais du travail d'H. GLÜCK, Hebdomon [j'ajoute encore: *lequel n'en dit pas un mot*]». On pourrait considérablement allonger la liste des «recenseurs distraits ou pressés» et leur adjoindre évidemment

sidère objectivement cette recension, en laissant à son auteur le handicap de sa mauvaise humeur qui n'a plus l'intérêt de la nouveauté¹, on n'y trouvera sans doute que peu de chose à glaner. Négligeant donc certains termes excessifs² et les griefs mineurs³, je retiendrai seulement ici, avec le regret de ne pas voir inscrit à côté du mien le nom de Th. Macridy sur la couverture du tome III des Recherches françaises en Turquie, la définition de la ruine où j'ai cru reconnaître les vestiges du Tribunal de l'Hebdomon, comme «visiblement un fragment médiocre d'une quelconque enceinte» (p. 105).

Sur le premier point, M. Picard a bien raison de conseiller à ses lecteurs de se reporter aux deux articles publiés par TH. MACRIDY dans la revue grecque *Thrakika*⁴. Car ceux qui ont pris soin de le faire n'ont pas manqué de comprendre pourquoi son nom avait passé de la couverture ancienne de la collection à la première ligne du texte de ma *Contribution*. Et ils ont dû penser aussi que, ne partageant guère les opinions de Macridy—qui, je regrette sincèrement que M. Picard m'oblige à le souligner, avait publié ses articles à mon insu en utilisant un certain nombre de photographies et d'observations qui ne lui étaient pas personnelles, alors que la publication des fouilles françaises de l'Hebdomon était explicitement réservée à la mission française⁵,—j'aurais pu être plus sévère dans

les confrères byzantinistes de M. Picard qui ont accordé *proprio motu* à ma *Contribution* un prix de 5.000 francs de l'Académie des Inscriptions, sur la Fondation Schlumberger.

1 Depuis l'«inhabituel rapport» du temps de l'occupation, C. R. Acad. Inscr. 1941, p. 142 sq. ont paru le mémoire de la Rev. hist., 1948, p. 1 sq. et 189 sq., qui a produit les remous que l'on sait, et, récemment, l'entrefilet de la Rev. Archéol., 1950, II, p. 123, où le directeur de l'École française d'Athènes est accusé d'avoir «gravement mutilé», «truqué» ou «tronqué» le discours de M. H. Grégoire aux fêtes athéniennes du Centenaire de l'École pour y supprimer le nom de M. Picard, alors que le texte officiel de ce discours, remis par l'orateur lui-même, se trouve conservé dans les archives de l'École, où chacun peut vérifier, comme je l'ai fait, qu'on l'a publié sans y changer un iota BCH, 1946, Suppl., p. 30.

2 Je dois reconnaître à ma confusion qu'à notre époque où la quantité et la masse l'emportent, au temps des romans fleuves, des mémoires massives, voire des manuels fleuves ou catalogues, ma *Contribution* de soixante pages in 4° pouvait paraître «mince», mais non pas, de l'avis général, «à tous points de vue».

3 Pour l'église Saint-Jean-Baptiste, j'ai préféré ne pas faire établir par un architecte une restitution de fantaisie, l'état de la ruine, qui a servi de carrière publique, et la présence d'une

maison moderne (cf. ma pl. III) n'en permettant pas d'autres. Aussi le sujet d'étude transmis par mon incompetence en «procès-verbal d'abandon» (p. 106) à l'attention des jeunes chercheurs n'est-il nullement cette restitution, mais l'étude d'ensemble des pavements en mosaïque des églises byzantines. M. PICARD l'esquisse (p. 107) en regrettant que ma publication (de 1945) n'ait pas tenu compte de celle d'Olynthe (de 1946) et en élucidant le dispositif «planétaire» des douze disques de la mosaïque protobyzantine par des exemples pris dans l'Italie du XIVe et du XVe siècles après J.-C. (mosaïques de Pise et de Sienne). Quant à la restitution et au commentaire des inscriptions de la colonne de Théodose et de la croix pattée de la poudrerie, le censeur les passe sous silence en renvoyant de même aux *Thrakika* et à Glück (p. 107).

4 ΘΕΟΔΩΡΟΣ Κ. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Τὸ Βυζαντινὸν Ἑβδομόν καὶ αἱ παρ' αὐτῷ Μοναὶ Ἀγίου Παντελεήμονος καὶ Μάμαντος, *Θρακικά*, X, 1938, p. 137-138 et XII, 1939, p. 35-80. Cf. *Contribution*, p. 1, n. 2: «La publication de ce travail a rendu sans objet la collaboration, précédemment prévue, de son auteur au présent fascicule».

5 Lettre au Général Charpy, commandant le Corps d'occupation français de Constantinople, de la main même de Macridy, signée Halil bey, directeur général des Musées turcs, du 16 décembre 1922, publiée *Contribution*, p. 3, n. 2.

mes appréciations, toujours impartiales, sur son travail¹.

*
*
*

Il est pourtant un détail sur lequel je partage l'avis de Th. Macridy, c'est la localisation, à l'entrée orientale de la bourgade moderne de Macrikeuy, du Tribunal impérial de l'Hebdomon, dont mon recenseur entend m'attribuer à moi seul la paternité «originale», mais, paraît-il, «à classer parmi les plus ruineuses»

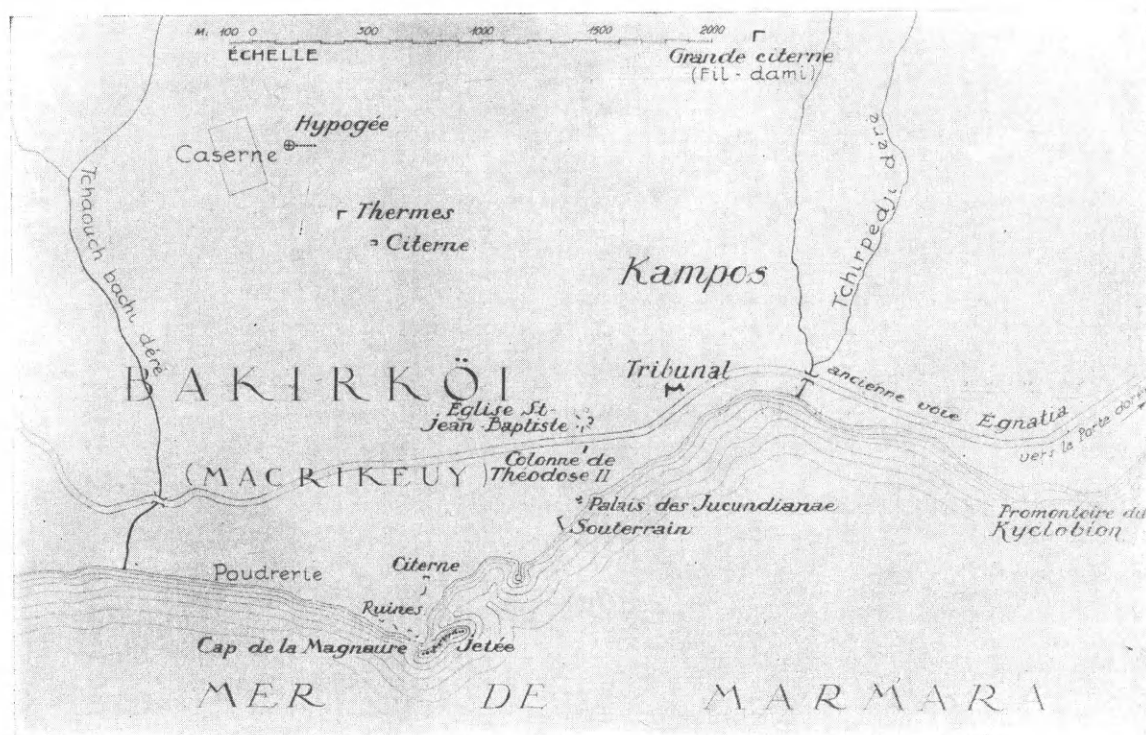

Fig. 1. Plan général des ruines de l'Hebdomon.

(p. 106). Nous avons plusieurs fois, Macridy et moi, étudié et discuté le problème sur le terrain² et finalement reconnu que l'hypothèse, qu'il appuyait de sa bonne connaissance de la topographie locale, s'accordait parfaitement (figure 1) avec l'identification de la grande plaine du Champ de Mars, le Kampos³, des églises et du palais impérial voisin, qui porte parfois le nom même du Tribunal⁴.

¹ On verra, *Contribution*, p. 1, n. 1 à 4; p. 10 et n. 1; p. 12, n. 4; p. 15, n. 1; p. 17, n. 2; p. 21, n. 1 et 3; p. 31 et n. 1 et 8; p. 32, n. 6; p. 43, n. 3 et 4; p. 48, n. 4; p. 51, n. 1, etc., que, malgré nos nombreuses divergences graves («peu de nouveautés en tout cela, dit M. PICARD, p. 106, depuis les *Thrakika* de 1938-1939»), je ne me suis jamais départi de la correction due à un collègue plus âgé et par certains côtés très méritant.

² Au temps où je me trouvais à Constantinople comme conseiller technique des fouilles françaises

(GULHANÉ - Manganès, Hebdomon, Protésilas, Eléonte), c'est à dire de décembre 1922 (*Contribution*, p. 3, n. 3) à septembre 1923 (départ du Corps d'occupation français).

³ La localisation du Kampos à l'ouest de Macrikeuy, tentée par le P. J. Thibaut (cf. *Contribution*, p. 6, n. 5), ne s'accorde pas avec l'identification indiscutable, à l'est de la localité, des églises et du palais impérial de l'Hebdomon.

⁴ Cf. BCH, 1939, p. 284, n. 3; *Contribution*, p. 44, n. 9 (palais du Tribunal).

Nous avons donc cru pouvoir retrouver, dans la seule ruine byzantine de quelque importance repérable entre le Kampos et le quartier impérial, les vestiges du Tribunal du Kampos. Cette ruine est à vrai dire assez délabrée, difficile d'accès à cause des broussailles, et, pour diverses raisons, elle ne put être fouillée : c'est donc avec toutes les réserves nécessaires¹ que j'ai, pour ma part, proposé d'y voir les restes du fameux Tribunal.

Il s'agit essentiellement (figure 2) d'un mur incurvé, d'environ 43 mètres de

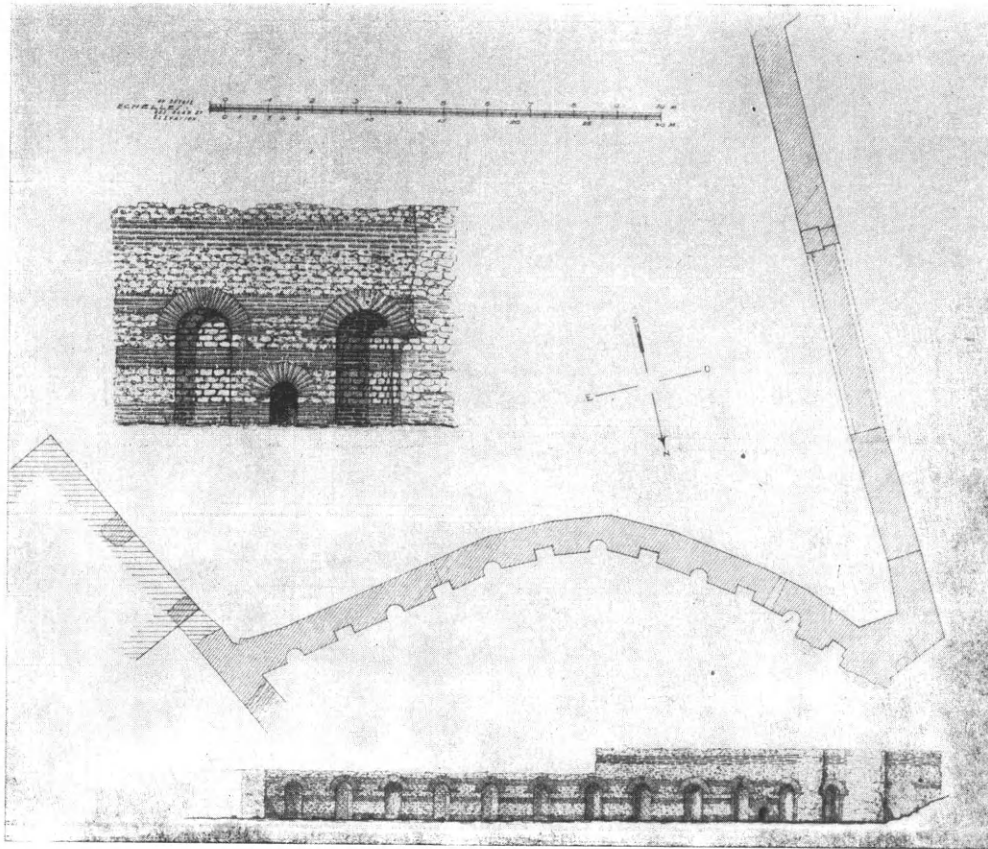

Fig. 2. Plan schématique des vestiges du Tribunal (?) de l'Hebdomon.

corde, dont la face est tournée vers ce large espace plan où l'on reconnaît le Kampos, pourvu, à son autre extrémité, de l'immense citerne de Fil-dami, indispensable à un camp². Ce mur³, orienté E.S.E. - O.N.O., vient buter à droite et à gauche contre deux murs différents, moins soignés, qui, prolongés, arriveraient à se rencontrer en ménageant peut-être une face tournée aussi vers la plaine, mais orientée plus exactement au nord. La face N. du mur courbe, dont l'épaisseur moyenne est de 2m. 40 et la hauteur au-dessus du niveau de la plaine de cinq

¹ Cf. *Contribution*, p. 10 et n. 1.

² *Contribution*, p. 6, fig. 1.

³ Le détail de l'appareil de ce mur est précisé. *Contribution*, p. 8 sq.

mètres¹, est décorée de douze niches, de plan alternativement rectangulaire et demi-circulaire, assez profondes pour abriter des statues—d'empereurs probablement ou de personnages notables². Le revers de ce mur limite un terre-plein surélevé auquel on pouvait accéder aisément par le sud³. Au reste, les cérémonies d'investiture militaire revêtant un caractère exceptionnel, divers accès pouvaient être ménagés, comme pour les Rostres impériaux du forum romain ou pour nos fêtes modernes de plein air, par des emmarchements provisoires⁴ conduisant à une estrade assez solide pour apaiser les «légitimes inquiétudes» attribuées par M. Picard «pour leur stabilité présente et future» aux empereurs byzantins et à leur cortège de généraux.

Voilà comme se présente à un observateur impartial ce mur byzantin que l'on peut voir à l'entrée de Macrikeuy, à droite pour qui vient de Constantinople.

Or comment le définit mon savant contradicteur? Au vrai, il n'a pas assez de termes méprisants pour le stigmatiser, ce «mauvais mur», «nullement indépendant», «cintré, haut d'une étroitesse significative» (p. 105), «pauvre tronçon, zigzaguant, et continu» (p. 106), trop mince, lui aussi, pour clore un tribunal de camp: M. Picard n'en veut faire qu'une enceinte et encore pas des meilleures, «un fragment médiocre d'une quelconque enceinte». Il n'y a, paraît-il, qu'à regarder ce mur, à «en croire ses yeux» et partir convaincu.

S'il s'agissait d'un archéologue moins averti que M. Picard, je dirais qu'une telle explication, qui est celle de la facilité,—donc fort peu dans sa manière—me semble une énormité en matière d'architecture, byzantine ou autre. Qu'on ait utilisé des murs médiocres préexistants pour limiter sur les flancs le *suggestus* édifié, ou réédifié, en même temps que le grand mur à niches, c'est possible. Mais *ni la forme, ni la décoration* du mur concave n'autorisent à y voir un élément quelconque de rempart ou d'enceinte.

Sur la forme concave de ce mur, je m'en tiens à ce que j'ai écrit déjà⁵, qui a été contesté par M. Picard sans argument probant.

Quant à la décoration de la face du mur par une **alternance** de niches rectangulaires et demi-circulaires, on doit, semble-t-il, la rattacher à un type de mur bien connu, le *pulpitum* des théâtres romains, qui en est fréquemment pourvu. C'est une nouvelle analogie à ajouter à ce qui été précédemment noté⁶ sur les rapports entre les salles de spectacle et les édifices publics, de l'ordre politique ou judiciaire, où la parole—tribune ou tribunal—tient les premiers rôles.

La raison d'être de ces niches a été précisée de façon lumineuse par des re-

1 La muraille à niches ne subsiste à l'est que sur une hauteur de trois mètres environ.

2 Nous en avons sans doute le précieux témoignage dans le texte de Themistios, analysé *Contribution*, p. 11 et récusé sans explication par M. PICARD (p. 105).

3 Le terre-plein en arrière du mur courbe se

trouve encore à un niveau supérieur d'environ 2m. 50 (au centre) à celui de la plaine. Des canaux traversaient le mur pour permettre l'assèchement du terrain situé devant la façade.

4 Cf. BCH, 1939, p. 277, n. 4.

5 BCH 1939, p. 275 sq. 1942-43, p. 346-7.

6 BCH, 1939, p. 276.

cherches récentes sur l'intelligibilité et en particulier l'«audibilité» dans les salles de spectacle. Ce sont les lois de l'acoustique, empiriquement reconnues et mieux précisées de siècle en siècle par les constructeurs des théâtres antiques, qui, entre autres, ont motivé cette alternance de niches rectangulaires et demi-circulaires sur la face du mur devant lequel, ou, plus généralement, au-dessus duquel parlaient les acteurs. Les niches étaient, en effet, destinées avant tout, à étouffer ou atténuer les bruits parasites et empêcher les indésirables «échos perturbateurs» de venir brouiller et défigurer la voix des acteurs — ou des orateurs.

Voici, d'ailleurs, l'avis autorisé d'un technicien, étayé sur de nombreuses expériences scientifiquement conduites dans les tréâtres antiques avec les *logatomes* et la *cuve à rides*¹: «Nous avons pu étudier par les mêmes méthodes le rôle du «pulpitum», le mur qui termine en avant le plancher de la scène. Ce mur, dans tous les théâtres, est formé de niches à peu près jointives et alternativement semi-circulaires et rectangulaires (Carthage, Pompéï, Vaison², etc.). Le rôle de ces niches, qui a souvent paru mystérieux, est, comme pour les décrochements du mur de scène, de diffuser les sons, qu'il s'agisse des sons provenant directement du chœur placé dans l'orchestra, ou de ceux qui ont été réfléchis une première fois sur les gradins de pierre. Les échos gênants sont supprimés»³.

Le mur à niches de Macrikeuy, du haut duquel ont pu s'adresser aux soldats les empereurs et les chefs militaires byzantins, semble bien se rattacher aux mêmes traditions constructives. Les «échos gênants» et les rumeurs assourdies de l'armée—écoutant ou défilant dans la vaste plaine—venaient s'amortir contre la haute muraille concave à niches décorées de statues, qui limitait et soutenait la butte, le *sublime tribunal*⁴, l'ἑσχατιὸν περιφανεστέραν⁵ de l'Hebdomon.

*
* *

Concluons simplement:

1) Pour les vestiges byzantins de l'entrée orientale de Macrikeuy, l'hypothèse du moindre effort «fragment médiocre d'une quelconque enceinte», qui élimine une ruine embarrassante en la classant au hasard dans une série vaste et mal définie, n'explique en aucune manière le mur concave à niches de l'Hebdomon.

¹ FRANÇOIS CANAC, L'acoustique des théâtres antiques *Revue scientifique*, 89, 1951, p. 151 et 156 sq. On trouvera dans cette étude, expliqués par des nécessités acoustiques, le rôle du mur de fond, celui des portes et couloirs latéraux, du plancher de scène, de la position de l'acteur, etc.

² FR. CANAC ajoute, dans son étude intégralement publiée, Ostie, Vienne, en précisant (p. 159) qu'il s'agit essentiellement des grands édifices de pierre de l'époque romaine. Les murs à *pinakes* des théâtres antérieurs avaient également le rôle

d'absorbeurs de sons.

³ *Annales du Centre Universitaire Méditerranéen*, II, 1947-48 p. 244 (résumé d'une conférence faite à Nice le 8 janvier 1948 sur l'acoustique des théâtres antiques. Étude des théâtres d'Orange et de Vaison).

⁴ CLAUDIEN, In Rufinum, II, v. 382; *Contribution*, p. 12.

⁵ THEMISTIOS, Orat. XVI, éd. Dindorf, VI, p. 99; *Contribution*, p. 11.

2) M. Picard ne propose — et pour cause — aucune autre localisation du Kampos ni du Tribunal de l'Hebdomon.

3) La critique personnelle, négative et volontairement malveillante, qui embrouille les problèmes et les esprits et décourage les chercheurs, devrait être bannie des revues dites scientifiques, petites et grandes: de la discussion ainsi menée, ainsi malmenée, je l'ai rappelé récemment¹, jaillit rarement la lumière. L'attaque discourtoise attire la réplique désagréable. Ne serait-il pas mieux de se tenir toujours dans les limites de la μετριότης que prônaient les anciens Grecs?

ROBERT DEMANGEL

¹ Cf. mon article des Mélanges Merlier, De la critique en bibliographie (Athènes, 1952).

ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΕΚ ΔΩΔΩΝΗΣ

Ὑπὸ τοῦ Καραπάνου ἤδη, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἀνέσκαψεν ἐν Δωδώνῃ καὶ ἐβεβαίωσε διὰ τῶν εὐρημάτων τὴν ὀριστικὴν τοποθέτησιν αὐτῆς, εὐρέθησαν ἐκεῖ πολλαὶ ἐπιγραφαὶ σχέσιν ἔχουσai πρὸς αὐτὸ τὸ μαντεῖον. Αὗται εἶναι χαραγμέναι ἐπὶ μολυβδίνων ἐλασμάτων κυρίως καὶ περιεῖχον ἐρωτήσεις ἰδιωτῶν μάλιστα, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ πόλεων, πρὸς τὸν Δία καὶ τὴν συμπάρεδρον αὐτοῦ Διώνην, περὶ διαφόρων ζητημάτων ἀφορώντων εἰς ὑποθέσεις των, περὶ τῶν ὁποίων ἐζήτουν τὴν γνώμην τῶν θεῶν¹. Καὶ κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἐνεργουμένας ἐκεῖ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ 1929 ἀνασκαφὰς εὐρέθησαν πολλαὶ ὅμοιαι ἐπιγραφαί². Μεταξὺ ἄλλων εὑρον κατὰ τὸ θέρος 1952 καὶ τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην, τὴν ὁποίαν διὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς περιγράφω ἐνταῦθα τιμῶν τὴν μνήμην διαπρεποῦς ἐργάτου τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τοῦ ἀοιδίμου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου.

Τὰ ἐπιγεγραμμένα ταῦτα ἐλάσματα εὐρίσκονται συνήθως κατατεμαχισμένα εἰς μικρὰ τμήματα καὶ μάλιστα παραμορφωμένα ὥς ἐκ τῆς μαλακῆς καὶ εὐφθάρτου ὕλης αὐτῶν, ἀλλ' ἐνίοτε ὅμως εἶναι συνεπτυγμένα, ὅποτε σώζονται καλῶς. Εἰς τοιαύτην καλὴν τύχην ὀφείλεται καὶ ἡ καλὴ κατάστασις τῆς περὶ ἧς πρόκειται ἐπιγραφῆς, εὐρεθείσης συνεπτυγμένης κατὰ τὸ πλάτος αὐτῆς εἰς μικρὸν τετράγωνον σχῆμα.

Κατὰ τὴν διάπτυξιν παρουσιάσθη ἐπίμηκες ἔλασμα ἐκ μολύβδου, τοῦ ὁποίου αἱ δύο μακრაὶ πλευραὶ καμπυλοῦνται ἐλαφρῶς περὶ τὸ μέσον. Μῆκ. 0,15 μ., πλάτ. 0,028 μ. (εἰκ. 1).

Ἐν τῇ παρακειμένη φωτογραφικῇ ἀπεικονίσει διακρίνονται αἱ ἐκ τῆς συμπτύξεως προξηνηθεῖσαι βλάβαι τῆς κάτω ἀκμῆς καὶ αἱ ἀνωμαλῖαι τῆς ἐπιφανείας μετὰς αὐλακώσεις αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι μάλιστα δυσχεραίνουν τὴν ἀνάγνωσιν τῶν γραμμάτων. Διὰ τοῦτο παραθέτω καὶ γραμμικὸν σχέδιον ἀποδίδον ὅπωςδῆποτε καλῶς

1 Κατὰ τοὺς τελευταίους μάλιστα αἰῶνας τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου ὁ ΠΛΟΥΤ., Περὶ τῶν ἐκκελευσμάτων χρηστηρίων 413 Β μᾶς λέγει πόσον εἶχον καταπέσει τὰ μαντεῖα :... τὸν τρίποδα καταπιπλάμενον αἰσχροῦν καὶ ἀθέων ἐρωτημάτων, ἃ τῷ θεῷ προβάλλουσιν οἱ μὲν ὡς σοφιστοὶ διάπειραν λαμβάνοντες, οἱ δὲ περὶ θησαυρῶν ἢ κληρονομιῶν ἢ γάμων παρὰ νόμων διερωτῶντες... καὶ ΠΛΟΥΤ., Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν

ἔμμετρα 408 C : οὐ γὰρ ὁ δεῖνα κατέβαινε περὶ ὧν ἡς ἀνδραπόδου χρησόμενος... καὶ αὐτ. 408 C : ἀλλ' ἐπὶ πράγμασι μικροῖς καὶ δημοτικοῖς ἐρωτήσεσι οἷον ἐν σχολῇ προτάσεις «εἰ γαμητέον» «εἰ πλευστέον» «εἰ δανειστέον».

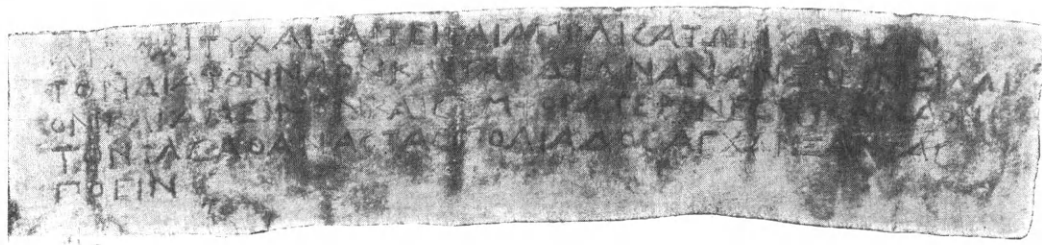
2 ΠΑΕ, 1929 σ. 122 - 129, 1931 σ. 89 - 91, 1932 σ. 51 - 52. Ἑπειρωτ. Χρονικὰ Γ' 1935 σ. 252 - 260.

τὸ πρωτότυπον, ἐκτελεσθὲν ὑπὸ τῆς σχεδιαστρίας Λίδος Ζ. Φεδέρωφ, τὴν ὁποίαν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης (εἰκ. 2).

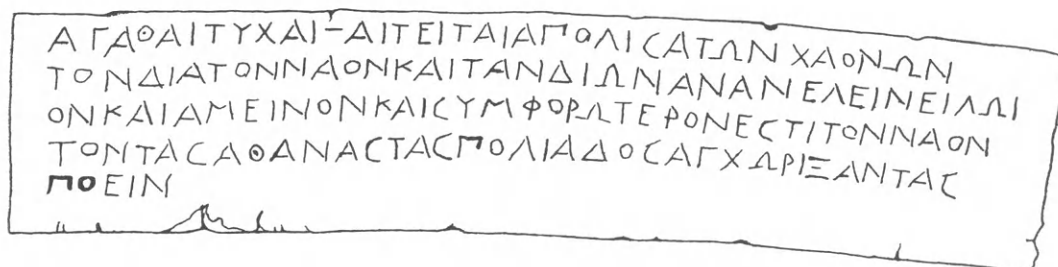
Τὸ κείμενον ἐν μεταγραφῇ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀγαθὰ τύχα—Αἰτεῖται ἡ πόλις ἡ τῶν Χαόνων
τὸν Δία τὸν Νάον καὶ τὰν Διώναν ἀνελεῖν εἰ λώ-
ον καὶ ἄμεινον καὶ συμφορώτερόν ἐστι τὸν ναὸν
τὸν τᾶς Ἀθάνας τᾶς Πολιάδος ἀγχωρίζαντας
ποεῖν.

Μετὰ τὴν συνήθη ἐπίκλησιν ἀγαθὰ τύχα τοῦ πρώτου στίχου ἀκολουθεῖ ὀρι-
ζοντία διαχωριστικὴ γραμμὴ, μετὰ τὴν ὁποίαν ἄρχεται ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς ἐρώτησις.

Εἰκ. 1. Μολύβδινον ἔλασμα μετ' ἐπιγραφῆς.

Εἰκ. 2. Σχέδιον τῆς ἐπιγραφῆς εἰκόνος 1.

Τὰ γράμματα εἶναι χαραγμένα δι' ὀξέος ὀργάνου ἄνευ αὐστηρᾶς κανονικότη-
τος καὶ μετὰ τινος προσπαθείας στοιχηδὸν ἐμφανίσεως. Σημειωτέον ὅτι τὸ ο καὶ τὸ
θ εἶναι πάντοτε μικρότερα τῶν λοιπῶν γραμμάτων, ὡς ἐνίοτε καὶ τὸ τ, τὸ σ δη-
λοῦνται διὰ καμπυλογράμμου ἡμικυκλίου ὀρθίου πρὸς δεξιὰ, τὸ ὁποῖον ὅμως σχη-
ματίζεται μᾶλλον διὰ τεσσάρων γραμμῶν.

Στίχ. 2: ἀνελεῖν τοῦ ἀναιρεῖν = δίδειν χρησμόν, ὡς: ΠΛΑΤ. Νόμ. 914Α μαν-
τείας ἀναιρεῖν.

Στίχ. 4: ἀγχωρίζαντας τοῦ ἀγχωρίζω, δωρικῷ τύπου τοῦ ἀναχωρίζω = μετα-
τοπίζω, ἀποσύρω: Ἡρόκλειοι πίνακες C.I.G. 5774 στ. 56: ἀνχωρίζαντες (τὸν ὄρον)
ἀπὸ τᾶν ἀποροῶν ἐς τὰν Εἰδίαν γᾶν καὶ στίχ. 53: ... ἐστάσαμεν δὲ καὶ ὄρων... ἓνα μὲν
... ἀνχωρίζαντες κτλ.

Ἡ πόλις τῶν Χαόνων ζητεῖ ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης,
τὸν Δία τὸν Νάον καὶ τὴν Διώναν, νὰ χρησιμοδοτήσουν, ἂν πρόπει νὰ μετατο-

πίσουν τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πολιάδος καὶ νὰ τὸν κατασκευάσουν περαιτέρω.

Ὁ Ζεὺς ἐλατρεύετο ἐν Δωδώνῃ ὡς Νάϊος ἢ Νάος, περὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ὁποίου ποικίλαι ἐξεφράσθησαν γινῶμαι¹.

Ἐδῶ ἐρωτᾷ τὸ μαντεῖον οὐχὶ ἰδιώτης, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πόλις τῶν Χαόνων, ὡς γνωρίζομεν τοῦτο καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιγραφῶν τῆς Δωδώνης, κατὰ τὰς ὁποίας καὶ πόλεις καὶ κοινὰ καὶ λαοὶ ἐζήτουν τὴν γνώμην τῶν θεῶν ὡς π.χ. οἱ Κορχυραῖοι CARAPANOS, Dodone et ses ruines πίν. XXXIV, 4, τὸ Θεσσαλικὸν κοινὸν τῶν Μονδαιατῶν αὐτ. πίν. XXXIV, 1, ἡ πόλις τῶν Ταραντίνων κτλ.

Οἱ ἀναφερόμενοι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ Χάονες εἶναι ἐκ τῶν μεγαλυτέρων φύλων τῆς Ἡπείρου, τὸ ὁποῖον κατεῖχε τὴν δυτικὴν παραλίαν αὐτῆς ἀπὸ τῶν Κεραυνίων ὁρέων μέχρι τοῦ ποταμοῦ Θυνάμιδος, τοῦ σημερινοῦ Καλαμᾶ. Οἱ Χάονες ἐπεκράτησαν τῆς Ἡπείρου πρὸ τῶν Μολοσσῶν².

Πόλις τῶν Χαόνων θὰ νοῆται ἀσφαλῶς ἐδῶ ἡ Φοινίκη, τῆς ὁποίας ἡ θέσις εἶναι βεβαία εἰς τὸ σημερινὸν χωρίον Φοινίκι πρὸς νότον τοῦ Δελβίνου τῆς Β. Ἡπείρου, τὸ διατηρήσαν τὸ ἀρχαῖον ὄνομα. Τῆς ἀρχαίας Φοινίκης σώζονται θαυμαστὰ τεῖχη ἐπὶ τοῦ ὑπερθεῖν λόφου καὶ ἔχουν εὐρεθῇ τάφοι καὶ ἐπιγραφαὶ ἐν τῇ κάτω πόλει ὑπὸ τοῦ γράφοντος³. Λεπτομερῶς ὁμῶς περὶ τῆς Φοινίκης πραγματεύεται ὁ UGOLINI⁴.

Ἡ Φοινίκη ἦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν πόλις τῶν Χαόνων, ὁ δὲ ΠΟΛΥΒΙΟΣ⁵ λέγει περὶ αὐτῆς: «πολὺ γὰρ ἡ Φοινίκη διέφερε τότε τῶν κατὰ τὴν Ἡπειρον πόλεων εὐδαιμονία»

1 Βλ. τελευταῖον MARTIN NILSSON, Geschichte der griechischen Religion I, 398 ἐξ. Γενικῶς συνεδνύσθη τὸ ἐπίθετον Νάϊος μετὰ τοῦ ναός καὶ ναῖς καὶ μετὰ τοῦ νάω (ῥέω), νᾶμα, ναῖάς, ὅπερ μάλιστα υποστηρίζει ὁ ΚΕΚΚ, Die Religion der Griechen, I, 181 ἐξ. Οὗτος πιστεύει προσέτι ὅτι καὶ τὸ λεγόμενον περὶ τῶν Σελλῶν, τῶν κατοίκων τῆς Δωδώνης, ὅτι εἶναι ἀνιπίποδες, χαμαινεῖναι κατὰ τὸν Ὀμηρον, ἀναφέρεται εἰς εἶδος ἀσκητικῆς λατρείας παλαιότητας, παρατηρουμένης καὶ ἀλλαχοῦ, οὐδόλως δὲ δηλοῖ τὴν βαρβαρικὴν αὐτῶν ιδιότητα. Τοῦτο πρὸ πολλοῦ ἰσχυρίσθη ὁ MARTIN NILSSON, Studien zur Geschichte des alten Epeiros, 1909, σ. 6, ὅτι δηλ. ἡ Δωδώνη ἦτο νησις ἑλληνικὴ ἐν μέσῳ βαρβάρου πληθυσμοῦ καὶ ὑπολειφθεῖσα ὡς τμήμα ἑλληνικοῦ λαοῦ διελθόντος ἐκεῖθεν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Ἀλλὰ βραδύτερον καὶ δὴ ἐσχάτως μετέβαλε γνώμην θεωρῶν καὶ τοὺς Σελλοὺς βαρβάρους (ἐνθ' ἀν. Gesch. d. gr. Rel. I, 400) ἀκριβῶς ἔνεκα τοῦ χαρακτηρισμοῦ αὐτῶν, καθόσον οὗτος δηλοῖ λαὸν βάρβαρον ἔχοντα εἰσέτι πρωτόγονον τρόπον ζωῆς.

2 KLOTZSCH, Epirotische Geschichte bis zum Jahre 280 v. Chr., 1911, σ. 7 ἐξ.

3 Νέος Ἑλληνομνήμων ΙΑ', 1913 σ. 276 ἐξ. καὶ Ἐφημ. Ἀρχ. 1914 σ. 232 ἐξ. Arch. Jahrb. 1915, Bibliographie σ. 20.

4 UGOLINI, Albania Antica I, 125 ἐξ. καὶ II L'Ancoroli di Fenice, 1932, σ. 217 ἐξ. ἀγνοῶν τὰ ἐν τῇ

προηγουμένῃ σημ. 3.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Φοινίκης, τὰς ὁποίας δημοσιεύει ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς Albania antica, ἡ 4 σελ. 190, ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ ἐν ΑΕ, 1914 σ. 235 εἰκ. 4 ἐξ ἐκτύπου, ὡς καὶ αἱ λοιπαί. Ἡ ὑπ' ἀρ. 5 δημοσιεύεται ἑλλιπῶς ὡς ἐφθαρμένη καὶ συμπληρώνεται ὑπ' αὐτοῦ ἐσφαλμένως, ἐνθ' ἐπὶ τοῦ λίθου σώζεται σαφῶς, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐκτύπῳ φαίνεται: Ἀντανδρος | Κεφαλείον, ἐνθ' ὁ Ugolini συμπληρώνει Ἀντανδρος | Κε/ρ-κυραῖος Ἐ/λέρον. Σημειῶνω ἐδῶ καὶ τῆς ἐν σ. 154 εἰκ. 89: Σύριον χαῖρε ἐπιγραφῆς του τὰ κάτω τῆς ἐπιγραφῆς σωζόμενα, ὡς ἐδημοσίευσεν ταῦτα ἐν ΑΕ 1914 σ. 236: «Υπὸ τὸ ἀέτωμα ἡ ἐπιγραφὴ καὶ κάτωθι αὐτῆς κατὰ τὰ δύο ἄκρα δύο ἐγχάρακτοι ρόδακες ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς κύκλου, κατωτέρω δὲ τούτων φαίνονται ἀμυδρότατα τὰ ἔχνη ἐρυθρᾶς βαφῆς, δι' ἧς εἶχε γραφῇ ἴσως κλίνη, ὅσον δύναται τις νὰ κρίνῃ ἐκ τοῦ μόνις φαινομένου σχήματος». Φαίνεται ὅτι, ὅταν ὁ Ugolini εἶδε τὴν στήλην, οὐδὲν πλέον διεκρίνετο ἢ δὲν ἐξητάσθη μετ' ἐπιστάσεως ἡ ἐπιφάνεια. Καὶ ἄλλας ἐπιγραφὰς εἶδον ἐν Φοινίκῃ, τὰς ὁποίας δὲν ἀναφέρει ὁ Ugolini, ὡς Ναὶ Ἐυφράνορος, χαῖρε σελ. 236 εἰκ. 5. Αἱ τρεῖς αὗται πλάκες δηλ. αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Ἀντανδρον, τὴν Σύριον καὶ τὴν Ναῖδα εἶχον χρησιμοποιηθῇ ὡς τρεῖς πλευραὶ τάφου ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς ἀρχαίας Φοινίκης.

5 ΠΟΛΥΒ. II, 8, 4.

καὶ ὀλίγον ἀνωτέρω¹ ὀνομάζει τὴν Φοινίκην «ὀχυρωτάτην ἅμα καὶ δυνατωτάτην πόλιν τῶν ἐν τῇ Ἡπείρῳ».

Κατὰ τὴν παράδοσιν² τὸ ὄνομα ἐδόθη εἰς τὴν πόλιν ὑπὸ τοῦ Πύρρου εἰς μνήμην τοῦ φίλου του Φοίνικος, ὅστις συνοδεύων αὐτὸν κατὰ τὴν ἐκ Τροίας ἐπιστροφὴν του ἀπέθανε καθ' ὁδόν. Ἀλλ' ἡ Φοινίκη ἤκμασε βραδύτερον καὶ δὴ μετὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος, ὅταν κατελύθη ἡ βασιλεία ἐν Ἡπείρῳ, ἔγινε πιθανῶς καὶ τὸ κέντρον τοῦ κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν τῶν περὶ Φοινίκην, ἂν καὶ ἦτο δυνατὸν καὶ ἀλλαγῶς νὰ συνέρχεται τὸ κοινὸν τῶν Ἡπειρωτῶν οὕτω ἀναφέρει ὁ ΛΙΒΙΟΣ³ ὅτι οἱ πρέσβεις τῶν Ρωμαίων, ὀλίγον πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, συνήντησαν τὸ συνέδριον τοῦ κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν ἐν τῇ πόλει *Γιτάναις*, κειμένη ἔναντι τῆς Κερκύρας δέκα μίλια μακρὰν τῆς ἀκτῆς (ἴσως εἰς τὴν θέσιν τὴν λεγομένην σήμερον Γκούμανη, ὅπου σώζονται κατὰ τὴν καμπὴν τοῦ ποταμοῦ Καλαμᾶ ἐρείπια τετειχισμένης πόλεως μετὰ θεάτρου)⁴.

Τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν ὀχυρότητα τῆς θέσεως τῆς Φοινίκης μαρτυροῦν τὰ καὶ σήμερον σωζόμενα μεγαλοπρεπὴ τείχη, τὰ ὅποια περιέβαλλον τὴν ἀκρόπολιν αὐτῆς. Τμήματα μάλιστα τούτων καὶ δὴ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν δύνανται νὰ ἀναχθοῦν καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος⁵.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς μανθάνομεν ὅτι ἐν τῇ Φοινίκῃ ὑπῆρχε καὶ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἔχνος ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν Ἰταλῶν. Ἴσως ὅμως ὁ ναὸς οὗτος εὗρίσκετο οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως, τὴν ὁποίαν ἀνέσκαψαν, ἀλλ' ἐν τῇ κάτω πόλει⁶.

Δὲν γνωρίζομεν τί ἠνάγκασε τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως τῶν Χαόνων, τῆς Φοινίκης, νὰ αποφασίσουν τὴν μετατόπισιν τοῦ ναοῦ τούτου, ἴσως διότι ἦτο ἀκατάλληλον τὸ ἔδαφος, ἢ διότι ἡ θέσις δὲν ἦτο εὐκόλως προσιτή, ἢ διότι δὲν ἐπῆρχει ὁ ὑπάρχων χώρος πρὸς ἐπαύξεισιν τοῦ ναοῦ κτλ. Πάντως ὁ τόπος καὶ ἡ θέσις τοῦ ναοῦ ἦτό τι τὸ ἱερὸν καὶ διάφοροι λόγοι καθιέρωνον τὴν θέσιν ταύτην, ὡς λέγει ὁ ΑΡΙΣΤΟΤ. Πολιτικά 1331a, 24: τὰς δὲ τοῖς θεοῖς ἀποδομένας οἰκήσεις καὶ τὰ κυριώτατα τῶν ἀρχείων συστάτια ἀρμόττει τόπον ἐπιτῆδειόν τε ἔχειν καὶ τὸν αὐτόν, ὅσα μὴ τῶν ἱερῶν ὁ νόμος ἀφορίζει χωροῖς ἢ τι μαντεῖον ἄλλο πυνόχρηστον· εἴη δ' ἂν τοιοῦτος ὁ τόπος, ὅστις ἐπιφάνειάν τε ἔχει πρὸς τὴν τῆς θέσεως ἀρετὴν ἱκανῶς καὶ πρὸς τὰ γειτνιῶντα μέρη τῆς πόλεως ἐρυμνοτέρως. Διὰ τοῦτο ἡ πόλις τῶν Ταναγραίων ἠρώτησε τὸν Ἀπόλλωνα, ἂν πρέπει νὰ μετατοπίσῃ τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης εἰς ἄλλον χώρον πρβλ. ΤΗΕΟΔ. REINACH, REG, XII, 1899 σ. 53 ἐξ. Ἐπίσης τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν καὶ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Ρόδου, ἐν ἣ ἀναγράφεται ψήφισμα ἀναφερόμενον εἰς μετάρθεσιν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἡμιθέας ἐν Καστάβῳ εἰς ἄλλον εὐρύτερον

¹ ΠΟΛΥΒ. II, 6, 8.

² ΑΠΟΛΛΟΔ. παρὰ Σχολ. Λυκοφρ. 904.

³ LIV. I, 42c 38 καὶ I, 45c 34.

⁴ Τὴν θέσιν ταύτην ἐννοεῖ ἀσφαλῶς ὁ LEAKE, Travels in the Northern Greece IV, 74 λέγων: Παλαιὰ Βενετιά ἢ Παλαιοβενετιά, ταυτίζων αὐτὴν πρὸς τὸ

ἀναφερόμενον Ἴλιον ἢ Τροίαν αὐτ. σ. 175/176. Περὶ τοῦ Ἰλίου ἢ Περγάμου βλ. L. ROBERT, Hellenica I, 1 ἔξ.

⁵ UGOLINI, Albania Antica II, L'acropoli di Fenece σ. 62.

⁶ UGOLINI, ἐνθ' ἀν. σ. 82.

χώρον « τοῦ ὑπάρχοντος . . . οὐχ ἱκανοῦ ὄντος ποτὶ τὰν ὑποδοχὰν διὰ τὸ πλείονας παραγίνεσθαι . . . » κτλ. Πρβλ. FRASER - BEAN, *The Rhodian Peraea and Islands*, 1954, σ. 24 - 27.

Οὕτω δύναται τις νὰ ἐξηγήσῃ πως καὶ τὴν ἐρώτησιν ταύτην τῶν Χαόνων, ὅπως καθιερώσωσι τὴν νέαν θέσιν τοῦ ναοῦ διὰ τῆς γνώμης τοῦ Δωδωναίου θεοῦ· πρβλ. καὶ WYCHERLEY, *How the Greeks built Cities* σ. 90 - 91.

Τὴν χρονολογίαν τῆς ἐπιγραφῆς συνάγομεν ἐκ τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων. Τοῦ Μ αἱ ἐξωτερικαὶ κεραῖαι εἶναι πλάγιαι, τοῦ δὲ Π ἡ δεξιὰ κεραία βραχυτέρα τῆς ἐτέρας, τὰ ὅποια μαρτυροῦν ὅτι ἀνήκουν εἰσέτι εἰς τὸν Δ' π. Χ. αἱ. Μόνον τοῦ σ ἡ μορφή φαίνεται μεταγενεστέρα, διότι δὲν σχηματίζεται ἐκ τῶν τεσσάρων λοξῶν κεραιῶν, ἀλλ' αὗται ἔλαβον καμπύλην φοράν, ἃν καὶ διακρίνεται ἡ ἐξ εὐθυγραμμίων κεραιῶν καταγωγή καὶ ἡ κατὰ γωνίας συναρμογὴ των, ὥστε νὰ σχηματίζεται ὡσεὶ ἥμισυ ὀρθιον ο, ὅπερ ἀπαντᾷ γενικῶς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Τὸ γράμμα ὅμως τοῦτο εἶναι τῆς ἀπλουστεράς δημοτικῆς λεγομένης γραφῆς καὶ δὲν ἔχει ἀπόλυτον χρονολογικὴν ἀξίαν.

Ἄν συγκρίνωμεν τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην πρὸς τὴν ἐκ Δωδώνης χαλκῆν, δι' ἧς παρέχονται εἰς τὸν ἐκ Φερῶν Θεσσαλὸν Λαγέταν διάφοροι τιμητικαὶ διακρίσεις¹, παρατηροῦμεν ἱκανὴν ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων. Ἀλλ' ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ αἱ ἀκραῖαι κεραῖαι τοῦ σ τείνουν πρὸς τὴν ὀριζοντίαν γραμμὴν, τοῦ δὲ μ αἱ κάθετοι πρὸς τὴν κάθετον, ὁπόθεν δύναται τις νὰ συναγάγῃ ὅτι αὕτη εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἐνταῦθα δημοσιευομένης. Ἄν δὲ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Λαγέτα δύναται νὰ χρονοληγηθῇ περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος, ἡ παρούσα πρέπει νὰ εἶναι ὀλίγον ἀρχαιότερα ἐντὸς τοῦ Δ' αἰῶνος.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

¹ Ἡπειρωτ. Χρον. Γ', 1935, σ. 245.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜΙΚΟΙ ΚΕΝΤΑΥΡΟΙ

"Αν και ὅχι πολὺ συνήθεις, ἐν τούτοις δὲν λείπουν ἀπὸ τὸ διακοσμητικὸν θεματολόγιον τῆς βυζαντινῆς τέχνης αἱ παραστάσεις Κενταύρων. Τὴν αἰτίαν τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ παναρχαίου τούτου μυθολογικοῦ δημιουργήματος εἰς τὴν τέχνην τῶν βυζαντινῶν μέσων αἰώνων δέον, νομίζω, νὰ ἐξηγήσωμεν κατὰ κύριον λόγον διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιφήμου Φυσιολόγου καὶ τῆς εἰς αὐτὸν περιεχομένης θεολογικῆς καὶ ἠθικῆς ἐρμηνείας περὶ τοῦ Κενταύρου.

Αἱ παραστάσεις τῶν Κενταύρων εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην θὰ ἠδύναντο νὰ διαιρεθοῦν εἰς τρεῖς ομάδας, εἰς παραστάσεις δηλαδὴ Κενταύρων θηρευόντων¹, εἰς παραστάσεις Κενταύρων κρατούντων ὅπλα² καὶ τέλος εἰς παραστάσεις Κενταύρων παιζόντων μουσικὸν ὄργανον³. Ἐπειδὴ ἡ δευτέρα ὁμάς, ἡ τῶν ὀλοφορούντων Κενταύρων, εἶναι πιθανώτατα ἀπλοποιήσις τῆς πρώτης, τῆς περιλαμβανούσης τοὺς θηρεύοντας, δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν, νομίζω, εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οὐσιαστικῶς πρόκειται περὶ δύο τύπων, τοῦ θηρεύοντος δηλαδὴ Κενταύρου καὶ τοῦ παίζοντος μουσικὸν ὄργανον. Ἀμφότεροι οἱ τύποι οὗτοι κατάγονται, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀπὸ παλαιᾶς ἐλληνιστικᾶς παραστάσεως τῆς ζωῆς τοῦ Ἀχιλλέως, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ σκηναὶ εἰκονίζουσαι τὸν Κένταυρον Χείρωνα διδάσκοντα εἰς τὸν νεαρὸν υἱὸν τῆς Θέτιδος τὸ κυνήγιον καὶ τὴν μουσικὴν⁴. Τοιοῦτοι δὲ κύκλοι ἀπεικονίσεων ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ Ἀχιλλέως ὑπάρχουσι

1 Π. γ. Ἀνάγλυφον Μονῆς Βλαχέρνας: Α.Ε. 1923, σ. 19, εἰκ. 30. Θωράκιον Ἀγ. Νικολάου εἰς τὰ Μύρα τῆς Λυκίας: H. ROTT, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, σ. 341, εἰκ. 128. Βυζαντινὸν ἀγγεῖον συλλογῆς A. Kann: *Revue des arts asiatiques*, 12, 1938, σ. 65 κ.εξ. πίν. XXXII b.

2 Π. γ. Κιονίσκος εἰς τὸ τέμπλον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ: G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 44, 2. Ἀγγεῖον Κορίνθου: Corinth, XI, CH. MORGAN II, *The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts 1942, πίν. XXVII a. Ἐλεφάντινα κιβωτίδια: K. WEITZMANN, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton 1951, πίν. LVIII. 240, 241.

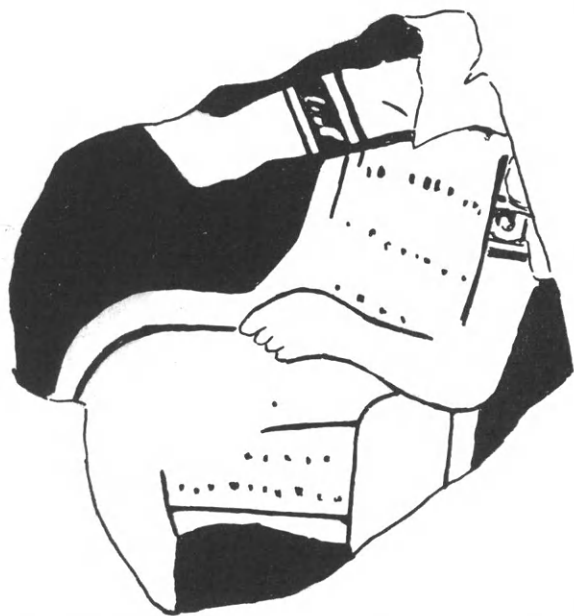
3 Π. γ. Ξυλίνη θύρα Ἀγ. Νικολάου Ἀχρίδος: CH. DIEHL, *Manuel d'art byzantin*, 2a ἐκδοσις, Paris 1925-26, II, σ. 896, εἰκ. 445. Εὐχρινέστερος παρὰ

G. MILLET, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, σ. 150, εἰκ. 168. Ἀνάγλυφον Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν: G. SOTIRIOU, *Guide du Musée Byzantin d'Athènes*, éd. française par O. Merlier, Athènes 1932, εἰκ. 28 A. Φυσιολόγος Σμύρνης: J. STRZYGOWSKI, *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus* . . . , Leipzig 1899, (Byzantinisches Archiv, 2) πίν. II. Ἀνάγλυφον ἐπὶ πεσσίσκου εὐρεθέντος εἰς τὸν Ἀγ. Μάμαντα τῆς Χαλκιδικῆς: A.J.A., 44, 1939, σ. 68, εἰκ. 21. Κάλενις Σερβίας: MILLET, *L'ancien art serbe*, σ. 188, εἰκ. 229. Ἐπίτιλον τοῦ κώδ. Palat. 5 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πάριδος: B. LAZAREFF, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς* (ρωσ.), Μόσχα 1948, II, πίν. 144.

4 Βλ. προχείρως BAUMEISTER, *Denkmäler des klassischen Altertums*, I, σ. 4 κ.εξ. Πορβ. καὶ WEITZMANN, *ἐνθ' ἄν.* 165 κ. εξ.

καὶ χριστιανικῶν ἀκόμη χρόνων ἀντιγράφωντες ἀναμφιβόλως παλαιότερα πρό-
τυπα¹, τμήματα δὲ αὐτῶν διεσώθησαν καὶ εἰς χειρόγραφα, καθὼς καὶ εἰς ἐλεφάν-
τινα ἀνάγλυφα τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς².

Ἄλλ' ἐνταῦθα δὲν πρόκειται ν' ἀσχοληθῶμεν μὲ τὰς ἐκ τῆς ἀρχαίας παρα-
δόσεως ἀμέσως ἢ ἐμμέσως προερχομένας παραστάσεις Κενταύρων. Σκοπὸς τοῦ μι-
κροῦ τούτου ἄρθρου εἶναι ν' ἀναζητήσωμεν τὴν καταγωγὴν ἐνὸς ἐντελῶς διαφο-
ρετικοῦ τύπου Κενταύρου καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξίν του, ἐν μέρει δὲ
καὶ τὴν παρανόησίν του εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, μάλιστα εἰς τὴν ἀγγειο-
γραφίαν. Τὰ ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης πορίσματα θὰ μᾶς βοηθήσουν εἰς τὴν ἐρμη-
νεύειαν μερικῶν περιέργων παραστάσεων,
αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν ἐπὶ βυζαντινῶν
ἀγγείων.

Εἰκ. 1. Θραῦσμα ἀγγείου εἰς τὴν Συλλογὴν Θεσσαλονίκης.

Εἰς τὴν πλουσίαν Συλλογὴν βυζαν-
τινῶν ἀγγείων τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρ-
χει θραῦσμα (εἰκ. 1)³, ἐπὶ τοῦ ὁποίου
παριστάνεται Κένταυρος διευθυνόμενος
πρὸς δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, καὶ
στρέφων τὸ ἄνω σῶμα πρὸς τὰ ὀπίσω.
Τὴν δεξιὰν χεῖρα τείνει πρὸς τὸ μέρος,
πρὸς τὸ ὁποῖον στρέφεται τὸ ἄνω σῶμα,
τὴν ἰδίαν δὲ διεύθυνσιν ἔχει καὶ ἡ καμ-
πτομένη ἀριστερά. Αἱ ἐπὶ τοῦ στήθους,
εἰς τὸ ἄνω σῶμα, χαραγαὶ εἰς τρεῖς σει-
ρὰς δηλοῦν ἴσως ὅτι ὁ Κένταυρος φέ-
ρει ἔνδυμα καλύπτον τὸ ἀνθρώπινον
τοῦτο τμήμα τοῦ σώματός του. Ἐν τοι-
αύτῃ περιπτώσει καὶ αἱ ἐπὶ τῶν βραχιόνων του κεκοσμημέναι ταινίαι θὰ ἀνήκουν
εἰς τὸ ἔνδυμα τοῦτο. Πράγματι δὲ εἰς τὸ βυζαντινὸν ἔνδυμα αἱ ὑφανταὶ ἢ κεν-
τηταὶ αὐταὶ ταινίαι ἐπὶ τῶν χειρῶν εἶναι συνηθέσταται⁴. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Κεν-
ταύρου, τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ ἵππου καὶ οἱ ἄκροι πόδες λείπουν.

Ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Κενταύρου, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται πανομοιότη-
πως καὶ εἰς ἄλλο θραῦσμα τῆς Συλλογῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ἀκόμη περισσότερον

1 Βλ. τὸ χάλκινον πινάκιον ἐκ Φαγιούμ εἰς τὸ Μουσ-
εῖον τοῦ Καΐρου: J. STRZYGOWSKI, Koptische Kunst
(Catalogue général des antiquités égyptiennes du
Musée du Caire), Vienne 1909, πίν. XXVI, ἀριθ.
9039 καὶ σ. 257. Προχείρως καὶ παρὰ CABROL, Di-
ctionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,
II, 2, σ. 3250, εἰκ. 2343.

2 WEITZMANN, ἔνθ' ἀν. πίν. V, LII. Βλ. προχείρως
καὶ DIEHL, Manuel, II, σ. 628, εἰκ. 302.

3 Πυθμὴν ἀγγείου μὲ χαμηλὸν πόδα, 0.115×0.107.

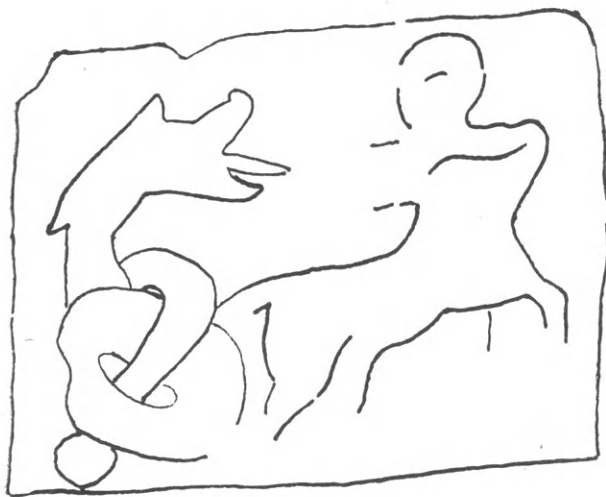
Τὸ περὶ τὴν μορφήν ἑδαφος ἐκβαθυσμένον χρώματος
βαθέως καστανοῦ. Ἡ μορφή χρώματος κιτρίνου μὲ
τὰς λεπτομερείας βαθέως ἐγχαράκτους χρώματος κα-
στανοῦ. Φέρει παχεῖαν ἐφνάλωσιν. Τεθραυσμένον εἰς
τέσσαρα τεμάχια καὶ λίαν κατεστραμμένον. Εὐρέθη
πλησίον τῆς Ἀγ. Σοφίας.

4 Βλ. π.χ. H. OMONT, Miniatures des plus an-
ciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Natio-
nale, Paris 1929, πίν. XXXII, XXXIX, LXI-LXIV.
Πρβ. προχείρως καὶ E.E.B.Σ. 2, 1925, σ. 112, εἰκ. 42.

κατεστραμμένον καὶ ἐλλιπές¹, δὲν ἀνήκει εἰς οὐδένα ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας τύπους.

Τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου τοῦ Κενταύρου μὲ τὸ ἄνω σῶμα ἐστραμμένον πρὸς τὰ ὀπίσω, ὡς οὗτος παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς θραύσματος τῆς Θεσσαλονίκης, εὐρίσκομεν εἰς τὴν ἰσλαμικὴν τέχνην τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Περσίας. Ἐκεῖ πράγματι ὁ ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην εἰκονιζόμενος Κένταυρος παριστάνει τὸ ἀστρονομικὸν ζῳδιον τοῦ Τοξότου.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων τὸ ζῳδιον τοῦ Τοξότου εἰκονίζεται σχεδὸν πάντοτε ὑπὸ τὴν μορφήν Κενταύρου. Οἱ Ἕλληνες εἰκόνισαν τοῦτον συνηθέστατα τρέχοντα καὶ τοξεύοντα², κατὰ τὸν ἴδιον δὲ τρόπον, ἀλλὰ δι-

Εἰκ. 2. Ἀνάγλυφον ἐπὶ τῆς γεφύρας Γκεζιρετ-ἱμπν - Ὀμάρ τοῦ Τίγρητος παρὰ τὴν Μοσούλην.

Εἰκ. 3. Περσικὸν χάλκινον κάτοπτρον τῆς συλλογῆς R. Harari. Ἀλεξάνδρεια.

κέφαλον καὶ πτερωτόν, τὸν παρέστησαν καὶ οἱ Βαβυλώνιοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι³. Εἰς τὴν ἰσλαμικὴν ὁμως τέχνην τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Περσίας ὁ Κένταυρος, ὁ εἰκονίζων τὸ ζῳδιον τοῦ Τοξότου, στρέφει τὸ ἄνω σῶμα πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ τοξεύει τὴν οὐρὰν του, ἡ ὁποία ἔχει τὴν μορφήν ὄφεως μὲ μεγάλην κεφαλὴν ἐπιτιθεμένου κατ' αὐτοῦ. Μία ἐκ τῶν παλαιότερων, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον γνωστῶν, τοιούτων ἰσλαμικῶν παραστάσεων εἶναι τὸ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος ἀνάγλυφον τῆς γεφύρας Γκεζιρετ-ἱμπν-Ὀμάρ ἐπὶ τοῦ Τίγρητος παρὰ τὴν Μοσούλην, ἐπὶ τῶν βάσεων τῆς ὁποίας εἰκονίζεται εἰς σειρὰν ἀναγλύφων ὁλόκληρος ὁ ζῳδιακὸς κύ-

1 Θραῦσμα ἀγγείου μὲ χαμηλὸν πόδα 0.08×0.055. Ὁμοίᾳς τεχνικῆς καὶ ὁμοίων χρωμάτων πρὸς τὸ προηγούμενον. Εὐρέθη κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὑπονόμων τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ἄγνωστον ποῦ ἀκριβῶς. Σφάζεται μόνον ἡ κοιλία τοῦ ἵππου καὶ μέρος τῶν ποδῶν.

2 Βλ. DAREMBERG-SAGLIO, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines V, ἐν λέξ. Zodiacus, σ. 1052, εἰκ. 7591 καὶ σ. 1061. Πρβ. καὶ G. THIELE, An-

tike Himmelsbilder, Berlin 1898, σ. 117, εἰκ. 42, σ. 164, εἰκ. 72 καὶ πίν. VII. Ὑπάρχουν καὶ σπανιότεραι παραστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Κένταυρος κρατεῖ ὄχι τόξον ἀλλὰ ρόπαλον καὶ λαγῶν, THIELE, ἐνθ' ἄν. σ. 128, εἰκ. 53, F. BOLL, Sphaera, Leipzig 1903, 145.

3 BOLL, ἐνθ' ἄν. 189 καὶ πίν. II, IV. Πρβ. καὶ H. STERN, Le Calendrier de 354, Paris 1953, σ. 198 καὶ πίν. 4a, b.

κλος (εἰκ. 2)¹. Εἰς τὸ λίαν ἐφθαρμένον ἀνάγλυφον τοῦτο ἢ εἰς ὄφιν μεταβεβλημένη οὐρὰ τοῦ Κενταύρου σχηματίζει μέγαν κόμβον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀνακύπτει ἡ τερατώδης κεφαλὴ του. Εἰς ἄλλας ἰσλαμικὰς παραστάσεις ὁ τύπος εἶναι εὐκρινέστερος, ὅπως π.χ. ἐπὶ τοῦ χαλκίνου κατόπτρου τῆς Συλλογῆς R. Harari εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, φέροντος τὴν χρονολογίαν 1276 (εἰκ. 3)², καὶ εἰς τὸ σελτζουκὸν γύψινον ἀνάγλυφον τῆς Συλλογῆς F. Sarre εἰς τὸ Kaiser-Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου, τὸ ἀνήκον εἰς τὸν 12ον ἢ 13ον αἰῶνα (εἰκ. 4)³. Εἰς τὰς παραστάσεις αὐτὰς ὁ κόμβος τῆς περιελισσομένης οὐρᾶς εἶναι μικρότερος, ἢ κεφαλὴ ὅμως, εἰς τὴν ὁποίαν αὕτη καταλήγει, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μεγάλη καὶ ν' ἀνοίγῃ ἀπειλητικὸν τὸ στόμα κατὰ τοῦ τοξεύοντος Κενταύρου.

Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς ἐπὶ τοῦ Τίγρητος γεφύρας (εἰκ. 2), καθὼς καὶ εἰς τὸ

Εἰκ. 4. Γύψινον ἀνάγλυφον τῆς Συλλογῆς F. Sarre, εἰς τὸ Kaiser-Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου.

γύψινον τῆς Συλλογῆς Sarre (εἰκ. 4), τὸ ἄνω σῶμα τοῦ Κενταύρου δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι γυμνόν, ἐνῶ εἰς τὸ κατόπτρον τῆς Συλλογῆς Harari ὑπάρχει εἰς τὴν ὁσφὺν ταινία διαχωριστικὴ μεταξὺ τοῦ ἄνω ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τοῦ κάτω, δηλαδὴ τοῦ ἱππείου, δεικνύουσα, ὡς νομίζω, τὸ ἄκρον τοῦ ἐνδύματος, τὸ ὁποῖον ἔφερεν εἰς τὸ ἄνω σῶμα ὁ Κένταυρος. Ἀλλ' εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς ἐπὶ τοῦ Τίγρητος γεφύρας θὰ ὑπῆρχε τὸ ἔνδυμα, τὸ ὁποῖον τώρα λόγω τῆς φθορᾶς τοῦ λίθου δὲν εἶναι ὁρατόν.

Ἐπίσης εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι καὶ

εἰς τὸ γύψινον ἀνάγλυφον τῆς Συλλογῆς Sarre τοῦτο θὰ ἐδηλοῦτο διὰ χρώματος, ὅπως δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ἐξωγραφημένας ἀναλόγους παραστάσεις ὁ Κένταυρος-Τοξότης ἔχει πάντοτε τὸ ἄνω σῶμα ἐνδεδυμένον⁴.

Τὰ ὀλίγα, ἐκ τῶν πολυαρίθμων ὑπαρχόντων, παρατεθέντα ἐνταῦθα μνημεῖα τῆς ἰσλαμικῆς μεσοποταμιακῆς καὶ περσικῆς τέχνης, τὰ παριστάνοντα τὸ ζῳδιον τοῦ Κενταύρου-Τοξότου, μᾶς δίδουν κατὰ τρόπον, νομίζω, βέβαιον τὸ πρότυπον τῆς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπεικονίσεως τοῦ πρὸς τὰ ὀπίσω στρέφοντος τὸ ἄνω σῶμα Κενταύρου. Ἡ θέσις ἐξ ἄλλου τῶν χειρῶν του, μολονότι κά-

¹ Ἀπεικόνισις ἐν C. PREUSSER, Nordmesopotamische Baudenkmäler, Leipzig 1911, πίν. 40. Πρβ. καὶ τὸ σημεῖωμα τοῦ M. VAN BERCHEM ἐν Daremberg-Saglio, ἔνθ' ἀν. σ. 1050, σημ. 7.

² Ἀπεικόνισις ἐν Exposition d'art musulman, Alexandrie 1925, πίν. 7 β. Ἐπίσης καὶ ἐν A. POPE, A Survey of Persian Art, VI, 1939, πίν. 1301 β.

³ Ἀπεικόνισις ἐν F. SARRE, Erzeugnisse islamischer Kunst, II, Seldschukidische Kleinkunst, Leipzig 1909, σ. 22, εἰκ. 23.

⁴ Πρβ. τὴν μικρογραφίαν τοῦ ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος περσικοῦ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Σεραγίου Κων/λεως ἐν E. KÜHNEL, Miniaturmalerei im islamischen Orient, Berlin 1923, πίν. 41.

πως μεταβεβλημένη, δεικνύει, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ὅτι τὸ μακρυνόν του πρότυπον ἦτο Κένταυρος τοξεύων.

Ὁ ἐκ τοῦ ἰσλαμικοῦ Κενταύρου-Τοξότου προελθὼν οὗτος τύπος, ὅταν ἔφθασεν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης διὰ τῶν ἀγγείων ἢ καὶ δι' ἄλλων ἔργων μικροτεχνίας, ὑπέστη οὐσιώδεις μεταβολάς. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι εὐνόητον, δεδομένου ὅτι ἡ πραγματικὴ σημασία τῆς παραστάσεως θὰ ἦτο ἀκατανόητος διὰ τοὺς βυζαντινοὺς τεχνίτας.

Αἱ βυζαντιναὶ παραστάσεις, αἱ προελθοῦσαι ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴν καὶ τὴν παρανόησιν τοῦ ἰσλαμικοῦ Κενταύρου-Τοξότου, ἠκολούθησαν δύο δρόμους ἐντελῶς διαφορετικούς καὶ ἀποτελοῦν δύο χωριστὰς ομάδας, τὰς ὁποίας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα δι' ὀλίγων.

Εἰς τὴν πρώτην ομάδα ἀνήκουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θραῦσμα τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 1), ἡ ἐπὶ τοῦ ὁποίου παραστάσις ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν βαθμίδα ἀλλοιώσεως καὶ παρανοήσεως, καὶ ἄλλαι ἀπεικονίσεις. Εἰς ἓν ἐπίτιτλον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 17 χειρογράφου Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, διαφυγόντος εὐτυχῶς τὴν ἐκ τῆς φοβερᾶς πυρκαϊᾶς τῆς 16ης Ἀπριλίου 1934 καταστροφῇ, εἰκονίζεται Κένταυρος στρέφων τὸ ἄνω σῶμα πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅπως καὶ ὁ ἰσλαμικὸς Κένταυρος-Τοξότης, καὶ κρούων λύραν (εἰκ. 5)¹. Λίαν ἐπίσης ἀνάλογος κιθαρίζων Κένταυρος ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸν γράμμα Κ εἰς κώδικα τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου². Καὶ θὰ ἡδύνατο ἴσως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι οἱ δύο οὗτοι κιθαρίζοντες Κένταυροι ἀντιγράφουν ἀρχαῖα πρότυπα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐνίστε παρίστανται στρέφοντες πρὸς τὰ ὀπίσω τὸ ἄνω σῶμα³. Τοῦτο ὅμως, ἐγὼ τοῦλάχιστον, θεωρῶ ἐντελῶς ἀπίθανον, διότι, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἐπὶ ἀρχαίων ἔργων Κενταύρους, οἱ

Εἰκ. 5. Ἐπίτιτλον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 17 χειρογράφου Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου.

1 Ἀπεικονίσεις καὶ ὑπὸ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ εἰς τὸ Α.Α. 4, 1918, Παράρτημα, σ. 62, εἰκ. 15, ὅπου ὅμως ὁ ἀριθμὸς 2, ὁ ὁποῖος δίδεται ἐκεῖ, δὲν εἶναι ὁ πραγματικός. Τὸ χειρόγραφον ἔχει καταταχθῇ ὑπ' ἀριθ. 17 καὶ περιγραφῇ ὑπὸ Ν. ΒΕΗ, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Α', Ἀθῆναι 1915, σ. 19 κ.ἐξ. ἀριθ. 17, ὅπου ἐσφαλμένως ὁ Κένταυρος περιγράφεται ὡς Πάν παίζων τὴν σύριγγα. Ἡ ὑπὸ τοῦ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἐνθ' ἂν γινομένη παραβολὴ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἐπίτιτλου Κενταύρου πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀγ. Ἐλισαίου (αὐτόθι, εἰκ. 16) δὲν εἶναι ἐπιτυχής, διότι ἐκεῖ εἰκονίζεται Σφιγξ καὶ ὄχι Κένταυρος. Καὶ ἡ Σφιγξ δὲ αὐτὴ εἶναι ἰσλαμικῆς προελεύσεως. Βλ. προχείρως μερικὰ παρα-

δείγματα ἐν TH. ARNOLD, Painting in Islam, Oxford 1928, πίν. LV, ὅπου οὗτος σχετίζει, κατὰ τρόπον ὅχι ἴσως πειστικόν, τὰς ἰσλαμικὰς παραστάσεις τῆς Σφιγγὸς μὲ τὴν Βουράξ, τὸν ἵππον δηλαδὴ μὲ τὴν γυναικεῖαν κεφαλὴν, ὁ ὁποῖος ἔφερε, συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν, ἐπὶ τῶν νώτων του τὸν Μωάμεθ κατὰ τὴν ἀνοδὸν του εἰς τοὺς οὐρανοὺς (αὐτόθι, 117 κ. ἐξ.).

2 Σχέδιον, ὅχι ἴσως πολὺ ἀκριβές, ἐδημοσιεύθη ἐν Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, Πατριαρχὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆναι 1890, πίν. Ζ', ὅπου ὅμως δὲν σημειοῦται ὁ ἀριθμὸς τοῦ κώδικος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐλήφθη.

3 Βλ. προχείρως S. REINACH, Répertoire de reliefs, III, 259.2.

δύο ἐδῶ ἀπασχολοῦντες ἡμᾶς φέρουσιν ἔνδυμα εἰς τὸ ἄνω σῶμα. Ἐπίσης, τὸ καὶ σπουδαιότερον, τὸ κάτω σῶμα ἀμφοτέρων τῶν κιθαριζόντων Κενταύρων εἶναι ὄχι ἵππου, ἀλλὰ πάνθηρος, ὡς δεικνύουν τὰ ἐπ' αὐτοῦ στίγματα, ἡ μορφή τῶν ποδῶν καὶ μάλιστα ἡ μακρὰ οὐρά.

Τὴν ἐκ τοῦ ἰσλαμικοῦ Κενταύρου-Τοξότου καταγωγήν τῶν στρεφόντων τὸ ἄνω σῶμα Κενταύρων καθιστᾷ λίαν πιθανὴν ἡ παράστασις ἐπὶ τοῦ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα γενομένου ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας Sta Maria del Patir παρὰ τὸ Rossano τῆς Καλαβρίας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸ καθολικὸν τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς Μονῆς τῆς ἀχράντου Θεοτόκου καὶ νέας Ὁδηγητρίας τῆς ἐπιλεγομένης τοῦ Πατρὸς¹. Εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο ὁ Κένταυρος εἰκονίζεται στρέφων τὸ ἄνω σῶμα πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ παίζων πνευστὸν ὄργανον (εἰκ. 6)².

Εἰκ. 6. Παράστασις ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Sta Maria del Patir τῆς Καλαβρίας.

Τὴν ἐκ τοῦ ἰσλαμικοῦ προτύπου καταγωγήν τῆς παραστάσεως δεικνύουν ὄχι μόνον ἡ εἰς ἡλκωμένην κεφαλὴν ὄψεως ἀπολήγουσα οὐρά τοῦ Κενταύρου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔνδυμα τοῦ ἄνω σώματος μὲ τὰς βραχείας καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν ἐξερχομένας μακρὰς χειρῖδας, τὰς ὁποίας εὐρίσκομεν ἐντελῶς ἀναλόγους εἰς τὸν Τοξότην-Κένταυρον τοῦ Περσικοῦ χειρογράφου τοῦ Σεραγίου³. Τὴν ἰσλαμικὴν αὐτὴν πηγὴν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐπιβεβαιοῦν καὶ οἱ κύκλοι, οἱ κοσμοῦντες τὸ κάτω σῶμα τοῦ αὐλοῦντος Κενταύρου, ὅπως καὶ τὰ κουφικὰ κοσμήματα ὑπεράνω τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἀββᾶ Βλασίου.

Οἱ βυζαντινοὶ τεχνῖται, οἱ ἐκτελέσαντες τὰς παραστάσεις αὐτὰς τῶν κιθαρι-

ζόντων Κενταύρων εἰς τὰ δύο μνημονευθέντα χειρόγραφα, καθὼς καὶ τοῦ αὐλοῦντος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς Καλαβρίας, μὴ ἐννοοῦντες, φαίνεται, τὴν σημασίαν τοῦ ἰσλαμικοῦ ζωδιακοῦ Κενταύρου τοῦ τοξεύοντος τὴν εἰς ὄφιν μεταβεβλημένην οὐράν του, μετέτρεψαν αὐτὸν εἰς κιθαρίζοντα ἢ αὐλοῦντα, διατηρήσαντες μόνον τὴν πρὸς τὰ ὀπίσω στροφὴν τοῦ ἄνω σώματος, ἀδικοιολόγητον κάπως διὰ Κένταυρον παίζοντα μουσικὸν ὄργανον. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ τοῦ τοξεύοντος τὴν οὐράν του Κενταύρου εἰς αὐλοῦντα ἢ κιθαρίζοντα ἐγένετο πιθανώτατα κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰς συνήθεις εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην παραστάσεις τῶν Κενταύρων τῶν παιζόντων μουσικὸν ὄργανον, αἱ ὁποῖαι προέρχονται, ὡς εἶδομεν εἰς

¹ Περὶ τῆς Μονῆς καὶ τοῦ ὀνόματός της βλέπε CH. DIEHL, *L'art byzantin dans l'Italie méridionale*, Paris 1894, 193 z. ἑξ.

² Ἀπεικονίσεις ἐν P. ORSI, *Le chiese basiliane*

della Calabria, Firenze 1929, σ. 114, εἰκ. 68 καὶ σ. 132, εἰκ. 85. Περιγραφή καὶ παρὰ DIEHL, ἔνθ' ἀνωτ. 196 z. ἑξ.

³ Βλ. ἀνωτέρω σ. 4 σημ. 4.

τὴν ἀρχὴν τῆς παρούσης μελέτης, ἀπὸ ἀρχαῖα πρότυπα εἰκονίζοντα σκηνὰς τῆς μαθητείας τοῦ νεαροῦ Ἀχιλλέως πλησίον τοῦ Χείρωνος.

Τὴν τελευταίαν, ὡς εἵπομεν, μορφήν τοῦ ἐκ τοῦ ἰσλαμικοῦ Κενταύρου-Τοξότου προελθόντος τύπου παρουσιάζει ἡ ἐπὶ τοῦ θραύσματος τῆς Θεσσαλονίκης παράστασις (εἰκ. 1), εἰς τὴν ὁποίαν τὸ μουσικὸν ὄργανον ἔχει καταργηθῇ. Αἱ χεῖρες τοῦ Κενταύρου ἔχουν περίπου τὴν θέσιν τοῦ τείνοντος τόξου, ἀλλὰ δὲν κρα-

Εἰκ. 7. Πινάκιον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸ Kaiser-Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου.

τοῦν τίποτε πλέον. Μόνον ἡ πρὸς τὰ ὀπίσω στροφὴ τοῦ ἄνω σώματος ἐνθυμίζει τὸ μακρυνὸν ἰσλαμικὸν πρότυπον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἡ μορφή αὕτη ἀπέρρευσε.

Τὴν δευτέραν ὁμάδα τῶν βυζαντινῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι προῆλθον, ὡς τοῦλάχιστον νομίζω, ἀπὸ τὸν ἰσλαμικὸν Κένταυρον-Τοξότην, ἀποτελοῦσι τρία εἰς ἐμὲ γνωστὰ ἐγγράρακτα πινάκια. Τούτων τὸ ἓν, τὸ καὶ σπουδαιότερον, εὑρέθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀπόκειται εἰς τὸ Kaiser-Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου, εἶναι δὲ ἀπὸ μακροῦ γνωστὸν χάρις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ WALLIS δημοσιευθεῖσαν ἑγχρωμον ἀπεικόνισίν του (εἰκ. 7)¹. Τὰ ἕτερα δύο πινάκια εὑρέθησαν

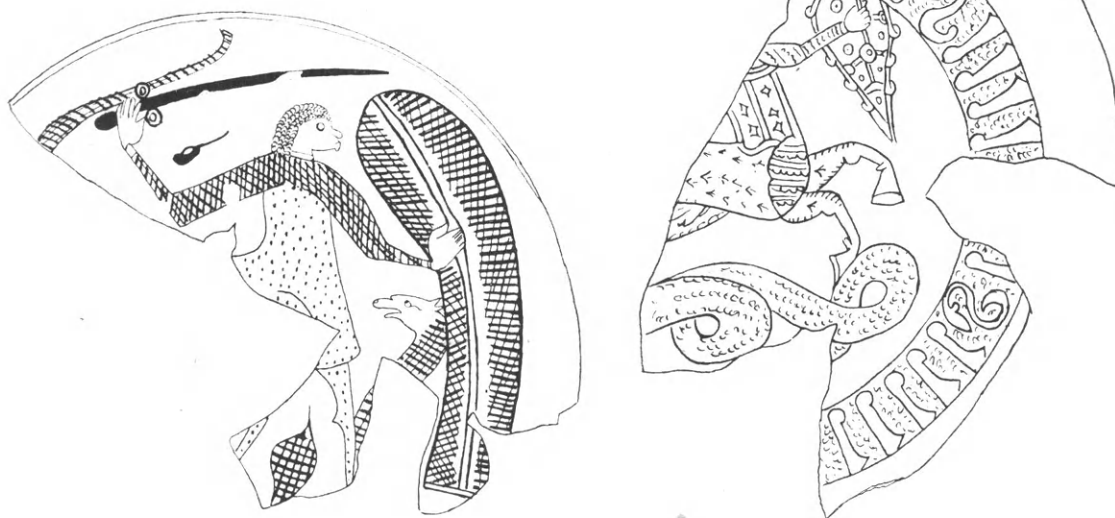
¹ H. WALLIS, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. II. Περὶ καὶ Bildwerke des Kaiser-Frie-

drich Museums: W. F. VOLBACH, Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz, 2a ἔκδ., Ber-

εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κορίνθου (εἰκ. 8, 9)¹.

Εἰς τὸ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πινάκιον τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 7) ὁ Κένταυρος, μὲ τὸ κάτω σῶμα πάνθηρος καὶ μὲ μακρὰν οὐράν, διευθύνεται πρὸς δεξιὰ. Εἰς τὸ ἄνω σῶμα φέρει ἔνδυμα μὲ βραχείας χειρῖδας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξέρχονται αἱ μακρότεραι τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος, ἡ δὲ κεφαλὴ του καλύπτεται ἀπὸ πῖλον δίκοχον. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ ξίφος, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν στρογγύλην μικροσκοπικὴν σταυροφόρον ἀσπίδα καὶ φαίνεται ἐπιτιθέμενος ἐναντίον ὄφεως, ὁ ὁποῖος ὀρθώνεται ἀπειλητικὸς πρὸ αὐτοῦ.

Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1539 πινάκιον τῆς Κορίνθου (εἰκ. 8), ὁ Κένταυρος ἔχει τὴν ἰδίαν διεύθυνσιν, κρατεῖ ἐπίσης μακρὸν ξί-

Εἰκ. 8. Πινάκιον ἀριθ. 1539 τῆς Συλλογῆς Κορίνθου. Εἰκ. 9. Πινάκιον ἀριθ. 969 τῆς Συλλογῆς Κορίνθου.

φος καὶ μεγάλην ἀσπίδα καὶ προχωρεῖ κατὰ τοῦ πρὸ αὐτοῦ ὀρθουμένου ὄφεως. Τέλος εἰς τὸ λίαν ἐλλιπὲς ὑπ' ἀριθ. 969 πινάκιον τῆς Κορίνθου (εἰκ. 9), ὁ Κένταυρος, μὲ τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν, κρατεῖ ἀσπίδα ἄνω ἡμικυκλικήν, καταλήγουσαν κάτω εἰς ὀξεῖαν γωνίαν. Ὁ μακρὸς ὄφας εὐρίσκεται ὑπὸ τοὺς πόδας του.

Ὁ WALLIS, ὁ πρῶτος, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐπιχειρήσας νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν παράστασιν ἐπὶ τοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πινάκιου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 7), ἐνόμισεν ὅτι πρόκειται περὶ συμβολικοῦ θέματος εἰκονίζοντος τὸν ἀγῶνα μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἐνόμιζε δηλαδὴ ὅτι ἡ παράστασις ἔχει χαρακτηριστὰ ἠθικοπλαστικὸν καὶ ὅτι ὁ ὄφας εἰκονίζει τὸν διάβολον, ὁ δὲ Κένταυρος μετανοοῦντα ἁμαρτωλόν, ὁ ὁποῖος ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ σατανᾶ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἐπὶ τῆς

lin - Leipzig 1930, πίν. 20, ἀριθ. 6451. Περιγραφὴ εἰς τὴν σ. 197. Ἀπεικόνισις ἐπίσης παρὰ L. BREHIER, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, πίν. LXXVII, 1 καὶ σ. 96, ὅπου κατὰ λάθος

γράφεται ὅτι τὸ πινάκιον προέρχεται ἐκ Μιλήτου.

1 MORGAN, ἐνθ' ἀν. σ. 118, εἰκ. 92 (ἀριθ. 969), σ. 155, εἰκ. 132 (ἀριθ. 1539). Βλ. τὴν περιγραφὴν εἰς τὰς σ. 264 καὶ 319.

ἀσπίδος σταυροῦ καὶ τοῦ ξίφους¹. Τὴν γνώμην αὐτὴν τοῦ Wallis ἀπεδέχθη καὶ ὁ TALBOT RICE, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνει τὸν συμβολισμόν καὶ εἰς τὰς παραστάσεις ἀετῶν παλαιόντων μὲ ὄφεις καὶ τὸν σχετίζει μὲ τὰς εἰκόνας τῶν ἐφίππων στρατιωτικῶν ἀγίων τῶν καταβαλλόντων δράκοντας².

Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὕτη δὲν εἶναι διόλου πιθανή. Καὶ δύναται μὲν ἴσως ὁ ὄφεις νὰ συμβολίζῃ τὸ κακόν, ὅπως θὰ συνηγέ τις ἀπὸ τὸ μικρὸν θραῦσμα ἀγγείου, τὸ εὑρεθὲν εἰς τὴν Κόρινθον, εἰς τὸ ὁποῖον παρὰ τὴν κεφαλὴν ὄφως ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή « . . . τὸ θη[ρίον] σκότος »³, ἀλλ' ὁ Κένταυρος ἀναμφιβόλως δὲν συμβολίζει οὔτε τὸν μετανοοῦντα ἁμαρτωλόν, ὥς ἐνόμιζεν ὁ Wallis, οὔτε τὸ ἀγαθόν, ὥς παραδέχεται ὁ T. Rice.

Κατὰ τὸν Φυσιολόγον, ἀπηχοῦντα τὰς βυζαντινὰς λαϊκὰς δοξασίας, οἱ Κένταυροι, ὅπως καὶ αἱ Σειρῆνες, τὰ διφυῆ γενικῶς ὄντα, συμβολίζουν τοὺς ἀσεβεῖς καὶ τοὺς αἰρετικούς⁴.

Τὴν ἐξήγησιν τῆς παραστάσεως αὐτῆς τοῦ Κενταύρου, τοῦ ἀγωνιζομένου ἐναντίον τοῦ ὄφως, θὰ τὴν εὗρωμεν, ἂν καὶ πάλιν ἀνατρέξωμεν εἰς τὸ ἰσλαμικὸν ζῳδιὸν τοῦ Κενταύρου-Τοξότου. Πράγματι ἡ ἰσλαμικὴ αὕτη παράστασις, ἐξεληθούσα τῆς Περσίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας, ἤρχισεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος παρανοουμένη καὶ ἀλλοιουμένη ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Διδακτικὸν παράδειγμα ἐπὶ τοῦ προκειμένου μᾶς παρέχει ἡ παράστασις τοῦ Κενταύρου ἐπὶ ἐνὸς τῶν ἐπιτίτλων τοῦ ὑπ' ἀριθ. 606 ὁρμενικοῦ Εὐαγγελίου φέροντος χρονολογίαν 1269 καὶ φυλασσομένου εἰς τὸ ἐπὶ τῆς νησίδος San Lazaro τῆς Βενετίας ὁρμενικὸν μοναστήριον τῶν Μεχίταριστῶν. Εἰς τὸ ἐπιτίτλον τοῦτο, εὐρισκόμενον εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου, εἰκονίζεται ἐντὸς πλουσίας φυτικῆς διακοσμήσεως Κένταυρος περρωτός, μὲ τὸ κάτω σῶμα πάνθηρος(;), τὸ δὲ ἄλλο καλυπτόμενον ὑπὸ ἐνδύματος μὲ μακρὰς χειρῖδας, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν ὁποίων ὑπάρχει κεντητὸν ἢ ὑφαντὸν περιβραχιόνιον ἐντελῶς ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ θραύσματος τῆς Θεσσαλονίκης. Οὗτος φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς περικεφαλαίαν, κρατεῖ δὲ ξίφος καὶ μικρὰν στρογγύλην ἀσπίδα καὶ ἀγωνίζεται κατὰ τῆς εἰς ὄφιν μεταβεβλημένης οὐραῖς του (εἰκ. 10)⁵.

Ὅτι ἡ παράστασις αὕτη τοῦ ὁρμενικοῦ χειρογράφου κατάγεται ἀπὸ τὸν ἰσλαμικὸν Κένταυρον-Τοξότην οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Ἀναμφισβήτητον δὲ εἶναι ἐπίσης ὅτι εἰς τὴν εἰκόνα αὐτὴν τὸ ἰσλαμικὸν πρότυπον ἔχει ὑπο-

1 WALLIS, ἔνθ' ἀν. 7.

2 D. TALBOT RICE, Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, 63.

3 MORGAN, ἔνθ' ἀν. πίν. XXXIX, B, c. καὶ σ. 264, ἀριθ. 967.

4 «Εἰσὶ τινὲς συναγόμενοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, μόρφωσιν μὲν ἔχοντες εὐσεβείας, τὴν δὲ δυνάμιν αὐτῆς ἡρνημένοι. Καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὥς ἄνθρωποι εἰσὶν ὅταν δὲ ἀπολυθῶσιν, ἀποκτηνοῦνται. Οὗτοι οὖν σειρήνων καὶ ὄνοκενταύρων πρόσωπα λαμβάνουσι, τῶν ἀντικειμένων δυνάμεων καὶ ἐμπαικτικῶν αἰρετικῶν διὰ τὰς χρη-

στολογίας αὐτῶν, ὥς αἱ σειρήνες ἐξαπατῶσι τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων». F. LAUCHERT, Geschichte des Physiologus, Strassburg 1899, 245 κ. ἐξ. Βλ. καὶ τὴν διασκευὴν τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ A. KARNEJEV, ἐν B.Z. 3, 1894, 46. Ποβ. καὶ STRZYGOWSKI, Physiologus, 16.

5 Τὸ παρατιθέμενον σχέδιον ἐγένετο ἐκ φωτογραφίας ἀνεκδότου δανεισθείσης εἰς ἡμᾶς λίαν προθύμως ὑπὸ τῆς Δος Sirarpie Der Nersessian, τὴν ὁποίαν θερμότατα καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστοῦμεν.

στῇ οὐσιώδεις ἀλλοιώσεις καὶ παρανοήσεις. Περὶ τούτου πείθουσι τὰ πτερὰ καὶ μάλιστα ἡ ἀσπίς καὶ τὸ ξίφος, τὰ ὅποια ἀπομακρύνουσι τὴν ἀρμενικὴν παράστασιν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν ιδέαν τοῦ ἰσλαμικοῦ Κενταύρου-Τοξότου. Τὸ κάτω ὅμως σῶμα τοῦ πάνθηρος, ἡ μικρὰ στρογγύλη ἀσπίς καὶ τὸ ξίφος τοῦ ἀρμενικοῦ τούτου Κενταύρου συγγενεύουν στενῶς πρὸς τὸ βυζαντινὸν πινάκιον τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 7), εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀλλοίωσις καὶ ἡ παρανόησις τοῦ μακρουνοῦ πλέον ἰσλαμικοῦ προτύπου ἔχουν ἀκόμη περισσότερον προχωρήσει. Πράγματι, εἰς αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1539 πινάκιον τῆς Κορίνθου (εἰκ. 8), τὸ κάτω σῶμα τοῦ Κενταύρου δὲν εἶναι πλέον ἵππου ἀλλὰ πάνθηρος. Ὡς πρὸς τὴν λεπτομέρειαν δὲ αὐτὴν τὰ πινάκια ταῦτα συγγενεύουν πρὸς τὴν εἰκόνα ἐπὶ τοῦ ἐπιτίτλου τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου (εἰκ. 5) καὶ πρὸς τὸ ἀρχικὸν Κ τοῦ Πατριακοῦ κώδικος, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Τοῦτο δὲ σημαίνει, κατὰ τὴν γνώμην μου, κοινὴν τὴν καταγωγὴν τῶν ἐν λόγῳ παραστάσεων. Εἰς τὸ πινάκιον ἐξ ἄλλου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 7), καθὼς καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1539 τῆς Κορίνθου (εἰκ. 8), ἡ οὐρὰ τοῦ Κενταύρου εἶναι μακρά, ἀλλὰ δὲν ἀπολήγει εἰς κεφαλὴν ὄφεως. Ὁ ὄφιν εἶναι πλέον ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Κενταύρου καὶ ὀρθοῦται τώρα πρὸ αὐτοῦ. Ἡ παράστασις εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 969 πινάκιον τῆς Κορίνθου (εἰκ. 9) δεικνύει τὸ τέλος ἴσως τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τοῦ Κενταύρου

Εἰκ. 10. Παράστασις ἐπὶ ἐπιτίτλου τοῦ ὑπ' ἀριθ. 606 ἀρμενικοῦ χειρογράφου τῆς Μονῆς τῶν Μεχιταριστῶν τῆς Βενετίας.

καὶ τοῦ ὄφεως. Ὁ ὄφιν ἔχει καταβληθῇ καὶ ὁ Κένταυρος πατεῖ θριαμβευτῆς ἐπ' αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν ἤδη ἐκτεθέντων προκύπτει τὸ λίαν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι αἱ βυζαντιναὶ παραστάσεις τοῦ Κενταύρου τοῦ στρέφοντος τὸ ἄνω σῶμα πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ συχνάκις παίζοντος μουσικὸν ὄργανον, ὅπως καὶ αἱ παραστάσεις τοῦ Κενταύρου τοῦ ἀγωνιζομένου ἐναντίον ὄφεως, ἔχουσι τὴν ἀρχὴν των εἰς ἀπεικονίσεις τοῦ ἀστρονομικοῦ ζῳδίου τοῦ Τοξότου, ὡς εἶχε τοῦτο διαμορφώσει ἡ ἰσλαμικὴ τέχνη τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Περσίας.

Τὴν ἰσλαμικὴν αὐτὴν παράστασιν ἐμιμήθησαν καὶ οἱ ἄλλοι χριστιανικοὶ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως οἱ Ἀρμένιοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Βυζαντινοί, ὅχι ὅμως μὲ τὴν πραγματικὴν τῆς σημασίαν, ὡς ἀστρονομικοῦ δηλαδὴ ζῳδίου. Τὴν ἐχρησιμοποίησαν

ὥς διακοσμητικὸν θέμα, ὅπως κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἐχρησιμοποίησαν καὶ τὰς κουφικὰς ἐπιγραφάς¹.

Ἡ ἀνεύρεσις τοῦ μακρυνοῦ ἰσλαμικοῦ προτύπου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπέρρευσεν ἡ βυζαντινὴ παράστασις τοῦ Κενταύρου τοῦ ἀγωνιζομένου ἐναντίον ὄφεως, μᾶς ἤγαγεν εἰς τὴν ἀσφαλῆ διαπίστωσιν, ὅτι οὐδεμία ἀλληγορικὴ ἔννοια πρέπει ν' ἀναζητηθῇ εἰς τὸ θέμα τοῦτο, τοῦ ὁποίου ὁ χαρακτήρ εἶναι καθαρῶς διακοσμητικός.

Ἄξιον ἐπίσης παρατηρήσεως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ βυζαντινοὶ τεχνῖται, παραλαβόντες μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτοὺς ἐκλεκτικότητα τὸ ζῳδιὸν τοῦ Κενταύρου-Τοξότου ἀπὸ τὰ ἰσλαμικὰ πρότυπα, τὸ προσήρμοσαν εἰς τὰς ἰδικὰς τῶν ἀντιλήψεις. Κατ' ἀναλογίαν δηλαδὴ πρὸς τὰς γνωστάς τῶν ἐλληνιστικὰς παραστάσεις τοῦ Κενταύρου-Χείρωνος διδάσκοντος εἰς τὸν νεαρὸν Ἀχιλλέα τὴν μουσικὴν, ἀντικατέστησαν δι' ἐγχόρδου ἢ πνευστοῦ ὄργανου τὸ τόξον, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ ἰσλαμικὸς Κένταυρος ἐπληττε τὴν εἰς ὄφιν μεταβεβλημένην οὐρὰν του.

Εἰς τὴν παράστασιν τέλος τοῦ Κενταύρου τοῦ ἀγωνιζομένου κατὰ τοῦ πρὸ αὐτοῦ ὀρθομένου μεγάλου ὄφεως, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ὀφειόμορφον οὐρὰν τοῦ ἰσλαμικοῦ Κενταύρου-Τοξότου, εὐρίσκομεν καθαρὸν τὸ πνεῦμα τῆς εὐκρινείας, κληροδοτηθείσης εἰς τοὺς βυζαντινοὺς τεχνίτας ἀπὸ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἶχε σελιδοποιηθῇ ἡ προκειμένη μελέτη, ὅταν εἰς τὸ τελευταῖον τεῦχος τῆς *Byzantinische Zeitschrift*, τόμ. 46, 1953, 494 κ.ἐξ. εἶδον ἀναγραφόμενον τὸ ἄρθρον τοῦ Z. Kádár. *L'influence des peuples cavaliers nomades sur la formation des représentations médiévales de centaures*, δημοσιευθὲν ἐν *Acta Archaeologica Academiae Scient. Hungariae*, 2, 1952, 307-19. Ἀπὸ τὴν βραχεῖαν περίληψιν τὴν παρεχομένην ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ F. Dölger, τὴν ὁποίαν ἔχω ὑπ' ὄψει μου, διότι τὸ περιοδικόν, ὅπου τὸ ἄρθρον ἐδημοσιεύθη, δὲν μοῦ ἦτο προσιτόν, φαίνεται ὅτι ὁ Kádár ὅλους τοὺς τύπους τοῦ Κενταύρου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν τοῦ στρέφοντος πρὸς τὰ ὀπίσω τὸ ἄνω σῶμα καὶ τοξεύοντος, θεωρεῖ εἰσελθόντας εἰς τὴν τέχνην τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης διὰ τῶν νομάδων τῶν στεππῶν, ἐνῶ τὸν Κένταυρον-Τοξότην τοῦ Ζωδιακοῦ κύκλου νομίζει ἐλληνιστικῆς-ἰρανιμῆς προελεύσεως. Πάντως περὶ τοῦ βασίμου ἢ μὴ τῶν ἀρκετὰ παραδόξων αὐτῶν ἀπόψεων τοῦ Kádár οὐδὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ, χωρὶς τὴν γνῶσιν αὐτοῦ τοῦ τοῦ ἁρθρου του.

¹ Βλ. τὸ συλλεγὲν ὕλικόν τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα κουφικῶν ἐπιγραφῶν ὑπὸ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ εἰς τὰ *Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* τοῦ ἔτους

1933, περίοδος Γ', τόμ. Β', 1936 (= *Byzant. Neugriechische Jahrbücher* 1936), 57 κ.ἐξ.

ΓΛΩΣΣΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

1. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΕΞ ΕΘΝΙΚΩΝ

Πολλά οικογενειακά ὀνόματα μεσαιωνικά προέρχονται ἐξ ἐθνικῶν καὶ βοη-
θοῦν εἰς τὴν γνῶσιν συνοικισμῶν ἢ μοναστηρίων. Ἀναφέρω παραδείγματα:

Ἀγιοαθανασίτης Θεόδωρος (MM 1,375), ἀρχικῶς ἔκ τινος μονῆς ἢ συνοικι-
σμοῦ καλουμένου Ἅγιος Ἀθανάσιος.

Ἀγιοαναργυρίτης Μιχαήλ (MM 6, 143 Ἅγιοι Ἀνάργυροι).

Ἀγιοαναστασίτης Γρηγόριος (MM 1, 374 Ἁγία Ἀναστασία).

Ἀγιοβαρβαρίτης Ἰωάννης (Izvestija 1, 34 Ἁγία Βαρβάρα).

Ἀγιοβλασίτης Ἰωάννης (MM 1, 371 Ἅγιος Βλάσιος. Κακῶς ἐτυπώθη αὐ-
τόθι Ἀγιοκλασίτης).

Ἀγιογεωργίτης Ἰωάννης (MM 6,94 Ἅγιος Γεώργιος).

Ἀγιοδημητριάτης Γεώργιος (Actes d'Athos 5, 17 Ἅγιος Δημήτριος).

Ἀγιοειρηνίτης Εὐλάμπιος (MM 6, 94 Ἁγία Εἰρήνη).

Ἀγιοευφημίτης Λέων (ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ Opuscula Tafel, 290 Ἁγία Εὐφημία).

Ἀγιοζαχαρίτης Θεόδωρος (ΚΕΔΡ. 2, 427 Ἅγιος Ζαχαρίας).

Ἀγιοθεοδωρίτης Κωνσταντῖνος (ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Θεόδωρος Πρόδρομος 1905,
σ. 279, ὅπου δημοσιεύεται «μονωδία» εἰς τὸν περίφημον νομοδιδάσκαλον).

Ἀγιοθεοδωρίτης Μιχαήλ (Wiener Studien 28. 173, ὅπου δημοσιεύεται τοῦ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ «Λόγος προσφωνητικὸς πρὸς τὸν λογοθέτην τοῦ δρόμου
κυρὸν Μ.Α.»).

Ἀγιομωκίτης Νικόλαος (Échos d'Orient 37, 1934, 306 Ἅγιος Μώκιος).

Ἀγιονικολαΐτης Γεώργιος (MM 1, 372, ὅπου κακῶς ἐτυπώθη Ἀπονικολαΐτης).

Ἀγιοπετρίτης Θεόδωρος (NE 4, 161 Ἅγιος Πέτρος).

Ἀγιοπολίτης Ἰωάννης (ΘΕΟΦΑΝ. ΣΥΝΕΧ. 353 καὶ ΘΕΟΔ. ΜΕΛΙΤΗΝ. 183 Ἁγία
πόλις = Ἱερουσαλήμ).

Ἀγιοσαββαΐτης Θεόδωρος (Actes d'Athos 5, 173).

Ἀγιοσοφίτης Ἰωάννης (Βυζ. Χρονικά 9, 132 Ἁγία Σοφία).

Ἀγιοστεφανίτης Στέφανος (MM 6, 150 Ἅγιος Στέφανος).

Ἀγιοσυμεωνίτης Ἀρσένιος (ΠΑΧΥΜ. 2, 56 Ἅγιος Συμεών).

Ἀγιοφλωρίτης Ἰωάννης (NE 8, 131 Ἅγιος Φλώρος).

Ἀγιοχριστοφορίτης Στέφανος (ΧΩΝ. 381).

Ἀγρίτης Μιχαήλ (Διεθνὴς Ἑφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολογίας 9, 131. Ἀγρός).

Ἀνανεώτης Μιχαήλ (Βυζ. Χρονικά 13, 489. Ὁ αὐτὸς λέγεται ἐν ΝΕ 13, 253 Ἀνεώτης, ἐν ΝΕ 7, 166 Ἠνιώτης. Ἀναία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας).

Ἀντιοχείτης Θεόδωρος πρωτοπρόεδρος (SCHLUMBERGER, *Mélanges* σ. 212. Ἀντιόχεια).

Ἀχριδηνὸς Βασίλειος πρωτονοτάριος (TZETZOU, Ἐπιστολαὶ σ. 23. Αὐτ. σ. 84 λέγεται ὁ Βασίλειος Ἀχριδιώτης ὡς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ἀχρίς).

Βαθυρυακίτης (*Mélanges Schlumberger* 251 Βαθυρύαξ).

Βαρίτης Ἰωάννης (MM 4,83. Αὐτ. 4, 94 ἐτυπώθη κακῶς Θεοδώρου τοῦ Βαρίγου ἀντὶ Βαρίτου. Βᾶρις, σύννηθες ὄνομα συνοικισμῶν).

Βασιλικιώτης Μιχαήλ (MM 6, 229, Βασιλικά).

Βασιλίσκιανὸς ὁ πατρίκιος (ΣΥΜ. ΜΑΓ. 682 τὰ Βασιλίσκου).

Βελισσαριώτης Ἰωάννης μέγας λογαριαστής (MM 6, 140 τὰ Βελισσαρίου;)

Βλαχερνίτης Νικηφόρος (Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισμ. Ἀρχαιολογίας 13, 7. Βλαχερνίτης Μανουήλ *Actes d'Athos* 5, 245. Βλαχέρναι).

Βουνιώτης Θεόδωρος (MM 6, 143 Βουνός).

Βουτουμίτης Μανουήλ (ANN. KOMN. 1, 210 καὶ 2, 105· Βουτουμίτης Μιχαήλ ΝΙΚ. ΒΡΥΕΝ. 94 Βούτουμος).

Διαδρομίτης Ἰωάννης (*Actes de Zographou* σ. 40· Διάδρομος βλ. Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν 1,53).

Διασορίτης Θεοδόσιος διάκονος (*Actes d'Athos* 5, 17. Αὐτ. σ. 296 Μεθόδιος Διοσιερίτης. Διὸς Ἱερὸν βλ. Ἑλληνικά τ. 11, 1939, σ. 330).

Δρυωνίτης Μιχαήλ (NE 8,17 Δρυὼν ἀπὸ τὸ δρῦς).

Ἐβδομίτης (ΘΕΟΦ. ΣΙΜΟΚ. 301: «ἀνὴρ δημότης ἐπίσημος—Ἐβδομίτης ἦν αὐτῷ τὸ ἐπώνυμον» Ἐβδομον Κωνσταντινουπόλεως).

Ἐλεοδωρίτης Θεόδωρος (*Annuaire de l' Association pour l'encouragement des études grecques* τ. 18, 1884, σ. 16. Ἐλεοδωρίτης Στέφανος Ἑλληνικά 6, 89. Ἀγνοῶ πόθεν τὸ Ἐλεοδωρίτης).

Ἐξαμιλίτης Γεώργιος πρωτοσπαθάριος, κριτὴς ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν (ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζ. Μολυβδόβουλλα σ. 15. Αὐτ. σ. 24 Ἐξαμιλίτης Ἰωάννης Ἐξαμίλιον).

Ἡλιοκαλίτης Γεώργιος (MM 1, 371· μονὴ τῆς Ἡλιοκάλου ἐν *Actes d'Athos* 5, 198).

Θεολογίτης Νικόλαος (MM 5, 117· αὐτ. 2, 407, Θεολογίτης Ἰγνάτιος Θεολόγος = Ἐφεσος).

Καλλιερηνίτης Μιχαήλ (ΚΑΝΤΑΚ. 1, 64· Καλὴ Κρήνη).

Καλορίτης Μακάριος (NE 16, 31, BZ 16, 495. Αὐτ. 14, 410 Καλορίτης, Ἰωάννης Καλὸν Ὅρος. Περὶ τοῦ ὀνόματος Καλορίτης βλ. Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν 1924 σ. 51).

Καλοχωρίτης Μιχαήλ (*Actes d'Athos* 5, 223· Καλὸν Χωρίον),

Καραβίτης Ἰωάννης (Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισμ. Ἀρχαιολογίας τ. 7, 275, Κάραβος).

- Κατακαλίτης Λέων (ΘΕΟΦΑΝ. ΣΥΝΕΧ. σ. 384 τὰ Κατακάλου;).
- Κατωπτελεΐτης (MM 5,8 Κάτω Πτελέα).
- Κομανίτης (ΘΕΟΦΑΝ. Χρονογρ. 1, 433 Κόμανα).
- Κρηνίτης Γεώργιος (ΘΕΟΔ. ΜΕΛΙΤ. 194. Περὶ Κρηνιτῶν βλ. Κ. ΠΟΡΦΥΡ. 3, 375, Κρήνη).
- Κυριώτης Ἰωάννης γεωμέτρης· τὸ ὄνομα ἀπὸ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει συνοικίαν τὰ Κύρου.
- Λαγγονίτης Λέων (TRINCHERA, Syllabus σ. 313· Λαγγὼν ἀπὸ τὸ παλαιότερον λαγών).
- Λεονταρίτης Ἰωάννης (MM 1, 375 Λεοντάριον).
- Λιθοκαστρίτης Λέων (Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολογίας 7, 280· Λιθόκαστρον πβ. Ξυλόκαστρον).
- Λοιδορίτης (ΚΑΝΤΑΚ. 2, 592· Λοιδοριά, πβ. Λοιδορίκι).
- Μαδαρίτης Νικόλαος (MM 4, 153· Αὐτ. 6, 124 Μαδαρίτης Θεόδωρος· Μαδάρα).
- Μανουηλίτης Ἰωάννης (Ἑλληνικά 1,309 ὅπου κακῶς ἐτυπώθη Μανούτς· ἀπὸ τὴν συνοικίαν τῆς μονῆς Μανουήλ ἐν Κωνσταντινουπόλει).
- Μελισσοπετρίτης Κωνσταντῖνος (Mélanges Schlumberger 255 Μελισσόπετρα).
- Μεσοποταμίτης Θεόδωρος (Izvestija 13, 139· Μεσοποταμία).
- Μοσχηνὸς Λέων (MM 4, 278· Αὐτ. 4, 144 Μοσχηνὸς Μιχαήλ· τὰ Μόσχου; ἐν Actes d'Athos 5, 345 Μοσχιανὸς Μανουήλ).
- Νεακίτου μονὴ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος (NE 9, 216) «Περὶ τὸ κατεπανίκιον Ἅπρον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Νεακίτου» (Actes de Xenophon σ. 63). Ὁ κτήτωρ Νεακίτης ἀπὸ τόπον Νέακα; «οἶνον νέακα», ἥτοι νέον ἀναφέρει ὁ ΚΑΣΣΙΑΝΟΣ ΒΑΣΣΟΣ εἰς τὰ Γεωπονικά του (Ζ' 24).
- Νεαμονίτης Φιλόθεος (NE 9, 359· Νέα Μονὴ ὑπῆρχεν εἰς Χίον καὶ ἀλλαχοῦ).
- Νικανὸς Μανουήλ (MM 1, 370). Ἰωάννης Νικαιώτης (ΘΕΟΦΑΝ. Χρ. 1, 149 Νίκαια).
- Νικηφορίτης Μανουήλ (MM 1, 273 τὰ Νικηφόρου;)
- Ξηρίτης Μιχαήλ (MM 4, 94· Ξηρίτης Γρηγοράς, Ἑλληνικά 2, 371. Τὰ Ξηροῦ).
- Ὀλυμπίτης Γεώργιος (MM 4, 69 Ὀλυμπος σύνηθες ὄνομα).
- Παναγιώτης Κωνσταντῖνος (MM 1, 373· τὰ Παναγίου συνοικία ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τούτων καὶ Παναγίτης Ἀρτάβασδος (JGR Ζέπ. 1, 299).
- Πεδιαδίτης Βασίλειος (Βυζ. Χρονικά 3, 252· Πεδιάς).
- Πελαγιώτης Κωνσταντῖνος (Actes de Vazelon 14, 15. Τὰ Πελαγίας; Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ Ἰωάννης ὁ Πελαγίτης MM 6, 215).
- Περιβλεπτίτης Ἰωάννης (Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας 9, 141, συνοικία καὶ μονὴ τῆς Περιβλέπτου).
- Πλατανίτης Νικόλαος (MM 4,8 Πλάτανος).
- Πτελεΐτης Στέφανος (MM 6, 8 Πτελέα, πβ. Κατωπτελεΐτης).
- Ρωμανίτης Μιχαήλ (MM 6, 50· τὰ Ρωμανοῦ;).

Σκουταριώτης: «ἐκδικος καὶ κατηχητής, ταβουλάριος καὶ ἑξαρχος Σκουταριώτης» (MM 1, 372· Σκούταρι).

Σκυριώτης Θεόδωρος (MM 6, 252. Σκῦρος, σήμερον Σκυριανός).

Στεφανίτης Μανουήλ (MM 1, 53 τὰ Στεφάνου;)

Στροβιλιάτης Λέων (MM 3, 51· Στροβίλος).

Φαρίτης Μιχαήλ (MM 2, 141 Φάρος).

Φιλανθρωπηνοί· συνοικία ἢ μονὴ τοῦ Φιλανθρώπου ἐν Κωνσταντινουπόλει (MM 2, 324).

Φιλοθεΐτης (Actes d'Athos 5, 357· Φιλοθέου μονή).

Φλωρίτης Βασίλειος (TRINCHERA, Syllabus σ. 151. Τὰ Φλώρου).

II. ΕΛΛΑΣ-ΕΛΛΑΔΙΚΟΙ

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ὄνομα Ἑλληνες ἐδήλου κατὰ τὴν πρώτην μ.Χ. χιλιετηρίδα τοὺς ἐθνικούς, τοὺς λατρεύοντας τοὺς ἀρχαίους θεούς, τοὺς δὲ κατοίκους τῆς Ἑλλάδος ἐδήλωσε τὸ ὄνομα Ἑλλαδικός. Ἀναφέρω ὀλίγα παραδείγματα: «ἦν δὲ ἡ γυνὴ Ἑλληνίς, Συροφοίνισσα τῷ γένει» (ΜΑΡΚ. ζ' 26). Ὁ ἐπίσκοπος Ἀκρῆς μᾶς «ἀγάπην πολλὴν πρὸς ξένους καὶ πτωχοὺς κεκτημένος διὰ τῆς συνούσης αὐτῷ χάριτος πολλοὺς Ἑλλήνας ἐπέστρεφεν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας» (Patr. Orient. 2, 483). Εἰς τὰ Ἀποφθέγματα πατέρων (MIGNE, PG. 65, 280): «πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐγένοντο δι' αὐτοῦ Χριστιανοί». Ἡ Historia monachorum (PREUSCHEN 8, 22): «τὸν μὲν βοῦν ἐθεοποίησαν οἱ τὸ πρὶν παροικοῦντες ἡμῖν Ἑλληνες (= Αἰγύπτιοι ἐθνικοί), ἐπειδὴ δι' αὐτοῦ τὴν γεωργίαν ἐπιτελοῦντες τὴν τροφὴν ἐπορίζοντο». Ὁ Χοσρόης ἔλεγε περὶ τῆς γυναικὸς του ὅτι ἦτο «Χριστιανή», αὐτὸς δὲ «Ἑλλην» (ΘΕΟΦ. ΣΙΜΟΚ. de Boor 214). Τὸ ὄνομα Ἑλλην δηλοῖ καὶ τὸν γνωρίζοντα τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, ὅπως εἰς τὸ ἐξῆς μεταγενέστερον χωρίον: «ὥς δὲ ἰδοῦσι κανένα Ἑλληνα, τοῦτέστιν Χριστιανὸν ὅπου ἡξεύρει τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν» (A. DELATTE, Anecdota Atheniensia 1, 374¹).

Ὁ κάτοικος τῆς Ἑλλάδος γενικώτερον καὶ τῆς Πελοποννήσου εἰδικώτερον ἐκλήθη καὶ ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μ.Χ. Ἑλλαδικός. Ὁ ΜΑΛΑΛΑΣ (σ. 353) ὀνομάζει τὴν αὐτοκράτειραν Ἀθηναῖδα Ἑλλαδικὴν ὡς Ἀθηναίαν. Παρὰ τῷ αὐτῷ ΜΑΛΑΛᾳ (σ. 68) λέγεται: «τῶν Σικυωνίων τῶν νυνὶ λεγομένων Ἑλλαδικῶν».

Εὐνόητον ὅτι τὸ Ἑλλαδικὸς ἔγινε καὶ σύνηθες οἰκογενειακὸν ὄνομα (καὶ μέχρι σήμερον σώζεται ὄνομα Λαδικός): «πρωτοπροέδρου καὶ κατεπάνω Κρήτης κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Ἑλλαδικοῦ» (MM 6,96). Ἀντὶ τοῦ Ἑλλαδικὸς λέγεται ἐνίοτε Ἀχαιός, ὅπως ἀντὶ τοῦ Ἑλλάς καὶ Ἀχαΐα. Ὁ ΑΓΙΟΣ ΑΚΑΚΙΟΣ ἔλεγε: «γένει μὲν εἰμι Ἀχαιός (= Ἑλλαδικός), ἐγεννήθην δὲ ἐν Καπαδοκίᾳ». Εἰς κατάλογον ἐπισκόπων τῆς πρώτης ἐν Νικαίᾳ Συνόδου αἱ Ἀθῆναι εἶναι πόλις τῆς Ἀχαΐας², ὅχι τῆς

¹ Βλ. περὶ τοῦ ὀνόματος Ἑλλην καὶ Ἑλλαδικός J. JÜTHNER, Hellenen und Barbaren 1923 σ. 146 κ.έ. Περὶ τῶν Ἑλλήνων βλ. καὶ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΝ (σελ. 5 κ.έ. Bonn).

² Byzantion 14, 48. Ἀπαντᾷ ὁμως εἰς τὸν δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ HONIGMAN ἀνέκδοτον κατάλογον εἰς τὸ Byzantion (τ. 20, 1950, σ. 65).

Ἑλλάδος, ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρεται καθόλου. Καὶ εἰς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, ὡς παρ' ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗ (1,168) γράφεται «Ἀχαΐας τε καὶ Πελοποννήσου».

Εἰς τὸν κατάλογον ἐπισκόπων τῆς Συνόδου τοῦ ἔτους 449 μ.Χ. ἀναφέρεται Ἀθανάσιος Ὁποῦντος τῆς Ἀχαΐας¹. Καὶ εἰς τὴν φήμην μητροπολιτῶν Πατρῶν μεταγενεστέρων χρόνων ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα Ἀχαΐα ἀντὶ τῆς Πελοποννήσου ἢ τῆς Ἑλλάδος²: «πανιερώτατε μητροπολίτα παλαιῶν Πατρῶν, ὑπέριμε καὶ ἔξαρχε πάσης Ἀχαΐας» (15ου αἰῶνος).

Περὶ τῆς εὐρυτέρας σημασίας τοῦ ὀνόματος Ἑλλάς (= Ἰλλυρικόν, Ρωμανία, Βυζαντινὸν Κράτος) ἔγραψα ἄλλοτε³. Θέλω νὰ προσθέσω σήμερον ὅτι παρὰ ΠΡΟΚΟΠΟΥ τὸ ὄνομα Ἑλλάς ἔχει ἄλλοτε εἰδικωτέραν, ἄλλοτε γενικωτέραν σημασίαν Κτίσματα IV 2 (σ. 111 Haury): Ἰουστινιανὸς «πόλεις τῆς Ἑλλάδος ἀπάσας αἵπερ ἐντός εἰσι τῶν ἐν Θερμοπύλαις τειχῶν ἐν τῷ βεβαίῳ κατεστήσατο». Κτίσματα IV, 2 (σ. 108): «ὃ τε Ἰσθμός, ἢ τε Κόρινθος καὶ τὰ ἄλλα τῆς Ἑλλάδος χωρία». Ὑπὲρ πολ. V 25, 13: «ὑποψίας ἐς Σιλβέριον τὸν τῆς πόλεως (Ρώμης) ἀρχιερέα γεγεννημένης, ὡς δὴ προδοσίαν ἐς Γότθους πράσσει, αὐτὸν μὲν ἐς τὴν Ἑλλάδα (= Βυζαντ. κράτος) ἔπεμψεν αὐτίκα, ἕτερον δὲ ἀρχιερέα ὀλίγῳ ὕστερον, Βιγίλιον ὄνομα κατεστήσατο». Τὴν σημασίαν ταύτην ἔχει τὸ ὄνομα Ἑλλάς εἰς πολλοὺς συγγραφεῖς (πβ. καὶ ST. RUNCIMAN εἰς τόμον K. Ἀρμενοπούλου 1952 σ. 29).

Ἀναφέρω ἄλλα παραδείγματα τῆς εἰδικωτέρας, τῆς ἀρχαίας χρήσεως τοῦ ὀνόματος. Εἰς τὸν κατάλογον τῆς Συνόδου 439 μ.Χ. ἀναφέρεται ἐπίσκοπος Ἐρασίστρατος Κορίνθου τῆς Ἑλλάδος καὶ Δομνίνος Πλαταιῶν τῆς Ἑλλάδος⁴. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα Ἑλλάς εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον, ἄλλοτε δὲ συνεκφέρεται μετὰ τῆς Πελοποννήσου. Εἰς τὴν Χρονογραφίαν τοῦ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ (1, 162): «Τεσσαράκοντα ἐπίσκοποι τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος». Ἡ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ (σ. 298) ἀναφέρει στρατηγὸν Ἑλλάδος, τὸν Οἰνιάτην.

Εἰς σφραγίδας σημειοῦνται δοῦκες, κομμερκιάριοι, διοικηταί, πρωτονοτάριοι Ἑλλάδος⁵. Εἰς σφραγίδας: «Γρηγόριος πρωτοπραίτωρ Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος ὁ Κλαδάς⁶». Ὁμοίως: «Ἐρωτικοῦ σφράγισμα τοῦ Βασιλείου, κρίσεις ἔποντος Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου» (Ἑλληνικά 4, 330). Ἄλλοτε ὁμως ἀναφέρεται ἀπλῶς «κριτῆς Ἑλλάδος» ὡς παρὰ Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ (1, 657).

Εἰς τοὺς τίτλους τῶν μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν καὶ Λαρίσης ἀναφέρεται πάντοτε ἢ Ἑλλάς: Ὁ «ἀρχιεπίσκοπος» Ἀθηνῶν Ἀνθιμος ὀνομάζεται «ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος καὶ πρόεδρος Κρήτης⁷». Ὁ Λαρίσης Ἀντώνιος ὀνομάζεται «ὑπέριμος

¹ Byzantion 16, 35.

² Νέος Ἑλλήν. 9, 326.

³ Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν 1, 192 καὶ BNJ 17, 215.

⁴ Byzantion τ. 16, 34 καὶ 36. Καὶ εἰς μεταγενέστερα τακτικά ἢ Λάρις καὶ αἱ Νεαὶ Πάτραι καὶ αἱ Ἀθῆναι λέγονται πόλεις τῆς Ἑλλάδος (GEORGIUS CYPRIUS, Gelzer σ. 75, 78, 83. Αὐτ. σ. 75 ἢ Κόρινθος λέγεται πόλις τῆς Πελοποννήσου, ἐνῶ εἰς ἐπιγραφὴν σχετικὴν τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ «πόλις τῆς Ἑλ-

λάδος», Ν. Ἑλλήν. 1, 269).

⁵ Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας τ. 5, 161. Izvestija τ. 3, 1924 σ. 197. — SCHLUMBERGER, Sigillographie σ. 165 κ. ἑ. Βλ. καὶ ἀρχαιολογικὸν παράρτημα τοῦ 17 τ. Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως σ. 148. Περὶ τοῦ θέματος Ἑλλάδος βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΝ Pertusi σ. 170.

⁶ Βυζ. Χρονικά 21, 217.

⁷ Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 8, 33 ἰδ. καὶ MM 2, 166.

καὶ ἑξαρχος δευτέρας Θετταλίας καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ καθολικὸς κριτὴς τῶν Ρωμαίων»¹. Εἰδικώτερον ὠνομάσθη Ἑλλάς καὶ ἡ Πελοπόννησος καὶ δι' αὐτὸ καὶ Ἑλλαδικοὶ ἐκλήθησαν οἱ Πελοποννήσιοι, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω.

Ἡ σημασία ὅμως αὕτη εἶναι περιορισμένη, ἀπαντᾷ εἰς σημειώματα «περὶ ἐπωνυμίας πόλεων καὶ τόπων»: «Ἑλλάς· ἡ νῦν ὀνομαζομένη Πελοπόννησος»²: Κατὰ ταῦτα Ἑλλαδικοὶ δύνανται νὰ εἶναι καὶ μόνον οἱ Πελοποννήσιοι: «οἱ φιλόσοφοι οἱ δυσικοί, Θηβαῖοί τε καὶ Ἀθηναῖοι καὶ Ἑλλαδικοί»³.

Κατὰ λάθος γράφεται παρὰ ΣΚΥΛΙΤΖΗ (σ. 706): «δικαστὴς Ἑλλάδος καὶ Ἑλλησπόντου», ἀντὶ «Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου», ὡς ὀρθῶς παρὰ ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗ (σ. 182) καὶ ΨΕΛΛΩ⁴.

Εἷς τινα χωρία βυζ. συγγραφέων τὸ ὄνομα Ἑλλάς περιλαμβάνει τὴν Μακεδονίαν ἢ τὴν Ἡπειρον. Παρὰ ΠΡΟΚΟΠΩ (Υπὲρ πολ. VII, 6, 11): «Μαξιμῖνος ἄρας ἐκ Βυζαντίου παντὶ τῷ στόλῳ τῆς Ἑλλάδος ἐς τὴν Ἡπειρον ἦλθε». Παρὰ ΚΕΔΡΗΝΩ (2, 313): «διὰ Μακεδονίας (= Θράκης), καὶ Στρυμόνος καὶ Ἑλλάδος καταλαβόντες τὴν Νικόπολιν»⁵.

Ἡ χρῆσις τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς δὲν εἶναι πάντοτε σαφὴς καὶ ἀπαιτεῖ προσοχήν.

Ἐν τέλει ἄς προστεθῇ ὅτι τὸ ὄνομα Ἑλλάς ἀπαντᾷ καὶ ὡς κύριον ὄνομα γυναικὸς εἰς τὴν ἐξῆς ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν: «Ἑλλάς Σωτηρίχου Παταρὶς Ἑλλάδα Ναταίου τὴν ἑαυτῆς θυγατέρα μνήμης ἔνεκεν» BENNDORF - NIEMANN, Reisen in Lykien und Karien, 1884 σ. 117.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΑΝΤΟΣ

1 Βλ. περιοδικὸν Βυζαντίδα 2, 19.

2 Μετὰ τὸν ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΝ Bonn σ. 250, μετὰ τὸν ΣΥΝΕΚΔΗΜΟΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ Parthey, σ. 318, BZ. 28, 322 κ.ά.

3 Scriptores orig. Const. Preger σ. 229.

4 ΣΑΘΑ, Μεσ. Βιβλ. τ. 5, σ. 344.

5 Ὁ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ ἔχει σαφεῖς ἰδέαν τῆς ἐννοίας τῆς Ἑλλάδος (1, 205): «τὰ τοῦ Πηνειοῦ πέραν, τὴν ἰδίως Ἑλλάδα λεγομένην».

ΤΡΙΑ ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ ΕΚ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

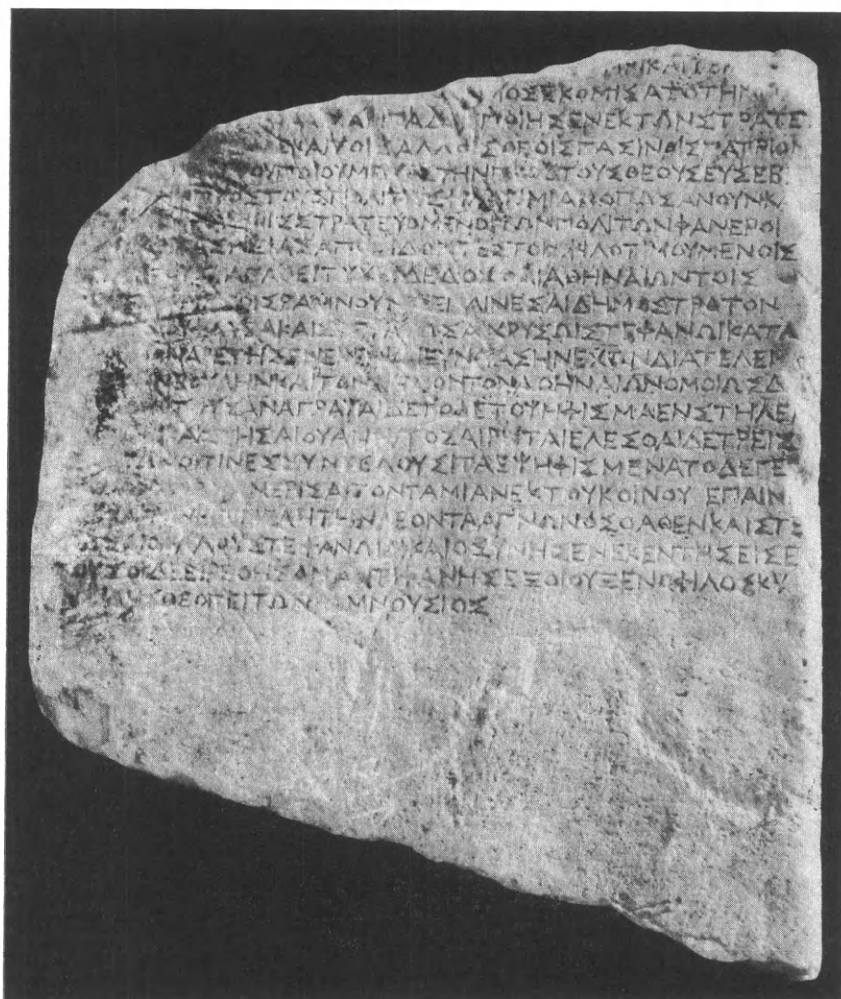
Τὸ 1942 ὁ ἀείμνηστος σεβαστὸς φίλος καὶ συνάδελφος Γεώργιος Σωτηριάδης, λυγισμένος, ὄχι τόσον ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἐνενήντα του χρόνων, ὅσον ἀπὸ τὰς ταλαιπωρίας τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς, μοῦ παρεχώρει μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του πρὸς μελέτην καὶ ἔκδοσιν τὰς κατωτέρω δημοσιευομένας τρεῖς ἐπιγραφάς, αἵτινες, εὐρεθεῖσαι καὶ συγκομισθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὰς περὶ τὸν Μαραθῶνα καὶ τὸν Ραμνοῦντα ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας του, ἀπέκειντο εἰς τὴν ἐν Ἀμαρουσίῳ ἔπαυλίν του¹. Ὁ ἴδιος εἶχεν ἐπιχειρήσει τὴν φωτογράφησιν καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν κειμένων, συμπληρωθεῖσαν διὰ τῆς ἐπανειλημμένης ἐν Ἀμαρουσίῳ συνεργασίας μας, τῆς ὁποίας, συνοδευομένης πάντοτε καὶ ἀπὸ φιλόφρονα συνεστίασιν, εὐγνώμονα διατηρῶ τὴν ἀνάμνησιν. Ὅταν δὲ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ πέντε ὅλα ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἀειμνήστου φίλου ἡ ἐρίτιμος αὐτοῦ σύζυγος μοῦ παρήγγειλεν ὅτι αἱ λίθιναι στήλαι, παραδοθεῖσαι εἰς τὸν ἔφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Θρεψιάδην καὶ μετακομισθεῖσαι τῇ εὐγενεῖ φροντίδι τοῦ ἐν Ἀμαρουσίῳ παροικοῦντος Ἀμερικανοῦ ἀρχαιολόγου κ. Wanderpool, κατετέθησαν εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον, εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπαναλάβω ἐκεῖ ἐν ἀνέσει τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῇ προθύμῳ συνδρομῇ τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Μουσείου νὰ ἐπιτύχω τὴν προσαρμογὴν καὶ

1 Τοὺς ἐνεπιγράφους τούτους λίθους ὁ μακαρίτης καθηγητὴς Σωτηριάδης δὲν εἶχεν ἐξ ἰδίων ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ περιέσωσεν αὐτοὺς ἀπὸ τὰ πολύπλοκα δίκτυα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, ἥτις ἔκπαλαι ὀργιάζει διὰ παρανόμων ἀνασκαφῶν εἰς τὴν ἐρημικὴν καὶ δυσφύλακτον ἀρχαιολογικὴν περιοχὴν τοῦ Ραμνοῦντος (ιδὲ LOLLING, Ath. Mitt. 1879 τ. 4 σελ. 278). Θλίβεται κανεὶς βλέπων ὅτι τὰ νεώτερα ἐκ Ραμνοῦντος ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, σχεδὸν ὅλα, ἔχουν ἀνώμαλον τὴν προέλευσιν. Ὁ A. WILHELM (Beiträge σελ. 61) δημοσιεύει ἐπιγραφὴν ἐκ Ραμνοῦντος, ἥτις εἶχε περιέλθει εἰς χεῖρας τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Κας Else v. Bülow, ὁ ἴδιος δὲ ἀναφέρει, ὅτι ἄλλην ἐπιγραφὴν ἰδὼν ἐν Ραμνοῦντι δὲν ἐπανεῦρεν, ὅταν ὕστερον ἀνεζήτησεν αὐτὴν ἐπὶ τόπου. Τὸ περίφημον ψήφισμα τῶν ἐν Ραμνοῦντι *ισοτελῶν* (BCH 1924 τ. 48 σελ. 265) ὑπέδειξεν ἐπὶ τόπου εἰς τὸν δημοσιεύσαντα αὐτὸ F. CHAROUTHIER ἢ Κα Picard, ἐμελέτησεν ὁ καθηγητὴς Oguse, ἐφωτογράφησε καὶ ἔλαβεν ἔκτυπον αὐτοῦ ὁ

P. DE LA COSTE - MESSELIÈRE (BCH ἔ.ἀ. σ. 265,2), ἀλλ' ἔκτοτε ἀγνοεῖται ἡ τύχη του, κατὰ τινὰ δὲ ἀνεξакρίβωτον πληροφορίαν εὐρίσκεται τοῦτο σήμερον εἰς Ἀμερικανικὸν Μουσεῖον. Τὸ ἐπίσης σπουδαῖον ψήφισμα ἐκ Ραμνοῦντος (E. M. 12864 Ἑλληνικά 1930 τ. 3 σελ. 153) κατεσχέθη ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας ἐν Χαλανδρίῳ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1929. Καὶ ἡ ἐκ Ραμνοῦντος ὑπὸ J. KENT δημοσιευθεῖσα ἐπιγραφή (Hesp. X σελ. 342) εἰσῆλθεν εἰς τὸ E.M. (12968) ὡς «κοινὸς Ἑρμῆς». Πλὴν τῶν ἐδῶ δημοσιευομένων τριῶν ἐκ Ραμνοῦντος ψηφισμάτων, ὁ μακαρίτης Σωτηριάδης εἶχεν ἐπίσης παραλάβει ἀπὸ παρανόμως κατέχοντα χωρικὸν καὶ τὴν ἐκ Μαραθῶνος ἀρχαίῃν στήλην (E.M. 13046), τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν ὁ VANDERPOOL (Hesp. XI σ. 329). Ἡ πρὸς περισυλλογὴν τῶν ἐπιγραφικῶν τούτων μνημείων προσπάθεια τοῦ σοφοῦ καὶ θαλεροῦ γέροντος, δίκαιον εἶναι νὰ τύχῃ ἔστω καὶ μετὰ θάνατον τῆς προσηκούσης ἀναγνωρίσεως.

τὴν συγκόλλησιν τῶν τεμαχίων καὶ νὰ λάβω τὰς ἐνταῦθα δημοσιευομένας καλυτέρας καὶ πληρεστέρας τῶν λίθων φωτογραφίας. Πρὸς πάντας τοὺς ὁπωσδήποτε βοηθήσαντας καὶ συντελέσαντας εἰς τὴν μελέτην ταύτην, ζῶντας καὶ τεθνεῶτας, ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνην μου.

Καὶ αἱ τρεῖς στήλαι περιέχουσι τιμητικὰ ψηφίσματα πρὸς στρατιωτικούς ἄρ-

Εἰζ. 1. Ψήφισμα ὑπὲρ Δημοστράτου. (Ε.Μ. 13101. Τέλος τοῦ 3ου π. Χ. αἰ.).

χοντας δρῶντας ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ Ραμνοῦντος, εἶναι δὲ τὰ ψηφίσματα ταῦτα σχεδὸν σύγχρονα, ἀναγόμενα καὶ τὰ τρία εἰς τὸ τέλος τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνος. Παρόμοια τῶν χρόνων τούτων ψηφίσματα ἔχομεν σχετικῶς πολλὰ ἐκ Ραμνοῦντος, διότι τὸ φρούριον τοῦτο λόγῳ τῆς ὀχυρᾶς αὐτοῦ θέσεως παρουσιάζει ἐξαιρετικὴν στρατιωτικὴν κίνησιν κατὰ τοὺς ταραχώδεις ἐκείνους χρόνους τῶν Ἐπιγόνων, διότι αὐτὸ κυρίως ἐπροστάτευε τὴν ἀσφάλειαν τῆς ΒΑ Ἀττικῆς παραλίας ἀπὸ τὰς ἐχθρικὰς ἐπιθέσεις τῶν Ἀχαιῶν καὶ ἀπὸ τὰς πειρατικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀκαρνανῶν.

Τὰ τρία ταῦτα ψηφίσματα τῶν Ραμνουσίων εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1.

Στήλη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἀποκεκρουμένη ἄνωθεν καὶ ἐφθαρμένη εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν, ὕψους σωζομένου μεγίστου 0,48 μ. καὶ ἐλαχίστου 0,32 μ., πλάτους 0,42 μ. καὶ πάχους 0,10 μ. Γράμματα ΕΠΣΛΥΦ ὕψ. 0,01 μ.

- ἔθυσσε δὲ τῷ Διὶ τῷ σωτῆρι καὶ τῇ Ἀθηνῶν
 νῆϊ τῇ σωτείρᾳ καί(;)] μὸς ἐκομίσατο τὴν π[α
 ρασκευὴν καὶ ἀ[γῶνα λαμπάδα ἐποίησεν ἐκ τῶν στρατευ
 ομένων Ραμνοῦντι] καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς πᾶσιν οἷς πάτριον
 5 ἦν περὶ πολ[λοῦ ποιούμενος τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβει-
 αν καὶ τὴν π[ρὸς τοὺς πολίτας φιλοτιμίαν, ὅπως ἂν οὖν κα[ί
 οἱ ἐν φρουρί]οις(;) στρατενόμενοι τῶν πολιτῶν φανεροὶ
 ᾧσι χάρι]τας ἀξίας ἀποδιδόντες τοῖς φιλοτιμουμένοις
 περὶ τοὺς θεοὺς, ἀγαθῇ τύχῃ δεδόχθαι Ἀθηναίων τοῖς
 10 στρατευομέν]οις Ραμνοῦντι ἐπαινέσαι Δημόστρατον
] λου(;) Φλυᾶ καὶ στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνῳ κατὰ
 τὸν νόμ[ον ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας ἣν ἔχων διατελεῖ
 εἷς τε] τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων, ὁμοίως δ[ὲ
 καὶ εἰς ἑαυτο]ύς· ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα ἐν στήλῃ
 15 λιθίνῃ] καὶ στήσαι οὗ ἂν οὗτος αἰρῇται· ἐλέσθαι δὲ τρεῖς
 ἄνδρας] οἵτινες συντελοῦσι τὰ ἐψηφισμένα, τὸ δὲ γε
 νόμ[ον ἀνάλωμ]α μερίσαι τὸν ταμίαν ἐκ τοῦ κοινοῦ, ἐπαινέ-
 σαι δὲ] καὶ τὸν ἐπιμελητὴν Λέοντα Ἀγνωνος Ὁαθεν καὶ στε-
 φα[νῶσαι θαλλοῦ στεφάνῳ δικαιοσύνης ἔνεκεν τῆς εἰς ἐ-
 20 αυ]τοῦς. Ὅδε εἰρέθησαν, Ἀντιφάνης ἐξ Οἴου, Ξερόφιλος Κυ-
 δαντίδ]ης, Θεογείτων [Ρα]μνούσιος.

Ψήφισμα, δι' οὗ τὸ κοινὸν τῶν ἐν Ραμνοῦντι στρατευομένων Ἀθηναίων τιμᾷ τὸν ἐκ τοῦ δήμου Φλυᾶ τῆς Ἀττικῆς Δημόστρατον, πιθανώτατα στρατηγὸν «ἐπὶ Ραμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν» διὰ παρασχεθείσας πρὸς τὴν φρουρὰν τοῦ Ραμνοῦντος ἐκδουλεύσεις, ὡς ἦτο ἡ συγκέντρωσις τῶν ἐφοδίων διὰ θυσίας καὶ ἡ τέλεισις λαμπαδηδρομίας.

Οἱ ἐν ἀρχῇ ἐκπεσόντες στίχοι θὰ ἦσαν δέκα περίπου, περιέχοντες τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδίδοντος τὸ ψήφισμα συλλόγου, τὸν ὁποῖον ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει θὰ ἀπετέλουν οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ Ραμνοῦντος στρατενόμενοι Ἀθηναῖοι πολῖται (στ. 10), τὸ ὄνομα τοῦ προτείναντος τὸ ψήφισμα, τὸ ὄνομα τοῦ ἐπωνύμου ἀρχοντος, τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ τιμωμένου Δημοστράτου, ὅστις πιθανώτατα θὰ ἦτο στρατηγὸς ἐπὶ Ραμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν¹ καὶ τὸν κύριον

¹ BUSOLT - SWOBODA, Griech. Staatskunde σελ. 468,1. Πρβ. καὶ Ἑλληνικά τ. 3 (1930) σελ. 157,2. 1123,3 καὶ τὰς αὐτόθι ἀναφερομένας ἐπιγραφάς. Syll.³

λόγον τῆς στεφανώσεως. Ἡ συμπλήρωσις τῶν ἐν ἀρχῇ ἐκάστου στίχου χασμάτων ἔγινεν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν ἐν ἐκάστῳ στίχῳ γραμμάτων, κυμαινόμενου μεταξὺ 44 καὶ 45, καὶ τῆς κατὰ προσέγγισιν ἐννοίας τῶν συμφραζομένων.

Στ. 2-3: Διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἐν στ. 2 χάσματος χρειάζεται ἡ μετοχὴ (π. χ. *φιλοτιμούμενος*), ἢ ἐπίρρημα (*φιλοτίμως*). Ἀλλὰ διὰ μὲν τὴν μετοχὴν ἐμποδίζουν τὰ σωζόμενα ἴχνη τοῦ πρὸ τῆς καταλήξεως *ος* γράμματος Μ. Διὰ δὲ τὸ ἐπίρρημα ἐμποδίζει τὸ πρὸ τοῦ τελικοῦ Σ γράμμα Ο. Νὰ εἶναι ἄρα γε λάθος τοῦ χαράκτου τὸ Ο ἀντὶ Ω; τὴν π[αρασκευὴν συνεπλήρωσα κατὰ τὸ «εἰς τὴν συντέλειαν τῆς παρα[σκευῆς] (IG II² 968,42). Τὸ «ἐκομίσαστο» εἶναι μὲ τὴν σημασίαν τοῦ φροντίζειν, προνοεῖν.

Στ. 10: Ὁ Δημόστρατος οὗτος, ὅστις τώρα θὰ ἦτο, ὡς ἐλέχθη, πιθανώτατα στρατηγός, θὰ εἶναι ὁ ἀναφερόμενος ἐν IG II² 1706,29 μεταξὺ τῶν θεσμοθετῶν Δημόστρατος Φλυεύς ἐπὶ Θεοφίλου ἄρχοντος κατὰ τὸ ἔτος 227/6 π.Χ.¹

Στ. 18: Λέων Ἀγωνος Ὁαθεν ἀναφέρεται ὡς εἰς ἐκ τῶν αἰρεθέντων διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφίσματος, δι' οὗ οἱ ἐν Ραμνοῦντι στρατευόμενοι Ἀθηναῖοι πολῖται τιμῶσι τὸν Δικαίαρχον Ἀπολλωνίου Θριάσιον (IG II², 1311,10). Ὁ αὐτὸς Δικαίαρχος τιμᾶται καὶ δι' ἄλλου ψηφίσματος τοῦ Κοινοῦ τῶν Ραμνοῦντι ταπτομένων². Ἐπειδὴ τὸ μὲν ψήφισμα τῶν ἐν Ραμνοῦντι στρατευομένων Ἀθηναίων ἀναγεται εἰς τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³, τὸ δὲ ψήφισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν ἐν Ραμνοῦντι ταπτομένων ἐξεδόθη ἐπὶ Ἐκφάντου ἄρχοντος, ἦτοι τὸ 236/5, πρέπει περὶ τὰ ἔτη ταῦτα τοῦ τέλους τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. νὰ ἀναχθῇ καὶ τὸ προκείμενον ψήφισμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔνεκα τῆς βλάβης τοῦ λίθου δὲν διεσώθη τὸ ὄνομα τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος. Τὸ ὑπόρρημα τοῦ ἐπιμελητοῦ, μὲ τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἐν τῷ ψηφίσματι τούτῳ ὁ Λέων, ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλα ἐκ Ραμνοῦντος τιμητικὰ στρατηγῶν ψηφίσματα⁴. Ἄν δὲ δεχθῶμεν τὴν ὑπὸ τοῦ CHAROUTHIER ἐκφρασθεῖσαν γνώμην⁵, ὅτι ὁ στρατηγὸς ἐπὶ τὴν παραλίαν εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ἑνα ἐπιμελητὴν ὑπ' αὐτοῦ μὲν διοριζόμενον ἀλλ' ἐκπροσωποῦντα τὴν Μακεδονικὴν ἐξουσίαν, τότε ἡ θέσις καὶ ἡ ὑπηρεσία τοῦ ἐπιμελητοῦ Λέοντος ἐν τῷ ψηφίσματι τούτῳ ἐξηγεῖται, διότι τὸ ψήφισμα τοῦτο, ἀναγόμενον, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, εἰς τὸ τέλος τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνος, ἐμπίπτει εἰς τοὺς χρόνους τῶν Μακεδόνων βασιλέων Δημητρίου τοῦ Β' (239-229 π.Χ.) καὶ Ἀντιγόνου τοῦ Δώσωνος (229-221 π.Χ.), καθ' οὓς παρουσιάζεται ἐκ τῶν τιμητικῶν ψηφισμάτων ζωηρὰ στρατιωτικὴ κίνησις τῶν Ἀθηναίων ἐν Ραμνοῦντι καὶ τῇ ἄλλῃ παραλίᾳ χώρᾳ⁶.

1 P. A. 3631. Ἴδὲ καὶ Hesperia II πίν. XIV στ. 29. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιγραφή ἐκείνη ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 227/6 π. Χ. τὸ παρὸν ψήφισμα θὰ εἶναι κατὰ τινα ἔτη πρότερον ἢ ὕστερον. (Ἴδὲ ἀμέσως κατωτέρω).

2 Φ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Τιμητικὸν ψήφισμα ἐκ Ραμνοῦντος, Ἑλληνικά τόμ. 3 (1930) σ. 153.

3 SUNDWALL, Nachträge zur Prosopographia At-

tica σελ. 51.

4 IG II² 1,1312 στ. 8. CHAROUTHIER, BCH τ. 48 σελ. 265 στ. 17.

5 Αὐτόθι σελ. 272.

6 Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑ, Ὁ Δημητριακὸς πόλεμος καὶ αἱ Ἀθῆναι, Ἑλληνικά τ. 3 (1930) σελ. 281 κ.έ., 285 κ.έ.

Στ. 21: Θεογείτων Ραμνούσιος. Θεογείτων Παμφίλου Ραμνούσιος καὶ Πάμφιλος Θεογείτωνος Ραμνούσιος ἀναφέρονται κατὰ διαδοχικὴν γενεαλογικὴν σειρὰν

Εἰκ. 2. Ψήφισμα ὑπὲρ Θεοτίμου (E.M. 13100. 215/4 π.Χ.).

εἰς ἐπιγραφὰς καὶ εἰς συγγραφεῖς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνος¹.

¹ IG II² 470, 471, 474, 475, 476 Hesp. III, 5. τ. 37 σ. 412 - 16. KIRCHNER, P.¹A. 6685, 11556, VII, 131 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς. Ἰδὲ καὶ A.J.A. 11557, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ πρὸς Φαίνιππον, 28.

2.

Στήλη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ὕψ. 1,07 μ., πλ. κάτω 0,45μ., ἄνω 0,38 μ., πᾶχ. 0,12 μ. Γράμματα ΕΠΞΑΦΙ ὕψ. 0,001 μ.

Τὸ ἐκ 34 στίχων κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαραχθῆ ἐντὸς γλυπτοῦ περιγράμματος ἀποτελοῦντος μετὰ τοῦ κυματίου τοῦ ἀετώματος ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον πλαίσιον. Ἐντὸς τοῦ ἀετώματος εἰκονίζεται στρογγυλὴ ἀνάγλυφος ἀσπίς, ἥ δὲ κορυφὴ καταλήγει εἰς ἀνθέμιον. Κάτω εἰκονίζοντο ἀναγλύφως δύο στέφανοι δι' ἑκάτερον τῶν τιμωμένων, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν μέρος μόνον σώζεται τοῦ πρὸς ἀριστερὰ στεφάνου, διότι ἡ βᾶσις τῆς κομψότατα γλυπτικῶς κατεργασμένης στήλης εἶναι ἀκρωτηριασμένη.

- Ἔδοξεν τῶν παροίκων τοῖς τεταγμένοις Ρα
 μνοῦντι· Ἐνκλήμων Χαρίου Ἐρετριεὺς εἶπε·
 ἐπειδὴ Θεότιμος στρατηγὸς χειροτονη
 θεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου εἰς τὸν ἐνιαυτὸν τὸν
 5 ἐπὶ Διοκλέου ἄρχοντος τῆς τε φυλακῆς ἐ
 πεμελήθη τῆς κατὰ τὴν χώραν ὅπως ἂν οἱ γε
 ωργοῦντες ἔχωσι τὴν ἀσφάλειαν, καὶ παραλα
 βῶν τὰ φρούρια διεφύλαξεν μετὰ τῶν πο
 λιτῶν οὐθὲν ἐνλείπων φιλοτιμίας τῶν κα
 10 θηκόντων εἰς τὴν φυλακὴν καὶ ὀχύρωσιν [τῶν
 φρουρίων, ἐφρόντισεν δὲ καὶ τῶν παροίκων
 τῶν τεταγμένων ὑφ' αὐτὸν ὅπως ἂν τὸ ἴσο
 ν ἕκαστος λειτουργῶν συνδιασώζει τὸ φρό
 ῦριον τῷ δήμῳ, διατελεῖ δὲ καὶ χρήσιμον ἑαυτὸ
 15 ν παρασκευάζων ἐν παντὶ καιρῷ τοῖς οἰκοῦσιν
 ἐν Ραμνοῦντι, ὅπως ἂν οὖν ἐφάμιλλον εἴ πᾶσι
 τοῖς χειροτονουμένοις φιλοτιμεῖσθαι εἰς ἑαυ
 τούς, εἰδότας ὅτι χάριτας ἀξίας κομιοῦνται ὧ
 ν ἂν εὐεργετήσωσιν, τύχει ἀγαθεῖ· δεδόχθαι τοῖς
 20 τεταγμένοις τῶν παροίκων Ραμνοῦντι ἐπαινέ
 σαι Θεότιμον Θεοδώρου Ραμνούσιον καὶ στεφα
 νῶσαι χρυσῷ στεφάνῳι (κενὸν) ἀρετῇ
 ὧς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰς ἑαυτούς, ἐπαι
 νέσαι δὲ καὶ τὸν τεταγμένον ἐφ' ἑαυτῶν Ἀντίμα
 25 χον Πανσανίου Οἰναῖον καὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ
 στεφάνῳι δικαιοσύνης ἔνεκα τῆς εἰς ἑαυτούς,
 ἀναγράφαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα ἐν στήλει λιθί
 νει καὶ στήσαι ἐν τῇ ἀγορᾷ, εἰς δὲ τὴν ἀναγραφὴν
 ν καὶ τὴν ποίησιν τῆς στήλης τὸ γενόμενον [ἄ

30 νάλωμα μερίσαι ἐκ τοῦ κοινοῦ, ἐλέσθαι δὲ τρεῖς
 ἄνδρας ἐξ ἑαυτῶν, οἵτινες συντελοῦσιν τὰ ἐψη-
 φισμένα. Οἶδε εἰρέθησαν: *Εὐκλήμων Χαρίου Ἐρετρ-
 ιεύς, Ἀριστεάς Εὐθύμον Ὠρώπιος, Νικόμαχος Σω-
 στρατόν Καρυνεύς.*

Ἐν στίχῳ 22 κενὸν μετ' ἀπόξεσιν 10-11 περίπου γραμμάτων.

Διὰ τοῦ ψηφίσματος τούτου τὸ κοινὸν τῶν ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ Ραμνοῦντος τεταγμένων παροίκων, τιμᾷ διὰ χρυσοῦ στεφάνου τὸν στρατηγὸν Θεότιμον Θεο-
 δώρου Ραμνούσιον διότι, ἐπιμεληθεὶς τὴν ὀχύρωσιν τῶν φρουρίων καὶ τὴν φύ-
 λαξιν τῆς χώρας, ἐξησφάλισε τὰς ἐργασίας τῶν γεωργούντων καὶ ἄλλας ἐκδουλεύ-
 σεις παρέσχε, ἐφρόντισε δὲ καὶ διὰ τοὺς τεταγμένους ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ Ραμνοῦν-
 τος παροίκους, ὅπως, ἐκτελῶν ἕκαστος ἐξ αὐτῶν τὸ ἀνήκον εἰς ἑαυτὸν ἔργον, συν-
 τελῇ εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ φρουρίου καὶ διότι ἐξακολουθεῖ ὁ στρατηγὸς οὗτος
 νὰ παρέχῃ ἑαυτὸν χρήσιμον πάντοτε εἰς τοὺς ἐν Ραμνοῦντι κατοικοῦντας. Τιμᾷ
 δὲ καὶ τὸν διοικητὴν τῶν ἐν Ραμνοῦντι τεταγμένων παροίκων Ἀντίμαχον Παν-
 σανίου Οἰναῖον διὰ κλάδου ἐλαίας.

Στ. 1: Οἱ ἐν στ. 1, 11 καὶ 20 ἀναφερόμενοι *πάροιχοι*, οἱ καὶ ἐκδίδοντες τὸ
 ψήφισμα, δὲν εἶναι οἱ παροικοῦντες ἐν Ραμνοῦντι *ξένοι*, ὥς ἐκ πλάνης ἄλλοτε
 ἐσημείωσα¹, διότι ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ στρατῷ οἱ «*ξένοι*» ἀπετέλουν ἰδίαν τάξιν καὶ
 ἦσαν οἱ μισθοφόροι στρατιῶται. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου «*πάροιχοι*» καὶ τῆς
 ἐν τῇ Ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ιδιότητος τῶν παροίκων, αἱ γνῶμαι τῶν ἐρμηνευτῶν
 διχάζονται. Ὁ ΡΕΕΚ (Ath. Mitt. τ. 59 σελ. 41) ταυτίζει τοὺς παροίκους πρὸς
 τοὺς *ξένους*, μεταφράζει Söldner (= μισθοφόρους). Ὁ H. HOMMEL ἐν ἄρθρῳ μέ-
 τοικοι τῆς R. E. d. klass. Altert. (τ. 15 σελ. 1420) πιστεύει ὅτι ἀπὸ τοῦ 3ου π. Χ.
 αἱ ἡ παλαιὰ τάξις τῶν ἐν Ἀθήναις μετοίκων βαθμὴδὸν ἐξαφανίζεται ἀντικαθι-
 σταμένη ὑπὸ τῶν *παροίκων*. Ὁ H. SCHÄFER ἐν ἄρθρῳ *πάροιχοι* τῆς αὐτῆς R. E.
 (τ. 18 σελ. 1690) ἀμφισβητῶν τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Hommel, ἀμφιβάλλει ἂν οἱ *πά-
 ροικοι* τοῦ 3ου αἰ. εἶναι οἱ παλαιοὶ μέτοικοι. Καὶ ὁ J. ROUILLOUX (BCH 1946
 σ. 488 κ.ε.) ἐξετάζων γενικώτερον καὶ ἀναλυτικώτερον τὸν ὅρον *πάροιχοι*, πιστεύει
 ὅτι οὗτοι ἀπετέλουν ἐν Ἀθήναις τάξιν ξένων μισθοφόρων στρατιωτῶν. Ἀλλ' ἐκ
 τῶν ἐπιγραφικῶν τεκμηρίων, ἰδίως τῶν τιμητικῶν ἐκ Ραμνοῦντος ψηφισμάτων,
 καθίσταται πιθανώτερα καὶ ἐπικρατεστέρα ἡ γνώμη, καθ' ἣν οἱ ἀπὸ τοῦ 3ου
 π. Χ. αἱ ἐν Ἀθήναις *πάροιχοι*, ἀπετέλεσαν μετονομασθεῖσαν τὴν παλαιὰν τάξιν
 τῶν *μετοίκων*², οἵτινες διὰ τὸν λόγον αὐτόν, πιστεύω, καὶ οὐδαμοῦ τῶν τοιούτων
 ψηφισμάτων ἐμφανίζονται. Οἱ ἐν Ραμνοῦντι λοιπὸν *τεταγμένοι πάροιχοι* εἶναι οἱ
 ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ Ραμνοῦντος ἐκτελοῦντες στρατιωτικὴν θητείαν *μέτοικοι*, ἀπο-
 τελοῦντες ἰδίαν τάξιν ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ στρατῷ, οἱ δὲ σύλλογοι αὐτῶν, «*οἱ τε-
 ταγμένοι τῶν παροίκων*», παρουσιάζονται συχνὰ τιμῶντες τοὺς στρατηγούς ἢ τοὺς

1 Ἑλληνικά τ. 3 (1930) σελ. 290,5.

2 Ἰδὲ καὶ Syll.³ 742,1 ὑποσ. 14 καὶ 17.

διοικητὰς αὐτῶν¹, συχνότερον ἢ «οἱ τεταγμένοι τῶν πολιτῶν²», ἢ τῶν Ἀθηναίων³, τῶν ἰσοτελῶν⁴, τῶν ξένων⁵. Αἱ τάξεις αὗται ὑπηρέτουν μετὰ τῶν στρατευομένων Ἀθηναίων πολιτῶν εἰς τὰ φρούρια τῆς Ἀττικῆς, ἢ καὶ εἰς ἐκστρατείας εἰς γειτονικὰς χώρας, οὐχὶ δὲ ἴσως καὶ εἰς τὰς ὑπερποντίους, διὰ τὰς ὁποίας ἀνέκαθεν ἐστρατεύοντο καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο μόνον Ἀθηναῖοι πολῖται⁶.

Στ. 3 καὶ 21: Ὁ Θεότιμος Θεοδώρου Ραμνούσιος ἀναφέρεται καὶ ἐν ἄλλῳ ψηφίσματι τοῦ τέλους τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (IG II², 1322, στ. 1) προτείνων ὅπως στεφανωθῇ ὁ ἀρχιερατιστὴς τῶν Ἀμφιαριστῶν Διοκλῆς Δίωνος Ἀμαξαντεύς. Θεόδωρος Ραμνούσιος ἀναφέρεται ἐν ψηφίσματι τοῦ τέλους ἐπίσης τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ὡς⁷. Ἐκ τῶν φράσεων «ἐπεμελήθη τῆς κατὰ τὴν χώραν φυλακῆς» (στ. 5-6) καὶ «παραλαβὼν τὰ φρούρια διεφύλαξεν» (στ. 7-8) καὶ «οὐθὲν ἐνλείπων εἰς τὴν φυλακὴν καὶ ὀχύρωσιν τῶν φρουρίων» (στ. 10-11), ὅπου ἐννοητέα τὰ φρούρια τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τοῦ Σουνίου, καὶ «συνδιασώζει τὸ φρούριον» (στ. 13), ὅπου ἐννοητέον τὸ φρούριον τοῦ Ραμνοῦντος, συνάγεται ὅτι ὁ Θεότιμος θὰ εἶχε χειροτονηθῇ ἐπὶ Διοκλέους ἀρχοντος, δηλαδὴ τὸ 215 π.Χ. «στρατηγὸς ἐπὶ Ραμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν⁸», ἔχων ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν καὶ τὴν διοίκησίν του τὰ φρούρια τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τοῦ Σουνίου μεθ' ὅλης τῆς ἀπὸ Ραμνοῦντος μέχρι Σουνίου βορειανατολικῆς παραλίας τῆς Ἀττικῆς⁹.

Στ. 5: Ἐπώνυμον ἀρχοντα Διοκλέα ἔχομεν εἶς τε τὰς ἀρχάς (288/7 π.Χ.) καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (215/4 π.Χ.). Τοῦ νεωτέρου τούτου Διοκλέους (P.A. 4016) τὸ ἔτος τῆς ἀρχοντίας 215/4 π.Χ., εἰς τὸ ὁποῖον ἀνάγεται καὶ τὸ προκείμενον ψήφισμα τοῦ Θεοτίμου, καθώρισεν ὁ KIRCHNER (Gött. Gel. Anz. 1900 σελ. 447), ἐδέχθη δὲ καὶ ὁ KOLBE (Archonten, 69) καὶ ὁ MERITT (Hesp. II, 437).

Στ. 6-7: ὅπως ἂν οἱ γεωργοῦντες ἔχωσι τὴν ἀσφάλειαν: Ἐκ τῆς φράσεως ταύτης φαίνεται ὅτι ἡ ὑπαιθρος χώρα τῆς Ἀττικῆς, ἰδίως ἡ παραλιακὴ, δὲν ἔζη κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ψηφίσματος ἐν ἀπολύτῳ ἀσφαλείᾳ. Διότι μολονότι εἶχε λήξει τότε ὁ Δημητριακὸς πόλεμος καὶ ἡ Ἀττικὴ δὲν ἐκινδύνευε πλέον ἀπὸ τὰς εἰσβολὰς τοῦ Ἀράτου, ἐν τούτοις ἡ ἀσφάλεια τῆς παραλίας χώρας ἠπειλεῖτο συνεχῶς ἀπὸ τὰς πειρατικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀκαρνάνων¹⁰. Ἐχομεν παρόμοιον Ἀθηναϊκὸν καὶ σχεδὸν σύγχρονον πρὸς τὸ ἡμέτερον ψήφισμα ὑπὲρ τοῦ Κυδωνιάτου Εὐμαρίδα (IG II² 844 τοῦ 217 π.Χ.), ὅπου (στ. 5-6) ἀναφέρεται

¹ IG II² 1305 - 1313. Syll.³ 742.

² IG II² 1225, 1260, 1270 - 73 κ.λ.π. WILHELM, Beiträge σ. 61.

³ IG II² 1311 καὶ ἀνωτέρω τὸ ὑπ' ἀρ. 1 ψήφισμα.

⁴ Ψήφισμα ἰσοτελῶν ἐν BCH τ. 48 (1924) σ. 264. Ἰδὲ καὶ Syll.³ 742,43 καὶ BUSOLT - SWOBODA, Griech. Staatskunde σ. 986.

⁵ BUSOLT - SWOBODA, ἔ.ἀ. σελ. 1123, 1195. Syll.³ 409.

⁶ BUSOLT - SWOBODA, ἔ.ἀ. σ. 297 καὶ 986.

⁷ Περὶ τὸ 230 π.Χ. DOW ἐν Hesp. τ. I σελ. 106.

⁸ BUSOLT - SWOBODA, ἔ.ἀ. σ. 1123 μετὰ τῆς ὑπ' ἀρ. 3 ὑποσημειώσεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ παραπομπῶν.

⁹ Ἰδὲ Ἑλληνικά τ. 3 (1930) σ. 292,ε.

¹⁰ NIESE, Gesch. d. griech. u. maked. Staaten τ. 2 σελ. 463.

ὁ πιθανώτατα Ναυπάκτιος πειρατὴς Βούκρις «καταδραμὼν τὴν χώραν καὶ πλείους τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐκ τῆς πόλεως εἰς Κρήτην καταγαγὼν¹».

Στ. 10: Ἐν τέλει τοῦ στίχου ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ λίθου χῶρος κενὸς διὰ δύο γράμματα ἐκ τῶν τριῶν τοῦ συμπληρωθέντος ἄρθρου «τῶν».

Στ. 12-13: Ἡ φράσις «τὸ ἴσον ἕκαστος λειτουργῶν» (= ἐν ἴσῳ (πρὸς τοὺς πολίτας) μέτρῳ ἕκαστος (πάροικος) ἐκτελὼν τὸ ὑπηρεσιακόν του καθήκον), δὲν ἀπαντᾶται, ὅπως αἱ ἄλλαι τυπικαί, συχνὰ εἰς τὰ τοιούτου εἶδους τιμητικὰ ψηφίσματα. Τὸ «λειτουργῶν» ἐνταῦθα ὑπονοεῖ στρατιωτικὴν *λειτουργίαν* (= ὑπηρεσίαν) συμφώνως πρὸς τὴν παρὰ ΠΟΛΥΒΙΩ (VI, 33, 6) στρατιωτικὴν χρῆσιν καὶ ἔννοϊαν τῶν λέξεων «λειτουργεῖν» καὶ «λειτουργία»².

Στ. 22: Μεταξὺ τῶν λέξεων «στεφάνῳ» καὶ «ἀρετῆς» ὑπάρχει μετ' ἀπόξεσιν χῶρος κενὸς διὰ δέκα περίπου γράμματα.

Στ. 24-25: Ἀντίμαχος Οἰναῖος ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ σημειωθέντι ψηφίσματι (IG II² 1322 στ. 30) τοῦ τέλους τοῦ 3ου π. Χ. αἰ. ὡς εἷς ἐκ τῶν ἀνοικοδομούντων Ἀμφιαριστῶν. Ἐπίσης ἐν ψηφίσματι, δι' οὗ οἱ «τεταγμένοι τῶν παροίκων Ραμνοῦντι» τιμῶσι τὸν στρατηγὸν Τελέσιππον (E. M. 12694)³ ἀναφέρεται ὁ Ἀντίμαχος Πανσανίου Οἰναῖος ὡς «ἐπιμελητὴς (;) ἐπὶ τοὺς παροίκους κατασταθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ», στεφανούμενος «θαλλοῦ στεφάνῳ». Ὁ καταστήσας τὸν ἐπιμελητὴν Ἀντίμαχον στρατηγὸς θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ὁ συντιμώμενος Τελέσιππος, περιβεβλημένος τὸ ὑπόργημα τοῦ «ἐπὶ Ραμνοῦντα στρατηγοῦ».

Στ. 32-34: Οἱ ἐκλεγέντες διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφίσματος τρεῖς ἄνδρες, ἐξ ὧν ὁ εἷς ἦτο ὁ καὶ προτείνας τὸ ψήφισμα Εὐκτῆμων, φαίνονται καὶ ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος, Ἐρετριεύς, Ὠρώπιος, Καρυνεύς, ὅτι ἦσαν **πάροικοι**, δηλαδὴ μέτοικοι. Καρυνεὺς εἶναι ὁ πολίτης τῆς ὑπὸ τοῦ ΠΟΛΥΒΙΟΥ (II, 41) ἀναφερομένης Ἀχαϊκῆς πόλεως Καρυνείας.

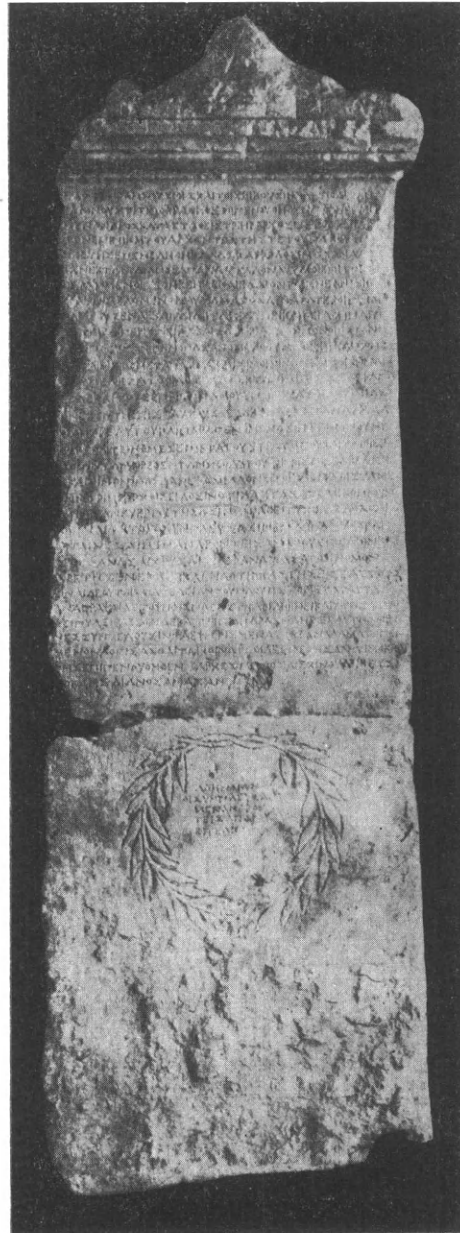
¹ NIESE, αὐτόθι σελ. 450. Ἴδὲ καὶ Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑ, Ὁ Δημητριακὸς πόλεμος, Ἑλληνικά τ. 3 (1930) σ. 287.

² Εἰς τὸ ἀνωτέρῳ μνημονευθὲν ψήφισμα τῶν ἐν Ραμνοῦντι *ἰσοτελῶν* (BCH 48,267) φέρεται ἐπίσης ἡ φράσις «τὸ ἴσον ἕκαστος», ὅπου τὸ μετ' αὐτὴν ἀκολουθοῦν μικρὸν χάσμα νομίζω συμπληρωτέον μᾶλλον διὰ τοῦ ρήματος «εὖ ἔχει», «διοικεῖται», «προνοεῖται» (= τυγχάνει ἴσης μεταχειρίσεως ἕκαστος ἰσοτελής πρὸς τοὺς ἄλλους στρατευομένους πολίτας), παρὰ διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ Roussel προτεινομένου «ἀεὶ ἔχει?», τοῦ ὁποίου ἡ ἔννοια (τοῦ πάντοτε ἢ τοῦ ἐκάστοτε κατέ-

χοντος) οὐδόλως εὐστοχεῖ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐπιγραφικῶν τούτων χωρίων.

³ Τεμάχιον τοῦ ψηφίσματος τούτου, εὗρεθὲν ἐν Ραμνοῦντι τὸν Αὐγούστον τοῦ 1929, εἶχε κατατεθῇ ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιμελητοῦ τῶν Ἀρχαιοτήτων Μ. Πιτίδη εἰς τὸ Ἐπιγρ. Μουσ. τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1930 καὶ εἶχε μελετηθῇ ὑπ' ἐμοῦ (Ἑλληνικά τ. 3 [1930] σελ. 290,5) κατὰ παραχώρησιν τοῦ μακαρίτου Πιτίδη. Ἀλλ' ὁ Γερμανὸς ἐπιγραφικὸς W. PHEK, ἀγνοήσας τὴν προτεραιότητα, ἐξέδωκε τὴν ἐπιγραφὴν ἐν Ath. Mitt. 1934 σελ. 41.

3.

Εἰκ. 3. Ψήφισμα ὑπὲρ τριηράρχου Μενάνδρου (E.M. 13099^a 225/4 π. X.).

Ἡ ἐκ φαιοῦ μαρμάρου στήλη, θραυσθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων πρὸς εὐχερεστέραν μεταφορὰν εἰς δύο συγκολληθέντα ὕστερον ἐν τῷ Μουσείῳ τεμάχια, ἔχει συνολικὸν ὕψος 1,29 μ., πλάτος μέγιστον 0,45 μ. καὶ ἐλάχιστον 0,38 μ. καὶ πάχος 0,10 μ. Ἀποτελεῖται ἐκ 37 στίχων. Γράμματα ΑΕΓΡΞΟΩ ὕψ. 0,005 μ. Ἡ κορυφή, ἐπιστεφομένη ἀπὸ γεῖσον καὶ κυμάτιον, ἀπολήγει εἰς ἡμικατεστραμμένον ἀέτωμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἵχνη ἀναγλύφου πλοίου καὶ ὑπὲρ τὸ γεῖσον ἵχνη

γραμμάτων ΕΠΙ(ς). Εἰς τὴν βάσιν τῆς στήλης εἰκονίζεται ἀνάγλυφος στέφανος ἐκ φύλλων δάφνης καὶ ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ στεφάνου φέρεται εἰς πέντε στίχους τὸ ὄνομα τοῦ τιμωμένου μετὰ τοῦ συλλόγου τῶν τιμώντων.

- Ἔδοξεν Ραμνουσίοις καὶ τοῖς οἰκοῦσιν τῶν πολιτῶν
 Ραμνοῦντι, Τιμοκράτης Ἐπιγένου Ὁῦθεν εἶπεν· ἐπειδ[ὴ]
 Μένανδρος κατασταθεὶς τριήραρχος εἰς τὸν ἐνιαυ[τὸν]
 τὸν ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος τῆς τε τοῦ πλοίου ἐπι-
 5 σκευῆς ἐπεμελήθη καλῶς καὶ φιλοτίμως ἀναλ[ίς]
 κων ἐκ τῶν ιδίων ὅσα παρήγγελλον αὐτῷ οἱ ἐπὶ τοῦ[το]
 τεταγμένοι, ἔθηκεν δὲ καὶ ἔλαιον τοῖς νεανίσκ[οις]
 ἴν]α ἐπιμελόμενοι τοῦ σώματος δυνατώτεροι γίνω[ν]
 τ]αι, ἔθυσεν δὲ καὶ τῷ Διὶ τῷ σωτήρι καὶ τῇ Ἀθηνᾷ τῇ
 10 σω[τεί]ραι περὶ ὑγείας καὶ σωτηρίας καὶ ὁμονοίας τῶν
 συμπλευσάντων, ὅπως ἂν ὁμονοοῦντες καὶ σωζόμε-
 νοι κ]αὶ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα χρήσιμοι γίνωνται τῷ δήμῳ,
 καὶ] ὑπεδέξατο φιλοτίμως ἐκ τῶν ιδίων, ἐστεφάνω-
 σε δὲ καὶ τοὺς ἐπὶ τοῦ πλοίου ὑπηρέτας φιλοτιμίας
 15 ἔνεκεν τῆς εἰς ἑαυτούς, ἔδωκεν δὲ καὶ τὰ ναυφυλά-
 κια παρ' ἑαυτοῦ καὶ παραγενόμενος εἰς Ραμνοῦντα
 ἔθυσεν τῇ Νεμέσει μετὰ τοῦ στρατηγοῦ καὶ τῶν ἱερο-
 ποιῶν τῶν αἰρεθέντων μεθ' αὐτοῦ καὶ ἐπέδωκεν ἱερῶ[ι]
 α] καὶ οἶνον· ὅπως δ' ἂν ἐφάμιλλον εἴ τοῖς ἀεὶ καθισταμέ-
 20 ν]οις τριηράρχοις, εἰδόσιν ὅτι χάριτας ἀξίας κομοῦν
 τ]αι ὧν ἂν εὐεργετήσωσιν, ἀγαθῇ τύχῃ· δεδόχθαι
 Ἀθηναίῳ τοῖς συμπλεύσασιν ἐν τῷ ἀφράκτῳ
 ἐπαινέσαι Μένανδρον Τεισάνδρου Εἰτεᾶτον καὶ
 στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνῳ κατὰ τὸν νόμον
 25 ἀρετῆς ἔνεκα καὶ φιλοτιμίας τῆς εἰς ἑαυτούς,
 εἶναι δὲ αὐτῷ καὶ ἀτέλειαν τοῦ πλοῦ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα,
 ἀναγράψαι δὲ τὸ ψήφισμα ἐν στήλει λιθίνει καὶ στήσαι προ[ς]
 τ]εῖ πύλῃ, ἐλέσθαι δὲ καὶ τρεῖς ἄνδρας ἤδη ἐξ ἑαυτῶν, οἵτι-
 νες συντελοῦσιν τὰ ἐψηφισμένα, τὸ δὲ ἀνάλωμα τὸ γεν[ό]-
 30 μενον λογίσασθαι τῷ κοινῷ. Οἷδε εἰρέθησαν· Τιμοκρά-
 τῆς Ἐπιγένου Ὁῦθεν, Ἀρχέστρατος Αἰσχίνου Ἐρχιεύς,
 Διοκλῆς Δίωνος Ἀμαξαν[εύς].
 Ἀθηναίων
 οἱ συμπλεύσαντες
 35 Μένανδρον
 Τεισάνδρου
 Εἰτεᾶτον

Διὰ τοῦ ψηφίσματος τούτου οἱ Ραμνοῦσιοι καὶ οἱ κατοικοῦντες ἐν Ραμνοῦντι Ἀθηναῖοι πολῖται τιμῶσι τὸν τριήραρχον Μένανδρον Τεισάνδρου Εἰτεαῖον διὰ χρυσοῦ στεφάνου καὶ διὰ παροχῆς ἀτελείας πλοῦ ἕνεκα σειρᾶς γενναιοδωριῶν αὐτοῦ, διότι ἐπεμελήθη τῆς ἐπισκευῆς τοῦ πλοίου ἐξοδεύων ἐκ τῶν ἰδίων ὅσα παρήγγελλον εἰς αὐτὸν οἱ πρὸς τοῦτο ἀρμόδιοι, διότι κατέθεσεν ἔλαιον χάριν τῶν νεανίσκων, ὅπως ἀλειφόμενοι καὶ ἐπιμελούμενοι τοῦ σώματος γίνωνται δυνατώτεροι, διότι προσέφερε θυσίας εἰς τὸν Δία καὶ εἰς τὴν Ἀθηνᾶν περὶ ὑγείας τῶν συμπλευσάντων, τοὺς ὁποίους καὶ ἐδεξιόθη δαπανήσας ἐκ τῶν ἰδίων, διότι ἐστεφάνωσε τοὺς ἀξιωματικὸς τοῦ πλοίου καὶ κατέβαλε τὰ φύλακτρα τοῦ πλοίου ἐκ τῶν ἰδίων, καὶ διότι ὅταν ἦλθεν εἰς Ραμνοῦντα προσέφερε θυσίας εἰς τὴν Νέμεσιν δώσας τὰ πρὸς ταύτας ἀπαιτούμενα σφάγια καὶ οἶνον. Παρόμοιον ψήφισμα εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ MERITT (Hesp. XI σελ. 292) δημοσιευθέν: «*Ἀθηναίων οἱ πλείοντες ἐν ταῖς φυλακίσιν καὶ οἱ τριήραρχοι*» (208 π. Χ.).

Στ. 1-2: Ἐνῶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ψηφίσματος ἡ σκέψις ὅπως τιμηθῇ ὁ τριήραρχος Μένανδρος φαίνεται προερχομένη ἀπὸ τοὺς Ραμνουσίους καὶ τοὺς ἄλλους ἐν Ραμνοῦντι εὐρισκομένους Ἀθηναίους πολίτας (*Ἔδοξεν Ραμνουσίοις καὶ τοῖς οἰκοῦσι τῶν πολιτῶν Ραμνοῦντι*), κατωτέρω (στ. 21-22) ἡ ἀπόφασις φαίνεται λαμβανομένη μόνον ἀπὸ τοὺς συμπλεύσαντας ἐν τῷ ἀφράκτῳ Ἀθηναίους (*δεδόχθαι Ἀθηναίων τοῖς συμπλεύσασιν ἐν τῷ ἀφράκτῳ*).

Στ. 3: *κατασταθεὶς τριήραρχος*: Κατὰ τοὺς χρόνους εἰς οὓς ἀνάγεται τὸ ψήφισμα, οἱ τριήραρχοι δὲν ὠρίζοντο ὡς τὸ πάλαι ὑπὸ τῶν φυλῶν, οὔτε ὑπὸ τῆς συναρχίας τῶν στρατηγῶν ὡς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ¹, ἀλλὰ ὑπὸ ἐνὸς στρατηγοῦ², πιθανῶς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ ἐπὶ τὴν φυλακὴν τῆς χώρας, ἢ ἀκόμη πιθανώτερον ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ ἐπὶ τὸ ναυτικόν, παρὰ τοῦ ὁποίου λαμβάνουν διαταγὰς οἱ τριήραρχοι. Νομίζω δὲ ὅτι καὶ ἐν στ. 6-7 διὰ τῆς φράσεως «*ὅσα παρήγγελλον αὐτῷ οἱ ἐπὶ τοῦτο τεταγμένοι*» αἱ διαταγαὶ τοῦ στρατηγοῦ νοοῦνται.

Στ. 4: *ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος*: Τὸ ὄνομα *Νικήτης* φέρουσι δύο ἐπώνυμοι ἄρχοντες χωριζόμενοι ἀπ' ἀλλήλων διὰ διαστήματος ἐνὸς καὶ πλέον αἰῶνος. Ὁ εἰς ἥρξε τὸ 332/1 π. Χ. καὶ ὁ ἕτερος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο καὶ τὸ ἡμέτερον ψήφισμα, ἥρξε τὸ 225/4 π. Χ.³. Ὁ Νικήτης οὗτος ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλα ψηφίσματα⁴.

Στ. 6: *συνεπλήρωσα κατ' αἰτιατικὴν ἐπὶ τοῦ/το*. Ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ δοτικὴν συμπλήρωσις *ἐπὶ τού/τῳ*, οὔτε εἰς τὴν σύνταξιν, οὔτε εἰς τὴν ἔννοιαν προσκρούει.

¹ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ πρὸς Πολυκλέα περὶ τοῦ ἐπιτρηταρχήματος 50 § 10.

² BUSOLT - SWOBODA, ἔ. ἀ. σελ. 1126.

³ KIRCHNER, Gött. Gel. Anz. 1900 σ. 446. Pros.

Att. 10761. BELOCH, Griech. Gesch. τ. IV, 2 σελ. 97.

⁴ IG II² 1706, 40 Hesp. II σ. 437, III σ. 177. VII σ. 137.

Στ. 7: ἔθηκεν ἔλαιον τοῖς νεανίσκοις: Τὸ «ἔθηκεν» δὲν ἔχει ἐδῶ ἀπλῶς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐφάπαξ παραθέσεως, ἀλλὰ τῆς παρακαταθήκης, τῆς ἀποθηκεύσεως τοῦ ἀπαιτουμένου ἐλαίου χάριν τῶν νεανίσκων, οἵτινες ἤλειφον τὸ σῶμα δι' ἐλαίου κατὰ τὰς συχνὰς καὶ κανονικὰς αὐτῶν γυμναστικὰς ἀσκήσεις. Οἱ ἀναφερόμενοι ἐν τῷ ψηφίσματι νεανίσκοι εἶναι οἱ ἔφηβοι, οἵτινες, ὥς γνωστόν, ἀπετέλουν ἐν τῇ Ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ἰδίαν τάξιν, εἰς ἣν κατετάσσοντο οἱ υἱοὶ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν οἱ ἄγοντες τὸ 18ον ἔτος τῆς ἡλικίας των καὶ οἵτινες, προπαιδευόμενοι πολιτικῶς καὶ στρατιωτικῶς, ὑπηρέτουν ὡς ὀπλίται ἐπὶ δύο ἔτη, ἐξ ὧν τὸ δεύτερον διήνουν εἰς τὰς παραλιακὰς καὶ τὰς ὑπαίθρους φρουρὰς τῆς Ἀττικῆς χώρας. Κατὰ τοὺς χρόνους ὅμως τοῦ προκειμένου ψηφίσματος ὁ θεσμὸς τῶν ἐφήβων εἶχεν ἐκφυλισθῆ καὶ καταπέσει. Αἱ διὰ τὴν δοκιμασίαν καὶ τὴν ἐγγραφὴν εἰς τοὺς ἐφήβους παλαιαὶ αὐστηραὶ διατυπώσεις εἶχαν καταργηθῆ, ἡ εἴσοδος τῶν νέων εἰς τοὺς ἐφήβους ἀπὸ ὑποχρεωτικῆς εἶχε γίνεαι προαιρετικῇ, ἡ δὲ διοίκησις καὶ ἐκπαίδευσις αὐτῶν εἶχε χαλαρωθῆ. Ὡστε ἐνῶ κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα οἱ Ἀθηναῖοι ἔφηβοι ἀνῆρχοντο εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας, κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα ὅλοι οἱ ἔφηβοι, ὅλων τῶν φυλῶν, μόνις ἔφθανον τὰς ὀλίγας δεκάδας. Σημεῖον τῆς μεταβολῆς τοῦ θεσμοῦ ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς ὀνομασίας ἀπὸ ἐφήβων εἰς νεανίσκους, ἣτις δὲν εἶναι ριζικὴ, ἀλλ' ἐμφανίζεται κατὰ περιστάσεις. Ἦδη ἐν ἐφηβικῷ ψηφίσματι τοῦ ἔτους 333/2 π. Χ. (MERITT ἐν Hesperia τ. IX σ. 59 στ. 5) ὁ σωφρονιστὴς τῶν ἐφήβων τῆς Λεοντίδος φυλῆς «ἀπαγγέλλει περὶ τῶν νεανίσκων καὶ φησιν εἶναι εὐτακτοῦντας», ὅπου νεανίσκοι εἶναι οἱ ἔφηβοι. Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τοῦ 3ου π. Χ. αἰ. σὺν τῇ χρήσει τοῦ ὅρου ἔφηβοι γίνεται χρῆσις καὶ τοῦ ὅρου νεανίσκοι¹, δημιουργοῦνται δὲ καὶ παράγωγα ἐξ αὐτοῦ «νεανισκάρχης» καὶ «νεανισκαρχήσας» (= *epheborum praefectus*²), τὸ ὁποῖον προϋποθέτει ρῆμα νεανισκαρχῶ. Ὁ ΘΕΟΔΩΡΟΣ REINACH, δημοσιεύων ἐν BCH τ. 32 σελ. 501 κ.έ. Μικρασιατικὴν ἐπιγραφὴν, ἐν ᾗ ἀναφέρεται σύλλογος νεανίσκων καὶ ἐρμηνεύων τὴν λέξιν, ἀποφαίνεται ὅτι δυνατόν καὶ ἐν Ἀθήναις νὰ ταυτίζονται οἱ νεανίσκοι πρὸς τοὺς ἐφήβους, ὅπως τὸ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἐν IG III 765,1 φράσις «νεανισκαρχήσαντι τῶν συνεφήβων», προσθέτων ὅτι ἐν Ἀθήναις νεανισκάρχης εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τάξεως ἐφήβων, ἔφηβος καὶ αὐτός.

Στ. 13: ὑπεδέξατο, δηλαδὴ τοὺς ἐν στ. 11 ἀναφερομένους καὶ ἐκεῖθεν ἐννοουμένους συμπλεύσαντας, εἰς τοὺς ὁποίους ἐννοοῦνται πάντες οἱ ἐπιβάται, οἱ ἔφηβοι μετὰ τῶν σωφρονιστῶν καὶ τῶν ἄλλων διδασκάλων καὶ διοικητῶν, τὸ ἐκ ναυτῶν καὶ ἐρετῶν πλήρωμα τοῦ πλοίου καὶ εἴ τις ἄλλος. Οἱ δὲ ἐν στ. 14 ἀναφερόμενοι ὡς στεφανωθέντες ὑπὸ τοῦ τριηράρχου ὑπηρεταὶ εἶναι οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ πλοίου, ὁ κυβερνήτης (= πηδαλιούχος), ὁ κελευστής, ὁ πρωρήτης, ὁ πεντηκονταρχος³.

¹ IG II² 960,31. 961,31 κλπ. Syll³ 742,4. WILHELM, Beiträge σ. 216. Klio τ. VII (1907) σ. 455.

² Ἰδὲ τὰ Λεξικά ἀθησαυρίστων λέξεων τοῦ HER-
WERDEN καὶ τοῦ KOYMANOYAH ἐν λ. νεανισκάρχης καὶ

νεανισκαρχήσας, ὅπου καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ ἐν αἷς αἱ λέξεις ἀπαντῶσιν.

³ BUSOLT - SWOBODA, ἔ.ἀ. σελ. 1205 κ.έ.

Στ. 15. *ναυφυλάκια*: Οἱ παλαιοὶ λεξικογράφοι ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ (Θ', 139) καὶ ΣΟΥΙΔΑΣ (ἐν λέξει *ναυτοδίκαι*) ἀναφέρουν τὰς λέξεις *ναυφύλακες* καὶ *ναυφυλακέω*¹, ἀλλὰ ἡ λέξις *ναυφυλάκια* εἶναι ἀθησαύριστος εἰς τὰ ἑλληνικὰ λεξικά καὶ ἴσως τὸ πρῶτον ἐδῶ ἀπαντᾶται. Ἐκ τῆς ὅλης φράσεως «ἔδωκε δὲ καὶ τὰ *ναυφυλάκια* παρ' ἐαυτοῦ» φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ χρημάτων, τὰ ὅποια κατέβαλεν ὁ τριήραρχος ἐξ ιδίων του διὰ φύλαξιν τοῦ πλοίου. Ἀλλὰ ποῦ καὶ εἰς ποίας περιπτώσεις κατεβάλλοντο φύλακτρα πλοίου, δὲν μοῦ εἶναι γνωστόν. Ἴσως τὸ πλοῖον ἐλκόμενον εἰς τὴν ξηράν (*νεώλκιον*) καὶ ἔχον ἀνάγκην φυλάξεως, ἐπλήρωνε σὺν τῇ *νεωλκίᾳ*² καὶ φύλακτρα (*ναυφυλάκια*).

Στ. 18: *τῶν αἰρεθέντων μεθ' αὐτοῦ*: Ἐννοητέον τοῦ στρατηγοῦ, ὅστις ἦτο ἄρχων αἰρετὸς καὶ ὄχι τοῦ τριηράρχου ὅστις δὲν ἦσκει ἀρχήν, ἀλλὰ λειτουργίαν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ ἐνταῦθα ἀναφερόμενοι *ιεροποιοὶ* θὰ ἀνῆκον εἰς τὴν συναρχίαν τῶν *αἰρετῶν* καὶ ὄχι τῶν *κληρωτῶν* *ιεροποιῶν*³. Ὁ μετέχων τῶν εἰς τὴν Ραμνουσίαν Νέμεσιν θυσιῶν θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως ὁ ἐπὶ *Ραμνοῦντα* καὶ τὴν *παράλιαν χώραν* στρατηγός.

Στ. 22: *ἄφρακτον* εἶναι τὸ ἄνευ καταστρώματος πλοῖον. Τὸν πολεμικὸν στόλον τῶν ἀρχαίων ἀπετέλουν *ἄφρακτοι* καὶ *κατάφρακτοι* νῆες. Ὁ Τ. LIVIUS (XXXI 22, 8) ἱστορεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μετεχειρίζοντο τὰ *ἄφρακτα* εἰς ἀσφάλειαν τῶν παραλίων ἀπὸ τῶν ληστρικῶν ἐπιδρομῶν⁴.

Στ. 23: *Μένανδρον Τεισάνδρον Εἰτεᾶον*: Ὁ τιμώμενος διὰ τοῦ προκειμένου ψηφίσματος τριήραρχος *Μένανδρος*, καθὼς καὶ οἱ ἐν τέλει τοῦ ψηφίσματος *Ἀρχέστρατος* (στ. 31) καὶ *Διοκλῆς* (στ. 32) ἀναφέρονται καὶ ἐν τῷ ψηφίσματι τῶν Ραμνουσίων Ἀμφιαριστῶν (IG II² 1322), ἀναγομένῳ εἰς τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, ἄρα συγχρόνῳ πρὸς τὸ ἡμέτερον. Ἀναφέρεται δὲ ὁ Μένανδρος μεταξὺ τῶν ἀνοικοδομοῦντων τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου χάριν τοῦ Κοινοῦ, ἀλλὰ τὸ ὄνομά του ἔνεκα φθορᾶς τοῦ λίθου εἰς τὸ σημεῖον ἐκείνο (στ. 31) ἔχει παραδοθῇ χασματωδῶς *Με.α...ς*, ὃ δὲ ἐκδώσας τὴν ἐπιγραφὴν KIRCHNER συνεπλήρωσε *Με[γ]α[κλῆ]ς* (:) *Εἰτεᾶος*, προσθέσας μετὰ τὸ *Μεγακλῆς* ἐν παρενθέσει ἐρωτηματικόν. Ἐνεκα τῆς κοινῆς μνείας τῶν τριῶν ὀνομάτων εἰς τὰ δύο σύγχρονα ταῦτα ψηφίσματα, οὐδεμίαν ἔχω ἀμφιβολίαν, ὅτι τὸ ἐν στ. 31 τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 1322 πρέπει νὰ συμπληρωθῇ *Με[ν]α[νδρος] Εἰτεᾶος*.

Ἐν στ. 25 μετὰ τὴν λέξιν *ἔνεκα* χωρὸς κενὸς μετ' ἀπόξεσιν δύο γραμμάτων.

Στ. 26: *ἀτέλειαν τοῦ πλοῦ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα*: Εἶναι γνωστόν, ὅτι Δῆμοι τῆς Ἀττικῆς παρεῖχον τιμῆς ἔνεκα ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰς μεμονωμένους πολίτας ἀτέλειαν

¹ ΕΥΣΤΑΘ. Σχολ. εἰς Ὅδ. σ. 1562,36: *νεωρεῖν* φασὶ τὸ *ναυφυλακεῖν*. *ναυφύλακες* ἀναφέρονται καὶ ὑπὸ τοῦ ΟΥΛΠΙΑΝΟΥ Dig. 4,3,1.

² IG II² 1011,19: *συντετέλεσαντο* δὲ καὶ τὰς *νεωλκίας* τῶν *ἀφράκτων* καὶ ἄλλων πλοίων. 1028,37: *ἐποίησαντο*

δὲ καὶ *καθολικὰς* καὶ τὰς *νεωλκίας* καὶ *διετέλουν* ὁμόνοοιτες.

³ Περὶ τῆς διακρίσεως, καθὼς καὶ ἐν γένει περὶ *ιεροποιῶν*, ἰδὲ BUSOLT-SWOBODA, ἔ.ἀ. σ. 1066.

⁴ Ἴδὲ Syll.³ 582 ὑποσ. 5.

ἀπὸ ὠρισμένους ἰδικούς των τοπικούς φόρους¹. Ὁ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ μεταξὺ τῶν τελῶν ἀναφέρει ἐλλιμένιον τέλος ἐξ ἀποσπάσματος τοῦ ΕΥΠΟΛΙΔΟΣ «τὸ δὲ τέλος ἐλλιμένιον δοῦναι πρὶν εἰσβῆναί σε δεῖ».

Στ. 31: Ἀρχέστρατος Λισχίνον Ἐρχιεύς ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀνωτέρω σημειωθεῖσῃ ἐπιγραφῇ IG II² 1322, στ. 23 ὡς ταμίας τῶν Ἀμφιαριστῶν, ἀναγραφόμενος καὶ μεταξὺ τῶν ἀνοικοδομούντων τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου (IG II² 1322 στ. 35).

Στ. 32: Συνεπλήρωσα Διοκλῆς συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω κατ' ἐπανάληψιν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν τῶν Ἀμφιαριστῶν (IG II² 1322), ὅπου ἐν στ. 19 ἀναφέρεται Διοκλῆς Δίωνος Ἀμαξαντεύς ὡς ἀρχιερατεύσας εἰς τὴν παρασκευὴν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ ὑπογράφεται μεταξὺ τῶν ἀνοικοδομούντων, φέρεται δὲ καὶ ἐντὸς τοῦ ἐν τῇ στήλῃ εἰκονιζομένου στεφάνου τὸ ὄνομα αὐτοῦ Διοκλῆς Ἀμαξαντεύς. Εἶναι, πιστεύω, ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἐπώνυμον ἄρχοντα τοῦ ἔτους 215/4 π. Χ. τὸν καὶ ἀναφερόμενον ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 2 ἐκ τῶν ἀνωτέρω δημοσιευομένων ψηφισμάτων (στ. 5).

Τὸ ψήφισμα τοῦτο, μολονότι δὲν περιλαμβάνει κατάλογον ἐφήβων, εἶναι, πιστεύω, ὅπως ἐκεῖνα ἐφηβικόν². Τοῦ ἐλαφροῦ πολεμικοῦ ἀφράκτου ἐπιβαίνουν οἱ Ἀθηναῖοι ἔφηβοι ἐκτελοῦντες τὴν στρατιωτικὴν των θητείαν καὶ περιπολοῦντες κατὰ τὸν νόμον τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς πρὸς φρούρησιν καὶ ἀσφάλειαν τῆς χώρας. Ὁ διὰ τοῦ ψηφίσματος τιμώμενος τριήραρχος Μένανδρος ἐκτελεῖ ὅσα περὶ που καὶ οἱ διὰ παρομοίων ψηφισμάτων τιμώμενοι Ἀθηναῖοι ἐφηβικοὶ ὑπάλληλοι, κοσμηταί, σωφρονισταί, γυμνασίαρχοι κλπ.,³ οἵτινες συμπλέοντες μετὰ τῆς περιπόλου τῶν ἐφήβων, ἐπεμελοῦντο τῆς διαίτης καὶ τῆς ἀσκήσεως αὐτῶν. Ἡ ἀπουσία τοιούτων ἐφηβικῶν ὑπουργημάτων καὶ ἡ ἐκτέλεσις ἐκπαιδευτικῶν καθηκόντων ἀπὸ τὸν κυβερνήτην τοῦ πλοίου τριήραρχον, εἶναι καὶ τοῦτο ἴσως δεῖγμα τῆς χαλαρώσεως, εἰς ἣν εἶχε περιέλθει ὁ ἐφηβικὸς θεσμός.

Ὁ τριήραρχος Μένανδρος, ὅστις «ἔθνηκεν ἔλαιον τοῖς νεανίσκοις ἵνα ἐπιμελόμενοι τοῦ σώματος δυνατώτεροι γίνωνται» (στ. 7), πράττει ὅ,τι ὁ κοσμητὴς Τίμων Τιμαρχίδου Βουτάδης, ὅστις «προενοήθη καὶ τῆς τοῦ ἐλαίου θέσεως . . . ἵνα ἀλείφονται (οἱ ἔφηβοι) ἐνδελεχῶς» (IG II² 1028 στ. 33 καὶ 79) καὶ ὅ,τι ὁ κοσμητὴς Καλλίας Σωσικράτου Φλυεύς, ὅστις «προσεδαπάνησε καὶ τὸ μερισθὲν αὐτῷ ἔλαιον ἐκ τῶν ιδίων» (IG II² 1027). Ἐπίσης ὁ τριήραρχος Μένανδρος «ἔθυσσε τῷ Διὶ τῷ σωτήρι καὶ τῇ Ἀθηνᾷ τῇ σωτείρᾳ περὶ ὑγείας σωτηρίας καὶ ὁμονοίας» (στ. 9-10), ὅπως καὶ ὁ κοσμητὴς Θεόχαρις Ἐστιαίου ἐκ Κεραμέων, ὅστις ἔθυσεν εἰς τοὺς αὐτοὺς θεοὺς «ὑπὲρ ὑγείας, σωτηρίας καὶ ὁμονοίας» (IG II² 1008₁₂) καὶ στεφανοῦται διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους ὑπὸ τῶν Σαλαμινίων, δι' οὓς καὶ ὁ Μένανδρος ὑπὸ τῶν Ραμνουσίων. Ὁ τριήραρχος Μένανδρος «ὑπεδέξατο φιλοτίμως τοὺς ἐπὶ τοῦ πλοίου»

¹ BUSOLT - SWOBODA, ἔ. ἀ. σ. 952.

³ ΓΙΑΒΕΡΤ - ΠΟΛΙΤΟΥ, Δημόσιος βίος τῶν Ἑλλήνων

² Ἀττικὰ ἐφηβικὰ ψηφίσματα ἰδὲ ἐν IG II² 1027. σ. 390 ν. ἔ. 1028. 1030. ν. ἔ.

(στ. 13-14), ὅπως ὁ γυμνασίαρχος Θεόδοτος Εὐστρόφου Πειραιεύς «ὑπεδέξατο τοὺς ἀλειφομένους πάντας» (IG II² 1227), καὶ «παραγενόμενος εἰς Ραμνοῦντα ἔθυσεν τῇ Νεμέσει (στ. 16-17), ὅπως ὁ κοσμητὴς Διονύσιος Σωκράτου Φυλάσιος «παραγενόμενος ἐπὶ Μαραθῶνι καὶ εἰς τὸ Ἀμφιάρειον» προσφέρει θυσίας εἰς τὰς τοπικὰς θεότητας (IG II² 1006).

Αἱ ἐν τῷ ψηφίσματι ἀναφερόμεναι δωρεαὶ καὶ αἱ ἐξ ἰδίων καταβολαὶ καὶ ἀναλώσεις τοῦ τριηράρχου Μενάνδρου εἰς τὴν ἐπισκευὴν τοῦ πλοίου κλπ. εἶναι συνήθεις εἰς τοὺς Ἀθηναίους τριηράρχους, ὥς συνάγεται ἐκ τῶν τριηραρχικῶν λόγων τοῦ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, τοῦ *Πρὸς Πολυκλέα περὶ τοῦ ἐπιτριηραρχήματος* καὶ τοῦ *Περὶ τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας*.

Τὸ ἐν τῷ λίθῳ εἰκονιζόμενον πλοῖον εὐρίσκομεν ἐνίοτε καὶ εἰς ἄλλα ἐφηβικὰ ψηφίσματα (Ἀρχ. Ἐφ. 1862 πίν. ΚΘ').

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Β. ΚΟΥΓΕΑΣ

LATE HELLADIC III POTTERY AND ITS DIVISIONS

Georgios Oikonomos was a friend of many years standing and his sudden death came as a great shock because not long before we had met again in Athens and discussed problems which interested us both. It is to a distinguished scholar, but especially to a valued friend that I offer the tribute of this note. I remember that he once planned to study and publish the ivory carvings from Mycenae found by Tsountas. I wish he had been able to accomplish this work.

In 1879 FURTWÄGLER and LOESCHCKE published their work *Mykenische Thongefässe*, containing the vases found by Schliemann in the Royal Shaft Graves at Mycenae. In 1886 they followed this earlier work with their comprehensive book *Mykenische Vasen*. This was a study of all the Mycenaean pottery then known. It was based on a first hand examination of the vase fragments found by Schliemann in his excavations at Mycenae and a comparative study of the Mycenaean vases from Ialysos in the British Museum and other Mycenaean vases elsewhere. In most cases they wrote after careful personal inspection of the originals and their classification, although with the progress of excavation it became out of date, remained until comparatively recently the standard work for classifying Mycenaean vases. Naturally enough they include matt-painted and some others which we now classify as Middle Helladic. Their books, however, remain as excellent examples of pioneer work based on a first hand examination of the originals. In their classification fabric, as well as pattern and shape, is rightly and properly taken into account.

In 1941 ARNE FURUMARK after many years of patient work produced his two volumes, *Mycenaean Pottery, analysis and classification*, and *The Chronology of Mycenaean Pottery*. The amount of Mycenaean pottery available for study had grown enormously since 1886, though much still lay unpublished in the storerooms of various museums. Unluckily the author was unable, from a variety of circumstances, to inspect the original pottery with the same thoroughness as Furtwängler and Loeschcke. Also at the time he wrote he suffered from the disadvantage of not having been able to take an active part in field work and so was unfamiliar with the conditions and methods of excavation of a Mycenaean site in Greek and Aegean lands. Thus his work in spite of the patience and painstaking thoroughness

which it displays is unsatisfactory as a basis for the classification of Mycenaean pottery especially in the Late Helladic III phase. It also allows psychological speculations about shapes and decoration to intrude into what should be a factual discussion.

One well-known authority¹ speaks of the book thus:

«But we are not convinced that Furumark's typological divisions, which seem to be based on a patient, exhaustive study of all publications, with little scrutiny of or perhaps even acquaintance with, the actual pottery itself, and with almost no regard for fabric, and without adequate stratigraphic evidence, do in all instances provide safe criteria also for a true chronological division. A scheme that postulates so great a multiplicity of phases with short periods of time bears an academic stamp; and it certainly has not yet been fully and properly tested in the field. The division of Mycenaean II into two chronological phases A and B, and of Mycenaean III A into a III A:1, III A:2 early, and III A:2 late seems to us still largely theoretical and conjectural. In our classification therefore we still use the terms Late Helladic II and Late Helladic III A without attempting to subdivide them».

Further in one case in which since the publication of Furumark's works a large amount of Late Helladic III pottery was found in one homogeneous deposit in the storerooms of a ruined house at Mycenae the authors of the preliminary report, Papademetriou and Petsas, point out² that this deposit of pottery does not agree with Furumark's classification if we assume that these vases belonging as they do to one large deposit are contemporary. According to Furumark's classification they were in confusion which from the facts of the excavation can hardly be the case. The clear evidence of an excavation especially when it concerns a large homogeneous group is much to be preferred to an academic classification.

Furumark's dating for the division between the L.H.III A and L.H.III B stages is unacceptable. He assigns one hundred and twenty five years to the former which is represented by a comparatively small amount of pottery and only seventy years to the latter to which belongs a great quantity of pottery. Thus it is far better to extend the L.H.III B stage upwards and place its beginning at the end of the Amarna period soon after 1350 B.C. The L.H.III A stage will correspondingly be shortened. The end of the Amarna period forms a good chronological division because the Amarna pottery is well known and has clear characteristics. The Amarna pottery is definitely of the L.H.III A stage although there are in fact a few sherds (now in the Museum for Classical Archaeology at Cambridge) from Pendlebury's last excavations at Amarna which might even be classed as L.H.III B if they had been found independently elsewhere.

Although no continuous sequence of all the successive phases of Late Helladic

¹ BLEGEN, *Troy III* p. 20; compare B.S.A. XLVI, p. 23f. ² *Praktika* 1950, pp. 232, 233.

III pottery has been found in any one stratified deposit at Mycenae, several groups overlapping and corroborating one another have been excavated which illustrate the ceramic development of the period. One or two of the groups illustrating the L.H.III A phase go back at least to the transitional phase between it and L.H.II. One group even contains a few earlier sherds. The most important group is that from the rock cleft crossed by the dromos of the Treasury of Atreus and a smaller pocket of the same type found just to the north of the Treasury of Atreus¹. Another deposit is that below the Ramp House² and a third is that below the north megaron of the Cyclopean Terrace Building³. Slightly later in date is the pottery from the dromos of Tomb 505⁴.

To the L.H.III B phase must be assigned the vases found by Papademetriou and Petsas in the storerooms of a house just to the northwest of the Lion Tomb at Mycenae⁵. To the same phase, L.H.III B belong the vases found in the House of the Oil Merchant and adjoining houses⁶. To L.H.III B belongs also the pottery from the earlier strata of the so-called Lion Gate deposit⁷. It must be remembered that this deposit did not begin to accumulate until after the reconstruction of the Granary⁸. Many writers have overlooked the fact that there are two periods of the Granary. The first period is that with the original south front and the second period is that when the two corridors were lengthened southwards and a new entrance was made at a high level. Since, as already remarked, the earlier strata of the deposit belong to the L.H.III B phase, the original building of the Granary would belong to the beginning of the L.H.III B phase or even perhaps to the L.H.III A phase.

To the L.H.III C phase belongs the pottery from the later strata of the Lion Gate deposit⁹. Further, to the same phase belongs the pottery found in the Granary itself especially that in the east basement¹⁰.

These groups give a good basis for the study of the successive stages of L.H.III pottery. It is to be hoped that presently it will be possible for a comprehensive work on this L.H.III pottery from Mycenae to be undertaken, so as to show what the lines of its evolution at Mycenae were in comparison with other sites. The vases from the Chamber Tombs at Mycenae can at the same time be used to provide additional evidence. The evidence of tombs, however, is perhaps not so trustworthy as the evidence from the stratigraphic examination of groups from inhabited sites. At all events there is now enough material from Mycenae alone to provide a satisfactory basis for the classification of the L.H.III pottery from that part of Argolis.

¹ WACE, Mycenae, pp. 127, 128.

² B.S.A. XXV, p. 79f.

³ To be published in Vol. XLIX of the Annual of the British School at Athens by E. WACE.

⁴ WACE, Chamber Tombs, p. 16ff.

⁵ Praktika, loc. cit.

⁶ Proc. Am. Phil. Soc. 97, pls. 13-15; B.S.A. XLVIII, pls. 1, 8.

⁷ B.S.A. XXV, p. 20ff.

⁸ WACE, Mycenae, p. 132ff.

⁹ B.S.A. XXV, p. 29ff., pls. V-XI.

¹⁰ B.S.A. XXV, p. 39ff.

It seems reasonable to assume that the pottery found at Mycenae was made somewhere close to the fortress. The few kilns at Berbate cannot have supplied the enormous quantity of pottery at Mycenae. There must have been kilns in the immediate neighbourhood of Mycenae itself, for we know there are ample beds of good potting clay within easy reach¹. Someday perhaps a kiln site will actually be found at Mycenae.

If absolute dates are necessary for the various stages of L.H.III, we could for the time suggest the following:

L.H.III A	1425 B.C.
L.H.III B	1340 B.C.
L.H.III C	1210 B.C.
L.H.III C (end)	1100 B.C.

The period just after 1425 B.C. should be regarded as a transitional stage between L.H.II and L.H.III A. Similarly the years on either side of 1210 should be considered as a transitional stage between L.H.III B and L.H.III C. If the end of the Amarna Age is to be dated about 1350 B.C. then the period immediately following should be regarded as the time when the L.H.III A style gradually changed to L.H.III B. If the panel style² which Furumark suggests did not begin until L.H.III B does not occur in L.H.III A then some of the better examples of the panel style such as the fine deep bowl from the Lion Gate deposit and the sherd from under the threshold of the Treasury of Atreus³ should be considered from their excellent fabric as being among the earliest examples of that style and therefore as dating soon after 1350.

The dating of the principal monuments of Mycenae will remain much the same as that which I have already suggested elsewhere⁴. In giving any absolute dates to them one must always allow for a certain margin of error on either side. The only addition to the list of monuments mentioned will be the Grave Circle which in accord with the latest investigations should be assigned to an early phase of L.H.III B⁵. Sequence dates, like those of the various phases of L.H.III, are far safer than absolute dates and as a rule to be preferred. We can only hope that some day inscribed documents may be found at Mycenae, Pylos, or elsewhere which will give us clear evidence for dating the Helladic periods.

ALAN J. B. WACE

¹ B.S.A. XLVIII, p. 17 f.

² The origins of the panel style can be traced earlier, *Ἐπιτύμβιον ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΕΟΥΝΤΑ*, p. 347f.

³ WACE, Mycenae, pls. 44(a), 76(b).

⁴ Op. cit., p. 134.

⁵ See the forthcoming report in B.S.A. XLIX by Dr. STUBBINGS and myself.

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΤΙΤΣΑΣ

Τρεῖς ὥρας νοτίως τῆς Βεροίας παρὰ τὸν σημερινὸν συνοικισμὸν τῆς Βεργίνας καὶ ἀνατολικώτερον τὸ χωρίον Παλατίτσια ἦλθεν εἰς φῶς πρὸ ἐνὸς σχεδὸν αἰῶνος δι' ἀνασκαφῶν τὸ σημαντικώτερον μέχρι τοῦδε καὶ ἐπιβλητικώτερον ἐρείπιον τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας. Τοῦτο εἶναι γνωστὸν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον ὡς τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας¹. Τὸ 1861 ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος ἀρχαιολόγος ΛΕΟΝ ΗΕΥΖΕΥ συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ ἐξαιρέτου ἀρχιτέκτονος Η. DAUMET ἐξερεύνησαν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ἀνακτόρου ὑπὸ τὴν ἐρειπωμένην ἐκκλησίαν τῆς Ἀγ. Τριάδος καὶ ἐδημοσίευσαν τὰ πορίσματά των εἰς τὸ λαμπρὸν καὶ μέχρι σήμερον πολύτιμον βιβλίον, *Mission de Macédoine*, Paris 1876.

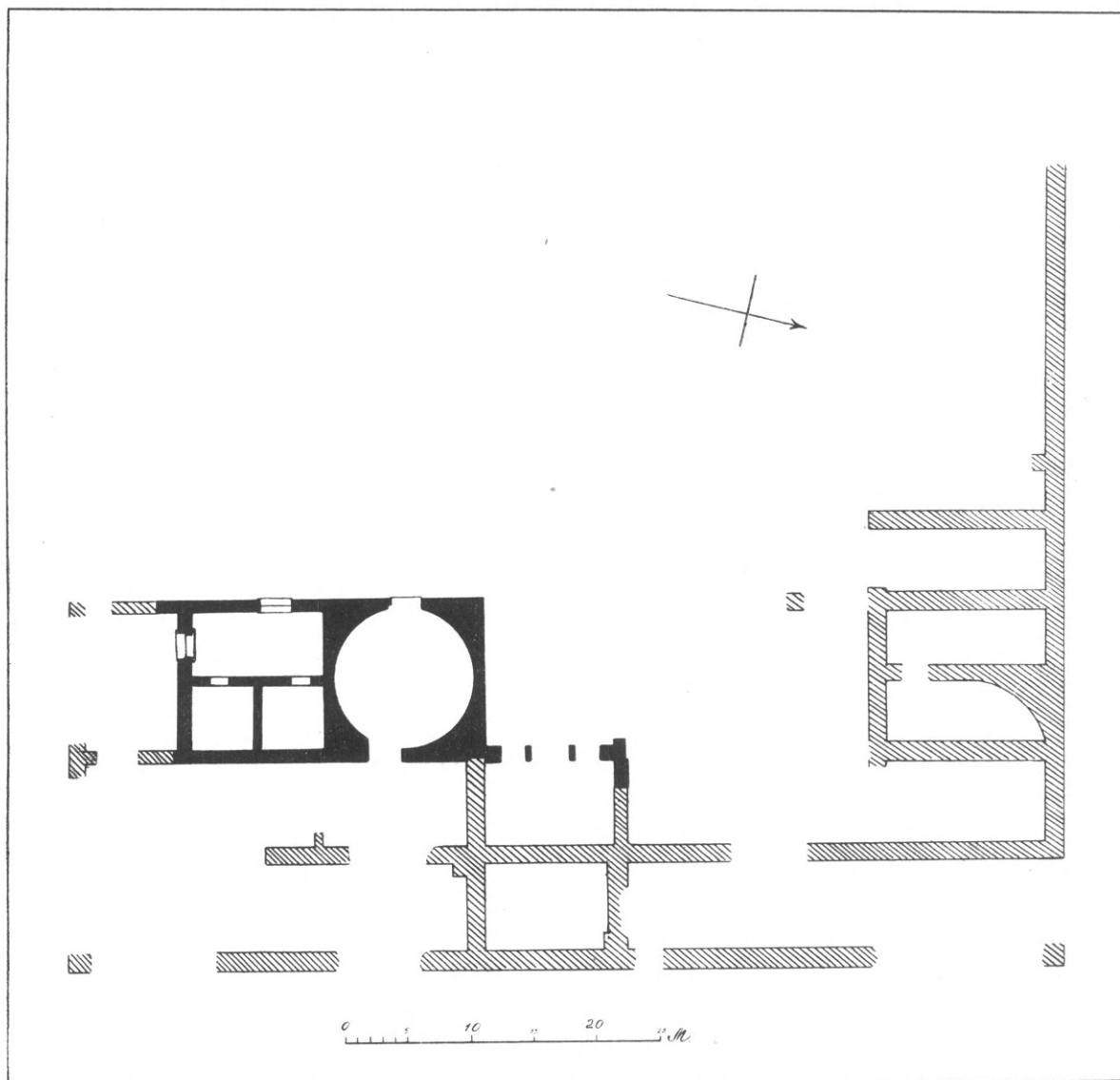
Συγχρόνως μὲ τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ ἤδη γνωστοῦ Μακεδονικοῦ τάφου κατὰ τὰ ἔτη 1937-40 εἰς τέσσαρας περιόδους ἐνηργήθησαν ἀνασκαφαὶ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνακτόρου μὲ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Τὰς δαπάνας παρείχε κατ' ἐξοχὴν τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ὁποίου περὶ τοὺς 20 σπουδασταὶ ἔλαβον ἐκ περιτροπῆς ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰς ἐρεῦνας. Ἀλλὰ καὶ τὸ Ὑπουργεῖον ἐβοήθησε διὰ σημαντικοῦ ποσοῦ καὶ τὸ Ἐμπορικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσος δὲν ὑστέρησεν. Ἐκθεσιν περὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς, ἀρκετὰ λεπτομερῆ, ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιον, Φάρος τῆς Βορείου Ἑλλάδος 1939, 215-220² ἀλλ' ἄνευ τινὸς σχεδίου, πρᾶγμα ποὺ ματαιώνει καὶ τὴν καλυτέραν περιγραφὴν.

Εὐτυχῶς τώρα μὲ τὰ δύο παρατιθέμενα σχέδια μανθάνομεν ἀμέσως τὶ ἀπεκάλυψαν αἱ Γαλλικαὶ (εἰκ. 1) καὶ τὶ αἱ Ἑλληνικαὶ ἀνασκαφαί (εἰκ. 2). Ἡ εἰκ. 1 εἶναι ἀντίγραφον ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ βιβλίου (*Mission*, πίν. 7) τὸ δὲ ἄλλο εἶναι

¹ Τὸ μικρὸν χωρίον ἔνεκα τῶν πλησιοχώρων ἐρείπιων ἐπῆρε τὸ ὄνομα τὰ Παλατίτσια, τὸ αὐτὸ δὲ ὄνομα εἶχον καὶ τὰ ἐρείπια τῆς Πέλλας κατὰ τὸν ΔΗΜΙΤΣΑΝ, Μακεδονία 1, 196. Ἀλλ' ὑπὸ τῶν ξένων ἐξελήφθη ὡς ἡ Παλατίτσια καὶ ἐπεκράτησε διὰ τοῦτο νομίζω περιττὴν τὴν ἀντίδρασιν. Βεργίνα ὠνομάσθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ διὰ προσφύγων μάλιστα ἐκ Κανκασσὸν αὐξηθεὶς συνοικισμὸς δύο μικρῶν χωρίων, Κούτλες νοτιώτερον καὶ Μπάμπες, σύμφωνα μὲ λαϊκὴν παράδοσιν, καθ' ἣν ἡ βασίλισσα τῆς Βεροίας, τῆς Βέργιας, ἡ Βεργίνα εἰς ὥραν κινδύνου εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ σώζεται δι' ὑπογείας διόδου ποὺ ἔφθα-

νεν ἕως τὰ Παλατίτσια. Ὡς τοιαύτην ὑπογείαν διόδον ὁ λαὸς ἡρμήνευε μέγα ὕδραγωγεῖον, ὡς τοῦτο περιέγραψεν ὁ ΗΕΥΖΕΥ μετὰ τῶν ἄλλων περίεξε ἐρειπίων τὸ 1857, *Le Mont Olympe et l'Akarnanie* σελ. 189 κέ. Περὶ ὅλων τούτων λεπτομερέστερον ἰδὲ Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, ὁ Μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας σ. 11 κ.έ., ὅπου καὶ πρόσθετος λόγος διὰ τὴν ταύτισιν τῶν ἐρείπιων μὲ τὴν ἀρχαίαν Βάλλαν.

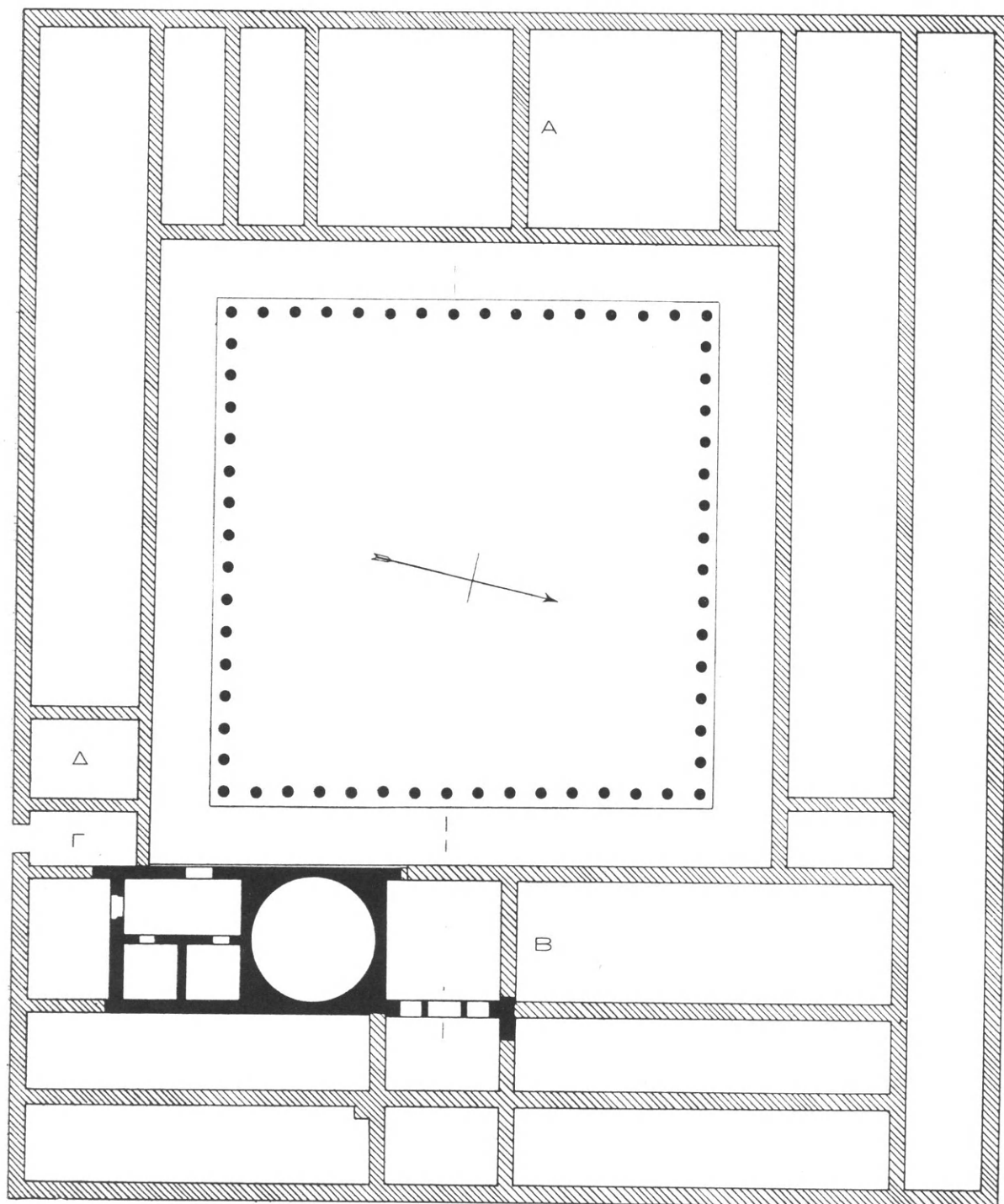
² Περιλήψεις ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐκθέσεως ἐδημοσιεύθησαν καὶ εἰς BCH, 1939, *Chronique* σελ. 317 καὶ Arch. Anz. 1940, σελ. 274 κέ.

Εικ. 1.

ἔργον τοῦ κ. Δημ. Θεοχάρη, Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ εὐδοκίμου σχεδιαστοῦ, γενόμενον σύμφωνα μὲ μετρήσεις τοῦ κ. Χρ. Λεφάκη καὶ ἰδικά μου προσχεδιάσματα καὶ σημειώσεις. Τὸ σχέδιον εἶναι πολὺ ἀπλοποιημένον, ἐπειδὴ ἐπ' αὐτοῦ δὲν διακρίνονται οἱ διατηρούμενοι εἰς ὕψος τοῖχοι ἀπὸ τῶν θεμελιακῶν καὶ τῶν κρυπτομένων ὑπὸ τὰς ἐπιχώσεις. Ἀντιθέτως παρέχει τελείαν ἀναπαράστασιν τοῦ τετραγώνου περιστυλίου, 44.50 μ. × 44.50 μ. καὶ 16 × 16 δωρικοὺς κίονας, στηριζομένου ἐπὶ ἀσφαλῶν ἐνδείξεων. Παρὰ τὰς ἐλλείψεις εἰς λεπτομερείας γενικῶς τὸ σχέδιον ἐμφανίζει τὸ σύνολον μὲ πλήρη βεβαιότητα.

Οἱ πρῶτοι ἐρευνῆται ἠγγνόσαν ὅχι μόνον τὴν ἀκριβῆ ἔκτασιν τοῦ περιστυλίου, ὁλόκληρον τὸ δυτικὸν τμήμα μὲ τὰς δύο κεντρικὰς μεγάλας αἰθούσας, ἐκάστην 14 μ. × 14 μ., ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς βορρᾶν καθ' ὅλον τὸ μῆκος ἐκτεινομένην

0 10 20 30 40 50 M.

Εἰκ. 2.

λωρίδα πλάτους 9.50 μ. Ταύτην ἐβεβαίωσαμεν ἀποκαλύψαντες εἰς τὸ βάθος, ἐπειδὴ τὸ φυσικὸν ἔδαφος κατέπιπτεν ἱκανὰ μέτρα, τοὺς οἰκείους ἀναλημματικούς τοίχους στηριζομένους δι' ἐσωτερικῶν ἀντηρίδων, ἐξ ὧν δύο ἐσημειώσαμεν, παραλείφθοντας εἰς τὸ σχέδιον. Πῶς ἐσωτερικῶς διηροῦντο αἱ μακραὶ λωρίδες πρὸς βορρᾶν καὶ νότον δὲν κατωρθώσαμεν νὰ ἐξακριβώσωμεν καὶ εἶναι ζήτημα ἂν τελικῶς θὰ ἐπιτύχωμεν διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν κατασκευῶν μέχρι καὶ τῶν θεμελίων. Μόνον πρὸς νότον ἐπετύχομεν νὰ ἀνεύρωμεν μίαν πλαγίαν εἴσοδον εἰς τὸ περιστύλιον καὶ τὸ κυκλικὸν πρυτανεῖον. Ὁ στενὸς καὶ ἐπιμήκης χώρος Γ εἶχε δύο θύρας, μίαν ἐξωτερικὴν καὶ δευτέραν ἐσωτερικὴν μὲ μαρμάρινον ὥραϊον κατώφλιον. Τῆς ἐξωτερικῆς τὸ κατώφλιον ἐκ τοῦ συνήθους εἰς τὸ ἀνάκτορον πορφυρίου λίθου ἐστολίζετο διὰ μεταλλίνου κοσμήματος παριστῶντος ἀναδενδράδα ἢ τι ἄλλο, ὡς τοῦτο ὑποδεικνύουν αἱ πολυάριθμοι διατηρηθεῖσαι ὀπαὶ κατὰ τὴν κάθετον πλευράν. Ὁ εὐρύτερος χώρος Δ κοσμούμενος μὲ ὥραϊον ψηφοθέτημα ποικιλοχρῶμων λίθων ἐχρησίμευε πάντως ὡς θυρωρεῖον.

Ὅσον πολλὰ καὶ ἂν εἶναι αἱ ἄγνωστοι λεπτομέρειαι, τοῦτο δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἐκτιμήσωμεν καὶ μάλιστα νὰ θαυμάσωμεν τὸ ἀπλοῦν ἅμα καὶ σπουδαῖον σχέδιον τοῦ παλαιοῦ ἀρχιτέκτονος. Οἱ τοῖχοι Α καὶ Β σημαίνουν τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ ἀνακτόρου καὶ διαιροῦν τὸ πλάτος αὐτοῦ εἰς δύο ἀκριβῶς ἴσα μέρη, 43,55 μ. + 43,55 μ. Εἰς τὸ ἀρχικὸν ἄρα σχέδιον περιλαμβάνετο καὶ ἡ ἀκρινὴ βορρεῖα λωρὶς ὡς συνανήκουσα κατασκευή. Ἐντεῦθεν ἐξάγεται τὸ πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι δὲν θὰ ἀπετέλει ἀπλοῦν ἐξώστην ἢ ἄνδηρον ἀλλὰ χώρον κατεσκευασμένον ὡς στοὰν ἀνοιγομένην εἰς πανοραμικὸν ὁρίζοντα ὑπὲρ τὴν κάτω πόλιν. Τὸ μῆκος ἐμετρήσαμεν παλαιότερα ὡς 103 μ., ὅτε ἡ σχέσις πρὸς τὸ πλάτος εἶναι περίπου ὡς 7 : 6. Ἐπειδὴ τὸ περιστύλιον εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνον μὲ πλευρὰν 44.50, ἀκολουθεῖ ὅτι τὸ ἀνατολικὸν τμήμα μὲ τὰ λαμπρὰ προπύλαια, τὸ κυκλικὸν πρυτανεῖον καὶ τὰ λοιπὰ βασιλικὰ ἐνδαιτήματα εἶναι μεγαλύτερον εἰς μῆκος τοῦ ἀσημοτέρου δυτικῶν τμήματος. Ὁ κεντρικὸς ἄξων ἀφήνει ἀριστερὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ περιστυλίου, ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ προπύλαια πλάτους 10 μέτρων ἀνοίγονται ἐπίσης ἀριστερὰ ὁ εἰσερχόμενος θὰ εὐρίσκετο ἀμέσως παρὰ τὸ μέσον τοῦ μεγαλειώδους περιστυλίου. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ἀκόμη, ὅτι ὁ κυριώτερος χώρος, ἱερὸς ἅμα καὶ βασιλικός, τὸ πρυτανεῖον ἔχει ἐνταχθῇ ἐπιφανῶς μεταξὺ τῶν ἄλλων ὀρθογωνίων πάντοτε διαμερισμάτων. Κατὰ ταῦτα συγκροτεῖται σχέδιον ἀπλοῦν ἅμα καὶ μέγα, ὡς ἀρμόζει εἰς γνήσιον κλασσικὸν Ἑλληνικὸν ἔργον.

Ὁ HEUZÉY καθώρισε διὰ πολλῶν (σελ. 204 – 212), ὅτι τὰ ἐρεῖπια, ὅπως τὰ ἐξηρεύνησαν τὸ 1861, πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς βασιλικὴν κατοικίαν, εἰς ἀνάκτορον μακεδονικόν. Ἀφ' ἐνὸς ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν μνήμην, ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς παλαιᾶς βασιλείας παρέμεινεν ἀναλλοίωτος μέχρι τέλους εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀφ' ἐτέρου κατέδειξεν, ὅτι σύμφωνον εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς εἰς ἐπιφανῇ θέσιν παρενθέσεως τοῦ μοναδικοῦ κυκλικοῦ ἰδρύματος, ὁ προορισμὸς τοῦ ὁποίου διὰ τὸ σχῆμα, τὰ ἐντὸς αὐτοῦ εὐρεθέντα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα καὶ ἔχνη θρόνου ὑπῆρξε χω-

ρις ἄλλο ὁ αὐτός, ὡς ὁ τῶν συχνάκις κυκλοτερῶν πρυτανείων ἢ περιφερῶν οἰκημάτων τῆς κοινῆς ἐστίας τῶν λοιπῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ἱερὸς ἅμα καὶ καθέδρα τοῦ κυβερνῶντος βασιλέως. Ἄν καὶ δὲν εἶχε γνωσθῇ τότε (1876) ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Φιλιππείου τῆς Ὀλυμπίας, ὁ Heuzey παραλαμβάνων ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (V, 20,10) δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσῃ τοῦτο τὸ μακεδονικὸν ἱδρυμα μετὰ τὴν νίκην τῆς Χαιρωνείας (338 π.Χ.). Προσέτι, ἐπειδὴ γνωρίζει, ὅτι ἐντὸς τῶν πρυτανείων μετὰ τὰς ἱερὰς θυσίας ἐγίνετο σίτησις τῶν σχετικῶν ἀρχόντων, προσπαθεῖ μετὰ τοῦ Daumet νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς βορειότερον τῶν προφυλαίων πολὺ κατεστραμμένας κατασκευὰς ὡς ἀνηκούσας εἰς ἐστιατόριον καὶ μαγειρεῖα¹. Ἐπλανήθη μόνον διὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐνδείξων, ὅταν ὑπελόγησεν, ὅτι τὸ ἀνατολικὸν λαμπρὸν μέρος θὰ ἀνῆκεν ἀποκλειστικὰ εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὴν δημοσίαν χρῆσιν, τὸ δὲ προσωπικὸν ἐνδιαίτημα τοῦ βασιλέως καὶ τῶν περὶ αὐτὸν πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα πέραν τοῦ περιστυλίου. Ἄλλ' αἱ δύο μεγάλαι αἵθουσαι μὲ κοινότατον κάτω μωσαϊκὸν ἔδαφος πολὺ ὀλίγον θὰ ἤρμοζον εἰς βασιλικὴν κατοικίαν, ὅσον καὶ ἂν οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς δὲν ἐφημίζοντο διὰ τὴν πολυτελεῆ δίαιτάν των. Κατὰ τὴν πρόσκαιρον διαμονὴν τοῦ εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Βάλλας ὁ βασιλεὺς ἠδύνατο νὰ ἐνδιαιτᾶται εἰς τὰ ἐγγὺς καὶ νοτίως τοῦ πρυτανείου διαμερίσματα, ὅπου θὰ ἐδέχετο καὶ τοὺς ἐμπίστους αὐτοῦ εἰσερχομένους ἐκ τῆς γειτονικῆς πλαγίας εἰσόδου (Γ).

Ὅπως ἦτο συνήθεια κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν², ἐκτὸς τῆς λιθίνης βάσεως τὸ μεγαλύτερον ὕψος τῶν τοίχων νὰ κτίζεται δι' ὤμων πλίνθων μὲ ἐσωτερικὴν διακόσμησιν, τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται πανταχοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνακτόρου ἐκτὸς ἐννοεῖται τῶν κιονοστοιχιῶν μετὰ τῶν συναφῶν θριγκῶν. Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν διετηρήθησαν οἱ λίθινοι τοῖχοι μέχρι τοῦ τελικοῦ των ὕψους τῶν 2 μέτρων, εἰς δὲ τὰ δωμάτια παρὰ τὸ πρυτανεῖον ἐσημειώθη διακόσμησις διὰ λεπτοῦ κονιάματος εἰκονίζουσα ἐσωτερικῶς ἰσοδομικοὺς τοίχους μὲ γραμμὰς ἐγχρώμους³. Τὴν παρουσίαν τῶν πλίνθων ἐπιστοποιοῦν τὰ ἐντὸς τῶν δωματίων καὶ παρ' αὐτὰ χρώματα χρώματος κοκκινωποῦ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ τοῦ εὐρυχώρου περιστυλίου σκοτεινὰ χρώματα.

Πλούσια ἦσαν τὰ εὐρήματά μας ἐκ τοῦ περιστυλίου· πολλοὶ σπόνδυλοι κιόνων, ἓνα δωρικὸν κιονόκρανον σχεδὸν ἀνέπαφον, μικροτέρων ἄλλων συντρίμματα, ἐπιστύλια, ὀλόκληρα τεμάχια τριγλύφων καὶ μετοπῶν, γείσα, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μέρος τοῦ στυλοβάτου καὶ κομμάτια μὲ αὐλακα διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τῶν ὑδάτων, ἐξ ὧν ἓνα γωνιαῖον εἰργασμένον θανμάσια.

Δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐδῶ μὲ πληρότητα τὰ κατὰ τὰς στοάς, τῶν ὁποίων ἡ ἀναπαράστασις εἶναι δυνατὴ, ἐπειδὴ ἀναμένομεν ἀσφαλεστέρας μετρήσεις καὶ σχεδιάσματα. Θὰ περιορισθῶμεν εἰς μερικὰς γενικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ συνόλου

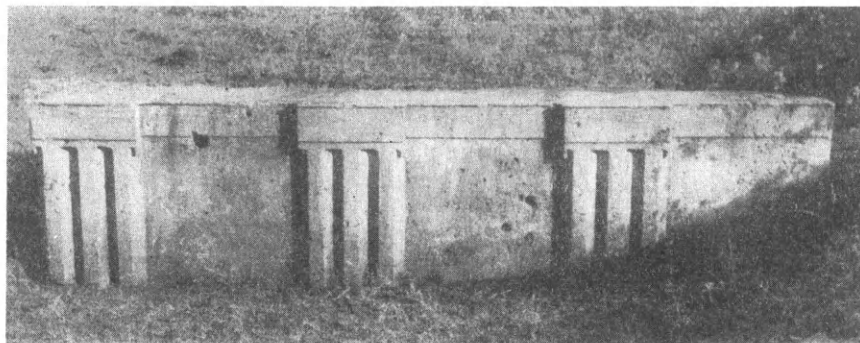
¹ Περὶ τῆς θόλου τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ παρ' αὐτὴν μαγειρείου ἰδὲ προχείρως ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Πausanίου Ἀττικά (I, 5, 1) καὶ ἐπαρκῆ σχόλια, σελ. 84, καὶ σχέδια 4, 5, 6.

² Πρβλ. SPRINGER - WOLTERS, Die Kunst des Al-

tertums, σελ. 384.

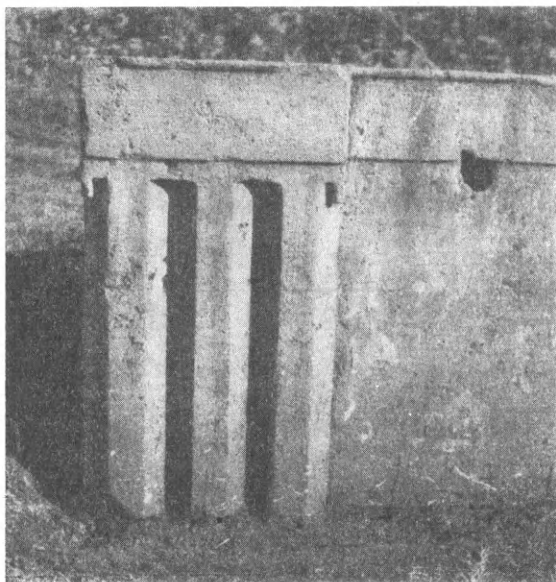
³ Τὸ αὐτὸ παρατηρήθη ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ μεγάλου τάφου. Ἰδὲ Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, ὁ Μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας, εἰκ. 8, ὅπου οἱ κάθετοι ἄρμοι εἰκονίζονται μὲ γραμμὴν χουσίζουσιν.

καὶ ἰδιαίτερος θὰ μελετήσωμεν τὴν τρίγλυφον καὶ τὸ κιονόκρανον. Τὴν πλευρὰν τοῦ τετραγώνου ἐμέτρησα, ὡς ἐλέχθη, 44.50. Ὁ ἀριθμὸς εἶναι πολὺ ἐγγὺς τοῦ $44.40 = 100$ πήχεις ἢ 150 πόδας πρὸς 29.6. Τὴν μετρητικὴν αὐτὴν μονάδα, ἐν πολλῇ χρήσει πανταχοῦ, ἐβεβαιώσαμεν καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ τάφου. Ἀλλ' ἂν

Εἰκ. 3.

ἐχρησιμοποίησαν τὸ μέτρον 37.5 σημαῖνον τὸ πλάτος τῆς τριγλύφου καὶ τοῦ ὁποίου πολλοστὰ ἢ ὑποπολλαπλάσια πολλάκις βεβαιώνονται πανταχοῦ ἐπὶ τοῦ θριγκοῦ, ἢ πλευρὰ τότε τοῦ περιστυλίου θὰ ἐμέτρει 118 τοιαύτας μονάδας. Ἀκόμη παρατηροῦμεν, ὅτι, ἐπειδὴ πρόκειται περὶ στοῶν μὲ μέτωπον ἐσωτερικόν, τὰ γωνιαῖα μεταξόνια εἶναι μεγαλύτερα τῶν κανονικῶν, 3.06 ἀπέναντι 2.82.

Εἰκ. 4.

Ἐπὶ τῆς εἰκόνης 3 ἔχομεν ὁλόκληρον τεμάχιον, μήκους 2.82 μὲ τρεῖς τριγλύφους καὶ ἰσαριθμούς μετόπας. Τὸ τεμάχιον εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκῃ, ἐπειδὴ εὐρέθῃ πλησίον, εἰς τὸ ΝΔ πέρασ, ἢ ἐπίσης δυνατόν εἶναι νὰ ἐπεκάθητο ἐπὶ γειτονικοῦ μετακιονίου. Μόνον δὲν θὰ ἤρμοζεν εἰς τὸ ἕτερον ΝΑ πέρασ τῆς πλευρᾶς, ὅπου τὸ συνανήκον τεμάχιον θὰ ἤρχιζεν ἐξ ἀριστερῶν μὲ μετόπην καὶ θὰ ἦτο ἡλαττωμένον κατὰ μίαν τρίγλυφον, ἄρα θὰ εἶχε μῆκος 2.45. Ἐπειδὴ πρόκειται περὶ στοᾶς, ἔργου δημοσίας χρήσεως καὶ ὄχι περὶ ναοῦ μὲ ἀναλογίας ἄλλας

μεγάλου ῥυθμοῦ ὑπεράνω ἐκάστου μετακιονίου ὑπάρχουν ἀντὶ μιᾶς δύο τρίγλυφοι. Ἡ ἀναλογία μεταξὺ τριγλύφου καὶ μετόπης εἶναι ὡς $2 : 3 = 37.5 \pm : 56.2 \pm$.

Εἰς τὴν εἰκ. 4, ὅπου ἡ αὐτὴ τρίγλυφος παριστάνεται μεγαλυτέρα, θὰ προσέξωμεν εἰς δύο λεπτομερείας, πολὺ σημαντικὰς. Ἡ κλείουσα τὰς γλυφὰς ὑπεράνω γραμμὴ, ἢ τοξόμορφος κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ

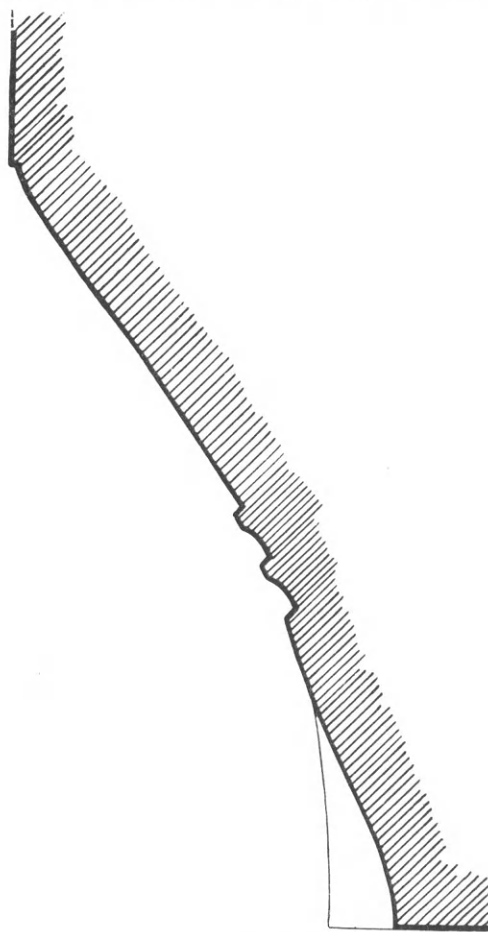
εἶναι ἐντελῶς εὐθεῖα, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Κατὰ τὰ ἐκατέρωθεν ἄκρα ἡ ἀνερχομένη καμπύλη προχωρεῖ μὲ τόσην λεπτότητα, ὥστε περίπου κατὰ

Εἰκ. 5.

τὸ μέσον νὰ ἀποβαίνει ἀνεπαισθήτως εὐθεῖα χωρὶς νὰ ὑποδηλώνεται διάλειμμα τῆς πορείας ἢ τσάκισμα ὅπως λέγομεν. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται σαφέστερον ἐπὶ τῆς εἰκόνης 5, ὅπου ἡ ἐν λόγῳ γραμμὴ εἶναι ἰσομεγέθης ἀκριβῶς πρὸς τὸ πρωτότυπον, 116 χιλ. Τοῦτο σημαίνει λεπτότητα σχεδίου καὶ ἐκτελέσεως, ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέπωμεν, ὅπως συμβαίνει κανονικῶς εἰς τὰς μικρογραφικὰς δημοσιευομένας ἀναπαραστάσεις¹. Ἐπειτα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν Προπυλαίων εἶναι αἰσθητὴ ἡ προσπάθεια νὰ ἐπιστεγασθῇ κάπως ἡ ἐκατέρωθεν ἡμίσεια γλυφὴ, ἀλλ' ἤδη ἐπὶ τοῦ ἀνακτόρου, ὅπως ἐν γένει κατὰ τὴν ἀρχομένην ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, τὸ τόξον ἀναπτύσσεται μὲ ἐπιμήκυνσιν καὶ οὐσιαστικοποίησιν τῆς ἐτέρας πλευρᾶς, ὥστε ἕνας ἐκ τῶν σπουδαστῶν νὰ ἐνθυμηθῇ τὰ σκουλαρίκια. Πραγματικῶς τὰ «σκουλαρίκια» σημαίνουν αἰσθητικὴν ἀπόληξιν, στολίζουν τὴν ἀπλὴν εἰκόνα τῶν τριῶν μηρῶν καὶ τοὺς ἐνώνουν.

Τὴν αὐτὴν λεπτότητα ἐργασίας θὰ παρακολουθήσωμεν ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 6 καὶ 7). Τὴν τομὴν ἐσχέδιασεν ὁ Ἀλ. Κοντόπουλος σύμφωνα μὲ ἐκμαγεῖον ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ἀποσταλὲν ὑπὸ τοῦ Χρ. Λεφάκη². Τὴν κάτοψιν τοῦ κάτω μέρους ὡς καὶ τὴν ὀρθογραφικὴν παράστασιν ἐξετέλεσεν ὁ αὐτὸς σύμφωνα μὲ σχεδιάσματα καὶ σημειώσεις μου. Ἐπειδὴ κατὰ λάθος παρελείφθη νὰ προστεθῇ ἡ ἀναγκαία κλίμαξ ση-

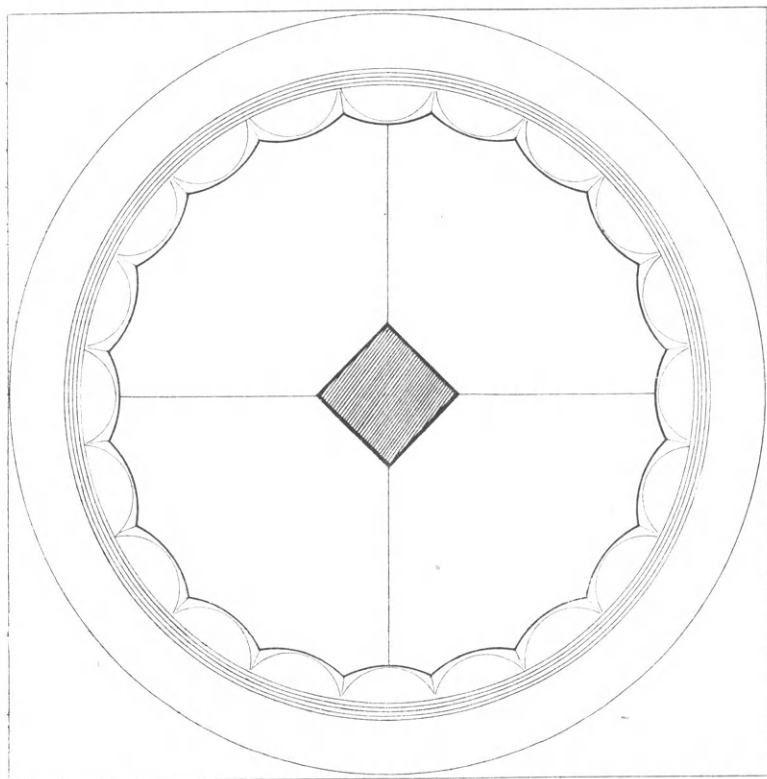
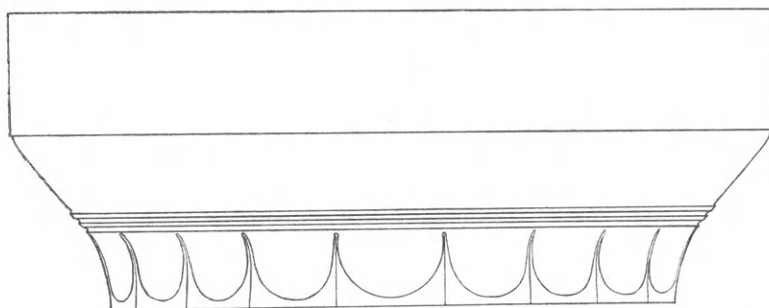

Εἰκ. 6.

¹ Ἀκόμη καὶ παρὰ τὴν ἀριστοτεχνικὴν γραφίδα τοῦ Daumet ἡ ἀναπαράστασις, πίν. 9 τοῦ βιβλίου, παρουσιάζει γραμμὴν ἐντελῶς εὐθεῖαν.

² Διὰ τὴν τυχαίαν φθορὰν οἱ δακτύλιοι παρεστάθησαν πολὺ ἀσθενεῖς. Κατὰ τὰς σημειώσεις μου καὶ ὡς μὲ ἐβεβαίωσεν ὁ ἔφορος κ. Μακαρόνας οἱ δακτύ-

μειώνω τὰς διαστάσεις τοῦ κιονοκράνου· ὁ ἄβαξ ἔχει μῆκος 96 ἐκ., ἡ μεγίστη διάμετρος τοῦ ἐχίνου εἶναι 95, τὸ ὕψος τοῦ ἄβακος 14.5, τὸ τοῦ ἐχίνου μετὰ τῶν 3 δακτυλίων 11.5, τὸ τοῦ ὑποτραχηλίου 8, τὸ ὅλον ὕψος 34 ἐκ. καὶ ἡ κάτω διάμετρος 75 ἐκ. Κατὰ τὴν τομὴν βεβαιώνομεν πρῶτον τὸ αὐτὸ φαινόμενον, ποὺ παρατηρήσαμεν εἰς τὴν τρίγλυφον. Ἡ παριστανομένη πλαγία ὄψις τοῦ ἐχίνου δὲν

Εἰκ. 7.

ἀποτελεῖ γραμμὴν εὐθεῖαν. Ἀρχίζει ἄνω ὡς φανερὴ καμπύλη καὶ κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ὅλου ὕψους μεταβιβάζεται ἀνεπαισθήτως εἰς εὐθεῖαν. Τοῦτο ἕκαστος θὰ εἴπῃ, περιοριζόμενος μόνον εἰς τὴν τομὴν, εἶναι πρᾶγμα πολὺ μικρὸν ἢ ἀσήμαντον, ἀλλ' ὅταν σκεφθῇ ὅτι τὸ μικρὸν τοῦτο γεγονὸς πολλαπλασιάζεται καθ' ὅλην τὴν μακρὰν περιφέρειαν θὰ ἐκτιμήσῃ τὴν σπουδαϊότητά του καὶ ὅταν ἀντικρύσῃ τὸ πρωτότυπον ἐξάπαντος θὰ τὸ αἰσθανθῇ. Κατωτέρω ἡ τομὴ διέρχεται διὰ μέσου τῶν κρεμαμένων ὑπὸ τοὺς δακτυλίους ἡμικυκλικῶν σωμάτων (εἰκ. 7), τὰ ὅποια δι' εὐκολίαν ὠνομάσαμεν μετὰ τῶν σπουδαστῶν «σακκουλάκια». Τὶ σημαίνουν ταῦτα θὰ ἴδωμεν εὐθὺς ἀμέσως.

Καὶ παλαιότερα αἱ ραβδώσεις μὲ τὸ ἀβαθέ-

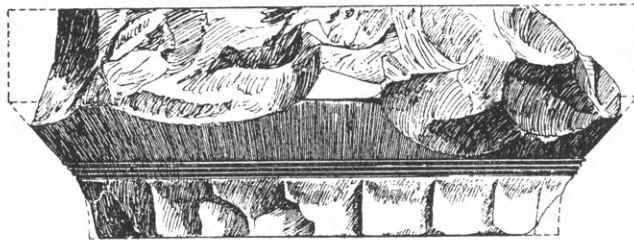
στερον ἀνώτατον μέρος των εἰσεχώρουν κατὰ τινὰ τρόπον ἐντὸς τοῦ κατωτάτου σφαιρικοῦ σώματος τοῦ ἐχίνου. Ἀλλ' ὁ τρόπος οὗτος ἠλλαξεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Αἱ ραβδώσεις ἀπέβαλον τὴν κατὰ τὸ ἄνω μέρος ἐνωτικὴν των γραμμὴν — εὐθεῖαν (ναδὲς Ὀλυμπίου Διὸς) ἢ καμπύλην (Παρθενῶν) — καὶ μὲ τὰς ὀξείας αἰχμὰς των εἰσχωροῦν μέχρι τῶν δακτυλίων. Ἵνα

λοι εἶναι πλατύτεροι πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἰσχυρότεροι εἰς ἄλλας θέσεις.

ἐπιτευχθῇ τότε ὀργανικὴ σύνδεσις ἐξογκώνεται ἐλαφρῶς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου κιονοκράνου τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ἔχινου μὲ τὸ σφίξιμον τῶν δακτυλίων, ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται τὸ πρὸς τὰ κάτω πέρας τοῦ πρώτου ἐκ τῶν τριῶν, καὶ τὸ ὑπόλοιπον σῶμα τοῦ ἔχινου καταπίπτει βαθμηδὸν μειούμενον. Ἡ βαθμιαία κατὰ πτωσις ἐξαντλεῖται μικρὸν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ὑποτραχηλίου καὶ πάλιν ἐδῶ βλέπομεν τὴν καμπύλην νὰ μεταβάλλεται ἀνεπαισθήτως εἰς εὐθεΐαν καὶ νὰ ἐνώνη ἔχινον, ραβδώσεις καὶ ὑποτραχήλιον εἰς ἓν ἀδιάλειπτον σύνολον.

Τὸ παλαιότερον παράδειγμα παρομοίου σχηματισμοῦ, καθόσον γνωρίζω, εἶναι ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς τεγεατικῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς. Ἐπὶ τῆς εἰκόνης 8 βλέπει τις κιονόκρανον ἐκ τοῦ προνάου τοῦ εἰρημένου ναοῦ, ἐπὶ δὲ τῆς εἰκ. 9 τὴν τομὴν τῶν ἐξωτερικῶν κιονοκράνων καὶ τὴν τοῦ προνάου¹. Τὰ «σακκουλάκια» δὲν ἐκτείνονται ὡς ἐπὶ τοῦ ἀνακτόρου ἀλλὰ γεννῶνται κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τρόπον.

Καὶ ἐκ τοῦ ἐρειπιῶνος τοῦ Δίου ἐσημείωσα δύο μαρμάρινα κιονόκρανα μὲ ἰσχυρὰν καμπύλωσιν τοῦ ἔχινου, ὠρισμένως παλαιότερα τῶν τοῦ ἀνακτόρου, μὲ ἐπίσης μικρὰ «σακκουλάκια» ὡς τὰ τῆς Ἀλέας καὶ λεπτὴν ἐργασίαν. Βραδύτερον καὶ περὶ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰῶνος ὁ σχηματισμὸς ἀποβαίνει συγχνός. Ἐπὶ τῆς στοᾶς Φιλίππου τοῦ Ε' τῆς Δήλου καὶ τῆς Salle hypostyle ὁ κάτωθεν τῶν δακτυλίων ἔχινος σταματᾷ ἀποτόμως καὶ τὰ «σακκουλάκια» ἀποβαίνουν ξηρὰ καὶ κοσμητικά². Ἡ αὕτη ξηρότης καὶ ἀμέλεια παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τοῦ μνημείου τῆς Ἀμφιπόλεως, ὅπου ἐκτὸς ἄλλων οἱ δακτύλιοι ὀρθώνονται κάθετοι ἐπὶ τοῦ ἔχινου³. Καὶ ἐπὶ στοᾶς ἐκ Περγάμου σημειώνεται παρόμοιον φαινόμενον⁴.

Εἰκ. 8. Κιονόκρανον προνάου Ἀλέας Ἀθηνᾶς.

Εἶναι περίεργον, ὅτι ὁ DAUMET εἰς τὴν σελ. 193 τοῦ μεγάλου βιβλίου σχεδιάζει κιονόκρανον ἐντελῶς διαφορετικὸν καὶ παρόμοιον ὡς πρὸς τὴν κατάληξιν τῶν ραβδώσεων ἄνω πρὸς τὰ τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν Προπυλαίων. Εἶναι δυτατὸν νὰ εὔρεν ἐκ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς παρόμοιον κιονόκρανον, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι συχνάκις τὰ κιονόκρανα διαφέρουν καὶ μέσα εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν, ἀλλ' ἔδει τοῦτο νὰ μνημονεύσῃ. Ἐπειτα εἰς τὸν πίν. 9 ἀπεικονίζει ἡμικίονα, τοῦ ὁποῦ τὰ σακκουλάκια καταβαίνουν μέχρι τῆς ἐγκοπῆς. Τοῦτο δὲν συμβαίνει οὔτε ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος οὔτε ἐπὶ τινος ἄλλου μικροτέρου οὔτε ἐπὶ τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὴν πλησίον ἐκκλησίαν τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς. Ἀλλὰ κάθε ἀπορία ἢ ἀβλεψία λησμονεῖται πρὸ τῶν θαυμασίων ἀπεικονίσεων, πὺν μᾶς παρέχει ὁ Daumet ἐκτὸς ἄλλων τοῦ ἐξαισίου κιονοκράνου ἰωνικοῦ ἀμφικίονος τῶν πινάκων 10 καὶ 11. Τοῦτο

¹ CHARLES DUGAS, J. BERCHMANS, M. CLEMENSEN, Le sanctuaire d'Aléa Athéna, σελ. 35, πίν. 47 καὶ 37.

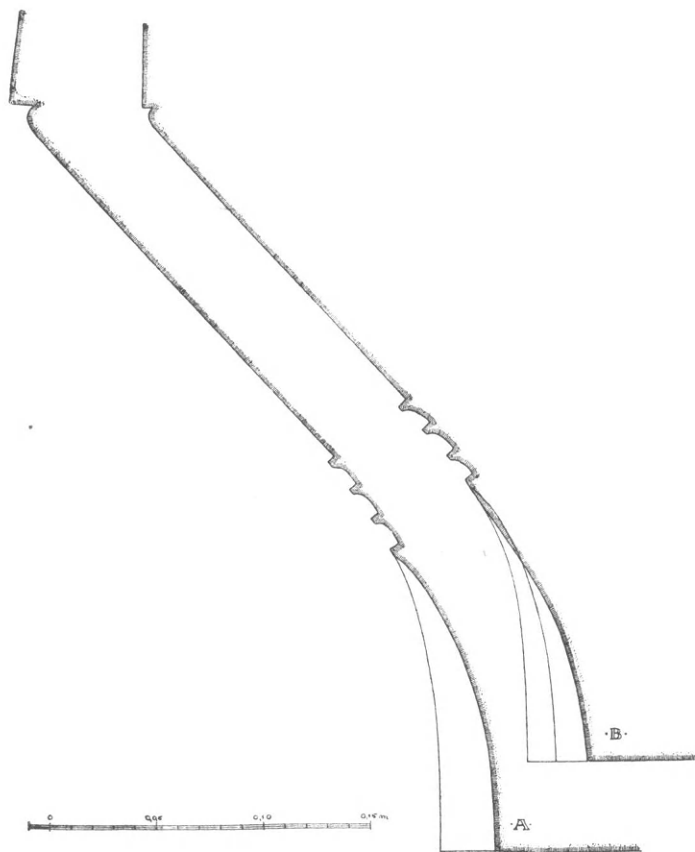
² Le portique de Philippe, Exploration de Delos VII, 1 (R. VALLOIS) σελ. 35, εἰκ. 35. Salle Hyp.

(LEROUX) Expl. II σ. 51.

³ J. ROGER, BCH, 1939 σ. 28, εἰκ. 17, πίν. 10, 1.2.

⁴ ALLAN MARQUAND, Greek Architecture, 186 εἰκ. 212.

ἔχει μεταφερθῇ μαζί με ἄλλα ἐκλεκτὰ εὐρήματα ὡς τὰ ἀνάγλυφα εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου, ἀλλ' εὐτυχῶς παρέμεινε καὶ δι' ἡμᾶς τὸ ἕτερον ἐκ τῶν δύο, ἂν καὶ ὄχι πολὺ καλῶς διατηρούμενον. Τὸ κιονόκρανον παρουσιάζει τὴν εὐτυχεστέραν δυνατὴν λύσιν καὶ ὑπὲρ τὴν γνωστὴν τῶν κιονοκρανῶν τῆς Φιγαλείας

Εἰκ. 9. Τομή κιονοκράνου τοῦ πτεροῦ (Α) καὶ τοῦ προνάου (Β).

νίζουν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα καὶ σημαίνουν τὴν ψυχὴν αὐτὴν τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου. Διὰ τοῦτο ἐπεμείναμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀφανῶν καμπυλῶν τῆς τριγλύφου καὶ τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου. Ἡ συχνότατη σχετικὴ ἀδιαφορία ζημιώνει τὴν κατανόησιν τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς.

τοῦ προβλήματος, καθ' ὃ συναντῶνται καὶ κατὰ τὰς 4 γωνίας ἑλικες χωρὶς τινα βίαν ἢ παραμόρφωσιν. Ἐπὶ τῆς προσόψεως ὁ ἀνώτατος δεσμὸς προβαίνει με ἐλαφροτάτην καμπύλωσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ πρὸς τὰ ἐντός, ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται οὐδεμία διακοπὴ τῆς αὐτῆς πορείας. Ἐπὶ τῆς πλαγίας ὀψεως αἱ ἐκατέρωθεν ἑλικες ἀναβαίνουν με τόσῃν περίσκεψιν, ὥστε ἡ συνάντησις μετὰ τὸ εὐθύγραμμον τέλος τῆς παραστάδος νὰ σημαίνει τὸ φυσικώτερον πρᾶγμα τοῦ κόσμου. Ἡ κατασκευὴ καμπύλης ποὺ νὰ ἀπέχη ἐλάχιστα τῆς εὐθείας καὶ ἡ συνάρτησις καμπύλης καὶ εὐθείας εἶναι πρᾶγμα συχνότατον εἰς τὴν ἀρχαίαν πλάστικὴν καὶ τὴν ἀγγειογραφίαν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὅπου τὰ ἀντικείμενα ἔχουν μέγεθος, ἐμφα-

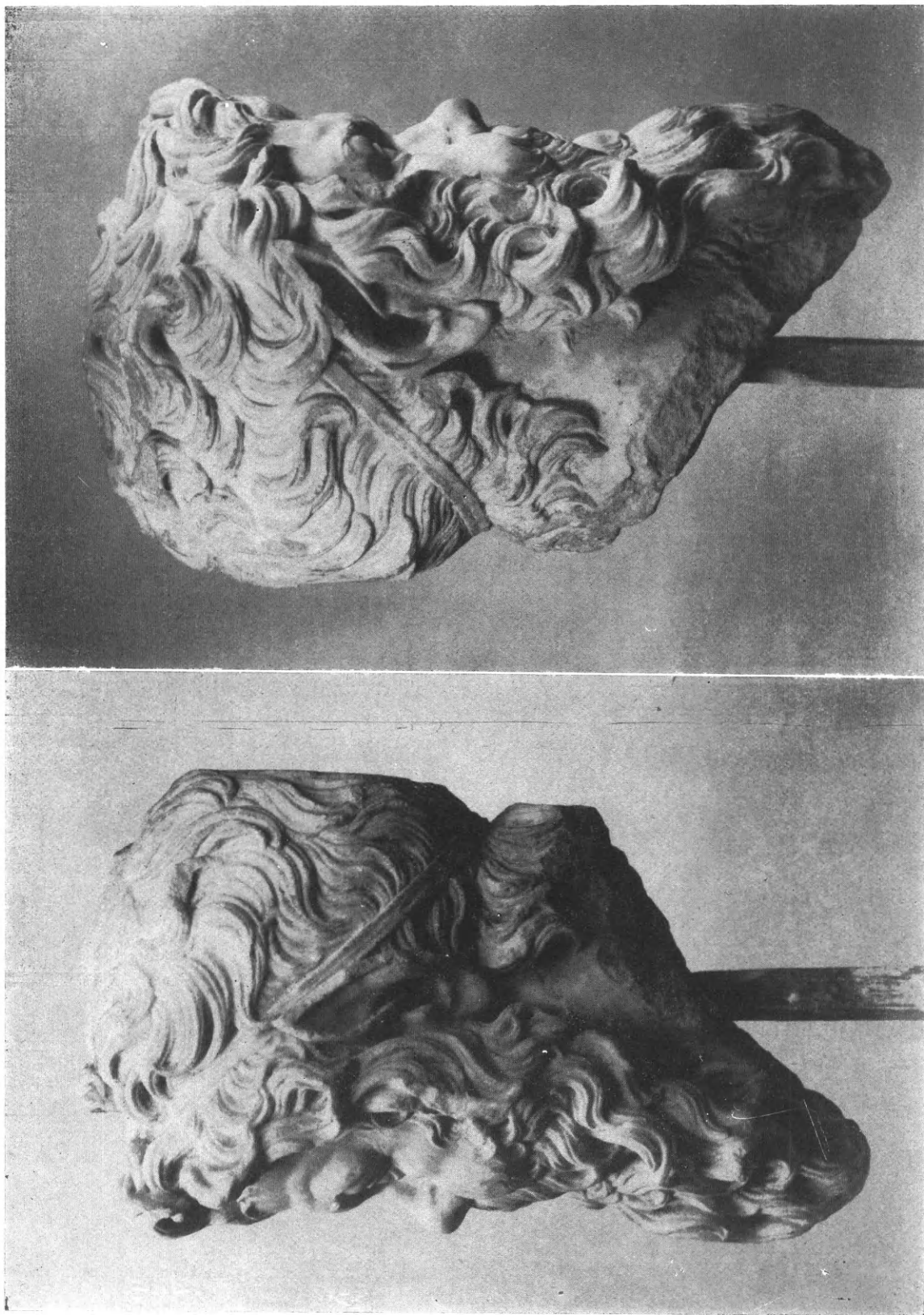
KOPF DES SATYR BORGHESE

Für die Berliner Museen wurde aus dem Kunsthandel eine Wiederholung des Kopfes des sogenannten Marsyas, richtiger wohl Satyr, Borghese erworben (Taf. I, II). Das Original befindet sich, wie mit wenigen Ausnahmen alle antiken Skulpturen des Berliner Museums, an unbekanntem Orte im Osten. Daher ist es nicht möglich, Masse anzugeben, doch kann eine etwaige Grössendifferenz zu dem Kopfe der Statue in Villa Borghese (HELBIG, Bd. II³ Nr. 1564) nur unbedeutend sein. Das Material ist ein schöner leuchtender, wohl griechischer Marmor. Der Kopf ist, wie die Abbildungen erkennen lassen, nur ganz unwesentlich beschädigt, das Gesicht des Satyrs hat keinerlei Verletzungen. Unser Satyr trägt eine schmale Binde — oder einen Reif? — im Haar. Der Hinterkopf war antik mit einem Dübel angestückt (Abb. 1). Der stilistische Unterschied zum Kopf der Statue in Villa Borghese ist gross. Die starken Durchbohrungen und Unterbrechungen der Haar­masse des Oberkopfes fehlen vollständig. Bei lebhafter Bewegung des zerwühlten Haares ist die plastische Einheit überall gewahrt. Stirn und Wangen sind lebhaft bewegt, aber nirgendwo durch aufdringliche graphische Vertiefungen in ihrem organischen Zusammenhang gestört. Die kleinen satyrhaften, nicht so weit und ausdruckslos wie beim Satyr Borghese geöffneten Augen liegen unaufdringlich in ihre Umgebung eingebettet. Der leise geöffnete Mund und die aufgetriebenen Wangen sichern das Motiv des Blasens der Doppelflöte. Die Ergänzung der Arme der Statue Borghese wird man sich etwa nach dem Vorbild der schönen Bronzestatuetten in Neapel, BULLE, *Schöner Mensch*² 148, Abb. 30, denken können. Ein Vergleich mit den übrigen Kopfrepliken des Satyr Borghese ist dem Verfasser zurzeit nicht möglich. Bekannt sind seines Wissens folgende: zwei im Museo Archeologico in Florenz, weitere im Vatikan, Sala dei Busti, im Metropolitan Museum in New York, in Cordoba, Museo Archeologico. Eine Wiederholung, früher in der Sammlung von Bülow (?), ist vielleicht mit einem der Köpfe in Florenz identisch. So muss sich die Bewertung des neuen Kopfes auf einen Vergleich mit dem Kopf des Satyr Borghese beschränken. Es ist sofort deutlich, dass es sich bei der Statue Borghese um eine stilistische Umsetzung frühestens antoninischer Zeit handeln muss. Der Unterschied in der Behandlung des Plastischen ist so gross, dass es kaum zweifelhaft ist, dass wir in der Berliner Wiederholung eine gute und wohl kaum wesentlich gegenüber dem

griechischen Original veränderte Kopie besitzen, die es erlaubt, eine stilistische Beurteilung für das verlorene Original zu gewinnen. Nach dem Motiv der Statue des in lebhafter drehender Tanzbewegung dargestellten Satyrs wird man für das Original an Bronze denken müssen, die der störenden Baumstütze, die die Marmorwiederholung Borghese verwenden musste, entbehrte. Man hat bei dem Satyr Borghese als Meister an Lysipp gedacht. Nach der neuen Kenntnis über die schon in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts beginnende Tätigkeit Lysipps ist es schwer zu denken, dass er in hohem Alter eine in ihrem Motiv und in ihrer Vielsichtigkeit so weit über den Apoxyomenos hinausgehende Statue geschaffen haben könnte. Aber auch für den Kopf ist es stilistisch nicht möglich, den Satyr Borghese noch in lysippische Zeit zu datieren. Das zeigt ein Vergleich mit bärtigen Köpfen der spätesten attischen Grabreliefs und der ihnen etwa gleichzeitigen, wenn auch nicht lysippischen Statuette des Sokrates in London (SCHEFOLD, Bildnisse 84) und dem Sokrateskopf in Neapel (SCHEFOLD 82). Das wild durcheinandergeworfene, in mächtige eigenbewegte Lockenpartien gegliederte Haar, die trotz aller Bewegtheit gesammelte Wiedergabe des Gesichtes ohne das Schädelgerüst angreifende Durchbrechungen, ist die Sprache des reifen Hellenismus. Auch vom Antisthenesporträt (SCHEFOLD 86) ist der stilistische Abstand beträchtlich. Zeitlich und stilistisch näher steht ihm das Porträt Epikurs (SCHEFOLD 118). In der recht ausgesprochenen Formen-Stille der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts, die durch die auf 280 v. Chr. datierte Demosthenes-Statue (SCHEFOLD 106) und das schöne Dichterbildnis in Wien (E. BUSCHOR, Bildnisstufen 185 Abb. 80) bezeichnet sein mag, über die das Epikurporträt doch wohl schon hinausgeht, ist der neue Kopf ebenso wenig unterzubringen, wie in der Zeit des hohen Hellenismus des grossen Altares von Pergamon der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. Ihn noch später zu datieren ist völlig ausgeschlossen. Der Typus des hellenistischen Homer (SCHEFOLD 142) zeigt den grossen Abstand dieses nun mit ganz anderen Mitteln arbeitenden Stiles. Für den Satyr bleibt nur die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts, etwa die Zeit der Gallier-Gruppen. In Bezug auf die Haarbehandlung könnte man für die Partie über der Stirn den Kopf eines Galliers(?) vergleichen, der die zeitliche Stellung unseres Kopfes ungefähr bestimmen würde (Brit. Mus., SMITH, Sculpture III, 1860; BULLE, Schöner Mensch² 489 Abb. 149, RM. X, 1895, 135 Abb. 2). Die Bildung der Haare am Hinterkopf und der Stern des Wirbels lassen eine gewisse Neigung zu klassischer Wirkung erkennen, eine Haltung, die sich am grossen Fries noch erheblich verstärkt. Wenn die Statue in Villa Borghese auch ohne die falsch ergänzten Arme theatralisch wirkt und zwischen der aufdringlichen Behandlung des Haares und der Glätte des Körpers ein peinliches Missverhältnis besteht, wenn seine weitgeöffneten Augen ausdruckslos sind und das Antlitz trotzdem einer gewissen Sentimentalität nicht entbehrt, wirkt unser Kopf dagegen als gesund und ursprünglich. Es muss darauf aufmerksam gemacht werden, dass

Kopfreplik des Satyr Borghese. Berlin.

Kopfreplik des Satyr Borghese. Berlin.

die photographische Aufnahme, die unserer Abbildung der Vorderansicht zugrundeliegt, nicht ganz gelungen ist. Der Kopf wirkt zu flach und dadurch etwas zu hausbacken. Die Seitenansichten müssen hier die Vorstellung berichtigen. Der Hellenismus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts war also durchaus fähig, einen Silenstypus zu bilden, dem man Selbständigkeit und Kraft der Erfindung bei aller Virtuosität des Ausdruckes nicht absprechen kann. Die Kopie, die uns in dem neuen Stück erhalten ist, ist zweifellos als eine gute Wiederholung anzusehen, wenn man auch eine gewisse Vorliebe für Schattenbildung als Eigentümlichkeit der Zeit des Kopisten, wohl noch dem 1. Jahrhundert n.Chr., wird zuschreiben müssen. Bei der Bildung dieses Silensantlitzes kann möglicherweise der der Zeit seiner Schöpfung geläufige Typus des Sokratesporträts eingewirkt haben, der umgekehrte Vorgang also, wie er sich im 4. Jahrhundert bei der Bildung des Sokratesporträts vollzog. Wahrscheinlich entstammt der Satyr Borghese der pergamenischen Schule und gehört der Zeit der grossen Galliergruppen an.

Abgeschlossen 11. 9. 1952

CARL WEICKERT

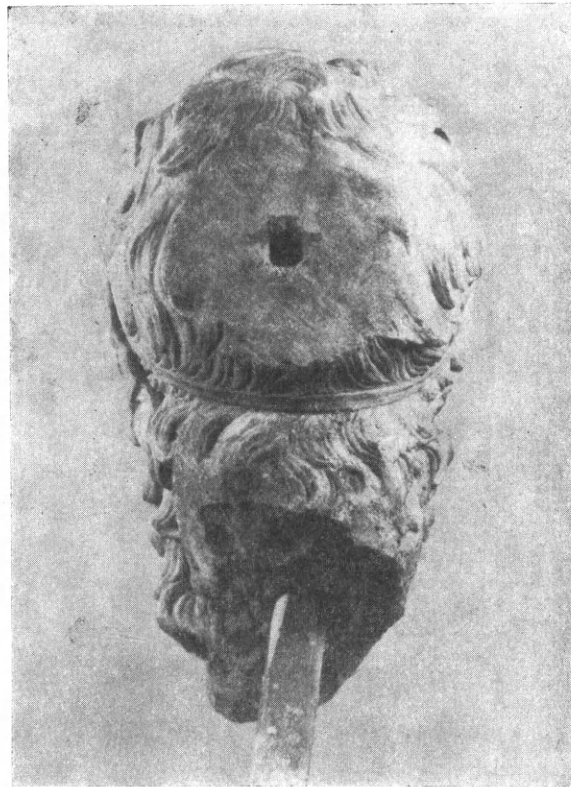

Abb. 1. Kopfreplik des Satyr Borghese.
Rückansicht. Berlin.

ΔΥΟ “ΣΗΜΕΙΑ,, ΜΕ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΚ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

Α'. Ο ΔΑΒΙΔ ΦΟΝΕΥΩΝ ΤΟΝ ΛΕΟΝΤΑ

Μάλλινον τεμάχιον ύφάσματος φέρον ένυφασμένον κυκλικόν σημείον (δ. 0.22 μ.). λεπτομέρειαι τινες δηλοϋνται δια κεντήματος. 6ου-7ου μ.Χ. αϊ.

Χρώματα: άνοικτόν καστανόν εις τρεϊς άποχρώσεις, βαθύ και άνοικτόν πράσινον, μελανόν· κυριαρχοϋν χρώμα εϊναι τὸ καστανόν, άλλ' ένεκα τῆς μικρᾶς διαφορᾶς τῶν τριῶν άποχρώσεων αϊ λεπτομέρειαι τῆς παραστάσεως εις τινα σημεία — όπου ἔχει καταστραφῇ τὸ κεντημένον μελανόν περίγραμμα — μόλις διακρίνονται.

Κύριον θέμα. Έν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ κεντρικοῦ κύκλου δ. 0.18 μ. (εϊκ. 1) εϊκονίζεται κατὰ μέτωπον, πρὸς δεξιᾶ, άνδρική μορφή μετὰ φωτοστεφάνου κλίνουσα ἐλαφρῶς τὸν κορμὸν φέρουσα δὲ χλαμύδα, καταπίπτουσαν ἀπὸ τῶν ὤμων, και παλαίουςα πρὸς λέοντα. Ὁ άνήρ στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ προβαλλομένου και καμπτομένου κατ' ὀρθήν περίπου γωνίαν ἀριστεροῦ ποδός του, πατοϋντος ἐπὶ ὀλοκλήρου τοῦ πέλματος και τοῦ προτεινομένου ὀπισθεν δεξιοῦ, συσφίγγει τὸν λαιμὸν τοῦ θηρίου δια τῆς ἀριστερᾶς χειρός του και ἀποπνίγει αὐτό, ἐνῶ δια τῆς ἐτέρας κρατεῖ στερεῶς ἀκινήτους τοὺς ἐμπροσθίους πόδας τοῦ λέοντος, ἀχρηστεύων οὕτω πᾶσαν κίνησιν τούτου πρὸς ἐπίθεσιν ἢ ἄμυναν. Ὁ προβαλλόμενος ἔμπροσθεν ἀριστερός πούς τοῦ άνδρός πατεῖ ἐπὶ τῶν νώτων μικροῦ ζῴου στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄνω καθὼς και τὴν θυσανωτὴν οὐράν του. Ἄνω δεξιᾶ παρίσταται ἕτερον ζῴον ἔχον ὑψωμένους τοὺς ἐμπροσθίους πόδας και ἕτοιμον νὰ ὀρμήσῃ ἐναντίον τοῦ άνδρός. Ἀριστερὰ τῆς συνθέσεως εϊκονίζεται δια βαθέος πρασίνου χρώματος κοίλωμα βράχου ἢ στόμιον σπηλαίου, δηλοϋντος προφανῶς τὴν φωλεάν τοῦ λέοντος και πρὸ τοῦ στομίου κορμὸς δένδρου μετὰ κλαδίσκων.

Διπλοϋν πλαίσιον περιγράφει τὸ σημείον και τὸ μὲν ἐξωτερικὸν φέρει γεωμετρικά πολύχρωμα σχέδια, τὸ δὲ ἐσωτερικὸν κοσμεῖται ὑπὸ κυματοειδοῦς βλαστοῦ, τοὺς σχηματιζομένους κόλπους τοῦ ὁποίου πληροῦσι φύλλα και ἔλικες.

Ὁ παλαίων πρὸς τὸν λέοντα άνήρ ἐνθυμίζει πὼς τὸν Ἡρακλέα φονεύοντα τὸν λέοντα τῆς Νεμέας, πρὸς τὸν ἄθλον ὅμως τοῦτον τοῦ Θηβαίου ἥρωος δὲν ἔχουσι σχέσιν τὰ συνεικονιζόμενα δύο ἄλλα ζῶα.

Τὴν ἐξήγησιν τῆς παραστάσεως παρέχει, νομίζω, ἡ κατωτέρω περικοπὴ τῆς Π. Διαθήκης, ἀναφερομένη εἰς τὰς πρὸ τοῦ φόνου τοῦ Γολιάθ άνδραγαθίας τοῦ

Δαβίδ: «Καὶ εἶπε Δαβὶδ πρὸς Σαούλ. Ποιμαίνων ἦν ὁ δοῦλός σου τῷ πατρὶ αὐτοῦ ἐν τῷ ποιμνίῳ. Καὶ ὅταν ἤρχετο ὁ λέων, καὶ ἡ ἄρκτος καὶ ἐλάμβανε πρόβατον ἐκ τῆς ἀγέλης, καὶ ἐξεπορευόμην ὀπίσω αὐτοῦ καὶ ἐπάταξα αὐτόν, καὶ ἐξέσπασα ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ. Καὶ ὡς ἐπανίστατο ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐκράτησα τοῦ φάρυγγος αὐτοῦ, καὶ ἐπάταξα καὶ ἐθανάτωσα αὐτόν. Καὶ τὸν λέοντα καὶ τὴν ἄρκτον ἔτυπεν ὁ δοῦλός σου¹».

Αἱ περιπέτειαι τοῦ Δαβίδ καὶ τὰ διάφορα ἐπεισόδια ἐκ τοῦ πολυκυμάντου βίου του, εἰσῆχθησαν, ὥς γνωστόν, ἔνεκα τῶν περὶ τοῦ Σωτῆρος προφητειῶν καὶ

Εἰκ 1. Ὁ Δαβὶδ φονεύων τὸν λέοντα. «Σημεῖον» Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 6949.

τῶν ψαλμῶν τοῦ ποιητοῦ—βασιλέως, ἐνωρὶς εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην λαβόντα εὐρυτάτην διάδοσιν κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα. Εἰς τοιχογραφίας, ἱστορημένα χειρογράφα καὶ ἔργα μικροτεχνίας (πινάκια, υφάσματα) ἀπαντῶσιν αἱ ἀνδραγαθίαι τοῦ βιβλικοῦ ἥρωος, αἵτινες ἀπετέλεσαν ἓνα τῶν συνηθεστέρων ἐκ τῆς Π. Διαθήκης εἰκονογραφικῶν κύκλων².

Ἡ σχέσις τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς πρὸς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν σύνθεσιν εἶναι καταφανής, ἐπιβεβαιοῦται δὲ ἡ ἐκδοχὴ καὶ ἀπὸ τὰ διασωθέντα σχετικὰ μνημεῖα

1 Α' Βασιλειῶν κεφ. 17, 34-36.

2 Ο. Μ. DALTON, Byzantine art and archaeology

σελ. 575-576. CABROL, Dictionnaire d'archéol. chrétienne ἐν λ. David τόμ. Β' σελ. 229-300.

ὅτι ὁ παλαίων πρὸς τὸν λέοντα ἀνὴρ εἶναι ὁ Δαβίδ, παραπλεύρως δ' αὐτοῦ εἶναι ἡ ἄρκτος καὶ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ τὸ φονευθὲν πρόβατον.

Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς διασωθείσας παραλλαγὰς τῆς πάλης τοῦ Δαβίδ πρὸς τὸν λέοντα καὶ τὴν ἄρκτον, ἐκάστη πρᾶξις ἀποτελεῖ ἰδίαν εἰκονογραφικὴν σύνθεσιν. Εἰς ἀργυροῦν δίσκον ἐκ τῶν εὐρημάτων τῆς Κυρηνείας τῆς Κύπρου (6ου αἰ.) ὁ Δαβίδ εἰκονίζεται καταβάλλον τὸν λέοντα, ὑπὸ τοὺς πόδας δ' αὐτοῦ εἰκονίζεται τὸ φονευθὲν πρόβατον¹ (εἰκ. 2). Παραλλαγή τούτου παρατηρεῖται ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ ψαλτηρίου Βασιλείου τοῦ Β', ἀποκειμένου ἐν τῇ Μαρκιανῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βενετίας² καὶ ἐπὶ ὑφάσματος ἐξ Αἰγύπτου τοῦ Victoria and Albert Mu-

Εἰκ. 2. Ὁ Δαβίδ φονεύων τὸν λέοντα ἀργυροῦν πινάκιον ἐκ Κύπρου (6ος αἰ.). Συλλ. J. Pierpont Morgan, Esq.

Εἰκ. 3. Ὁ Δαβίδ φονεύων τὴν ἄρκτον ἀργυροῦν πινάκιον εὐρεθὲν παρὰ τὴν Κυρήνηαν. Λευκωσία.

seum³ καὶ ἐπὶ ἐτέρου ὑφάσματος τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου⁴. Τὸν ἀγῶνα πρὸς τὴν ἄρκτον συναντῶμεν ἐπὶ ἐτέρου ἀργυροῦ δίσκου τῆς Κυρηνείας⁵ (εἰκ. 3). Αἱ ἐπὶ τῶν δίσκων τῆς Κύπρου δύο παραστάσεις ἀποτελοῦσι πάρισον, εἰς ἀμφοτέρας δὲ εἰκονίζεται καὶ δένδρον παρεμφερὲς πρὸς τὸ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ὑφάσματος. Ὁ Δαβίδ καὶ εἰς τὰς δύο εἰκόνας τῶν δίσκων τῆς Κύπρου ἔχει στάσιν ἐνθυμίζουσαν τὴν τοῦ Ἡρακλέους συλλαμβάνοντος τὴν Κερυνίτιν ἔλαφον⁶. Ἐν τῇ ὑπὸ ἐξέτασιν παραστάσει καίτοι τὸ ἔργον εἶναι κακότεχνον, φαίνεται ἐπίσης ἡ ἐπίδρασις τῆς

¹ DALTON, ἔνθ' ἀν. σελ. 99, εἰκ. 58.

² G. SCHLUMBERGER, *L'épopée byzantine* Basile II σελ. 161.

³ KENDRICK, *Catalogue of Textiles from Burying-Grounds in Egypt*, τόμ. 3ος, πίν. VIII ἀρ. 631 ἐπὶ τοῦ πρὸς δεξιὰ κύκλου καὶ πίν. XII ἀρ. 681, ὅπου ὁμως ὁ λέων εἰκονίζεται ἰστάμενος ἐπὶ τῶν δύο ὀπισθίων ποδῶν του, ἔτοιμος νὰ ὀρμήσῃ ἐξ ἐπιδράσεως

Περσικῶν καὶ Σασσανιδικῶν μνημείων.

⁴ R. FEISTER, *Tissus coptes du Musée du Louvre* πίν. 47 τὸ κάτω μεσαῖον σημεῖον.

⁵ DALTON, ἔ.ἀ. σελ. 98 εἰκ. 57, σελ. 99, εἰκ. 58.

⁶ ΑΝΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΙ, *Κερυνίτις ἔλαφος* Πανηγ. Τόμ. Ἀρχ. Ἐφημ. 1937, σελ. 329 σημ. 6, ὅπου σχετικαὶ παραπομπαὶ ἐπὶ παρεμφερῶν μνημείων.

ἐλληνικῆς τέχνης, διότι ἐμφανίζει, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς τὸν γνωστὸν τύπον τοῦ πρώτου ἄθλου τοῦ Ἡρακλέους φονεύοντος τὸν λέοντα τῆς Νεμέας, πρὸς «τὸν ὁποῖον παλαίει σῶμα πρὸς σῶμα, συσφίγγει εἰς τοὺς ἰσχυροὺς αὐτοῦ βραχίονας τὸν λαιμὸν τοῦ θηρίου καὶ ἀποπνίγει αὐτό¹».

Παραλλαγή τοῦ φόνου τῆς ἄρκτου εἰκονίζεται καὶ ἐν μικρογραφίᾳ² τοῦ προμνημονευθέντος Ψαλτηρίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'.

Αἱ μεμονωμένα σκηναὶ τῶν ἀνωτέρω παραστάσεων συγκεντροῦνται εἰς μίαν σύνθεσιν ἐν τῇ ὑπὸ ἐξέτασιν «σημείῳ» συμφώνως πρὸς τὴν περικοπὴν τῆς Π. Διαθήκης, ἀναφέρουσιν ἀπὸ κοινοῦ τὰς δύο ἀνδραγαθίας τοῦ Δαβίδ. Ἡ ἄποισις αὕτη δὲν εἶναι μοναδικὸν παράδειγμα. Ἡ ἀπεικόνισις τῆς διττῆς νίκης κατὰ τῶν θηρίων ἀπαντᾷται ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ εἰκόνι καὶ εἰς τὴν θύραν τοῦ Ἀγ. Ἀμβροσίου ἐν Μιλάνῳ³ χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ τετάρτου αἰῶνος μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐν τῇ ὑφάσματι ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται παλαίων πρὸς τὸν λέοντα ἐν ᾧ ἐν τῇ θύρᾳ ἀναπαυόμενος μετὰ τὴν νίκην.

Β'. ΦΥΓΗ ΕΙΣ ΑΙΓΥΠΤΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΧΩΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ

Λινὸν κυκλικὸν σημεῖον (δ. 0.325 μ.) ἐπερραμμένον ἐπὶ λινοῦ ἐνδύματος. Διακόσμησις ἐνυφασμένη. Στήμονες παχεῖς λινοὶ λευκοί· κρόκη πολύχρωμος μαλλίνη καὶ ἔνθετος λευκὴ λινὴ. 6ος – 7ος μ.Χ. αἱ.

Χρώματα: ἐρυθρόν, κυανόφαιον, κίτρινον, καστανόν, κυανοῦν βαθὺ καὶ ἀνοικτόν, πράσινον, μελανόν καὶ λευκόν.

Τὸ κύριον θέμα, περιβαλλόμενον ὑπὸ πλατέος διπλοῦ περιθωρίου, ἀναπτύσσεται ἐπὶ δύο ἐπιθέτων μὴ συγκεντρικῶν κύκλων (εἰκ. 1), τοῦ μικροτέρου ἐπικειμένου — μὲ κυανόφαιον βάθος καὶ λευκάς διαστιζέεις εἰς τινὰ σημεῖα — περικλείοντος γυναικεῖαν μορφήν καθημένην ἐπὶ ὄνου βαίνοντος πρὸς ἀριστερά, τοῦ δὲ μεγαλυτέρου ὑποκειμένου — μὲ ἐρυθρόν βάθος — περιέχοντος ἄνω μὲν ἑκατέρωθεν τοῦ μικροτέρου κύκλου δύο παιδικὰς μορφάς, κάτω δὲ δύο ἀνδρικὰς ἑκατέρωθεν καταφύτου πεδίου⁴.

Ἡ ἐπὶ τοῦ μικροτέρου κύκλου γυναικεῖα μορφή παρίσταται κατὰ μέτωπον· φορεῖ χιτῶνα ἐρυθρόν μὲ κιτρίνας διακοσμήσεις καὶ ἱμάτιον ὁμοιόχρωμον. Ἐκ τῆς διαθέσεως τῶν χειρῶν τῆς πρὸ τοῦ στήθους φαίνεται ὅτι περιπτύσσεται ἀντικείμενόν τι ἀπροσδιόριστον (παιδίον;). Τὴν κεφαλὴν τῆς γυναικὸς περιβάλλει κίτρι-

¹ DECHARME, Μυθολογία τῆς ἀρχ. Ἑλλάδος μεταφρ. Καράλη (1891) σελ. 587.

² SCHLUMBERGER, ἔ.δ. σελ. 309.

³ CABROL, Dictionnaire ἔ.δ. εἰκ. 3631, σελ. 301.

⁴ Συνήθως εἰς τὰ κυκλικά σημεῖα τὸ θέμα ἀναπτύσσεται ἐπὶ δύο ὁμοκέντρων ἐπικειμένων κύκλων. Ὁ μικρότερος περιλαμβάνει τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς συνθέσεως καὶ ἐπὶ τοῦ πέριξ τούτου μεγαλυτέρου εἰκονί-

ζονται σχετικὰ ἐπεισόδια πρὸς τὸ κεντρικὸν θέμα· ἰδὲ προχείρως ΑΝΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, Τὰ Κοπτικά ὑφάσματα Μ.Κ.Τ. Τὸ ὄνειρον τοῦ Ἰωσήφ καὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ εἰκ. 114, σελ. 145. Ἡ γέννησις καὶ προσκύνησις τῶν Μάγων καὶ τῶν ποιμένων εἰκ. 116, σελ. 149. Ἐπὶ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν παραδόξως παρατηρεῖται μετατόπισις τοῦ μικροτέρου κύκλου ἐκ τοῦ κέντρου, τεθέντος ὀλίγον ὑψηλότερον.

νος φωτοστέφανος καὶ ὑπὲρ τοῦτον εἰκονίζεται στέμμα ἐρυθρὸν μὲ διαστιῖξεις λευκάς. Ὁ ὄνος ἔχει χρῶμα ἀνοικτὸν καστανὸν καὶ περιγράφεται ὑπὸ λευκοῦ περιγράμματος, εἰς τινὰ δὲ σημεῖα ὑπὸ τοῦτο καὶ διὰ μελανοῦ. Μελαναὶ εἶναι καὶ αἱ λεπτομέρειαι τῶν μυῶνων καὶ τῶν πτυχώσεων τοῦ δέρματος τοῦ ὄνου. Ἄνω κυκλικῶς ὑπάρχει κοπτικὴ ἐπιγραφή διὰ μελανοῦ χρώματος ἐφθαρμένη κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευράν.

Ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου κύκλου πλαγίως ἄνω παρίστανται δύο παιδικαὶ μορφαὶ

Εἰκ. 1. Φυγή εἰς Αἴγυπτον καὶ ἀναχώρησις τῶν μάγων, «Σημεῖον» Μουσ. Μπενάκη ἀρ. 7109.

ἀντιμέτωποι εἰς στάσιν δεήσεως. Φέρουσι κυανοῦν ἱμάτιον καὶ κρατοῦσι δι' ἑκάστης τῶν προτεταμένων χειρῶν τὸν κυκλικὸν τι ἀντικείμενον (στέφανον;), ἀπὸ τοῦ ὁποῦ εἶναι ἀνηρτημέναι ταινίαι. Ἡ πρὸς ἀριστερὰ κάτω ἀνδρική μορφή φορεῖ ἐπενδύτην κυανοῦν μὲ μακρὰς χειρῖδας, φέροντα γραμμικὰς κιτρίνας διακοσμήσεις, ἀναξυρίδας, κνημίδας κοσμουμένας ὑπὸ μικρῶν πολυχρώμων σταυρῶν¹ καὶ μελανὰ ὑποδήματα. Ἡ κόμη του καταπίπτει ἐπὶ τοῦ αὐχένος ἐνουμένη μετὰ τοῦ εἰς πλουσίους βοστρύχους κατερχομένου μακροῦ στρογγύλου γενείου. Τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνδρὸς περιβάλλει στέφανος ἐκ φύλλων δρυός(;) καὶ ὑπεράνω τούτου ἐπικά-

¹ Περὶ τοῦ σχήματος καὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν κνημίδων ἰδὲ R. PFISTER, *La décoration des étoffes d'Antinoë* ἐν R. A. A. τόμ. V (1928) ἀνάτυπον

σελ. 18 καὶ ἐξ. καὶ εἰκ. 7 καὶ μετὰ μικρῶν σταυρῶν ὡς αἱ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν σημείου εἰκ. 9 καὶ 10, σ. 21.

ῥηται παραδόξως ὑψηλὸς κωνικὸς μετὰ γείσου πῖλος, μεγαλύτερος τῆς κεφαλῆς, ἐξέχων κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου ὀπισθεν αὐτῆς. Ὁ ἀνὴρ προβάλλει τὸν ἀριστερόν του πόδα καὶ κάμπει ἐντόνως πλαγίως τὸν δεξιὸν στηρίζων ἐπὶ τοῦ γόνατος τὸν βραχίονα τῆς ὁμωνύμου χειρὸς ὡς εἰς στάσιν μικρᾶς ἀναπαύσεως ἐκ μακρᾶς καὶ κοπιώδους πορείας. Ἡ πρὸς δεξιὰ ἀνδρική μορφή παρίσταται νεωτέρα τῆς πρώτης καὶ ἀγένειος. Φορεῖ ὅμοια ἐνδύματα, διαφέροντα μόνον κατὰ τὰ ἐλικοειδῆ κοσμήματα τοῦ ἐπενδύτου. Φέρει ἐπίσης στέφανον καὶ ὑπεράνω τούτου πῖλον κωνικόν, ἀλλὰ τῆς αὐτῆς διαμέτρου τῆς κεφαλῆς. Οὗτος παρίσταται τρέχων δρομαίως, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς διατάξεως τῶν ποδῶν, τῆς προβολῆς τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς καμπτομένης πρὸς τὴν ὁσφὺν χειρὸς, στρέφει δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, τῆς μακρᾶς του κόμης ἀνεμιζομένης κατὰ τὴν φορὰν τῆς στροφῆς, ὡς διὰ νὰ ἐπισκοπήσῃ τὰ πέριξ ἢ νὰ παροτρύνῃ τὸν ἀναπαυόμενον σύντροφόν του νὰ προχωρήσῃ πρὸς διαφυγὴν ἐκ κινδύνου μὴ δηλουμένου ἐν τῇ συνθέσει. Μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν εἰκονίζεται ὕψωμά τι τοῦ ἐδάφους, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται μικρὰ ἀνθύλλια καὶ δύο παραδόξου σχήματος δένδρα. Τὸ πρὸς ἀριστερὰ βαθυκυάνου χρώματος ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον μὲ βαθείας προεξοχὰς καὶ περιγράφεται ὑπὸ κιτρίνου χρώματος. Μικρὰ τετραγωνίδια λευκὰ μὲ διαστιῖεις ἐρυθρὰς ἢ χρώματος ξηρᾶς βαλάνου δρυὸς πληροῦσι τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὀρθογωνίου. Τὸ πρὸς δεξιὰ εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ ὅμοιον καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἥμισυ πράσινον.

Ἄνω κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα εἰς τὰ ἐκ τοῦ μικροτέρου κύκλου καὶ τοῦ περιθωρίου κενά, παρίστανται δύο ἐσχηματοποιημέναι πτέρυγες(;) συμμετρικαὶ ἐκατέρωθεν πεταλοειδοῦς λευκοῦ κοσμήματος. Εἰς τὰ σχηματιζόμενα κενὰ ἐκ τῆς παραστάσεως ἔλικες καὶ γραμμικὰ σχέδια παραπληρωματικά.

Τὸ ὅλον περιβάλλεται ὑπὸ πλατέος διπλοῦ περιθωρίου, τοῦ μὲν ἐσωτερικοῦ, ἔχοντος τὸ ἔδαφος λευκόν, κοσμουμένου ἀπὸ συστρεφομένης ἔλικας, αἱ ὁποῖαι σχηματίζουνσι κύκλους περιέχοντας ἐσχηματοποιημένα πτηνὰ ἐναλλασσόμενα πρὸς ζῶα ἐκ διαφόρων χρωμάτων, τοῦ δὲ ἐξωτερικοῦ μελανὸν φέροντος κυματοειδῆ βλαστὸν μὲ ἐσχηματοποιημένας ἔλικας καὶ φύλλα.

Ἡ ἐπὶ τοῦ μικροτέρου κύκλου παράστασις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰκονίζει τὴν Φυγὴν εἰς Αἴγυπτον· λείπει ὁ Ἰωσήφ. Ἡ φυγὴ ὡς συνδεομένη μὲ τὴν χώραν ἀπαντᾶται ὅχι μόνον ἐπὶ τοιχογραφιῶν¹ καὶ ὑφασμάτων² ἀλλ' ἀναφέρεται καὶ εἰς λαϊκὰς παραδόσεις³.

Ἡ στολὴ τῶν δύο ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου, μεγαλύτερου κύκλου ἀνδρῶν ἐνθυμίζει τὴν τῶν Μάγων (εἰκ. 2)⁴, οἵτινες πάντοτε εἰκονίζονται μὲ περσικὴν ἐνδυμασίαν,

¹ Ἰδὲ τοιχογραφίαν τοῦ Deir Abou-Hennis τοῦ 6ου αἰ. GRÜNEISEN, Les caractéristiques de l'art copte πίν. XXX, 1 δεξιὰ. GAYET, L'art copte σελ. 273.

² Ἰδὲ WULFF-VOLBACH, Spätantike und koptische Stoffe πίν. 96, ἀρ. 4668 (8) βαίνουσα πρὸς δεξιὰ, πίν. 107, ἀρ. 17531.

³ Ὁ Maspero, μελετήσας τὸν πολιτισμὸν τῆς Αἰγύπτου πάσης ἐποχῆς καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, ἀνεζήτησε καὶ τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν μετάβασιν τοῦ

Ἰησοῦ εἰς τὴν Αἴγυπτον κατὰ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν λαϊκὰς παραδόσεις καὶ εἶρεν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἐκκλησία ἀπὸ τοῦ Καΐρου μέχρι τοῦ Girgeh, ὅπου ἡ τοπικὴ παράδοσις νὰ μὴ συνδέῃ αὐτὴν μετὰ τῆς διαμονῆς τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν Αἴγυπτον ἰδὲ H. MUNIER, Gaston Maspero et les études coptes ἐν Bulletin de l'Association des amis des églises et de l'art copte ἔτ. 1ον (1935), Le Caire 1936, σελ. 33.

⁴ DALTON, Byzantine art and arch. εἰκ. 114, σελ.

φέροντες ἀναξυρίδας, βραχὺν ἐφαρμοστὸν ἐπενδύτην καὶ φρύγιον πῖλον¹. ἐπὶ τινῶν μνημείων φέρουν καὶ χλαμύδα².

Συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν οἱ Μάγοι εἶναι τρεῖς, ἐν τούτοις ἡ δυσκολία τῆς ἐρμηνείας ὅτι πρόκειται περὶ τούτων δὲν ἔγκειται εἰς τὸν ἀριθμὸν, διότι οὗτος ποικίλλει ἐπὶ τῶν εἰκονικῶν μνημείων ἀπὸ δύο μέχρι τεσσάρων³. Καὶ ἐπὶ τῶν ἐξ Αἰγύπτου ὑφασμάτων ὡσαύτως δὲν τηρεῖται ὁ ἀριθμὸς τῆς παραδόσεως. Ἐπὶ τῶν σημάτων τῶν χιτῶνων οἱ βασιλεῖς τῆς Ἀνατολῆς διὰ λόγους συμμετρίας παρίστανται ἕξ, τρεῖς ὑπερκείμενοι καὶ τρεῖς ὑποκείμενοι τῆς κατεχούσης τὸ μέσον τοῦ σήματος βρεφοκρατούσης Θεοτόκου⁴. Ἡ δυσχέρεια λοιπὸν πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν Μάγων δὲν ἔγκειται εἰς τὸν ἀριθμὸν, ἀλλ' εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ τὰς στάσεις τῶν φευγόντων ἀνδρῶν μὴ συμφωνούσας πρὸς τὸν καθιερωθέντα ἐνωρίτερον τοῦ τετάρτου αἰῶνος γνωστὸν εἰκονογραφικὸν τύπον τῆς προσκυνήσεως τῶν Μάγων φερόντων τὰ δῶρα, συνήθη ἐπὶ σημείων αὐτουσίῶν ἐνδυμάτων⁵ ἐξ αἰγυπτιακῶν τάφων καὶ ἐπὶ ψηφιδωτῶν⁶.

Ἐν τούτοις ἐπὶ σημείου⁷ ἐναποκειμένου εἰς τὸ Kaiser-Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου ὁ εἰς ἐκ τῶν Μάγων στρέφει τὰ νῶτα φεύγων μετὰ τὴν προσκύνησιν τοῦ θείου βρέφους, ἐνῶ οἱ ἄλλοι παρίστανται πρὸ τῆς Θεοτόκου κρατούσης τὸν Ἰησοῦν καὶ προσκυνοῦντες. Ἄλλ' ἐπὶ τοῦ ὑπὸ

Εἰκ. 2. Κεντρικὸν τμῆμα φύλλου συνθέτου διπτύχου ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ 6ου αἰ. (Βιβλιοθήκη John Rylands, Manchester).

189, ὅπου οἱ ἐπὶ διπτύχου τοῦ 6ου αἰ. εἰκονιζόμενοι Μάγοι φέρουν παρεμφερεῖς διακόσμους ἀναξυρίδας καὶ βραχὺν διάκοσμον χιτῶνα. Διαφορὰ παρατηρεῖται μόνον ὡς πρὸς τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

1 Λέγεται ὅτι ὅταν ὁ Χοσρόης ἐκυρίευσεν τὴν Ἱερουσαλήμ ἐφείσθη τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς ἐκκλησίας τῆς Γεννήσεως τοῦ παριστῶντος τὴν προσκύνησιν τῶν Μάγων, ἐπειδὴ ἀνεγνώρισε τούτους ὡς Πέρσας· DALTON, Byz. art and archaeol. σελ. 654 σημ. 7.

2 L. BRÉHIER, L'art chrétien (1928) εἰκ. 37, σελ. 95 ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ 6ου αἰ. τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ νέου ἐν Ραβέννῃ.

3 L. BRÉHIER, ἔνθ' ἄν. σελ. 43 κ.εξ. - Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία τόμ. 1ος, Ἀθήναι 1942, σελ. 112 καὶ εἰκ. 50, ὅπου εἰκονίζονται δύο,

εἰκ. 60 ἐνθα παρίστανται τρεῖς. Ἐπὶ τοῦ κοιμητηρίου τῆς Δομιτίλλης τέσσαρες ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου διὰ τὴν συμμετρίαν· PERATÉ, L'archéologie chrétienne (1892) εἰκ. 77, σελ. 122. Πάντοτε κρατοῦντες τὰ προσφερόμενα δῶρα διὰ τῶν χειρῶν DALTON, ἔνθ' ἄν. σελ. 211, εἰκ. 126. - GILBERTE VEZIN, L'adoration et le cycle des Mages dans l'art chrétien primitif (1950) σελ. 41 κ.εξ..

4 WULFF - VOLBACH, ἔνθ' ἄν. πίν. 111, ἀρ. 17530.

5 ANNΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, ἔνθ' ἄν. σελ. 149, εἰκ. 116.

6 Ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ραβέννης εἰς τὸν ποδόγυρον τοῦ ἐπενδύτου τῆς Θεοδόρας J. EBERSOLT, Les arts somptuaires de Byzance (1923) εἰκ. 9, σελ. 37.

7 WULFF - VOLBACH, ἔνθ' ἄν. πίν. 96 ἀρ. 4608(3).

ἐξέτασιν σημείου ἢ παράστασις διαφέρει· ὁ καλλιτέχνης συνεδύασε λίαν εὐστόχως πρὸς τὴν ἄμεσον ἐκτέλεσιν τῆς θείας ἐντολῆς¹ δύο γεγονότα — γεγονότα προκαλέσαντα τὴν ὀργὴν τοῦ Ἡρώδου — συνδυάσας τὴν φυγὴν εἰς Αἴγυπτον πρὸς τὴν ἀναχώρησιν τῶν Μάγων. Οὕτω ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀπεικόνισις τούτων ὡς φευγόντων πρὸ τοῦ ἀπειλουμένου κινδύνου².

Τὸ ὕφασμα ἀνάγεται εἰς χρόνους, καθ' οὓς ἡ ἐλληνιστικὴ τέχνη καὶ τεχνοπλοπία εἶχον ὑποχωρήσει ἐν Αἰγύπτῳ πρὸ τῆς κοπτικῆς καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ ἐπίδρασις εἶναι καταφανὴς ὅχι μόνον εἰς τὸ ἐλαττωματικὸν σχέδιον ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς παραστάσεως. Αἱ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ σημείου δύο πτέρυγες ἐκατέρωθεν πεταλοειδοῦς κοσμήματος δηλοῦσι προφανῶς τὸν ἀστέρα, ἀλλ' ὅπως εἰκονίζεται, ἐνθυμίζει πτεροφόρον δίσκον, τὸν ἥλιον τῶν αἰγυπτιακῶν μνημείων³.

Ἀλλὰ καὶ ἡ σασσανιδικὴ ἐπίδρασις εἶναι κατάδηλος ἐν τῇ ἐνδυμασίᾳ τῶν Μάγων, ὡς εἶναι φυσικόν, ἐξ ἴσου δὲ καὶ εἰς τοὺς τετραγώνους ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ κοσμοῦντα τοὺς πῖλους τῶν Μάγων καὶ τὰ δένδρα μικρὰ τετραγωνίδια.

ANNA ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ

¹ ΜΑΤΘ. Β' 12 - 15.

² Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ θέματος τῆς προσκυνήσεως τῶν Μάγων, συμβολίζοντος πιθανῶς τὴν προσκύνησιν τῶν ἐθνῶν, ἰδὲ GRABAR L'empereur dans

l'art byzantin (1936) σελ. 131 κ.ἐξ., 227 κ.ἐξ. καὶ 233 κ.ἐξ.

³ Περὶ τῶν διαφόρων ἀπεικονίσεων τοῦ ἀστέρος ἰδὲ GILBERTE VEZIN, ἔνθ' ἀν. σ. 88 κ.ἐξ.

DISIECTA MEMBRA ATTISCHER GRABKRATERE

Achtzig Jahre sind vergangen, seit G. Hirschfeld in einem offenen Brief an A. Conze von der Entdeckung geometrischer Gräber im äusseren Kerameikos von Athen, an der Piräusstrasse gegenüber dem Waisenhaus, berichtete¹. Der grosse Grabkrater des Athener Nationalmuseums und einige Bruchstücke ähnlicher (jedoch älterer) Kratere, die er veröffentlichte, gaben zum erstenmal Kunde von einer grossen figürlichen Malerei der griechischen Frühzeit. Aber niemand konnte dem Bericht entnehmen, welche Fülle von Scherben solcher monumentaler Gefässe der Raubgräber, dessen Namen O. Rayet verrät², tatsächlich gefunden hatte. Aus dem in alle Winde verstreuten Schatz hat man dann verschiedentlich geschöpft, doch fast immer nur aus antiquarischem Interesse, das besonders den Schiffsdarstellungen galt, und ohne sich um den ursprünglichen Zusammenhang der einzelnen Bruchstücke zu kümmern. Im Louvre, dem zahlenmässig weitaus der grösste Anteil an dem Funde zugefallen war, konnte ich im Jahre 1934 mit der gütigen Erlaubnis von A. Merlin und J. Charbonneaux die damals zugänglichen Fragmente studieren, einige Anpassungen vornehmen und die Herstellung der neuen Giraudon-Aufnahmen veranlassen, von denen manche seither an verschiedenen Orten abgebildet worden sind. Einige Jahre später entdeckte Frau S. Paspapyridi-Karusu in einem Depot des Athener Nationalmuseums einen in Vergessenheit geratenen Teil des gleichen Fundes, den sie mir freundlichst zur Bearbeitung überliess, nachdem sich herausgestellt hatte, dass es sich vielfach um *disiecta membra* der Stücke im Louvre handelte. Andere Aufgaben haben leider die Veröffentlichung der damals gemachten Beobachtungen über Gebühr verzögert. Die Bedeutung der Grabkratere für die Geschichte des geometrischen Stils mag es entschuldigen, wenn ich nach so langer Zeit die alte Schuld wenigstens teilweise einlöse, obwohl mir die neuesten Entdeckungen in den Kellern des Louvre, die zur Vereinigung auch der in französische Universitäts- und Provinzialmuseen verstreuten Stücke aus demselben Fundkomplex geführt haben³, unbekannt sind. Der im *Corpus Vasorum* bevorstehenden Veröffentlichung des französischen Materials durch F. Villard soll keinesfalls vorgegriffen werden: die folgenden Bemerkungen

¹ AdI. 44, 1872, 131 ff., über die Ausgrabungen griechische 23 ff.
selbst besonders 135 ff.

² RAYET - COLLIGNON, *Histoire de la céram.*

³ Vorläufig F. VILLARD, RA. 31/2, 1949 II (*Mélanges Picard*) 1065 ff.

kungen beschränken sich daher auf Athener Fragmente und alte Bestände des Louvre.

Wir beginnen mit dem auf Tafel I abgebildeten¹ stattlichen Bruchstück eines Grabkraters, das sich aus drei Stücken zusammensetzen liess: oben das Schulterbild, unten — davon durch eine dreifach gesäumte Rautenkette getrennt — Reste zweier Gespanne eines Wagenfrieses. Von der zweistöckig angelegten Prothesis des Hauptbildes besitzen wir in Athen das linke Ende: die grössere Hälfte bewahrt das Bruchstück Louvre A 522 (Taf. II 2)², an das das Athener Fragment ohne Zweifel Bruch an Bruch anpasst. Wir kennen also die Komposition so gut wie vollständig. Denn der Krieger, von dem ganz links noch ein Bein, Teile des Schildes und das Ende der beiden Lanzen erhalten sind, war nach seinem Verhältnis zu dem grossen Kreisornament, das mit dem der rechten Seite genau übereinzustimmen scheint, die letzte Figur. Er unterscheidet sich wie sein Gegenstück am rechten Ende von den übrigen sechs Kriegern durch die schrägere Haltung der Lanzen, die weniger kurvierte Form des Schildes und die schraffierte Zeichnung des Schildrandes. Leider fehlt vorerst fast der ganze oberste Bildteil mit dem aufgebahrten Toten, von dem gerade noch die Füße und ein kleines Stück der Beine vorhanden sind. Die obere Grenzlinie ist jedoch über dem rechten Kreisornament erhalten und damit wenigstens die Höhe des Schulterbildes gegeben (etwas über 19 cm). Da nun für die je fünf Gestalten, die in dem von einer Linie eingefassten oberen Bildabschnitt zu beiden Seiten der Bahre in absoluter Symmetrie angeordnet sind, durch die Schlussfigur der rechten Gruppe der Klagegestus gesichert ist, bleibt ein Zweifel lediglich über die Raumfüllung oberhalb des Toten. Indes ist über dem Bahrtuch, von dem noch das linke Ende mit drei Schachbrettzeilen sichtbar ist, unmöglich Platz für eine Reihe von auch noch so kleinen sitzenden Gestalten, wie sie etwa der Krater Louvre A 517 zeigt³. Das Bahrtuch muss also wie in der Regel bis zum oberen Bildrand gereicht haben. Es fehlt daher kein Element der Bildkomposition.

Das Schulterfeld war gegen den Henkel durch einen breiten Ornamentpfeiler abgeschlossen. Es ist dasselbe dreigliederige Band (Mäander zwischen M-Reihe), das in der gleichen Funktion auf dem grossen Bruchstück Louvre A 525 (Taf. II 1) wiederkehrt⁴, wo es beiderseits des Henkelraumes rechts in voller Breite, links nur in einem Stück des äusseren Gliedes erhalten ist. Die Höhe der Schulterzone entspricht — den nicht umlaufenden Zickzackfries natürlich einbegriffen —

¹ Die Athener Fragmente nach Institutsaufnahmen H. WAGNER's, die des Louvre nach den oben erwähnten Aufnahmen Giraudon's. Für die Publikationserlaubnis sei der Direktion des Athener Nationalmuseums sowie des Louvre herzlichst gedankt.

² Nach der gleichen Aufnahme F. CHAMOUX, RA. 23, 1945 I, 77 Abb. 5 (fortan zitiert: Chamoux).

³ RAYET - COLLIGNON a. O. 27 Abb. 19; MERLIN, Vases Grecs Taf. 2 unten; Enc. Phot. de l'art II 258/9; JdI. 58, 1943, 9 Abb. 6; CHAMOUX 57 Abb. 1.

⁴ Mon. Grecs 2, 1882/4, 44 Abb. 1; Hist. u. philol. Aufsätze E. Curtius dargebracht 355. Beidemal ist nur das Schiff herausgezeichnet. Auch POTTIER's Beschreibung, Album I 23 f., lässt den Zusammenhang nicht erkennen.

genau der unseres Prothesisbildes. Und rechts von dem senkrechten Band erkennt man als einzigen Rest des Bildfeldes die Dreieckszacken einer Kreisrosette, wie sie in den oberen Ecken des Prothesisbildes sitzt. Nehmen wir an, was sich erst später herausstellen wird, dass das Kreisornament zur Komposition der Vorderseite gehört, so haben wir in A 525 den linken Henkel. Die über dem Schiff so eigentümlich schwebenden Krieger, die den Raum unter den verlorenen Bögen des Doppelhenkels füllen, gleichen in allem Detail der Zeichnung bis auf die beweglichere Haltung der Beine den jeweils äussersten Kriegern im Hauptbild. Dies, sowie der bis in die kleinsten Einzelheiten mit A 522 identische Wagenfries scheinen die Zusammengehörigkeit der auch technisch genau übereinstimmenden Teile zu erweisen. Die kleine zwischen beiden klaffende Lücke macht leider die materielle Probe auf das Exempel vorerst unmöglich.

Die bisher betrachteten Stücke liefern keinen Anhalt für die Rückseite des Kraters I, wie er fortan genannt sei. Indessen, solange sich nicht unmittelbar anpassende Fragmente einstellen, lässt sich vielleicht durch Rückschlüsse weiterkommen. Solche ergeben sich aus der Feststellung eines Gegenstückes (II), von dem sich beträchtliche Teile wiederum im Louvre befinden. Die hier Taf. III 1 erstmalig abgebildete Henkelpartie A 520 erweist sich auf den ersten Blick als dem Krater I nächst verwandt. Bildung und Bemalung von Hals und Mündung, die flache plastische Leiste, die die Schulter vom Hals trennt, das Zickzackband über dem Henkelraum, die Ornamente in den oberen Eckzwickeln des Henkelraumes, die dreiteiligen Eckpfeiler, die seitlich die Bildfelder einfassen, endlich Rautenkette und Wagenfries entsprechen durchaus dem Krater I. Die Zugehörigkeit wird freilich durch zwei Dinge materiell ausgeschlossen: die Schulterzone ist bei II wesentlich höher (über 22 cm) und links unten ist von dem dreigliedrigen Eckpfeiler mehr erhalten, als bei dem Prothesisbild von I (Taf. II 2) fehlt. Also muss der Henkel zu einem Gegenstück gehören. Wir kennen die Prothesis seiner Vorderseite nicht, wohl aber die Rückseite. Denn in das spitze Loch rechts vom Henkel fügt sich, oben und unten anpassend, das lang bekannte Fragment Louvre A 527 ein¹. Das hohe Feld war auch hier in zwei Zonen geteilt, die aber nicht wie die des Prothesisbildes in der Mitte durch eine beide Stockwerke zusammenfassende grosse Darstellung durchbrochen gewesen sein können. Vom oberen Streifen sind auf A 520 ein Krieger mit Dipylonschild, auf A 527 die Füße einer ebenfalls nach rechts gewandten Gestalt erhalten, der untere Streifen enthielt den vielbesprochenen Schiffskampf. Ob ein oder zwei Schiffe hier Platz hatten, ist ohne einen zeichnerischen Wiederherstellungsversuch, zu dem mir leider die Unterlagen fehlen, nicht mit Sicherheit auszumachen; doch legt das Fragment vom unteren Schulterfries der Rückseite eines ähnlich komponierten Kraters² die

¹ C. TORR, RA. 25, 1894 II, 20 Abb. 10 (fortan zitiert: Torr); vollständig nur Phot. Giraudon 29661, danach CHAMOUX 93 Abb. 9 und G. S. KIRK, BSA. 44, 1949, 100 Nr. 7a Taf. 38,1 (fortan zitiert: Kirk).

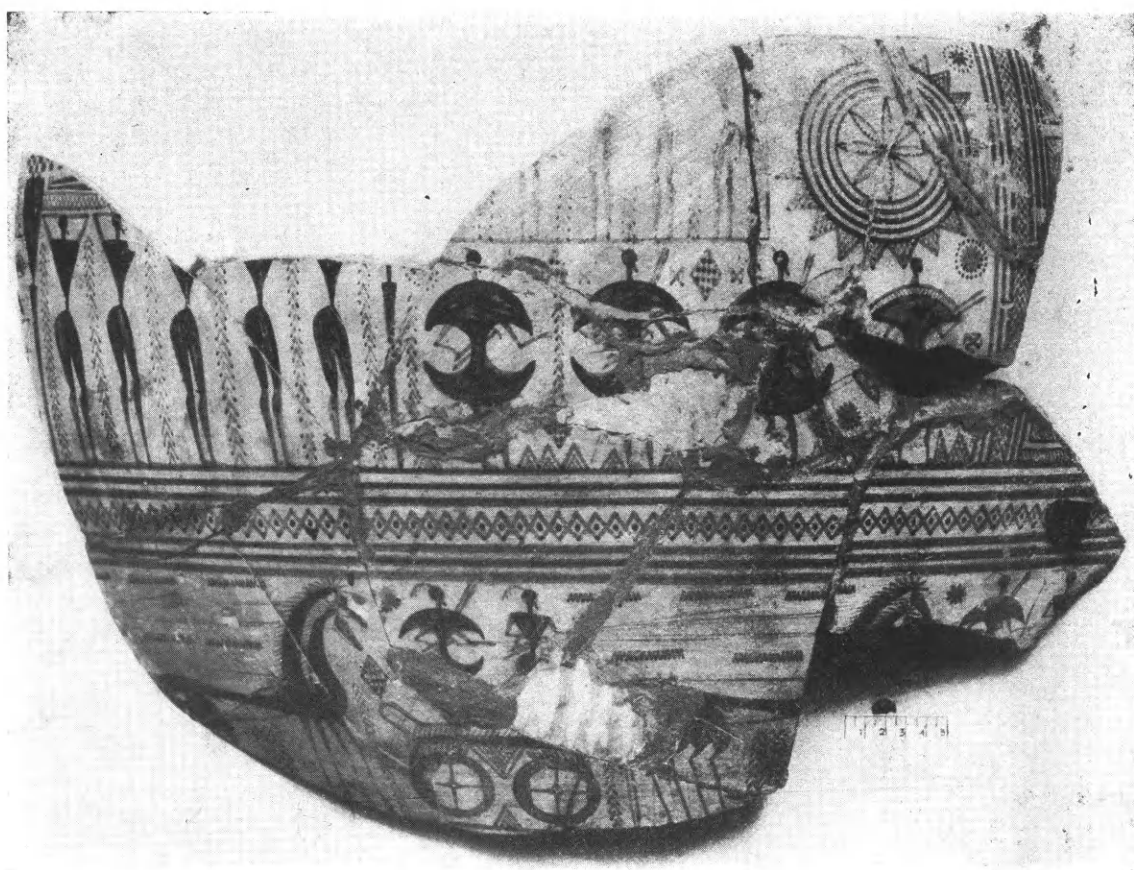
² Louvre ohne Nr. TORR 23 Abb. 11; CHAMOUX 75; KIRK 107 Nr. 26 Taf. 39,2. Wahrscheinlich zu Krater III gehörig: s. unten S. 167.

Krater I: Athen, Nationalmuseum.

1. Krater I: Louvre A 525.

2. Krater I: Louvre A 522.

Annahme zweier Schiffe nahe. Jedenfalls war die Darstellung am rechten Ende durch Krieger zu Fuss abgeschlossen. Das zeigt ein weiteres Fragment, Louvre A 523 (Taf. III 2), das rechts ein kleines Stück der Henkelpartie und links gerade noch die rechte untere Ecke des Rückseitenbildes bewahrt, wo noch das Beinpaar eines nach links gewandten Mannes zwischen feinen Grätenreihen und links davon vielleicht auch der Fuss eines Gegners zu erkennen ist. Die Zugehörigkeit zu I kommt nicht in Frage, da wir dessen linken Henkel schon besitzen (A 525: Taf. II 1), einer Verbindung mit II widerspricht indes nichts. Zwar fehlt die füllende Zickzacklinie hinter dem Krieger im Raum unter dem Henkelbogen, die man nach Louvre A 520 (Taf. III 1) erwartet, doch ist vor ihm ein Rest des gegitterten Quadrates erhalten, das auf A 520 wiederkehrt. Endlich steht die besonders im Wagenfries bemerkbare etwas nachlässigere Ausführung mit der Zuweisung an II in bestem Einklang.

Von der oberen Zone gibt das Fragment Louvre A 556 (Taf. IV 1 oben) eine Vorstellung, das nach Stil, Technik und der flachen plastischen Leiste zwischen Hals und Schulter sicher von einem der beiden Kratere stammt; von welchem lässt sich zunächst nicht mit voller Bestimmtheit sagen, doch wird man es wegen der Füllmotive (Hakenkreuze, Sternchen und senkrechte Grätenreihe), die sich genau so bei dem entsprechenden Krieger von A 520 (Taf. III 1) finden, eher II als I zuschreiben. Wie dem aber auch sei: sicher verhilft uns das Bruchstück A 556, das Thema des oberen Rückseitenfrieses zu bestimmen, von dem die Henkelpartie A 520 nur einen nach rechts gewandten Krieger bewahrt: mit Lanzenpaar, Schwert, Dolch, Helm und Dipylonschild ausgestattete Krieger wechselten hier regelmässig mit Bogenschützen¹ ab, denen bei sonst gleicher Ausstattung natürlich Schild und Lanzen fehlen. Dass dieser Aufzug, den wir auch sonst von frühen klassischen Grabkrateren kennen², etwa durch eine Kampfszene unterbrochen war, ist nach allen Analogien unwahrscheinlich.

Den vollen Beweis dafür, dass die Zwillingskratere im Schulterbild der Rückseite genau die gleichen Darstellungen trugen, liefern zwei Schiffsfragmente. Bei dem einen, Louvre A 535 (Taf. IV 1 unten rechts)³, entspricht die Höhe des Decks, d. h. des Zwischenraumes zwischen Schiffsboden und Deck, genau dem Schiff von A 527, wogegen dieser Zwischenraum bei A 534 (Taf. IV 1 unten links)⁴ nicht unwesentlich höher ist. A 535 muss also von II, A 534 von I stammen. Auf A 534 kann Krater II auch deshalb keinen Anspruch erheben,

¹ Die Schützen tragen den im klassisch-geometrischen Stil absolut vorherrschenden zusammengesetzten Bogen, für den zuletzt LORIMER, *Homer and the Monuments* 280 f. einige wenige Beispiele zusammenstellt. Wir finden ihn auch auf Krater III und IV (unten S. 166, 167).

² Z. B. CHAMOIX 74 Abb. 4 (Krater III, unten S. 166); Athen, hier Taf. V 1; CHAMOIX 81 Abb. 6 und andere Stücke vom selben Krater im Louvre

und in Athen; nicht abgebildete Rückseite des Kraters in Sydney, SELTMAN u. CHITTENDEN, *Greek Art* Taf. 8.

³ TORR 20 Abb. 9; KIRK 100 Nr. 7 b. Auch im Louvre jetzt mit A 527 vereinigt.

⁴ TORR 20 Abb. 8; KÖSTER, *Seewesen* Tfb. 22; KIRK 100 f. Nr. 8 erkennt in A 527, A 535 und A 534 die gleiche Hand.

weil bei II nach Ausweis des Fragments A 527 drei Linien die obere Zone von der unteren trennten, während A 534 nur deren zwei zeigt. Von der oberen Zone sind hier Reste von drei nach rechts gewandten Kriegern vorhanden, der rechte durch die Lanzen als Schildträger, der mittlere durch deren Fehlen als Bogenschütze gesichert; vom linken ist ein winziger Rest der Schildrandkurve erhalten: also auch auf Krater I an dieser Stelle ein Aufzug von Kriegern und Bogenschützen in regelmässigem Wechsel.

Um abzuschliessen wären hier noch ein paar lose Fragmente des Wagenfrieses zu nennen: das feine Bruchstück Louvre A 550 (Taf. IV₂), das man ziemlich zuversichtlich dem Krater I zurechnen darf, ferner ein kleines Fragment mit sehr charakteristisch geformten Pferdeschenkeln in Athen (Taf. IV₃), auf das ebenfalls eher I als II Anwartschaft zu haben scheint, endlich Louvre S 531 (Taf. IV₄), bei dem ich, ohne die Frage entscheiden zu wollen, mehr einer Zuweisung an II zuneigen würde.

Die herangezogenen Fragmente scheinen sich demnach in folgender Weise auf zwei Grabkratere zu verteilen, Schwesterstücke ohne Zweifel von derselben Hand (die Fragezeichen stellen nicht die Zugehörigkeit zu der Gruppe in Frage, sondern deuten nur an, dass man zwischen I und II schwanken kann):

I: Louvre A 525; Athen (Taf. I)+Louvre A 522; Louvre A 534; Louvre A 550; Athen (Taf. IV₃)?

II: Louvre A 520+A 527; Louvre A 523; Louvre A 535; Louvre A 556? Louvre S 531?

So fragmentiert der Zustand beider Gefässe ist, kennen wir doch die Anlage ihres reichen Schmuckes vom Hals bis hinab zu den drei Reifen, die den unterhalb der Henkelzone umlaufenden Wagenfries abschliessen und die man als die obere Begrenzung einer Rautenkette auffassen darf. Was auf diese folgte, wissen wir zunächst nicht: wenigstens vermag ich kein einziges Bruchstück von der unteren Hälfte eines der beiden Kratere sicher nachzuweisen. Doch gestattet ein zweites Kraterpaar, das dem ersten stilistisch und in der Themenwahl sehr nahe steht, die Vermutung, dass auf den Wagenfries noch ein figürlicher Fries folgte.

Von dem einen Krater (III) besitzen wir bisher nur unzusammenhängende Fragmente, deren Zuschreibung durch ihre unverkennbare technische Beschaffenheit und die absolute Identität des Stiles gesichert wird, deren Anordnung sich erschliessen lässt und die es ermöglichen, den ganzen Schmuck der Rückseite im Prinzip wiederherzustellen. Die Henkelzone ist wieder in zwei durch drei Linien voneinander getrennte Streifen zerlegt. Der obere Streifen enthält den uns bereits wohl bekannten Aufzug von Kriegern und Bogenschützen in regelmässigem Wechsel. Reste von 7 oder 8 Figuren dieses Streifens bewahren die Scherben Louvre S 505, A 537 und S 523¹. Möglicherweise gehört dazu auch ein Bruch-

¹ Von mir zusammengestellt Phot. Giraudon Zeichnung TORR 26 Abb. 12. 33857, danach CHAMOUX 74 Abb. 4, 1-3; A 537 in

stück im Fogg Museum von Harvard (CVA. Taf. 3,5) mit Beinen zweier Krieger und eines Schützen. Zwei von den Fragmenten im Louvre (S 505, A 537) und das in Harvard geben die drei Trennungstreifen und Reste der unteren Schulterzone, einen Schiffskampf. Zu diesem gehört auch das Bruchstück Louvre A 528¹, aus dem wir das Höhenmass des Frieses gewinnen (14, gegen 11 cm bei II), und wahrscheinlich auch das schon erwähnte Fragment Louvre ohne Nr.² mit dem Heck eines Schiffes und dem Bug eines zweiten und unter dem Schiffsfries eine Rautenkette. Mehr als zwei grosse Schiffe haben auf einer Kraterseite keinen Platz, auf Louvre A 528 ist daher der Bug des linken Schiffes, auf A 537 das Heck des rechten zu erkennen. Die Stelle der Fragmente Louvre S 505 und Harvard, auf denen vom Schiffsfries nur noch die Oberkörper von Kämpfern erhalten sind, lässt sich natürlich nicht festlegen. Von dem beiderseits durch ein Rautenband eingefassten Wagenfries ist nur wenig vorhanden: S 491, A 538 und A 526³. Auf A 538 und A 526 schliesst unten ein letzter umlaufender Bildfries an, dem auch die Fragmente A 540 und A 539 zugewiesen werden müssen⁴: Reste von mindestens zwei Segelschiffen, zwei schreitende Krieger mit Dipylonschilden und ein grosser fliegender Vogel.

Noch lückenhafter ist der Zustand eines Schwesterstückes (IV), das sich äusserlich vom Krater III dadurch unterscheidet, dass die Innenseite unglasiert ist. Auch von IV kennen wir vorerst nur die Rückseite. Sie zeigt die gleiche Themenfolge. Die zweistöckige Schulter mit dem Aufzug von Kriegern und Bogenschützen oben und einem Schiffskampf unten belegen drei Athener Scherben, von denen zwei glücklich aneinanderpassen (Taf. VI)⁵. Ob auch das stilistisch nah verwandte Fragment Louvre ohne Nr., das KIRK 102 Nr. 13 Taf. 39,1 zum erstenmal beschreibt und abbildet und das anscheinend innen tongrundig ist, hierher gehört, wage ich ohne Autopsie nicht zu entscheiden. Der Wagenfries wird durch Louvre A 549 + A 559 vertreten (Taf. V 2).⁶ Längst und am besten bekannt ist aber der untere Fries mit seinen Segelschiffen, Vögeln und Kriegern in Athen (Taf. V 3 u. VI 1, 2)⁷. Die stilistische und gegenständliche Übereinstimmung

¹ Unvollständige Zeichnungen AdI. 44, 1872 Taf. J 4 u. Mon. Grecs 2, 1882/4, 47 Abb. 2; vollständig nach Phot. Giraudon CHAMOUX 83 Abb. 7. Als zusammengehörig mit den Schiffsfriesfragmenten der vorigen Anm. auch von KIRK 101 Nr. 9/10 erkannt.

² Siehe S. 164 Anm. 2. Ich habe das Stück nicht gesehen, urteile also nur auf Grund gegenständlicher und stilistischer Kriterien. Ich weiss daher auch nicht, ob dieses Stück auf der Innenseite einen Glasurüberzug hat.

³ S 491: CHAMOUX 74 Abb. 4, 4. - A 538: Unvollständig TORR 16 Abb. 2; vollständig nach Phot. Giraudon KIRK 104 Nr. 17 a Taf. 39, 6. - A 526: unvollständig und fälschlich mit einem Fragment von Krater IV verbunden MonInst. IX 40, 4; un-

vollständiger noch Mon. Grecs 2, 1882/4, 57 Abb. 4; vollständig, aber irrig mit Stücken von IV vereinigt, KIRK 102 f. Nr. 14 Taf. 40, 1 (links).

⁴ A 538 u. A 526: s. Anm. 3; dass beide nicht zu demselben Schiff gehören können, bemerkt KIRK 102 Anm. 18. - A 540: TORR 26 Abb. 13; KIRK 104 Nr. 17b Taf. 39, 9 (trotz Kirks Bedenken scheint mir A 540 an A 538 anzupassen, wie es die Abbildung nach Phot. Giraudon 33860 zeigt). - A 539: TORR 16 Abb. 1; KIRK 104 Nr. 17 c Taf. 39, 5.

⁵ Das Fragment mit dem Oberteil des Schiffes für sich erstmalig beschrieben KIRK 102 Nr. 12.

⁶ Nach Phot. Giraudon auch CHAMOUX 74 Abb. 4, 5.

⁷ Unsere Taf. V 3: AM. 17, 1892, 289 Abb. 3.—

des Paares III und IV geht aber so weit, dass meist nur die Behandlung der Innenseite für den einen oder den anderen Krater entscheidet¹. Lediglich im untersten Ornamentstreifen weichen beide Gefässe voneinander ab: dem durch das Fragment Louvre A 526 für III bezeugten Fries ausgetuschter Zacken entspricht bei IV die auf der Athener Scherbe Taf. VI 1 erhaltene Tupfenreihe.

Da beide Kraterpaare bis zum Wagenfries die gleiche Themenfolge aufweisen, wird man auch für den untersten figürlichen Streifen ohne zwingenden Grund keine Abweichung annehmen wollen. Es wäre daher nach Analogie von III und IV ein für I oder II passender unterer Schiffsfries zu suchen. In Betracht kämen etwa das Fragment Louvre A 533² und vor allem der altbekannte Schiffskampf in Königsberg³, beide offenbar von derselben Hand gemalt wie das erste Kraterpaar. Leider ist aber eine Kontrolle für das Königsberger Fragment auf absehbare Zeit nicht möglich. So mag die Frage vorläufig auf sich beruhen. Überhaupt seien die hier vorgelegten Kombinationen⁴, die wir, soweit nicht ein Zweifel ausdrücklich ausgesprochen wird, für gesichert halten, nicht mit anderen, mehr oder weniger hypothetischen Zuweisungen belastet, die ohne Kenntnis des gesamten Materials vielleicht nicht überzeugen und die Rekonstitution der vier Kratere, die wir ins Auge gefasst haben, nur verunklären würden. Wir verzichten deshalb von vornherein darauf, Reste der zu den Kratern II-IV gehörenden Prothesisdarstellungen der Vorderseite ausfindig zu machen, und erlauben uns auch über die nicht ohne weiteres kenntlichen Henkelpartien von III und IV vorerst keine Vermutung. Nur was die vier Grabkratere zu unserem Wissen um die frühen Denkmäler figurenreicher griechischer Malerei beitragen, sei hier noch in aller Kürze angedeutet.

Zunächst: die vier Kratere scheinen unter jenen grossen Grabkratern, die fast die ganze Gefässwand mit figürlichem Schmuck überziehen, die ältesten⁵. Der Schöpfung des grossen klassisch-geometrischen Figurenbildes gehen freilich die monumentalen Kratere New York 34.11.2 und Athen 806 (CC. 215) noch voraus⁶, und auch ein in der Randbildung abweichender Athener Krater (MonInst. IX 39,3 u. AdI. 44, 1872 Taf. J, 2) dürfte etwas älter sein. Relativ kleine Bild-

Taf. VI, 1: aus zwei Teilen, von denen der eine MonInst. IX 40, 4 fälschlich mit Louvre A 526 kombiniert, die neu angepasste rechte Hälfte AM. a.O. 289 Abb. 2 abgebildet ist. Beide zusammen auch KIRK 102 f. Nr. 14 Taf. 40,1 rechts. - Taf. VI, 2 AM. a.O. 289 Abb. 1; KÖSTER, Seewesen Tfb. 25; KIRK 104 Nr. 15.

1 Auch Kirk hat die Scherben nicht umgedreht und daher 102 Anm. 18 beide Komplexe vermengt.

2 TORR 18 Abb. 6; KÖSTER, Seewesen Tfb. 23; vollständig nach Phot. Giraudon 33860 nur KIRK 106 Nr. 22 Taf. 39, 7.

3 MonInst. IX 40, 3; neu LULLIES, Ant. Klein-kunst in Königsberg 11 Nr. 7 Taf. 2 und KIRK 97f. Nr. 4 Abb. 2.

4 Auch zu anderen Louvre-Kratern gibt es in Athen zugehörige Stücke, und an die Scherbe ehemals Louvre A 531 (CHAMOUX 86 Abb. 8; MATZ, Gesch. d. griech. Kunst I Taf. 13 b) passt links ein grosses Athener Fragment an: Festschrift Schweitzer 49 Taf. 4).

5 Anders urteilt über Louvre A 522 CHAMOUX 80 Anm. 1; die frühe Entstehungszeit hat für die Fragmente Louvre A 525 und Königsberg KIRK, 97 f., wie ich glaube, richtig erkannt, der aber wiederum die Schiffe von A 527, A 534 und A 535 für jünger hält.

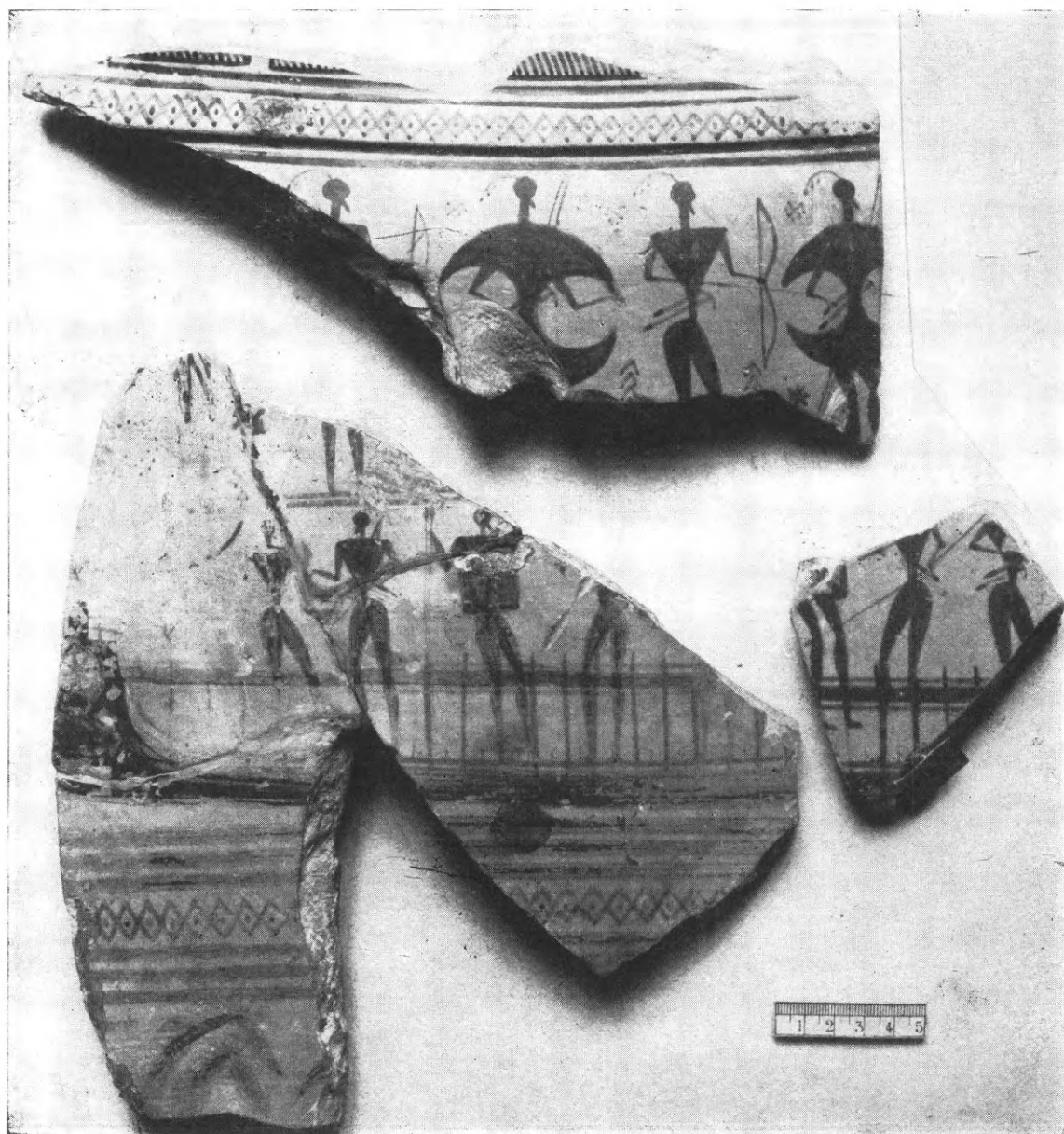
6 New York 34.11.2: BMetrMus. 29, 1934, 169ff. und KIRK 99 Nr. 6. - Athen 806: AM. 18, 1893, 92 Abb. 4 und AJA. 44, 1940 Taf. 25.

1. Krater II: Louvre A 520.

2. Krater II: Louvre A 523.

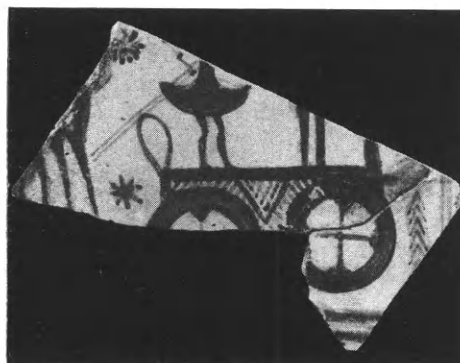
1. Kratere I und II: Louvre A 556 (II ?), A 534 (I) u A 535 (II).

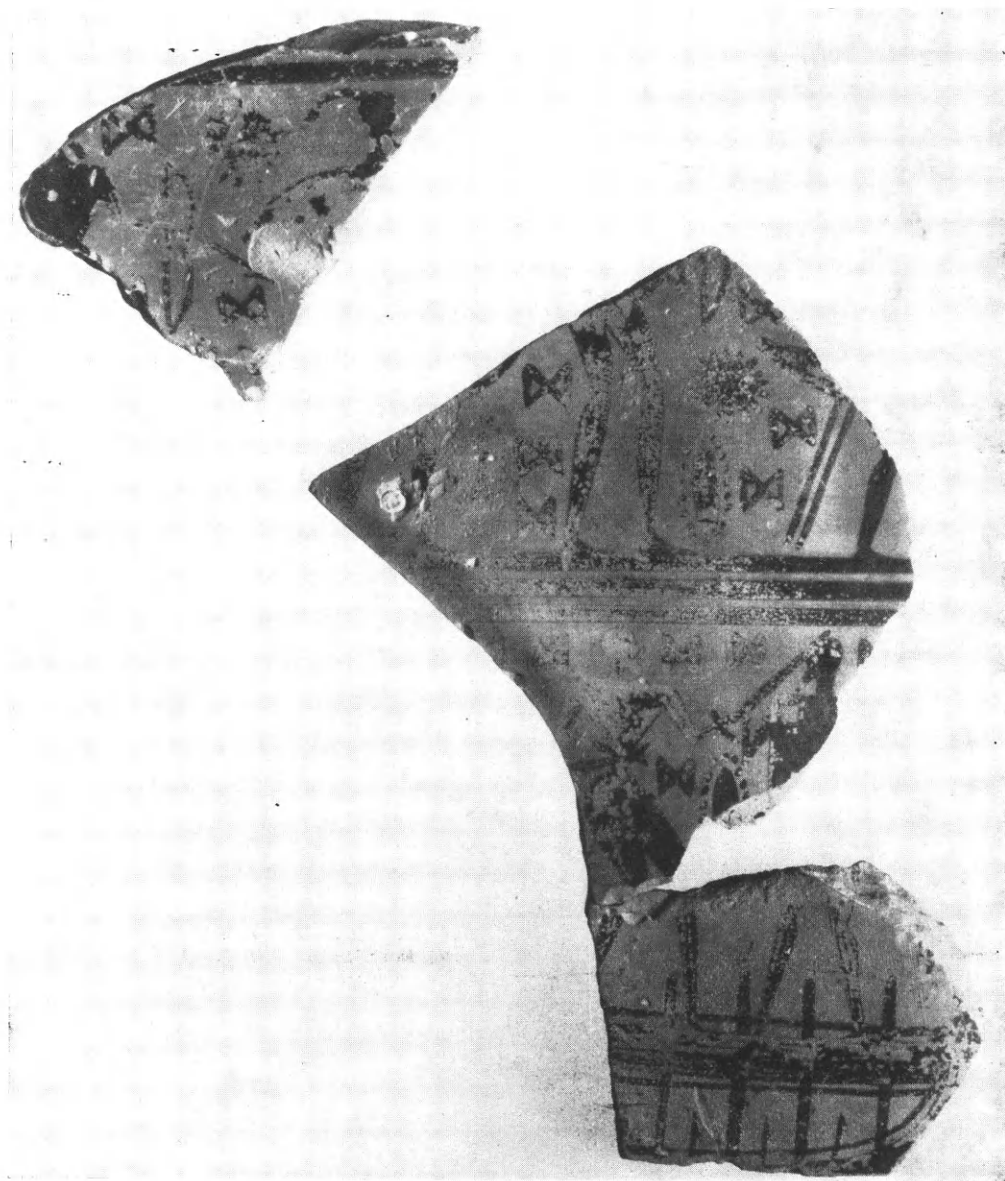
2. Krater I: Louvre A 550.

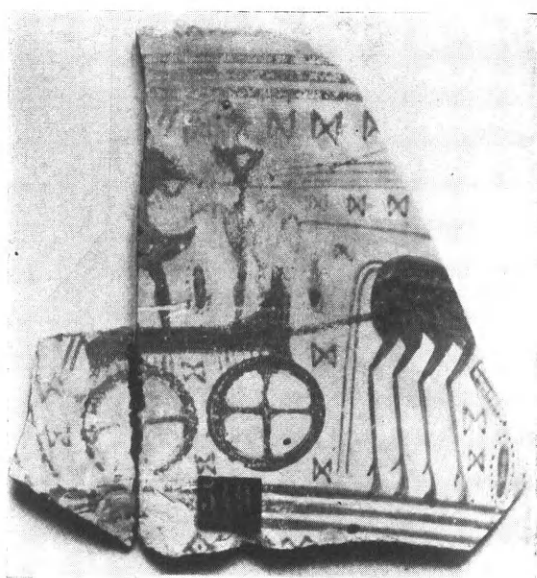
3. Krater I (?): Athen, Nationalmus.

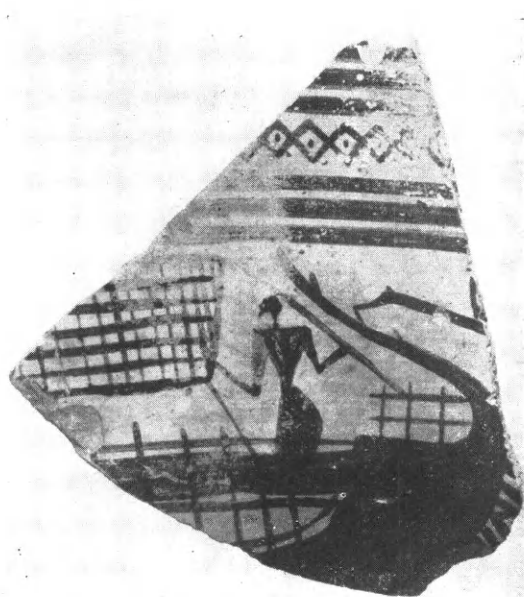
4. Krater II (?): Louvre S 531.

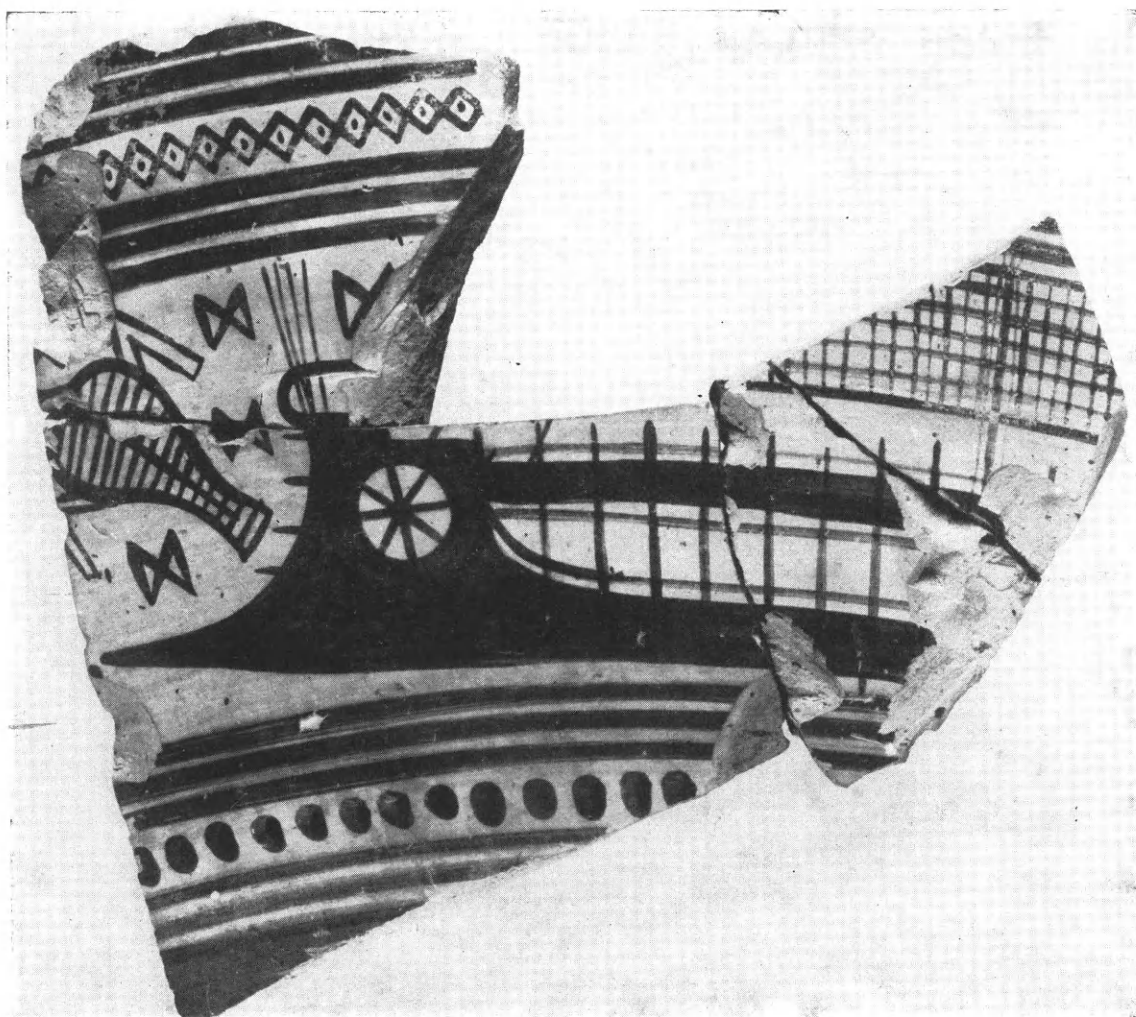
1. Krater IV: Athen, Nationalmuseum.

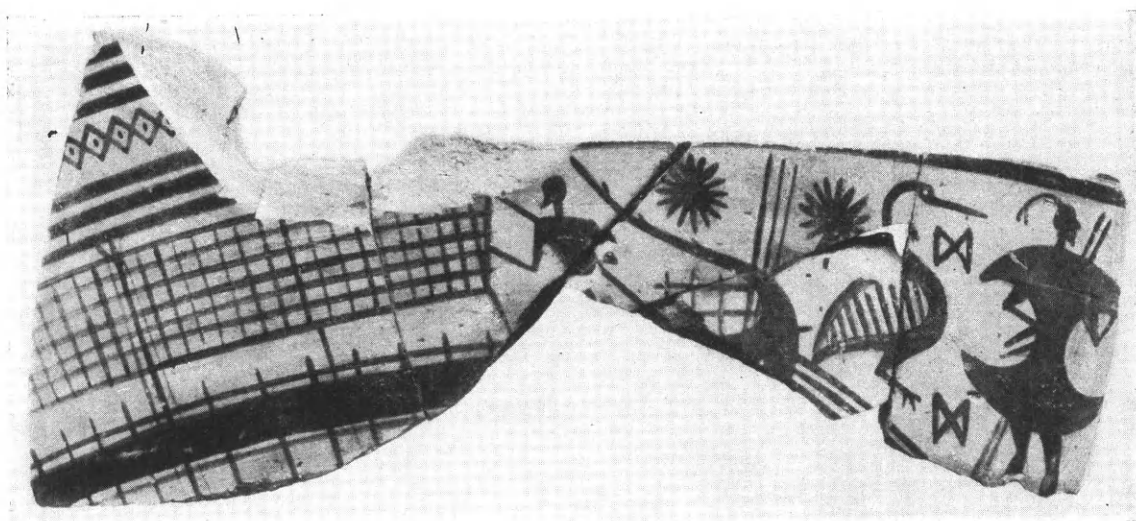
2. Krater IV: Louvre A 549 + A 559.

3. Krater IV: Athen, Nationalmuseum.

1. Krater IV: Athen, Nationalmuseum.

2. Krater IV: Athen, Nationalmuseum.

felder, eine lockere, bewegliche, unkonventionelle Zeichnung der Figuren sowie das Fehlen oder doch die unkanonische Auswahl der spärlichen Füllmuster sind die Kennzeichen dieser Vorläufer, die auch in Bezug auf die Syntax der Flächengliederung unverkennbar an den späten strengen Stil anknüpfen. Unsere Kratere stossen über die Tradition kühner in Neuland vor. Nur der breite dreiteilige Rahmen, der bei I und II die Schulterbilder einschränkt, gemahnt noch an die ältere Stufe¹. Er verflüchtigt sich schon auf wenig jüngeren Krateren zu doppelten oder einfachen schräg schraffierten Bändern², um nach der Jahrhundertmitte überhaupt zu verschwinden³. Auch in den Kriegern unter den Henkelbögen (Taf. II 1 u. III 1,2) spürt man noch einen Nachklang der ungebundenen Beweglichkeit früher Figurenbilder, wie denn die in gegenständlich undefinierbarer Weise über dem Schiff «schwebenden» Krieger Taf. II 1 unmittelbar an den Bogenschützen im Schiffskampf der strenggeometrischen Schale aus Eleusis erinnern⁴. Sonst weht freilich in der Komposition wie in der Figurenzeichnung ein neuer Geist, der sich schon in der Wiedergabe des Schiffes mit der einheitlich ausgerichteten Reihe der Ruderer kundgibt (Taf. II 1). Die Prothesisdarstellung des Hauptbildes von I (Taf. I u. II 2) ist vollends ganz von ihm erfasst. Klar und konsequent wird die grosse Fläche durchgegliedert, die Figuren gehen, ohne an konkretem Gehalt einzubüssen, völlig in ihre kompositionelle Funktion auf; das Bild konzentriert sich auf seinen inhaltlichen und formalen Mittelpunkt, die Totenbahre, die die beiden Figurenreihen der Bildflügel zusammenfasst, wobei die Starre der absoluten Antithese durch die Beibehaltung der Rechtsrichtung in der unteren Zone vermieden wird; endlich sind die Füllmuster ohne jegliche Pedanterie, aber in strengster rhythmischer Bezogenheit auf die Figuren so in den leeren Raum gesetzt, dass sie sich mit diesen zu einem feinen, die ganze Fläche gleichmässig überziehenden Formennetz verbinden. Zu der Ordnung und dem Ebenmass aller Bildkräfte, die wir hier beobachten, führt nun nicht etwa der Weg einer Entwicklung: vielmehr stehen sie mit dem Einzug des grossflächigen Bildes schon vollendet vor uns da. Bereits auf der nur wenig später entstandenen Prothesis des Kraters Louvre A 517 hat die Straffheit etwas nachgelassen und wird das strenge Gleichmass durch die unregelmässige Verteilung der je vier Klagenden beiderseits der Kline erschüttert⁵. Die zeitliche Folge umzukehren⁶, geht aber, wie ich glaube, nicht an:

¹ Zur Herkunft dieser mehrgliederigen «Eckpfeiler» vgl. z. B. die streng-geom. Gefässe 'Εφημερίς 1898 Taf. 3, 3; Das neue Bild der Antike I 47 Abb. 66/7. Mäander und M-Reihe spielen dabei schon in dieser Zeit ihre Rolle.

² Doppelt: Krater Rodin CVA. 10 f. Taf. 9. Einfach: Kratere Louvre A 517 (oben S. 163 Anm. 3); Athen (Ausschnitt AdI. 44, 1872 Taf. J 3; vollständig Festschrift Schweitzer 53 Taf. 5-8); Halle (JdI. 58, 1943, 6 Abb. 3); Sydney (oben S. 165 Anm. 2); Louvre (Mél. Picard 1066 ff. Abb.

1-3); Athen, Frgt. aus Sammlung Empedokles.

³ New York 14. 130. 14 (AJA. 19, 1915 Taf. 17-20; Corolla Curtius Taf. 40); Athen 990 (MonInst. IX 39,1; BUSCHOR, Griech. Vasen 16 Abb. 15).

⁴ 'Εφημερίς 1898 Taf. 5, 1; ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, 'Ελευσίς, ὁδηγός (1934) 80 f. Abb. 48/9.

⁵ Die Analyse des Bildes bei G. NOTTBOHM, JdI. 58, 1943, 9 geht gerade an diesen Figuren vorbei.

⁶ CHAMOUX 80 Anm. 1.

das scheint mir nicht nur der auf dem Krater Louvre A 517 stark abgeschwächte seitliche Rahmen, sondern vor allem auch der Charakter des Füllornamentes zu verbieten, das, schon im einzelnen massiver, sich auch zu einem dichteren Netz zusammenschliesst.

Dass das in zwei Friese zerlegte Schulterfeld der Rückseite im tektonischen Aufbau der Dekoration als Einheit aufzufassen ist, dokumentieren nicht nur die seitlichen Ornamentbänder, sondern auch die nur aus zwei (I) oder drei (II) Linien bestehende Trennung beider Friese, während die Schulterzone gegen den Bauch des Gefässes durch ein Rautenband kräftig abgesetzt ist. Die gleiche Komposition der Rückseite liess sich für die Kratere III und IV erschliessen, und als ähnlich komponierte Rückseite ist auch das bekannte Fragment Louvre A 519 zu betrachten, das, unseren Krateren I und II, mit denen es die flache, mit einer Rautenkette bemalte plastische Leiste zwischen Schulter und Hals teilt, in vielen Zügen verwandt, schon in der dichteren Füllung der Fläche mit Figuren und Ornament eine andere, wohl etwas jüngere Hand verrät¹. Aber auch die in den beiden Schulterstreifen, soviel wir erkennen konnten, mit dem Paar I und II völlig übereinstimmenden Kratere III und IV sind kaum Werke der gleichen Hand. Nicht nur ist das die Fläche überspinnende Formennetz bei dem zweiten Paar aus stärkeren Fäden gewebt: auch die Figuren selbst sind kraftvoller, standfester und die Kampfsituationen im unteren Fries reicher und anschaulicher ausgemalt. Der den Bug des feindlichen Schiffes vom Land her stürmende Krieger auf den Krateren II und III ist dafür ein bezeichnendes Beispiel: auf II (Louvre A 527: KIRK Taf. 38,1) hat die typische Haltung des Schildträgers zu Gunsten der Handlung nicht die geringste Veränderung erfahren, auf III dagegen (Louvre A 528: CHAMOUX 83 Abb. 7) sucht der Krieger, der hier keinen Schild trug, mit der Lanze auf der hohen vorderen Plattform des Schiffes einen Halt; ein Gefährte hat diese eben erstiegen und wird in dem Augenblick, da er das Schwert zieht, von einem Pfeil getroffen; zwei Gegner stehen ihm gegenüber, der eine mit stichbereit vorgehaltenem Schwert, der andere einen Pfeil abschiessend. Von Krater II gibt es jedenfalls in dieser Partie weniger zu erzählen. Wie hier die Gefallenen trotz des erstaunlichen Reichtums an Todesmotiven sauber geschichtet vor dem Schiff liegen, so scheinen bei I und II auch die Kämpfer auf dem Schiff im allgemeinen säuberlich zu Paaren geordnet gewesen zu sein (Taf. IV 1). Auf dem Krater III (CHAMOUX 74 Abb. 4; vgl. auch CVA. Harvard Taf. 3,5) waren sie freizügiger verteilt, und von Krater IV ist wenigstens eine Gruppe von so kraftvoller und lebhafter Drastik erhalten (Taf. V 1), wie sie dem Maler des ersten Kraterpaares kaum zuzutrauen wäre. Die Haltung

¹ Nach der Zeichnung POTTIER, Album I Taf. 20, die über den Stilcharakter täuscht, HAMPE, Sagenbilder 48 Abb. 22; JdI 58, 1943, 5 Abb. 2. Nach Phot. Giraudon 32795, die das rechte Ende

abschneidet: MATZ, Gesch. d. griech. Kunst I Taf. 13 a. Detail: HAMPE a. O. Taf. 34 unten. Zum Maler: Festschrift Schweitzer 52 ff.

des Angreifers und sein Schwerthieb auf das unbewehrte Haupt des Gegners, der ihn durch ohnmächtigen Griff in das Schwert zu hemmen sucht, sind von wahrhaft epischer Grösse. Formale Zucht und strenge Konzentration zeichnet sie vor anderen geometrischen Zweikampfgruppen aus¹.

Beide Kraterpaare sind Werke von hoher Qualität. Was sie trennt, ist kaum ein zeitlicher Abstand, sondern eher ein Unterschied des Temperaments. Ihre Meister verhalten sich zueinander, wenn ein Vergleich über die Zeiten hinweg erlaubt ist, etwa wie der Berliner Maler zum Kleophradesmaler. Die sensible Art des einen und das kräftiger zupackende Wesen des anderen spiegeln sich auch in den Wagenfriesen, von denen der des Kraters I an subtiler Feinheit unübertroffen ist. Dabei bedienen sich beide Meister für Pferd und Wagen des gleichen Typus, den wir auch sonst von ungefähr gleichzeitigen Vasen kennen und der deshalb (wie manches andere, was man für einen persönlichen Zug gehalten hat) als gemeinschaftliches Eigentum einer grossen Werkstatt, nicht eines individuellen Malers zu betrachten ist². Die zwei unteren Segelschiffsfriesen endlich passen nach ihrer kräftigeren Textur allein zum Stil des zweiten Kraterpaares, auf das sie auch aus anderen Gründen verteilt werden müssen. Formal wie inhaltlich sind sie freilich lockerer gefügt als die Schulterbilder, deren Motive sie noch einmal anklingen lassen, ohne dass sich jedoch Krieger und Schiffe zu einer auch noch so allgemein angedeuteten Handlung verbinden.

Ein Überblick über den gesamten Bildschmuck erweist unsere Kratere als Totenmäler über Männergräbern. Der Totenfeier gilt das Hauptbild der Vorderseite und — nach der herrschenden Meinung, die wohl das Richtige trifft — auch der Wagenaufzug des ersten Frieses. Die Rückseite, der Henkelraum und der untere Fries vergegenwärtigen dagegen das Weltleben des Mannes, das in dieser Zeit zur See wie zu Lande ein kriegerisches ist. Durch ihre Beziehung auf den toten Heros erhalten aber auch diese Bilder eine kultische Weihe.

Athen, Mai 1952.

EMIL KUNZE

¹ Vgl. z. B. die Zweikampfgruppen, bei denen sich die Gegner das Schwert in den Leib stossen: Krater New York 34. 11. 2 (oben S. 168 Anm. 6); Kantharos Kopenhagen CVA. Taf. 74, 4, Corolla Curtius Taf. 42, 1 (der Kantharos ist nicht spätgeometrisch, wie meist angenommen wird, sondern gehört in den Beginn des reifen Stils). Sonstige Schwertkampfmotive: Ausholen zum Hieb: Louvre A 519 (oben S. 170 Anm. 1) und Fragment Athen, Festschrift Schweitzer Taf. 8; Austausch von Hieb und Stoss; Kanne Agora (HAMPE, Sagenbilder 88 Abb. 31, Hesperia Suppl. II 70 Abb. 44); Schwertziehen: Kanne Agora Hesperia a. O. 69

Abb. 43 und Krater Louvre A 519 (oben S. 170 Anm. 1, die angebliche Molione-Gruppe).

² G. NOTTBOHM, JdI. 58, 1943, 1 ff., stand bei dem Versuch, das Werk des Meisters der grossen Athener Grabamphora zu bestimmen, zu wenig Material zu Gebote. Es ist bezeichnend, dass sie S. 10, um unseren Pferdetypus zu kontrastieren, die viel späteren Kratere in New York und Athen heranzieht. Man muss erst die ganze Vielfalt des klassisch-geometrischen Stiles kennen, bevor man das Werk dieses und anderer Meister sammeln kann. Sonst läuft man Gefahr, Zeitstil und persönlichen Stil zu verwechseln.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΝΗΣ (ΤΟΠΛΟΥ) ΕΝ ΣΗΤΕΙΑΙ ΚΡΗΤΗΣ

Ὁ GUSTAVE SCHLUMBERGER εἰς τὸ ἔργον του *Sigillographie de l'Empire Byzantin*, Paris 1884, σ. 202, δημοσιεύει μοναστηριακὴν ἐκ Κρήτης σφραγίδα, κεχαραγμένην ἐπὶ πλακὸς ἐξ ὀρειχάλκου καὶ ἀνήκουσαν κατ' αὐτὸν χρονολογικῶς εἰς τὸν δέκατον πέμπτον ἢ πιθανῶς εἰς τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα.

Εἰς τὴν σφραγίδα ταύτην, τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 1), εἰκονίζεται εἰς τὸ μέσον ἡ Θεοτόκος ἡ Ὁδηγήτρια, ἣτις βαστάζει εἰς τὴν δεξιὰν αὐτῆς ἀγκάλην τὸν Χριστόν, εὐλογοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς αὐτοῦ χειρὸς. Ἐκατέρωθεν τῶν μορφῶν τούτων ὑπάρχουν τὰ γράμματα ΜΡ ΘΥ καὶ ΙC ΧC, κύκλω δὲ περὶ τὰς μορφὰς ταύτας ἡ ἐπιγραφή:
† ΥΠΕΡΑΓΙΑ ΟCΥ ΑΚΡΟΤΙΡΙΑΝΙ.

Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἀνέγνωσεν ὁ SCHLUMBERGER (ἔ. ἀ., σ. 202) ὡς ἐξῆς:
† Ὑπεραγία Ὁξνακροτιριανή, ἐσημείωσε δὲ περὶ αὐτῆς ὅτι προέρχεται ἐκ μονῆς τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία ἔκειτο ἢ ὑπάρχει καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὴν κορυφὴν ὑψηλοῦ ἀκρωτηρίου τῆς νήσου («occupait le sommet d'un promontoire fort aigu, taillé en pointe (ὀξύ)»). Τὴν Μονὴν ταύτην τοποθετεῖ τέλος ὁ ἐκδότης τῆς σφραγίδος εἰς τὴν βουνώδη χερσόνησον τοῦ Ἀκρωτηρίου (ἀρχ. Κύαμον), ἡ ὁποία χωρίζει τὸν λιμένα τῆς Σούδας ἀπὸ τοῦ τῶν Χανίων.

Διὰ τῆς ὡς ἄνω ἀναγνώσεως τῆς ἐπιγραφῆς ὁ ἐκδότης διακρίνει εἰς αὐτὴν τὴν λέξιν ΟΞΥ, περὶ τῆς ὁποίας προσθέτει τὰ ἐξῆς: «Nous avons en somme affaire à un terme nouveau qui n'est cité ni dans les lexiques ni dans les glossaires, ni dans Du Cange, ni dans le Thesaurus de H. Étienne» καὶ ἐπιφέρει ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως ταύτης εἰς τὴν ὑπόσημ. 2 «C'est ΟΞΥ en effet qu'il faut lire, et non ΟCΥ suivant l'orthographe fautive du sceau. Il serait facile de retrouver d'autres exemples contemporains de ce remplacement de l'Ξ par C».

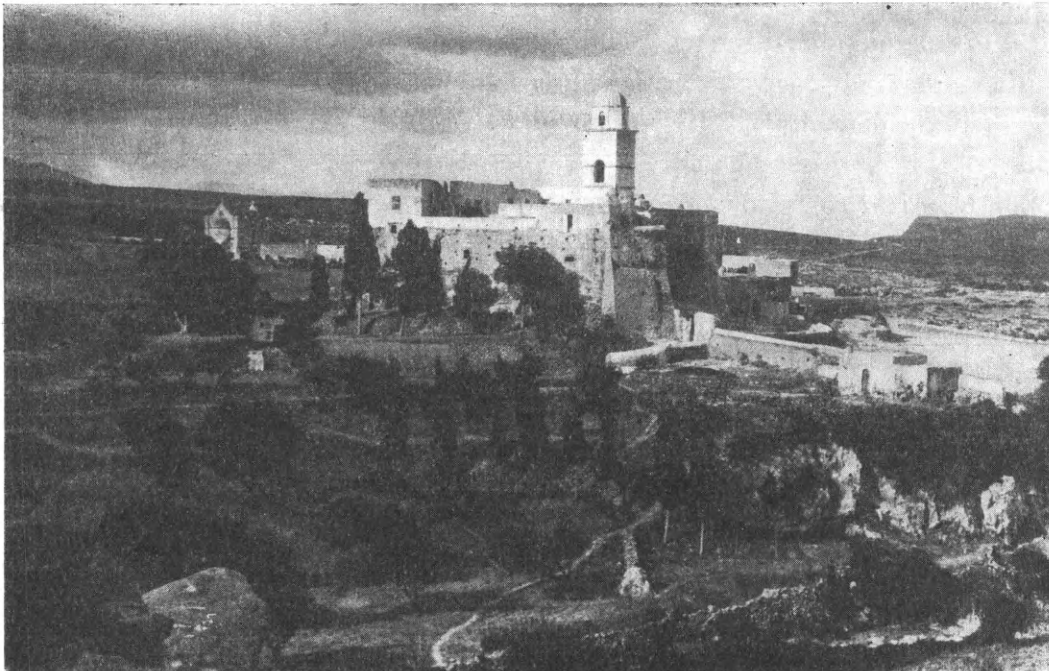
Περὶ τῆς ἀναγνώσεως ὁμως τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σφραγίδος ταύτης παρατηροῦμεν, ὅτι ἐκ τῶν γραμμάτων ἐν αὐτῇ ΟCΥ, τὰ ὁποία ὑπὸ τοῦ Schlumberger ἀνεγνώ-

Εἰκ. 1.

σθησαν ΟΞΥ, τὰ μὲν δύο πρῶτα, ΟC, ἀποτελοῦν βραχυγραφικὴν ἀναγραφὴν τοῦ ὀνόματος Θεοτόκος, Θ(εοτόκο)C, τὸ δὲ τελευταῖον Υ εἶναι τὸ ἄρθρον Ἡ. Κατὰ ταῦτα τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην δεόν νὰ ἀναγνώσωμεν ὡς ἐξῆς: † ΥΠΕΡΑΓΙΑ Θ(εοτόκο)C Υ ΑΚΡΟΤΙΡΙΑΝΙ (=† Ὑπεραγία Θεοτόκος ἡ Ἀκρωτηριανή).

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς μονῆς ταύτης ἐν Κρήτῃ, τὴν ὁποίαν ὁ Schlumberger καθορίζει εἰς τὴν παρὰ τὰ Χανιά χερσόνησον τοῦ Ἀκρωτηρίου, σημειώνομεν ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος Μονὴ κεῖται εἰς τὸ ἀνατολικώτατον ἄκρον τῆς Κρήτης, εἰς τὸ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σητείας ἀκρωτήριο Σαμώνιον, τὸ κοινῶς Κάβο-Σίδερος¹,

Εἰκ. 2.

ὅπου εὐρίσκεται καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ μονὴ αὕτη τῆς Κυρίας τῆς Ἀκρωτηριανῆς² ἢ, ὅπως καλεῖται ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοῦ Τοπλοῦ³ (εἰκ. 2).

1 Τὸ τοπωνύμιον ἐκ τοῦ ἐκεῖ μονυδρίου τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου, τὸ ὁποῖον ἦτο ἰδρυμένον κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀκρωτηρίου τούτου. Τούτου μνημονεύει ὁ περιηγητὴς Buondelmonti, ἐπισκεφθεὶς τὴν Κρήτην τὸ 1415. (Βλ. ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης. Ἀθηνᾶ 15 [1903] σ. 85).

2 Ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν τῆς Παναγίας τῆς Ἀκρωτηριανῆς ἀναφέρεται μονύδριον καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Ἡρακλείου, ἰδρυθὲν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἐν Κρητῇ τῆς ἐπαρχίας Μεραμβέλλου ὑπάρχει ἡ Ἐκκλησία τῆς Παναγίας Ταυραδιανῆς, ἡ ὁποία παλαιότερον ἐκαλεῖτο Παναγία Ἀκρωτηριανή, ὡς τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς πρὸς βορρᾶν κειμένης θύρας τοῦ ναοῦ ἐπιγραφὴν Η ΚΥΡΙΑ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΝΗ. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα ἀπετέλουν ἐξαρτή-

ματα τῆς ἐν Σητεῖᾳ μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς, ἀφ' ἧς, ὡς φαίνεται, ἔλαβον καὶ τὴν ἐπωνυμίαν. (Βλ. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, ἔ. ἀ., σ. 67 καὶ ΝΙΚ. Ι. ΠΑΠΑΔΑΚΙ, Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης. Ἐπισκοπαὶ - Μοναί. Χανιά Κρήτης 1936, σ. 132-134).

3 Τὸ ὄνομα Τοπλοῦ, πιθανῶς ἐκ τῆς τουρκικῆς λέξεως τόπ=τηλεβόλον (Βλ. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, ΜΝΕ Β', 509 σημ. 2. - ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, ἔνθ' ἀν. σ. 85. - Ν. Ι. ΠΑΠΑΔΑΚΙ, ἔνθ' ἀν. σ. 119-120, σημ. 25), μαρτυρούμενον τὸ πρῶτον ἐκ τουρκικοῦ ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1673 «Τοπλοῦ Μονασίρ» (Μύσων, τόμ. Γ' [1934] σ. 13 ἀρ. 25), ὑπάρχει ἐν χρήσει μέχρι τῆς σήμερον παρὰ τῷ λαῷ, ὅστις καλεῖ τὴν Μονήν, Τοπλοῦ καὶ «Μεγάλο μοναστήρι».

Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἤρχισε νὰ χρησιμο-

Τῆς Μονῆς ταύτης δημοσιεύομεν ἐνταῦθα μεταγενεστέραν σφραγίδα (εἰκ. 3). Εἰς ταύτην, ἐξ ἀργύρου κατεσκευασμένην, παρίσταται εἰς τὸ μέσον ἡ Θεοτόκος βαστάζουσα τὸν Χριστὸν καθ' ὅμοιον τρόπον πρὸς τὸν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Schlumberger δημοσιευθεῖσαν σφραγίδα (εἰκ. 1), περίξ δ' αὐτῆς ὑπάρχει κεχαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: **Η ΚΥΡΙΑ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΝΗ. ΜΑΡΤΙΟΥ Α'. ΑΩΙΣ'**¹.

Ἐκ τῆς ὁμοιότητος ταύτης μεταξὺ τῶν δύο τούτων σφραγίδων προκύπτει ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Schlumberger ἐκδοθεῖσα, ὡς ἄνω, σφραγὶς προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς Μονῆς ταύτης. Πλὴν τούτου ὅμως δέον ἔτι νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ ἐν τῇ σφραγίδι τοῦ Schlumberger ἐπωνυμία τῆς Μονῆς: *† Ὑπεραγία Θεοτόκος ἡ Ἀκρωτηριανή*, ἀπαντᾷ ὁμοίως καὶ εἰς πατριαρχικὸν σιγίλλιον, ὑπὸ χρονολογίαν 12 Φεβρουαρίου 1704, ἀφορῶν εἰς τὴν ἐπικύρωσιν τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας αὐτῆς. Ἐν τῷ συγγίλιφ τούτῳ λέγεται: *τῆς ἐν Κρήτῃ σεβασμίας μονῆς τῆς Ὑπεραγίας μου Θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης Ἀκρωτηριανῆς, ἥτις εἰς τὸ καστέλλιον τῆς Σιτίας κειμένη διατελεῖ...²*.

Εἰκ. 3.

Ἡ Μονὴ αὕτη τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀκρωτηριανῆς εἶναι γνωστὴ μὲ τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος³. Ὁ Νικ. Ἰ. Παπαδάκις ἀναφέρει περὶ μνείας τῆς Μο-

Εἰκ. 4.

νῆς εἰς γεωγραφικὸν χάρτην τῆς Κρήτης τοῦ ἔτους 1563 ἐνθα σημειοῦται αὕτη μὲ τὸ ὄνομα ACOTIRIANI⁴, δυστυχῶς ὅμως δὲν δημοσιεύει τὸν χάρτην οὔτε ἀναφέρει ποῦ οὗτος εὑρίσκεται.

Εἰς ἐπιγραφὴν ὑπὸ χρονολογίαν 1619 ἐκ τοῦ παρὰ τὴν κωμόπολιν τῆς Σητείας ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἀφιερῶται ὑπὸ τοῦ κτίτορος ἱερομονάχου Γαβριὴλ Παντογάλου, ἀνακαινιστοῦ προηγουμένως

ποιεῖται καὶ ἐπισήμως ἀντὶ τῆς ὀνομασίας Κυρία Ἀκρωτηριανή ἢ κλησίς Τοπλοῦ. Οὕτως εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Πατριαρχοῦ Ἀνθίμου Γ' πρὸς τοὺς δημογέροντας τῆς κωμοπόλεως Ἡρακλείου καὶ ἐπιτρόπους τῶν μονῶν Καρδιωτίσσης καὶ Τοπλοῦ, ὑπὸ χρονολ. Ἀπριλίου 1855, ἀπαντῶμεν τὴν κλησίαν «τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου Τοπλοῦ» (ΕΥΜ. ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ, Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα κλπ. Κρητ. Χρονικά ἔτ. Β' [1948] 462 ἀρ. 38) καὶ ἡ ἐν χρήσει σήμερον σφραγὶς τῆς Μονῆς ἔχει τὴν ἐπιγραφὴν: «Σφραγὶς τῆς ἱερᾶς σταυροπ. μονῆς Τοπλοῦ Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς 1864» (Βλ. ΝΙΚ. Ι. ΠΑΠΑΔΑΚΙ, ἔ. ἀ. σ. 137).

1 Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην τῆς σφραγίδος ἔχει δημοσιεύσει ἤδη ὁ μακαρίτης ΝΙΚ. ΠΑΠΑΔΑΚΙΣ, ἔ. ἀ. σ. 137. Ἐνταῦθα (σ. 136-137) δημοσιεύονται ὑπ' αὐτοῦ αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ δύο ἄλλων σφραγίδων τῆς Μονῆς μὲ τὰς χρονολογίας 1646 καὶ 1660. Ἐκ τούτων

δημοσιεύομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 4) τὴν πρώτην, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφὴ: *† ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΗΣΟΝ ΚΡΗΤΗΝ ΚΕΙΜΕΝΗΣ ΙΕΡΑΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΤΡ(Ι)ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΗΣ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΝΗΣ 1646.*

Τὸν φίλον καθηγητὴν τοῦ Γυμνασίου Σητείας κ. Στέφ. Ἀτζολετάκη, ὅστις ἐφρόντισε διὰ τὴν φωτογράφησιν τῶν δύο τούτων (εἰκ. 3 καὶ 4) σφραγίδων, εὐχαριστῶ θερμῶς ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης.

2 (ΜΙΧ. ΚΑΤΑΠΟΤΗ), Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς ἐν Σητεία Κρήτης μονῆς τῆς κυρίας Ἀκρωτηριανῆς, σήμερον Τοπλοῦ καλουμένης (Μύσων 1 [1932] σ. 4. βλ. καὶ εἰς σελ. 8, 11, 13-14).

3 Βλ. κατωτέρω.

4 ΝΙΚ. Ι. ΠΑΠΑΔΑΚΙ, Ὁ Ἅγιος Ἰσίδωρος καὶ ἡ Ἀκρωτηριανή. Δρῆρος 1 (1937-1938) σ. 223α. Βλ. καὶ εἰς περ. Μύσων 6 (1937) σ. 16.

τὸ 1612-1613 τῆς Μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς, «*Μαρίοις (sic) χάριν Ἀκροθεαίνης*¹».

Ἡ Μαρία Ἀκροθέαινα τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ πλησίον ἐκεῖ μονὴ τῆς Κυρίας Θεοτόκου τῆς Ἀκρωτηριανῆς, καλουμένη οὕτως παρ' αὐτοῦ ἐπὶ τὸ λογιώτερον Ἀκροθέαινα διὰ τὴν ἐν τῷ ἀκρωτηρίῳ θέσιν τῆς Μονῆς². Δύο δεκαετηρίδας κατόπιν ἤτοι τῷ 1639, εἰς ἐπιστολὴν, ὑπὸ χρονολογίαν 4 Αὐγούστου 1639, τοῦ Nicolo Zen πρὸς τὸν Isepo Civan, γενικὸν προνοητὴν καὶ ἐξεταστὴν τοῦ Βασιλείου Κρήτης, εἰς ἣν περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ ἀνατολικὴ κατὰ τὸ ἀκρὼς τήριον Capo Sidero (= Κάβο Σίδερο) περιοχὴ, ἀναφέρεται κειμένη ἐκεῖ ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας Ἀκρωτηριανῆς (Madonna Akrotiriani), ἡ ὁποία ἦτο ὠχυρωμένη διὰ τείχους πρὸς ἀσφάλειαν αὐτῆς ἀπὸ ἐπιδρομῆς τῶν πειρατῶν καὶ ἡρίθμει τότε 40 μοναχοὺς³. Ἐκ τῶν κατόπιν χρόνων ἔχομεν πολλὰς πλέον μαρτυρίας περὶ τῆς κλήσεως τῆς Μονῆς ταύτης Ἀκρωτηριανῆς.

Ἐκ τῆς δημοσιεύσεως τῆς σφραγίδος ταύτης τῆς Μονῆς ὑπὸ τοῦ Schlumberger καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀναγωγῆς αὐτῆς εἰς τὸν 15ον ἢ πιθανῶς τὸν 16ον αἰῶνα μανθάνομεν περὶ τῆς ἐπωνυμίας Ἀκρωτηριανῆς τῆς Μονῆς ἤδη ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος, ὅτε αὕτη, ὑφισταμένη, ὑπέστη καταστροφὴν κατὰ τὸ 1498 ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες, ἐπιδραμόντες κατὰ τῆς νήσου καὶ ἀποβιβασθέντες εἰς τὸν ὄρμον τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου (al porto San Sydro vicino a Sythia mia 16), ἐλεηλάτησαν ἀκολούθως τὴν ἐν τῷ ἀκρωτηρίῳ τούτῳ Μονὴν τῆς Θεοτόκου διαρπάσαντες τὸν ἐκ πολυτίμων μετάλλων κόσμον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ ζῶα τῆς Μονῆς (spoliono tutti li argenti di la chiesa di Santa Maria et tolseno assa' animali⁴).

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

1 Βλ. ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 89.

2 Αὐτόθι σ. 90.

3 Βλ. ΣΠΥΡ. ΘΕΟΤΟΚΗ, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀγίου Μάρκου ἐν Βενετίᾳ. Ἑλληνικά Γ' (1930) σ. 370 ἀρ. 37, ἐπιστ. 4η. (Ital. Class. VII, No 310). Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν Κον Κ. Μέρτζιον, ὅστις εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ πέμψῃ εἰς ἐμὲ ἐκ Βενετίας περίληψιν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης

τοῦ Νικολάου Ζένου.

4 MARCO SANUTO, I Diarii. Tomo I pubblicato per cura di F. Stefani, Venezia 1879, στήλη 1009. Πρὸς καὶ ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Athen 1939, σ. 111 σημ. 3. (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechische Philologie, Nr. 34).

UN ÉPISODE DE L'HISTOIRE DE PÉLÉE

Le Musée de Berlin possède une hydrie à figures noires (fig. 1) que BEAZLEY a depuis longtemps attribuée au Peintre d'Antiménès¹. Mais il n'a suggéré aucune interprétation pour le sujet. En souvenir de Georges Oiconomos, subtil interprète des monuments anciens, je voudrais tenter ici d'en donner une explication.

Nous avons une scène de banquet dont la composition d'ensemble rappelle les scènes du même genre; mais, alors que, dans d'autres représentations, nous avons simplement un couple en train de banqueter et que l'intention de l'imagier ne semble pas aller au-delà d'une illustration anonyme, les deux personnages principaux et, plus encore, les figures qui les entourent nous donnent l'impression qu'ils sont les acteurs d'une scène déterminée: l'auteur devait avoir en tête un sujet précis pour donner cet air de majesté sévère à l'homme couché, cette mimique parlante à la femme assise, cette attitude si humble à l'homme de gauche, ces gestes si expressifs aux figures de droite. Voici donc l'interprétation que je propose: l'homme couché est Acastos, roi d'Iolcos; la femme assise au pied du lit est Hippolyté, également dénommée Astydaméia, son épouse; l'homme de gauche est Pélée. Quant à la femme debout derrière lui et aux deux hommes de droite, ce sont des assistants dont les gestes expriment les sentiments. La composition elle-même représente la scène de calomnie qui nous est brièvement relatée par Pindare et par Pseudo-Apollodore, à laquelle certains scolastes font allusion et dont la première version semble remonter à Hésiode. PINDARE évoque tout le drame en raccourci (Ném., V, 26-34; trad. Puech): «Elles (les Muses) dirent comment l'élégante fille de Crétheus, Hippolyté, voulut le (Zeus) prendre au piège; par d'adroits artifices, en combinant savamment une fable mensongère, elle s'assura la complicité du chef des Magnètes, son époux, et lui persuada que Pélée, sur la couche d'Acaste, avait tenté sa foi conjugale. Or, c'était le contraire...». PSEUDO-APOLLODORE (III, 13,3) nous donne un récit complet des événements, ajoutant que la femme d'Acastos, appelée par lui Astydaméia, avait fait connaître à la femme de Pélée que celui-ci allait épouser Stéropé, la propre fille du roi, et qu'à cette nouvelle la femme de Pélée se pendit. Toute l'histoire était, d'après les scolastes, longuement rapportée par Hésiode², mais les quel-

¹ No F. 1890; cf. BEAZLEY, JHS, 1927, p. 69-70 et 88, No 53, pl. 14; NEUGEBAUER, Führer, II, p. 81, pl. 34.

² KINKEL, Epic. graec. fragmenta, p. 100/35 et 101/36.

ques vers de lui qui nous sont conservés concernent les préparatifs de la chasse sur le Pélion, seconde phase de l'épisode.

C'est, au contraire, le moment capital de sa première phase, la dénonciation calomnieuse d'Hippolyté, que nous montre l'hydrie de Berlin. Examinons-la dans le détail pour vérifier le bien fondé de notre conjecture : l'homme à moitié étendu sur le lit est évidemment le maître de la maison, celui dont dépend le sort des autres, et la femme assise sans façon à ses pieds son épouse. Celle-ci semble vouloir l'enjoler de ses discours et de ses gestes : sa main droite, posée sur son cœur, atteste sa sincérité, tandis que sa main gauche présente une fleur séductrice au

Fig. 1. Hydrie de Berlin.

maître impassible. Toutefois ce n'est pas sur elle qu'est fixé le regard de ce dernier, c'est sur l'homme qui vient de la gauche : hésitant, la tête baissée, une main tendue comme s'il cherchait un accueil qui se dérobe, cet homme a l'attitude sinon d'un coupable, du moins d'un accusé qui se sent condamné d'avance. Un «roi», une femme qui donne des explications, un homme accablé : on pense immédiatement à un de ces contes dans lesquels la femme coupable calomnie l'homme droit qui n'a pas voulu céder à sa passion. Pour nous, le plus connu de ces contes est l'histoire de Phèdre et d'Hippolyte ; mais, alors qu'au dernier quart du VIème siècle la légende de Thésée est bien souvent représentée sur les vases, cet épisode n'y apparaît nulle part et il ne semble pas avoir tenu grande place dans la conscience poétique athénienne jusqu'à ce que la connaissance en ait été, dans le courant du Vème siècle, répandue par la tragédie¹. En outre, l'homme de gauche, barbu, est déjà un homme adulte, d'un âge nettement supérieur à celui d'Hippolyte dans la légende trézénienne.

¹ Cf. SÉCHAN, REG, 1911, p. 105 suiv.

Pour la même raison d'âge on éliminera Bellérophon dont l'histoire, racontée dans l'Iliade (VI, 152 suiv.), est presque un doublet de celle de Pélée, mais qui apparaît toujours imberbe. Au contraire, Pélée est à ce moment un homme marié, qui a déjà couru le monde et n'est plus de la première jeunesse; il est normal qu'il soit représenté barbu. D'autre part, c'est un héros très populaire au VIème et durant la première moitié du Vème siècle; on est frappé de la place qu'il tient dans l'œuvre de PINDARE, où la calomnie d'Hippolyté est rappelée à deux reprises¹.

L'aspect et les relations mutuelles des trois principaux personnages semblent donc répondre aux identifications proposées. Acastos, convaincu par les paroles d'Hippolyté, fait comparaître Pélée devant lui. La femme de gauche et les deux hommes de droite n'ont pas de rôle actif, mais leur attitude souligne le caractère pathétique de la scène. L'un des deux hommes détourne la tête, comme s'il avait honte du spectacle qui lui est offert, et il semble retenu de force par son compagnon; l'autre élève une main avec le même geste que la femme placée derrière Pélée. Geste de surprise et de réprobation, de crainte aussi dans l'attente de la décision d'Acastos. Ces figures tiennent la place du chœur, qui commente les péripéties du drame.

On remarquera que, dans les récits conservés de l'aventure, aucune allusion n'est faite à une scène d'explication; mais, outre que les fragments ou résumés en notre possession sont fort peu explicites, on sait avec quelle liberté les thèmes poétiques ont été traités par l'imagerie céramique. Même si aucune version de ce genre n'a reçu de forme littéraire, on comprend qu'un conteur ou qu'un imagier ait pensé à réunir ainsi, en un groupe ramassé, les trois personnages essentiels à l'heure de la décision d'Acastos, heure qui marque le dénouement de la première phase de l'épisode.

La seconde phase, on le sait, c'est la chasse sur le Pélion et l'histoire du couteau merveilleux, soit apporté à Pélée par Chiron soit simplement retrouvé et restitué par ce dernier². Sur l'hydrie du Peintre d'Antiménès Acastos tient, lui aussi, un couteau. Il est évidemment normal que le roi d'Iolcos, dont la table est bien garnie et qui paraît interrompu au milieu de son repas, ait un couteau à la main, mais on peut aussi se demander si ce couteau ne serait pas celui de Pélée³. Dans ce cas il faudrait supposer une version de la légende dans laquelle

1 Ném., IV, 57, et V, 26 (éd. Puech).

2 Nous connaissons deux illustrations à figures noires du thème de la chasse, sur une amphore de la Villa Giulia CVA/I, pl. 9/3-5, et sur une oenochoé de New York: Burlington Fine arts Club. Exhibition Greek art, 1904, No 62, pl. 97-98, p. 115; Bull. Metropol. Mus. of art, 1947, p. 256-259 (vase reproduit *Fasti archaeologici*, II, p. 119). Toutes deux représentent Pélée dans l'arbre où il s'est réfugié; sur l'amphore de la Villa

Giulia il tient le couteau, dont l'état du vase ne permet pas de vérifier la présence sur l'oenochoé de New York. Pour le thème de la chasse sur le Pélion cf. l'article de M. MILNE, Bull. Metropol. Mus. of art, 1947, p. 255-260; sur le couteau de Pélée l'étude de WOLTERS, Sitzungsber. Bayer. Akad., Philosoph.-philolog. und hist. Kl., 1915 (3. Abhandlung), p. 10-20.

3 On peut toutefois objecter qu'il est trop petit pour constituer une arme et être autre chose qu'un

Acastos s'est d'abord assuré la possession du couteau puis a convoqué Pélée pour lui faire part de sa décision en présence d'Hippolyté. On s'expliquerait mieux alors le geste de Pélée avançant la main pour reprendre son bien, celui des assistants effrayés à l'idée des dangers qu'il va courir. Acastos aurait dans cette version un rôle plus actif, surtout plus loyal, que dans les textes conservés, et l'abandon sur le Pélion pourrait être considéré comme une sorte d'ordalie : effectivement c'est l'intervention des dieux (ou de Chiron) qui, en sauvant Pélée, fera éclater son innocence et la fourberie d'Hippolyté.

Lyon, Mai 1952.

CHARLES DUGAS

couteau de table ; effectivement, sur l'amphore des dimensions plus importantes.
de la Villa Giulia, le couteau tenu par Pélée a

UNA METROCTONIA NON ESCHILEA

I vasi attici del V sec. nei quali si può riconoscere con sicurezza un riflesso diretto delle tragedie che venivano presentate agli agoni ateniesi sono estremamente rari¹. La grande maggioranza dei vasi figurati nei quali è evidente la dipendenza teatrale è italiota o siceliota e del IV sec. Alcuni di questi si riallacciano certo alla tradizione artistica e teatrale attica, ma indirettamente, attraverso la riproduzione o imitazione di famosi πίνακες votivi², così come è accertato per alcuni pinakes in terracotta³; gli altri mostrano una particolare interpretazione scenografica che non corrisponde a quanto conosciamo dei palcoscenici della Grecia propria sia nel V, sia nel IV sec. e che pertanto si deve supporre specifica italiota o siceliota⁴. Questi ultimi, dunque, devono ritenersi ispirati dalla visione diretta di rappresentazioni locali, talvolta « riprese » di famose tragedie attiche identificabili con le poche di cui è conservato il testo, oppure con tragedie perdute, talvolta, come è ovvio, prime esecuzioni di drammi nuovi del IV sec. anch'essi, s'intende, a noi ignoti.

Questi vasi italioti e sicelioti sono dunque utili a integrare la conoscenza di tragedie attiche (non il modo di rappresentarle, chè, nel IV sec., questo, in Magna Grecia e Sicilia, differiva o poteva differire da quello metropolitano) solo nel caso che sia evidente la loro dipendenza da drammi attici di cui possediamo il testo o di cui abbiamo comunque qualche notizia particolare.

Date queste circostanze è di grande interesse l'idria a figure rosse del

1 Nell'ampia raccolta di L. SÉCHAN, *Études sur la tragédie grecque*, Parigi 1926, i vasi attici nei quali si può presumere di riconoscere una influenza diretta delle esecuzioni teatrali contemporanee e non un generico influsso di semplice carattere mitografico sono quelli riprodotti alle figure: 47 a pag. 149 (Perseo), 59 - 58 a pag. 189 s. (Skyrioi), 76 a pag. 257 (Andromaca), 136 a pag. 478, 137 a pag. 480 (Peliadi) e pochi altri. Certi riflessi di rappresentazioni contemporanee sono anche in due stammoi, l'uno di Udine l'altro del Louvre, con scene della *Ptocheia* (di Sofocle?) L. LIRUSSI nella rivista *Dioniso* XV (1952) p. 164 ss.

2 Per esempio il cratere con la purificazione di Oreste: FW.-R. tav. 120,3; SÉCHAN, op. cit. I. 2;

PFUHL, *Malerei und Zeichnung* III fig. 198; il famoso vaso di Pronomos con i preparativi per un satiresco: FW.-R. tav. 143 - 145; PFUHL, III fig. 515; BIEBER, *History of the Gr. and Rom. Theater*, Princeton 1939, fig. 20 a pag. 14 e specialmente il grande vaso di Dario, per il quale si veda, oltrechè FW.-R. tav. 88e, SÉCHAN tav. IX, il mio studio nella rivista *Archeologia classica*, III (1952) fasc. 3.

3 L'esempio più significativo è la nota terracotta da Rosarno - Medma con il mito di Tyrò: G. E. RIZZO in *Mem. Acc. napoletana di Archeologia etc.* IV (1917) pagg. 125 - 156; SÉCHAN, op. cit. tav. IV e fig. 70 a pag. 226.

4 Si veda in proposito il lavoro di H. BULLE, *Eine Skenographie*, 94 *Winckelmannsprogr.*, Berlino 1934.

Museo di Nauplia (Collezione Glimenopulos), con figurazioni di una Metroctonia, idria nota da tempo¹ ma che solo pochi mesi fa è stata adeguatamente pubblicata da LILLY GHALI-KAHIL², sì che ora è possibile darne un giudizio sicuro.

Accettiamo la determinazione cronologica della Ghali-Kahil, confortata da

Fig. 1. Nauplia, Museo: idria Glimenopulos da B.C.H.

quella grande autorità in materia vascolare che è il Beazley. Secondo questi, per forma del vaso decorazione e stile delle figure l'idria va collocata ai margini del gruppo del ceramografo Polignoto e può essere datata intorno al 440 a. C.³.

Nella scena figurata (fig. 1) vediamo una donna seduta su un altare sacri-

¹ Arch. Deltion IV (1918) Parart. p. 2 s. fig. 2; SÉ-CHAN, Études etc p. 86 fig. 25; A. LESKY, in P-W 18,1 (1939) s. v. Orestes col. 992.

² L. B. GHALI-KAHIL in BCH 75 (1951) pp. 316-

322 tav. XXX-XXXI.

³ GHALI-KAHIL op. cit. p. 320, la quale riferisce anche il parere del Beazley comunicato per lettera.

ficale, vestita del solo chitone e discinta sì che la spalla sinistra con gran parte del petto sono nudi: è senza himation, complemento necessario del chitone in una donna di età, cadute certo nel contrasto o in un tentativo di fuga. Essa con la sinistra stringe e mostra una mammella, mentre la destra è protesa in gesto di invocazione verso un giovane, che nudo, con la chlamys raccolta sull'avambraccio sinistro e il petaso rigettato dietro le spalle, le si avvicina a gran passi, deciso e minaccioso. Infatti egli stringe nella sin. un fodero di spada e perciò dobbiamo integrare la spada nell'altra mano. A destra dell'altare un'altra donna, vestita del peplo, pur rivolgendo la testa verso la scena, fugge a destra: la sua mano sin. è protesa e aperta in gesto di terrore, mentre la destra solleva l'apoptygma posteriore del peplo, forse per farsene velo e non vedere l'atroce conclusione del fatto¹.

Quanti hanno considerato finora questo vaso vi hanno riconosciuto l'uccisione di Clitemnestra da parte di Oreste secondo le Coefore di Eschilo, puntualizzando la scena ai vv. 896-98 per la coincidenza fra questi e il gesto della donna che mostra la mammella. Anche la Ghali-Kahil aderisce a questa interpretazione².

Premettiamo che la dipendenza teatrale della figurazione è possibile, anzi molto probabile, ma non certa, mancando ogni accenno specifico all'ambiente teatrale, ma è pur vero che, stando a quanto conosciamo finora, intorno al 440 a. C., precisi accenni scenografici o specifici costumi teatrali sarebbero una novità o per lo meno assolutamente eccezionali.

Anche un altro particolare starebbe a prima vista contro la supposta derivazione teatrale: l'uccisione della donna al cospetto degli spettatori, contraria alla consuetudine del teatro classico, ma si può spiegare e così infatti è stata spiegata con le diverse esigenze narrative del disegno di fronte alle possibilità della poesia. Il disegnatore aveva modo di accennare quale sarebbe stato il sanguinoso epilogo della scena solo figurando Oreste già minacciante con la spada sguainata.

Pur con queste obiezioni, che si fanno per scrupolo metodico, accettiamo dunque che qui sia rappresentato l'incontro supremo fra Oreste e Clitemnestra e che il disegno del nostro vaso possa essere stato fatto per diretto influsso di una rappresentazione teatrale.

¹ Per questo gesto si confronti, un esempio per tutti, la figura di Latona nella coppa con Apollo e Tityos: FW. - R. tav. 55; PFUHL, III fig. 502.

² A proposito di questa e di altre figurazioni simili, fra le quali primeggia la pittura pompeiana: HELBIG, Wandgem. Campaniens, Lipsia 1868, pag. 282 No 1300, riprodotta da C. ROBERT, in Arch. Anz. 41 (1883) tav. 9, 1, si sono fatte anche altre ipotesi: Alcmeone ed Erifile (Minervini e Beazley?), Ippolito e Fedra (Kalkmann), Teseo ed Etra (Beazley?), Achille e Deidamia (Helbig). Quest'ultima va esclusa perchè non implica un contrasto fra madre e figlio quale è evidente nel nostro caso per il gesto di mostrare il seno; ma nemmeno gli altri temi convergono alle

situazioni figuranti sul vaso di Nauplia e nella ricordata pittura pompeiana: Alcmeone ed Erifile perchè eventualmente dovrebbe vedersi la tomba di Anfiarao e non un altare sacrificale; Ippolito e Fedra perchè il mito non comporta l'estremo del ricorso all'altare né la presenza di tanto pubblico come nella pittura pompeiana; Teseo ed Etra, perchè, come osserva la Ghali-Kahil, Teseo quando forzò Etra a rivelargli i γυναικῶνα paterni ignorava di parlare con sua madre e del resto la situazione non esigeva tanto eccesso: si veda infatti la coppa di Makron con il contrasto di Teseo ed Etra: Leningrado 649, PFUHL, III fig. 445; BEAZLEY, Att. Vasenm., Tübingen 1925, pag. 212 No 7.

Ciò che non possiamo accettare, nonostante l'apparente coincidenza del disegno con le parole di Clitemnestra ai vv. 896-98 delle Coefore, è il riferimento ad Eschilo. Questo non perchè le Coefore sono del 458 mentre il vaso è del 440, in quanto sappiamo¹ che alla morte di Eschilo (456) il popolo ateniese, in deroga eccezionale alle norme che regolavano gli agoni dionisiaci, deliberò che fosse concesso senz'altro il Coro a chi proponeva di rimettere in scena drammi suoi; e neppure per quella figura di fuggitiva, che, anche senza pensare ed Elettra la quale non figura nell'epilogo delle Coefore, potrebbe essere spiegata come un'ancella di Clitemnestra o come un accenno discreto al Coro che, nelle Coefore, alle grida di aiuto di Egisto, subito prima dello scontro fra Oreste e la madre, fugge disertando l'orchestra.

L'ostacolo che non consente di mettere il nostro disegno in rapporto con le Coefore di Eschilo è costituito dall'altare e già il Beazley lo ha avvertito², ma anche questo non perchè in quelle non si fa cenno al rifugiarsi di Clitemnestra sull'altare, ma perchè l'altare e l'atto di rifugiarsi è incompatibile con la situazione propria delle Coefore e con lo svolgimento dell'Orestea.

Le proporzioni, la forma e in particolare il braciere (metallico) sovrapposto alle volute dicono che si tratta di un altare sacrificale e questo, nella casa greca, quò essere solo quello di Zeus herkeios nel cortile della casa, nella αὐλή³. Gli altri altari che si potevano incontrare in una casa greca erano βωμίσκοι per offerte o a dirittura semplici θυμιατήρια⁴.

In tutte le edizioni dell'Orestea, tanto per l'Agamennone quanto per le Coefore, troviamo annotato che l'azione si svolge davanti al palazzo degli Atridi, ma questo è giusto solo in senso molto generico. Infatti, mentre l'azione dell'Agamennone si svolge nella αὐλή del palazzo, davanti alle stanze di abitazione, con la porta del μέγαρον al centro, l'azione delle Coefore si svolge fuori del recinto della casa, potremmo dire sulla pubblica via, avendo per fondale il muro di cinta del palazzo, muro nel quale si apre il grande portone carraio esterno: è quanto ho messo in rilievo in due miei scritti precedenti⁵. Tutti gli episodi delle Coefore sono congegnati su questa premessa scenografica: il prologo con Oreste e Pilade mentre tutta la casa dorme chiusa nel silenzio dell'alba, le varie azioni intorno alla tomba di Agamennone, il successivo finto arrivo di Oreste e Pilade con il seguito di servi, le inchieste di Oreste per sapere dove e quale è la casa degli Atridi e il suo ripetuto bussare al grande portone esterno per avere accesso al palazzo, nel quale entrerà solo in seguito, e finalmente la πρόθεσις

¹ La notizia fondamentale è nel Βίος Αἰσχύλου, II, confortata da ARIST. Rane 868 e scolio; id. Acarn. 10 e scolio; PHILOSTR. Vita Apoll. p. 220 (Kayser).

² In una lettera personale del. 6 VII. 51 alla Ghali-Kahil, da questa riassunta in op. cit. p. 322 nota 2.

³ C. G. YAVIS, Greek Altars, Saint Louis (Miss.),

1949, p. 175 ss.

⁴ YAVIS, op. cit. p. 175 e specialmente p. 171 s.

⁵ C. ANTI, La scenografia delle Coefore, in VALGIMIGLI-GHEZZO, Le Coefore di E., Messina 1948; id., L'Orestea come la rappresentava Eschilo, Padova 1948.

finale dei cadaveri di Egisto e di Clitemnestra, compiuta ritualmente sulla porta esterna di casa, di fronte al popolo di Argo.

È chiaro che in questo ambiente l'altare sacrificale di Zeus herkeios sarebbe un assurdo.

Né si può pensare che il particolare del ricorso all'altare possa essere stata una variante di messa in scena nella « ripresa » delle Coefore cui ha assistito il nostro disegnatore o una sua aggiunta arbitraria. Spiegazioni siffatte possono talvolta venir avanzate da noi moderni, che non sempre tengano presenti tutte le circostanze di luogo e di rito che vincolavano gli antichi, ma nel caso della Coefore un'aggiunta simile avrebbe provocato riso o scandalo negli spettatori antichi. Per quanto riguarda poi il disegnatore, non interveniva nemmeno una esigenza di chiarezza narrativa, quale abbiamo ammesso per altri particolari della sua composizione.

Basterebbero queste considerazioni per escludere che la figurazione dell'idria di Nauplia possa dipendere dalle Coefore eschilee, ma v'è ben di più.

Se Clitemnestra si fosse rifugiata sull'altare e Oreste l'avesse strappata di là o peggio l'avesse uccisa sull'altare stesso, il vendicatore sulla madre dell'uccisione del padre secondo il comandamento del Lossia, si sarebbe macchiato di ben altra e non giustificabile colpa contro una potentissima divinità, di profanazione di un altare, dunque di gravissimo sacrilegio e la purificazione delfica a l'assoluzione ateniese, materia delle Eumenidi, non sarebbero più state nè sufficienti nè possibili.

Questi concetti, questa sensibilità rituale erano sostanza viva della coscienza religiosa e culturale del disegnatore antico e però possiamo essere certi che il ricorso all'altare non è una sua gratuita invenzione, ma indizio sicuro di una rielaborazione del mito diversa da quella eschilea.

Che effettivamente nell'antichità fosse nota una siffatta rielaborazione è provato da rilievi di sarcofagi e di urne etrusche, riferibili al III-II sec. a. C.

Siamo d'accordo che nelle figurazioni di questa classe di monumenti, spesso dozzinali, derivati da modelli ellenistici, italoti piuttosto che greci, abbondano gli *excerpta* maldestri accanto a interpolazioni di tipi figurati indigeni o adattamenti a tipi indigeni di tipi ellenici, e perfino combinazioni e confusioni fra mito e mito tradenti incomprensione del mito greco, ma proprio questa ignoranza, questo procedere quasi meccanico, gli stessi errori di incomprensione agevolano talvolta la identificazione dei motivi sicuramente originali, in quanto non potevano essere creati e nemmeno pensati da quei modesti artigiani.

Ora nella serie riferibile alla Metroctonia, in due casi, Clitemnestra, inseguita e minacciata da Oreste, cerca rifugio sull'altare di una dea abbracciandone l'idolo¹, altra volta essa sta sull'altare da dietro il quale fugge un'ancella come nel vaso

¹ E. BRUNN, I rilievi delle urne etrusche, I, 1870 tav. 75, 1 e 2.

di Nauplia¹, oppure è semplicemente presso un altare². Ma su tutte importante è la scena di mezzo sulla fronte di un sarcofago tarquiniese al Museo Gregoriano (fig. 2)³ dove Clitemnestra già uccisa giace riversa su un altare. Non è escluso che uno dei lati brevi dello stesso sarcofago, dove una donna sta per essere uccisa da due giovani accanto ad un grande altare identico a quello del lato principale⁴, rappresenti un momento precedente dello stesso episodio.

Fig. 2. Roma, Museo Gregoriano: sarcofago, da Tarquinia (particolare). Foto Musei Vaticani.

Se in qualcuna delle urne⁵ l'altare può essere un espediente formale, senza preciso valore illustrativo, per dare un asse alla composizione simmetrica di Pilade che uccide Egisto e Oreste che uccide la madre, nei casi sopra ricordati e specialmente in 75,1 e 2 e nel sarcofago tarquiniese esso non è elemento generico o pleonastico, ma essenziale per la scena raffigurata e per la sua composizione.

La FOGOLARI⁶ ha messo in giusto rilievo l'alto contenuto artistico che, pur attraverso la grande sommarietà esecutiva, è possibile riconoscere nella scena centrale della fronte del sarcofago tarquiniese, in netto contrasto con i banali episodi

1 BRUNN, op. cit., tav. 79,9.

2 BRUNN, op. cit., tav. 78,7.

3 BRUNN, op. cit., tav. 80,11.

4 BRUNN, op. cit., tav. 73,2.

5 BRUNN, op. cit., tav. 76,3 e 78,7.

6 G. FOGOLARI, I rilievi di un sarcofago tarquiniese, in Rend. Pontif. Accad. Arch. XXII (1946-47) pp. 67-85.

collaterali, ed ha pensato per detta scena ad un archetipo pittorico che in base ad argomenti apprezzabili potrebbe essere attribuito a Timomaco. Modello dei ricordati rilievi etruschi sarebbe dunque un'opera della grande pittura e non il teatro — basta a dimostrarlo la raffigurazione diretta dell'uccisione — ma il teatro può essere stato a sua volta l'ispiratore del pittore. Un poeta può innovare nel mito quanto il suo genio suggerisce, ma un pittore, se vuole essere inteso o almeno non frainteso, deve attenersi a una versione nota e diffusa.

Nel sarcofago tarquiniese il tormento meditativo di Oreste, la disperazione desolata di Elettra, l'intervento appassionato del pedagogo, tutti spunti non eschilei, sono autentico dramma in atto e la versione della Metroctonia che ne risulta è troppo diversa e contrastante con quella divulgata dalle tragedie a noi pervenute per supporre che si debba esclusivamente al pittore dell'archetipo.

Ma l'idria di Nauplia ci dice che tale versione risale all'incirca al 440 a. C., molto prima dei supposti e supponibili archetipi pittorici dei rilievi etruschi e poichè la sua figurazione, di carattere nettamente illustrativo, povera per composizione e banale nelle figure, non mostra di riflettere un'opera della grande arte, è assai probabile che dipenda effettivamente dal teatro, come comunemente si crede, ma da una tragedia a noi ignota.

Nella esegesi dei monumenti figurati è facile subire il fascino delle grandi ma poche tragedie pervenuteci nel testo integrale: degli sviamenti dovuti a questo fascino, del resto psicologicamente comprensibile, è piena la storia dell'ermeneutica figurata. Cosciente o subcosciente è in noi il sillogismo: le tragedie giunte a noi furono certo fra le più famose dell'antichità — è logico pensare che sull'arte figurata abbiano influito anzitutto e soprattutto le tragedie più famose — le figurazioni di miti trattati anche in dette tragedie in linea di massima devono dipenderne.

A parte la capziosità del ragionamento, si dimentica che, da quando si fa teatro, il successo popolare dei drammi dipende più dalla sua teatralità esteriore che dall'intrinseco valore d'arte e non v'è motivo di credere che nella Atene del V sec. le cose andassero molto diversamente, anzi il fatto che moltissime tragedie le quali vinsero gli agoni anche in gara con Eschilo o Sofocle o Euripide, sono oggi del tutto ignorate insieme al nome degli autori, sta a confermare la realtà storica di questo fatto. Si può esser certi che sugli artigiani del Ceramico, che talvolta nemmeno erano ateniesi anzi nemmeno greci, i drammi a grande effetto facilmente traducibile in espressione figurata, perchè fatto d'azione più che di pensiero, possono aver influito assai più dei drammi a contenuto altamente e finemente poetico. La « forzatura » dell'effetto teatrale nella Metroctonia di Nauplia, insita nell'episodio della profanazione dell'altare, può essere la prova che si ha qui l'influsso di un siffatto dramma a tinte forti.

Inoltre una versione della Metroctonia con l'aggravante della sacrilega profanazione dell'altare e le conseguenti complicazioni rituali si comprende in sede di rielaborazione del mito, dopo l'esempio di Eschilo insuperabile per linearità e,

afflato religioso, intorno al 440 a. C., quando Euripide aveva affermato già da una quindicina d'anni la sua nuova intensa drammaticità, e in un poeta probabilmente di secondo rango che non potendo raggiungere il successo con l'altezza dell'arte poteva tentarlo con una teatralità più accentuata e più sensazionale, forzando i motivi già noti.

Anche nella tragedia da noi supposta Clitemnestra certo non veniva uccisa sull'altare in vista degli spettatori: sulla scena si sarà svolto l'episodio del rifu-

Fig. 3. Napoli, Museo nazionale: pittura dalla casa di Sirico da Arch. Zeit. 1841 tav. IX.

giarsi all'altare e di Oreste che ne la strappava con la violenza per ucciderla altrove, oppure l'intero episodio veniva raccontato da un ἄγγελος, ma questo è meno probabile; in ogni caso la circostanza del sacrilegio restava un motivo essenziale del dramma.

Che i pubblici italoti del IV e III sec., i pittori ellenistici e gli artigiani etruschi abbiano preferito queste interpretazioni complicate e fortemente drammatiche ai più nobili drammi dei grandi poeti del V sec. risponde al gusto locale e a quello del tempo, e, per gli etruschi, al loro gusto nazionale sommato alla destinazione funeraria dei rilievi, destinazione che esigeva o almeno preferiva scene atroci.

Un' anfora campana di Berlino¹, nella quale è raffigurato Oreste che uccide

¹ A. KALKMANN, in Arch. Anz. 41 (1883) col. 131 s. con fig.; riprodotta in ROSCHER'S Lexikon III col. 669.

Ègisto proprio sull' altare di Zeus Herkeios, prova che la versione dell'Oresteia con il sacrilegio dell'altare era in quel tempo effettivamente nota in Magna Grecia.

Poichè siamo finiti nel campo italico, si avverta infine come in base alle stesse considerazioni antiquarie per le quali abbiamo escluso dalla tradizione eschilea l'idria di Nauplia, possa invece risultare confermata la dipendenza eschilea della pittura di Pompei No 1300 (fig. 3)¹, dove l'ambientazione risponde esattamente a quella delle Coefore. Anche qui Clitemnestra caduta ginocchioni mostra il seno denudato al figlio, anche qui Oreste già la minaccia con la spada sguainata (ma si è già detto che questa variante era o poteva essere una necessità espressiva della pittura anche se l'artista intendeva seguire la versione eschilea), manca peraltro l'altare perchè come nelle Coefore, la scena si svolge fuori della reggia. Infatti nello sfondo della pittura riconosciamo il muro di cinta del palazzo, da dietro il quale sporgono gli edifici interni e servi e ancelle affacciati dall'alto del muro, probabilmente da un cammino di ronda, i quali con gesti esagitati incitano alla strage o imprecano all'uccisore.

La pittura pompeiana deriva certo, più o meno liberamente, da una pittura ellenistica (bastano le forti e decise « ombre portate » a dichiararlo), ma questa a sua volta deve essersi ispirata alla fonte eschilea, perchè solo nelle Coefore, almeno per quanto sappiamo, il complesso dell'azione esige che il fatto si svolga non nell'interno del palazzo, come sarebbe ovvio, ma fuori del palazzo, in pubblico.

Se l'archetipo della Metroctonia del sarcofago di Tarquinia potesse essere riferito con sicurezza a Timomaco, per l'archetipo della Metroctonia pompeiana si potrebbe ritornare a pensare con maggiore probabilità a Theone (=Theoros) di Samo².

CARLO ANTI

¹ W. HELBIG, *Wangemälde Campaniens*, No 1300 p. 282; C. ROBERT, in *Arch. Zeit.* XLI (1883) p. 260 e tav. 9, 1. Sulle varie interpretazioni di questa pittura vedi nota 9.

² Per la incerta anche se probabile identificazione del pittore Theoros, ricordato da PLINIO NH, 35, 144, con l'altro pittore Theon di Samo, ricordato

pure da PLINIO, *ibid.* e da PLUTARCO de aud. poet. 18a, vedere PFUHL, *Malerei und Zeichnung*, II p. 773 ss. (ivi la letteratura anteriore). Il problema è stato toccato in seguito anche da S. FERRI, *Plinio il vecchio*, Roma 1946, p. 204 nota; G. FOGOLARI, *op. cit.*, *passim*.

ΧΑΛΚΗ ΤΕΦΡΟΔΟΧΟΣ ΚΑΛΠΙΣ ΕΚ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα χαλκοῦν ἀγγεῖον εὑρέθη ὑπὸ ιδιωτῶν κατὰ τὸ ἔτος 1937 πλησίον τοῦ Παλαιογαρδικίου τῶν Τρικάλων ἐν Θεσσαλίᾳ, πιθανώτατα ἐντὸς τάφου. Εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βόλου παρεδόθη ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας, κατεγράφη δὲ εἰς τὸ Βιβλίον Εἰσαγωγῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 591 - 596 συμφῶνως πρὸς τὰ ἀπαρτίζοντα τοῦτο μέρος, ἅτινα κατὰ τὸν χρόνον τῆς παραδόσεως ἦσαν ἀποκεχωρισμένα. Μετὰ τὴν εἰσοδὸν του εἰς τὸ Μουσεῖον ἐγένετο ἐνταῦθα ἡ προσ-αρμογὴ τῶν μερῶν καὶ ἡ λοιπὴ ἀποκατάστασις του, ἀλλ' ἥκιστα ἐπιμελῶς, τῆς ἐργασίας ἀνατεθείσης τότε εἰς ἀπλοῦν ἐμπειροτέχνην. Ἐπιμελεστέρα ὅμως ἀποκατάστασις αὐτοῦ παρ' εἰδικευμένου τεχνίτου, ἣτις ἐπιβάλλεται νὰ ἀναληφθῇ τὸ ταχύτερον, θὰ ἀνεδείκνυνεν ἀσφαλῶς τοῦτο εἰς ἓν τῶν ὠραιότερων δειγμάτων τῆς κατηγορίας του¹.

Ἡ σπουδὴ νὰ τὸ δημοσιεύσω ὑπὸ τὴν σημερινήν του μορφήν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν μου νὰ συνδεθῇ ἡ δημοσίευσίς του ὡς εὐλαβὴς ἀφιέρωσις εἰς τὴν τιμωμένην διὰ τοῦ παρόντος τόμου μνήμην ἐπιφανοῦς τῆς Ἀρχαιολογίας θεράποντος καὶ προσφιλοῦς Διδασκάλου μου, τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου.

Ἡ προκειμένη κατὰ τὸν τύπον ὑδρία ἢ κάλπις² διατηρεῖται ὁλόκληρος, ἀλλὰ μικραὶ τινες ζημίαι παρατηροῦνται ἐνιαχοῦ τοῦ σώματος, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὁποίου ἐπικάθηται παχεῖα ἐπίστρωσις ὀξειδώσεως πρασίνης μὲν κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὸν ὄμον, ἐρυθροφαίου δὲ κατὰ τὸ λοιπὸν σῶμα. Αἱ λαβαὶ διεσώθησαν εὐτυχῶς εἰς καλὴν κατάστασιν, πλὴν μικρᾶς φθορᾶς εἰς τὰ κεντρικὰ φύλλα τοῦ ὑπὸ τὴν κάθετον λαβὴν ἀνθέμιου καὶ σοβαρωτέρας βλάβης εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ πρὸς ἀριστερὰ κριοῦ· λείπει ὡσαύτως ἐξ ὁλοκλήρου τὸ ἀριστερὸν ἀνθέμιον τῆς εὐωνύμου πλαγίας λαβῆς.

Αἱ κυριώτεραι διαστάσεις τοῦ ἀγγείου εἶναι αἱ ἑξῆς: συνολικὸν ὕψ. 0.42 μ., ὕψ. βάσεως 0.02 μ., λαιμοῦ 0.10 μ., διάμ. βάσεως 0.14 μ., εἰς τὸ σημεῖον τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἀπὸ τοῦ σώματος 0.315 μ., διάμ. βάσεως λαιμοῦ 0.13 μ., στομίου 0.19 μ.

Τὸ σῶμα τῆς ὑδρίας εἶναι, ὡς συνήθως, σφυρήλατον ἐκ φύλλου χαλκοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ πάχος εἶναι αἰσθητῶς μεγαλύτερον ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ ἄνω, ὑποδηλουμένης οὕτω τῆς ἐξ ἰδιαιτέρου φύλλου κατασκευῆς τοῦ τμήματος τούτου ἢ συγκόλλη-

1 Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμότητα τὸν κ. Ἰωάν. Μηλιάδην, ὅστις ὑπηρετῶν ὡς Ἐφορος ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνευρέσεως τοῦ παρόντος ἀγγείου ἐδικαιούτο νὰ δημοσιεύσῃ αὐτό, παρεχώρησεν ὅμως

φιλοφρόνως εἰς ἐμὲ τὸ δικαίωμά του τοῦτο.

2 Περὶ τῆς ἀκριβοῦς ὀνομασίας τοῦ εἶδους τούτου τῶν ἀγγείων κατὰ τὴν φιλογικὴν παράδοσιν βλ. ΑΕ, 1951, σ. 81,3.

σις τῶν δύο κεχωρισμένως σφυρηλατηθέντων μερῶν πρέπει νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὸν κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ σχηματιζόμενον πλαστικὸν δακτύλιον.

Αἱ λαβαί, ἡ βάσις καὶ τὸ στόμιον τοῦ ἀγγείου κατεσκευάσθησαν ἰδιαίτερος διὰ χωνεύσεως¹. Ἡ βάσις συνήπτετο μετὰ τοῦ σώματος τῆς ὑδρίας διὰ τινος βεβαίως μεταλλοκόλλας, τῆς ὁποίας οὐδὲν πλέον ἔχνος διατηρεῖται. Ἡ κάθετος λαβὴ προσαρμόζεται πρὸς μὲν τὸ στόμιον διὰ μιᾶς ἀποφύσεως εἰς σχῆμα διπλῆς γλώσσης ἐξ ἱκανῶς χονδροῦ ἐλάσματος, καθηλουμένης εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν

Εἰκ. 1. Ἡ ὑπὸ μορφὴν κούρου μεσαία λαβὴ τῆς ὑδρίας.

τοῦ στομίου, πρὸς δὲ τὸ σῶμα διὰ δύο ἥλων, ἐκάστου κατὰ τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ σώματος τῶν κριῶν. Αἱ ὀριζόντιοι πλάγιοι λαβαὶ συγκρατοῦνται ἐπὶ τοῦ ἀγγείου διὰ διπλῶν ἥλων, προσηλουμένων εἰς ἐκάτερον τῶν ἐγκαρσίων βραχιόνων.

Τῆς ὑδρίας διεσώθη καὶ τὸ ἐκ λεπτοτάτου φύλλου χαλκοῦν πῶμα, τὸ ὁποῖον καθηλοῦται ἐπὶ τοῦ στομίου διὰ τριῶν ἥλων εἰς κανονικὴν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν, φέρει δ' εἰς τὸ κέντρον ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης κρίκον. Ἡ ὑπαρξίς τοῦ πώματος ἐπιβεβαιώνει τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἀγγείου ὡς τεφροδόχου κάλπιδος², ὅστις

¹ Ἡ τεχνικὴ τῆς διὰ χωνεύσεως κατασκευῆς τῶν ἐν λόγῳ ἐξαρτημάτων τῶν χαλκῶν ἀγγείων εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6 π.Χ. αἰ.: βλ. PAYNE,

NC., σ. 213,4.

² Περβ. AE, 1936, σ. 149,1 (Α. ΠΟΛΙΤΗΣ).

καὶ ἄλλως ἐπιμαρτυρεῖται, ἐκ τοῦ πιθανοῦ τόπου τῆς ἀνευρέσεώς του.

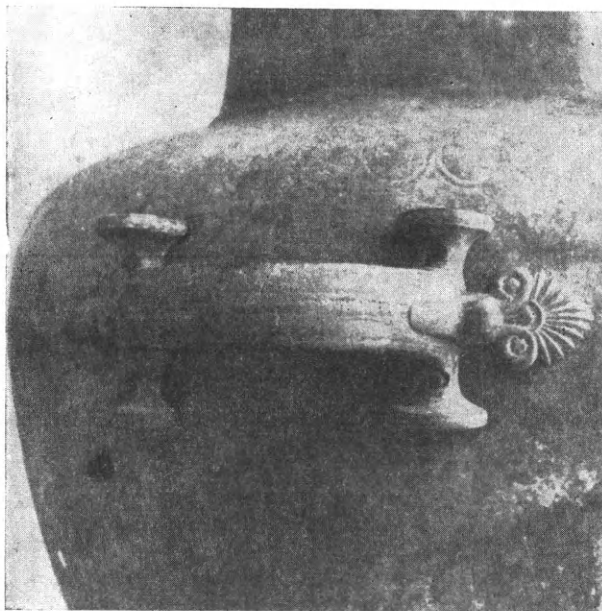
Τὸ σῶμα τῆς ὑδρίας (πίν. I) ἔχει σχῆμα ὠοειδές, τῆς καμπύλης τοῦ περιγράμματος ἀνερχομένης ἁρμονικῶς ἀπὸ τοῦ σημείου τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς βάσεως μέχρι τοῦ ὤμου. Ὁ τελευταῖος διὰ τῆς πλατείας, ἐλαφρῶς καμπυλουμένης ἐπιφανείας του διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τοῦ σώματος, ἀποχωρίζεται δ' ὡσαύτως ἀποτόμως ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ, ἢ πρὸς τὸν ὅποιον μετάβασις καθίσταται ἡρεμωτέρα διὰ τῆς σχηματιζομένης ἐνταῦθα πλαστικῆς βαθμίδος. Ὁ χαμηλός, εὐρύς λαιμὸς μειοῦται ἐλαφρῶς κατὰ τὸ μέσον, ὁπόθεν ἔπειτα ἀνοίγεται εὐρύτερος πρὸς τὸ ἐπιστέφον στόμιον. Τὸ ἐξωτερικῶς ὀρίζον τοῦτο περιχεῖλωμα (ῥψους 0.01 μ.) καταπίπτει καθέτως δι' ἐλαφρᾶς κυρτώσεως, φέρει δὲ γλυπτικὸν διάκοσμον, συνιστάμενον ἐκ μικρῶν ἐκτύπων σφαιριδίων κατὰ τὴν κορυφὴν καὶ σειρᾶς γλωσσῶν εἰς τὴν κάτωθεν πλατυτέραν ζώνην. Τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ἀγγείου ἐπικάθεται σταθερῶς ἐπὶ βαρείας, κωνικῆς βάσεως μὲ ἰσχυράν (πλάτ. 0.30 μ.) ἔδραν στηρίξεως. Ἡ βάση κοσμεῖται ἐπίσης μὲ βαθείας γλωσσοειδεῖς ραβδώσεις περίξ, περιοριζομένας ἄνωθεν ὑπὸ δύο λεπτῶν ἀναγλύφων γραμμῶν.

Διακεκοσμημένος εἶναι ὡσαύτως καὶ ὁ ὤμος τῆς ὑδρίας διὰ σειρᾶς γλωσσῶν μετὰ διπλοῦ πλαισίου καὶ μὲ τὴν μέθοδον τῆς ἐμπαιστικῆς. Αἱ γλῶσσαι ἐκκινουσιν ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ ὤμου καὶ καταλήγουσιν ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ σημείου τῆς πρὸς τὴν κοιλίαν στροφῆς αὐτοῦ.

Περιθέουσα ταινία ἐκ ζεύγους διπλῶν ἐγχαράκτων γραμμῶν ὀρίζει τὴν διακόσμησιν τοῦ ὤμου κάτωθεν¹.

Τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον τοῦ ἀγγείου συγκεντροῦται εἰς τὰς λαβὰς. Ἡ μεσαία πρὸ πάντων (εἰκ. 1) μὲ τὴν πλουσίαν πλαστικὴν διαμόρφωσίν της ἀποτελεῖ πολύτιμον ἀπόκτημα τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, προσδίδουσα καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸ ἀγγεῖον ἰδιαιτέραν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν μεταξὺ τῶν ὁμοίων του.

Αἱ πλάγαι λαβαὶ ἐφάπτονται εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου διὰ τῶν σχηματιζομένων ἐκατέρωθεν ἐγκαρσίων ἡμιτροχαλοειδῶν βραχιόνων, καταλήγουσι δὲ κατ' ἀμφοτέρα αὐτῶν τὰ ἄκρα εἰς φυτικὸν κόσμημα ἕξ ἑλικος καὶ ἐνδεκαφύλλου ἀνθεμίου (εἰκ. 2). Ἀπὸ τῶν ἀνθεμίων ἐκφύεται κεφαλὴ κύκνου, θέμα συχνὸν εἰς τὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας ταύτης. Ἡ ὁρατὴ ὄψις τοῦ κυρίου στελέχους τῆς λαβῆς εἶναι ἐπί-

Εἰκ. 2. Ἡ ἀριστερὰ ἐκ τῶν ὀριζοντίων λαβῶν τῆς ὑδρίας.

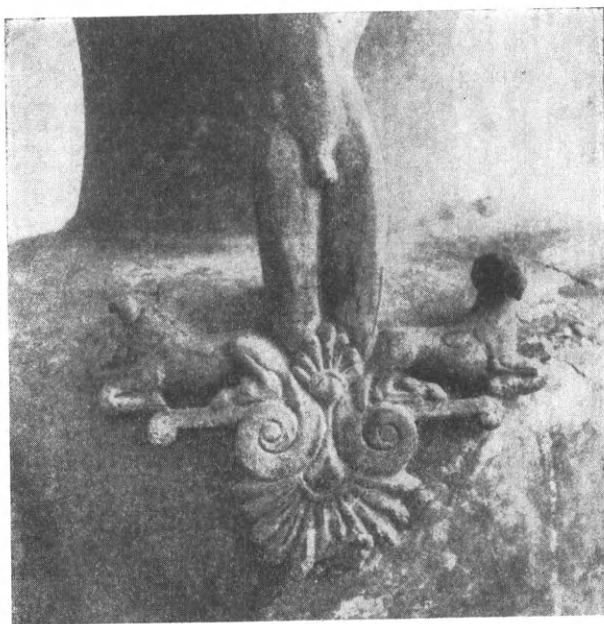
¹ Ἐνεκα τῆς ἰσχυρᾶς ὀξειδώσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὤμου ἢ διακόσμησις τῶν γλωσσῶν δὲν εἶναι πανταχοῦ

ὁρατὴ, διακρίνεται ὁμως σαφῶς εἰς τὴν εἰκ. 2 ἄνωθεν τῆς ὀριζοντίας λαβῆς.

πεδος, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια αὐτοῦ κυλινδροῦται διὰ τὴν εὐχερεστέραν λήψιν

Εἰκ. 3α. Τὸ ἄνω σῶμα τοῦ ἀγαλματίου τῆς λαβῆς.

Εἰκ. 3β. Τὸ κάτω σῶμα τοῦ ἀγαλματίου τῆς λαβῆς.

διὰ τῆς χειρός. Σειρὰ ἐκτύπων σφαιριδίων μεταξὺ δύο ἀναγλύφων γραμμῶν κοσμεῖ κατὰ μῆκος τὸ μέσον τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, ὅμοιον δὲ κόσμημα ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐπὶ τῆς ράχews τῶν ἡμίσεων δίσκων τῶν τροχαλοειδῶν βραχιόνων.

Εἰς τὴν μεσαιάν λαβὴν ὁ καλλιτέχνης κατὰ συνήθη τρόπον τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀντικατέστησε τὸ ἔλασμα διὰ πλαστικῆς μορφῆς γυμνοῦ γυνυπετοῦντος νέου, τοῦ τύπου τῶν κούρων¹.

Τὴν κορυφὴν τοῦ νέου παισιούσιν ἐκατέρωθεν ἀνὰ μία κατακειμένη σφίγξ, αἵτινες στρέφουσι τὴν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον καὶ κρατοῦνται ἀπὸ τῆς οὐρᾶς ὑπὸ τοῦ νέου διὰ τῶν ἀνυψουμένων αὐτοῦ βραχιόνων. Ὅσον δύναμαι νὰ γνωρίζω, ἡ ὑπαρξίς σφιγγῶν εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἀποτελεῖ μοναδικὴν περίπτωσιν εἰς τὰς λαβὰς τοῦ προκειμένου τύπου, ὅπου κατὰ κανόνα ζευγὸς λεόντων ἀντικαθιστᾷ κατὰ τὴν αὐτὴν στάσιν τὰς πτερωτὰς μορφὰς τῆς ὑδρίας μας². Κάτωθεν τοῦ νέου ἀπλοῦνται δύο ἀνθέμια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρὸς τὰ κάτω ἐστραμμένον συνίσταται ἐξ ἑνδεκα φύλλων, ἐνῶ τὸ ἀνυψούμενον μεταξὺ τῶν γονάτων τοῦ ἀγαλματίου εἶναι ἐπτάφυλλον. Ἐπὶ τῶν ἐκφυομένων ἀπὸ τῶν ἐλίκων ὀριζοντίων ραβδίων ἐν εἵδει βλαστῶν ἀναπαύεται παρὰ τὰ γόνατα τοῦ νέου ζευγὸς ἀνακεκλι-

μένων κριῶν μὲ τὰς κεφαλὰς ὡσαύτως κατ' ἐνώπιον.

Τὸ ἀντικαθιστῶν τὴν λαβὴν ἀγαλμάτιον εἶναι ἔργον ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς

1 Παραδείγματα λαβῶν τοῦ προκειμένου τύπου μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. ἐν ΔΕ. 1936,

165 κέ. (ΠΟΛΙΤΗΣ).

2 Ἐν τῇ ἀναζητήσει ἀναλόγων παραδειγμάτων ἐν

πνοῆς, δυνάμενον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰς μνημειώδεις δημιουργίας τῆς ἀρχαϊκῆς πλαστικῆς τέχνης. Συμφώνως πρὸς τὸ κυριαρχοῦν ἐκεῖ ιδεῶδες, ἐκφράζεται ζωηρῶς καὶ ἐνταῦθα ἡ πλήρης νεανικότητος ἀλκὴ τῆς μορφῆς, καθισταμένη αἰσθητὴ εἰς τὴν τεκτονικὴν σύνθεσιν τοῦ συνόλου καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν. Ἔχει τὸ σῶμα ραδινὸν καὶ ἐξόχως εὐλύγιστον, τοὺς ὤμους εὐρεῖς, ἱκανῶς στενουμένην τὴν ὀσφύν, τὰ δὲ ἄκρα ἐπιμήκη καὶ ἰσχυρά (εἰκ. 3α-β). Τὴν ὠραίαν πλαστικότητα τοῦ σώματος ἀναδεικνύουν περισσότερον ἡ ἀρμονικὴ τῶν μελῶν διάρθρωσις καὶ ἡ ἔντονος δῆλωσις τῶν μυῶν. Εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν τοῦ ἀγάλματος (εἰκ. 4) γίνεται καλύτερον ἀντιληπτὴ ἡ ἐξαιρετος τοῦ σώματος ἐλαστικότης.

Ἄλλ' ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου εὐρίσκει τὴν ἀποκορύφωσίν της εἰς τὴν ἀποτύπωσιν τῆς κεφαλῆς (εἰκ. 3α). Τὸ πρόσωπον ἔχει σχῆμα ὠοειδὲς πρὸς τετράγωνον μὲ ἰδιαιτέρως ἐλκυστικὴν τὴν ἔκφρασιν· τὸ μέτωπον εἶναι εὐρὺ εἰς τριγωνικὸν σχῆμα, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι καὶ ζωηροί, περικλειόμενοι ὑπὸ τοξοειδῶν, πλαστικῶς τονιζομένων βλεφάρων· ἡ ρίς εἶναι συμμετρικὴ, μολονότι κατεστραμμένη κατὰ τὸ κάτω ἄκρον· τὸ στόμα σχηματίζεται διὰ παχέων, εὐπλάστων χειλέων, αἱ εὐσαρκοὶ δὲ μᾶλλον παρειαὶ προσδίδουν ἰδιαίτεραν δύναμιν εἰς τὸ πρόσωπον καθὼς καὶ τὸ προβάλλον ὄξυ πηγούνιον. Τὴν ἐκφραστικότητα τοῦ προσώπου ἐξαίρει καὶ ἡ κατάλληλος τῆς κόμης διευθέτησις: βαίνουσα αὕτη τοξοειδῶς ὑπὲρ τὸ μέτωπον σχηματίζεται ἐνταῦθα διὰ σειρᾶς ὀρθίων γλωσσῶν, ἐνῶ τῶν καταπιπτόντων ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ βοστρύχων ἡ διάταξις εἶναι κλιμακωτὴ κατὰ τὸν τρόπον τῶν δαιδαλικῶν μορφῶν.

Πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι καὶ τῶν σφιγγῶν τὰ πρόσωπα ἐπαναλαμβάνουν ἀκριβῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ νέου, ἡ εὐλυγισία δ' ἐξ ἄλλου τοῦ σώματος τούτων καθὼς καὶ τῶν ὑποκειμένων κριῶν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἐλαστικότητα τῆς σωματικῆς διαπλάσεως ἐκείνου.

Ἀξίζει νὰ ἐξαρθῇ ἰδιαίτερος ἡ στάσις τοῦ νέου. Κλίνει ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν μέχρι τῆς ἐπαφῆς αὐτῆς πρὸς τὸ στόμιον τοῦ ἀγγείου, τῆς κλίσεως δὲ ταύτης ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἐπὶ τὸ ὑψηλότερον ἀνάδειξις τοῦ λαιμοῦ καὶ ἡ μεγαλυτέρα ἔξαρσις τοῦ ὀστοῦ τῆς κλειδός. Ἐκεῖθεν τὸ σῶμα κατέρχεται καμπυλούμενον μέχρι τῶν γονάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ στηρίζεται. Αἱ κνήμαι ἰσχυ-

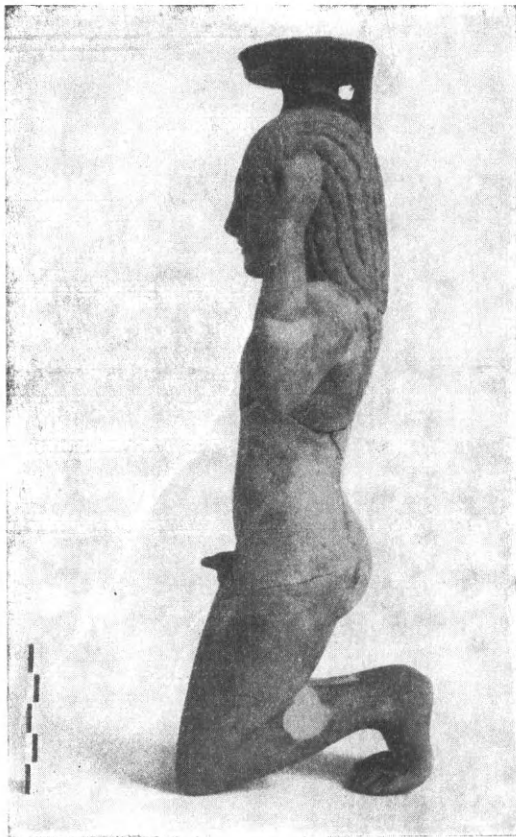
Εἰκ. 4. Ἡ πλαγία ὄψις τοῦ ἀγάλματος τῆς λαβῆς.

μόνον ἡδυνήθη νὰ εὕρω: βλ. G. RICHTER, The bronzes in the Metr. Mus., σ. 9, ἀρ. 15. Ἡ λαβὴ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς συγγραφῆς ὡς «σπάνιος» τύπος ἀνευ

οὐδεμιᾶς παραπομπῆς εἰς ὁμοειδῆ παραδείγματα. Ὡς πρὸς τὴν «ἐτρουσκιὴν πιθανῶς» καταγωγὴν τῆς ἔχω ἀμφιβολίας τινάς.

ρῶς συνεσταλμένοι ἀποσύρονται πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἐφάπτονται τοῦ ὤμου τοῦ ἀγγείου διὰ τοῦ ἐμπροσθίου πέλματος τῶν ποδῶν¹. Οἱ βραχίονες ἀνυψωμένοι κρατοῦν, ὥς ἤδη ἐλέγχθη, τὰς σφίγγας ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς οὐρᾶς.

Ἡ τοιαύτη στάσις τοῦ ἀγάλματος ἀποτελεῖ πρωτοτυπίαν. Διότι, ἐὰν ἡ κίνησις τῶν χειρῶν καὶ ἡ διαγραφομένη τοῦ σώματος καμπύλη ἐπαναλαμβάνονται σχεδὸν ὁμοίως καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ὁμοειδῆ παραδείγματα², ἡ γονυπετῆς τοῦ νέου στάσις εἶναι μοναδικὴ ἐξαιρέσις μεταξὺ τῶν συγγενῶν παραδειγμάτων. Ὅμοίως γονυπετοῦν καὶ μὲ ἀνυψωμένους τοὺς βρα-

Εἰκ. 5. Πλαγία ὄψις τοῦ ἐκ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν πηλίνου ἀγαλματίου.

χίονας, ἂν καὶ διαφορετικὰ ἐνεργοῦντας, παρουσιάζεται καὶ τὸ ὑπὸ μορφὴν πλαστικοῦ ἀγγείου πηλίνον ἀγαλμάτιον «διαδομένου» ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς ἐν Ἀθήναις (εἰκ. 5)³, τὸ ὁποῖον ὁ VANDERPOOL θεωρεῖ μοναδικὸν παράδειγμα ὡς πρὸς τὸν συνδυασμὸν τῆς ἀνυψώσεως τῶν βραχιόνων καὶ τῆς γονυπετοῦς τῶν ποδῶν θέσεως⁴. Καὶ πράγματι, ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ τοῦ νῦν δημοσιευομένου οὐδὲν ἕτερον πλαστικὸν ἔργον εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης μὲ τὴν ἰδίαν στάσιν.

Διάφοροι ἔχουν δοθῇ ἐρμηνεῖαι διὰ τὰ γονυπετῆ ἀγαλμάτια⁵, ἀλλ' εἰς τὸ ἡμέτερον ἀγγεῖον ἡ τοιαύτη στάσις τοῦ ἀγάλματος νομίζω ὅτι ἔχει πρακτικὸν ἀπλῶς λόγον: διὰ τῆς στάσεως αὐτῆς καθίσταται σταθερωτέρα ἡ ἐδραίωσις τῆς λαβῆς ἐπὶ τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ ἐξ ἄλλου διὰ τῆς καμπυλώσεως τοῦ σώματος ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ συνεσφιγμένον τοῦ κορμοῦ εἰς τὴν περὶ τὰ ἰσχία χώραν καθίσταται εὐχερестέρα ἡ λῆψις τοῦ ἀγγείου κατὰ τὴν με-

ταφοράν. Τοιοῦτοτρόπως ὁ καλλιτέχνης, ἠκολούθησε μὲν πιστῶς τὰ πρότυπα τῆς μνημειακῆς τέχνης ἐν τῇ ἀπεικονίσει τῆς μορφῆς, ἐπεδίωξεν ὅμως τοιαύτην τοῦ ἀγάλματος διάθεσιν, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνηται τοῦτο πρὸς τε τὴν ὀργανικὴν καὶ τὴν πρακτικὴν αὐτοῦ λειτουργίαν⁶.

1 Ἐνεκα τῆς μὴ ἐπιτυχοῦς προσαρμογῆς κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀγγείου τὸ πέλμα τῶν ποδῶν ἀπομακρύνεται κάπως ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὤμου τῆς οὐρίας κατὰ τρόπον ἥκιστα αἰσθητικόν.

2 Πρβ. πλὴν ἄλλων τὴν λαβὴν τῆς οἰνοχόης τοῦ Petit Palais ἐν Παρισίοις (RM., 1923/4, πίν. 8b), τὴν λαβὴν τῆς Ὀξφόρδης καὶ τῆς Βοστώνης 85.515 (AE, 1936, σ. 170, εἰκ. 21 καὶ πίν. 4β).

3 Τὴν φωτογραφίαν ὀφείλω εἰς εὐγενῇ προσφορὰν τοῦ κ. Vanderpool, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ.

4 Hesperia, 6, 1936, 426 κέ.

5 Βλ. παρὰ VANDERPOOL, ἔ. ἀ.

6 Ὅμοίως καὶ διὰ τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν ὁ VANDERPOOL (ἔ. ἀ.) δέχεται ὅτι πρακτικοὶ λόγοι ὠδήγησαν τὸν καλλιτέχνην εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς τοιαύτης τοῦ ἔργου διαθέσεως.

Διὰ τὴν καταγωγὴν τῆς ὑδρίας μας ἡ ἔρευνα εἶναι φυσικὸν νὰ ἐκκινήσῃ ἀπὸ τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ἀγαλματίου, διότι τοῦτο ὡς δυνάμενον νὰ συγκριθῇ ἀκριβέστερον πρὸς σύγχρονα πλαστικά ἔργα ἀποτελεῖ καὶ τὸν πλέον ἀσφαλῆ ὁδηγόν.

Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ τεχνοτροπία αὐτοῦ ὁδηγεῖ κατ' εὐθείαν πρὸς τὴν Πελοπόννησον, ἀποκλειομένης οἰασδὴποτε σκέψεως περὶ ἰωνικῆς καταγωγῆς τούτου, θὰ ἐπερίτευε δέ — νομίζω — καὶ ἡ ἐλαχίστη προσπάθεια πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ τελευταίου¹.

Ἐκ τῶν πελοποννησιακῶν πάλιν ἐργαστηρίων, τοῦ κορινθιακοῦ αἱ ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ἀγαλματίου παρουσιάζονται αἱ ἰσχυρότεραι. Ἀντιπαραβολὴ αὐτοῦ πρὸς συγκεκριμένα τοῦ ἐργαστηρίου τούτου προϊόντα θὰ καταδείξῃ τὴν ὑπάρχουσαν στενὴν συγγένειαν, εἶναι δ' εὐτύχημα ὅτι τὸ εἰς τὴν διάθεσίν μας ὑλικόν, καὶ μάλιστα τὸ ὁμοειδὲς πρὸς τὸ ἡμέτερον παράδειγμα, τυγχάνει πλούσιον καὶ ἀπολύτως βεβαιωμένον, ὥστε ἡ σύγκρισις νὰ καθίσταται ἐκ τούτου εὐχερὴς καὶ ἀσφαλῆς ἢ ἀπόδοσις.

Ἀρχίζομεν μὲ τὸ ἐκ Περαιχώρας πήλινον ἀγαλμάτιον ὀρθίου γυμνοῦ νέου: PAYNE, Perachora, πίν. 91,42. Παρὰ τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν² καὶ τὴν διαφορὰν τῆς ὕλης αἱ πρὸς αὐτὸ ὁμοιότητες τοῦ ἀγαλματίου μας εἶναι καταφανεῖς. Ὁ βραχὺς κορμὸς μὲ τοὺς εὐρεῖς ὤμους, οἱ βραχεῖς καὶ μυώδεις ἄνω βραχίονες, οἱ ἐπιμήκεις δυνατοὶ μηροὶ τοῦ κούρου τῆς Περαιχώρας ἀποτελοῦν τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς σωματικῆς διαπλάσεως καὶ τοῦ ἰδικοῦ μας νεανίου. Ἡ ὁμοιότης ἐκτείνεται καὶ ἐπὶ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου: τὸ γωνιῶδες σχῆμα τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ ἀνάγλυφος ἔξαρσις τῶν βλεφάρων, τὸ σχετικῶς ὑψηλὸν τριγωνικὸν μέτωπον, ἡ διὰ παχέων χειλέων δῆλωσις τοῦ στόματος καὶ τὸ δυνατόν πηγούνιον εἶναι κοινὰ χαρακτηριστικὰ ἀμφοτέρων τῶν παραδειγμάτων. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἰς τὸ πήλινον ἀγαλμάτιον τὸ πρόσωπον εἶναι ἐπιμηκέστερον καὶ λεπτοτέρα ἢ διαμόρφωσις τῆς κάτω σιαγόνης, διαφοραὶ αἵτινες ὀφείλονται ἀπλῶς εἰς τὴν μεταξὺ τῶν χρονικὴν ἀπόστασιν³.

Ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἰδικώτερον, ἡ παραβολὴ μὲ ἄλλα παραδείγματα τῆς κορινθιακῆς μικροτεχνίας δεικνύουσι σαφέστερον τὴν καταγωγὴν τοῦ ἀγαλματίου μας. Ἀπὸ τὸ πλούσιον ἐκ πηλίνων κεφαλῶν ὑλικὸν ἀρκεῖ νὰ παραπέμψωμεν εἰς ὀλίγα μόνον παραδείγματα, ὅπου ἡ συγγένεια παρουσιάζεται περισσότερο ἔκδηλος: αἱ κεφαλαὶ PAYNE, NC., πίν. 48,12 καὶ 49,3-4 καὶ Perachora, πίν. 93,75· 94,89 καὶ 108,233 ἀποτελοῦν πανομοιότυπα τῆς ἰδικῆς μας πλαστικῆς μορφῆς ὡς πρὸς τὴν ἔκφρασιν, τὸ σχῆμα καὶ τὰς λεπτομερείας τοῦ προσώπου. Καὶ δυνάμεθα ἀκόμη νὰ προσθέσωμεν, κυρίως ὡς πρὸς τὸν σχηματισμὸν τῶν ὀφθαλ-

1 Διὰ τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἀπαλὴ διάπλασις τοῦ σώματος μὲ τὰς βραχείας ἀναλογίας καὶ τὴν χαλαρομένην ὀσφύν, τὸ στρογγυλὸν περίγραμμα τοῦ προσώπου, οἱ πυκνοὶ καὶ μαλακοὶ βόστρυχοι καὶ οἱ ἡμίκλειστοι ὀφθαλμοί, πρωταρχικὰ γνωρίσματα τῶν πλαστικῶν ἔργων τῆς Ἰωνικῆς περιοχῆς (βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗΝ, ἔ. ἀ. σ. 168), εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν ξένα πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ

τοῦ ἰδικοῦ μας ἀγαλματίου· περὶ. προχείρως διὰ τὴν σύγκρισιν LANGLOTZ, Bildhauerschulen, πίν. 57 κέ.

2 Τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Περαιχώρας χρονολογεῖται (ἔ. ἀ. σ. 207) περὶ τὸ 590 π. Χ. Τὸ ἰδικόν μας εἶναι νεώτερον, ὅπως θὰ ἴδωμεν, κατὰ μίαν πεντηκονταετίαν.

3 Περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ σχήματος τῆς κεφαλῆς εἰς τὰς πλαστικὰς μορφὰς ἐν Κορίνθῳ βλ. PAYNE, NC. σ. 232 κέ.

μῶν καὶ τοῦ στόματος, τὴν πωρίνην κεφαλὴν AJA, 1928,489, εἰκ. 10, ἣτις ἀποτελεῖ πρῶτον παράδειγμα τῆς μείζονος πλαστικῆς ἐν Κορίνθῳ τέχνης¹.

Προκειμένου περὶ τῆς σημειωθείσης ἀνωτέρω κεφαλῆς NC., πίν. 48,12 ὁ PAYNE (σ. 237) δεικνύει τὴν αἰσθητὴν ὁμοιότητά της πρὸς τὸν ἐλαφρῶς νεώτερον² γνωστὸν κοῦρον τῆς Τενέας ἐν Μονάχῳ. Ἀκριβῶς δὲ τὸ ἐκλεκτὸν τοῦτο μνημεια-

Εἰκ. 16. Χαλκοῦν ἀγαλμάτιον κοῦρου εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Μυκόνου.

κὸν ἔργον ἔρχεται αὐτομάτως εἰς τὴν σκέψιν μας, εὐθὺς ὡς προσβλέψωμεν εἰς τὸ ἀγαλμάτιον τῆς ὑδρίας μας. Τόσον κατὰ τὴν σωματικὴν διάπλασιν ὅσον καὶ κατὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι τοσοῦτον στενὴ ἡ ὁμοιότης μεταξὺ τῶν δύο, ὥστε τὸ δεύτερον νὰ παρουσιάζεται ὡς ἀκριβὴς μικρογραφία τοῦ μαρμαρίνου κοῦρου.

Τοῦ τελευταίου πιστὴν ἀποτύπωσιν εὐρίσκομεν καὶ ἐπὶ ἄλλων χαλκῶν ἀγαλματίων. Ἀναφέρομεν ἐξ αὐτῶν πρῶτον τὸ ἐξ Ὀλυμπίας παράδειγμα, νῦν ἐν Βοστώνῃ (ἀριθ. 03.996)³. Τούτου τὴν συγγένειαν πρὸς τὸ ἀγαλμα τῆς Τενέας ἔδειξε πρῶτος ὁ Furtwängler, παρεδέχθη δὲ καὶ ὁ LANGLOTZ (Bildhauerschulen, σ. 74), ὁ ὁποῖος ὅμως θεωρεῖ ἀμφότερα ὡς ἔργα τῆς «σχολῆς τῶν Κλεωνῶν»· ἀλλ' ὁ PAYNE (NC. 237 καὶ σημ. 1-2) ἀπέδειξεν ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Langlotz εἰς τὴν ἐν λόγῳ σχολὴν ἔργα εἶναι ἢ ἀργεῖα ἢ κορινθιακά, εἰδικῶς δὲ διὰ τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Ὀλυμπίας, τοῦ ὁποίου τονίζει ἐπίσης καὶ αὐτὸς τὴν στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν μαρμαρίνον κοῦρον (αὐτόθι, 238), παραβάλλει αὐτὸ πρὸς τὰς κεφαλὰς NC. πίν. 47,12 καὶ 48,1, διὰ νὰ δείξῃ τὴν κορινθια-

κήν καταγωγὴν του⁴. Ἡ συγγένεια τοῦ ἰδικοῦ μας ἀγαλματίου μὲ τὸ ἐξ Ὀλυμπίας εἶναι

1 Πρβ. GJÖDESEN, Bronze patera with anthropomorphic handles (= Acta Archaeologica, XV, 1944, 101 κέ.), σ. 178. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφον κ. Κοντολέοντα διὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ προκειμένου ἄρθρου.

2 Ἡ πηλινὴ κεφαλὴ χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ PAYNE (ἔ. ἀ. σ. 237) περὶ τὸ 580 π.Χ., ἐνῶ ὁ κοῦρος τῆς Τενέας δὲν δύναται νὰ εἶναι κατ' αὐτὸν παλαιότερος τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6 π. Χ. αἰ. Εἰς τὴν χρονολο-

γίαν ταύτην τοῦ κοῦρου συμφωνεῖ καὶ ἡ G. RIGHTER, Kouroi, σ. 124 (= 575 - 550 π.Χ.).

3 FURTWÄNGLER, Kl. Schr., II, πίν. 44, 1. LANGLOTZ, Bildhauerschulen, πίν. 35a.

4 Ὁ BESING, Gorgo und Gorgoneion, 102 (= GJÖDESEN, ἔ. ἀ., σ. 174 - 5: Appendix I) ἀμφισβητεῖ, ἀλλ' οὐχὶ δικαίως, ἀκόμη καὶ τὴν πελοποννησιακὴν κατ' ὅλου καταγωγὴν τοῦ ἀγαλματίου.

Χαλκῇ τεφροδόχος κάλπις ἐκ Τρικκάλων.

ὀφθαλμοφανής: πλὴν τῆς διαφορετικῆς διαμορφώσεως τῆς κόμης ἄνωθεν τοῦ μετώπου, κατὰ τὰ λοιπὰ χαρακτηριστικὰ ἀμφότερὰ τὰ παραδείγματα παρουσιάζουν μεγάλην ὁμοιότητα, μὴ παραλειπομένης εἰς τὸ ἐξ Ὀλυμπίας ἀγαλμάτιον τῆς ἐντόνου ἐξάρσεως τοῦ ὁστοῦ τῆς κλειδὸς καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον δηλοῦται καὶ εἰς τὸ ἰδικόν μας.

Περισσότερον χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν ὁμοιότητά του πρὸς τε τὸν κοῦρον τῆς Τενέας ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν νέον τῆς ὑδρίας μας τυγχάνει ἕτερον χαλκοῦν ἀγαλμάτιον ἀπὸ λαβὴν κατόπτρου, ὃπερ εὐρέθη ἐντὸς τοῦ βόθρου τῆς καθάρσεως ἐν Ρηνεῖα καὶ ἀποκείται νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Μυκόνου¹. Ἡ παρατιθεμένη φωτογραφία αὐτοῦ (εἰκ. 6), εὐγενῶς προσφευθεῖσά μοι ὑπὸ τοῦ συναδέλφου Ν. Κοντολέοντος, ὁμιλεῖ τοσοῦτον παραστατικῶς περὶ τῆς ὑπαρχούσης ὁμοιότητος, ὥστε νὰ περιτεύῃ μακρὰ ἐπ' αὐτοῦ συζήτησις².

Τὰ παραδείγματα τῆς συγκρίσεως θὰ ἠδύναντο νὰ πολλαπλασιασθῶσι³, νομίζω ὅμως ὅτι καὶ μόνον τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἐπαρκῆ, διὰ νὰ βεβαιώσουν τὴν καταγωγὴν τοῦ ἀγαλματίου μας. Δὲν θὰ ἔπρεπεν ἐν τούτοις νὰ παραλείψωμεν τὴν κατὰ τὸν αὐτὸν τύπον λαβὴν τῆς οἰνοχόης τοῦ Petit Palais ἐν Παρισίοις⁴: τὸ συνεσφιγμένον τοῦ σώματος καὶ τῶν μυῶν ἡ ἐντονος δῆλωσις παρὰ τὴν ἄλλως λυγερὰν αὐτοῦ ραδινότητα, ὁ σχηματισμὸς τῶν καθ' ἕκαστα μελῶν καὶ ἡ πλαστικὴ ἔξαρσις τοῦ ὁστοῦ τῆς κλειδὸς, πρὸ πάντων ὅμως ἡ φυσιογνωμία τοῦ ἀγαλματίου τῆς ἐν λόγῳ οἰνοχόης εὐρίσκουν πλήρη τὴν ἀνταπόκρισιν ἐπὶ τοῦ ἰδικοῦ μας νέου. Τὴν κορινθιακὴν καταγωγὴν τοῦ τελευταίου παραδείγματος ἀπέδειξεν ἀσφαλῶς ὁ Α. ΠΟΛΙΤΗΣ (ἔ. ἀ. 167).

Μολονότι τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἱκανά, διὰ νὰ βεβαιώσουν περὶ τῆς κορινθιακῆς καταγωγῆς τοῦ δημοσιευομένου ἀγγείου, δὲν πρέπει ὅμως νὰ παρασιωπηθῶσι καὶ τὰ ἄλλα αὐτοῦ στοιχεῖα, ἅτινα ὁδηγοῦσιν ἐπίσης εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα.

Εἰς τοὺς κατακειμένους κάτωθεν τοῦ νέου κριοὺς ἡ ὅλη σωματικότης τῶν ζώων, ἡ θέσις τῶν ποδῶν καὶ τῆς οὐρᾶς ἡ κίνησις, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς κεφαλῆς εὐρίσκουν τὰς ἀναλογίας των εἰς τοὺς κριοὺς τῆς οἰνοχόης τῶν Παρισίων.

Ἐσημειώθη ἤδη ἀνωτέρω ἡ ὁμοιότης τῆς κεφαλῆς τοῦ νέου μας πρὸς τὴν πηλίνην κεφαλὴν σφιγγὸς ἐξ ἀκρωτηρίου τῶν Θηβῶν εἰς τὸ Λοῦβρον (NC. πίν. 49,3 - 4). Διὰ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὰς ἰδικὰς μας σφίγγας θὰ ἤρκει ἡ γενομένη ἤδη παρατήρησις ὅτι εἰς τὰ πρόσωπα αὐτῶν ἐπαναλαμβάνονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὑπ' αὐτῶν πλαισιουμένου νέου· οὐχ ἦττον καὶ ἐξ ἰδιαίτερας συγκρίσεως βεβαιοῦται ἡ ὁμοιότης κατὰ τε τὸ σχῆμα καὶ τὰς λεπτομερείας τοῦ προσώπου. Ἐκτὸς δὲ τῶν γνωρισμάτων τῆς κεφαλῆς, καὶ ἡ μετ' ἰδιαίτερας εὐλυγισίας διάπλασις τοῦ σώματος, οἷαν ἀνευρίσκομεν εἰς τὰ χαλκᾶ ὁμοιώματα ἐκ Περαιχώρας (Perachora, πίν. 43,1 - 2) καὶ

1 DELOS, XVIII, σ. 274, πίν. 84, 715 (ἡ ἀπεικόνισις ἐνταῦθα οὐχὶ πολὺ εὐδιάκριτος).

2 Τὴν κορινθιακὴν καταγωγὴν τοῦ παρόντος ἀγαλματίου δέχεται καὶ ὁ GJØDESEN, ἔ. ἀ. σ. 157. Ὁ Καθηγητὴς κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΑΔ, 12, 1929, σ. 210 τὸ χαρακτηριστικὸν περιέργως ὡς ἰωνικῆς τέχνης, ἐνῶ εἶναι τόσον σαφὴς ἡ ὁμοιότης του μετὰ τὸν κοῦρον τῆς Τενέας. Ἰδιαίτερον δημοσίενσιν τούτου ἐτοιμάζει, ὡς μοι ἐδή-

λωσεν, ὁ συνάδελφος κ. Κοντολέον.

3 Πρβ. π.χ. τὸ χαλκοῦν ἀγαλμάτιον ἐκ Μοδενῶν (Einzelaufnahmen, 1956 - 7, δεξιὰ: LANGLOTZ, ἔ. ἀ. σ. 37 (58). GJØDESEN, ἔ. ἀ. σ. 175: Appendix I) καὶ τὸ ἐκ Βόλου ὅμοιον εἰς Λοῦβρον: DE RIDDER, Bronzes du Louvre, II, πίν. 100, 2784, τὸ ὅποιον παρὰ τὴν κακὴν ἀπεικόνισιν νομίζω ὅτι εἶναι ἐπίσης κορινθιακόν.

4 AE 1936, σ. 165, ἀρ. 1 καὶ εἰκ. 19 (Α. ΠΟΛΙΤΗΣ).

ἐκ Trebenischte (AJA. 1933, 7 εἰκ. 11: ἡ μεσαία ἐκ τῶν ἀπεικονιζομένων τριῶν), μαρτυρεῖ περὶ τῆς κορινθιακῆς τεχνοτροπίας τῶν σφιγγῶν τοῦ ἀγγείου μας.

Πρὸς τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἀνθέμιου ὑπὸ τὴν κάθετον λαβὴν δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν τὸ ἐν τῇ αὐτῇ θέσει ἀνθέμιον εἰς τὴν ὁμόσχημον λαβὴν τοῦ ἀγγείου τοῦ Trebenischte: FLOW, Die Nekropole von Trebenischte, πίν. X. Ὅτι τὸ φυτικὸν κόσμημα εἰς τὸ τελευταῖον ἀγγεῖον ὁδηγεῖ πρὸς τὸ κορινθιακὸν ἐργαστήριον ἔδειξεν ἤδη ὁ PAYNE¹. Καὶ προσθέτομεν ἀκόμη τὸ γραπτὸν ἀνθέμιον ὑπὸ τὴν λαβὴν τῆς οἰνοχόης ἐν St. Louis (NC. πίν. 42,2-3· AJA, 1940, 187 κέ., εἰκ. 5-7). Ἰδιαιτέρως δὲ ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος τῆς ὑδρίας μας ἐκ διπλοῦ ἀνθέμιου ἀξιοσημείωτον ὁμοιότητα, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν φύλλων, παρουσιάζει τὸ κόσμημα εἰς τὴν λαβὴν χαλκοῦ ἀγγείου ἐκ Δωδώνης: CARAPANOS, Dodone, πίν. 46,1, μετὰ τὸν τῶν εὐρημάτων τῆς ὁποίας ἔχει ἤδη ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς προέρχεται ἐκ τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου.

Περὶ τῆς κορινθιακῆς καταγωγῆς τοῦ ἀγγείου ὁμιλεῖ ἀκόμη καὶ ἡ διακόσμησις του εἰς τὸν ὦμον. Ἐὰν τὸ κόσμημα τῶν διὰ διπλοῦ πλαισίου γλωσσῶν δὲν ἀποτελῇ ἀποκλειστικὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν χαλκῶν ἀγγείων τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἐκεῖθεν ἔλκει τοῦτο τὴν καταγωγὴν του, ἀποτελοῦν κοινὸν τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων γνῶρισμα οὐ μόνον τῶν χαλκῶν ἀλλὰ καὶ τῶν γραπτῶν πηλίνων τῆς τελευταίας πρωτοκορινθιακῆς καὶ μεταβατικῆς περιόδου².

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου δὲν θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἀποτελέσῃ ἔρεισμα διὰ τὴν ἀσφαλῆ κατάταξιν αὐτοῦ εἰς ὠρισμένον ἐργαστήριον ἢ βάσις ἐν τούτοις μὲ τὸν βαρὺν αὐτοῦ σχηματισμὸν καὶ τὴν γλωσσοειδῆ διακόσμησιν εὐρίσκει τὰ παράλληλά της εἰς προϊόντα τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου: ἀναφέρομεν ἐκ τῶν χαλκῶν ἀγγείων τὴν οἰνοχόην τοῦ Trebenischte: FLOW, ἔ.ἀ. ἀριθ. 74, εἰκ. 69, καὶ ἐκ τῶν πηλίνων τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν οἰνοχόην ἐν St. Louis, τὸν ἀμορφέα τοῦ Λούβρου E 640 (NC. πίν. 40,1) καὶ τὴν ὑδρίαν τοῦ αὐτοῦ Μουσείου E 642 (NC. πίν. 43,1).

Εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀγγείου σπουδαίως βοηθοῦσι τὰ ἀνθέμια τῶν λαβῶν. Ἀνθέμια ἑξ ἑνδεκα φύλλων ἐμφανίζονται εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν πηλίνων ἀγγείων συγχρόνως πρὸς τὸν ἐρυθρόμορφον ρυθμὸν, κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ ἐποχὴν παρουσιάζονται ἑνδεκάφυλλα ἀνθέμια καὶ εἰς τὰς στήλας³. Ὁ νεωτερισμὸς οὗτος ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν φύλλων ἑξ ἑνδεκα ἀντὶ τῶν ἐννέα προηγουμένως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν του εἰς τὴν μεταλλοτεχνίαν πολὺ ἐνωρίτερον, καὶ θὰ πρέπη ἴσως τὴν πρώτην ἐπινόησίν του εἰς τὰς διακοσμητικὰς τέχνας νὰ τοποθετήσωμεν ἐντὸς τὸ πολὺ τῆς δεκαετίας, ἢ ὁποία προηγήθη τῆς μεταβολῆς τῆς τεχνικῆς εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν. Τὸ 540 ἐπομένως πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὴν ὑψηλοτέραν χρονολογίαν, εἰς ἣν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναβιβασθῇ ἡ κατασκευὴ τῆς ὑδρίας μας, ἥτις ἑξ ἄλλου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατέρχεται πέραν τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας ταύτης, ὡς μαρτυροῦν ἄλλα αὐτῆς στοιχεῖα.

Εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τοῦ Ὁ. Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ⁴ παρέχει τὸ διάγραμμα τῆς

1 NC. σ. 216,4.

2 Πρβ. PAYNE, NC., σ. 210,2 καὶ σ. 215/7.

3 AE. 1936, σ. 151.

4 AE. ἔ. ἀ. σ. 150-1.

ἐξελίξεως τοῦ σχήματος τῆς ὑδρίας καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος ἀπαριθμῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα ἐκάστης δεκαετίας. Τὸ σχῆμα τῆς ὑδρίας μας, ἡ θέσις τῆς μεγαλυτέρας διαμέτρου καὶ ἡ ἀναλογία αὐτῆς πρὸς τὸν κάθετον ἄξονα τοῦ ἀγγείου, αἱ ἀναλογίαι τοῦ λαιμοῦ καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ στομίου ὁδηγοῦν πρὸς τὰ παραδείγματα τῆς καθορισθείσης ἀνωτέρω δεκαετίας, ἀρκεῖ δὲ πρὸς πιστοποίησιν νὰ παραπέμψωμεν εἰς τὰς ὑδρίας τοῦ Λούβρου CV, III He, πίν. 59, 1-2 καὶ πίν. 64,6. Εἰς ὅμοιον συμπέρασμα καταλήγομεν καὶ ἐκ τῆς παραβολῆς τοῦ ἀγγείου μας πρὸς τὰ χαλκᾶ παράλληλά του. Τοιουτοτρόπως, ἐνῶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τῆς χαλκῆς ὑδρίας τοῦ Βερολίνου 30880¹, τῶν μέσων τοῦ 6 αἰ., ὡς ἐκ τῆς ὅλης ραδιό- τητος καὶ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ σώματός της, πλησιάζει πρὸς τὴν ὑδρίαν τοῦ Petit Palais ἐν Παρισίοις², ἣτις χρονολογεῖται εἰς τὴν δεκαετίαν 540 - 530, ἀλλ' ἐξ ἄλλου ἀπέχει ἀπὸ τῆς χρονολογίας τοῦ 520, εἰς ἣν τοποθετεῖται ἡ ἑτέρα ὑδρία τοῦ Βερολίνου 7467 ἐκ Randazzo τῆς Σικελίας³: τὸ σχῆμα τῆς τελευταίας εἶναι ὀξύτερον, ὁ ὥμος παρου- σιάζει μεγαλυτέραν τάσιν πρὸς ὀριζοντίαν διαμόρφωσιν καὶ ὁ μέγιστος ὀριζόντιος ἄξων εἶναι ὑψηλότερον τοποθετημένος ἢ ὅσον εἰς τὴν ἰδικὴν μας ὑδρίαν.

Εἰς τὴν δεκαετίαν τέλος 540 - 530 ὁδηγεῖ καὶ ἡ τεχνοτροπία τοῦ ἀγαλματίου. Ἐσημειώθη ἤδη ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν κοῦρον τῆς Τενέας, πρὸς ὃν ὡσαύτως συνάπτονται στενῶς τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Μυκόνου καὶ τῆς οἰνοχόης τοῦ Petit Palais ἐν Παρισίοις. Μεταξὺ τοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος καὶ τῶν χαλκῶν παραδειγμά- των θὰ ἐμεσολάβησε χρονικόν τι διάστημα, ἐὰν δὲ λάβωμεν τὸ 550 ὡς τὴν χαμηλοτέ- ραν χρονολογίαν τῆς κατασκευῆς τοῦ μαρμαρίνου κούρου⁴, πρέπει τότε τὰ χαλκᾶ ἀγαλ- μάτια νὰ κατεσκευάσθησαν ἐντὸς τῶν δύο τὸ πολὺ δεκαετιῶν, αἵτινες ἠκολούθησαν τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος. Ἀλλὰ τῆς Μυκόνου καὶ τῆς οἰνοχόης τοῦ Petit Palais τὰ παραδείγμα- τα προηγούνται τοῦ ἰδικοῦ μας: εἰς ἐκεῖνα τὸ σῶμα παρουσιάζεται περισσότερον συνε- σφιγμένον καὶ μυῶδες καὶ σκληρότερα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Ἐὰν ἐκεῖνα ἀκολουθοῦν τὴν πρώτην μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος δεκαετίαν, ἐντὸς τῆς δευτέρας πρέ- πει ὅπως ὁποῦν νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἰδικόν μας, διότι ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ ἡ διαμόρ- φωσις τῆς κόμης ὑπερθεῖν τοῦ μετώπου μᾶς ἐμποδίζει νὰ κατέλθωμεν καὶ πέραν τῆς δεκαετίας ταύτης⁵. Τοποθετοῦντες λοιπὸν τὴν ὑδρίαν μας ἐντὸς τῆς δεκαετίας 540-530 νομίζω ὅτι εὐρισκόμεθα ἐγγύτερον πρὸς τὴν πραγματικότητα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΒΕΡΔΕΛΗΣ

1 AE. ἔ. ἀ. σ. 152, ἀρ. 4, εἰκ. 7-8.

2 Αὐτόθι, σ. 150, ἀρ. 2 καὶ σ. 151, πίν. 3α.

3 Αὐτόθι, σ. 166, ἀρ. 2 καὶ σ. 167.

4 Πρβ. τὴν ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 18 ὑποσημείωσιν.

5 Ἡ γλωσσοειδὴς διαμόρφωσις τῆς κόμης ἀνωθεν

τοῦ μετώπου ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν προσφιλὴς εἰς τὸ β' τρίτον τοῦ 6. αἰ.: βλ. J. FINK, Die Haartrachten der Griechen, Diss. München 1938, 73 κέ. (= F. BROMMER, AA. 1952, σ. 52,5).

TEN INSCRIBED VASES

1.

The name of the vase-painter Pheidippos is known from an early red-figured cup in the British Museum which bears the signatures both of the potter Hischylos and of the painter Pheidippos (ΦΕΙΔΙΠΠΟΣ ΕΛΡΑΦΕ)¹. Nine other cups have been ascribed to Pheidippos on stylistic grounds, but they are unsigned². The courtesy of Mr Pierre Devambez enables me to publish a cup-fragment in the Louvre that carries a second signature of Pheidippos (Fig. 1). Four small fragments join, and give, within a thin line-border, left shoulder and arm, with half the head, of a man running to right and looking round, probably a reveller. The beginning of a beard (rather than of a whisker only) is seen, distinct from the hair in front of the ear, just before the fragment ends. The hair is scanty on the forehead, and the forehead, with what remains of the nose, has a somewhat rocky appearance: the man is no longer young. The semblance of a jutting elbow is due to a chip. Relief contour. The outline of the hair reserved. Red for the wreath and the inscription [ΦΕ]ΙΔΙΠΠΟΣ. There was probably a verb. A fragment with a foot (Fig. 2) may belong, but does not certainly do so.

The cups by Pheidippos hitherto known were full-size eye-cups, of type A. This is a much smaller cup, type B or C, of light, fine make, decorated inside only. The style of drawing is much as in the eye-cups, though not exactly the same, and the lettering is more wispy. There are two technical differences: in the Louvre cup the outline of the hair is reserved not incised, and the inner lines of the ear are in brown not in relief. The verb is missing and *may* have been ἐποίησεν not ἔγραψε, but it was more probably ἔγραψε, and the hand is surely the same as in the London cup and the others that go with it. Our weather-beaten man, with his flat nose and receding forehead, reminds one of the queer Athenian on a cup by Pheidippos in Munich³. The date is about 525.

¹ E 6: I, MURRAY, Designs no. 3, whence HOPPIN, Rf. II, 351; A-B, C. SMITH, BM. Cat. III, whence HOPPIN, Rf. II, 351; AM. 55 pl. 9, 1, pl. 10, and Beil. 58; A. BLOESCH, FAS. pl. 9, 2; the palmettes, JACOBSTHAL, Orn. pl. 72, a. ARV.

55 no. 10. See also BSA. 46, 9 no. 4:

² LANGLOTZ, Zeitbestimmung 34; Att. V. 23 and 467; KRAIKER in AM. 55, 167-80; ARV. 54-6 and 950.

³ 2584: AM. 55 Beil. 54, 4. ARV. 54 no. 4.

2.

A cup in the Louvre, recently put together from many fragments and preserved in great part, furnishes a new kalos-name, Kallimachos. Inside, a large symposion-scene: a man reclining, and a boy cup-bearer waiting on him. Outside, on one half, Herakles and the Lion, on the other, Herakles and the Bull. Fine work by Douris in his middle period. Inside, +ΑΙΡΕΣ[Τ]Ρ[Α]ΤΟΣΚΑ[ΛΟΣ], and, in black on the reserved exergue, ΚΑΛΙΜΑ+[ΟΣ] with ΚΑΛΟ[Σ] below it.

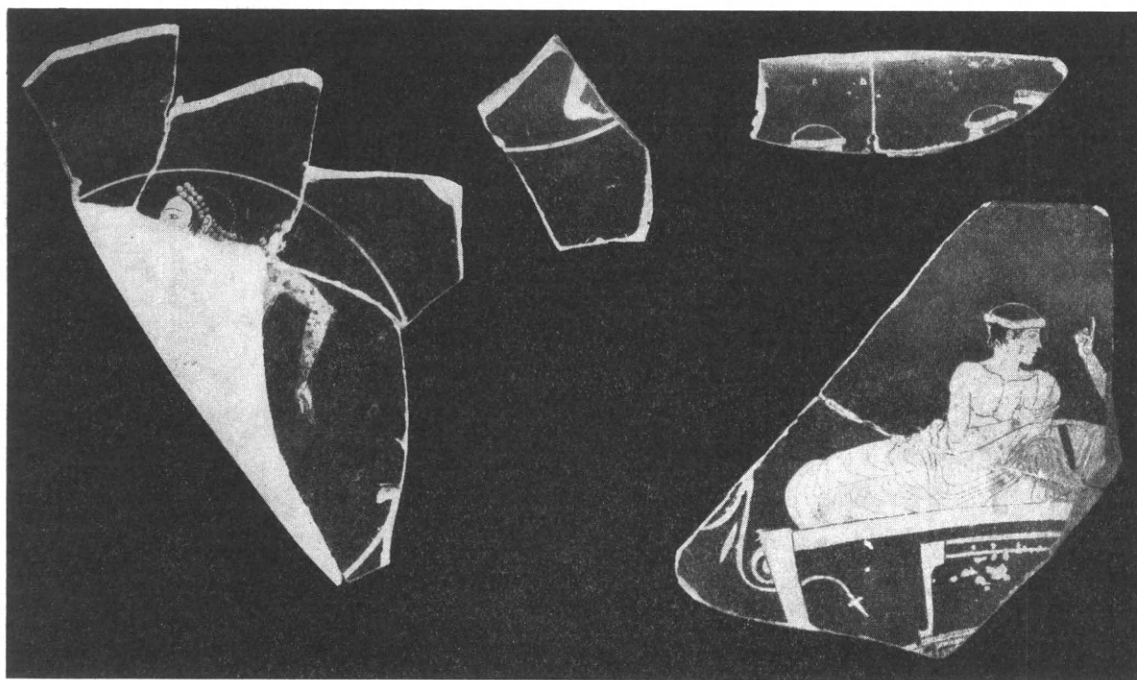

Fig. 1-4.

3.

Χαῖρε καὶ πίει εὔ. The inscription occurs on scores of Attic black-figured cups. Several explanations of the form πίει have been offered, but none of them, I think, convincing. Should the form not be accepted, however to be explained, and read in the well-known Orphic poem (Gilbert Murray in JANE HARRISON, *Themis* p. 662; KERN, *Orphicorum fragmenta* pp. 105-6)?

‘δίψα δ’ αὖτος ἐγὼ καὶ ἀπόλλυμαι’.—‘ἀλλὰ πίει μόν’. Two of the tablets give ΠΙΕΜΟΙ, the third ΠΙΕΜΜΟΥ. πίει-μου Murray, πὶ ἔμ μου (=πὶ ἔγ μου) W. Schulze, πίειμ μοι (=πιεῖν μοι δότε) Comparetti.

The tablets are dated in the 2nd century B.C. One might suppose that the form πίει died out some time after the sixth century, and came to be

replaced by the regular imperative, regardless of the metre, in extracts made for popular use.

Are there other passages where πίει may have been ousted by a more familiar form or part of the verb? In line 1187 of ARISTOPHANES' *Knights* the botulary says to Demos:

"Ἐχε καὶ πιεῖν κεκραμένον τρία καὶ δύο. καὶ πιεῖν, and κάκπιεῖν, the manuscripts. Perhaps one might read: "Ἐχε καὶ πίει κεκραμένον τρία καὶ δύο.

4.

The small fragment in the Louvre reproduced in Fig. 3 is all that is preserved of a cup by the Euaion Painter. This also I publish by kind permission of Mr. Pierre Devambez. It shows the upper halves of two heads, both chapleted, one facing to right, the other to left. The subject was a symposion, and we have parts of two revellers sharing a couch. The remains can be interpreted by comparison with another fragment in the Louvre (Fig. 4), which is also by the Euaion Painter, though not from the same cup, and with complete symposia by him, for instance on Louvre G466 and G467¹. Our cup was mended in antiquity: there is a slot for a rivet on the right of the fragment, and a hole for another where the two sherds join. An inscription in white, not wholly legible in the photograph, reads . . . ΚΕΔΑΙΜΟΝ . . ., which must be part of La]kedaimon[ios. As it is well spread out the word can hardly be meant to designate an individual reveller: it was probably followed by καλός, and if the artist has one of the party in mind he has not made it clear which. The date of the cup is somewhere about 450: it *might* be as early as 460: in any case it is not a late Euaion Painter, his late style being somewhat looser. The name is an uncommon one. The son of Kimon was called Lakedaimonios, and the only other person of the name known to Pape or Kirchner belongs to the time of Demosthenes. Lakedaimonios son of Kimon was strategos, as Thucydides informs us, in the year 433/432; and, earlier, the inscription on the base of a statue-group by Lykios mentions him as hipparchos (IG. I² 400: SWOBODA in R.E.). The Lakedaimonios of our cup is surely the son of Kimon.

5.

The picture inside a cup by the Euergides Painter in Berlin is of a young reveller holding a skyphos on the flat of his hand (2265: I, JHS. 33 p. 351: ARV. p. 59 no. 4): the inscription names him ΦΙΛΟΚΟΜΟΣ, Φιλόκομος. The word,

¹ Louvre G466 and G467 (ARV. p. 527 nos. 34 and 33: both restored, and the reproductions in POTTIER, pl. 150, touched up). Other symposion

cups by the Euaion Painter, ARV. pp. 527-8 nos. 32 and 35-49.

followed by another, recurs on a cup by the same painter in the Louvre. This cup includes the fragments nos. 57 and 58 in my list (ARV. p. 63) and many new fragments which I had ascribed to the artist: but it was not until Mr. Jacques Bousquet saw that they all came from a single cup, to which he added other sherds, that the inscription became clear. The interest of the inscription was perceived by him, and by Mr. Devambez, to whom I am much indebted for permission to describe it.

Inside the cup, a woman, KALVKE – Nereid or maenad –, running. Outside, on one half, the Sphinx seizing her victim, a young Theban, whose companions, flee; on the other half, a komos, with the sentence ΦΙΛΟΚΟΜΟ[Σ]ΦΙΛΕΤΑΙ, Φιλόκομος φιλεῖται. The spelling of the verb is correct, since the diphthong is an impure one. I do not remember just this form of inscription elsewhere.

The name seems to have been a favourite with the Euergides Painter. The letters ... ΟΜ ... on a third work of his, the cup-fragment with Peleus and Thetis, no. 12 in my list (ARV. p. 60) should probably be completed [Φιλόκομο[ς]]. There are now five fragments, making one. Chiron is seen standing to left of the pair. A floating sherd, with part of a fleeing woman, probably belongs: she would be the right-hand figure in the picture: if so, the ζ on this sherd would be the final letter of the proper name. Lastly, a small fragment of a fourth cup, in Athens no. 68 in my list (Hesp. 4, 281, 139: ARV. p. 63), is inscribed ... ΜΟ ..., although the letters are not mentioned in the publication. This also may be part of [Φιλόκομο[ς]].

KIRCHNER gives three instances of the name at Athens (Prosop. s.v.). Our Philokomos is earlier than these, and is even our earliest witness to the word. In extant literature it first occurs in the epigram on Anacreon which is attributed to Simonides but is plainly much later (DIEHL 125), whereas our cups belong to the last decade or two of the sixth century.

6.

In AJA. 1927 pp. 352-3 I published the graffito on a cup-skyphos, from Naucratis, in Oxford, Γοργίας φιλεῖ Τάμυνιν καὶ Τάμυνις Γοργίαν φιλεῖ. I might have quoted LUCIAN, Dial. mer. 4. 3: εὔρε... ἐπιγεγραμμένον ἐσιόντων ἐπὶ τὰ δέξια πρὸς τῷ Διπύλῳ 'Μέλιττα φιλεῖ Ἑρμότιμον', καὶ μικρὸν αὐθις ὑποκάτω 'ὁ ναύκληρος Ἑρμότιμος φιλεῖ Μέλιτταν'. Here also the perfect balance of the members is spoilt by the addition of a word: Hermotimos thinks it necessary to state his profession.

7.

The *Lysistrata* of Aristophanes opens with a conversation between the heroine and a friend whom she names twice. In both places the manuscripts read

Καλονίκη. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF (*Aristophanes Lysistrata* p. 193) changed this to Κλεονίκη: "it would have to be Καλλινίκη. Καλο- would be possible in Boeotian, but that is no excuse, and Κλεονίκη is an obvious correction". I note, however, that ΚΑΛΟΝΙ... is written above the head of a woman on a cup-fragment, by the Attic painter Makron, about 480 B.C., from the Acropolis of Athens (324: LANGLOTZ, pl. 21: ARV. p. 309 no. 132). The end of the word is missing, but the name was probably Καλονί[κη]. Personal names often preserve extinct words; and in this case the name may have preserved an alternative form of compound which was not un-Greek and may have once existed in Attica as well as elsewhere.

8.

Many years ago I saw in the Athens market a fragment of an Attic black-figured plaque with a picture of valediction: mourners, men, extending their arms in farewell to the dead. Their names were given: ΚΕΔΕΙΔΕ[ς] (retr.), ANTI-LEON, ΤΑ... . Above, on a projecting ledge, the same sort of leaf-pattern as in GRAEF, Vasen von der Akropolis pl. 48, 133. The date is somewhere about 500 B. C.

The first of the three names is familiar. A dithyrambic poet Kedeides is known from an inscription of about 415 B.C.¹; and this is believed to be the man mentioned in line 985 of ARISTOPHANES' *Clouds*. According to the scholia, indeed, Aristophanes is speaking of a very early poet, but Kirchhoff's view that he is deriding an old-fashioned contemporary is generally accepted, and with justice.

αρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα
καὶ Κηκείδου καὶ Βουφονίων.

The manuscripts read Κηκείδου. Some editors, among them Starkie and Coulon, alter the word to Κηδείδου, to suit the inscription of 415 B.C. and the notice of a Κηδείδης (mss. Κηδίδης) διθυράμβων ποιητής in the *Lexicon* of Photius: but Κηκείδου may surely stand as a comic perversion of the name: either coined by Aristophanes or much more probably adopted by him from current usage. According to the scholia the poet mentioned by Aristophanes also mentioned by Cratinus in his *Panoptai*: doubtless under the same nickname, Kekeides instead of Kedeides.

I need not add that our plaque is no evidence for the existence of an earlier poet named Kedeides.

9.

Munich 1517 (J. 1193) is an ordinary late black-figure neck-amphora of

¹ AM. 8 pp. 33-5; IG. I² 770; DITTENBERGER, firmed the date.
Sylloge³ 1082. Prof. Wade-Gery has kindly con-

standard type, Attic work of about 480 B.C., a good deal repainted. The reverse shows Dionysos between two satyrs. On the obverse, a charioteer stands in a four-horse chariot to right; on the far side of the chariot Athena stands to right, looking round, her spear in her right hand, her left hand raised. There is also a dog, behind the forelegs of the horses¹. The chariot picture is inscribed. Jahn, in his catalogue, read the inscription as...ΣΜ..ΟΝ and was inclined to complete it as καλὸς Μέμνων. I read .]ΛΚΜ.ΟΝ, which I interpret as 'Α]λκμ[έ]ων. (The letters are well spaced out and there is hardly place for a καλός). This might be the hero Alkmeon, but, especially considering the presence of Athena, it is much more likely to be the son of Megakles, the Alkmeon who according to Herodotus founded the family fortune of the Alcmeonids. Whatever may be thought of the tale told on this subject by Herodotus, it is certain that Alkmeon son of Megakles won the chariot-race at Olympia, τεθριπποτροφήσας Ὀλυμπιάδα ἀναιρέεται, in the 47th Olympiad, 592 B.C., and was the first Athenian to do so.

10.

The fragment shown in Fig. 5 is the bottom of an Attic skyphos, found at Al Mina and now in the Ashmolean Museum. Not enough of the wall remains for one to be sure whether it was red-figured or all-black. The date is the fourth century B.C., or the end of the fifth. The graffito reads ΜΑΝ..ΟΣΚΟΛΙΕΚΑΛΗ. When the writer reached the iota he noticed that his space was running out, so he wrote the last five letters small and in two lines. Besides this there is an artless drawing, also graffito, of a woman in a long robe: some of the lines are thicker than others and may have existed (as pi and another letter?) before the human figure came into being: but one cannot be certain, and in any case if there were letters they cannot have been connected with the chief graffito. We restore it tentatively as Μάν[δρι]ος κόλιξ καλή. κολιξ for κύλιξ: o for υ (closed o for ü) is rare, but there are examples from Delphi, Boeotia, and elsewhere (SCHWYZER, Gr. Grammatik, i. p. 182, 2). There is also the possibility that the writer had another word in his head, for example κότυλος, and changed his mind without caring to delete his fine round o.

The pot is Attic, but that tells us nothing about the origin of the writer. There is room for two letters in the gap between nu and omikron, or two letters plus a thin one, in fact iota, and we restore Μάν[δρι]ος, genitive of Mandris, a name which occurs both in the first mime of Herodas and in an inscription, of the third century B.C., from Calymna, the island off the coast of Caria, north of Cos (Μανδρογένης Μάνδριος, COLLITZ, SGDI. 3590, 38, BECHTEL, Die historischen

¹ Dogs are pretty nearly everywhere in later black-figure, at komoi, at symposia, at departures whether with chariot or without, and no special significance can be attached to the presence of a dog here.

Personennamen p. 204). The name is of Eastern Greek type, short for a Mandro - name.

One hardly expects to find the word $\kappa\acute{\upsilon}\lambda\iota\varsigma$ applied to the shape which in modern terminology is known as a skyphos. It is another example of the wide field covered by shape-names in antiquity.

J. D. BEAZLEY

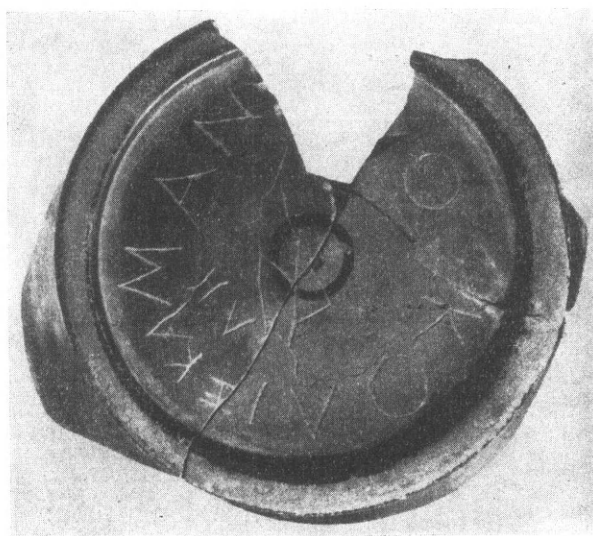

Fig. 5.

ΤΜΗΜΑ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Εἰς ἀπόστασιν 15 χιλιομ. ΝΑ τῆς πόλεως Κοζάνης, παρὰ τὸ χωρίον Καισαριὰ τῆς Δυτ. Μακεδονίας, σώζονται λείψανα πρωτοβυζαντινοῦ τείχους ἐπὶ λόφου ὁ ὁποῖος δεσπόζει τοῦ ποταμοῦ Ἀλιάκμονος. Κάτωθεν τῆς ΝΔ παρυφῆς τοῦ λόφου τούτου εὐρέθη ὑπὸ χωρικῶν τυχαίως, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1946, τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα γωνιακὸν ἀπότμημα μαρμαρίνου σαρκοφάγου, τὸ ὁποῖον περισυνέλεξα καὶ μετέφερα εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Κοζάνης. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἶχε χρησιμοποιεσθῇ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἰς τὸ τεῖχος. Σημειωτέον ὅτι εὐρέθησαν ἀρχαῖα ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ καὶ ἄλλοτε, καὶ δὴ ψηφιδωτὸν δάπεδον μετὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων καὶ ἐλίκων κατὰ χώραν, εἰς βάθος 4 μ. περίπου ὑπὸ τὴν βάσιν τοῦ τείχους, ἐπομένως παλαιότερον τούτου¹.

Τὸ νέον εὑρημα, παρὰ τὴν κακὴν διατήρησιν καὶ τὴν φθορὰν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀναγλύφου, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως καὶ εἶναι σημαντικὸν διότι ἀνάγεται εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν οἱ σαρκοφάγοι μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις γίνονται σπανιότεροι ἐν Ἑλλάδι.

Τὸ μάρμαρον εἶναι λευκόν, χονδρόκοκκον. Σώζεται ἡ γωνία τοῦ σαρκοφάγου μετὰ μέρους δύο συνεχομένων πλευρῶν: τῆς μιᾶς (Α) σωζ. πλ. 0,23 μ., τῆς ἐτέρας (Β) σωζ. πλ. 0,96 μ. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν εἰς ποίας πλευρὰς τοῦ σαρκοφάγου ἀνήκει τὸ σωθὲν ἀπότμημα. Ὑψ. 1,16 μ., πλάχ. τειχώματος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους 0,18 μ. Τὸ σωζόμενον ὕψος δὲν εἶναι τὸ ἀρχικόν. Τὸ κάτω μέρος τῆς βάσεως ἔχει ἀποκοπῇ ὀριζοντίως καὶ ὁμαλῶς πρὸς δευτέραν χρησιμοποίησιν τοῦ μαρμάρου. Ἐκ τῆς βάσεως, λοιπόν, δὲν σώζεται ἢ μόνον ζώνη ἀδιακόσμητος ὕψ. 0,07 μ. Ἄνω, κορωνίς σχηματιζομένη ἐξ ἄβακος (ὕψ. 0,06), διπλοῦ ἀργοῦ κυματίου καὶ ἐλαφρῶς ἀναγλύφου τύρου. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα τῆς κορωνίδος ἀνταποκρίνονται πρὸς ἀντίστοιχα διακεκοσμημένα πλαστικῶς ἐπὶ τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων τῶν Β' καὶ Γ', μ. Χ. αἰώνων. Ἀπαντῶσιν ὅμως καὶ ἀδιακόσμητα εἰς προώιμους σαρκοφάγους μὲ παράστασιν Ἑρώτων ἐν διονυσιακῇ μέτῃ διατελούντων ἢ καὶ ἄλλα θέματα. Ὅπου σώζονται τὰ καλύμματα εἰς τοὺς σαρκοφάγους αὐτοὺς, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀετοειδῆ, ἀμφικλινῆ. Ἡ μορφὴ δηλ. τῶν σαρκοφάγων αὐτῶν προέρχεται ἐκ τῆς θήκης-ναῖσκου μᾶλλον ἢ τῆς κλίνης (πρβ. σαρκοφάγον Μάγνου Ἑθν. Μουσ. 1185, PAPASPYRIDIS, Guide σ. 172,

¹ Πρβ. Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΝ ἐν ΑΕ 1933, σ. 40, ὁ ὁποῖος ἐταύτισε τὸ τεῖχος πρὸς τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ («Περὶ κτισμάτων») τεῖχος τῆς Θεσ-

σαλικῆς Καισαρείας (Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Wo lag die Kaisareia des Prokopios, Actes du IV Congrès international des études byzantines, 1935, σ. 407 κ.ε.).

σαρκοφάγον 'Ε. Μ. 1187, TOYNBEE, The Hadrianic School, πίν. LII, σαρκοφάγον Aquileia, GIOV. BRUSIN, Guida, σ. 121, εικ. 73, σαρκοφάγον ἄθλων Ἡρακλέους ἐκ Θεσπιῶν, 'Ε. Μ. 1182, ROBERT, SR III, 1 ἀρ. 99 πίν. 27). Ἐπὶ τοῦ γωνιακοῦ ἀποτμήματος τῆς Καισαριᾶς οὐδεμία ἐνδειξις ὑπάρχει κλινομόρφου σαρκοφάγου, καὶ εἶναι λογικὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ κάλυμμα ἦτο ἀετοειδές, ὡς παρατηρεῖται εἰς πα-
ραδείγματα ἀπομεμακρυσμένων ἐργαστηρίων, ἅτινα ἐμιμοῦντο μᾶλλον τὴν ἀττικὴν

Εἰκ. 1. Τμήμα σαρκοφάγου τῆς ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης.

ἀετοειδῇ μορφήν εἰς τὸ κάλυμμα (RODENWALDT, Ein attischer Nachklang in den Alpen, AE 1937 I, σ. 134-139, εικ. 1-5). Σημειωτέον ὡσαύτως ὅτι αἱ ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν στοιχείων τῆς κορωνίδος εἶναι πολὺ διάφοροι τῶν πρῶ-
ιμων ἀττικῶν σαρκοφάγων εἰς οὓς πα-
ρεπέμψαμεν.

Κορωνίδα ἄνευ πλαστικῆς διακο-
σμήσεως ἢ ἀτελῶς ἐπεξεργασμένην ἔ-
χουν γενικῶς οἱ ἀττικοὶ σαρκοφάγοι εἰς
τὴν ὀπισθίαν ὄψιν καὶ μίαν τῶν πλα-
γίων πλευρῶν. Πολλοὶ μακεδονικοὶ σαρ-
κοφάγοι, φυλασσόμενοι εἰς τὸ Μουσεῖον
τῆς Θεσσαλονίκης, μετὰ ἢ ἄνευ ἀναγλύ-
φων παραστάσεων, ἔχουν ἀμφικλινές κά-
λυμμα καὶ τοιαύτην ἀπλήν κορωνίδα.

Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους
καὶ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀκμὴν, προε-
ξέχει ταινία ὕψ. 0,04 μ., ἐφ' ἧς ἐφήρ-
μοζε τὸ κάλυμμα, κοινὸν γνώρισμα τῶν
ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ ἀττικῶν σαρ-
κοφάγων ¹.

Ὅψις Α (εἰκ. 1). Σφύζει ἀκεραίαν
μορφήν πολεμιστοῦ, μὲ τὸ σῶμα κατ'

ἐνώπιον, τὸ δεξιὸν σκέλος προβεβλημένον, τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην ἀριστερά. Κρατεῖ
τὴν λαβὴν ξίφους ἐξηρημένου διὰ τελαμῶνος, ἔτοιμος νὰ ἀνασύρῃ αὐτὸ ἀπὸ τὸν
κολεόν, τὸ κάτω ἄκρον τοῦ ὁποίου κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός. Παρίσταται
δηλ. ὁ πολεμιστὴς ἐν δράσει, μαχόμενος. Φορεῖ βραχὴν χιτῶνα χειριδωτὸν καὶ γλα-
μύδα πορπουμένην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ σχηματίζουσιν πρὸ τοῦ στήθους ἡμικυ-
κλικὸν κόλπον· τὸ πτύγμα αὐτῆς περιβάλλει τὸν ἀριστερὸν βραχίονα καὶ καταπίπτει
ὀπισθεν τοῦ ἀντιστοίχου μηροῦ. Φέρει ἀναξυρίδας καὶ φρυγικὸν πῖλον. Μακροὶ πλό-
καμοι τῆς κόμης καλύπτουν τὸν τράχηλον καὶ βόστρυχοι πλαισιοῦν τὸ μέτωπον
(εἰκ. 2). Τὸ πρόσωπον εἶναι κατεστραμμένον ἀπὸ τῆς ρίζης τῆς ρινός. Ἡ δεξιὰ

¹ G. RODENWALDT, Der Sarkophag Caffarelli, 83 Winckelmannsprogramm, Berlin 1925, σ. 5.

κνήμη, κάτωθι τοῦ γόνατος, ἀποκεκρουμένη. Βαθεῖα γραμμή, ἐγγάρακτος διὰ τρέχοντος τρυπάνου, χωρίζει τὸ ὅλον περίγραμμα ἀπὸ τοῦ βάθους. Ἡ ὀφρὺς δηλοῦται διὰ λεπτῆς καμπύλης ἐγχαράξεως¹. Ἀριστερά, ὅμοιος πολεμιστῆς, ἐν χαμηλῷ ἀναγλύφῳ. Σώζεται μόνον τὸ ὀπίσθιον μέρος τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἐστραμμένης ἀριστερά, μὲ φρυγικὸν πῖλον. Ὑπὲρ αὐτὴν τὸ ἄκρον τῆς δεξιᾶς τοῦ χειρὸς ὑψουμένης καὶ κρατούσης ξίφος. Ὁ πολεμιστῆς οὗτος παρίστατο ἔφιππος· μεταξὺ τῶν ποδῶν

Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια σαρκοφάγου τῆς ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Κοζάνης (πλευρὰ Α).

τοῦ πρώτου, σώζεται τὸ ὀπίσθιον σκέλος τοῦ ἵππου ἐφ' οὗ ἔβαινε. Τὸ περίγραμμα τονίζεται διὰ βαθείας αὐλακος.

Ἀναξυρίδες καὶ φρυγικὸς πῖλος χαρακτηρίζουν τοὺς πολεμιστὰς ὡς ἀσιάτας. Ἐχομεν, λοιπόν, παράστασιν μάχης μεταξὺ πεζῶν καὶ ἱππέων, θέμα γνωστὸν ἐξ ὁμάδος σαρκοφάγων ἀττικῶν, χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς².

Ὁ τεχνίτης τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου, ἀνήκων εἰς ἐπαρχιακὸν τι ἐργαστήριον

1 Τὸ βαθέως ἐγγάρακτον περίγραμμα καὶ ἡ ἰδιορρυθμία εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς ὀφρὺς εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων· πρβ. RODENWALDT, JdI 1930, σ. 160, Σ. MARINATON, Οἱ Νιοβίδαι τῆς Ἰνάτου, ΑΕ 1934/35, σ. 8.

2 Πρὸς τούτους ἐξομοιοῦνται εἰκονογραφικῶς καὶ οἱ

μεταγενέστεροι ἀττικοὶ σαρκοφάγοι ἀμαζονομαχίας, τοὺς ὁποίους περιέλαβεν ὁ R. REDLICH, Die Amazonensarkophage des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. (Berlin 1942) σ. 116 κ.ἐξ., εἰς τὴν VI τάξιν τῆς ταξινομήσεώς του· ἐν σελ. 120, σημ. 244, δίδει κατάλογον δέκα ἀττικῶν σαρκοφάγων μάχης πεζῶν καὶ ἱππέων (α - κ). Ἄλλ' ὡς

τῆς Β. Ἑλλάδος, ἀκολουθεῖ ἐμφανῶς τὴν τεχνικὴν παράδοσιν τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων.

Ἄλλ' εἰς ποίαν πλευρὰν τοῦ σαρκοφάγου ἀνήκει τὸ ἀπότμημα; Εἰς τοὺς ἀττικοὺς σαρκοφάγους μάχης, ἢ παράστασις καταλαμβάνει συνήθως τὴν κυρίαν ὄψιν καὶ τὰς δύο πλαγίας πλευράς. Κατ' ἀναλογίαν τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν ἢ τὴν δεξιὰν συνεχομένην πλευρὰν. Ἀλλὰ τοῦτο δύναται, πιστεύω, νὰ προσδιορισθῇ μὲ ἀκρίβειαν. (Βλ. κατωτέρω).

Ἐχει ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν πολεμιστῶν ὡς ἀσιατῶν, διὰ τῆς ἀμφιέσεως αὐτῶν. Δὲν νομίζω, ἐν τούτοις, ὅτι τὸ θέμα ἀποτελεῖ εἰκονο-

γράφησιν ἱστορικοῦ τινος γεγονότος: τοῦτο εἶναι ἐν γένει εἰς τοὺς σαρκοφάγους τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, μυθικὴ παράστασις συμβολίζουσα τὴν ἀρετὴν τοῦ νεκροῦ¹. Ἡ συνύπαρξις ἀμαζονομαχίας εἰς σαρκοφάγον ἐν Μαδρίτῃ (GARCIA Y BELLIDO, *Esculturas Romanas...*, Madrid 1949, πίν. 185 - 187) ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἐρμηνείαν καθ' ἣν αἱ παραστάσεις μάχης εἰς τοὺς σαρκοφάγους εἶναι μυθικαί, ἄρα καθαρῶς συμβολικαί.

Ὅψις Β (εἰκ. 3). Τελετὴ θυσίας. Ἐφιππος ἐστραμμένος δεξιὰ καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ πεζοῦ ἀνδρὸς κρατοῦντος μακρὰν ράβδον εἰς τὴν ἀριστεράν. Ὁ ἵπ-

Εἰκ. 3. Πλευρὰ Β σαρκοφάγου τῆς ἀρχαιολογ. Συλλογῆς Κοζάνης.

ὁποῖος ὑψοῖ τὸ πρόσθιον ἀριστερὸν σκέλος. Πρὸ αὐτοῦ γυνή, ἐν χαμηλῇ ἀναγλύφῳ, ἐνδεδυμένη χειριδωτὸν μέχρ' αὐτῷ ἀγκῶνος χιτῶνα· τὸ σῶμά της παρίσταται κατ' ἐνώ-

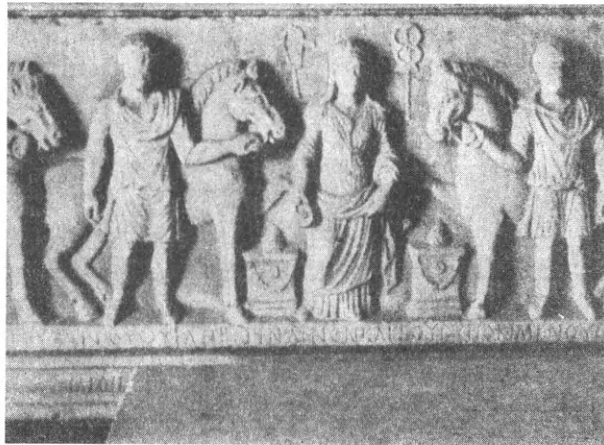
ἔδειξεν ὁ F. EICHLER, *ÖJh* 36, 1946, σ. 88, σημ. 10, ἐκ τοῦ καταλόγου τούτου δέον νὰ ἀφαιρεθῶσι τὰ τεμάχια h (Βιέννης) καὶ k (Κυρήνης), διότι εἰκονίζουσιν ἀμαζονομαχίαν, πρέπει δὲ νὰ προστεθῇ ὁ ἐξ Ἐφέσου σαρκοφάγος τοῦ Αἰμιλίου Ἀριστείδου (*ÖJh* 26, 1930, Β. σ. 19, *ÖJh* 25, 1929, Β. σ. 47, *JdI* 59/60, 1944 - 45, σ. 128, ἀρ. 1). Τὴν δεξιὰν στενὴν πλευρὰν τοῦ σαρκοφάγου τούτου, ἀποκατέστησεν ὁ EICHLER ἐν ἀδημοσιεύτῳ εἰσέτι σχεδιογραφῇ-ματι, τοῦ ὁποίου φωτογραφίαν εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ. Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ παράδειγμα σαρκοφάγου ἐν Μαδρίτῃ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἀνάμειξιν τῶν δύο θεμάτων (A. GARCIA Y BELLIDO, *Esculturas Romanas de España y Portugal*, Madrid

1949, σ. 224 - 228, ἀρ. 253, πίν. 185 - 187). Τοιαύτην ἀνάμειξιν θὰ ἐδείκνυν ἴσως καὶ ἄλλοι σαρκοφάγοι ἂν ἐσώζοντο πληρέστερον. Ἐπὶ ἀνεκδότου τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, μὲ παράστασιν μάχης παρὰ τὰ πλοῖα, εἰκονίζεται καὶ ἐν σύμπλεγμα ἀμαζονομαχίας, ἢ δὲ γυναικεία μορφή εἶναι ἀμαζών. Περὶ τούτου θέλομεν ἀσχοληθῇ διεξοδικῶς ἐν τῷ πλαίσιῳ γενικωτέρας μελέτης περὶ τῶν ἀττικῶν σαρκοφάγων τῶν, Β' καὶ Γ', μ.Χ. αἰώνων.

¹ Ἀπέδειξε τοῦτο ὁ F. CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942, σ. 446. Πρβ. καὶ RODENWALDT ἐν *JHS* 1933, σ. 190.

πιοι, ή κεφαλή κατά δεξιόν κρόταφον. Ἔχει τήν κόμην διατεταγμένην πρὸς τὰ ὀπίσω κύματοειδῶς καὶ ἀναδεδεμένην εἰς κρωβύλον, καταλείπουσαν τὸ οὖς ἀκάλυπτον¹. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ πυξίδα. Μεταξὺ τῶν προσθίων σκελῶν τοῦ ἵππου, παιδίσκη κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένη ποδήρη χιτῶνα καὶ κρατοῦσα πτηνόν (περιστεράν;) πρὸς θυσίαν. Δεξιὰ, ἐλλειπῆς γυναικεία μορφή κατ' ἐνώπιον, τῆς ὁποίας σώζεται μόνον τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ σώματος, ἄνευ τῆς κεφαλῆς. Κρατεῖ φιάλην δι' ἧς σπένδει ἐπὶ ὀρθογωνίου βωμίσκου τοποθετημένου δεξιὰ αὐτῆς. Ἐπὶ τοῦ βωμοῦ δύο κῶνοι πεύκης· τὸ ἐκχεόμενον ἐκ τῆς φιάλης ὑγρὸν δηλοῦται σχηματικῶς διὰ παραλλήλων τεθλασμένων γραμμῶν. Ὑπὸ τὸν ἵππον, μικρὸς κύων ἀναβλέπων πρὸς τὸν ἵππεά· ὁ λαιμός του κοσμεῖται μὲ περιλαίμιον. Ὁ ἵππεὺς ἔχει γένειον, ὁ ἀκόλουθός του εἶναι ἀγένειος. Ἀλλὰ τὰ πρόσωπα εἶναι λίαν ἐφθαρμένα. Εἰς τὸν σωζόμενον ἀριστερὸν ὀφθαλμὸν τοῦ ἵππεως, ἡ ἴρις δηλοῦται πλαστικῶς διὰ μικρᾶς μηννοειδοῦς κοιλότητος εἰς τὸ κέντρον ἐλαφρῶς ἀναγλύφου κύκλου. Τὸ πρόσθιον μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου ἐλλείπει, ἡ κεφαλή τοῦ κυνὸς εἶναι ἀποκεκρυμμένη. Οἱ ἄνδρες φοροῦν βραχὺν χιτῶνα καὶ ἐνδρομίδας. Ὁ ἵππεὺς φέρει καὶ χλαμύδα πορπουμένην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Ὅτι ὑπολείπεται ἐκ τῆς σπενδόσης γυναικός, δεικνύει σαφῶς τὴν ἀμφίεσίν της· ποδήρης χιτῶν καὶ ἱμάτιον, τοῦ ὁποίου τὸ ἄκρον συνεκρατεῖτο ὑπὸ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος. Τύπος τῆς πρωίμου ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (Θέμις Ραμνοῦντος), συχνάκις ἀπαντῶν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους², καὶ συνήθης εἰς παραστάσεις ἱερειῶν, πρβ. ἐπιτύμβιον ἱερείας ἐκ Θεσσαλονίκης: BCH 1913, σ. 102, εἰκ. 1, σαρκοφάγον Μακεδονικὴν (Μουσεῖον Θεσσαλονίκης), Ο. TAFRALI, Thessalonique des origines au XIV siècle, σ. 17, G. KOWALEZYK-A. KÖRTER, Dekorative Skulptur, Berlin 1926, πίν. 78,2 καὶ ἐνταῦθα εἰκ. 4³. Ἡ εἰς τὸ κέντρον τοῦ σαρκοφάγου τούτου εἰκονιζομένη γυνὴ χαρακτηρίζεται ὡς ἱέρεια τῆς Ἰσιδος διὰ τοῦ σείστρου τὸ ὁποῖον παρίσταται ἐπὶ τοῦ βάθους παρ' αὐτήν.

Ἄν πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου ὡς στενῆς πλευρᾶς σαρκοφάγου προσθέσωμεν κατ' ἐλάχιστον ὑπολογισμόν 0,30 μ. εἰς τὸ σωζόμενον πλά-

Εἰκ. 4. Κεντρικὴ παράστασις σαρκοφάγου τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

1 Εἶναι ἡ κόμμωσις τῆς Φαυστίνης τῆς νεωτέρας, τῆς Λουκίλλας καὶ τῆς Κρισπίνης, συζύγων Μ. Αὐρηλίου, Λουκίου Οὐήρου καὶ Κομμόδου, πρβ. Μ. WEGNER, Datierung röm. Haartrachten, A.A 1938, 316 ἐξ., εἰκ. 4. Ἡ κόμμωσις αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ ἀργότερον εἰς παραστάσεις θεραπεινίδων καὶ γενικῶς προσώπων κατωτέρως κοινωνικῆς τάξεως.

2 H. HEKLER, Röm. weibliche Gewandstatuen, Münch. Arch. Studien dem Andeken Furtwänglers gewidmet, 1909, σ. 237, 246, εἰκ. 8, 25.

3 Ἡ ἐπιγραφή τοῦ σαρκοφάγου ἐν Μ. Γ. ΔΗΜΙΤΣΑ, Ἡ Μακεδονία - -, Ἀθήνησι 1896, ἀρ. 427.

τος, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πλευρὰ αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ πελαγία, διότι πλάτος στενῆς πλευρᾶς ὑπερβαῖνον 1.20 μ. εἶναι ἀπίθανον. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, νομίζω ὅτι ἡ πλευρὰ Β ἀνήκει εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ σαρκοφάγου, εἰκονίζουσα σκηνὴν ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Ἀκριβῶς, καὶ εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν ἄλλου ἐπαρχιακοῦ σαρκοφάγου ὑπὸ ἀττικὴν ἐπίδρασιν (ΑΕ 1937 I, σ. 137) εἰκονίζεται ρεαλιστικὴ σκηνή, ἐπάνοδος ἐκ κυνηγίου.

Ἡ παράστασις θυσίας ἢ σπονδῆς ἐπὶ βωμοῦ ἢ τρίποδος εἶναι συνήθης εἰς σαρκοφάγους τῆς Ρώμης. Ἐπὶ ἀττικῶν σαρκοφάγων γνωρίζω δυο μόνον παραδείγματα: α) σαρκοφάγος Μάγνου, Ἐ. Μ. 1185, β) σαρκοφάγος Ἐρώτων ἐν Κηφισίᾳ, J. M. C. TOYNBEE, *The Hadrianic School*, πίν. LI, 3. (Πρβ. ὁμοίαν παράστασιν

ἐπὶ ἀποτμήματος σαρκοφάγου ἐν Κοπεγχάγῃ, F. POULSEN, *Catalogue Ny - Carlsberg*, 1951, σ. 275, ἀρ. 401).

Διὰ τοὺς κῶνους πεύκης ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, ἔχομεν πολλὰ παραδείγματα ἐπὶ ἀναγλύφων, ὡς καὶ βωμοὺς διασωθέντας καὶ φέροντας κῶνον πεύκης, σύμβολον ἀθανασίας, συνδεόμενον ἰδιαίτερος πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀττιδος¹.

Διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἐλλείποντος δεξιᾷ τμήματος, νομίζω ὅτι συμβάλλει ὁ σαρκοφάγος τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. 4). Θὰ ἔφερε δηλ. καὶ ὁ σαρκοφάγος τῆς Καισαριᾶς ὁμοίαν συμμετρι-

Εἰκ. 5. Ἀναθηματικὸν ἀναγλύφον τοῦ Μουσείου Θάσου (ἀρ. εὐρ. 22).

κήν παράστασιν. Εἰς τὸ ἐλλείπον δεξιᾷ τμήμα, θὰ εἰκονίζετο πιθανὸν καὶ ἕτερος ἵππεὺς ἐστραμμένος πρὸς τὸ κέντρον. Ἡ σύνθεσις, εἰκονογραφικῶς, ἀνάγεται ἴσως εἰς τὴν παράστασιν τῶν Διοσκούρων ἐφίππων ἢ ἱσταμένων παρὰ τοὺς ἵππους αὐτῶν ἐκατέρωθεν «θεᾶς», σπενδούσης ἐπὶ βωμοῦ, ὡς π. χ. ἐπὶ τοῦ εἰκονιζομένου ἐνταῦθα ἀναγλύφου (εἰκ. 5) τοῦ Μουσείου τῆς Θάσου² (ἀρ. εὐρ. 22).

Ὅπως ἡ παράστασις μάχης συμβολίζει τὴν ἀρετὴν τοῦ νεκροῦ, οὕτω καὶ ἡ τελετὴ θυσίας, εἰλημμένη ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, εἶναι συμβολικὴ τῆς εὐσεβείας τοῦ θανόντος, διὰ τὴν ὁποίαν οὗτος, συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς,

¹ Παραδείγματα κῶνων πεύκης ἐπὶ βωμῶν: ALTMANN, *Grabaltäre der Kaiserzeit* σ. 262. Πρβ. βωμὸν ἐκ Θυατείρων, AM 36, 1911, σ. 292, εἰκ. 2. Διὰ τὴν συμβολικὴν σημασίαν τοῦ κῶνου τῆς πεύκης: πρβ. F. CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire* σ. 219 καὶ 505 τοῦ ἰδίου *Lux perpetua*, Paris 1949, σ. 261, M. NILSSON,

Geschichte der griechischen Religion II (1951) σ. 617 καὶ σ. 632.

² F. CHAPOUTHIER, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris 1935, πίν. IV, 7. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν κ. Jean Pouilloux, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ ἀποστείλῃ φωτογραφίαν τοῦ ἀναγλύφου.

θὰ ἐλάμβανε τὴν προσήκουσαν ἀμοιβὴν εἰς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ σαρκοφάγου, τοῦ ὁποίου μόνον τὸ γωνιακὸν ἀπότμημα ἔχομεν, δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἔνδειξις πλὴν τῆς τεχνοτροπίας καὶ τῆς ἐργασίας τοῦ ἀναγλύφου. Εἰς τὴν σύνθεσιν παρατηροῦμεν τοιαύτην συμπύκνωσιν τῶν προσώπων ὥστε τὸ βάθος παραμένει σχεδὸν ἀθέατον. Ἐξ ἄλλου ἡ μετωπικότης τῶν σωμάτων, ἡ ἰσοκεφαλία, ἡ κάθετος καὶ παρατακτικὴ παράστασις τῶν προσώπων, εἶναι χαρακτηριστικὰ ὁψίμων χρόνων. Εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν παρατηρεῖται μεγάλη χρῆσις τοῦ τρέχοντος τρυπάνου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τῶν ἐλληνικῶν σαρκοφάγων, ὅπου ἡ χρῆσις τοῦ τρυπάνου εἶναι σχετικῶς μετρία. Πρέπει βεβαίως νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ ἔκδηλος χαρακτὴρ λαϊκῆς τέχνης εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἀναγλύφου, εἰς τὸ ὁποῖον αἱ βαθεῖαι πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων εἶναι ἐντελῶς συμβατικά, αἱ φυσικαὶ ἀναλογίαι τῶν μορφῶν παρημελημέναι. Χρονολογημένα ἀνάλογα μνημεῖα πρὸς σύγκρισιν ἐλλείπουσι. Κάποια ὁμοιότης εἰς τὰς καθ' ἑκάστον μορφὰς τοῦ ἱππέως καὶ τοῦ ἵππου πρὸς τὸν ἱππέα, ὅστις παρίσταται ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως τοῦ σαρκοφάγου τοῦ Belluno (RODENWALDT ἐν ΑΕ 1937, I, σ. 136, εἰκ. 3) ἴσως εἶναι ἀπλῶς συμπτωματικὴ. Ἀλλὰ δὲν ἀφιστάμεθα τῆς ἀληθείας, ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον ἀνήκει τοῦλάχιστον εἰς τοὺς περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου μ. Χ. αἰῶνος χρόνους.

ZUM ALEXANDERSARKOPHAG

Der Sarkophag mit der Alexanderschlacht aus der Königsnekropole von Sidon¹ ist nicht allein ein Prachtwerk dekorativer Plastik aus einer Zeit höchster künstlerischer Kultur, er ist auch das Werk eines wirklichen, selbständigen Künstlers, mag dieser auch keiner der «führenden», «namhaften» gewesen sein. Seiner Eigenart tut es keinen Eintrag, dass seine Reliefs in einer festen Tradition stehen, dass sie von andern Kunstwerken, Schöpfungen des Reliefs, der Malerei «abhängen». Als Leistung bleibt die Verwendung, die Umgestaltung der Vorbilder zu einem doch «neuen» Werk.

Eine Nachwirkung kann dieses nicht gehabt haben. Der Sarkophag war seit der Beisetzung des Königs den Blicken entzogen, spätere Künstler können ihn nicht zum Vorbild genommen haben. Parallelen müssen also aus gemeinsamer Quelle stammen. Werke wie die sidonischen Sarkophage waren keine Dutzendware wie die Sarkophage der Kaiserzeit, die in einer Reihe von Exemplaren hergestellt wurden, sie waren auch zu ihrer Zeit «königliche» Aufgaben, aber natürlich waren sie auch wieder nichts einmaliges. Manche andere Dynasten, manche grosse Herren im vorderen Perserreich, die griechischer Kultur aufgeschlossen waren, werden sich ähnliche, — nicht stets so kostbare — Sarkophage von Griechen haben arbeiten lassen, wenn auch keiner mit Mausolos und Artemisia wetteifern konnte — das Maussoleum hat gewiss auch die Sarkophage der beiden enthalten, die nur nicht erhalten — oder gar einmal weggeführt und noch zu finden? — sind. Auch Griechen Kleinasiens, mehr dem Luxus verfallen als die des Mutterlandes, die sich der Bestattungssitte des Landes anpassten und mit den Barbaren wetteifern wollten, werden solche Sarkophage bestellt haben. In einzelnen Teilen Kleinasiens, vor Allem in Lykien, woher schon einer der sidonischen Sarkophage herkam, lässt sich Kontinuität der Sarkophage von der klassischen bis zur Kaiserzeit nachweisen². Diese Sarkophage konnten mit Reliefs mancher Art geschmückt sein, Kampf und Jagd des Grabherrn, aber auch mythologische Bilder, die Kampf und Jagd in heroischer Sphaere zeigten, heimische Heroen feierten, auf Tod und «Jenseits» hinwiesen.

¹ Istanbul 68. WINTER, Der Alexander-Sarkophag.
LIPPOLD, Handb. d. Archaeol. III 1, 288. FUHRMANN,
Philoxenos 271 (Zurückführung auf die Söhne des

Praxiteles nicht bewiesen).

² RODENWALDT, Jahrb. d. Inst. 55, 46.

Es ist anzunehmen, dass in der Kaiserzeit, als im 2. Jht. die Produktion der Sarkophage in grossem Umfang wieder einsetzte, man nicht allein die Tradition fortsetzte, sondern dass eine grössere Anzahl solcher alter Reliefsarkophage in Kleinasien in verfallenen oder sonst zugänglichen Grabkammern sichtbar war, dass diese den Sarkophagarbeitern als Vorbilder dienen konnten, die sie mehr oder minder genau nachahmten. Gibt es «römische» Sarkophage, die sich dem Alexandersarkophag vergleichen lassen? Dieser ist aus historischen Erwägungen gegen Ende des 4. Jahrhunderts anzusetzen, wo er sich auch stilistisch einordnen lässt.

Ganz nahe steht, wie Ashmole gesehen hat, das Oxforder Kampfreief¹. Die Reitergestalten sind teilweise fast identisch, gleich sind die Pferdetypen, die wehenden Mäntel, die Bewegungen, das ganze Temperament. Anders die Komposition: statt der eng mit in einander verflochtenen Figurenfolge des Frieses klar von einander abgesetzte Gruppen. Das ist kein Unterschied, der nicht auf einen andern Meister, sondern auf eine andere Funktion des Oxforder Reliefs in seinem Zusammenhang — den wir nicht kennen — deutet. Schwerer wiegt der Unterschied der Arbeit, am Oxforder Relief viel weniger glatt, skizzenhafter. Damit übereinstimmend eine Reihe realistischer, «vulgärer» Details. Wenn sie ursprünglich sind, deutet das auf eine andere ausführende Hand, der Entwurf muss vom Meister des Alexandersarkophags stammen. Ob dieser nach der Herkunft des Oxforder Stücks ein Athener war, ist nicht festzulegen. Weitere Werke lassen sich ihm zunächst nicht zuweisen.

Jedenfalls setzen sich die dem Alexandersarkophag verglichenen Niobiden der Florentiner Gruppe² stilistisch deutlich gegen die beiden Reliefs ab, obwohl die Parallelen nicht zu verkennen sind, die Zeit etwa die gleiche sein wird. Eine Zeit, aus der noch weitere Darstellungen des Untergangs der Niobiden geschaffen worden sind. Sie sind ja überhaupt im ganzen Altertum von der archaischen Zeit an so zahlreich, der Gegenstand weist so bestimmt auf einzelne Hauptmotive hin, dass eine starke Typentradition, Wiederkehr gleicher oder sehr ähnlicher Gestalten und Gruppen selbstverständlich ist. Wichtig ist nicht so sehr, diese Wiederkehr zu notieren, als zu erkennen, was wirklich selbständige Künstler jeweils mit dem überkommenen Gut angefangen haben. Diese Schöpfungen herauszuheben ist dadurch erschwert, dass die Menge der wirklich unselbständigen Nachahmer die verschiedenen Vorbilder kontaminiert, dass die guten eigenartigen Motive in den Nachbildungen banalisiert werden. Einige Gruppen, in Originalen oder Nachbildungen, heben sich ohne Weiteres heraus: in Rundplastik die Niobiden vom Apollo Sosianus³ und die von Florenz, in Relief die dem Zeustron von Olympia zugewiesenen Frieze⁴. Schwerer sind Schöpfungen der Malerei in klassischen Vasenbildern oder in Marmor — und Wandgemälden römischer Zeit nachzuweisen.

¹ BRUNN - BRUCKMANN, Denkm. 768. Handb. d. Arch. 304.

² Handb. d. Arch. 308 (vgl. 288).

³ ebd. 176.

⁴ ebd. 159. BECATTI, Problemi Fidiaci 260.

Auf malerische Vorbilder werden auch Reliefs römischer Sarkophage zurückgeführt — in vielen Fällen ist ja sicher den Sarkophagen die klassische Malerei Vorbild gewesen. Die Niobidensarkophage verteilen sich auf zwei «Klassen»¹ in der einen die Knaben zu Pferd, in der andern auch diese zu Fuss. Bei dieser finden sich leicht Parallelen zur Malerei: besonders charakteristisch ist das kleine fliehende Mädchen vom Rücken auf dem vaticanischen Sarkophag² neben der Mutter, das so ungeschickt, «missglückt» wirkt; dazu zu vergleichen die fliehende Lykomedestochter (Deidameia) auf dem Bild Achilleus bei Lykomedes, der Hermes auf Persephonesarkophagen³: offenbar kühne Erfindungen der Malerei, in den Nachbildungen nicht recht herausgebracht. Vergleichbar sind auch die vorgestreckten, von der Innenfläche gesehenen abwehrenden Hände bei dem knieenden Knaben, der Fliehenden neben dem Paedagogen — entsprechend der Lykomedestochter rechts und der Amme.

Anders die zweite Klasse. Auszugehen ist dabei von einem frühen Stück, dem Sarkophag in Venedig (Tafel I, 2)⁴, dazu die Hauptseite des Alexandersarkophags (Tafel I, 1). Hinwegsehen muss man allerdings über den Unterschied der Qualität: natürlich wirkt das an sich nicht schlechte kaiserzeitliche Stück roh gegenüber dem griechischen. Beidemal ist ein Boden angedeutet⁵. Die Komposition mit beiderseits symmetrischem Abschluss, bei Alexander mit Wendung nach innen, bei den Niobiden nach aussen. Keine entschiedene Bewegungsrichtung im Ganzen: für die Niobidendarstellungen ist ja charakteristisch, dass die Opfer die Richtung, aus der die Gefahr droht, nicht kennen, darum sind alle Rekonstruktionen von solchen, der Friese des 5. Jahrhunderts wie der plastischen Gruppe des 4. verfehlt, die eindeutige Richtungen durchführen wollen⁶, selbst wenn die Götter, die ja unsichtbar bleiben, mitdargestellt sind. Die Schlacht, an sich ein gerichtetes Geschehen, im Grunde von links, von Alexander, her vorgetragen, aber durch Gegenbewegungen, wie die des «Parmenion» am rechten Ende, der beiden griechischen Fusskämpfer wieder retardiert: das Geschehen ist ja auch nicht in einer einzigen Reihe gedacht, sondern das ganze Feld mit Kriegern erfüllt, die Bewegungen nur um des Reliefs, der Bildparallele willen ausgerichtet.

Bei beiden Sarkophagen im Wesentlichen zwei Raumschichten, nicht scharf getrennt. Pferde in leidenschaftlicher Bewegung, im Hintergrund, nur Kopf am oberen Rand und Teil des Körpers sichtbar, auf den Hinterbeinen steigend, andere — Gegner Alexanders, Niobide rechts — zusammenbrechend, das eine Vorderbein geknickt, den Kopf zurückgebogen. Stürzende aufgefangen — Amme und Mädchen, der Perser, der vom Pferd sinkt. Tote am Boden, die Hand auf der Brust, hinten-

1 ROBERT, *Ant. Sark. Rel.* III, Nr. 312–314 und 315–20. TOYNBEE, *The Hadrianic School* 165, pl. 37–39.

2 Vatican, G. d. Candelabri IV 85 TOYNBEE, pl. 38,4.

3 LIPPOLD, *Abh. d. Bayer. Akad. NF.* 33,74.

4 ROBERT, 316. TOYNBEE pl. 38,3.

5 Dem römischen Sarkophag fehlt, dem Brauch der Gattung entsprechend, der Rahmen. Beim vorausgesetzten Vorbild wäre ein solcher anzunehmen: für den ursprünglichen Eindruck wichtig.

6 Münchner Jahrb. d. bild. Kunst. 8,248.

1. Alexander – Sarkophag, Istanbul, Hauptseite.

2. Niobiden – Sarkophag, Venedig.

3. Alexander – Sarkophag, Rückseite.

4. Jagd – Sarkophag, Kopenhagen.

über gesunkener Kopf. Eine Fülle von Überschneidungen, Einzelfiguren, Zweiergruppen. Stärkste Bewegung mit steileren und schrägeren Linien, fühlbar als solche, aber nicht in ornamentalem Schema.

Die ideelle Vorderfläche ist überall durchlöchert, die Einzelform stark gerundet, dabei doch neben den Verkürzungen Parallelen zum Grund, ausgesprochene Vorder- und Rückansichten. Bei beiden Stücken die gleiche Art des Hochreliefs mit grossenteiles freirund gearbeiteten Köpfen und Gliedern.

Das Vorbild der Niobidensarkophage mag man sich etwas weiter auseinandergezogen denken: wenn es gleiche Proportionen wie der Alexandersarkophag hatte, muss es etwas länger gestreckt gewesen sein: die Nachbildungen sind dem Proportionsgefühl ihrer Zeit angepasst. Man mag aus den andern Wiederholungen einzelne Figuren entnehmen¹, andere nach ihnen verändern. Im Allgemeinen folgen sie der Entwicklung der Sarkophagplastik, das Format wird höher, die Figuren darum unnatürlich übereinander gestellt. Von exakter Rekonstruktion des Originals aus den Nachbildungen, auch nur in dem Maasse wie wir aus Kopien alte Statuen oder alte Reliefs aus «neuattischen» gewinnen, kann nicht die Rede sein. Aber aufs Ganze gesehen, die aufgezeigten Übereinstimmungen vor Allem der Reliefart mit dem Alexandersarkophag können nur so erklärt werden, dass eben ein Sarkophag Vorbild war. Vielleicht einer aus etwas früherer Zeit; der gleiche Künstler ist gewiss nicht anzunehmen und die Stilstufe der Niobiden steht der Hoch-Zeit des 4. Jahrhunderts noch näher. Dass auch die «Symbolik» dieser Zeit die Niobiden als Grabschmuck verwenden konnte, bedarf keines Beweises. Noch ein Unterschied, wieder ein sachlicher: die Perserschlacht ist irdisches Geschehen, die Gegner sehen sich Aug in Auge. Die Niobiden, soweit sie nicht niedersinken, blicken nach oben: nach den Göttern, die sie doch nicht sehen; die auch keinesfalls im oberen Teil des Bildwerks zu sehen waren, wie sie auf einem römischen Sarkophag² erscheinen. Aber dieses nach oben Blicken, nach einem nicht dargestellten Ziel, kehrt ja gerade in der Kunst des 4. Jahrhunderts in Mannigfacher Bedeutung immer wieder, weil es eine neue Raumausweitung ergibt.

Auch diese Klasse der Niobidensarkophage, d. h. der vorausgesetzte Sarkophag des 4. Jahrhunderts, ist von malerischen Vorbildern «abhängig» zu denken — aber nur etwa so wie der Alexandersarkophag das Bild des Philoxenos, das durch das Mosaik von Pompeii³ überliefert ist, zum Vorbild hat. Mit konsequenter Umsetzung in Relief, in Längsstreifen, Zurückdrängen des «Realistischen», des Raums, Auflösung in Einzelgruppen — schliesslich ist ja nur die Gruppe von Alexander und seinem Gegner deutlich vom Gemälde abhängig und wie stark umgebildet! Der Künstler des Sarkophags bleibt durchaus eigener Meister.

Ähnlich wie die Hauptseite des Alexandersarkophags zum Schlachtbild des

¹ So der fliehende Knabe zu Pferd auf dem Sarkophag im Lateran (TOYNBEE, pl. 37,2, ROBERT, 315; ähnlich 317).

² ROBERT 315 (Anm. 13).

³ WINTER, Das Alexandermosaik. FUHRMANN, Philoxenos 1 ff. Abh. Bayer. Ak. NF. 33, 105.

Philoxenos steht die Rückseite (Taf. I, 3), das Jagdrelief, zum Mosaik von Palermo, ebenfalls einer Schöpfung des Philoxenos¹, nur dass hier der Abstand zwischen Relief und Malerei noch grösser ist, auch von einem direkten Einfluss des Bilds auf das Relief nicht gesprochen werden kann. Dieses steht deutlich in der alten orientalischen Tradition der Jagdreliefs wie sie der lykische Sarkophag von Sidon noch deutlicher im Beibehalten der Wagen zeigt. Die Löwenjagd, genauer die Jagd im Tierpark, im Paradeisos, auf Löwen und andere Tiere, erscheint wieder in viel späterer Zeit, auf den «römischen» Jagdsarkophagen. Kann man nun auch hier eine Verbindung, eine Anknüpfung an griechische Sarkophage nachweisen? Dass der Alexandersarkophag kein Sonderfall ist, dass andere Dynasten und Herren sich als Jäger am Grabmal darstellen liessen, ist selbstverständlich. Die römischen Jagdsarkophage andererseits weisen so viele «realistische» Züge auf, dass man an unmittelbare Reflexe von Jagden römischer Kaiser und Grossen, römischer Tierhetzen glauben möchte. Ein Urteil über die ganze Klasse, eine genaue Sonderung der Typen, ein Verfolgen ihrer Weiterbildung wird natürlich erst möglich sein, wenn das ganze Material im Sarkophag-Corpus gesammelt vorliegt. Immerhin hat dessen einstiger Leiter, Rodenwaldt, gerade hier mit seiner umfassenden Kenntnis, mit seinem intimen Einfühlen in die Kunst der Kaiserzeit schon so viel gesichtet und in einer Reihe von Arbeiten veröffentlicht², dass man die Hauptlinien als gesichert, die Hauptstücke als bekannt annehmen darf.

Stellt man zum Alexandersarkophag einen typischen Vertreter der römischen Gruppe, den Sarkophag des 3. Jahrhunderts in Kopenhagen (Tafel I, 4)³, sieht man wieder über den Abstand der Arbeit, über die Roheit des römischen Stücks weg: der Jagdherr, mit dem Speer angreifend, von links kommend auf gebäumtem Pferd, ihm gegenüber der Löwe, auf den Hinterbeinen anspringend, schon gepackt von einem Jagdhund, auch von links anspringende Hunde, berittene und unberittene Jagdgenossen, dazu andere Jagdtiere (rechts der Hirsch). Die Tracht: geschürzter Chiton, Ärmel, flatternde Chlamys, — dass der Römer auch Hosen wie der Perser trägt, mag man dem Zufall zuschreiben.

Abweichend bei dem römischen Stück und abzuziehen — ausser dem den Seitenrahmen ersetzenden Beiwerk an beiden Enden — inhaltlich die Gestalt der Virtus, die der griechische Künstler nicht kennt, die Mannheit, die für ihn dem kühnen Jäger wirklich innewohnt und nicht personifiziert zu werden braucht, wie der Löwe nicht an «böse» Mächte erinnern soll, sondern wirkliches Wild ist. Bedeutsam auch, dass es gefährlicher angreift, das Pferd schon gepackt hat, während der Römer den Gegner bereits mit dem Speer durchbohrt hat, ausser Gefahr ist, dadurch sein Triumph, deutlicher ist. Immerhin kann man sich solche Erhöhung auch bei einem orientali-

¹ Ebd. 109. FUHRMANN, 228.

² Arch. Anz. 1930, 178, Jahrb. d. Inst. 48, 223; 51, 82. Röm. Mitt. 59, 91. Journ. Hell. Stud. 53, 195.

³ Glypt. Ny Carlsberg 786 (Litt. im Kat. v. 1940).

LIPPOLD bei ARNDT, La Glyptothèque Ny C. zu pl. 154. RODENWALDT, Kunst d. Antike 4658. BUSCHOR, Festrede d. Bayer. Akad. 1949, 16, A. 19.

schen Herren vorstellen, das griechische Vorbild des römischen Sarkophags kann sie schon gehabt haben. Auch die stärkere Bewegung nach einer Seite, nur der Löwe in der Gegenrichtung, ist in diesem Vorbild denkbar. Veränderung ist dagegen wieder das Zusammendrängen der Figuren, das Schwinden des Freiraums, die Isokephalie der Spätzeit entsprechend. Denn anders als bei den Niobiden handelt es sich ja hier um ein Werk der Zeit, wo die klassizistischen Tendenzen der Hadrianischen Epoche vollständig geschwunden sind. Am Boden mag auch im Vorbild das eine oder andere Jagdtier gelegen haben, im Wesentlichen sind diese Tiere Vertreter der andern Jagdszenen, wie sie auf dem Alexandersarkophag rechts und auf der Nebenseite anschliessen, dem Charakter des Frieses entsprechend nicht so nahe mit der Löwenjagd verbunden wie auf dem Jagdmosaik Palermo. Dort erscheint auch eine Figur, sicher des Originals, die auf andern Sarkophagen der Klasse vorhanden ist, auf dem Kopenhagener Exemplar fehlt der gestürzte Jäger unter dem Jagdherrn¹.

Auch ein Römer konnte wie gesagt an einer wirklichen Löwenjagd—in Afrika, im Orient—wohl einmal teilnehmen. Die wenigsten, die in den Jagdsarkophagen ruhten, werden in derartig reale Berührung mit dem königlichen Tier gekommen sein, nur im Zirkus seiner Tötung zugeschaut haben. Auch der «symbolische» Gehalt wurde gewiss nicht immer gleich empfunden; es war das Bild der dem Vornehmen zukommenden Hochjagd, kein Vorrecht des Kaisers, der auch als Löwenjäger auftreten kann: es sind Privatleute, wenn auch gewiss oberster Schicht, deren Sarkophage erhalten sind.

Auch der späte Sarkophagarbeiter konnte sein Werk mit realistischen Zügen bereichern, Studien in Zirkus und Käfig machen wie einst Pasiteles. Er hatte auch Kraft, das Temperament der Vorbilder nachzuempfinden und in seiner Weise wiederzugeben. Aber im Wesentlichen bleibt er doch Nachschaffender.

Diese Einschätzung steht im Widerspruch mit der Auffassung von Rodenwaldt. Er trennt die Gruppe der «realistischen» Jagdsarkophage von den älteren und nimmt als Vorbild ein Monument Caracallas, vielleicht gar seinen Sarkophag an. Aber auch damit wäre ja ein Zurückgreifen des römischen Künstlers auf Älteres, auf ein Vorbild der Alexanderzeit nicht ausgeschlossen. Rodenwaldt hält jedoch den ältesten dieser Sarkophage² und damit den ganzen Typus für eine Kontamination: die Virtus stamme von den Hippolytossarkophagen. Allein sie ist dem griechischen Mythos doch an sich so fremd wie der griechischen realen Jagd, während sie zum römischen Jäger passt, also eher von realen Jagden auf die des Hippolytos übertragen ist. Der Zusammengebrochene unter dem Jäger hat bei Hippolytos nichts mit der Sage zu tun, stammt wie gesehen, aus dem griechischen Jagdbild. Jagdgehilfen zu Fuss gehören erst recht zur griechischen Jagd. Dass

¹ AA. 1930, 186, Abb. 9–12. RM. 59, T. 34. JdI. 48, 224, Abb. 15; 51, T. 2–4. – Zu dem Reiter, dessen Pferd den Kopf wendet, auf dem Sarkophag Capitol Scala 2 (STUART JONES pl. 17; JdI. 51, 95) ist die

entsprechende Gestalt auf dem Mosaik von Palermo zu vergleichen.

² JdI. 51, Taf. 2.

die symmetrisch Bewegten an beiden Enden an die Dioskuren, die auf den Meleagersarkophagen auftreten, erinnern, ist richtig: dort gehören sie zur Geschichte. Ihre symmetrische Bildung kommt, wie Rodenwaldt zeigt, von den Säulensarkophagen, weiter von den Dioskurengruppen der Reihe Monte Cavallo, die letzten Endes auf Pheidias zurückgeht¹. Aber die Gehilfen der Jagdsarkophage können höchstens an diese Dioskuren angeglichen sein. Sie entstammen schon dem griechischen Urbild: das zeigt eben der Alexandersarkophag, mit den Ausschreitenden an beiden Enden. Die Dioskuren werden also auf den späteren Sarkophagen nicht beseitigt im Zuge des Ersatzes der heroischen Umgebung durch Gestalten der Wirklichkeit, infolge einer «Romanisierung», sondern im Gegenteil durch Wiederanschluss an das griechische Vorbild. Rodenwaldt selbst erkennt an, dass die Komposition des Sarkophags in Kopenhagen «zu der klassischen breiten und niedrigen Gestalt des Sarkophags zurückkehrt». Der Chiton des Jagdherrn ist dem griechischen Urbild viel näher als dem des von Rodenwaldt verglichenen Sarkophags Pallavacini. Rückkehr zum Klassischen ist auch die Auflockerung der Figurenmasse, das Wiedererscheinen des Grundes oder wenigstens das Erscheinen einer zweiten Figurenschicht in Flachrelief. Die «Romanisierung» gegenüber dem Sarkophag Mattei ist also höchstens in der Einzelarbeit, in der Freude am «Hässlichen» zu erkennen². Zeugen für die Kunst ihrer eigenen Zeit sind die Sarkophage in erster Hinsicht. Wem es um die grosse griechische Kunst zu tun ist, muss wie in so vielen Fällen, versuchen, deren halbverlorenen Spuren unter der späten Schicht nachzugehen mit der Hoffnung, da doch vielleicht noch Wertvolleres zu finden, Umrisse griechischer Werke, die ihrerseits dazu helfen können, die im Original erhaltenen besser einzuordnen und zu würdigen. Der Alexander-Sarkophag bot die Möglichkeit, zwei recht verschiedenartigen Reflexen solcher alter Werke nachzuspüren. Die Wege, auf denen solche Vermittlung an die Spätzeit erfolgt, im Einzelnen gegangen ist, zu erforschen, ist wieder Aufgabe der Kaiserzeitlichen Kunstgeschichte.

GEORG LIPPOLD

1 Handb. d. Arch. 156, T. 56, 4. – Zu den Eckfiguren auf Sarkophagen vgl. BORIO, Bull. Com. 52, 151 ff.; 171, der sich die Entwicklung zu einfach von architektonisch gebundenen zu freier bewegten Figuren vorstellt.

2 Auf dem älteren attischen Jagdsarkophag Jdl. 48, 224, Abb. 14 herrscht Symmetrie, aber völlig erstarrt, er ist den Vorbildern der Alexanderzeit im Grunde ferner als die Sarkophage des 3. Jahrhunderts.

Θ Ε Ρ Μ Α Ι Ο Σ ¹

Ἀντιθέτως πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς τοποθετήσεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Θέρμης, τὸ ὁποῖον προσεΐλκυσε πολλοὺς μέχρι σήμερον ἐρευνητάς, ζήτημα ἐρμηνείας τοῦ τοπωνυμίου οὐδόλως ἐτέθη². Καὶ εἶναι εὐνόητον διατί. Οἱ θεωροῦντες τὴν παρουσίαν τῶν θερμῶν πηγῶν ὡς ἰσχυρὰν ἔνδειξιν διὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς πόλεως ἐκείθεν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐξέλαβον αὐτὰς καὶ ὡς αἰτίαν τῆς ὀνομασίας τῆς πόλεως.

Τὰ ἐκ τοῦ κέντρου ὅμως τῆς πόλεως τοῦ Κασσάνδρου καὶ τῆς συγχρόνου μας Θεσσαλονίκης καθ' ἡμέραν αὐξανόμενα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, καὶ συγκεκριμένως τὰ διεσπαρμένα μαρμάρινα μέλη ἑνὸς ἰωνικοῦ κτίσματος χρονολογουμένου περὶ τὰ μηδικά, ἐπαναφέρουν τὸ πρόβλημα τῆς τοποθετήσεως τῆς πόλεως καὶ κλίνουν τὴν φορὰν αὐτὴν πάλιν ὑπὲρ τῆς παλαιότερας γνώμης· τοποθετοῦν δηλ. τὴν ἀρχαιοτέραν πόλιν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην³. Μέχρις οὗτοι ἐτοιμασθῇ ἡ τελικὴ μελέτη τῶν ὡς ἄνω εὐρημάτων, πρὸ τῆς ὁποίας πρέπει νὰ γίνουιν καὶ σκαφικαὶ δοκιμαί, ὅσον δύσκολον καὶ ἂν εἶναι τοῦτο, θὰ ἤθελα νὰ θέσω, ὡς εὐλαβικὴν μου προσφορὰν εἰς τὸν ἐπιμνημόσυνον τοῦτον τόμον τοῦ διδασκάλου καὶ πρώτου ἐφόρου ἀρχαιοτήτων τῆς ἐλευθέρας Μακεδονίας, τὸ ζήτημα τῆς ὀνομασίας τῆς πόλεως Θέρμης, ἀσχέτως πρὸς τὸ πιθανῶς τυχαῖον γεγονὸς τῆς παρουσίας τῶν γειτονικῶν θερμῶν πηγῶν.

Καὶ τὴν μὲν ἀφορμὴν λαμβάνω ἀπὸ ἑν μικρὸν καὶ εὐτελὲς πῆλινον ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον « κάπου ἐδῶ εἰς κάποιον δρόμον τῆς Θεσσαλονίκης θὰ τὸ περισυνέλεξαν » καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ὡς κατωτέρω θὰ φανῇ, εἰκονίζεται παλαιὸς τοπικὸς δαίμων. Βοηθεῖ δὲ εἰς τὸ νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχήν μας ἀπὸ τὰς θερμὰς πηγὰς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς τοπικῆς λατρείας, τῆς θρησκείας, κυρίως ἢ φωτεινὴ ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ παναιτωλικοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου καὶ τοῦ ἐπιθέτου τοῦ Θερμίου

1 Ἡ μελέτη αὕτη στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν παλαιότερων ἐρευνῶν τοῦ H. USENER, *Göttliche Synonymie*, Rh. Museum 56, 370 ἔξ. καὶ *Sintfluthsagen*, Bonn 1899, ἐδῶ κατωτέρω ὡς *Sintfluthsagen*, καὶ ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ τῆς φωτεινῆς μελέτης τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀπόλλων Θέρμιος, Ἐπετηρὶς τῆς Φιλ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τ. Β' (1932) σ. 1 κ.έ. τοῦ ἀνατύπου, ἐδῶ κατωτέρω ὡς Ἀπόλλων Θέρμιος. Εὐχαριστῶ θερμότατα καὶ ἐδῶ τὸν καθηγητὴν κ. Ρωμαῖον διὰ τὴν καλωσύνην καὶ τὸν κόπον νὰ ἀναγνώσῃ τὸ χειρόγραφόν μου καὶ νὰ σημειώσῃ τὰς

τόσον πολυτίμους παρατηρήσεις του.

2 Ὁ καθ. κ. Ρωμαῖος μὲ πληροφορεῖ ὅτι «κατὰ τὴν περὶ τὸν Θέρμιον Ἀπόλλωνα ἐρευνᾶν του ἐσκέφθη καὶ τὴν Θέρμιν-Θεσσαλονίκην, δὲν διέθετεν ὅμως τότε τὰ νεώτερα εὐρήματα, ὥστε νὰ στηρίξῃ τὴν σκέψιν του».

3 Ἡ τελευταία περὶ τοῦ προβλήματος τῆς τοποθετήσεως τῆς Θέρμης μελέτη εἶναι τοῦ καθ. κ. CHARLES EDSON, *Notes on the Thracian Phoros*, *Classical Philology*, τ. XLII, 1947, σ. 100 ἔξ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὴν προϋπάρχουσαν ιδιότητα καὶ ὀνομασίαν τοῦ θεοῦ, ἡ γενομένη ἀπὸ τὸν καθ. κ. ΡΩΜΑΙΟΝ¹. Τὸ τυχὸν κέρδος ἐκ τῆς θέσεως τοῦ νέου προβλήματος ἐλπίζω, ὅτι θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ὀριστικὴν τοποθέτησιν τῆς Θέρμης εἰς τὴν Θεσσαλονίκην.

Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Θεσσαλονίκης εὐρίσκεται ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν τὸ μικρὸν τριγωνικοῦ περιγράμματος πήλινον ἀνάγλυφον τῆς εἰκόνος 1. Δὲν ἔχει ἀριθμὸν εὐρετηρίου καὶ δὲν ἔχομεν καμμίαν πληροφορίαν διὰ τὴν ἀκριβῆ προέλευσίν του. Εἶναι τόσο ἀσήμενον, ὥστε δύσκολον θὰ ἦτο νὰ δεχθῶμεν ὅτι μετεφέρθη ὑπὸ ἀρχαιο-

Εἰκ. 1. Πήλινον ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

λόγου ἐξ ἀποστάσεως καὶ δὲν ἔτυχε περαιτέρω προσοχῆς. Κατὰ τὴν ἔγκυρον γνώμην τοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων κ. Χ. Ι. Μακαρόνα πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην².

Τοῦ τριγωνικοῦ ἐδάφους τοῦ ἀναγλύφου ἐλλείπουν καὶ αἱ τρεῖς γωνίαι. Ὁ πηλὸς του εἶναι ἐρυθρὸς καὶ περιέχει πολλὰ τρίμματα μαρμάρου καὶ ψήγματα μαρμαρυγίου. Μεγαλύτερον σφζόμενον μῆκος 0.110 μ. Μεγαλύτερον σφζόμενον ὕψος 0.130 μ. Πάχος τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀναγλύφου 0.010 μ., μετὰ τῆς ἀναγλυφικῆς ἐξάρσεως 0.017 μ. Τὸ ἀνάγλυφον ἔφερε καστανόμαυρον χρῶμα, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται κάπως. Ἡ ἐπιδερμὶς του ἔχει ἀρκετὰ ἀπολεπισθῆ καὶ κυρίως εἰς τὸ ἐπάνω μέρος τῆς μορφῆς.

Ἡ ὀπισθία ὄψις του εἶναι λεία. Δὲν ἦτο ἐπομένως δυνατόν νὰ ἦτο μέτωπον κεραμίδος, διότι δὲν σφῆζει ἔχνη ἐπισυνάψεως του πρὸς τὸ σῶμα τοῦ καλυπτῆρος. Ἀκόμη καὶ αἱ διαστάσεις του εἶναι πολὺ μικροσκοπικαὶ διὰ μέτωπον ἡγεμόνος κεράμου, ἂν καὶ ἔχομεν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ρηγίου ἓν παράδειγμα διαστάσεων 0.10 × 0.20 μ., μετὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ὅμως ἐκβλάστησιν τοῦ καλυπτῆρος εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν του³. Ἀπομένει ἐπομένως ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἀναρτήσεώς του ἀπὸ ὁπῆς,

¹ Ἀπόλλων Θέρμιος καὶ PW, RE. ἐν λ. Thermos.

² Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν φίλον κ. Μακαρόνα διὰ τὴν φωτογραφίαν τῆς εἰκόνος 1, τὴν ὁποίαν ἔχω ἀπὸ τοῦ 1937, διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς μελέτης τοῦ ἀναγλύφου καὶ διὰ κάθε ἄλλην φιλόφροναν διευκόλυνσιν του. Τοῦ αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν πληροφορία.

³ D. VAN BUREN, *Archaic Fictile Revetments in Sicily and Magna Graecia*, London 1923, σ. 149 ἀρ. 55 καὶ πίν. XVI εἰκ. 68. Διὰ τὰς μικροσκοπικὰς δια-

στάσεις τῆς ἀνήκει ἴσως ἡ κεραμὶς εἰς ἡρῶνα καὶ ὄχι εἰς ναόν (σ. 8). Τὸ τριγωνικὸν περίγραμμα καὶ τὸ ὅμοιον θέμα τῆς κεράμου ἐπιβάλλει ἀμέσως τὴν ἐντύπωσιν μετώπου ἡγεμόνος κεράμου καὶ διὰ τὸ πήλινον ἀνάγλυφόν μας. Δὲν ἔχομεν ὅμως, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, οὐδὲ ἔχνος ἐκβλαστήσεως καλυπτῆρος. Μία λογικὴ ὑπόθεσις θὰ ἦτο καὶ ἡ ὑπαρξὶς κάποιου μικροσκοπικοῦ ἡρώου - ναῖσκου καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὰ μέτωπα τῶν κεράμων τοῦ ὁποίου ἔδωσαν τὸ θέμα καὶ εἰς μικρὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα. Ἴσως ἀκόμη διὰ τὰ τε-

ἡ ὁποία εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς ἀποκεκρουμένης κορυφῆς τοῦ τριγωνικοῦ ἐδάφους τοῦ Γυμνῆ ἀνδρική μορφὴ ἐπὶ δελφίνος πρὸς τὰ ἀριστερά, οἱ πόδες τῆς ὁποίας ἐγγί-
ζουν τὰ ἐσχηματοποιημένα κύματα. Χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δὲν σφύζονται.
Φαίνεται ὅτι ἡ κεφαλὴ ὅπως καὶ οἱ πόδες ἦσαν κατὰ κρόταφον, ἐνῶ τὸ στήθος
εἰκονίζετο τοῦλάχιστον κατὰ τρία τέταρτα. Τὸ περίγραμμα καὶ αἱ λεπτομέρειαι τῶν
ἄνω ἄκρων τῆς μορφῆς σφύζονται ἀρκετὰ καλά. Τοῦ δελφίνος σφύζονται μόνον τὰ
κυρτὰ νῶτα.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀναγλύφου βοηθοῦμεθα περισσότερον ἀπὸ τὴν μορ-
φήν τοῦ ἐπωνύμου ἥρωος τῶν νομισμάτων τοῦ Τάραντος. Ἡ ἀπεικόνισίς του ἐπὶ
νομίσματος τοῦ ἔτους 370 π.Χ.¹ εἶναι περισσότερον ἐξειλιγμένη ἀπὸ τὴν ἰδικήν μας
μορφήν. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ τῆς μορφῆς τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου εἶναι περισσότερον
κεκαμμένη κατὰ τὸν ἀγκῶνα καὶ πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ἀπει-
κονιζομένου, εἶναι καθειμένη. Τοῦ Τάραντος ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ σῶμά του, δὲν
κάμπτεται καὶ σχηματίζει διαφορετικὸν τριγωνικὸν κενόν, τὸ ὁποῖον σημαίνει περισ-
σότερον χῶρον περὶ τὴν μορφήν. Ὁ δεξιὸς μηρὸς καὶ ὁ ἄκρος πούς τοῦ εἰκονιζο-
μένου ἐπὶ τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου εἶναι παράλληλοι πρὸς τὸν ἀριστερόν. Ὁ ἄκρος
πούς δὲν κάμπτεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερόν του, δὲν εἶναι «σταυροπόδι», ὅπως
τοῦ Τάραντος. Ἡ παράστασις τοῦ τελευταίου εἶναι τοποθετημένη εἰς τὸν χῶρον
καὶ ὁ ἥρωος κάθεται ἄνετα ἐπὶ τοῦ δελφίνος, ἐνῶ ἡ μορφὴ τοῦ ἀναγλύφου μας
προβάλλεται μᾶλλον ἐπ' αὐτοῦ. Καὶ τὰ νῶτα τοῦ δελφίνος τοῦ ἀναγλύφου δὲν
ἀνῆκουν εἰς τόσον «σιμὸν» τύπον². Τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ πέμπτου προχριστια-
νικοῦ αἰῶνος δύναται κάλλιστα νὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου μας. Εἰς
τοὺς χρόνους ἐκείνους μᾶς ὁδηγοῦν καὶ τὰ ἐσχηματοποιημένα κύματα τῆς θαλάσσης·
πρβ. τὰ κύματα τοῦ ὑπ' ἀριθ. εὐρ. 3089 μῆλιακοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου
Würzburg³ καὶ τοῦ θραύσματος ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα εἰς τὴν Κοπεγχάγην⁴, τῶν
μέσων τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος.

Ποῖος εἶναι ὁ νέος ἄγνωστος δαίμων; Ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀρχιλόχου καὶ
ἐντεῦθεν πολλοὶ τόποι τῆς Ἑλλάδος, ὡς αἱ Κυκλάδες καὶ τὸ Ταίναρον, ὁ Ἰσθμὸς καὶ ἡ
Μίλητος, ἡ Μυτιλήνη, τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια, καὶ πολλὰ μυθολογικὰ
πρόσωπα καὶ ἄλλα κεκαλυμμένα μὲ ἱστορικὴν ἄχνην—μυθικά—, ὡς οἱ Κοίρανος,
Παλαίμων, Ἐναλος, Ἀρίων, Τάρας κ. ἄ.⁵ ἔπλεξαν μίαν ὥραϊαν μυθολογίαν, ἡ
ὁποία μὲ τὴν σειρὰν τῆς ἔθρεψε τὴν τέχνην. Τῆς τελευταίας ἡ πνοὴ εἶναι μέχρι

λευταία νὰ ἐχρησιμοποιήθῃ καὶ μήτρα ἀρχιτεκτονικοῦ
ἀρχικὰ προσορισμοῦ. Γνωρίζομεν τόσον ὀλίγον τὴν πε-
ριοχὴν καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν εὐρισκόμεθα εἰς ἐρ-
γαστήριον πρώτης γραμμῆς.

1 Παρὰ Κ. SCHEFOLD, Die Bildnisse der antiken
Dichter, Redner u. Denker, Basel 1943, εἰκ. 49.

2 E. BURR STEBBINS, The Dolphin in the Literature
and Art of Greece and Rome, Diss. J. Hopkins Uni-
versity, 1929, σ. 16, 130.

3 Παρὰ P. JACOBSTHAL, Mel. Rel. σ. 41 πίν. 23.

4 Παρὰ N. BREITENSTEIN, Acta Archaeologica XVI

σ. 139 εἰκ. 60.

5 Sintfluthsagen σ. 148 ἐξ. E. BURR STEBBINS, ἔ. ἄ.
σ. 62 ἐξ. Κοίρανος, 63. ἐξ. Μελικέρτης—Παλαίμων.
64 ἐξ. Φάλανθος, Τάρας, 66 ἐξ. Ἐναλος, Ἀρίων, 70 ἐξ.
Ἑρμίας καὶ Διονύσιος. PW, RE. ἐν λ. Κοίρανος 3. αὐ-
τόθι Suppl. Demeas 3. Τὰ τεμάχια τῶν ἀναγλύφων τοῦ
Μουσείου Θάσου, BCH 1923 σ. 347 εἰκ. 15 καὶ PW,
RE. ἐν λ. Thasos σ. 1312 δὲν συνανήκουν. Πρόκειται
ἐπομένως περὶ Νηρηίδος εἰς τὸ ἐν βλ. P. JACOBSTHAL,
Mel. Rel. σ. 182 καὶ ὑποσημ. 2 εἰκ. 53. JdI 41 (1926)
132 ὑποσημ. 10 (PFUHL).

σήμερον δυνατή. Ἡ γνωστὴ σχέσις τοῦ «φιλομούσου καὶ φιλανθρώπου θηρός» μὲ τὸν ἄνθρωπον, ἡ ἀγάπη του νὰ συνοδεύῃ τοὺς ναυτικούς καὶ ἡ εὐμορφία τοῦ θέματος τοῦ νέου, τοῦ «ἱππεύοντος δελφίνα», ἔδωσαν εἰς τὴν τέχνην τὸν μῦθον καὶ ἐκεῖνη τὴν συγκεκριμένην μορφήν εἰς τὰ τοπικὰ παραμύθια τοῦ λαοῦ¹. Πέραν ὅμως ἀπὸ τὰ παραμύθια καὶ πέραν ἀπὸ τὰ μυθικὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ὁμιλοῦν διὰ τὴν μυθοπλαστικὴν σύλληψιν καὶ φαντασίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ καὶ μία ἄλλη παλαιότερα θρησκευτικὴ πεποιθήσις, λαϊκὴ καὶ αὐτὴ.

Ὑπὸ τὸ θαλασσινὸν καὶ εἰς τὸν δελφίνα κρύπτεται παλαιὸς δαίμων², παλαιὸς θεός, ὁ ὁποῖος ἀργότερον παρουσιάζεται ἱππεύων ἐπὶ τοῦ δελφίνος, καὶ πολὺ ἀργότερον ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀρίωνα λ. χ. καὶ ἄλλα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἔζησαν καὶ ἀνυψώθησαν εἰς τὴν ὑπεράνω τόπου καὶ χρόνου περιοχὴν τοῦ μύθου.

Ὅπως εἶναι πολλὰ τὰ πρόσωπα αὐτά, πολλοὶ εἶναι καὶ οἱ τόποι καὶ τοπικοὶ δαίμονες, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ἡ ἀρχαία γραπτὴ παράδοσις³. Ἐξ ἴσου ὅμως πολλοὺς ἀκόμη, ἄλλους ἀγνώστους μας, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, διὰ τοὺς ὁποίους δὲν γνωρίζομεν τίποτε. Διὰ τοὺς τελευταίους εἵμεθα ὑποχρεωμένοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου μας, νὰ τοὺς εἰκάσωμεν κατ' ἀναλογίαν τῶν ἄλλων γνωστῶν μας τοπικῶν δαιμόνων.

Ὁ «ἱερώτερος τῶν νηκτῶν» δελφὶν εἶναι ἱερός τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἄλλων φανερά συγγενῶν μὲ τὴν θάλασσαν θεῶν. Τοῦ Ἀπόλλωνος βεβαίως, ἀλλὰ καὶ τοῦ Διονύσου⁴, εἰς τὴν περίπτωσιν ἀκριβῶς τοῦ ὁποῖου ἡ συγγένεια δὲν εἶναι ἀμέσως φανερά. Ἔχομεν ὅμως τὴν πληροφορίαν, ὅτι οἱ ζωγράφοι εὐχαρίστως παρίστανον παρὰ τὸν Διόνυσον δελφίνας⁵ καὶ εἰς τὰς βακχικὰς σαρκοφάγους τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων μεταξὺ τῶν διαφόρων διονυσιακῶν συμβόλων ἔχομεν καὶ δελφίνας⁶.

Καὶ ἀπὸ τὴν βεβαιωμένην λατρείαν τοῦ Μελικέρτου - Παλαίμονος καὶ τὴν παράστασιν του ἐπὶ δελφίνος ἠμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν καὶ τὴν συγγένειαν τοῦ Διονύσου ἢ παρεμφεροῦς πρὸς ἐκεῖνον θεότητος πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τὸν δελφίνα. Ἡ Ἰνὸ διὰ τὸν ῥόλον της ὡς ἐναλίας τροφοῦ τοῦ βρέφους Διονύσου ἀναβιβάζεται εἰς τὴν τάξιν τῆς θαλασσίας θεότητος μὲ τὸ νέον της ὄνομα Λευκοθέα. Εἰς τὴν θέσιν, ὅπου ἐξεβράσθη τὸ σῶμα τοῦ υἱοῦ της, παρὰ τὸν Ἰσθμόν, καὶ παραπλεύρως τοῦ βωμοῦ τοῦ Μελικέρτου ὑπῆρχεν ἡ ἱερὰ πίτυς, σύμβολον τοῦ «κωνίτου» Διονύσου⁷.

Εἰς τὴν Μυτιλήνην πολὺ ἐνωρὶς καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν μῦθον τοῦ Ἀρίωνος ἔχομεν ἄλλον παλαιὸν τοῦ Ἐνάλου, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ τοῦ Τάραντος εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα, παρὰ τὴν φανεράν σχέσιν του πρὸς τὸν Ποσειδῶνα, συγγενεῦει καὶ πρὸς τὸν Διόνυσον⁸.

1 KATHARINE SHEPARD, The fish-tailed Monster in Greek and Etruscan Art., Diss. Bryn Mawr College, 1940, σ. 35 ἔξ.

2 AUGUST MARX, Griech. Märchen von Dankbaren Tieren, Stuttgart 1889, 20. K. LEHMANN - HARTLEBEN καὶ ERLING OLSEN, Dionysiac Sarcophagi in Baltimore, 1942, σ. 47 σημ. 151. BENGT HEMBERG, Die Kabiren, Uppsala 1950, σ. 101 καὶ σημ. 5 καὶ 6.

3 E. BURR STEBBINS, ἔ. ἀ. σ. 73.

4 E. BURR STEBBINS, ἔ. ἀ. σ. 60 ἔξ. 72 ἔξ.

5 Sintfluthsagen σ. 145 καὶ σημ. 3. PORPHYR. ad Hor. Sat. II, 8, 15 «inde institum tradit Varro, ut delphini circa Liberum pingerentur».

6 K. LEHMANN - HARTLEBEN καὶ ERLING OLSEN, ἔ. ἀ. 18, 21, 46, 47 καὶ σημ. 151.

7 Sintfluthsagen, σ. 151.

8 Sintfluthsagen, σ. 153.

Ὁ Παλαίμων, δαίμων ἄσημος ἐν σχέσει μὲ τὸ Ὀλύμπιον δωδεκάθεον, εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἀρκαδικὸν Φάλανθον καὶ ἡ ὁμώνυμος τοῦ δευτέρου μεσογειακῆ πόλις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λάβῃ τὸ ὄνομά της ἀπὸ θεότητα θαλασσινήν. Ἀπὸ τὸ Φάλης καὶ Φαλῆς ἀντὶ Φαλλοῦ ἔχομεν τὸ Φάλανθος¹. Κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Διονυσίων εἰς τὴν Ἀττικὴν σπουδαῖον ῥόλον ἔπαιζεν ἡ περιφορὰ τοῦ φαλλοῦ καὶ τὰ φαλλοφόρια ἐγένοντο καὶ ἄλλοι πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοῦ θεοῦ καὶ εἰς τὴν Μυτιλήνην. Ἐκεῖ ἐλατρεύετο ὁ Διόνυσος μὲ τὸ ἐπίθετον Φαλλήν. Ὅταν δὲ «τὰ δίκτυα ἀνείλκυσεν ἐκ θαλάσσης πρόσωπον ἐλαίας ξύλου πεποιημένον» ἐδόθη εἰς τοὺς εὐρόντας δελφικὸς χρησμός «σέβεσθαι Διόνυσον Φαλλῆνα»². Ἡ σχέσις τοῦ Διονύσου καὶ τῆς θαλάσσης εἶναι ἐδῶ φανερά καὶ τὸν Διόνυσον τοῦτον ἀργότερον ἐκάλυψεν ὁ μῦθος τοῦ Ἐνάλου καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ Ἀρίωνος.

Ἡ σχέσις τοῦ Διονύσου μὲ τὴν θάλασσαν καὶ ἡ διάσωσίς του κατὰ τὴν σύλληψίν του ἀπὸ τοὺς πειρατὰς ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὸν μῦθον τοῦ Ἀρίωνος, ὅπως καὶ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ μυθημαίου μύθου μὲ τὸν δαίμονα τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου.

Κατὰ πλησιέστερον ἀκόμη μῦθον ἐκ τῆς ἐκεῖθεν τῆς Θέρμης περιοχῆς, ὅταν ὁ Λυκοῦργος καταδιώκῃ τὸν θεὸν καὶ τὰς τροφούς του, ἐκεῖνος καταφεύγει εἰς τὴν θάλασσαν καὶ τὴν Θέτιν, ἀπὸ ὅπου τὴν ἐπομένην ἀνοιξὶν ἐπανερχόμενος θὰ τυφλώσῃ τὸν διώκτην του. Παράλληλος πεποιθήσις ἐντεῦθεν τῆς περιοχῆς μας εἶναι ὁ φόνος καὶ ὁ διαμελισμὸς τοῦ Διονύσου, τοῦ Ὁρφέως καὶ ἐνὸς τῶν Καβίρων εἰς τὰ Πιέρια³. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους ἦτο στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν «ὑδροσκοπίαν», τὴν ὑδρομαντείαν⁴.

Τὴν ἀνάδυσιν ἐκ τῆς θαλάσσης ἐπομένως ἐνὸς δαίμονος ἐντοπίου καὶ ἀγνώστου μέχρι τοῦδε πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι παριστᾷ τὸ πηλινὸν ἀνάγλυφον. Ὅτι μόνον διονυσιακῆς χροιάς δύναται νὰ εἶναι ὁ δαίμων οὗτος, θὰ ὑποστηρικθῇ καὶ κατωτέρω.

Ὅπισθεν ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων μύθων, οἱ ὅποιοι εἶναι μὲν ἐξησθημένοι κάπως εἰς χρωματισμόν, παμπάλαιοι ὅμως, κρύπτεται καὶ ἡ «ἐπιφάνεια» τῶν τοπικῶν αὐτῶν δαιμόνων, οἱ ὅποιοι ἔχουν κοινὸν γνῶρισμα τὴν αὐτὴν «διονυσιακὴν» ὁρμήν, τὴν δύναμιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς, τοῦ θνήσκειν καὶ ἀναθάλλειν. Ἡ ιδιότης αὐτὴ συνεκεντρώθη ἀργότερον εἰς μίαν κυρίαν καὶ ὀλυμπίαν θεότητα, τὸν Διόνυσον.

Ἡ διὰ τῆς βορείου Ἑλλάδος καὶ ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπέκτασις τῆς λατρείας τῆς ἀρχικῶς θρακοφρυγικῆς ἐκστατικῆς καὶ γονιμοποιῶς αὐτῆς θεότητος εἶναι γεγονός, ὅπως βέβαιον εἶναι καὶ τὸ νόημα τῆς ἐορτῆς τῶν ἀττικῶν Ἀνθεστηρίων, ἡ ἀναβίωσις τῆς ὁρμῆς τῆς φύσεως⁵. Καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς ἐορτῆς τῶν Ἀπατουρίων ἡ ἀρχὴ δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ ἀγὼν τῆς φύσεως καὶ τὰ πάθη τοῦ θεοῦ τοῦ συμβολίζοντος τὴν βλάστησιν καὶ τὴν ζωὴν. Ἐνῶ δὲ ἐπρόκειτο περὶ

¹ Sintfluthsagen, σ. 158, 162.

² ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ X. 19,3 - M. NILSSON, Geschichte der griech. Rel. I σ. 557 ἐξ.

³ CH. EDSON, Cults of Thessalonica, Harvard Theological Review τ. XLI (1948) σ. 202. B. HEMBERG,

ἔ.δ. σ. 207 καὶ σημ. 2.

⁴ CH. EDSON, Cults κλ. σ. 162 ἐξ. βλ. καὶ ἐνταῦθα σ. 226 καὶ σημ. 4.

⁵ L. DEUBNER, Att. Feste σ. 102 ἐξ. LEHMANN - OSLEN, ἔ.δ. 146 ἐξ.

διονυσιακῆς ἐορτῆς, ἐλέγετο μυθολογικά « νίκη τοῦ Μελάνθου καὶ Ξάνθου τοῦ Βοιωτοῦ »· Ξάνθος δὲ καὶ Ξανθικός εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος¹.

Ἀπὸ τὴν μεταγενεστέραν παράδοσιν τοῦ Ἀγίου Λουκιανοῦ Ἀντιοχείας γνωρίζομεν ὅτι οἱ Βιθυνοὶ ἐώρταζον τὴν « ἐπιφάνειαν » τοῦ Διονύσου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ χειμῶνος καὶ κατὰ μῆνα μάλιστα λεγόμενον Διονύσιον. Ὁ θεὸς τῆς ζωῆς καὶ τῆς βλαστήσεως ἐπίστευον ὅτι ἤρχετο εἰς τὴν γῆν νεκρὸς ἐπάνω εἰς τὴν πλάτην ἑνὸς δελφίνου, ὅπως ἀκριβῶς ἀργότερον ὁ χριστιανικὸς ἅγιος². Διὰ τὴν μυθολογικὴν παράστασιν τῆς βλαστήσεως καὶ τῆς ἐναλλαγῆς τοῦ χειμῶνος καὶ τοῦ ἔαρος διδακτικὴ εἶναι ἢ ἀπὸ συγγενικὴν θρακοφρυγικὴν περιοχὴν πληροφορία τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ³, « Φρύγες δὲ τὸν θεὸν οἰόμενοι χειμῶνος καθεύδειν, θέρος δ' ἐργηγορέναι, τότε μὲν κατευνασμούς, τότε δ' ἀνεγέρσεις βακχεύοντες αὐτῷ τελοῦσι. Παφλαρόνες δὲ καταδεῖσθαι καὶ καθείργνυσθαι χειμῶνος, ἤρος δὲ κινεῖσθαι καὶ ἀναλύεσθαι φάσκουσι ». Καὶ ἡ ἄλλη, « ἡ πελοποννησιακὴ », κατὰ τὴν ὁποίαν « Ἀργείοις βουγενῆς Διόνυσος ἐπὶ κλῆν ἐστίν· ἀνεκαλοῦντο δ' αὐτὸν ὑπὸ σαλπίγγων ἐξ ὕδατος... τὰς δὲ σάλπιγγας ἐν θύρσοις ἀποκρύπτουσιν »⁴. Διδακτικὰ ἀκόμη εἶναι ἐκ τῶν πολλῶν ἐπιθέτων τοῦ θεοῦ τὰ: πελάγιος (Παγασαί) καὶ ἀκταῖος (Χίος)⁵. Ἐπιφαίνεται κατὰ ταῦτα ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ ὁ διονυσιακὸς δαίμων τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου τῆς Θεσσαλονίκης.

Εἰς τὴν ἀπὸ τὰς Αἰγὰς, τὴν δευτέραν πρὸς ἀνατολὰς ἑδραν τῶν Δωριέων Μακεδόνων, εἰς ὁλόκληρον τὴν Θράκην, τὴν Φρυγίαν καὶ μέχρι τῆς Παφλαγονίας περιοχὴν, ἢ ὁποία δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ γενικὰ ὡς θρακοφρυγικὴ, ἔχομεν πολλὰς κοινὰς λατρείας καὶ παραδόσεις, ὅπως π. χ. τοῦ Μαρσίου, τοῦ Μίδα, τοῦ Μάρωνος⁶, τῶν Καβίρων⁷ καὶ τοῦ Διονύσου. Ἐξ ὅλων αὐτῶν τῶν παλαιῶν τοπικῶν δαιμόνων-θεῶν μόνον ὁ τελευταῖος ἐγένετο δεκτὸς εἰς τὸν Ὀλυμπον.

Εἰς τὴν ὥς ἄνω θρακοφρυγικὴν περιοχὴν τῆς Θέρμης-Θεσσαλονίκης φαίνεται — ὅσον μᾶς ἐπιτρέπουν τὰ ὀλίγα, μὲ τὸν καιρὸν ὅμως ἀὔξανόμενα εὐρήματα — ὅτι κανεὶς ἄλλος θεὸς δὲν εἶχε δικαιοματικὰ τὸ κέντρον τῆς λατρείας τοῦ ὅσον ὁ Διόνυσος. Ἄς παρακολουθήσωμεν ἀναδρομικῶς ὅτι γνωρίζομεν δι' αὐτὴν ἀπὸ τῶν πλησιεστέρων πρὸς ἡμᾶς τελευταίων τῆς ἀρχαιότητος χρόνων.

Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου εἰς τὴν Θεσσαλονίκην εἶναι ἢ πλέον ἐπικρατοῦσα εἰς τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους⁸. Βακχικαὶ καθ' ὅλα μορφαὶ εἶναι καὶ αἱ ἐκ Θεσσαλονίκης προερχόμεναι πρὸς κίονας συνημμέναι χορεύτριαι-μαινάδες τοῦ Λούβρου, αἱ γνωσταὶ μὲ τὸ ἰσπανικὸν ὄνομα Incantadas⁹. Καὶ ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρεία τῶν Καβίρων πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς συνέχεια τῆς παλαιότερας αὐτόθι διονυσιακῆς, ὅταν μάλιστα ἔχωμεν τὴν μαρτυρίαν ὅτι ἐκ τῶν Καβίρων, ὁ μὲν μεγαλύτερος

1 Rh. Museum 53, 365 ἐξ. 372 σημ. 4. Sintfluthsagen σ. 179.

2 Sintfluthsagen σ. 168, 176 ἐξ. E. BURR STEBBINS, ἔ.ἀ. σ. 72.

3 Περί Ἰσθ. καὶ Ὀσίφ. 69 P. 378. M. NILSSON, Geschichte der griech. Rel. I σ. 545 καὶ σημ. 4.

4 Αὐτόθι 35 P. 364· πβ. καὶ ἐνταῦθα σ. 225.

5 PW RE. ἐν λ. Dionysos σ. 1014 ἐξ. M. NILSSON,

ἔ. ἀ. σ. 550.

6 ALEXANDER H. KRAPPE, Ἀπόλλων Ὀνος, Classical Philology τ. XLII (1947) σ. 227 ἐξ.

7 B. HEMBERG, ἔ.ἀ. σ. 205 ἐξ.

8 CH. EDSON, Cults. κλπ. σ. 161 ἐξ.

9 TAFRALI, σ. 122 ἐξ. PW, RE. ἐν λ. Thessalonike σ. 162.

θεὸς ἐλέγετο Ζεὺς, ὃ δὲ νεώτερος Διόνυσος, καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν περιοχὴν αὐτὴν μετέφερον εἰς τὴν Τυρρηνίαν οἱ Κάβιροι τὸν φαλλὸν τοῦ Διονύσου εἰς κίστην¹.

Ἀπὸ τὰς καθ' ἡμέραν αὐξανόμενας ἐνδείξεις ὁ Διόνυσος ἦτο καὶ ὁ καθ' ἐσχὴν εἰς τὴν πόλιν τοῦ Κασσάνδρου λατρευόμενος θεός². Αἱ ὀλίγαι γνωσταὶ ἐπιγραφαὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων τὸν Διόνυσον ἀναφέρουν ὡς θεὸν τῆς πόλεως καὶ ἡ παλαιότερα ἀπὸ τὰς τρεῖς γνωστὰς εἰς ἡμᾶς φυλὰς τῆς πόλεως ἐλέγετο Διονυσιάς³. Τὰ νομίσματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων φέρουν προτομὴν Διονύσου⁴. Διονυσιακὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ δαίμων τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου καὶ διὰ τὸν πέμπτον προχριστιανικὸν αἰῶνα, τὴν ἐποχὴν του, ἐβεβαιώθησαν ὅστρακα ἀττικῆς προελεύσεως εἰς ἀμετακίνητον ἐπίχωσιν ἔξωθι τοῦ βορείου μακροῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Ὁ μεγάλος ἀρχαῖκός μαρμάρινος ἀναθηματικὸς φαλλός, ὁ ὁποῖος ἀνευρέθη μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐνὸς ὑστάτου ἀρχαῖκου μεγάλου ἰωνικοῦ κτίσματος καὶ μιᾶς ἀναγλύφου κεφαλῆς — ἀπολεπίσματος τῆς ζωοφόρου — εἰς τὸ κέντρον τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιβάλλουν ὅχι μόνον τὴν τοποθέτησιν τοῦ κεντρικοῦ σημείου τῆς ἀρχαιοτέρας πόλεως εἰς τὴν θέσιν τῆς πόλεως τοῦ Κασσάνδρου, ἀλλὰ καὶ τὴν παραδοχὴν ὡς παμπαλαῖας ἐντοπίας λατρείας ἐνὸς δαίμονος συγγενικοῦ πρὸς τὸν Διόνυσον, ὁ ὁποῖος ἀργότερον ἐταυτίσθη μὲ ἐκεῖνον⁵.

Ὁ τοπικὸς ἐκεῖνος δαίμων θὰ πρέπη νὰ εἶχεν, ὅπως καὶ ὁ Διόνυσος, ὡς βασικὸν γνώρισμα τὴν χαρακτηριστικὴν διονυσιακὴν μανίαν, τὸν ἐνθουσιασμόν. Πρέπει νὰ ἦτο διάθερμος θεὸς «κατὰ μετάπτωσιν τῆς ιδέας τοῦ πυρὸς εἰς τὴν ιδέαν τῆς ψυχικῆς θερμῆς». Ὅμοιοι ἄλλοι θεοὶ - δαίμονες ἦσαν, ὅπως ἀπέδειξεν ὁ καθ. κ. Ρωμαῖος, ἐκεῖνος τὸν ὁποῖον ἀργότερον ἀντικατέστησεν ὁ Ἀπόλλων Θέρμιος, ὁ βοιωτικὸς Θερμῶδων, ὁ κρητικὸς Θερμαῖος καὶ ὁ υἱὸς του Πύρρις τῆς μοναδικῆς ἕως τὴν πλῆροφορίας τοῦ παπύρου τῆς Ὁξυρύγχου⁶. Ἄν ὁ Πύρρις τῆς ὥς ἄνω πληροφορίας φέρεται ῥητῶς ὡς Κρής καὶ ἐντοπίζεται εἰς τὴν Ὀφιοῦσαν νῆσον, ὁ αὐτὸς θεὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Πύρρος ἢ Νεοπτόλεμος λατρεύεται ἐντὸς τοῦ τεμένους τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τοὺς Δελφούς, σχετίζεται μὲ τὴν νῆσον Σκύρον καὶ τὴν Πύρριχον, πόλιν τῆς Λακωνικῆς⁷. Τὴν ἐκ Κρήτης ἐπομένως καταγωγὴν τοῦ υἱοῦ τοῦ Θερμαίου, δυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν ὡς αἰτιολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς παλαιᾶς καὶ ἐνωρὶς εἰς κάποιαν λήθην πεσούσης θεότητος κυρίως τοῦ πατρὸς Θερμαίου, ἡ ὁποία μεταγενεστέρως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ υἱοῦ ἀπεδόθη εἰς ἕξ ἴσου παλαιὰν περιοχὴν καὶ θεωρουμένην πηγὴν τῶν μυστικῶν λατρειῶν⁸. Μέχρι Πεπαρήθου φθάνει πρὸς

1 B. HEMBERG, ἔ.δ. σ. 97 σημ. 3, σ. 207, 263.

2 CH. EDSON, Cults κλπ. σ. 160 ἔξ.

3 PW, RE. ἐν λ. Thessalonike σ. 147. CH. EDSON, Cults κλπ. σ. 161 καὶ ὑποσημ. 7, 164. Σ. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, Ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τῆς ἀρχ. Θεσσαλονίκης, Παράρτημα Β' τ. Ἐπετηρίδος Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1933) σ. 25. Ὁ καθ. κ. Πελεκίδης ἔχει καὶ ἄλλην ἐνδιαφέρουσαν ἀδημοσίευτον ἐπιγραφὴν λατρείας Διονύσου ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην.

4 H. GAEBLER, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, III, Die antiken Münzen von Makedonia

u. Paionia, 2. Abteilung, Berlin (1935), σ. 117, 119-120.

5 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ΑΕ 1936 σ. 17 καὶ εἰκ. 25-26. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ποῦ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη, Μακεδονικά Α' (1940) σ. 4 τοῦ ἀνατύπου. Χ. Ι. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Μακεδονικά Α' σ. 476 καὶ ὑποσημ. 1. CH. EDSON, Notes on the Thracian Phoros, Class. Philol. XLII (1947) σ. 103.

6 Ἀπόλλων Θέρμιος σ. 10 ἔξ. 16. O. HÖFER, Myth. Lex. Roscher τ. V ἐν λ. Thermaios.

7 Ἀπόλλων Θέρμιος σ. 12, 14.

8 ΔΙΟΔΩΡΟΣ, V, 77, 3. AXEL PERSSON, The Rel. of Greece in Prehist. Times, σ. 148.

βορρᾶν ἢ αἰτιολογικὴ διὰ μυθικοῦ ἥρωος ἐρμηνεία τοπωνυμίων ἀπὸ τὴν μινωικὴν περιοχὴν, ὅπως λ. χ. τοῦ Σταφύλου¹, καὶ μέχρι Θάσου ἢ προσπάθεια τῶν ἀρχαίων νὰ συσχετίσουν τὸ καρικὸν ὄνομα τῆς νήσου μὲ τὸν Κάδμον καὶ τὸν Ἀνδρόγεω².

Ὡς πρὸς τὸν Πύρριν, διδακτικὴ εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ πληροφορία τοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΥ XIV, 613 B, καθ' ἣν «*ἡ πυρρίχη ἐν Σπάρτῃ διονυσιακὴ τις εἶναι δοκεῖ ἐπιεικεστέρα οὖσα τῆς ἀρχαίας, ἔχουσι γὰρ οἱ ὀρχούμενοι θύρσους ἀντὶ δοράτων, προῖενται δ' ἐπ' ἀλλήλους καὶ νάρθηκας καὶ λαμπάδας φέρουσι...*». Εἶναι γνωστὰ αἱ διπλαῖ ιδιότητες τῆς διονυσιακῆς λατρείας. Ἡ ἑκστασις, ἡ ὠμοφαγία - μετάληψις πρῶτον καὶ δεύτερον ἡ εὐφορία καὶ ἡ βλάστησις. Ἡ δευτέρα αὐτὴ ιδιότης σχετίζεται ἀμεσώτατα καὶ μὲ τὰς πηγάς, τὰ ζωογόνα νάματα τῶν ὑδάτων, καὶ τὴν λατρείαν τῶν ποταμίων θεῶν, ὅπως καὶ μὲ τὴν δύναμιν τῆς θερμότητος, τοῦ πυρὸς τοῦ ὠριμάζοντος τὰ γεννήματα. Εἰς νόμισμα τῶν χρόνων τοῦ Γορδιανοῦ τῆς Ἀπαμείας Κιβωτοῦ τῆς Φρυγίας παριστάνονται τέσσαρες ποτάμιοι θεοί³. Τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν ΘΕΡ συνεπλήρωσεν ὁ Ο. ΗÖFER, ΘΕΡ[ΜΑΙΟΣ] καὶ ἐσκέφθη ἀμέσως τὸν ἐπώνυμον «ἥρωα» τῆς Θέρμης - Θεσσαλονίκης⁴. Ἀπὸ ἐπιγραφὰς τῆς αὐτῆς πόλεως γνωρίζομεν καὶ σημεῖά της, τὰ ὅποια ἔλαβον τὸ ὄνομά των ἐκ τοῦ ποταμοῦ ἐκείνου θεοῦ: θερμαία πλατεῖα⁵. Ὁ Θερμαῖος τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ παπύρου καὶ ὁ υἱὸς του Πύρρις καὶ Πύρριχος μὲ τὴν ὀλοφάνερην διονυσιακὴν των χοροῖαν δύνανται νὰ συναφθοῦν ὅχι μόνον μὲ τὸν εὐκάρπιον καὶ πυριγενῆ καὶ πυρίβρομον Διόνυσον, ὅπως τοῦτο ἤδη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ κ. ΡΩΜΑΙΟΥ⁶, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ λειτούργημα τοῦ «πυρφόρου» τῆς βακχικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Metropolitan Museum τῆς Νέας Ὑόρκης⁷. Ἀκόμη ὅμως καὶ μὲ τὴν ἐν Θράκῃ πυρολατρείαν τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ Νεαπόλεως⁸ καὶ τὴν γονιμοποιούσαν τὰ χωράφια καὶ ἐν γένει τὴν βλάστησιν θερμότητα. Οἱ παλαιοὶ οὗτοι δαίμονες σχετίζονται τοιοῦτοτρόπως, ὅπως καὶ ὁ ἀντικαταστάτης των Διόνυσος, ὃχι μόνον μὲ τὴν Δήμητρα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν θρακικὸν «ἥρωα πυρμηρούλαν» προστάτην τῶν δημητριακῶν⁹.

Τὸ ὄνομα τοῦ ἐν Θέρμῃ λατρευομένου δαίμονος δὲν μᾶς παρεδόθη, δυνάμεθα ὅμως νὰ τὸ εἰκάσωμεν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ διάφορα ἐπίθετα τοῦ Διονύσου, ἀπὸ τὰ ὅποια ἐδῶ ἀξιοσημεῖωτα εἶναι τὰ: λυαῖος καὶ λύσιος (Χίος)¹⁰, λύσιος (Σικυών, Κόρινθος, Θῆβαι)¹¹. Λύσειος ὅμως ἐλέγετο εἰς τὸν Θέρμον ὁ συγγενὴς θεὸς Ἀπόλλων Θέρμιος¹², καὶ θὰ εἶναι πολὺ διδακτικὸν ἂν κάποτε γνωρίσωμεν κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν Θέρμιον Ἀπόλλωνα καὶ Θέρμιον ἢ Θερμαῖον Διόνυσον, ὅσονδῆποτε ἐπικρατέστερον καὶ ἂν φαίνεται διὰ τὸν τελευταῖον θεὸν τὸ ἀνάλογον σημασίαν ἔχον πρὸς τὸ Θέρμιος ἐπίθετον βάκχειος. Ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ἀπὸ τὸ τοπωνύμιον, τὸ ὅποιον εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου παραδιδομένην γλῶσσαν:

1 G. BAKALAKIS, Bericht VI. Kongress, Berlin 1940, σ. 316 καὶ σημ. 2.

2 PW, RE. ἐν λ. Thasos.

3 HEAD - ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Β' σ. 213 πίν. ΑΒ' 7.

4 PW, RE. ἐν λ. Thermaios³.

5 BCH, 1893 σ. 308 ἀρ 6A, 20. B 14, 314 ἀρ. 8, 22.

6 Ἀπόλλων Θέρμιος σ. 16.

7 AJA XXXVII (1933) σ. 215 ἐξ. M. NILSSON, Ge-

schichte der griech. Rel., II σ. 343 ἐξ.

8 C. A. ROMAIOS, Cultes populaires de la Thrace, Collection de l'Institut français d'Athènes No 18 σ. 112.

9 PW, RE. ἐν λ. Thrake (Religion) σ. 476.

10 PW, RE. ἐλ. Dionysos σ. 1014 ἐξ.

11 Ἀπόλλων Θέρμιος σ. 16, 20.

12 Ἀπόλλων Θέρμιος 16.

θέρμα = πυρετός κλπ.¹. Ἐὰν ὁ πρὸ τῆς Ὀλυμπίας πλέον μορφῆς τοῦ Διονύσου λατρευόμενος τοπικὸς δαίμων ἐλέγετο Θερμαῖος ἢ ἦτο ὁ αὐτὸς μὲ τὸν εἰς ἄλλας περιοχὰς μεμαρτυρημένον θεόν, ἦτο πολὺ εὐκόλον ἀργότερον τὸ μὲν ὄνομά του νὰ μεταπέσῃ εἰς τὸ ἀναζητητέον ἐπίθετον τοῦ Διονύσου θερμαίου, κατὰ τὰ τόσα ἀνωτέρω ἐπίθετα τοῦ θεοῦ, ὁ δὲ τόπος τῆς ἐκστατικῆς-μανιακῆς λατρείας του, νὰ ὀνομασθῇ ἐκ τοῦ οὐσιώδους γνωρίσματος τοῦ θεοῦ, ἀπὸ τοὺς ἀπὸ νότου ἀποίκους εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν. Εἰς τὴν Λῆμνον σφύζεται ἀκόμη τὸ τοπωνύμιον Χλόη ἀπὸ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος χλόης².

Εἶναι ἀκόμη ἐνδεχόμενον ἢ παλαιότερα θρακοφρυγικὴ λατεία νὰ μὴν ἔφερεν ἀρχικὰ τὸ ἐλληνικὸν ὄνομα καὶ διὰ τὸν θεὸν καὶ διὰ τὸν τόπον. Παρατηρήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ τιμωμένου διὰ τοῦ παρόντος ἐπιμνημοσύνου τόμου, ὅτι ἡ παρὰ ΣΕΦΑΝΩ ΒΥΖΑΝΤΙΩ ἐν λ. Τίνδιον ἀναφερομένη *Τίνδη· Θράκης Χαλκιδική πόλις*, δὲν εἶναι κατὰ τὰς γλώσσας τοῦ Ἡσυχίου: *τινθόν, ἐφθόν, τινθαλέος, διάθερμος, διάπυρος*, ἄλλη παρὰ ἢ Τίνθη καὶ αὐτὴ ἢ Θέρμη³. Συγγενὲς πρὸς τὸ ἐθνικὸν τινδαῖος εἶναι ἴσως τὸ ὄνομα τῶν Τυντηνῶν ἢ Τυντήνων, τοὺς ὁποίους γνωρίζομεν ἀπὸ τὰ ὠραῖα ἀργυρεῶ νομίσματά των καὶ ἀπὸ μεταγενεστέρας πηγῆς⁴.

Μὲ τὴν βοήθειαν βεβαίως πηγῆς, τῆς ἀρχαίας μυθολογίας, ἐλπίζω ὅτι ἐταυτίσθη ὀρθῶς ὁ ἐπὶ τοῦ πηλίνου ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης εἰκονιζόμενος δαίμων μὲ τὸν τοπικὸν θεὸν Θερμαῖον.

Ἐκεῖνος, ὅπως καὶ ὁ ἀντικαταστάτης του, ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ μέχρι τῶν τελευταίων τῆς ἀρχαιότητος χρόνων ἀκόμη καὶ ὑπὸ ἄλλας μορφὰς λατρευόμενος Ὀλύμπιος θεὸς Διόνυσος, εἶχεν οἴκοθεν τὴν βακχικὴν θέρμην, ιδιότητα ἱκανὴν νὰ δώσῃ τὸ ὄνομα εἰς τὸν τόπον.

Παράλληλα ὅμως μὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ λυτρωθῶμεν ἀπὸ τὴν τυχαίαν παρουσίαν τῶν θερμῶν πηγῶν καὶ νὰ καταφύγωμεν εἰς περιοχὰς χαρακτηριζούσας τὴν ἀνθρωπίνην Παιδείαν, νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν ἀνωτέραν ὅλων τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου δημιουργιῶν, τὴν θρησκείαν, ἐπιβάλλεται καὶ διενέργεια σκαφικῶν ἐρευνῶν, παρ' ὅλας τὰς δυσκολίας, διὰ τὴν διαβεβαίωσιν τῆς λατρείας, τοῦ μόλις ἀναγνωριζομένου Θερμαίου δαίμονος, τοῦ ἐπωνύμου τῆς ἀρχαιοτέρας πόλεως μας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ

1 Ὁ ἰωνικὸς τύπος τοῦ τοπωνυμίου Θέρμη ὀρθῶς ἐθεωρήθη νεώτερος τοῦ δωρικῶν Θέρμα ἀπὸ τὸν ΤΑ-
FEL, de Thessal. σ. 8, 15. Τὸ Θέρμα εἶναι ὁμοιον μὲ
τά: Πύδνα, Πέλλα, Ποτεΐδαια. Τὸ ἐν τῇ ΣΟΥΛΛΙ παρα-
διδόμενον ἐν λ. Θερμάν· θράκιόν ἐστιν πόλισμα, πρέ-
πει νὰ τονισθῇ Θέρμαν· πρβ. ΑΙΣΧΙΝΗΝ II, 27.

2 В. HEMBERG, э.д. σ. 165. πρβ. καὶ τὸ Λάφρον, τό-

πος ὅπου ἐλατρεύθη προηγουμένως ἡ Λαφρία Ἀρτε-
μις, Θερμὴ Μυτιλήνης, ὅπου ἡ Θερμία Ἀρτεμις εἶχε
προηγουμένην τῆς συμπτώσεως τῶν θερμῶν πηγῶν τὴν
ιδιότητα, Ἀπόλλων Θέρμιος σ. 18-19.

3 Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΑΕ 1924 σ. 29.

4 SVORONOS, L'Hellénisme primitif de la Macé-
doine 1919 σ. 46 ἐξ.

ZUM "DIONYSOS,, AUS HERCULANUM

Der herrliche, bärtige, Dionysos benannte Bronzekopf aus der herculanensischen Villa im Museum von Neapel¹ (Taf. 1) ist immer noch ein kunstgeschichtliches Rätsel. In die verschiedensten Jahrhunderte ist er eingereiht worden. WINTER brachte ihn mit myronischer Kunst in Verbindung², FURTWÄNGLER mit Pythagoras³. Das wird heute niemand mehr glauben. H. BULLE setzt ihn in das Jahrzehnt 460-450 v. Chr. und als Charakterbild neben den Kasseler Apollo⁴, PICARD findet seinen Ausdruck alkamenisch⁵, während FRIEDERICHs-WOLTERS ihn der Kunstrichtung des Skopas und Praxiteles zuschreiben⁶, was die GUIDA RUESCH⁷ wiederholt. Auch dieses Urteil wird niemand mehr mitmachen wollen. Bleibt als einziger Ausweg nur der, den zuletzt nach den Vorschlägen von W. KLEIN⁸ und A. VON SALIS⁹ W. SCHUCHHARDT entschlossen gewählt hat¹⁰. Der Dionysos ist eine Arbeit eklektisch-klassizistischer Kunst.

Wir teilen seine Meinung, müssen aber dabei hervorheben, dass der «Dionysos» als solcher ganz isoliert dasteht. Denn die eklektisch-klassizistischen Werke, sei es die bekannten der Pasiteler¹¹, sei es die ihnen mit Recht wie zum Beispiel die Bronzefigur aus den nuovi scavi von Pompeji im Museum von Neapel¹² oder Unrecht wie zum Beispiel der Idolino in Florenz¹³ zugeschriebenen Werke sind ja nicht wirkliche Neuschöpfungen sondern Pasticcios, die durch Zusammenfügung vorher disparater Teile entstanden sind. Der «Dionysos» aber ist ein wirkliches Götterideal, das WINCKELMANN mit folgenden Worten¹⁴ in die Kunstgeschichte eingeführt hat: «Dieser nicht so ängstlich sondern im erhabenen Style der Bronze verfertigte Kopf kann mit Recht ein Wunderwerk der Kunst genannt werden. Er steht von der Seite niederwärts; die Stellung zeigt Verachtung an; die Gesichtszüge aber nicht; die Stirn ist gedankenvoll, der Blick

1 GUIDA RUESCH 213 Nr. 857 mit Angabe eines Teiles der älteren Literatur. - Kluge in KLUGE-LEHMANN-HARTLEBEN, Die antiken Grossbronzen I 96 über die Technik seiner Gussarbeit.

2 AA. 1890, 105.

3 50. Berl. W. Pr. 130. Meisterwerke 148 Anm. 1.

4 Der schöne Mensch², Text zu Taf. 227.

5 Manuel d'archéologie II 572.

6 Die Gipsabgüsse 464 Nr. 1285.

7 a.O.

8 Vom antiken Rokoko 75.

9 Kunst der Griechen 286.

10 Geschichte der Kunst. Altertum 450 f.

11 LIPPOLD, Kopien und Umbildungen 34 ff; JUCKER, Das Verhältnis der Römer zur bildenden Kunst 83 f.; VAN ESSEN, Meded. VII 1937 2 ff.

12 AMELUNG, JdI. 42, 1927, 145 ff. L. CURTIUS, Die antike Kunst 2, 247 f.

13 LIPPOLD, Gnomon 4, 1928, 417 Anm. 1. RUMPF, Critica d'Arte 4, 1939, 17 ff.

14 Briefe über die neuesten hercul. Entdeckungen. Werke, Donaueschingen 2, 62.

aber angenehm..... Aber Freund! Kein Mensch ist im Stande das Künstliche dieses Kopfes mit Worten zu beschreiben». Und später¹: «Dieses ist eines der Vollkommensten Werke auf der Welt, es gehört unter die schönsten Dinge aller Art, die man sehen kann».

Mag also der «Dionysos» auch im Geiste des fünften Jahrhunderts v. Chr. nachempfunden, mögen auch archaisierende Formen in ihm verwendet sein: die Tatsache bleibt bestehen, dass in ihm ein bedeutendes Götterbild geschaffen ist, das es vorher nicht gab. Er erscheint als eine produktive Leistung jenes ersten Jahrhunderts v. Chr., das in der Vielfalt seiner hellenistisch-griechisch-römischen Strömungen ein wahres Entdeckungsland der antiken Kunstgeschichte ist.

Aber weniger der kunstgeschichtlichen Stellung des Bronzekopfes als seiner inhaltlichen Bedeutung gilt diesmal unsere Ueberlegung. Wen stellt er dar?

Die Deutung auf einen berauschten Dionysos findet ihre Stütze in Darstellungen des trunkenen Gottes wie jener auf dem Glockenkrater des Methysemalers in New York² oder der anderen auf dem rotfigurigen Krater in Corneto³, die ich versucht habe, auf Dionysos und Basilinna zu deuten⁴, oder in dem von einem jugendlichen Satyr gestützten behäbig gealterten Theatergott der «Ikariosreliefs»⁵.

Aber in allen diesen Bildern ist der trunkene Gott in jenem Zustand der Weinseligkeit dargestellt, die wirklicher Berauschtigkeit vorangeht, aber sie noch nicht erreicht hat. Auch die Florentiner Gruppe der Uffizien⁶ mit dem jugendlichen Dionysos, der seinen rechten Arm auf den Nacken des Satyrknaben legt, schildert einen fröhlichen, nicht einen seiner nicht mehr mächtigen, verlorenen Gott, ebenso wie die das Motiv dieser Gruppe weiterbildende, frühhellenistische Komposition mit dem sich auf die Schultern Pans stützenden Dionysos in Berlin mit ihren Verwandten⁷.

Wenn man also den Ausdruck des Neapler Bronzekopfes als den in sich versunkener selbstvergessender Berauschtigkeit deuten will, dann muss man sagen, dass kein sicheres Dionysosbild diesen besitzt. FRIEDERICHs-WOLTERS⁸ finden in ihm den «Ausdruck des Leidens, des Ueberwältigtseins», einen «Zustand der Erschlaffung» und den «Zug der Trauer und Ermattung». Und KLUGE⁹ spricht von der «wundervoll grossen Komposition dieses sinnenden melancholischen Hauptes». Wie kann Dionysos leidend, wie kann er erschlaft, traurig und ermattet, sinnend melancholisch sein?

¹ Sendschreiben von den hercul. Entdeckungen 1762. a.O. 2, 157.

² HERFORD, Handbook Taf. 10 g. G. RICHTER, Handbook of the class. Coll. 1930, 127 Abb. 84.

³ STUDNICZKA, JdI. 34, 1914, 133 Abb. 31 f.

⁴ Vermächtnis der antiken Kunst 133 f. Abb. 42.

⁵ Zuletzt WATZINGER, JdI. 61/62, 1946/1947, 76 ff. Das von G. RICHTER, Three critical Periods Abb. 106 mit der Unterschrift «Satyr and Dionysos»,

versehene neuattische Relief aus dem Meerfund von Mahdia, MERLIN-POINSOT, Cratères et candelabres Taf. VI gehört nicht hierher. Denn der auf ihm vom Satyr gestützte Trunkenbold ist nicht Dionysos sondern der alte Silen.

⁶ P. ARNDT, Br. Br. D. Taf. 620 und Text.

⁷ P. ARNDT a.O.

⁸ a.O. 465.

⁹ a.O. 90.

Man kann den Typus des «Sardanapal», den wir als Sabazios zu deuten versuchen¹, als das Bild eines ins mystische gesteigerten erhabenen Dionysos ansehen und wird eine gewisse Verwandschaft der herkulanensischen Bronze mit ihm zugeben. Aber dann muss man auch ihre Abweichungen von diesem Bilde anerkennen, die in keinem anderen uns bekannten sicheren Dionysosbilde wiederkehren.

Um diese Unterschiede zu erklären und den Bronzekopf neu zu deuten, dazu verhilft uns vielleicht ein neuer römischer Fund, die Marmorstatuette eines Priap, die vor einiger Zeit im römischen Kunsthandel auftauchte. Wir verdanken ihrem Besitzer die Erlaubnis, für die wir auch hier unseren Dank aussprechen, sie in den Abbildungen Taf. 2 veröffentlichen zu dürfen.

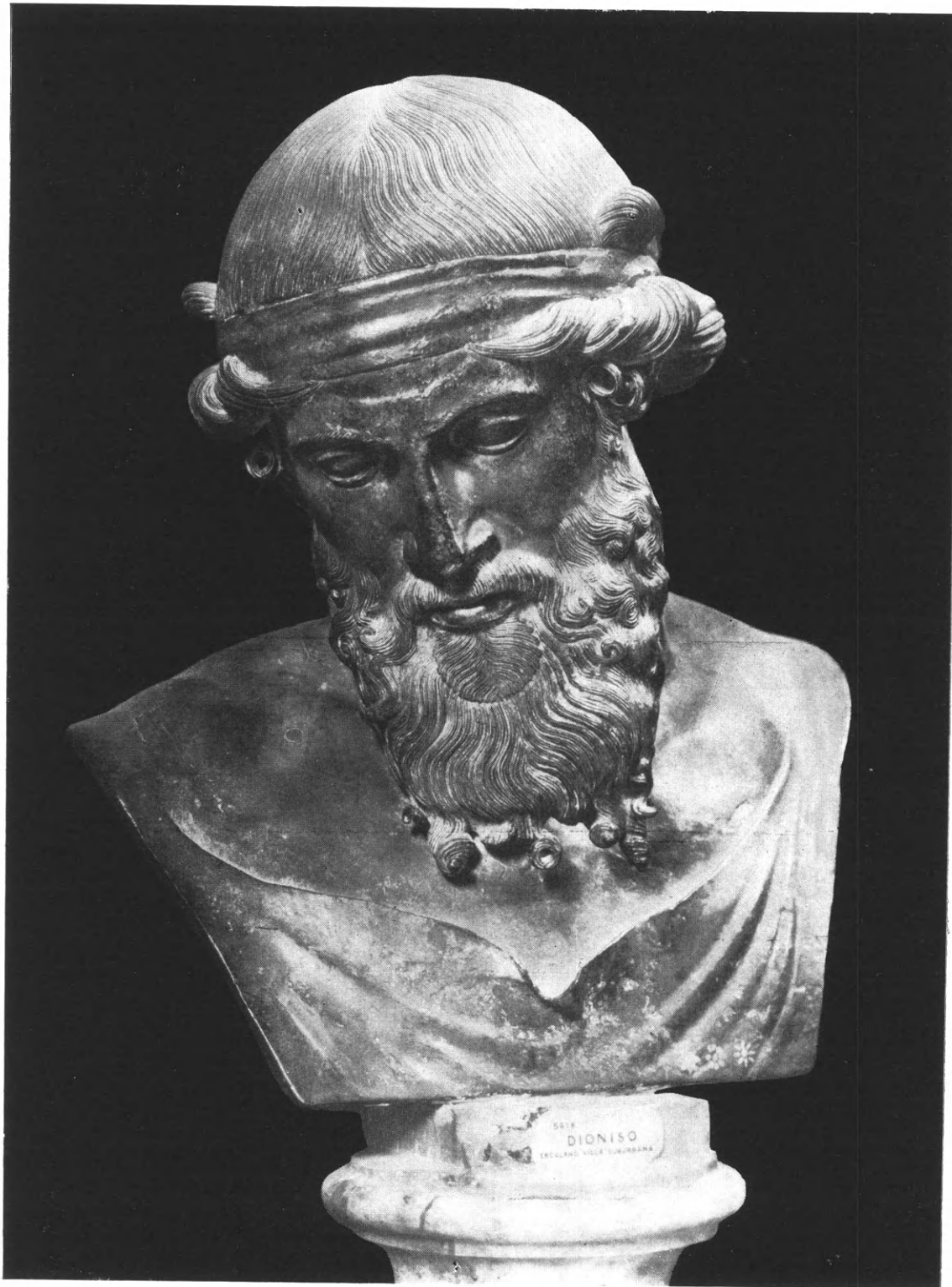
Die Statuette aus pentelischem Marmor ist 1 m. hoch. Sie ist mit ihrer Basis vollständig erhalten und gänzlich unrestauriert. Es fehlen nur die Arme, der rechte ganz, der linke vom erhaltenen halben Oberarm abwärts. Über ihre Funktion ist kein Zweifel möglich. Sie hielten auf beiden Seiten den langen ärmellosen, unter der Brust mit einem schmalen Bande gegürteten Chiton, bereit ihn emporzuziehen, auf dass der phallische Fruchtbarkeitsgott der Fluren und Gärten seine unter dem Gewand diskret angedeutete Männlichkeit enthülle.

«*Enormem penem ut ostendam*»,²¹. Wie die Gestalt auf ihrem linken Fusse steht und mit einer starken Biegung des Knies das rechte Bein zur Seite stellt, ergibt sich eine beinahe weibliche Schwingung der linken Hüfte, zu der im Gegensatz die Spannung der zum rechten Knie führenden Falten herausgearbeitet ist. Der spröde wollene Stoff des bäuerlichen Hemdes wird durch die Gürtung zu widerstrebenden tiefen Falten genötigt. Wie das spitze Dreieck ihrer mittleren Partie unter dem Gürtel die Charakteristik des Gottes zugleich verhüllt und andeutet, und wie dann die Vertikalen vom Knie ab durch horizontale Kurven aufgefangen werden, das verrät keinen unbedeutenden Künstler. Durch die hohe Gürtung und die lang gezogenen Faltengänge wirkt die Figur schlank, und die einfachen Motive der linearen Parallelen der Rückenansicht sind beinahe von spätarchaischer Strenge. Ihre Proportionen und die unkonventionelle Frische ihrer Gesamtmotive mit ihren starken Gegensätzen von hellen Flächen und tiefen Schatten verweisen sie in den späten Hellenismus, ihre reine klare flächige Frontalität in dessen klassizistisches Ende. Der kleine Altar dient dem Gewandbausch der linken Seite als Stütze. Er lässt die Frage aufwerfen, ob die Statuette nicht Kopie eines Bronzeoriginals ist. Die Vermutung, dass sie die Kopie eines bekannten Werkes ist, findet ihre Bestätigung durch den Nachweis einer zweiten Kopie, die ich freilich nur aus der Zeichnung bei CLARAC Taf. 710 B 1729 A kenne. Es ist die Statuette in der Sammlung Grey in England³.

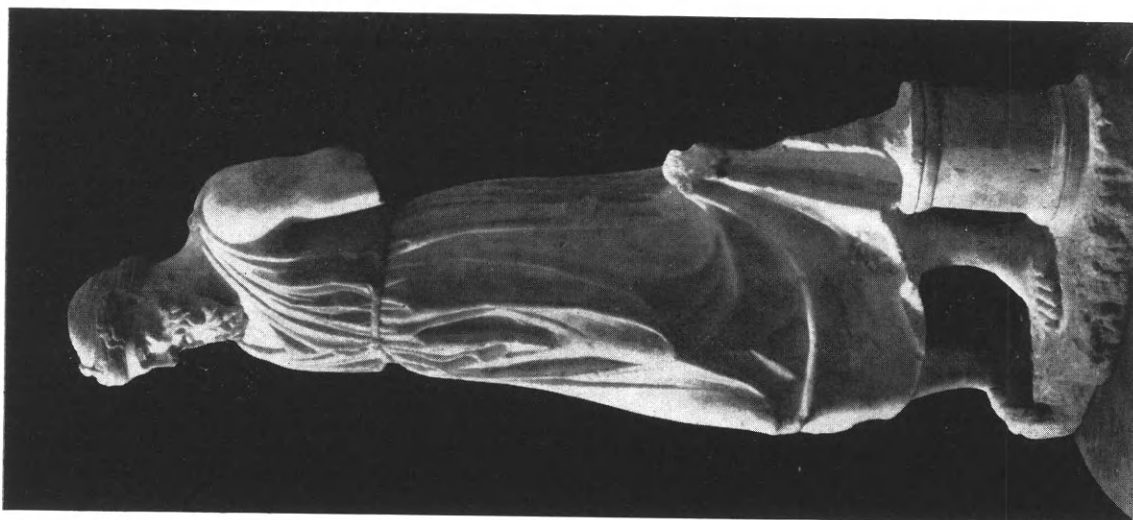
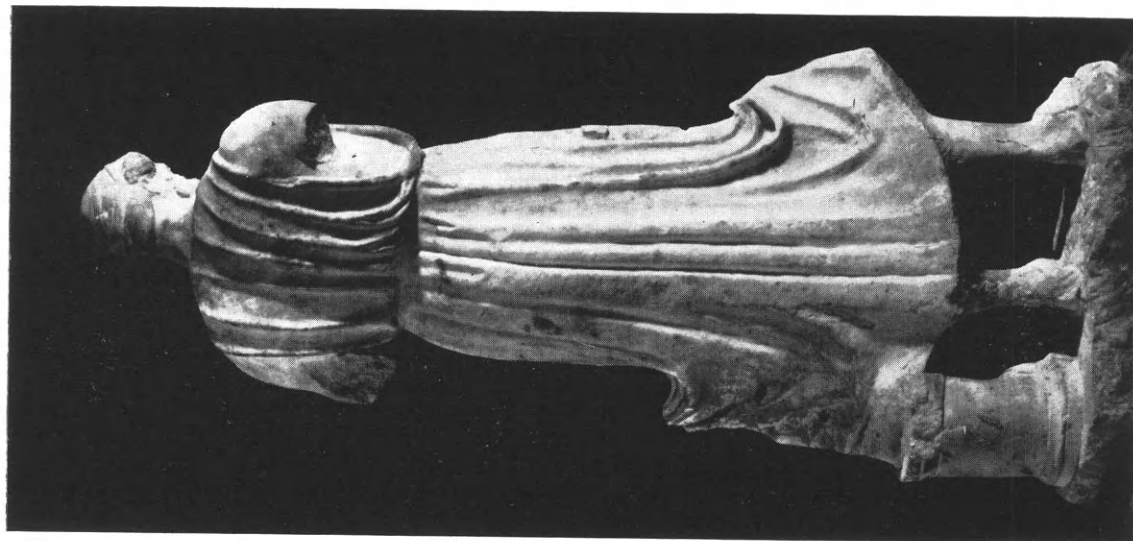
¹ JdI. 43, 1928, 281 ff.

² Inschrift von Casalotto, Libertini Nsc. 1922, 494.

³ MICHAELIS, Marbles in Great Britain 523, Newby Hall Nr. 21; neu der Kopf, beide Arme, beide

Bronzebüste aus Herculaneum im Museo Nazionale in Neapel. Nach Aufnahme Alinari 34160.

Marmorstatuette eines Priap. Privatbesitz. Nach Photos.

Allein, was uns an ihr besonders interessiert, das ist der Kopf, seine Haltung, sein Ausdruck. Denn, wie er mit der langen schönen Nase, den zarten Wangen und dem wohlgeordneten Barte, edel geformt, gesenkt träumerisch vor sich hinblickt, finden wir in ihm die gleiche Haltung, wie sie auch der Bronzekopf, nur noch verstärkt, besitzt. Die vertikalen Stirnfalten zwischen den Augen verleihen ihm einen eigentümlich melancholischen Ernst, und alle die Züge von leidender Ermattung und Erschlaffung, welche die Beurteiler an dem herculanensischen Bronzekopf gefunden haben, die aber aus dem Ideal des Dionysos nicht zu erklären sind, kehren an dem Priap wieder und werden durch ihn verständlich.

Auch auf das Gewand der Bronzestatue dürfen wir aufmerksam machen. Zum bärtigen Dionysos gehört der Mantel, wie ihn auch der «Sardanapal» trägt, und wie ihn zum Beispiel der Dionysos der Dreifussbasis in Athen¹, jener des Euripidesreliefs in Konstantinopel², auch die beiden Dionysostempelbilder auf dem Votivrelief von Topkapu Seray im Antikenmuseum in Konstantinopel³ aufweisen. Ihn müsste auch der «Dionysos» der Bronzestatue tragen, wenn er einer wäre. Aber er trägt genau dasselbe Bauernhemd mit dem Faltenknick unter dem Halse wie die marmorne Priapstatuette.

Nun hat G. E. RIZZO eine gewisse typologische Verwandtschaft zwischen dem Bronzekopf und dem bärtigen Hierophanten der eleusinischen Darstellung des berühmten Sarkophags von Torre nova gefunden⁴. Aber diese ist zu allgemein, als dass sie etwas über den Sinn des herculanensischen Bildes aussagen könnte.

Zuletzt kann man gegen unseren Versuch, dieses als Priap zu verstehen, einwenden, dass der Priap der Marmorstatuette als Kopfbedeckung eine eigentümliche Haube trägt, wie sie ähnlich auch der Priap der Aphroditegruppe (HERTER, De Priapo IV F 3, Taf. 2) aufweist⁵. Aber es gibt auch Priapbilder ohne jene Haube. Der Priap des Altars in Corneto mit dem opfernden Silen (Arch. Zeit. 1851 Taf. 35, REINACH, Répert. III 20) trägt keine Haube. Auch der Priapbronze der Sammlung Somzée (FURTWÄNGLER, Coll. Somzée Text 66 Nr. 91), mit ihrem Dionysos ähnlichen gesenkten Haupt fehlt sie, ebenso wie der alexandrinischen Terrakotte mit halbrundem Stirnband und dionysischem Epheu bei HERTER, a.O. Taf. 1 Abb. IV C 6c. Aber die wichtigsten Bilder des Priap sind die dionysosähnlichen bärtigen Köpfe mit Epheukränzen der Münzen von Lampsakos zwischen 175 und 150 v. Chr.⁶. Auch sie tragen keine Haube. Schliesslich ist auch die

Beine unterhalb des Gewandes.

¹ STAIS, Marbres et bronzes 57 Nr. 1463; PAPA-SPIRIDIS, Guide 72 Nr. 1463; BENNDORF, Oest. Jh. 2, 1899, 255 Taf. 5; REINACH, Répert. II 342.

² MENDEL, Cat. II 296 Nr. 574; SCHEFOLD, Bildnisse 163, I; REINACH, Répert. II 172.

³ AA. 1933, 138 Abb. 23 (ARIF MUFID).

⁴ Röm. Mitt. 25, 1910, 163 ff. Taf. 2 und 5.

⁵ Die Haube der Terrakotte Sabouroff, FURT-

WÄNGLER, Sammlung Sabouroff Taf. 127 ist nicht die eines Priap. Zum Priap fehlt der Figur die phallische Charakteristik. Gewiss deutet sie F. BROMMER, A.A. 1943 128 Abb. 7 richtiger als Bühnensilen.

⁶ H. v. FRITZE - GÄBLER, Nomisma XII 1923 Taf. II 42-45 S. 30 f. - A. BALDWIN, Lampsakos, Amer. Journ. of numism. LIII 3, Taf. VIII 1-6.

Wiederholung des herculanensischen Bronzekopfes in einer Statuettenreplik in Stuck im Nuovo Museo des Konservatorenpalastes in Rom¹ am besten verständlich, wenn wir sie uns im Zusammenhang einer Stuckdekoration eines Hauseingangs als apotropäischen Priap denken, ähnlich jenem, der in Pompeji den Besucher des Hauses der Vettier erwartet².

LUDWIG CURTIUS

¹ DOM. MUSTILLI, Il Museo Mussolini 36 Nr. 5
Taf. XXIX Abb. 102,5; RISSO a.O. 106 Abb. 21 f.

² Mon. Lincei VIII 1898, 237 (SOGLIANO).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ ΘΡΑΚΗΣ*

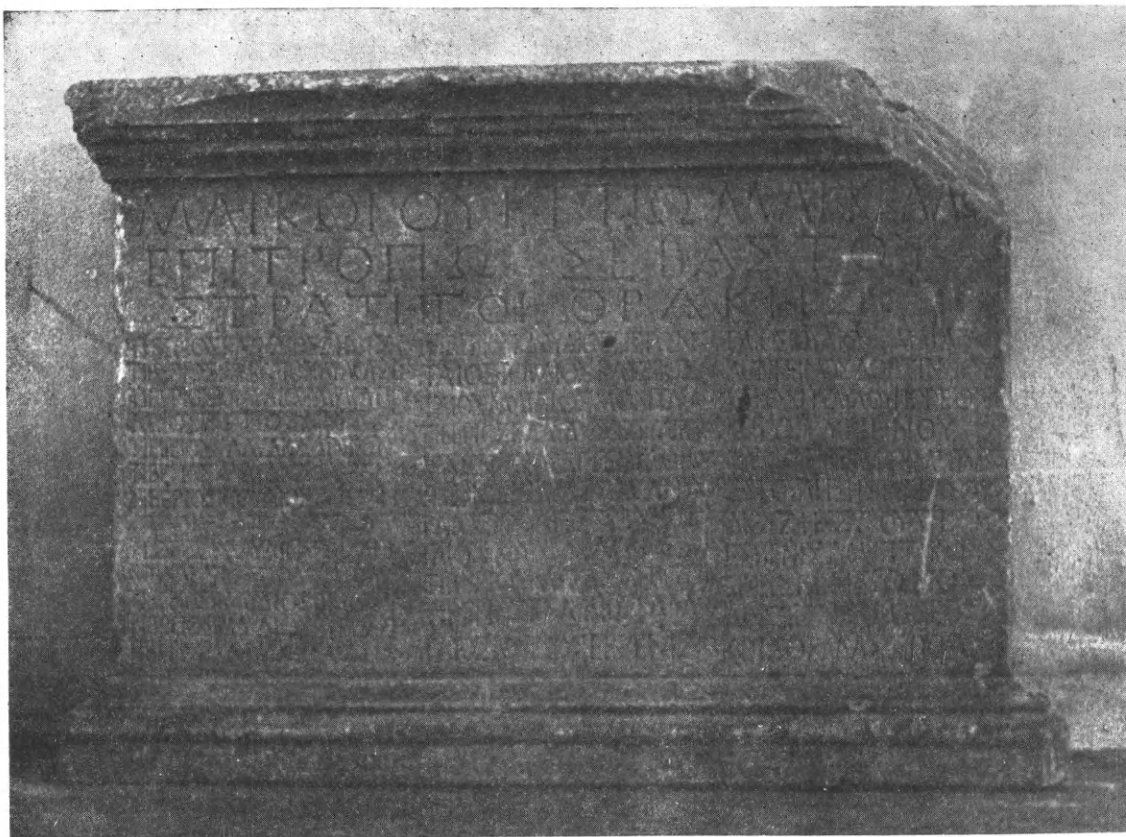
Ἡ δημοσιευομένη κατωτέρω ἐπιγραφή (εἰκ. 1, 2)¹ εὑρέθη κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1945, κατὰ τὰς ἐργασίας κατασκευῆς μικρᾶς γεφύρας ἐπὶ τοῦ ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Παράδεισος καὶ πρὸ τοῦ Νέστου ῥεύματος. Ἀπόκειται τώρα εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Καβάλας.

Τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν μαρμαρον εἶναι ἀποκεκρουμένον ἐλαφρῶς κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν. Ἐπὶ τῆς κυρίας ἐπιφανείας καὶ τῶν δύο πλαγίων πλευρῶν φέρει ἄνω καὶ κάτω γλυφὰς προεξεχούσας. Αὗται ἀποτελοῦνται ἄνω ἐκ δύο ἐπαλλήλων κυματίων, διαχωριζομένων διὰ στενοῦ ἡμικυλινδρικοῦ ζωστήρος καὶ κάτω ἐκ κυματίου, ἡμικυλινδρικοῦ ζωστήρος καὶ ταινίας. Ἡ ὀπισθία ἐπιφάνεια, ἀνεπεξέργαστος εἰς τὸ μέσον, ἔχει λειανθῆ κατὰ μῆκος τῶν δύο καθέτων πλευρῶν, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐφαρμογῆς δύο ἐτέρων μαρμάρων, καθέτων πρὸς τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον, ἅτινα συνεκρατοῦντο ἄνω διὰ συνδέσμων, ὅπως μαρτυροῦν οἱ σφρζόμενοι εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς ἄνω στενῆς ὀριζοντίου ἐπιφανείας τόρμοι· περὶ τὸ μέσον τῆς ἰδίας ἐπιφανείας τετράγωνος τόρμος διαστάσεων $0,070 \times 0,060$ καὶ βάθους $0,050$ ἐχρησίμευε διὰ τὴν στερέωσιν ἄλλου ὑπερκειμένου μαρμάρου. Δύο ὁμοίους τετραγώνους τόρμους φέρει εἰς τὰ δύο ἄκρα αὐτῆς καὶ ἡ κάτω στενὴ ὀριζοντία ἐπιφάνεια, οἷτινες ἐχρησίμευον διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ μαρμάρου ἐπὶ κρηπίδος ἢ εὐθυντηρίας τινός. Ἡ ἰδία ἐπιφάνεια ἔχει κατὰ μῆκος τῆς προσθίας πλευρᾶς ἀναθύρωσιν πλάτους $0,080$. Ὀλικὸν ὕψος μαρμάρου $0,785$, πλάτος κάτω $1,14$ μ., ἄνωθεν τῶν γλυφῶν $1,03$ μ. κάτωθεν τῶν γλυφῶν τῆς ἄνω πλευρᾶς $1,02$ μ. Ἡ ἐνεπίγραφος ἐπιφάνεια μειουμένη πρὸς τὰ ἄνω κατὰ $0,010$ ἔχει ὕψος $0,565$ καὶ πᾶχος $0,170$. Ὑψος γλυφῶν ἀνὰ $0,110$, πᾶχος ἄνω $0,190$ εἰς τὰ ἄκρα καὶ $0,270$ εἰς τὸ μέσον· κάτω $0,220$ εἰς τὰ ἄκρα καὶ $0,290$ εἰς τὸ μέσον. Ἐκτὸς τῶν τριῶν πρώτων στίχων τῆς ἐπιγραφῆς, οἷτινες καταλαμβάνουν ὁλόκληρον τὸ πλάτος τῆς λείας ἐπιφανείας, οἱ ὑπόλοιποι εἶναι χαραγμένοι εἰς τρεῖς στήλας. Εἶναι δὲ φανερὰ ἡ φροντίς τοῦ χαρακτοῦ, ὅπως εἰς ἐκάστην τῶν τριῶν στηλῶν τὰ ἀρ-

* Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐγράφη κατὰ τὸ ἔτος 1949 καὶ ἐπομένως δὲν ἔχω ὑπ' ὄψει μου, ἐὰν τυχὸν ὑπάρχουν νεώτεροι μελέται ἢ δημοσιεύσεις σχετικαὶ πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα εἰς αὐτὸ ζητήματα.

1 Αἱ δημοσιευόμεναι ἐνταῦθα φωτογραφίαι καὶ αἱ παραπομπαὶ τῶν ὑπ' ἀριθ. 1, 2 καὶ 3 σημειώσεων τῆς σ. 238 ὀφείλονται εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ φίλου κ. J. Pouil-

loix, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἐδῶ θερμότατα. Ἐπιθυμῶ ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα τὸν ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. X. Μακαρόναν, διὰ τὴν καλωσύνην του νὰ ἀναγνώσῃ μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ χειρόγραφον τοῦ παρόντος ἁρθροῦ καὶ νὰ μοῦ γράψῃ χρησίμους ὑποδείξεις.

Εικ. 1. Κατάλογος Στρατηγών Θράκης ἐκ τιμητικοῦ μνημείου τοῦ Ἐπιτρόπου Μάρκου Οὐεττίου Μαρχέλλου.

Εικ. 2. Ἐκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς εἰκόνος 1.

χικὰ γράμματα τῶν ὀνομάτων εὐρίσκωνται στοιχηδόν. Ὑψη γραμμάτων: στ. 1=0,045, στ. 2=0,040, στ. 3=0,033-0,035· τὰ γράμματα τῶν ἄλλων στίχων ἔχουν ὕψος 0,020-0,025. Ἐλλείπει ἐπαρκοῦς χώρου γράμματά τινα ἐχαράχθησαν κατὰ πολὺ μικρότερα, ἥτοι 0,010-0,012. Διάστιχα: στ. 1-2=0,015-0,020, στ. 2-3=0,010-0,015, στ. 3 κ.έ.=0,008-0,015. Σύμπλεγμα ἐν N+1 ἐν στήλῃ A, στ. 2. Κατωτέρω δίδεται τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς:

Μάρκωι Οὐεττίω Μαρκέλλω,
Ἐπιτρόπῳ Σεβαστοῦ,
Στρατηγοὶ Θράκης

ΣΤΗΛΗ Α'

- Τιβέριος Κλαύδιος Δινις
Τιβέριος Κλαύδιος Αὐλουζενις
Τιβέριος Κλαύδιος Αὐλουπορις
Μ(ᾱρκος) Οὐέττιος Δινις
5 Τιβέριος Κλαύδιος Δινικενθος
Τιβέριος Κλαύδιος Θεόπομπος
Τιβέριος Κλαύδιος Ῥοιμη-
ταλκας Βειθυκενθου
Τιβέριος Κλαύδιος Ῥοιμη-
10 ταλκας Ἀπολλωνίου
Τιβέριος Κλαύδιος Βειθυς
Τιβέριος Κλαύδιος Ζυκολαισης
Τιβέριος Κλαύδιος Καρδενηθης.

ΣΤΗΛΗ Β'

- Τιβέριος Κλαύδιος Εἰσίων
Γάϊος Ἰούλιος Βάσσος
Γάϊος Μαίλιος Μοντάνος
Τιβέριος Κλαύδιος Ἐπταικενθος
5 Γάϊος Ἰούλιος Ἀρτεμίδωρος
Τιβέριος Κλαύδιος Δολης
Γάϊος Ἰούλιος Εὐτυχος
Γάϊος Ἰούλιος Ἄλνς
Τιβέριος Κλαύδιος Ἐβρενις
10 Τιβέριος Κλαύδιος Καλλων
Γάϊος Ἰούλιος Ἐβρενις.

ΣΤΗΛΗ Γ'

Γάϊος Ἰούλιος Ζμάραγδος

- Δονγεῖνος Δορζινθου*
Καρωσης Αὐλουπορεος
Κοτυς Ὑγιηνοῦ
 5 *Μοκαπορις Ῥοιμηταλκου*
Ζυκουλησης Τυρελσου
Διονζιης Ζυκουλησου
Ἑσβενις Ἀματοκου
Εἰσιών Φίλωνος
 10 *Δορζινθης Βωσεος*
Κοισορμας Σποκου.

Μεταξὺ τῶν λέξεων *Ἐπιτρόπῳ* καὶ *Σεβαστοῦ* παρεμβάλλεται μικρὸν φύλλον κισσοῦ· ὁμοίον φύλλον ἐχαράχθη καὶ μετὰ τὸ ὄνομα *Κοτυς Ὑγιηνοῦ*. Μεταξὺ τῶν λέξεων *Στρατηγοὶ* καὶ *Θράκης* παρεμβάλλεται γωνιώδης σημεῖον στίξεως. Τὸ ὄνομα Μ. Οὐέτιος Δινις ἐν στήλῃ Α, στ. 4, ἐχαράχθη ἀφοῦ προηγουμένως ἐλαφρὰ *rasura* ἀπέξεσεν ἕτερον ὄνομα.

Τὸ κείμενον εἶναι πλήρες καὶ δὲν ὑπάρχει δυσκολία εἰς τὴν ἀνάγνωσιν· ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ εἶναι τιμητικός· Τριάκοντα τρεῖς Στρατηγοὶ τῆς Θράκης ἀνήγειρον μνημεῖον πρὸς τιμὴν τοῦ Μάρκου Οὐετίου Μαρκέλλου. Πρόσωπον φέρον τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι γνωστὸν εἰς τὴν λατινικὴν προσωπογραφίαν τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος¹. Εἰς τὴν ἐπιτάφιον ἐπιγραφὴν αὐτοῦ ὀνομάζεται *Procurator Augustorum*, ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ εἰς τὴν ἐνταῦθα δημοσιευομένην. Τὸ αὐτὸ ὄνομα φέρει Ῥωμαῖός τις ἱππεύς, εἰς τὸ κτῆμα τοῦ ὁποίου ἔγινε θαυμά τι ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ ΠΛΙΝΙΟΥ² καὶ ὁ ὁποῖος πιθανώτατα εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον μὲ τὸν *Procuratorem Augustorum* τῆς προμνημονευθείσης ἐπιγραφῆς. Πρὸς τούτοις τὸν Μάρκον Οὐέτιον Μάρκελλον ἐτίμησε δι' ἐνὸς μνημείου καὶ ὁ Δῆμος τῶν Θασίων³. *Ἐπιτρόπῳ* κατὰ μετάφρασιν τῆς λατινικῆς λέξεως *Procurator*⁴. Ἡ Θράκη ἀπὸ τοῦ 46 μ.Χ. μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους, τῶν διοικουμένων ὑπὸ Ἐπιτρόπων⁵. Εἰς τοὺς δύο ἤδη γνωστοὺς Ἐπιτρόπους τῆς Θράκης⁶ προστίθεται τώρα καὶ νέος, ὅστις πιστεύω ὅτι εἶναι ἀρχαιότερος τῶν ἄλλων⁷. *Σεβαστοῦ* δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανόν, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Κλαυδίου. Τὴν γνώμην ταύτην ὑποβάλλει μόνῃ ἢ ἀνάγνωσις τῶν ὀνομάτων τῶν Στρατηγῶν,

1 CIL, IX, 3019. Teate Marrucinorum : M. Vettius Marcellus proc. Augustorum et Helvidia C. F. Priscilla Marcelli s.p.f.

2 PLINIUS N.H., II, 199 καὶ XVII, 245.

3 Ἀνέκδοτος ἐπιγραφὴ τοῦ Μουσείου Θάσου, ἀριθ. εὔρετ. 548. Τὴν μελέτην καὶ δημοσίευσιν τῶν ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν τοῦ Μουσείου Θάσου ἔχει ἀναλάβει ὁ κ. J. Pouilloux.

4 Βλ. DAREMBERG-SAGLIO, Dictionn. des ant. gr. et rom. ἐν λ. Procurator. OTTO HIRSCHFELD, Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocle-

tian, σελ. 410 κ.έ. Die prokuratorische Laufbahn.

5 Βλ. DEMETRIUS KALOPOTHAKES, De Thracia provincia Romana σελ. 5, Ephemeris Epigraphica II, 258-259, Observationes Epigraphicae, PAULY-WISSOWA R.E., VI A 1, ἐν λ. Thrake, στ. 452, 24 κ.έ. καὶ στ. 454, 14 κ.έ., BOUCHÉ-LECLERCQ, Manuel des institutions Romaines, σελ. 210.

6 A. STEIN, Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, σελ. 127, Statthalter von Thracia.

7 A. STEIN. ἔ. ἀ.

15 ἐκ τῶν ὁποίων φέρουν ὡς praenomen καὶ nomen τὰ Τιβέριος Κλαύδιος. Ὁκτὼ ἄλλοι Στρατηγοὶ φέρουν ἐπίσης τὰ tria nomina· ἐκ τούτων οἱ ἕξ ἔχουν ὡς praenomen καὶ nomen τὰ Γάϊος Ἰούλιος, εἰς Γάϊος Μαίλιος καὶ εἰς Μάρκος Οὐέτιος. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀσφαλῶς δὲν ὀφείλεται εἰς σύμπτωσιν, ἀλλὰ πιστεύω, ὅτι ἡ ἐκ μέρους τῶν Στρατηγῶν λήψις ὀνομάτων τῆς δυναστείας τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Διοικητοῦ Θράκης ἀπετέλει ἔνδειξιν σεβασμοῦ καὶ τιμῆς αὐτῶν. Στρατηγοὶ Θράκης. Οἱ Στρατηγοὶ τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι ἀρχηγοὶ τμημάτων στρατοῦ, ἀλλὰ διοικηταὶ ὠρισμένων διοικητικῶν περιφερειῶν, τῶν Στρατηγιῶν¹. Ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ² ἀναφέρει, ὅτι ἡ Ἐπαρχία Θράκη ἦτο διηρημένη εἰς 50 Στρατηγίας, ἐνῶ ὁ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ³ εἰς 14, ἀναγράφει δὲ καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν. Τὴν ἀσυμφωνίαν τῶν ἀριθμῶν τῶν δύο ἀρχαίων συγγραφέων ἐξηγοῦν τόσον οἱ A. Dumont-Th. Homolle, ὅσον καὶ ὁ Δ. Καλοποθάκης διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι ὁ Πλίνιος εἰς τὸν ἀριθμὸν 50 συμπεριλαμβάνει καὶ τὰς ὑποδιαίρέσεις τῶν Στρατηγιῶν — καὶ εἶναι γνωστόν, ὅτι ὑφίσταντο τοιαῦτα⁴ — ὡς καὶ τὰς διοικητικὰς περιφερείας τῆς Κάτω Μοισίας, αἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν Θράκην, πρὶν αὕτη ἀποτελέσῃ ἰδίαν ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν⁵. Διὰ τῆς δημοσιευομένης ἐπιγραφῆς γίνεται γνωστὸς διὰ πρώτην φοράν, ὅσον γνωρίζω, κατάλογος ὀνομάτων 33 συγχρόνων Στρατηγῶν τῆς Θράκης. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν συμφωνεῖ οὔτε πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλινίου, οὔτε πρὸς τὴν τοῦ Πτολεμαίου. Αἱ Στρατηγίαι καὶ αἱ ὑποδιαίρέσεις αὐτῶν ἦσαν πολὺ περισσότεραι τῶν 14 καὶ νομίζω, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τοῦ Πλινίου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Εἰς τὸν ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΝ⁶ εἶναι ἄγνωστοι αἱ Στρατηγίαι Ὀλυνθία, Ῥοιμηλητικὴ, Δρησαπλικὴ ἢ Δρησαπαϊκὴ, Θουκυσσαδαντικὴ, Ζραικὴ, Ἀθιουτικὴ (Ἀστικὴ) καὶ Βιολητικὴ, τὰς ὁποίας μνημονεύει ἐπιγραφῇ, ἀνευρεθεῖσα εἰς τὴν Νικόπολιν τοῦ Νέστου⁷. Ἐὰν λοιπὸν αἱ Στρατηγίαι ἦσαν περισσότεραι τῶν 33 καὶ ἐάν, ὅπως πιστεύω, ὑπὸ τὰς λέξεις Στρατηγοὶ Θράκης ἐγράφησαν τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν Στρατηγῶν, καθ' ὃν χρόνον Ἐπίτροπος αὐτῆς ἦτο ὁ Μάρκος Οὐέτιος Μάρκελλος, τότε εἶναι ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι τινὲς τῶν Στρατηγῶν τούτων εἶχον ὑπὸ τὴν διοίκησίν των περιφερείας, αἱ ὁποῖαι ὑπὸ τοῦ Πλινίου συγκαταλέγονται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν Στρατηγιῶν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχουν ἰδιαίτερον διοικητὴν Στρατηγόν⁸.

Τὰ πλεῖστα τῶν θρακικῶν ὀνομάτων τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι κοινὰ ἢ γνωστὰ

1 Βλ. TH. MOMMSEN, Römische Geschichte, V, 281, σημ. 2, D. KALOPOTHAKES, ἔ.ἀ., σελ. 13 κ.ἐ., B.S.A., XII, 176, DAWKINGS - HASLUCK, Inscriptiones from Bizye, H. DESSAU, Geschichte der römischen Kaiserzeit, II, 567, PAULY - WISSOWA R.E., στ. 460, 60 κ.ἐ., ἐν λ. Thrake, IV Landbezirke und Städtewesen.

2 N.H. 4, 11, 40.

3 Γεωγρ. III, 11, 8.

4 Βλ. A. DUMONT - TH. HOMOLLE, Mélanges d'Archéologie et d'Épigraphie, σελ. 317 καὶ Revue des études grecques, LXI (1948), σελ. 172, ἀρ. 120.

5 D. KALOPOTHAKES, ἔ.ἀ. σελ. 14. Τοῦ ἰδίου, Ὁ χωρισμὸς τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας

καὶ ἡ Ρωμ. διοίκησις παρὰ τὸν κάτω Δούναβιν σελ. 9 κ.ἐ. καὶ A. DUMONT - TH. HOMOLLE ἔ.ἀ. σελ. 317.

6 Γεωγρ. III, 11, 8.

7 Revue des études grecques, LXI (1948), σελ. 172, ἀρ. 120.

8 Ὅτι εἷς Στρατηγὸς εἶχεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του στρατηγίαν καὶ ὑποδιαίρέσεις στρατηγιῶν, γίνεται φανερόν ἐκ τῆς δημοσιευθείσης ὑπὸ τῶν A. DUMONT - TH. HOMOLLE, ἔ.ἀ., 317, Q1, ἐπιγραφῆς: Ἡρα(ι) Σοτηκη-νη(ι) Τι(βέριος) Κλαύδι[ος] Κυρσίνα(ι) Θεόπομπος Θεοπόμ[που], στρατηγὸς Ἀστικῆς τῆς περὶ Π[έ]ρινον, Σηλητικῆς ὁρεινῆς, Δενθ[ελ]ητικῆς πε[δ]ιασί[α]ς, χαριστήριον.

ἤδη ἄλλοθεν καὶ δύναται τις νὰ ἀνεύρη ταῦτα ἐν Ε. KALINKA, Antike Denkmäler in Bulgarien, σελ. 415-430, DUMONT-HOMOLLE, ἔ. ἀ., TOMASCHEK, Die alten Thraker, Sitzungsberichte d. kais. Ak. der Wissenschaften, 1894, σελ. 1 κ. ἐ., ΜΥΡΤΙΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, Περὶ τῆς γλώσσης τῶν Θρακῶν, Θρακικά, IV, σελ. 89 κ. ἐ. καὶ ἐν Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare. Τὰ ὀνόματα Καλλων καὶ Διουζιης, ἅτινα δὲν ἀνεῦρον εἰς τὰ ἀνωτέρω βιβλία καὶ περιοδικά, ὑπάρχουν εἰς ἐπιγραφὰς δημοσιευθείσας ἐν Supplementum Epigraphicum, III, 353, 356, 367, 513 καὶ Revue Archéologique, 1913 (XXI), σελ. 68-69 ἀριθ. 86. Δὲν γνωρίζω, ἂν εἶναι γνωστὸν ἄλλοθεν τὸ ὄνομα Κοισορμας ἢ ἂν διὰ πρώτην φορὰν ἀπαντᾷται ἐνταῦθα, τὸ δὲ ὄνομα Ζυκουλησης ἀνεῦρον εἰς μίαν ἀκόμη ἐπιγραφὴν¹, ἀλλ' ὅμως πιστεύω, ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιγραφὰς πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου προσώπου.

Ὁ Στρατηγὸς Τιβέριος Κλαύδιος Θεόπομπος — Στήλη Α, στ. 6 — πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν γνωστὸν ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἐπιγραφῆς, ὡς Στρατηγὸν Ἀστικῆς τῆς περὶ Πέρινθον, Σηλητικῆς ὀρεινῆς, Δενθελητικῆς πεδιασίας². Ὁ ἴδιος ἀναφέρεται καὶ εἰς λατινικὴν ἐπιγραφὴν βάσεως ἀγάλματος³. Ὁ Στρατηγὸς Ζυκουλησης Τυρελσου — Στήλη Γ, στ. 6 — πιστεύω, ὅτι εἶναι τὸ ἴδιον πρόσωπον μὲ τὸν γνωστὸν ἤδη ἐξ ἐπιγραφῆς, εὔρεθείσης πλησίον τοῦ χωρίου Παράδεισος⁴. Ὁ Στρατηγὸς Διουζιης Ζυκουλησου — Στήλη Γ, στ. 7 — πιθανῶς εἶναι υἱὸς τοῦ προηγουμένου. Ἡ ἀνέυρεσις ἐνὸς οἰκογενειακοῦ μνημείου τοῦ Ζυκουλησου Τυρελσου παρὰ τὸ χωρίον Παράδεισος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπιτυμβίου πρὸς τούτοις δὲ ἐξ ἐντοπίου ἀσβεστολίθου⁵, εἶναι νομίζω ἔνδειξις, ὅτι οὗτος κατέκειτο εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην καὶ πιθανῶς ἡ Στρατηγία του ἐξετείνετο κατὰ μῆκος τοῦ κάτω ῥοῦ τοῦ Νέστου. Ἐν τέλει ὁ Στρατηγὸς Ἑσβενις Ἀματοκου — Στήλη Γ, στ. 8 — πιθανῶς εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον πρὸς τὸν πατέρα τοῦ Στρατηγοῦ Φλαβίου Διζαλα, γνωστοῦ ἐξ ἄλλης ἐπιγραφῆς⁶.

Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τῆς ἐνταῦθα δημοσιευομένης ἐπιγραφῆς ἀνευρέθη ἄλλοτε καὶ ἑτέρα ὁμοίου τύπου, ἣτις ἀφορᾷ ἕτερον ἀνώτατον πρόσωπον τῆς ῥωμαϊκῆς διοικήσεως, τὸν Πρεσβευτὴν Τίτον Φλαοῦιον Σαβεῖνον⁷. Εἰς τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ

1 Βλ. κατωτέρω σημ. 4.

2 Ἀνωτέρω σ. 239 σημ. 8. Τὸ πατρωνυμικὸν Θεοπόμπου καὶ ἡ ἔνδειξις φυλῆς Κυρεῖνα παρελήφθησαν πιθανῶς δι' ἔλλειψιν χώρου, δεδομένου ὅτι καὶ τὰ τρία τέλευτα ἰσχυρά γράμματα τοῦ ὀνόματος Θεοπόμπος ἐξαράχθησαν κατὰ πολὺ μικρότερα τῶν ἄλλων.

3 DUMONT-HOMOLLE, ἔ. ἀ. σελ. 386, 73 d: Imp(eratori) T(ito) Caesari Aug(usto) | pont(ifici) max(imo), trib. pot(estate) VI[III], | imp. X[III], cos. VII, censori | Ti. Claudius Theopom | pi f(i)lius Quir(ina tribu) Sabinus, ex tet(amento) | Ti. Claudi Theopompi pat[r]is. Ὁ ὅρος ex testamento δεικνύει, ὅτι ὁ Στρατηγὸς Τιβέριος Κλαύδιος Θεόπομπος δὲν ζῆ καθ' ὃν χρόνον ἐξαράχθη αὕτη, δηλ. τὸ ἔτος 79 (:) μ.Χ.

4 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Παρανέστιοι Ἀρχαῖότητες, Θρακικά Η' (1937) σελ. 30-31, ἀρ. 9 εἰκ. 8: Ζυκουλήσης Τυρελσου στρατηγός - - - | Διζαλ[ε]ν τοῖς γονεῦσιν ἐποίησεν - - - | Ζυκουλήσου στρατηγός.

5 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ. ἀ., σελ. 30.

6 Revue des études grecques, LXI (1948), σελ. 172 ἀριθ. 120, Nikopolis du Nestos: Φλάβιος Διζάλας Ἑσβένεος τοῦ Ἀματοκου. Δὲν γνωρίζω τὴν χρονολογίαν τῆς ἐπιγραφῆς καὶ δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω τὴν μελέτην τοῦ V. BEŠENLIEV εἰς τὴν Revue Acad. Bulg. Sciences et Arts, 70 (1945), σελ. 202-211. Δὲν ἠδυνήθην ἐπίσης νὰ συμβουλευθῶ τοῦ D. P. DIMITROW, Annuaire Musée National Bulgare, 6 (1932-1934), 123-146: Des stratèges et des territoires municipaux de quelques villes dans la Thrace romaine.

7 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Θρακικά ἔ. ἀ., ἀνατύπου σελ. 11

τοῦ κ. Γ. Μπακαλάκη ἀπόγραφον ταύτης ἀναγράφεται εἰς μόνον Στρατηγός, ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Δινίς, ὅστις εἶναι ὁ πρῶτος κατὰ σειρὰν Στρατηγός καὶ τῆς νέας ἐπιγραφῆς¹. Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν τὰς δύο ἐπιγραφὰς ὡς συγχρόνους. Ἀνῆκον τὰ δύο μάρμαρα εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ μνημεῖον ἢ ἀπετέλουν δύο διάφορα; Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸ ἄνω ἐρώτημα μόνον, ἐὰν ἐπανευρίσκετο ἡ προαναφερθεῖσα ἐπιγραφή². Μεταξὺ τῆς σημειουμένης ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Μπακαλάκη θέσεως τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς³ καὶ τῆς ὑποδειχθείσης μοι ὑπὸ τοῦ ἐργοδηγοῦ καὶ τῶν ἐργατῶν τῶν ἀνευρόντων τὴν δευτέραν, μεσολαβεῖ ἀπόστασις ἐλαχίστων μέτρων⁴. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἡ ἐργασία τῆς ὀπισθίας ἐπιφανείας τοῦ μαρμαροῦ καὶ οἱ ὑπάρχοντες ἐπὶ τῆς ἄνω στενῆς ὀριζοντίου ἐπιφανείας τόρμοι συνδέσμων, μοὶ ὑπέβαλον κατ' ἀρχὰς τὴν γνώμην, ὅτι πιθανῶς τὰ δύο μάρμαρα ἀνῆκον εἰς τὸ αὐτὸ μνημεῖον. Εἶναι ὅμως λογικώτερον νὰ δεχθῇ τις, ὅτι ταῦτα ἀπετέλουν δύο διάφορα βωμοειδῆ τιμητικὰ μνημεῖα ἢ δύο βάθρα ἀγαλμάτων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα μάρμαρον ἦτο ὁ ὀρθοστάτης τῆς προσθίας πλευρᾶς βάθρου ἀγάλματος τοῦ Μάρκου Οὐεττίου Μαρκέλλου. Ἄν καὶ σπανίζουν τὰ τόσον μνημειώδη βάθρα, ἐν τούτοις ὑπάρχει πρόχειρον παράδειγμα, ἔχον μάλιστα καὶ ἰδιαίτεραν σημασίαν ὡς προερχόμενον ἀπὸ τὴν γείτονα Θάσον, τὸ φέρον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ῥοδίου γλύπτου Φιλίσκου Πολυχάρμου⁵. Ἀνεφέρθη ἤδη καὶ ἀνωτέρω, ὅτι ὁ ὑπάρχων τετραγώνος τόρμος εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ὀριζοντίου ἐπιφανείας δεικνύει, ὅτι ἐπὶ τοῦ ὀρθοστάτου ἐπεκάθητο καὶ ἄλλο μάρμαρον, διὰ τῶν δύο δὲ τετραγώνων τόρμων

κ. ἐ. *Τίτω Φλαυ[ῳ] Σαβεῖνω, Πρεσβευτῇ Καίσαρος Σεβαστοῦ, | Στρατηγοὶ Θράκης. Τιβέριος Κλαύδιος Δινίς.*

1 Ὁ Καθηγητὴς κ. L. ROBERT, *Études épigraphiques et philologiques*, 1938, σελ. 192, σημ. 3, ἔχων ὑπ' ὄψιν του, ὅτι ὑπὸ τὰς λέξεις Στρατηγοὶ Θράκης ἀνεγράφοντο τὰ τρία nomina ἑνὸς μόνου Στρατηγοῦ, προβαίνει εἰς τὴν ἀκόλουθον διόρθωσιν τοῦ κειμένου: *Τίτω Φλαυ[ῳ] Σαβεῖνω πρεσβευτῇ Σεβαστοῦ [ἀντι]στρατή(ω)ι Θράκης*. Μετὰ τὴν ἀνέυρεσιν τῆς νέας ἐπιγραφῆς, τῆς ὁποίας τὸ τυπικὸν εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ τῆς ἄλλης, νομίζω, ὅτι δὲν συντρέχει λόγος τοιαύτης διορθώσεως, ἥτις ἦτο ἡ μόνη δυνατὴ τότε. Πιστεύω, ὅτι ἀναθῆται τοῦ πρὸς τὸν Τίτον Φλαυῶϊον Σαβεῖνον τιμητικοῦ μνημείου ἦσαν καὶ οἱ ἄλλοι 32 Στρατηγοί, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἔπρεπε νὰ ἀκολουθοῦν. Ὡς πιθανὰς ἐκδοχὰς διὰ τὴν μὴ ἀναγραφὴν τούτων εἰς τὸ δημοσιευθὲν ἀπόγραφον νομίζω τὰς ἑξῆς: 1) Ὅτι τὸ ἀπόγραφον ἦτο ἐλλιπές. 2) Ὅτι τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν μάρμαρον εἶχε θραυσθῇ κάτωθεν τοῦ πρώτου ὀνόματος καὶ 3) ὅτι τὸ μνημεῖον ἔμεινεν ἡμιτελές δι' ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς αἰτίαν, μὴ χαραχθέντων τῶν ἄλλων ὀνομάτων.

2 Δυστυχῶς κατὰ τὴν ἐπιχειρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Μπακαλάκη ἐκσκαφὴν, λόγῳ τῆς γειτονίας τοῦ ρεύματος, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀνευρεθῇ αὕτη· οὕτω δὲν γνωρίζομεν πλήρως οὔτε τὸ κείμενον τῆς

ἐπιγραφῆς, οὔτε τὰς διαστάσεις τοῦ μαρμαροῦ, οὔτε τὴν μορφήν αὐτοῦ, ἅτινα θὰ συνέβαλλον κατὰ πολὺ εἰς τὴν μελέτην τοῦ μνημείου. Συμφώνως πρὸς ἀνακοίνωσιν τοῦ Γ. Ἀναστασιάδου κατοικοῦ Παραδείσου, ἰδόντος τότε τὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἐνθυμουμένου μέχρι σήμερον τὸ περιεχόμενόν της, τὸ μάρμαρον ἦτο διπλασίου ἢ τριπλασίου μεγέθους τοῦ ἐνταῦθα δημοσιευομένου.

3 Βλ. σχέδιον εἰς Θρακικά, ἔ.ἀ., ἀνατύπου σελ. 12, εἰκ. 1.

4 Συνεχομένη πρὸς τὴν παλαιὰν μικρὰν γέφυραν καὶ ἀνατολικῶς αὐτῆς κατεσκευάσθη ἐπὶ τοῦ ἰδίου ρεύματος καὶ ἡ νέα τοιαύτη. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μάρκου Οὐεττίου Μαρκέλλου ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ θεμελίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου της, τοῦ πλησιέστερου δηλ. πρὸς τὴν πρῶτην γέφυραν. Ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἀνέυρεσίν της μετέβην ἐκεῖ, διὰ νὰ μερμνήσω διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ μεταφορὰν της, ὁπότε εἶχε μετακινηθῇ ὀλίγα μέτρα ἀπὸ τῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὗρέθη. Κατὰ τὰς πληροφορίας τῶν ἐργατῶν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν θεμελίων δὲν ἀνευρέθησαν λείψανα ἀρχαίου κτηρίου ἢ ἄλλαι ἀρχαιοτήτες.

5 Βλ. GUSTAVE MENDEL, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, III, σελ. 558-559.

εἰς τὰ ἄκρα τῆς κάτω ὀριζοντίου ἐπιφανείας ἐστερεοῦτο οὗτος ἐπὶ κρηπιδός τινος ἢ εὐθυνηθείας¹.

*
* *

Πρὶν προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν ἄλλων προβλημάτων, τὰ ὅποια δημιουργεῖ ἡ ἐπιγραφή μας, ἃς καθορίσωμεν διὰ τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων τὴν χρονολογίαν αὐτῆς. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων, ἡ ἔλλειψις συμπλεγμάτων ὡς καὶ γραμμάτων γωνιώδους τύπου καὶ ἐν γένει ἡ ἐπιμελής χάραξις ὑποβάλλουν τὴν γνώμην, ὅτι ἀνήκει αὕτη εἰς τὸν 1ον μ.Χ. αἰῶνα. Ὅπωςδὴποτε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 46 μ.Χ., τοῦ ἔτους τῆς μετατροπῆς τῆς Θράκης εἰς ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν. Ἐὰν πρὸς τούτοις ἔχει συμπληρωθῇ ὀρθῶς ἡ ἀναφερθεῖσα ἀνωτέρω λατινικὴ ἐπιγραφή² καὶ ἐπομένως ὀρθῶς ἀπεδόθη εἰς τὸ ἔτος 79 μ.Χ., τότε πρέπει ἡ ἐπιγραφή τοῦ Μάρκου Οὐετίου Μαρκέλλου νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ ἔτους 79 μ.Χ., καθόσον εἰς αὐτὴν ἀναφέρεται ὁ υἱὸς τοῦ Στρατηγοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεοπόμπου, ὅστις καὶ ἴδρυσεν τὸ ἄγαλμα ex testamento patris. Ἐχαράχθη λοιπὸν αὕτη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 46 καὶ 79 μ.Χ.

Τὰ χρονικὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐχαράχθη ἡ νέα ἐπιγραφή, δύνανται νὰ περιορισθοῦν ἔτι περισσότερον, ἂν, ὅπως φαίνεται πιθανόν, ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Πλινίου Ἰππεὺς καὶ Ἐπίτροπος Vettius Marcellus, ὁ M. Vettius Marcellus τῆς ἐπιτυμβίου ἐπιγραφῆς τῆς Teate Marrucinorum³ καὶ ὁ Μάρκος Οὐέτιος Μάρκελλος τῆς ἐνταῦθα δημοσιευομένης εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Διότι παρὰ τοῦ ΠΛΙΝΙΟΥ⁴ ἔχομεν τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ Vettius Marcellus ἦτο Procurator τοῦ Νέρωνος δηλ. κατὰ τὰ ἔτη 54-68 μ.Χ., εἰς τὴν ἐπιτυμβίαν δὲ ἐπιγραφὴν βεβαιοῦται, ὅτι οὗτος ὑπῆρξε Procurator Augustorum, ἥτοι διετέλεσεν οὗτος Ἐπίτροπος καὶ ὑπὸ ἄλλους αὐτοκράτορας, πιθανῶς διαδόχους τοῦ Νέρωνος, πιθανώτατα ὅμως καὶ ὑπὸ τὸν προκάτοχον αὐτοῦ Κλαύδιον. Διὰ τὴν παραδοχὴν τούτου νομίζω, ὅτι ἀποτελεῖ ἰσχυρὰν ἔνδειξιν, τὸ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθὲν γεγονός, ὅτι δέκα πέντε ἐκ τῶν Στρατηγῶν τῆς νέας ἐπιγραφῆς φέρουν μεταξὺ τῶν τριῶν ὀνομάτων αὐτῶν τὰ ὀνόματα Τιβέριος Κλαύδιος⁵.

Ἐν ἄλλο στοιχείον διὰ τὴν ἐξαγωγὴν χρονολογικῶν συμπερασμάτων εἶναι ἡ ἐπιγραφή τοῦ Πρεσβευτοῦ Τίτου Φλαουτίου Σαβείνου. Ἡ ὑπαρξίς τόσο εἰς αὐτὴν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐνταῦθα δημοσιευομένην τοῦ ὀνόματος τοῦ πρώτου κατὰ σειρὰν Στρατηγοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Δινεος καὶ ἡ ὁμοιότης τοῦ τυπικοῦ μὲ ἀναγκάζει νὰ παραδεχθῶ, ὅτι αὗται εἶναι σύγχρονοι. Δημιουργεῖται ὅμως τὸ ἐξῆς πρόβλημα: πῶς εἶναι δυνατόν εἰς τὴν Θράκην, καθ' ἣν ἐποχὴν εἶναι αὕτη ρω-

1 Ὑπάρχουν βέβαια μικραὶ τινες διαφοραὶ εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν δύο βάθρων: αἱ γλυφαὶ π.χ. αἵτινες ἐπιστέφουν τὸ βάθρον τῆς Θάσου εἶναι εἰργασμένα ἐπὶ ἄλλου τεμαχίου μαρμάρου. Γενικῶς ὅμως τὰ δύο βάθρα θὰ ὁμοιάζον πολὺ. Βλ. σχέδια ἐν G. MENDEL, ἔ.δ., III, 558-559.

2 Βλέπε ἀνωτέρω σημ. 3 σ. 240.

3 CIL, IX, 3019.

4 N.H., II, 83, 199 καὶ XVII, 25, 245.

5 Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κλαυδίου ἀποδίδεται καὶ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή πρὸς τὴν Ἡρὰν Σοντηκηνήν τοῦ Στρατηγοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεοπόμπου· βλ. DUMONT-HOMOLLE, ἔ.δ., σελ. 317. - D. KALOPOTHAKES, De provincia Thracia σελ. 24, σημ. 2. - G. SEURE, Nicopolis ad Istrum, Revue Archéologique, X (1907), σελ. 266.

μαϊκή ἐπαρχία ὑπὸ Ἐπίτροπον, νὰ ὑπάρχη Πρεσβευτής, τιμώμενος διὰ μνημείου ὑπὸ τῶν Στρατηγῶν, γνωστοῦ ὄντος, ὅτι μόνον ἀπὸ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ ἐξῆς ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ τοιούτου¹; Εὐρίσκετο οὗτος ἐνταῦθα μὲ εἰδικὴν ἀποστολὴν ἢ εἶναι Πρεσβευτὴς ἄλλης γειτονικῆς ἐπαρχίας; Συμβαίνει πιθανώτατα τὸ δεύτερον: Ὁ S. E. STOUT² ἀναφέρει ὡς Διοικητὴν τῆς Μοισίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 46-54 καὶ πιθανώτερον ἀπὸ τοῦ 53-60 μ.Χ. κάποιον πρόσωπον, τὸ ὅποιον φέρει τὸ ὄνομα Flavius Sabinus. Ὁ αὐτὸς Φλάβιος Σαβεῖνος ὡς Πρεσβευτὴς καὶ Ἀντιστράτηγος τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος εἶναι γνωστὸς καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Μοισίας, χρονολογηθείσης περὶ τὸ ἔτος 49 μ.Χ.³, ὡς καὶ ἐξ ἐπιστολῶν τοῦ πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἰστριανῶν, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς ζητήματα ἀλιείας⁴. Εἶναι λοιπὸν λίαν ἐλκυστικὴ ἡ ταύτισις τοῦ Φλαυτίου Σαβεῖνου τῶν προαναφερθεισῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τοῦ Τίτου Φλαυτίου Σαβεῖνου τῆς δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Μπακαλάκη ἐπιγραφῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἐπιγραφή μας δέον νὰ ἔξη χαραχθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 46 - 60 ἢ πιθανώτερον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 46 - 54 μ.Χ.

*
* *

Μᾶς εἶναι ἄγνωστος ἡ αἰτία ἢ τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ὁποίου οἱ Στρατηγοὶ τῆς Θράκης ἀνήγειραν τὰ τιμητικὰ μνημεῖα ἢ τὰ ἀγάλματα τοῦ Πρεσβευτοῦ Σαβεῖνου καὶ τοῦ Ἐπιτρόπου Μαρκέλλου εἰς τὸ μέρος τοῦτο. Πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ Διοικηταὶ οἱ Πρεσβευταὶ καὶ οἱ Ἐπίτροποι θὰ εἶχον συχνάκις τὴν εὐκαιρίαν νὰ κάνουν εὐεργεσίας ἢ ἔργα κοινῆς ὠφελείας ἢ στρατιωτικῆς σπουδαιότητος διὰ τὴν ἐπαρχίαν των, τὰ ὅποια θὰ ἦσαν ἱκανὸς λόγος, διὰ νὰ τιμηθοῦν οὗτοι δι' ἐνὸς μνημείου⁵. Ἄν ὅμως τοῦτο εἶναι φυσικώτατον διὰ τὸν Ἐπίτροπον Διοικητὴν τῆς Θράκης, εἶναι βεβαίως δύσκολον νὰ ἐρμηνευθῇ διὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Πρεσβευτοῦ, Διοικητοῦ ἄλλης ἐπαρχίας, τοσοῦτον μᾶλλον, ὅσον τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνηγέρθη ὑφ' ὅλων τῶν Στρατηγῶν τῆς Θράκης καὶ οὐχὶ ὑπὸ μιᾶς πόλεως ἢ ὑπὸ τινος προσώπου. Οὕτως ἐπανερχεται τὸ ἀπὸ μακροῦ ὑφιστάμενον ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ Ἐπιτρόπου Θράκης πρὸς τὸν Πρεσβευτὴν τῆς Μοισίας, ἃν δηλ. ὁ πρῶτος ἦτο ἀνεξάρτητος ἢ ἐξηρεῖτο κατὰ τινὰ βαθμὸν ἐκ τοῦ δευτέρου⁶. Ἄν λοιπὸν ὁ Τίτος Φλαυτίος Σαβεῖνος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ

1 PH. HOROVITZ, Le principe de création des provinces procuratoriennes, Revue de Philologie, 1939, 234, PAULY - WISSOWA RE (VI A1) ἐν λ. Thra-ke, στ. 454, Verwaltung.

2 S. E. STOUT, The Governors of Moesia, σελ. 10 - 11, 20, 82.

3 Supplementum Epigraphicum Graecum, II, ἀρ. 453.

4 SEG, I, 329. Εἰς τὰ ὑπομνήματα τῶν ἐπιστολῶν λέγεται, ὅτι ὁ Flavius Sabinus (frater Imperatoris Vespasiani) fuit legatus a. 43 - 49 p. Chr.

5 Περὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων καὶ τῶν ἔργων τῶν Πρεσβευτῶν καὶ Ἐπιτρόπων βλ. ἐν DAREMBERG - SAGLIO, Dictionn. des ant. gr. et rom. ἐν λ. Legatus, 1046 -

1047, καὶ ἐν λ. Procurator, 663 κ. ἐ. καὶ A. BOUCHÉ - LECLEERCQ, Manuel des institutions Romaines, σελ. 206 κ. ἐ.

6 Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου βλ. PAULY - WISSOWA RE, VI A1, ἐν λ. Thra-ke, στ. 454, 14 κ. ἐ., Verwaltung καὶ XV², ἐν λ. Moesia, στ. 2376, 61 κ. ἐ. - Ὁ A. STEIN, ἔ. ἀ. σελ. 4 κ. ἐ., Thracia unter Procuratoren, ἀποκρούει τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Ἐπίτροπος Θράκης ἐξηρεῖτο ἀπὸ τὸν Πρεσβευτὴν τῆς Μοισίας. Ἀντιθέτως οἱ DUMONT - HOMOLLE, ἔ. ἀ., σελ. 522 καὶ G. SEURE, Nicopolis ad Istrum ἐν Revue Archéologique, X (1907), σελ. 261, σημ. 6 καὶ 266, σημ. 7, ὑποστηρίζουν ὅτι ὑπῆρχεν ἐξάρτησις τούτου ἀπὸ τὸν Πρεσβευτὴν τῆς Μοισίας.

Διοικητής της Μοισίας Φλαούτιος Σαβεῖνος, ὅπως νομίζω, τότε ἔχομεν μίαν ἀκόμη ἔνδειξιν, ὅτι ὑπῆρχε κάποια ἐξάρτησις τοῦ Ἐπιτρόπου Θράκης ἀπὸ τὸν Πρεσβυτήν της Μοισίας. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην εὐκόλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ γεγονός της ἀνεγέρσεως ὑπὸ τῶν Στρατηγῶν της Θράκης μνημείου πρὸς τιμὴν τοῦ Διοικητοῦ της Μοισίας.

*
* *

Εἰς τὰ ἤδη γνωστὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ἅτινα προέρχονται ἐκ τοῦ χωρίου Παράδεισος, προστίθενται σχεδὸν κατ' ἔτος νέα¹. Ἀφ' ἑτέρου εἶναι πολυάριθμα τὰ σωζόμενα ἐπὶ τόπου ἐρείπια τειχῶν καὶ κτηρίων ῥωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ταῦτα οὐδεμίαν ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίαν, ὅτι εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πόλις τις ἢ κώμη ἢ καὶ στρατιωτικὸς σταθμὸς ἀξιολόγου σημασίας, διότι ἔκειτο ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ σημείου, ὅπου αὕτη διήρχετο τὸν ποταμὸν Νέστον. Ποία ὅμως ἦτο αὕτη; Εἰς τὸ *Itinerarium Antonini* ὡς καὶ εἰς τὴν *Tabulam Peutingerianam*, μετὰ τὴν Νεάπολιν ἀναγράφονται πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς αἱ πόλεις Ἀκόντισμα καὶ Τόπειρος². Τὸ Ἀκόντισμα ἔκειτο πλησιέστατα τῆς Νεαπόλεως ἐπὶ τῆς παραλίας, ἑννέα μίλια ἀνατολικῶς τῆς Καβάλας³, ἢ Τόπειρος ὅμως ἔκειτο πλησίον τοῦ Νέστου. Ἡ πόλις αὕτη τοποθετεῖται ἀνατολικῶς τοῦ κάτω Νέστου ὑπὸ τοῦ EUG. OBERHUMMER⁴, ἐνῶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὁχθῆς αὐτοῦ καὶ ἀκριβῶς, ὅπου εὐρίσκεται σήμερον τὸ χωρίον Παράδεισος ὑπὸ τοῦ P. COLLART⁵, στηριζομένου ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πλινίου. Νομίζω, ὅτι κώμη ἢ πόλις τῆς ἀρχαιότητος τοιαύτης στρατηγικῆς σημασίας δὲν θὰ ἔμενεν ἀμνημόνευτος εἰς τὰ διάφορα *Itineraria*. Ἀνήκουν λοιπὸν τὰ ἐρείπια, οἱ τάφοι, τὰ οἰκοδομήματα, αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ ἄλλαι ἀρχαιότητες, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν μετὰ τοῦ Νέστου καὶ τοῦ χωρίου Παράδεισος ἢ ἀνευρίσκονται κάθε τόσον εἰς τοὺς ἀγροὺς τῶν χωρικῶν, εἰς τὴν ἀρχαίαν Τόπειρον; Ἄν καὶ τοῦτο φαίνεται πιθανώτατον, ἐν τούτοις πρέπει νὰ ἀναμείνωμεν νέα εὐρήματα, ἅτινα θὰ ἐπιτρέψουν νὰ ὑποστηριχθῇ τοῦτο μετὰ βεβαιότητος⁶.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

1 Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΝ, ἔ.ἀ., ἀνατύπου σελ. 11 κ.ἐ. καὶ BCH (LXXI - LXXII) Chronique des fouilles, σελ. 439.

2 PAULY-WISSOWA RE, ἐν λ. Egnatia στ. 1989 κ.ἐ.

3 RE. ἐν λ. Acontisma, στ. 1185 καὶ P. COLLART, *Philippe ville de la Macédoine* σελ. 499.

4 Βλ. RE., ἐν λ. Τόπειρος, στ. 1721 - 1722. Πρβ. καὶ C. MULLER, Κλαυδίου Πτολεμαίου γεωγραφικὴ ὑφήγησις, σελ. 486 - 487.

5 P. COLLART, ἔ.ἀ., σελ. 494, σημ. 1 καὶ 499 - 500,

σημ. 1 Βλ. καὶ πίνακα LXXXVII.

6 Εἰς τὰς μέχρι σήμερον ἀνευρεθείσας παρὰ τὸ χωρίον Παράδεισος ἐπιγραφάς, δὲν ὑπάρχει μνεία τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ὡς ἀσθενεστάτην ἔνδειξιν, ὅτι αὕτη ἦτο ἡ Τόπειρος θεωρῶ τὸ γεγονός, ὅτι μετὰ 11 ἀρχαίων νομισμάτων διαφόρων θρησκευτικῶν πόλεων, ἅτινα ἀνευρέθησαν εἰς τοὺς ἀγροὺς τοῦ χωρίου καὶ μοὶ παρεδόθησαν κατὰ τὸ 1947, τὰ δύο ἦσαν τῆς Τοπίρου.

ADEIMANTOS DE LAMPSAQUE ET LE RENOUVELLEMENT DE LA LIGUE DE CORINTHE PAR DÉMÉTRIUS POLIORCÈTE

(302 avant J. - C.)

La documentation relative à la ligue de Corinthe reconstituée par Démétrios Poliorcète à la fin du IVème siècle s'est enrichie en 1940 d'un décret attique, malheureusement mutilé, et depuis lors une inscription de Delphes a été mise en rapport avec cet événement. La bibliographie du sujet s'est accrue plus encore, et le clair résumé présenté par J. A. O. LARSEN dans son *Rapport au IXème Congrès des Sciences historiques* (Paris, 1950)¹ est déjà dépassé sur un point important². Il n'est pas inutile de revenir sur ces deux documents épigraphiques³; l'un—sûrement—et l'autre—vraisemblablement—mettent en cause l'activité d'un personnage originaire de Lampsaque, Adeimantos, fils d'Androsthénès. Pour la commodité du lecteur, dressons ici la liste des textes qui concernent cet Ἀδείμαντος Ἀνδροσθένους Λαμψακηνός.

Textes littéraires :

ATH. 253 a (d'après Démocharès). Démétrios Poliorcète est écoeuré par la bassesse des Athéniens, qui rendent un véritable culte (autels, hérôa, libations) à ses courtisans : καὶ Βουρίχου καὶ Ἀδαιμάντου καὶ Ὁξύθμιδος τῶν κολάκων αὐτοῦ καὶ βομοὶ καὶ ἡρῶα καὶ σπονδαί.

ATH. 255 c (d'après Dionysios, fils de Tryphon). Adeimantos de Lampsaque et le groupe des courtisans qui gravitent autour de lui ont élevé dans le dème attique de Thria un temple à Phila, épouse de Démétrios (le texte dit

¹ Le volume I, contenant les rapports, a paru en Juillet 1950; le rapport de J. A. O. LARSEN rédigé en 1949, fait partie de la section VI *Histoire des Institutions*, p. 385 - 416, et couvre l'*Antiquité* gréco-romaine; c'est un document capital, aussi remarquable par l'érudition que par la largeur des vues. Le volume II, *Actes*, a paru en 1951, cf. la note suivante.

² «The syndrion of the League», est-il dit p. 404, «appears to be mentioned also in a decree of the Athenian tribe Akamantis published in 1948

by W. S. FERGUSON, *Hesperia* 1948, p. 112 - 136». En réalité ce décret de l'Acamantide ne fait aucune allusion à la ligue ni à son activité, L. ROBERT l'a montré de façon décisive, REG 1949, p. 109 - 113; sur la date de ce décret cf. aussi G. DAUX, REG 1950, p. 253 - 4. Les *Actes* du IXème Congrès... font état de cette rectification (II, p. 179 - 180).

³ Ce sont les textes B et C de la liste ci-dessous, p. 246.

«mère» de Démétrios, par une erreur manifeste): τῶν δὲ Δημητρίου τοῦ βασιλέως κολάκων οἱ περὶ Ἀδείμαντον τὸν Λαμψακηνὸν νεῶν κατασκευασάμενοι καὶ ἀγάλματα ἰδρυσάμενοι Θριῆσιν ὠνόμασαν Φίλας Ἀφροδίτης καὶ τὸν τόπον Φιλαῖον ἐκάλεσαν ἀπὸ τῆς Δημητρίου μητρὸς Φίλας.

STRABON XIII 589. Cite Adeimantos parmi les Lampsacéniens dont le nom mérite d'être retenu: μνήμης ἄξιος ἐκ Λαμψάκου... Ἀδείμαντος.

DIOG. LAERT. V, 57. Adeimantos reçut en dépôt un exemplaire authentique du testament de Théophraste, dépôt qui fut transmis à son fils Androsthénès; c'est la filiation Adeimantos - Androsthénès attestée par les textes épigraphiques *A* et *B*, qui permet d'identifier les dépositaires (le père d'Adeimantos — ci-dessous inscriptions *A* et *B*—et son fils ont, normalement, même nom): αἱ διαθήκαι κεῖνται ἀντίγραφα τῷ Θεοφράστου δακτυλίῳ σεσημασμένοι, μία μὲν παρὰ etc...., τὴν δ' ἑτέραν ἔλαβεν Ἀδείμαντος, ἀπήνεγκε δὲ Ἀνδρoσθένης ὁ υἱός.

Textes épigraphiques :

A) *IG* XII 9, 198. Décret de la ville d'Erétrie honorant Adeimantos, fils d'Androsthénès, de Lampsaque; les considérants, mutilés, conservent, outre des formules banales, la mention du roi [Démétrios], [β]ασιλ [- -], l. 1, et des Grecs, [τοῖς] Ἑλλήσιν, l. 4.

B) E. SCHWEIGERT, *Hesperia* 1940, p. 348-51¹. Décret d'Athènes honorant Adeimantos, fils d'Androsthénès, de Lampsaque.

C) G. DAUX, *Delphes au IIeme... siècle* (1936), p. 351, n. 2 Lettre, gravée à Delphes, d'un Adeimantos à un roi Démétrios².

Schweigert, en éditant l'inscription *B*, a rappelé les textes littéraires, mais ignoré l'inscription *A*, et c'est Wilhelm qui a indiqué le rapprochement entre *A* et *B*. Puis L. ROBERT a fait intervenir l'inscription *C* dans le débat³. Seule *B* (Athènes) et *C* (Delphes) appellent un examen critique.

1 Avec photographie. Voir aussi : AD. WILHELM, *Rh. Mus.* 1941, p. 22-23; G. DE SANCTIS, *Riv. Filol.* 1941, p. 194-197; L. ROBERT, *Hellenica* II (1946), p. 25 sq.; W. S. FERGUSON, *Hesperia* 1948, p. 127, n. 40; IDA CALABI, *Athenaeum* (Nuova Serie, vol. XXVIII) 1950, p. 59 sq.

2 C'est Robert qui, en 1942, a rapporté ce texte à Adeimantos de Lampsaque et à Démétrios Poliorcète, cf. ci-après. Bibliographie : L. ROBERT, *REG* 1941 (paru en Août 1942), p. 256, n° 114, et *REG* 1942, p. XII; L. ROBERT, *Hellenica* II (1946), p. 15 sq.; G. DAUX, *IXeme Congrès...*, vol. II (*Actes*), p. 180, où le présent article est annoncé.

3 Wilhelm a dégagé, avec clarté et brièveté, le peu que nous savons du courtisan de Démétrios (*Rh. Mus.*, 1941, p. 21-23). L. ROBERT, *Hellenica* II (1946), p. 22-23 et 31-32, plaide chaleureusement la cause d'Adeimantos, qui «a dû tenir

une place parmi les hommes politiques cultivés de son époque» et qui a été «le principal agent de Démétrios auprès des Grecs». Au vrai, en 1938, dans les *Études d'épigr. et d'hist.*, I, de MAURICE HOLLEAUX, p. 49 n. 3, L. Robert définissait encore simplement Adeimantos par les mots : «courtisan de Démétrios»; en 1946 il met l'accent sur le rôle politique et la culture du personnage, il le défend contre ce qu'il considère comme des calomnies d'historiens modernes, Leaf et Ferguson en particulier; les termes de «sycophant» et de «minion» lui paraissent injustifiés; mais un «sycophant» n'est pas un sycophante, non plus qu'un «minion» n'est un mignon; ni Leaf ni Ferguson n'ont déformé la tradition littéraire, ce sont les «faux amis» de la langue anglaise qui ont trahi leur censeur.

*
* *

D'abord le décret athénien. La coupe des lignes reste arbitraire. Mais le texte est *stoichèdon* (non-syllabique, si l'on s'en tient à l'usage athénien de cette époque), et certaines formules (ll. 17 sq.) sont assez strictes pour garantir le chiffre de 35 lettres à la ligne; la rigueur de ce chiffre ne saurait être atténuée, dans les restitutions, que par une possible variante orthographique ou une erreur de gravure¹. Laissant de côté les résolutions des lignes 17-30² et quelques lettres misérables aux lignes 1-2, reproduisons les considérants (ll. 3-17), contrôlés sur la pierre et sur l'estampage.

- 3 [14 lettres ε]ἵπεν. ἐπειδὴ Ἀδεϊμαντος]
[διατετέλεκεν ἐ]ν τοῖς [9 lettres χρόνοις]
5 [λέγων κα]ὶ [πρ]άττων ἀγαθὸν [ὅτι ἡδύνατο περὶ]
[τὸν δῆμ]ον τὸν Ἀθηναίων καὶ [νῦν κατασταθεῖ]-
[ς ὑπὸ το]ῦ βασιλέως Δημητρίου προέδρου ἐν τ]-
[ῶι Κο]ινῶι Συνεδρίῳ διατε[λεῖ πράττων τὰ σ]-
[υμφέ]ροντα τοῖς τε βασιλεῦ[σιν καὶ τῶι δῆμω]-
10 [ι τῶι] Ἀθηναίων καὶ τοῖς ἄλλ[οις] συμμάχοις κ]-
[αὶ παρ]εκάλεσεν τοὺς Ἕλληνας ἅπαντας ἐλθεῖ]-
[ῖν εἰς τὸ Κοινὸν Συνέδριον [τὸ ἐν Ἰσθμῶι μετ']
[Ἀθη]ναίων καὶ τῶν ἄλλ[ω]ν συμ[μάχων, προεδρεύ]-
[ων δὲ] προέθηκεν περὶ τούτω[ν 12 lettres]
15 [. ἔδ]οξεν τοῖς συνέδρ[οις], ἐά[ν τις] συμμάχῳι ἐ]-
[πίη], βοηθεῖν ἅπαντα[ς] τοὺς [συμμάχους ἔχον]-
[τας] ὅπλα ἀγαθεῖ τύχει etc...

L. 3, le seul *iôta* ne permet pas de garantir εἵπεν, et les formules introduites par [ἐπειδὴ] peuvent avoir commencé plus haut.—L. 4, [ἐ]ν τοῖς [ἐ]μπροσθεν χρόνοις Schweigert; mais l'ε est impossible: je vois le bas d'une haste verticale dans l'axe de la file (ι ou τ), puis—très douteux—le bas d'une lettre ronde (ο ou θ); on avait peut-être une précision au génitif: [ἐ]ν τοῖς (rien ne subsiste du σ) τοῖς 7 lettres χρόνοις].—L. 5 [ἡδύνατο] Wilhelm, de Sanctis; [δύναται] Schw.—L. 10, [συμμάχοις] Wilh., Ferguson; [συνέδρῳις] Schw.—L. 11, [συναγείρεσθαι]? Schw., [παραγίγνεσθαι] Wilh., [ἅπαντας ἐλθεῖν] Ferg.—L. 12 [τὸ ἐν Ἰσθμῶι] Schw.; [ἐν Ἰσθμίοις], L. Robert, d'après le texte C (voir plus loin).—L. 14 περὶ τούτω[ν ὧν 11 l. ἔδο]ξεν Schw.; περὶ τοῦ τῶ[ν] etc.] de Sanctis; περὶ τούτω[ν ἐφ'] οἷς καὶ πᾶσιν ἔδο]ξεν Wilh.; περὶ τούτω[ν τὸ ψήφισμα δ καὶ ἔδο]ξεν Ferg.—L. 15, ἐά[ν τις ἦ] ἐπὶ πολέμῳι Schw., Wilh.; ἐά[ν τις ἦ] ἐπ' Ἑλλάτειαν ou ἐά[ν τις ἦ] ἐπ' Ἑλλάτειαν ou ἐά[ν τις ἦ] ἐπὶ τὰς Πύλας de Sanctis; ἐά[ν τις συμμάχῳι ἐπίη] Ferg.

1 Par exemple *iôta* interfilé, liberté plutôt qu'erreur de gravure.

2 Elles n'intéressent pas notre propos (mais ce sont elles qui conservent le nom du bénéficiaire, [Ἀδεϊμ]αντον Ἀνδροσθένους). Une seule variante

dans les restitutions proposées ou acceptées jusqu'ici: à la l. 24 Ida Calabi écrit [συμμάχους] au lieu de [συνέδρους]; cf. ci-après, l. 10 du texte. L. 18, on lit deux lettres de plus: λ[άχ]ωσ[ι]ν.

Il reste, on le voit par cet appareil critique, des difficultés et des divergences. Mais le point névralgique des restitutions se trouve aux lignes 7 et 13. Tous ceux qui se sont occupés de l'inscription ont accepté les leçons [πρόεδρος] et [προεδρεύων], qui remontent au premier éditeur; seule IDA CALABI fait exception: étudiant l'organisation de la Ligue de Corinthe renouvelée par Démétrios, elle conclut qu'Adeimantos ne pouvait pas être l'un des proèdres; elle ferait volontiers de lui en revanche le stratège de la ligue.

Résumons son point de vue. Les proèdres doivent être des représentants des nations membres de la Ligue; il est donc exclu qu'Adeimantos de Lampsaque soit l'un d'entre eux. Il est vrai que l'acte de fondation de la Ligue reconstituée¹ contient une clause provisoire, valable pour le temps que durera la guerre; en temps de paix les cinq proèdres sont désignés par tirage au sort: ll. 21-23 [προέδρους δὲ εἶναι πέντε ἐκ τῶν σ[υ]νέδρων, οἱ ἂν λάχωσιν, ὅταν ὁ πόλε[μος] λυθῇ]; mais, pour la durée de la guerre qui sévit alors, les proèdres seront désignés par les deux rois, Antigone et Démétrios: l. 36, ἕως ἂν ὁ κοινὸς πόλεμος λυθ[ῇ], προεδρεύειν [ἀεὶ τοὺς παρ[ὰ] τῶν βασιλέων]; désignés par les rois, sans doute, dit Ida Calabi, mais encore parmi les σύεδροι, parmi les représentants des peuples et des cités membres de la Ligue; la différence entre la guerre et la paix se bornerait, sur ce point, à la procédure. Ce faisant, I. Calabi reprend une idée exprimée il y a près de trente ans par J. A. O. LARSEN². Par contre, si l'on accepte de voir en Adeimantos, citoyen d'une ville qui ne fait pas partie de la Ligue, un proèdre de cette Ligue, la thèse de Larsen et d'Ida Calabi se trouve exclue, et le point de vue défendu par PIERRE ROUSSEL dès 1923³ semble recevoir confirmation: le roi est représenté par des délégués personnels dans le *synedrion*, et ces délégués en seront automatiquement les présidents pendant la durée de la guerre⁴.

La thèse d'Ida Calabi se heurte à diverses objections⁵. Il paraît difficile d'admettre que les mots τοὺς παρὰ τῶν βασιλέων ne s'appliquent pas à des envoyés du roi. D'autre part il faut bien constater qu'elle n'a pas réussi à proposer une restitution convaincante en substituant, dans la formule des lignes 6-8, στρατηγὸς à πρόεδρος⁶. Pourtant il faut retenir de sa critique que πρόεδρος et

¹ IG² IV, 1, 68. Cf. pour une bibliographie détaillée SEG I 75, II 56, III 319, XI 399.

² Class. Philol. 1925, p. 328.

³ BA 1923 I, p. 132-134.

⁴ Bref, que l'on écrive προεδρεύειν [πέντε τῶν παρὰ τῶν βασιλέων] avec M. A. LEVI (Atti Acc. Torino LIX, 1923/4, p. 221), que suit H. BENGTSON (Die Strategie in der hellenistischen Zeit I, 1937, p. 254 sq.), ou προεδρεύειν [ἀεὶ τοὺς παρὰ τῶν βασιλέων], avec P. ROUSSEL, on est amené à conclure comme celui-ci: «ces présidents exceptionnels sont pourtant les délégués réguliers par lesquels, aux termes des conventions, les souverains exer-

çaient leur droit de vote dans le synedrion» (P. ROUSSEL). L. ROBERT, Hellenica II, p. 24 et note 2, accepte ce point de vue, et J. A. O. LARSEN également, qui en 1950, l.l., renonce formellement à sa théorie de 1925: «My conjecture that the kings selected the proëdri from among the regular members of the synedrion has proved unfounded». Peut-être «proved» est-il exagéré, cf. ci-après.

⁵ J. et L. ROBERT ont indiqué rapidement l'essentiel à ce sujet, REG 1951, p. 128, n° 26.

⁶ L. l., p. 66, n. 2: «A ll. 6-8 si potrà ad esempio integrare: ... καὶ [νῦν στρατηγὸς ὑπὸ τοῦ]

προεδρεύων ne sont que des restitutions et ne s'imposent pas sans réserves. A la l. 13 la reprise [προεδρεύων δὲ] paraît étrange si tout le développement est commandé par καὶ [νῦν κατασταθείς... πρόεδρος]. Et, l. 7, faut-il ponctuer après [πρόεδρος] et faire de [ἐν τῷ κοινῷ συνεδρίῳ] le complément de διατελεῖ πρώτων? Le mot proèdre serait alors en l'air; il a besoin d'être défini. Alors: [πρόεδρος ἐν τῷ κοινῷ συνεδρίῳ]? Mais on attendrait plutôt le génitif: πρόεδρος τοῦ συνεδρίου. Certes l'objection n'est aucunement décisive; on peut se demander toutefois si [σύνεδρος] ne serait pas plus satisfaisant¹: Adeimantos aurait été envoyé par le roi comme son représentant dans le συνέδριον²; qu'il en devienne de ce fait l'un des présidents, c'est affaire de règlement intérieur du conseil³, et ce n'est pas ce qui importe, mais bien la faveur, la désignation royales.

*
* *

La lettre d'un Adeimantos au roi Démétrios, gravée à Delphes (texte épigraphique C, dans la liste ci-dessus), pose des problèmes plus ardues encore. Si, à l'aide des répertoires habituels, *Pape - Benseler* ou *Real - Encyclopädie*, on s'efforce d'identifier l'auteur de la lettre, on est tout de suite orienté vers le Lampsaquéen, courtisan de Démétrios. Pourtant, lorsque je décidai en 1936 de faire enfin connaître le document — inventorié depuis 1900 —, je n'hésitai pas à écarter cette identification: la gravure est beaucoup trop récente pour remonter à l'an 300 environ, et je préférerai voir dans la conjonction Adeimantos + roi Démétrios une simple coïncidence, à un siècle (et plus) d'intervalle; Adeimantos, après tout, n'est pas un nom si rare⁴. Tous ceux, autour de moi, à qui je soumis le texte s'accordèrent à le déclarer énigmatique⁵. Conduit, par la paléographie, à descendre vers 200 - 150 av. J.-C., je proposai de voir en Démétrios un Séleucide: il n'y a pas alors d'autre roi de ce nom.

La question allait apparaître sous un jour nouveau avec un article de WIL-

βασιλέως Δημητρίου ταχθεὶς ἐπὶ τῷ κοινῷ συνεδρίῳ; mais il manque deux lettres dans la première restitution; écrira-t-on: καὶ [νῦν δὲ στρατηγός]? (Le compte des lettres est funeste à Ida Calabi: elle se trompe encore lorsqu'elle écrit p. 61, n. 1, que la restitution de Ferguson l. 11 - cf. ci-dessus, apparat critique - est trop courte d'une lettre).

1 Le rapprochement σύνεδρος... ἐν τῷ κοινῷ συνεδρίῳ ne me paraît pas choquant: l'accent est sur κοινῷ. [Προεδρεύων δὲ], l. 13, se comprendrait alors.

2 «J'admets qu'il en était ici comme dans le *synedrion* des Amphictions où les rois de Macédoine étaient personnellement représentés», P. ROUSSEL, l. 1, p. 134, n. 2.

3 Mesure-t-on bien d'ailleurs l'étendue de nos incertitudes? Rien ne prouve que tous les repré-

sentants du roi étaient *présidents en même temps*. Cela dépend non seulement de la restitution que l'on adopte (cf. P. ROUSSEL, l. 1, p. 132-4, et ci-dessus, n. 12), mais encore et surtout du système appliqué; la présidence peut tourner; d'ailleurs le nombre des présidents *en temps de guerre* n'est pas connu.

4 A Delphes même la proxénie a été conférée, dans la seconde moitié du IVe siècle, à un Ἀδείμαντος Ἀδεϊμάντου, dont l'ethnique, contrairement à l'habitude, n'est pas mentionné (BCH 1939, p. 145).

5 P. Roussel notamment, E. Bickerman, L. Robert. Des suggestions qui me furent faites alors pour l'interprétation et la restitution du texte je n'ai retenu, *Delphes au IIe siècle...* p. 351, n. 2, qu'une indication de P. Roussel.

HELM, publié en 1941¹. Pour la première fois se trouvaient groupés en un faisceau les maigres renseignements que nous possédons sur Adeimantos de Lampsaque, pour la première fois le décret d'Erétrie (A dans la liste ci-dessus) était rapproché du décret athénien, publié par SCHWEIGERT². La personnalité d'Adeimantos de Lampsaque prenait soudain un singulier relief; de plus, grâce au décret athénien, ce n'est plus la conjonction de deux noms, mais bien de trois noms, qui s'établissait entre l'activité d'*Adeimantos de Lampsaque, fils d'Androsthénès* d'une part, et l'Adeimantos sans patronymique ni ethnique de la lettre gravée à Delphes d'autre part³; si la conjonction Adeimantos + roi Démétrios pouvait passer pour fortuite, que penser de la triple mention, commune au décret athénien et à la lettre de Delphes, *Adeimantos + roi Démétrios + Isthmia (ou Isthme)*? Dès lors comment ne pas poser la question de date? Comment ne pas essayer de rattacher au Poliorcète la lettre gravée à Delphes? Le pas a été franchi par LOUIS ROBERT, en 1942⁴.

Je serais pour ma part plus réservé. La difficulté née de l'écriture demeure. Dirimante à mes yeux avant la découverte du décret d'Athènes, elle conserve sa force et ne peut être écartée; il faudra la tourner. Certes les exemples abondent de datations erronées fondées sur l'écriture⁵. Mais chaque cas doit être examiné en lui-même. Ai-je commis une erreur paléographique de l'ordre d'un siècle en ce qui concerne la lettre d'un Adeimantos? Je le voudrais; tout serait plus simple. Cependant comment faire remonter à 300 environ des A à barre brisée, des Γ dont la barre horizontale déborde très largement les hastes, une écriture enfin toute fleurie d'apices? De là mon exclusion de 1936, de là une hypothèse séleucide timidement présentée à propos d'un texte sans parallèle, le problème étant de rapporter le document à un roi Démétrios, dans la première moitié du IIe siècle. Historiquement cette hypothèse ne s'accroche à aucune circonstance connue, ce qui ne suffit certes pas à la condamner. Si d'autre part le document original

1 AD. WILHELM, Zu einigen Beschlüssen der Eretrier, Rh. Mus. 1941 (voir les pages 21-23).

2 Le décret d'Erétrie n'est pas mentionné dans le commentaire de Schweigert.

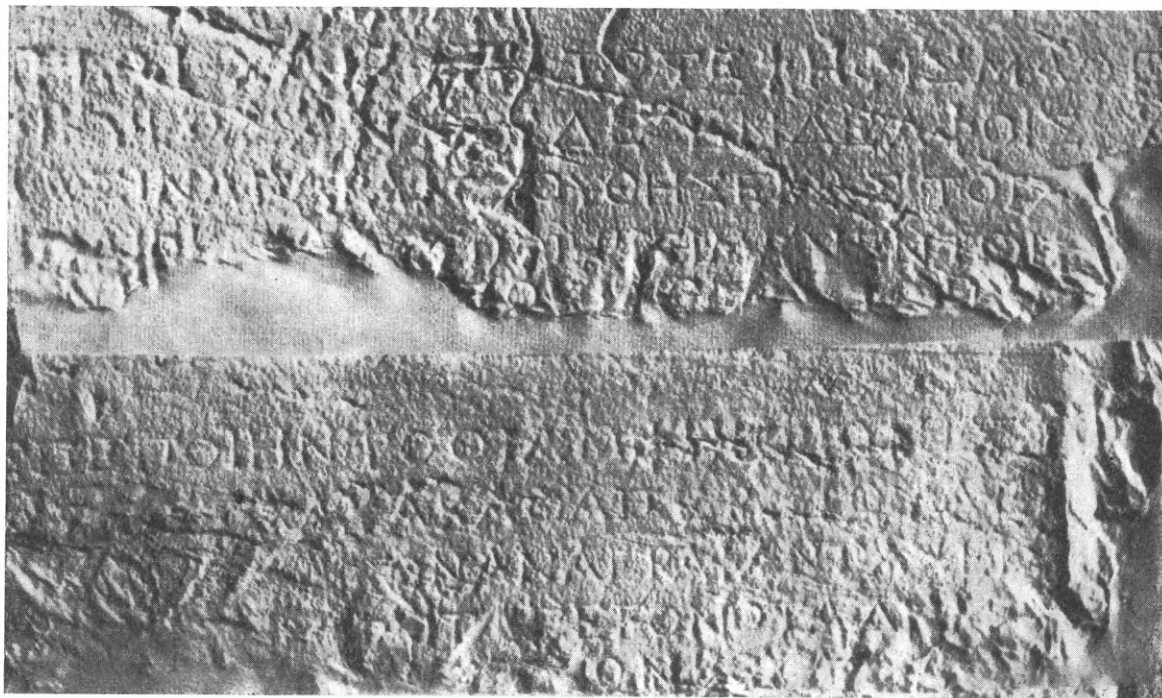
3 La lettre de Delphes, publiée sommairement et dans une note, a malheureusement échappé à Wilhelm.

4 Cf. ci-dessus, p. 246, n. 2; nous renvoyons désormais par le nom de l'auteur et la page seulement à l'étude intitulée «Adeimantos et la Ligue de Corinthe sur une inscription de Delphes», publiée dans Hellenica II, p. 15-33; on trouvera là une bibliographie détaillée de la question jusqu'en 1946 [corriger les renvois à l'important article de P. Roussel sur le renouvellement de la Ligue de Corinthe en 302, RA 1923 I, donnés d'après le tirage à part].

5 L. ROBERT en cite plusieurs, p. 16 et n. 3 (celui

qui concerne un texte de 402 av. J. - C. n'est pas très probant; le premier éditeur, B. D. MERITT, avait écrit, à propos de l'écriture: «The character of the lettering... indicate[s] a date in the first half of the fourth century», Hesperia 1933 p. 154; l'écart est vraiment minime). L. ROBERT a lui-même envisagé, Hellenica V, p. 15, une date postérieure à 166 («La gravure convient-elle à la période postérieure à 166?») pour une inscription de Délos que je situerais, d'après l'écriture (*ibidem*, pl. I), entre 325 et 275, et qui doit dater de 325 à 315. Une pierre inédite de Chalcis (elle sera publiée prochainement par Mr Jean Callieris) porte un titre et un décret qui sont certainement contemporains et que pourtant, du seul point de vue paléographique, on serait tenté de séparer par trois quarts de siècle. Etc...

remonte au IVe siècle, comme y invite la triple coïncidence avec les données du décret athénien, on s'étonne qu'il ait été regravé un siècle ou un siècle et demi plus tard. Pour des comptes, des listes, des décrets honorifiques, des lois religieuses ou autres, on aperçoit bien le sens d'une re-gravure ; pour la lettre d'un favori du Poliorcète, l'explication n'apparaît guère¹ ; faut-il penser au temps où Persée est influent à Delphes ? aurait-on, soit à sa demande, soit pour le flatter, exhumé et affiché un document qui témoignait de la présence macédonienne en Grèce centrale ?

Photographie de l'estampage : en haut partie centrale, en bas partie droite de la lettre d'Adeimantos au roi Démétrios, gravée à Delphes.

Mais venons-en au texte lui-même, dont je puis donner une édition légèrement améliorée par rapport à 1936.

- 1 Ἀδείμαντος βασιλεῖ Δημητρίῳ χαίρειν. Τό τε ψήφισμα ὃ ἐπεποίηντο οἱ Ἀμφικτίονες πέ[ρου]-
 2 σι προθέντες μὲν ἐν Ἰσθμίοις, ἐπικυρώσαντες δὲ ἐν Δελφοῖς, ἀπέσ[τ]αλκα κα-
 3 [ω]ς δὲ καὶ τὰς παρὰ τῶν φίλων ἐπιστολάς, ἵνα παρακολουθῇς ἐκάστοις [9 l. env.]
 ΟΝ ἀναγράψαντας εἰσ[τ]ήλην
 4 [4 l.] Α τὸ γινόμενον δόγμα ἀναθεῖναι ὃ καὶ ἐπ[ε]ποιήκειμεν ἐν τοῖς [8-10 l.]
 καὶ τὰ γεγονότα δημ[ο] [4 l. env.]
 5 [10 l. env.] παρὰ τῶν Ἀμφικτιό[νων] Γ [7 l. env.] ΟΙ [..] Ο [3-4 l.] II
 [16 l. env.] ΟΝΒΟΥΛΟ [8 l. env.]

1 J'ai marqué à plusieurs reprises l'importance des gravures retardées et des re-gravures à Del-

Notes critiques. Il y a des blancs : *vacat* de 2 lettres après Ἀδείμαντος (l. 1), d'une demi-lettre après δὲ (l. 2), d'une lettre après Δελφοῖς (l. 2). Y en avait-il un avant προθέτες, l. 2? Le mot qui couvre la fin de la ligne 1 et le début de la ligne 2 commence par π; suit une haste verticale qui peut représenter ι, ε, ρ, etc...; au début de la ligne 2 un ζ est sûr, et dans l'intervalle qui suit il y aurait place pour 1 lettre très large ou 2 lettres (dont un ι). Je ne trouve pas d'autre restitution que πέ[ρ]υσι, à quoi je songeais dès 1936, et qui, après de multiples vérifications sur la pierre ou l'estampage, me paraît vraisemblable (l'iota étant très à l'aise, très isolé entre ζ et π). L'année macédonienne commence avec le 4ème mois de l'année athénienne et delphique; si Adeimantos écrit sa lettre aux premiers jours d'une année macédonienne (approximativement: Octobre), il peut dans une lettre au roi grouper sous l'indication πέρυσι la double activité amphictionique, détaillée ensuite, qui s'est exercée aux Isthmia (Mai environ) et aux Pythia (Août environ).

L. 2, Ἰσθμίοις, plutôt que Ἰζθμίοις. L. 3, avant δέ, le haut d'un ζ est probable (ce qui exclurait un verbe à la première personne, comme ὑπέταξα, qui m'avait été suggéré dès 1936), mais je ne suis pas sûr de mon fait.

L. 3, l'avant-dernière lettre de παρακολουθῆς marque une hésitation de gravure; l'Η est une reprise, sur un Ε ou plutôt sur un groupe ΕΙ; après avoir écrit παρακολουθεῖς, le graveur a réuni en Η les lettres ΕΙ.—L'absence de l'iota m'avait amené à envisager une lecture: ἵνα παρακολουθήσειας τοῖς, au lieu de ἵνα παρακολουθῆς ἐκάστοις; le κ de ἐκάστοις n'est point d'une netteté parfaite, mais la haste verticale est assez éloignée le l'A suivant pour qu'une lecture ΙΑ soit peu vraisemblable.—Après ἐκάστοις lacune de 8 lettres et peut-être τ avant ΟΝ. En fin de ligne rien de sûr après ζ, peut-être le haut d'un τ, d'où εἰσι[ήλην]? (place pour 5 lettres environ après εἰσ).

L. 4, début: [...] Α [.] ο; entre Α et ο j'ai lu soit ΙΤ, soit τ seul ([κ]αὶ τὸ etc... ou [κατ]ὰ τὸ etc...).—Ἀναθεῖναι, dont le déchiffrement, par conjectures successives, m'a donné bien du mal, représente un progrès assuré par rapport à l'ancienne lecture¹. Mais, si le sens

phes (cf. L. ROBERT, p. 16, n. 6), importance sur laquelle insiste à son tour J. POUILLOUX dans un examen *Des rapports actuels de l'épigraphie et de l'histoire grecques* (Antiquité Class. 1953, p. 37). Toutefois je comprends mal son raisonnement à propos de la lettre d'Adeimantos: «On se trouve presque assurément en face d'un texte regravé. Dans une telle conjoncture, loin d'éclairer et d'amener à une datation approximative, les considérations d'écriture risquent d'égarer davantage encore». Pourquoi «davantage encore»? Il me semble que c'est tout ou rien. La gravure est une chose, la rédaction une autre; 99 fois sur 100 elles sont contemporaines, à quelques jours ou semaines près. En général, et pour peu que l'on fasse preuve d'un scepticisme raisonnable en matière paléographique, l'accord des deux données est manifeste ou aisé. Dans le cas où un doute surgit il y a lieu de revoir la question et de peser la valeur des deux datations—datation par l'écriture et datation par le contenu du texte. Mais il faut, pour envisager la dissociation, de bons motifs; nous les avons en ce qui concerne la lettre d'Adeimantos: d'une part, après examen répété de la pierre et de l'estampage, une date comprise entre

200 et 150 doit être maintenue pour la gravure; d'autre part, après la publication du texte athénien par Schweigert et les commentaires de Wilhelm et de L. Robert, une vraisemblance interne est créée en faveur d'une date 302 pour le document original.

1 ΠΗ... ΑΙΟΝ en 1936, au lieu de ἀναθεῖναι ὁ κ[αὶ] etc... Ainsi se trouve écartée la conjecture à laquelle avait songé L. ROBERT, p. 20-21: «Il ne reste qu'un groupe de syllabes, entre δόγμα et ὁ ἐπεποιήκειμεν, qui ne joue pas un rôle capital dans la construction de la proposition. On ne peut y chercher l'origine du décret..., indiquée par le ἐπεποιήκειμεν. Il semble qu'on aurait quelque chose de satisfaisant en retrouvant là l'objet du décret... Je songe à un supplément... qui correspond... à l'étendue des lacunes notées par l'éditeur: [τὸ γ]ενόμενον δόγμα περὶ τῶν ἀγώνων ὁ ἐπ[ε]ποιήκειμεν ἐν τῷ σ[υνεδρίῳ]. Quant au sens, il est trop naturel que l'assemblée de la Ligue de Corinthe ait voté l'institution de concours en l'honneur de Démétrios et d'Antigone; on ne comprendrait même pas qu'elle n'ait pas pris cette résolution...».

du verbe ne fait pas difficulté (dresser et consacrer dans le sanctuaire la stèle portant copie du décret), la construction des lignes 3 et 4 continue de m'échapper. Après ce mot vient un \omicron , suivi de la partie supérieure d'un κ (et non ν , lecture 1936); il y a place pour deux lettres entre ce κ et le verbe. A la fin de la ligne, τ suivi d'une lettre ronde (\omicron ou ω), d'un $\iota\omicron\lambda\alpha$ et d'une trace qui paraît appartenir à un Σ ; $\epsilon\nu\ \tau\tilde{\omega}\iota\ \sigma$ [...] m'a paru plus probable que $\epsilon\nu\ \tau\omicron\tilde{\iota}\varsigma$, mais n'est pas garanti. Plus loin, avant $\alpha\iota$, on voit peut-être le reste d'un κ ; après $\delta\eta\mu$, peut-être reste d'un \omicron .

L. 5, les groupes successifs sont: $\omicron\iota$, ou $\omicron\kappa$, ou $\Sigma\omicron\iota$, ou $\Pi\omicron\iota$ (\omicron^- en tout cas plutôt que \omicron , lecture 1936), puis \omicron^- ou \omicron^- , puis Π , et enfin, avant $\beta\omicron\upsilon\lambda\omicron$, $\Omega\Nu$ aussi bien que $\Omega\Nu$.

La ligne 5 touche le bord inférieur de la pierre.

A ces notes critiques je n'ai guère à ajouter que des remarques de détail et des points d'interrogation. Les Amphictions ont proposé, présenté un décret aux Isthmia, puis l'ont ratifié à Delphes¹. C'est, il faut bien le dire, une étrange procédure, absolument isolée². Il est vrai que n'est pas moins isolé, dans notre documentation, ce déplacement des Amphictions, en corps, et leur présence, leur activité aux Isthmia. Un comportement aussi extraordinaire s'accorderait assez bien avec les efforts déployés par Démétrios pour regrouper autour de lui les cités grecques. Mais comme on aimerait avoir de cette hypothèse séduisante une confirmation précise! Comme on voudrait être sûr de ne pas accrocher indûment, une fois de plus, à un grand événement historique un texte qui peut appartenir à un dossier moins important!

A la ligne 3, de quels amis s'agit-il? Le mot a-t-il ici le sens technique et officiel (avec toute une gamme hiérarchique) qu'il prend dans le vocabulaire des monarchies hellénistiques, au IIIe et au IIe siècle? Ou bien a-t-il une valeur plus générale? A la l. 4, L. Robert propose $\epsilon\nu\ \tau\tilde{\omega}\iota\ \sigma[\nu\upsilon\nu\epsilon\delta\rho\iota\omega\iota]$, c'est-à-dire «dans le conseil de la ligue», restitution plausible, mais qui demeure conjecturale. De toute façon, même si elle est acceptée, même si, pour expliquer le texte de Delphes, nous nous plaçons sans réserve dans l'hypothèse «Adeimantos de Lampsaque — Démétrios Poliorcète — Isthmia et reconstitution de la Ligue de Corinthe», certaines des conclusions que développe L. ROBERT, p. 26 - 27, me paraissent téméraires³. Il n'est pas du tout prouvé, malgré Kaerst et d'autres, que $\tau\omicron\ \sigma\upsilon\nu\epsilon\delta\rho\iota\omicron\nu\ \tau\omicron\ \tau\tilde{\omega}\nu\ \epsilon\lambda\lambda\eta\nu\omicron\nu$, dans ESCHINE III 254, désigne le conseil de la Ligue et non l'Amphictio-

¹ Signalons au passage l'emploi du moyen $\epsilon\pi\epsilon\pi\omicron\iota\eta\nu\tau\omicron$, alors que, l. 4, l'actif est employé: $\delta\omicron\gamma\mu\alpha\ \dots\delta\ \dots[\epsilon\pi\epsilon\pi\omicron\iota\eta\kappa\epsilon\iota\mu\epsilon\nu]$. — Naturellement le mot $\psi\eta\phi\iota\sigma\mu\alpha$ et le mot $\delta\omicron\gamma\mu\alpha$ correspondent ici à deux documents différents, le premier émanant des Amphictions, le second émanant d'un autre organisme, par hypothèse le conseil de la Ligue (mais on sait que l'Amphictionie use parfois du mot $\delta\omicron\gamma\mu\alpha$ pour qualifier ses propres décrets, à côté de $\psi\eta\phi\iota\sigma\mu\alpha$: cf. SIG³ 635).

² Une explication est suggérée par L. ROBERT p. 26: «Les Amphictions se sont rendus aux Isthmia, et ils y ont «proposé» un décret. S'ils en

ont seulement fait connaître les termes, sans lui donner effet, c'est sans doute qu'ils ne pouvaient rendre un décret légal dans des circonstances aussi extraordinaires, en dehors des pylées à Delphes ou à Anthela; ils l'ont donc «ratifié» ensuite, à Delphes même».

³ Sur l'existence possible de concours organisés par la Ligue, cf. ci-dessus, p. 252, n. 1. En fait aucun texte ne fait la moindre allusion à de tels concours, et les exemples invoqués par L. ROBERT, loc. cit., à titre analogique ne me paraissent pas probants, à cause du caractère singulier de la Ligue de Corinthe.

nie¹. Nous ne pouvons pas davantage, sur la foi de la lettre d'Adeimantos, affirmer que les Amphictions ont été associés, à l'Isthme même, à la reconstitution de la Ligue.

Ces problèmes seront repris dans une étude d'ensemble sur l'Amphictionie. Bornons-nous ici à faire le point de nos connaissances en ce qui concerne Ἀδείμαντος Ἀνδροσθένους Λαμψακηνός. Favori du roi Démétrios, il a fidèlement servi sa politique et a été honoré à ce titre par les Érétriens et les Athéniens; il a été l'un des représentants du roi (comme membre et peut-être comme président) dans le conseil de la Ligue de Corinthe reconstituée. Avons-nous en outre, dans un texte gravé à Delphes au IIème siècle av. J.-C., une lettre du dit Adeimantos, renseignant le roi Démétrios sur l'activité des Amphictions? La chose est possible, probable, vraisemblable; elle n'est point assurée.

GEORGES DAUX

¹ La bibliographie, sur cette question, est considérable; voir, par exemple IDA CALABI, Riv. di Filol. 1950, p. 68.

Η ΕΥΤΟΜΟΣ ΔΙΑΘΕΣΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΙΠΠΟΔΑΜΕΙΟΝ ΤΟΠΟΝ

Ἡ παροῦσα προσπάθεια ἐρμηνείας ἀσαφῶν τινων σημείων τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν ἵπποδάμειον πολεοδομικὸν τρόπον, ἀποτελεῖ μικρὰν προσφορὰν εἰς τὴν μνήμην τοῦ προσφιλοῦς καθηγητοῦ Γεωργίου Π. Οἰκονόμου, ὁ ὅποιος, πιστεύων ὅλως ἰδιαιτέρως εἰς τὴν συμβολὴν τῆς μελέτης τῶν οἰκείων κειμένων διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἀρχαίων μνημείων, τὴν πίστιν του ταύτην ζωηρὰν μετέδωκεν εἰς τοὺς μαθητάς του.

Καθορίζων ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, εἰς Πολ. Ι, 1330 a 11 ἑξ. πῶς πρέπει, κατὰ τὴν γνώμην του, νὰ εἶναι ἡ πόλις καὶ μεταβαίνων ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως εἰς τὴν οἰκουμένην περιοχὴν, λέγει· ἡ δὲ τῶν ἰδίων οἰκήσεων διάθεσις ἡδίων μὲν νομίζεται καὶ χρησιμωτέρα πρὸς τὰς ἄλλας πράξεις, ἂν εὐτομος ᾖ καὶ κατὰ τὸν νεώτερον καὶ τὸν ἵπποδάμειον τρόπον, πρὸς δὲ τὰς πολεμικὰς ἀσφαλείας τὸναντίον, ὡς εἶχον κατὰ τὸν ἀρχαῖον χρόνον· δυσέξοδος γὰρ ἐκείνη τοῖς ξενικοῖς καὶ δυσεξερεύνητος τοῖς ἐπιτιθεμένοις.

Ἡ ἔννοια τῆς λέξεως διάθεσις καθορίζεται ἀλλαχοῦ ὑπὸ τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ (Μετ. 1022 b 19) ὡς τοῦ ἔχοντος μέρη τάξις ἢ κατὰ τόπον ἢ κατὰ δύναμιν ἢ κατ' εἶδος, ὁ δὲ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ο ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΥΣ, σχολιάζων ἐπεξηγεῖ· τοῦ γὰρ ἔχοντος μέρη ἢ διάθεσις τάξιν τινὰ σημαίνει τῶν μερῶν.

Ὁ ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ ἐπίσης (Ι, 2, 2), μεταδίδων ἀσφαλῶς παλαιότεραν ἐλληνικὴν ἀνάλυσιν, παρέχει τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως, ὡς αὕτη διεμορφώθη εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐξέτασιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· architectura autem constat ex ordinatione, quam graece τάξις dicitur, et ex dispositione, quam Graeci διάθεσιν vocitant, et eurythmia κ.λ. Καὶ κατωτέρω· Dispositio autem est rerum apta conlocatio, elegansque compositionibus effectus operis cum qualitate...

Περαιτέρω ὁ Βιτρούβιος καθορίζει τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως διάθεσις ὡς ἐπεκτεινομένην ἐπὶ τῆς ἐπιπεδογραφικῆς (ἰχνογραφικῆς), τῆς καθ' ὕψος (ὀρθογραφικῆς) καὶ τῆς προοπτικῆς (σκηνογραφικῆς) ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως¹.

Ἐνταῦθα πρόκειται βεβαίως περὶ εἰδικῆς χρήσεως τῆς λέξεως διάθεσις· ἐφ' ὅσον ὁμως καὶ εἰς πᾶσαν πολεοδομικὴν διαμόρφωσιν ἐπίσης ὑφίσταται ἡ ὡς ἄνω τριπλῇ ἔννοια, ἀσφαλῶς καὶ κατὰ τὴν σχετικὴν χρῆσιν τῆς λέξεως, ἡ ὁποία ἀλλαχοῦ δηλοῖ σαφέστερον τὴν διάθεσιν τοῦ ἄστεος (Αἰν. ΤΑΚΤ. Πολ. Ι, 1), αὕτη ἐνέχει τὸ σύνθετον ἐννοιακὸν περιεχόμενον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθη ὁ ῥηθεὶς θεωρητικὸς καθορισμός.

¹ Παρβ. Α. CHOISY, Vitruv. Ι, σ. 2. ΙΙ, σ. 18

Ὅπως δὴ ποτε, κατόπιν τῆς τοιαύτης ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐκκαθαρίσεως τῆς ἐννοίας τῆς, ἢ λέξεις *διάθεσις*, καὶ ὑπὸ εὐρυτέραν ἔστω σημασίαν χρησιμοποιοιθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν χωρίον, ἀνταποκρίνεται ἀσφαλῶς εἰς τὴν περὶ πολεοδομικῆς συνθέσεως ἀντίληψιν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἀναφερομένη, ὡς ἐκ τούτου, κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν ἔλλογον καὶ ὀργανωμένην τάξιν (*τάξις δὲ πᾶσα λόγος*, Φυσ. Ἀκρ. 252a, 13) τῶν οἰκήσεων εἰς τὸν νεώτερον καὶ τὸν ἱπποδάμειον τρόπον, κατ' ἐπέκτασιν δὲ μόνον καὶ ὑπὸ ἄτονον οὐδετέραν ἔννοιαν εἰς τὴν παλαιότεραν πολεοδομικὴν κατάστασιν, ἢ ὁποῖα ἀπομεμακρυσμένως ἀναφέρεται εἰς τὸ δεύτερον σκέλος τῆς περιόδου.

Σημειωτέον ὅτι μονολεκτικῶς ἐπίσης, διὰ τοῦ ὀνόματος *διαίρεσις* ἀποδίδεται, ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως, ὁ οὐσιώδης χαρακτήρ τοῦ ἱπποδαμείου τρόπου εἰς τὸ ἕτερον χωρίον τῶν Πολιτικῶν, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Ἰππόδαμον (1267b, 22)· ὅς *τὴν τῶν πόλεων διαίρεσιν εὔρε*... Ἐνταῦθα, διὰ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἢ λέξεις εἰς τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν λογικὴν, ἐννοεῖται ἡ κανονικὴ, ἢ ἔλλογος *διαίρεσις* τῶν πόλεων, ἢ ὅλως διάφορος, ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ διέποντος αὐτὴν λόγου, πρὸς οἵανδὴ ποτε ἐξωτερικῶς προσομοιάζουσιν παλαιότεραν πολεοδομικὴν διαμόρφωσιν, εὐθύγραμμον ἢ διασταυρούμενον σχηματισμὸν ὁδῶν κ.λ.

Τὴν αἴσθησιν τοῦ νεωτέρου τρόπου ὑπὸ τῶν συγχρόνων τοῦ Ἰπποδάμου, ὡς δεσποζομένου ὑπὸ τῆς ὡς ἄνω ἐρμηνευομένης *διαίρεσεως*, μεταδίδει διὰ τῆς γνωστῆς διακωμωδήσεώς του ὁ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ἐν Ὅρν. 992 ἐξ. Χαρακτηριστικῶς καταφθάνει μεταξὺ τῶν ἄλλων *κακῶν*, τὰ ὁποῖα ἐνέσκηψαν, ἐπικειμένης τῆς ἰδρύσεως τῆς Νεφελοκοκκυγίας, διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως, εἰς γεωμέτρης, ὁ Μέτων, προτιθέμενος *γεωμετροῦσαι τὸν ἀέρα διελεῖν τε κατὰ γύας*. Ὅτι πρόκειται νὰ ἐφαρμοσθῇ ὀρθογωνίου διατάξεως τρόπος, ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος πλὴν τοῦ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἀριστοτέλους ἀναφερομένου ὡς νεωτέρου ἱπποδαμείου τρόπου, εἶναι ἀναμφίβολον. Τὸ κωμικὸν στοιχεῖον ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὴν πρόθεσιν ἀρμογῆς ὀρθογωνίου καὶ μάλιστα τετραγώνου σχεδίου, ὡς καὶ τῶν ἀρχῶν, τῶν διεπουσῶν τὸν ἱπποδάμειον τρόπον, εἰς τὸν κυκλοτερεῖ ἐναέριον χώρον, μὲ συνέπειαν τὴν ἐπίτευξιν τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου καὶ τὴν μετατροπὴν τῆς ὀρθογωνίου διατάξεως εἰς ἀστροειδῆ¹.

Ὡς πρὸς τὴν λέξιν *εὗτομος* εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους, αὕτη περιορίζεται προφανῶς εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς διαμορφώσεως τῶν μερῶν, τῶν ἀφθόνων δηλαδὴ μικρῶν κομψῶν καὶ ἀνέτων οἰκοδομικῶν τετραγώνων, τῶν σχηματιζομένων διὰ τῶν συχνῶν ὀδικῶν τομῶν. Διὰ τοῦ περιορισμοῦ τούτου τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως *εὗτομος*, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνακριβῶς ἀποδίδεται συνήθως τὸ σύνολον τῶν γνωρισμάτων τάξεως καὶ κανονικότητος τοῦ ἱπποδαμείου τρόπου, ὡς *regelmässige Anordnung der Wohnquartiere* ἢ *regular, of a city* κ.δ., ἐξηγεῖται καὶ ἢ ἄλλως δυσσερμηνεὺτος χρῆσις τῆς ἐκφράσεως ἢ δὲ τῶν *ιδίων οἰκήσεων διάθεσις*,

¹ Πρβ. J. L. HEIBERG, *Gesch. der Mathematik und Naturwissenschaften* σ. 5. A. VON GERKAN, *Griech. Städteanlagen* σ. 52 ἐξ. R. E. WYCHERLEY, *How*

the Greeks built cities σ. 211. R. MARTIN, *Rech. sur l'Agora Grecque* σ. 369, ἐπὶ ἐρμ. P. LAVEDAN, *Hist. de l'Urbanisme I* σ. 127 ἐξ.

ἀντὶ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ μέρους τῆς πόλεως περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς διὰ τοῦ συνήθους, *κάτω πόλις, ἄλλη πόλις, ἄστυ* κλπ. Διότι *εὐτομος* πράγματι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς καλῆς καὶ ἀνέτου διαιρέσεως, ὡς ἐκ τῆς ὑπάρξεως συχνῶν ὁδικῶν τομῶν, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ διάθεσις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ιδίων οἰκήσεων, ἐνῶ παρὰ τὴν ἀγορὰν καὶ τὰ πλεῖστα τῶν λοιπῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων, διὰ τῆς καταργήσεως περισσοτέρων τετραγώνων, πρὸς ἐξοικονόμησιν χώρου δι' αὐτὰ καὶ διὰ τὰς παρ' αὐτὰ *εὐρυχωρίας* (πρβ. ΑἸΝ. ΤΑΚΤ. ἔ. ἀ. I, 9. II, 1. III, 5) ἡ διάθεσις παύει νὰ ἔχη χαρακτῆρα εὐτομον, χωρὶς καὶ διὰ τοῦτο νὰ καθίσταται ἀνώμαλος.

Εὐχερέστερον ἐρμηνεύεται ἐπίσης, κατόπιν τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως *εὐτομος* εἰς μέρος μόνον τῶν γνωρισμάτων τοῦ Ἱπποδαμείου τρόπου καὶ ἡ ὅλη ἄρθρωσις τῆς φράσεως... *ἂν εὐτομος ᾖ καὶ κατὰ τὸν νεώτερον καὶ τὸν Ἱπποδάμειον τρόπον*. Σχετικῶς παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς· ἐφ' ὅσον ἐκ τοῦ ιδίου τοῦ Ἀριστοτέλους γνωρίζομεν ὅτι ὁ Ἱπποδάμος *πρῶτος τὴν τῶν πόλεων διαίρεσιν εὔρε*, εἶναι φανερόν ὅτι ὁ προτασσόμενος εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν χωρίον *νεώτερος* ταυτίζεται πρὸς τὸν ἐπακολουθοῦντα *Ἱπποδάμειον τρόπον*, ὁ δὲ σύνδεσμος καὶ χρησιμεύει ἀπλῶς εἰς τὸν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ νεωτέρου τρόπου¹.

Ὡς πρὸς τὸν πρῶτον σύνδεσμον καὶ (*ἂν εὐτομος ᾖ καὶ κατὰ τὸν νεώτερον...*) οὗτος, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν προτεινομένην ἐρμηνείαν, τὸ *εὐτομον* ἀποτελεῖ μέρος μόνον τῶν ιδιοτήτων τοῦ ἐν λόγῳ τρόπου, συνδέει τὸ μέρος πρὸς τὸ σύνολον τῶν ιδιοτήτων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀπεχωρίσθη τὸ *εὐτομον* καὶ διότι εἶναι κυρία ιδιότης ἀλλὰ καὶ διότι περὶ αὐτοῦ μέλλει νὰ γίνῃ λόγος περαιτέρω.

Ἡ συχνότης τῶν ὁδικῶν τομῶν, τὴν ὁποίαν συνεπάγεται ἡ *εὐτομος διάθεσις* εἶναι πράγματι ἡ κυριώτερα πηγὴ τῶν πλεονεκτημάτων καὶ τοῦ μειονεκτήματος, τῶν σημειουμένων ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Αὕτη καθιστᾷ ἰδίως αἰσθητὸν τὸν εὐάρεστον ῥυθμόν, τὸν διέποντα τὴν Ἱπποδάμειον διάταξιν, ἐνῶ συγχρόνως ἀποτελεῖ ἐν τῶν σπουδαιότερων ἀντιδότων πρὸς ἐξουδετέρωσιν τοῦ δυσαρέστου συναισθήματος, τὸ ὅποion ἡδύνατο νὰ προκληθῇ εἰς τὰς ἀρχαίας πόλεις, ὡς ἐκ τῆς ἐν γένει στενότητος τῶν ὁδῶν². Ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως αὐτονόητος εἶναι ἡ εὐχέρεια ἐπικοινωνίας καὶ αἱ λοιπαὶ διευκολύνσεις, τὰς ὁποίας συνεπάγεται ἡ ὡς ἄνω ἐρμηνευομένη *εὐτομος διάθεσις* τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων.

Ἐκ τῶν λοιπῶν γενικῶν πλεονεκτημάτων τῆς Ἱπποδαμείου διαθέσεως σημειοῦται ἐπὶ παραδείγματι, πλὴν τῆς καθόλου κανονικότητος τῆς πόλεως, ἡ ὀργανικὴ συνοχὴ καὶ κατανομή τῶν μερῶν της, ὡς καὶ ἡ ἄνετος καθ' ὕψος καὶ βάθος διάταξις τῶν οἰκοδομῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τοῦ *ἕτερον ἐτέρῳ μὴ ὑπερέχειν*, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀπετέλει ἐπιδιώξιν τουλάχιστον τῆς κλασσικῆς πολεοδομίας³. Εἰ-

¹ Πρβ. RE, III, λ. Städtebau, 1944 (FABRICIUS). Ἀντίθ. ἐρμ. βλ. εἰς VON GERKAN, ἔ. ἀ. σ. 52. Πρβ. G. CULTRERA, Archit. Ippodamea, σ. 8. Διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ συνδ. καὶ βλ. LIDDELL - SCOTT (STUART - MCKENZIE) Lex. λ. καὶ A, 2.

² Πρβ. VON GERKAN, ἔ. ἀ. σ. 122.

³ Πρβ. ΑἸΑ. ΑΡΙΣΤΕΙΑΗΝ, Ῥοδ. XLIII, 3. Ὁ ἔπαινος καθαρῶς κλασσικῶν πολεοδομικῶν ιδεωδῶν ὑπὸ τοῦ ῥήτορος (πρβ. VON GERKAN, ἔ. ἀ. σ. 52. CULTRERA, ἔ. ἀ. σ. 14) εἶναι ἀσφαλῶς συναφὴς πρὸς τὴν ὅλην κλασσικιστικὴν ἀντίληψιν του.

δικῶς ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν διάταξιν, τὴν ἐξερχομένην, κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ἐπιπεδογραφικῆς, ὑπενθυμίζεται ὅτι εἰς τὰς πόλεις τὰς ἐκτισμένας ἐπὶ κλειτύς, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν τὸν κανόνα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹, αὕτη ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς οἰκοδομήσεως τῶν οἰκημάτων ἐπὶ εὐρύθμως διαμεμορφωμένων ἐπαλλήλων ἀνδηρωτῶν πεδίων, εὐρισκομένων ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ὅλην διαίρεσιν τῆς πόλεως. Ἡ πυκνὴ αὕτη συνύφανσις τῆς ἐπιπεδογραφικῆς, τῆς καθ' ὕψος καὶ βάθος ἀντιλήψεως εἰς τὴν ἱπποδάμειον διάθεσιν ἐπέβαλλε κυρίως τὴν καὶ ἄλλως παρατηρηθεῖσαν ἤδη ὑπερίσχυσιν τοῦ πλαστικοῦ χαρακτῆρος εἰς τὴν ἑλληνικὴν πολεοδομίαν².

Ἡ μείωσις ἀφ' ἑτέρου τῆς πολεμικῆς ἀσφαλείας, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὠφείλετο ἀποκλειστικῶς εἰς συμπαρομαρτοῦσαν εἰς τὴν εὐτομον διάθεσιν συχνότητα τῶν ὀδικῶν ἀρτηριῶν, τῶν ἀγουσῶν πρὸ παντὸς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἀπὸ τῆς παρὰ τὸ τεῖχος περιφερείας πρὸς τὸ κέντρον τῆς δημοσίας ζωῆς τῆς πόλεως. Τοῦτο καθίστα εὐχερῆ τὴν πρὸς τὸ κέντρον κάθοδον τῶν τυχόν ἐισβολέων καὶ δυσχερῆ τὴν παγίδευσίν των ὑπὸ τῶν ἀμυνομένων³.

Ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει περαιτέρω λύσιν ἐξασφαλίζουσαν, κατὰ τὴν γνώμην του, μόνον τὰ πλεονεκτήματα τοῦ νεωτέρου καὶ τοῦ παλαιοῦ τρόπου: *κόσμον δηλαδὴ καὶ ἀσφάλειαν*, ὡς ἐξηγεῖ κατωτέρω· διὸ *δεῖ τούτων ἀμφοτέρων μετέχειν ἐνδέχεται γὰρ ἂν τις οὕτω κατασκευάζῃ καθάπερ ἐν τοῖς γεωργοῖς ἃς καλοῦσιν τινες τῶν ἀμπέλων συστάδας· καὶ τὴν μὲν πόλιν ὅλην μὴ ποιεῖν εὐτομον, κατὰ μέρος δὲ καὶ τόπους· οὕτω γὰρ πρὸς ἀσφάλειαν καὶ κόσμον ἔξει καλῶς*.

Ἡ ἰσχύουσα σήμερον ἐρμηνεία εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑποδεικνύει τὸν συνδυασμὸν τοῦ νεωτέρου τρόπου πρὸς τὴν παλαιὰν διαμόρφωσιν, διὰ τῆς κατασκευῆς ἄλλων μὲν μερῶν τῆς πόλεως κανονικῶν ἄλλων δὲ ἀκανονίστων⁴. Προστίθεται ὅτι τοιαύτη συνύπαρξις κανονικῶν καὶ ἀκανονίστων μερῶν ἐμφανίζεται εἰς γνωστὰς σήμερον πολεοδομικῶς ἀρχαίας πόλεις, δὲν ὀφείλεται ὅμως αὕτη εἰς ἐπίδωξιν πολεμικῆς ἀσφαλείας, ἀλλ' εἰς λόγους ἐξελίξεως ἢ ἄλλης ἀνάγκης.

Ἐπὶ πλέον τὰ ἑτερογενῆ ταῦτα τμήματα τῶν ἐν λόγῳ πόλεων ἀποτελοῦν κατὰ κανόνα χωριστὰς περιοχάς, ἐνῶ εἰς τὴν μετρίας ἐκτάσεως πόλιν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἢ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἐσχηματίζετο ἐνιαίως, παρὰ τὰ κανονικῶς, κατὰ τὸν νεώτερον τρόπον διαμεμορφωμένα τμήματα ἔπρεπε, συμφώνως πρὸς τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, νὰ ὑπάρχουν ἄλλα παλαιᾶς μορφῆς· ἔχοντα δηλαδὴ ἀκανονίστου πορείας καὶ διαμορφώσεως ὁδοῦς, μετ' ἀναλόγου σχηματισμοῦ τῶν μικροτέρων καὶ εὐρυτέρων οἰκοδομικῶν μερῶν. Εἶναι προφανὲς ὅτι τοῦτο δυνατόν νὰ συνέβαλλε, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἰς τὴν πλήρωσιν τῆς ἀπαιτήσεως τῆς ἀσφαλείας,

1 Βλ. v. GERKAN, ἔ.ἀ. σ. 79. WYCHERLEY, ἔ.ἀ. σ. 25. Πρβ. καὶ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, ὀλίγον ἀνωτέρω, χρησιμοποιοῦντα, χαρακτηριστικῶς, διὰ τὴν δήλωσιν τῆς στροφῆς τῆς πόλεως πρὸς σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος τὴν λ. *ἐγκλισίαις*: *αἷ τε γὰρ πρὸς ἔω τὴν ἐγκλισίαν ἔχουσιν* (1330 a, 11).

2 Πρβ. C. WEICKERT, Ant. Architektur, σ. 72.

3 Κύριον μέλημα τῶν εὐρισκομένων ἐν κινδύνῳ ἦτο ἡ ἔμφραξις τῶν ἐισβολῶν καὶ διόδων τῆς πόλεως· ἢ

τύφλωσις τῶν διόδων καὶ ῥυμῶν, πρὸς ἀνακοπὴν τῆς προελάσεως καὶ παγίδευσιν τῶν ἐισβολέων (ΑἸΝ. ΤΑΚΤ. ἔ.ἀ. II, 2-5). Βλ. καὶ προληπτικὴν κατάληψιν τῶν ὁδῶν τῶν ἀγουσῶν εἰς τὴν ἀγοράν (αὐτ. XVII, 5). Πρβ. ΗΣΥΧ. λ. *διατειχίζεω*: *ὅταν πολέμου ὄντος συγκλεισθῶσιν, τὰς ὁύμας διατειχίζουσιν, ἵνα μὴ εὐκατάληπτοι ᾖσιν*.

4 Πρβ. v. GERKAN, ἔ.ἀ. σ. 63, 120. WYCHERLEY, ἔ.ἀ. σ. 29.

ἀναμφιβόλως ὁμοῦς ὁ ἐκ προθέσεως συμφυρμὸς οὗτος ἑτερογενῶν τμημάτων θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἑτέραν ἀπαίτησιν τοῦ κόσμου, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὁποίου συμπεριελαμβάνοντο ἡ ἔλλογος τάξις καὶ ἡ ἁρμονία τοῦ συνόλου. Πρὸς τούτοις παραμένει ἀκατανόητον διατὶ ὁ Ἀριστοτέλης, θέλων νὰ ἐκφράσῃ μίαν τόσον ἀπλὴν, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν, ὑπόδειξιν, ὥς εἶναι ἡ ἀνάμιξις τοῦ νεωτέρου καὶ τοῦ παλαιοῦ τρόπου, δὲν διετύπωσε ῥητῶς τοῦτο, ἀλλὰ περιέπλεξε τὰ πράγματα διὰ τῆς παρενθέσεως τῆς παρομοιώσεως.

Ἡ ὡς ἄνω ἐρμηνεία προέκυψε κυρίως ἐκ τῆς ῥηθείσης ταυτίσεως τῆς ἐννοίας τοῦ εὐτόμου πρὸς τὴν εὐρύτεραν ἔννοιαν τοῦ κανονικοῦ, ὥς ἐμφανίζεται αὕτη ἐκ τῶν πραγμάτων εἰς τὴν μεθιπποδάμειον πολεοδομίαν, κατόπιν τῆς ὁποίας ἐπόμενον ἦτο ἡ φράσις τὴν μὲν πόλιν ὀλὴν μὴ ποιεῖν εὐτομον νὰ ἐκληφθῇ ὥς ὑπόδειξις ἐγκαταλείψεως τῆς κανονικότητος κατὰ τὴν διαμόρφωσιν ὠρισμένων μερῶν τῆς πόλεως.

Ἦδη, πρὸς διευκρίνισιν τῆς ὑποδείξεως τοῦ Ἀριστοτέλους, χρειάζεται νὰ ἐπιχειρηθῇ, ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν, ἡ διασάφησις τῆς σημασίας τῆς ἐπεξηγηματικῆς παρομοιώσεως, διὰ τῶν ὀλίγων ἔστω γνωστῶν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀναφερομένας συστάδας ἀμπέλων. Παρεντίθενται τὰ οἰκεία χωρία:

Ὁ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ λέγει (VII, 147): *ξυστάς μὲν καὶ στάσις ἢ ἀμπελόφυτος γῆ, εἰ μὴ κατὰ στοῖχον εἴῃ πεφυτευμένη, στοιχὰς δὲ ἢ κατὰ στοῖχον, ἢ δὲ ἄλλως δασεῖα δένδροις οὐχ ἡμέροις ὀρκάνῃ. Εἰς ἓν τῶν χειρογράφων¹ ἀναγράφεται *ζυγάς* ἀντὶ ξυστάς. Ἀνωτέρω ὁ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ (VI, 159) μνημονεύει ἀπλῶς περὶ τοῦ Ἀριστοφάνους ὅτι *εἴρηκε καὶ συστάδας ἀμπέλους* (Frg. 729).*

Ὁ ΗΣΥΧΙΟΣ εἰς λ. *ξυστάδες*: *αἱ πυκναὶ ἄμπελοι. ἄμεινον δὲ τὰς εἰκῇ καὶ μὴ κατὰ στοῖχον πεφυτευμένας. Εἰς λ. πασιτάδες*: *παστοί, στοαὶ καὶ τῶν ἀμπέλων αἱ συστάδες καὶ τόποι ἐνθα ἐδείκνουν. Ὁμοίως εἰς λ. πασιτάδες*: *ἄμπελοι. Καὶ εἰς λ. ὑσιτάδα*: *ἢ δασεῖα ἄμπελος. Καὶ εἰς λ. ὑσιτάς*: *πλασιτάς ἀμπέλων.*

Ὁ ΦΩΤΙΟΣ: *ξυστάς*: *... γῆ ἀμπελοφόρος. Ὁ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ (1524,33)*: *ὅτι δὲ καὶ διάφορα εἶδη ἀμπέλων οἱ παλαιοὶ δηλοῦσιν ἐν αἷς καὶ ἡ ξυστάς, εἰκῇ φασὶ πεφυτευμένη ἄμπελος καὶ στοιχὰς, ἢ κατὰ στοίχους δηλαδή.*

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγονται τὰ ἐξῆς: ὁ τύπος τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλους, *ἀμπέλων συστάδες*, παρέχεται καὶ ὑπὸ τοῦ ΗΣΥΧΙΟΥ εἰς λ. *παστάδες*: *τῶν ἀμπέλων αἱ συστάδες*, ἔχει δὲ παράλληλα τὸ *ὑσιτάς*: *πλασιτάς ἀμπέλων*, τοῦ ἰδίου ὡς καὶ τὸ ἀλλαχοῦ ἀπαντῶν, *στάσις ἀμπέλων, διαστολὴ ἀμπέλων* κλπ. (βλ. κατωτέρω). Εἰς τὸν Πολυδεύκην καὶ τὸν Φώτιον ἡ γενικὴ *ἀμπέλων* νοεῖται διὰ τοῦ *ἀμπελόφυτος* ἢ *ἀμπελοφόρος* γῆ.

Ἀμπελόφυτον γῆν σημαίνει ἀναμφιβόλως καὶ ἡ λέξις *ἄμπελος* εἰς τὸν ΕΥΣΤΑΘΙΟΝ χρησιμοποιηθεῖσα προφανῶς ὑπὸ τὴν μεταγενεστέραν ἔννοιαν²: διότι ἡ *εἰκῇ πεφυτευμένη ἄμπελος* δὲν δύναται βεβαίως νὰ εἶναι εἶδος *ἀμπέλου*, ὑπὸ τὴν ἔν-

¹ Πρβ. ἔκδ. E. BETHE (Lipsiae, 1931) II, σ. 92, Ὑπ. 3, εἰς VII, 147, Χρῆσ. A (Cod. Paris. 2670). Πρβ. LIDDELL - SCOTT, λ. *ζυγάς* (Add. Corr.).

² Πρβ. αὐτ. λ. *ἄμπελος*, II καὶ Add. Corr. ἐνθα σημ. ἡ ἐμφάνισις τῆς νέας σημασίας ἀπὸ τοῦ βου π. X. αἱ. Περιλ. χρῆσιν βλ. εἰς ΘΟΥΚ. IV, 90. Χρῆσιν

νοϊαν τοῦ δένδρου. Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς δασείας ἀμπέλου, διὰ τῆς ὁποίας ἐρμηνεύεται ἡ ὑπὸ ἡλλοιωμένην μορφήν παραδιδόμενη ὑστάδα, κυπριακῇ ἀσφαλῶς παραλλαγή τῆς λ. ξυστάς (ύστάς)¹, ἐφ' ὅσον δι' οὐδὲν τῶν ταυτοσήμων τίθεται ζήτημα ἀποδόσεως τῆς δασύτητος εἰς τὸ φύλλωμα τῆς ἀμπέλου. Ἀλλὰ καὶ ἡ προφανῆς φραστικὴ συγγένεια τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς λ. ξυστάδες εἰς τὸν Ἡσύχιον, παρὰ τὴν σύγχυσιν τὴν δημιουργουμένην συνεπείᾳ τῆς θέσεως τῆς λέξεως εἰς πληθυντικόν, καθιστᾷ βέβαιον ὅτι ἐνταῦθα ἐπίσης αἱ ἀμπελοὶ ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν σημασίαν τῆς ἀμπελοφύτου γῆς. Ἡ συγγένεια αὕτη ὀφείλεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν ὑπαρξιν κοινῆς ἀρχικῆς πηγῆς, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἴσως ὑπ' ὄψει του καὶ ὁ Πολυδεύκης. Ὡς πρὸς τὴν παράλληλον χρῆσιν ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου τῆς λ. ἀμπελος ὑπὸ τὴν παλαιὰν σημασίαν τοῦ δένδρου (λ. παρτάδες, λ. ύστάς) καὶ τὴν μεταγενεστέραν, τῆς ἀμπελοφύτου γῆς (λ. ξυστάς λ. παστάδες, λ. ύστάδα), αὕτη ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν αὐτούσιον μετάδοσιν διαφόρου προελεύσεως καὶ ἴσως καὶ χρονολογίας προγενεστέρων διατυπώσεων.

Οὕτω τὴν σχετικῶς σταθερωτέραν βᾶσιν πρὸς παραδοχὴν τοῦ ἐτέρου τύπου, *συστάδες ἀμπελοι*, ὑπὸ τὴν σημασίαν τῶν δένδρων, ὡς πράγματι ὑπάρξαντος παρέχει ἡ φράσις τοῦ Ἀριστοφάνους, ἡ ὁποία ὁμως ἐμφανίζει τὸ μειονέκτημα τῆς ἐμμέσου παραδόσεως.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς λ. ξυστάς-συστάς (συν-στάς· ἴστημι), ὡς καὶ τῶν συγγενῶν, *παστάς-παρτάς* (παρ-στάς· παρίστημι)—*παραστάς*, ὡς σημαίνουσιν ἀρχικῶς τὸ «μετά τινος ἄλλου», τὸ «παρά τι ἄλλο», οὐδεμίαν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν². Ἐκ τούτων ἡ *παστάς*, ἐξαιρέσει τῆς ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου σημειουμένης σημασίας, ὡς ἀμπελογρικοῦ ὅρου, ἀπαντᾷ μόνον εἰς ἀρχιτεκτονικὴν χρῆσιν. Εἰς τὸν πληρέστερον τύπον *παραστάς* εἶναι προφανεστέρα ἡ ἀρχικὴ ἔννοια, ἐκ τῆς ὁποίας προήλθεν ἡ συχνοτέρα σημασία τῆς λέξεως ὡς μέλους ἀρχιτεκτονικοῦ, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ σημασία ὡς κτηριολογικοῦ ὅρου, δηλοῦντος κτηριακὸν σχηματισμόν, εὐρισκόμενον παρὰ τὸ κύριον σῶμα τοῦ οἰκοδομήματος (πρβ. *προστάς*). Ὁμοίως καὶ ἡ *παστάς*, παρ' ὅλον ὅτι ἐμφανίζεται καὶ ὑπὸ τὴν εὐρύτεραν σημασίαν τῆς στοᾶς, συνηθέστερον ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν τοῦ στωικοῦ ἢ ἄλλου σχηματισμοῦ, τοῦ εὐρισκόμενου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ κύριον οἰκοδόμημα ἢ ἐν γένει παρὰ τι ἄλλο ἴσταμένου. Ἡ ἔννοια αὕτη παρακολουθεῖ τὴν λέξιν ἀπὸ τῶν παλαιότερων μέχρι τῶν

τῆς λ. ἀμπελος καὶ ἀμπέλι εἰς τὴν νέαν γλῶσσαν ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ φυτοῦ βλ. εἰς Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. I, λ. ἀμπέλι, I, λ. ἀμπελος I. Πρβ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζ. Βίος καὶ Πολ. Ε', σ. 281.

1 Βλ. LIDDELL-SCOTT, λ. Ὑστάς. Πρβ. E. SCHWYZER, Griech. Grammatik, I, σ. 217, 507. Βλ. καὶ A. BLUMENTHAL, Hesychstudien (Stuttgart 1930) σ. 46.

2 Βλ. E. BOISACQ, Dict. Étym.² λ. ξυστός, λ. παστάς. Πρβλ. LIDDELL-SCOTT, λ. ξυστάδες (Βλ. καὶ Add. Corr.), λ. συστάς, λ. παραστάς, λ. παστάς, λ. προστάς. Πρβ. ἐπ. RUESCH, Gramm. Delph. I, σ. 185. SCHWYZER, ἔδ.

σ. 336, 507. Ἐκ τῶν παλαιот. ἐρμην. τῶν *συστάδων* εἰς Ἀριστοτ. ἀξιοσ. τοῦ D. LAMBINUS, ἔκδ. Ἀριστοτ. Acad. Berol. III (1831), iuga sive systadas. Ἀναλόγως καὶ SCHNEIDER, vites conpluviatae. Πρβ. EPP. ΣΤΕΦ. Θησαυρ. λ. *συστάς*. Ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐρμ. in vierecken gepflanzte Weinstöcke. Βλ. W. PAPE, Handwört.³ λ. *συστάς*. Περὶ *παστάδος* ἐν γένει βλ. RE, XXXVI, λ. Pastas (VAN BUREN). Πρβ. αὐτ. Suppl. VII λ. Haus (D. ROBINSON), βλ. καὶ MARTIN, ἔδ. σ. 247 ἔξ., REG LXVI (1953) σ. 243. Ἐκ παλαιот. B. C. RIDER, The Gr. House, σ. 229 ἔξ. 260 ἔξ.

τελευταίων ἐμφανίσεών της, ὑφισταμένη τὰς ἀπαραιτήτους ὡς ἐκ τῆς κτηριολογικῆς ἐξελίξεως τῶν τύπων, πρὸς τοὺς ὁποίους συνδυάζεται μεταβολάς.

Ἡ *ξυστάς* ἐξ ἄλλου, τῆς ὁποίας δὲν μαρτυρεῖται χρῆσις ὡς ἀρχιτεκτονικοῦ ὄρου, ἐμμέσως σχετίζεται καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης πρὸς τὴν *πασιάδα*, διὰ τῆς ὑποστηρικθείσης συγγενείας της πρὸς τὸν *ξυστόν* (*ξυν-στόν*)¹. Τοῦ ὄρου τούτου πρᾶγματι ἡ προέλευσις ἐκ τοῦ *ξυστός* *δρόμος* (*δρόμος* προσηρτημένος εἰς τὴν *παλαίστραν*) ἢ *ξυστός* *περίβολος*, ἐν Ἡλιδι (*περίβολος* ἐχόμενος πρὸς τὴν *παλαίστραν*), δικαιολογεῖται πλήρως ἐκ τῆς μορφικῆς ἐξελίξεως τῶν γυμναστικῶν συγκροτημάτων², εἶναι δ' ὡς ἐκ τούτου πιθανωτέρα τῆς ἐκ τοῦ *ξέω* παραγωγῆς τῆς λέξεως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, τὴν ὁποίαν δέχονται καὶ νεώτεροι. Ἐνδιαφέρον εἶναι σχετικῶς ὅτι, ἐπειδὴ εἰς τὸ γυμνάσιον τῆς Ἡλιδος (*ΠΑΥΣ.* VI, 23,1)³ δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ αἰτιολόγησις τοῦ ὀνόματος, ὡς ἐγένετο διὰ τοὺς δρόμους, ἐκ τῆς ἀποξέσεως τοῦ ἐδάφους τοῦ περιβόλου, τοῦ περιέχοντος ποικίλας κατασκευάς, τὸ *πρᾶγμα* ἐκολάσθη διὰ τῆς παραδόσεως ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ἀνέξεε τὰς ἀκάνθας μόνον. Ὡς πρὸς τὰ *xysta* τοῦ *ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΥ* (V, 11, 4), τὰς πρὸ τῶν καταστέγων δρόμων τοῦ γυμνασίου δηλαδή, ὑπαιθρίους *παραδρομίδας*, τὰς πλαισιουμένας ὑπὸ δένδρων, ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει ταῦτα ὡς ῥωμαϊκὸν ὄρον· τὸ γεγονός ἐν τούτοις ὅτι τὰ *ξυστά*, ὅσον καὶ αἱ *παραδρομίδες* ἐνέχουν τὴν ἔννοιαν τοῦ «*παρά τι ἄλλο*», τὴν ἀνταποκρινομένην καὶ πρὸς τὴν *παρά* τοὺς δρόμους θέσιν των, καθιστᾷ βέβαιον ὅτι καὶ ὁ οὐδέτερος τύπος *ξυστόν*, ὑπὸ τὴν ἐν λόγῳ σημασίαν, διεμορφώθη προηγουμένως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπίσης. Τὰ ὑφιστάμενα ἀφ' ἑτέρου δείγματα τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου *ξυστός* εἰς τὴν κηπευτικὴν⁴, ἀνάγονται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης ταύτης πρὸς συνθέτους μορφάς, κατὰ τὴν ῥωμαϊκὴν ἐποχὴν. Δὲν εἶναι δ' ὡς ἐκ τούτου δυνατὴ ἡ συναγωγή βεβαίων συμπερασμάτων ἐν σχέσει πρὸς πιθανὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιότερας ἐποχῆς.

Πρὸς καθορισμὸν τῆς σημασίας τῆς *ξυστάδος* ὡς ὄρου ἀμπελουργικοῦ, πλὴν τῶν δυναμένων νὰ ὑποβοηθήσουν λοιπῶν ἐννοιολογικῶν στοιχείων, ὡς βάσις πρέπει νὰ χρησιμεύσουν αἱ ὑπὸ τῶν λεξικογράφων παρεχόμεναι ἐρμηνεῖαι, κατὰ τὰς ὁποίας γνώρισμα τῶν *ξυστάδων* ἀποτελεῖ ἡ εἰς αὐτὰς πυκνὴ φύτευσις τῶν ἀμπέλων.

Σχετικῶς θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῇ ὅτι, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διὰ τὴν ἀντίθετον, τὴν γραμμικὴν φύτευσιν τῶν ἀμπέλων, ἡ ὁποία, ὡς καὶ σήμερον, ἀπετέλει τὸν κανόνα, ἐχρησιμοποιήθη ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῆς μεταγενεστέρας ἐποχῆς τὸ ὄνομα *ὄρχος* ἢ *ὄρχατος*, τοῦ δευτέρου δηλοῦντος καὶ πλείονας ὄρχους ὁμοῦ⁵. Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡ *κατ' ὄρχους* διάταξις τῶν ἀμπέλων, ὁρατὴ ἐν συνόλῳ μακρόθεν, παρέχει εἰς τὸν θεατὴν ἔντονον τὴν ἐντύ-

1 Βλ. BOISACQ, ἔ.ἀ.

2 Πρβ. DAREMBERG - SAGLIO, Dict. II, λ. Gymnasium (G. FOUGÈRES), αὐτ. V, λ. Xystos (G. GAILLOT)· βλ. καὶ F. TRITSCH, Jahresh. XXVII (1932) σ. 88,29. RE, XXXVI, λ. Palaestra (K. SCHNEIDER).

3 Πρβ. HITZIG - BLUERNER, Paus. σ. 665. O. WALTER, Jahresh. XVI (1913), Beibl. σ. 146. TRITSCH, ἔ. ἀ. σ. 64, 2.

4 Βλ. εἰς FORCELLINI (V. DEL - VIT) Lex. VI, λ. Xystus.

5 Βλ. ΘΗΣΑΥΡ. καὶ LIDDELL - SCOTT, λ. *ὄρχος*, *ὄρχατος*, *ὄρχας*. BOISACQ, λ. *ὄρχατος*· πρβ. M. ETYM. λ. *ὄρχατος*. ΘΕΟΦΡ. Φυτ. Ιστ. IV, 4, 8: *φυτεύουσι δὲ ἐν τοῖς πεδίοις αὐτὸ κατ' ὄρχους δι' ὃ πόρρωθεν ἀφορῶσι ἄμπελοι φαίνονται. Χωρὶά σχετ. ἀμπελονργίαν* βλ. εἰς DAREMBERG - SAGLIO, V, λ. Vinum (A. JARDÉ).

πωσιν τῆς κανονικῆς διαιρέσεως τοῦ χώρου, οὐδὲν δὲ δύναται νὰ παραβληθῇ προσφυέστερον αὐτῆς, ἀπὸ ἀπόψεως ἐντυπώσεως πάντοτε, πρὸς τὴν εὐτομον πολεοδομικὴν διάθεσιν, ὡς ἐκ τῆς υπάρξεως ἀφθόνων ἐνδιαμέσων διαστημάτων, ἐν εἴδει διηνεκῶν ἀγυιῶν. Ἡ ὁμοιότης αὕτη ἤγαγεν ἀσφαλῶς τὸν Ἀριστοτέλη, κατ' ἀρχήν, εἰς τὴν λήψιν παρομοιώσεως ἐκ τῆς ἀμπελουργίας, πρὸς ἐπεξήγησιν τῆς ὑποδείξεως τρόπου ἀποκλίσεως ἀπὸ τῆς τυπικῆς ἵπποδαμείου διατάξεως.

Διὰ τῆς λέξεως ὄρχος ὠνομάζοντο ἐπίσης καὶ ἄλλων δένδρων σειραί, εἰς τὰς ὁποίας ἐκυριάρχει ἡ ἐντύπωσις τῆς γραμμικῆς διατάξεώς των· ἐνῷ διὰ τῆς λ. *στοῖχος*¹ ἐδηλοῦντο σειραί, εἰς τὰς ὁποίας, ἔνεκα τοῦ αὐτοτελοῦς ὄγκου τῶν δένδρων (ἐλαιῶν, ὀπωροφόρων κλπ.) κυρία ἦτο ἡ ἐντύπωσις τῆς μεταξύ των ἀντιστοιχίας. Οὕτω προκειμένου περὶ τῆς χαμηλῆς φυτείας τῶν ἀμπέλων, τῆς χαρακτηριστικῆς ὑπὸ τῆς γραμμικῆς κυρίως ὄψεως τῆς διατάξεώς της, μόνον μεταγενεστέρως ἀπαντᾷ ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος *στοῖχος*, ὅτε προφανῶς εἶχεν ἀτονίσει ἡ διάκρισις τῶν ἐννοιῶν τῶν σημαινουσῶν σειράς.

Ὁ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, ἀντλῶν ἀσφαλῶς ἐκ διαφόρου χρονολογήσεως πηγῶν, μεταχειρίζεται ἀδιακρίτως τοὺς ὄρους ὄρχος καὶ *στοῖχος*· ἀναφέρει μὲν τοὺς ὄρχους μεταξὺ τῶν γεωργικῶν ὀνομάτων (I, 228) καὶ καθορίζει τὸ *μετόρχιον*, ὡς τὸ μεταξὺ τῶν πεφυτευμένων ὧν ὁ *στόχος* ὄρχος καλεῖται (VII, 145), ὁμιλῶν ὅμως περὶ ἀμπελοφύτου γῆς, διὰ τὴν ὁποίαν, κατ' ἐξοχὴν ἐχρησιμοποιήθη τὸ ὄνομα ὄρχος, λέγει κατὰ *στοῖχον* καὶ *στοιχάς*, προδίδων οὕτω τὴν μεταγενεστέραν διατύπωσιν τῆς ἀρχικῆς πηγῆς, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται οἱ ὀρισμοὶ τῆς *ξυστάδος*, οἱ παρατιθέμενοι ἀνωτέρω. Ὡς πρὸς τὴν *στοιχάδα*, ἐφ' ὅσον ἡ ὀρχάς, τὴν ὁποίαν θὰ ἡδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀντικατέστησεν, εἶχε διαφορὸν σημασίαν (*περίβολος, αἵμασιά*, ΗΣΥΧ.)², αὕτη ἀσφαλῶς ἔλαβε τὴν ἀμπελουργικὴν σημασίαν της ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ὁμοιότητός της πρὸς τὴν λ. *ξυστάς*.

Αἱ *συστάδες* ἀφ' ἑτέρου, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Ἀριστοτέλης ἠθέλησε νὰ παρομοιάσῃ τὰ ἄνευ εὐτόμου διαθέσεως μέρη τῆς πόλεως δὲν φαίνεται ὅτι ἐσήμαινον οἵανδήποτε ἀμπελόφυτον γῆν, μὴ κατ' ὄρχους πεφυτευμένην· ὁ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ λέγει ὅτι ἦσαν ἐν τῶν διαφόρων εἰδῶν ἀμπέλου, δηλαδὴ ἀμπελοφύτου γῆς, ὁ δὲ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ὁμιλεῖ περὶ αὐτῶν ὡς περὶ εἰδικῶν κατασκευῶν· ἄν τις οὕτω κατασκευάζῃ καθάπερ. . . ὥς καλοῦσι τινὲς τῶν ἀμπέλων *συστάδας*.

Πρὶν ἢ ἐπεκταθῶμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου χρήσιμον εἶναι νὰ σημειωθῇ ἐν-

1 Ἐπαρκῆ δείγματα σχετ. ἐννοιῶν λέξεως βλ. εἰς ΘΗΣΑΥΡ. καὶ LIDDELL - SCOTT, λ. *στοῖχος* καὶ συγγενεῖς. Πρβ. Μ. ETYM. λ. *ὄρχατος*. BOISACQ, λ. *στείχω*. SCHWYZER, ἑ.ἀ., σ. 294, 346. Ἡ δὴλωσις διὰ τῆς λ. *στοῖχος* δόμου, εἰς ΗΡΟΔ. II, 125 καὶ ἐπιγραφάς, προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς αἰσθήσεως τῶν δόμων ὡς σειρῶν περιθεουσῶν τὸ κτίσμα, εἰς τὰς ὁποίας αἱ πλίνθοι ἔρχονται ἢ μία κατόπιν τῆς ἄλλης, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχικὴν ἐννοιαν τῆς λέξεως. Ἡ ἐντύπωσις αὕτη παρέχεται ἰδίως κατὰ τὴν κατασκευὴν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπεβλήθη ἡ λέξις ὡς οἰκοδ. ὄρος. Ὡς πρὸς τὸ χωρίον τοῦ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ εἰς Οἶκ. IV, 21 (βλ. ΠΟ-

ΛΥΔ. VII, 142), ἔνθα ἡ λ. *στόχος* (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ὄρχον δι' ἀμπέλους, Οἶκ. XX, 3), οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει νὰ δεχθῶμεν κατὰ ΚΙΚΕΡ. (De sen. c 17) τὰ δένδρα τοῦ παραδείσου διατεταγμένα in quincuncem (βλ. σχετ. ΠΛΙΝ. VII, 15, 3. FORCELLINI, λ. Quincungialis, λ. Quincunx). Ἀπλῶς αἱ σειραὶ διεσταυροῦντο (πρβ. εὐγώνια), τονιζομένης τῆς ἀντιστοιχίας τῶν δένδρων. Ἐν σχέσει πρὸς διαφ. ἐννοιῶν ζυγοῦ-στοῖχον, εἰς χορὸν καὶ στρατιωτ. παράταξιν, βλ. ΠΟΛΥΔ. I, 126, 1V, 108.

2 Ἡ σημασία αὕτη εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ἀρχικὴν ἐννοιαν τοῦ οἰκείου θέματος.

ταῦθα, ὅ,τι εἶναι γνωστὸν περὶ τοῦ ὀνόματος *ζυγᾶς*, διὰ τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν, ἔχει ἀντικατασταθῇ ἡ *ξυστᾶς* εἰς ἓν τῶν χειρογράφων τοῦ Πολυδεύκου. Ἡ *ζυγᾶς*, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, ὑφίσταται ὡς ἀμπελουργικὸς ὄρος. Δὲν εἶναι ὡς ἐκ τούτου πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ ἄνευ σημασίας ἀπλοῦ γραφικοῦ λάθους. Ἀναμφιβόλως ἡ ὁ ἀντιγραφεὺς ἀντικατέστησε τὴν λέξιν *ξυστᾶς* διὰ γνωστοτέρας εἰς αὐτὸν ἀναλόγου σημασίας λέξεως, ἐμφανίζουσης καὶ παλαιογραφικὴν συγγένειαν πρὸς τὴν ἀντικατασταθεῖσαν, ἡ ἡ *ζυγᾶς*, ἀναγραφομένη εἰς παλαιότερον χειρόγραφον ἐπεξηγηματικῶς, παρὰ τὸ κείμενον, παρεισέφρησε τελικῶς εἰς αὐτό. Ὅπωςδήποτε ἡ ἀντικατάστασις αὕτη ἔχει τὴν ἀξίαν τουλάχιστον ἐνὸς παλαιοῦ σχολίου.

Ἡ φιλολογικὴ παράδοσις τῆς λέξεως *ζυγᾶς* δὲν ὑποβοηθεῖ οὐσιωδῶς εἰς τὴν αἰτιολόγησιν τῆς ἐμφανίσεώς της ὡς ἀμπελουργικοῦ ὄρου· ἡ *ζυγᾶς* ἀπαντᾷ μεταγενεστέρως μόνον ὡς ποιητικὴ ἀντικατάστασις τῆς λέξεως *ζυγόν*, ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ *ζεύγους*¹. Περισσότερον διαφωτιστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ διατήρησις τῆς ἀμπελουργικῆς χρήσεως τῆς λέξεως εἰς τὴν νεωτέραν γλῶσσαν, ὑπὸ τὴν μορφήν *ζαγάδα-ζυγάδα-ζυγᾶς*. Ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα ἀναφέρει σχετικῶς ὁ Δ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, εἰς Γεωργ. τῆς Ρούμελης, σ. 121 ἐξ. (βλ. καὶ αὐτ. εἰκ. 23, σ. 308)· οἱ *ζαγάδες* περιγράφονται ὑπ' αὐτοῦ ὡς σχηματισμοὶ ἀμπελιῶν ἢ χωραφιῶν, κειμένων ἐπὶ κεκλιμένου ἐδάφους, τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ κινδύνου κατολισθήσεως τῶν χωμάτων· ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἄχρηστοι εἰς ἐπιπέδους χώρους (αὐτ. σ. 142). Ἡ κατασκευὴ τῶν γίνεται ὡς ἐξῆς· πρώτη κτίζεται ἡ *σφεντόνα*, ὑπὸ μορφήν τοίχου, εἰς τὸ κατώτατον μέρος τοῦ ἀμπελιοῦ ἢ χωραφιοῦ, μετὰ τῶν πλαγίων ἄκρων τοῦ περιβόλου του. Ἀκολουθῶς παρασκευάζεται καταλλήλως ἡ γῆ τῆς κλειτύος καὶ κτίζονται ἐπ' αὐτῆς, κατ' ἀποστάσεις παραλλήλως πρὸς τὴν *σφεντόνα*, ἀναλήμματα, τὰ *δέματα*, τὰ ὅποια ἐκτείνονται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ἀγροῦ, ἀπὸ τοῦ ἐνὸς πλευροῦ τοῦ περιβόλου μέχρι τοῦ ἐτέρου, ἐνιαίως ἢ τμηματικῶς, ἀφίνονται δὲ δίοδοι διὰ τὴν κυκλοφορίαν. Τὰ μετὰ τῶν δεμάτων ἐπιμήκη τμήματα γῆς, ὀρθογωνίου κατὰ κανόνα σχήματος, εἶναι οἱ *ζαγάδες* ἢ κατὰ τὸ εὐρύτερον γνωστὸν ὄνομα οἱ *πεζοῦλες* ἢ τὰ *πεζούλια*.

Ἐκ τῶν δυνατῶν ἐρμηνειῶν τῆς λέξεως *ζυγᾶς* ὑπὸ τὴν σημασίαν ταύτην, πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἀναγομένη εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ *ζυγοῦ*, ὡς δέματος, ζευγνύοντος ἐγκαρσίως ἀντιθέτους πλευράς, σχετικὴ πρὸς τὴν ὁποίαν εἶναι καὶ ἡ σημασία τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου².

Ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως σχετιζομένων λέξεων πρὸς τὴν *ξυστάδα*, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, *ὡς καλοῦσι τινες*, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτει ὅτι ὁ ὄρος *συστάδες ἀμπέλων* ἦτο περιορισμένης τοπικῆς, ἴσως αἰτιατικῆς κυρίως χρήσεως, καθίσταται λίαν πιθανὸν ὅτι αἱ ἐν λόγῳ λέξεις ἐσήμαινον ὁμοίας ἢ ἀναλόγους ἀμπελουργικὰς ἐννοίας εἰς διαφόρους περιοχάς, ὡς συμ-

¹ Βλ. ΘΗΣΑΥΡ. λ. *ζυγᾶς*. E. A. SOPHOCLES, Lex. λ. *ζυγᾶς*. Ἀνάλογον ἀντικατάστασιν, κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ποιητικὴν ἀντίληψιν, βλ. εἰς G. KAIBEL, Ep.

Gr. 1035, 16: *στίχος-στιχάς*, κ.ά. Περὶ τῆς λ. *ζυγόν* καὶ συγγ. Βλ. ΘΗΣΑΥΡ. καὶ LIDDELL - SCOTT.

² Πρβ. αὐτ. λ. *ζυγόν*, III, λ. *ζευγίον*.

βαίνει συνήθως, προκειμένου περὶ γεωργικῶν ὀνομάτων. Οὕτως ἡ *παστάς*, καίτοι ὡς ἀρχιτεκτονικὸς ὅρος ἐξετάθη εὐρύτερον, ὡς ἀμπελουργικὸς ὅρος, μετὰ τῆς *παρτάδος*, ἔνεκα τῆς ἰωνικῆς προελεύσεώς των, δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐμορφώθησαν εἰς ἰωνικὰς περιφερείας. Περὶ τῆς κυπριακῆς προελεύσεως τῆς *υστάδος* ἔγινεν ἡδη λόγος. Ὡς πρὸς τὴν ἀμφιβόλου ἐτύμου *πλαστάδα*, αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸ θέμα τοῦ *πλάθω-πελάθω, πέλας*, τὸ ἐννοιολογικῶς συγγενὲς πρὸς τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῶν λέξεων *συστάς, παστάς* κλπ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ *πλαστάς* εἶναι δυνατόν νὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ μετ' α' θέματος τῶν συγγενῶν αἰολικῶν ἢ δωρικῶν λέξεων (*πλάζω, πλατίον, ἄπλατος* κλπ.). Ἡ ταυτόσημος πρὸς τὴν *συστάδα* *στάσις*, πρὸς τούτοις, ἀπαντᾷ, ὑπὸ τὴν ῥηθεῖσαν ἔννοιαν, εἰς ἰταλιωτικὰ καὶ αἰγυπτιωτικὰ κείμενα. Μεταξὺ τῶν συνωνύμων ἢ συγγενῶν τούτων ὅρων συγκατελέγετο ἴσως ἀρχικῶς καὶ ἡ *ζυγάς*, περὶ τῆς ἀρχαίας χρήσεως τῆς ὁποίας δύναται νὰ παράσχη σχετικὴν ἔνδειξιν ἡ σημερινὴ διατήρησις τοῦ ὅρου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Στερεᾶς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐν σχέσει πρὸς τὰς *ζυγάδας* σημειωθέντων ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι τὸ ἐκ τῶν πραγμάτων διαπιστούμενον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχῆμά των· κυρίως διότι, ἐφ' ὅσον τὸ ἱπποδάμειον πολεοδομικὸν σύστημα ἐδεσπόζετο αὐστηρῶς ὑπὸ τῆς εὐθυγράμμου καὶ ὀρθογωνίως τεμνομένης χαράξεως, μόνον διὰ τῆς παρενθέσεως ὁμοίας φύσεως γενικῶν σχημάτων, πυκνοτέρας ἐσωτερικῆς διατάξεως ἦτο δυνατόν νὰ τροποποιηθῇ ἄνευ διαταραχῆς τοῦ *κόσμου*, κατ' Ἀριστοτέλη. Ἐνδιαφέρει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι καὶ ἐκ τῶν λέξεων τῶν σημειουμένων ὡς συνωνύμων πρὸς τὴν *ζυστάδα* ἢ σχετικῶς γνωστοτέρα *στάσις* ἐσήμαινε κανονικὸν στρατιωτικὸν σχηματισμὸν (*κατάπυκνος στάσις*)¹, ὡς ἀμπελουργικὸς δὲ ὅρος, *στάσις ἀμπέλων*, εἰς τὴν IG, XIV, 645 ἐπιγραφὴν στ. 76 ἐξ. ἔνθα ἡ σημασία φωτίζεται περισσότερον, δηλοῖ κανονικοὺς ἐπίσης σχηματισμοὺς ἀμπελοφύτου γῆς, παρὰ τὴν μίαν πλευρὰν τοῦ κτήματος, περὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιγραφὴ. Αἱ λεπτομέρειαι τῶν σχηματισμῶν τούτων, ὡς καὶ ἡ διαφορὰ των ἀπὸ τῶν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἀναφερομένων *διαστολῶν ἀμπέλων* δὲν εἶναι σαφεῖς· ἀναμφισβητήτως ὁμως συνάγεται δι' ἀμφοτέρω τὰ εἶδη τῶν ἀμπελουργικῶν τούτων σχηματισμῶν τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τῶν περιγραμμάτων των.

Ἐκ μόνης τῆς φράσεως τοῦ Ἀριστοτέλους, *ἂν τις οὕτω κατασκευάζῃ καθάπερ... ἃς καλοῦσιν τινες τῶν ἀμπέλων συστάδας*, θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁλόκληρος ὁ χῶρος τῆς πόλεως ἔπρεπε νὰ σχηματισθῇ εἰς εἶδος πολεοδομικῶν συστάδων, ὀρθογωνίων δηλαδὴ κατασκευῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἢ ἄνευ συχνῶν ὀδίκων τομῶν πυκνὴ διάθεσις τῶν οἰκήσεων θὰ ἔδιδε γενικὴν ἐντύπωσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν παρεχομένην ἐκ τῆς ὄψεως τῶν *δασειῶν συστάδων ἀμπέλων*. Τοῦτο ὁμως θὰ ἦτο ἀσύμφωνον πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ἀναμενόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὸν ὁποῖον εἰς ἄλλα μέρη τῆς πόλεως θὰ διετηρεῖτο καὶ εἰς ἄλλα θὰ ἦρετο ἢ εὐτομος διάθεσις. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὠρισμένη θὰ ἦτο ἡ θέσις ἐντὸς τοῦ ὅλου σχεδίου τῆς πόλεως τῶν πυκνῶν ὀρθογωνίων, τὰ

1 Βλ. ΑΣΚΑ. ΤΑΚΤ. V, 1. Ποβ. LIDDELL - SCOTT, λ. *στάσις* B.

ὁποῖα, ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ἐπιδιωκομένης ἀσφαλείας, κυρίως εἰς τὰς παρυφὰς τῆς πόλεως, παρὰ τὸ τεῖχος, εἶχον λόγον ὑπάρξεως.

Παρατηρεῖται σχετικῶς ὅτι, ὡς ἐκ τῆς συνήθους ἰδρύσεως τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἐπὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον κεκλιμένου ἐδάφους, συμφώνως πρὸς κανόνα, τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν, δὲν προεβλέπετο ὅτι θὰ ἀπετέλει ἐξαίρεσιν ἢ πόλις τοῦ Ἀριστοτέλους, αἱ «πολεοδομικαὶ συστάδες» ἔπρεπεν εὐρίσκωνται, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐπὶ τοῦ πλέον ἐπικλινούς μέρους τῆς πόλεως, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ ἀνθηρωτὰ πεδία, εἰς τὰ ὁποῖα σχηματίζεται, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ὀδικὰς τμήσεις, ἢ κλειτύς. Ἡ ὁμοιότης τῶν τοιούτων σχηματισμῶν πρὸς τὰ γεωργικὰ ἄνθηρα προσθέτει ἐν ἀκόμῃ στοιχεῖον πρὸς κατανόησιν τῆς παρομοιώσεως τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ φέρει εἰς τὸν νοῦν καὶ πάλιν τὰς ἐπὶ ἀνωφεροῦς ἐδάφους μορφουμένας *ζυγάδας*.

Ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν μεικτοῦ τρόπου φυτεύσεως εἰς τὸν αὐτὸν ἀμπελῶνα, τὴν ὁποίαν φαίνεται ὅτι ὑπαινίσσεται ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν ὑπόδειξίν του, θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἐξῆς· τοιαύτη μεικτὴ φύτευσις ἐπεβάλλετο ἀναμφιβόλως διὰ τὴν πρόσφορον χρῆσιν διαφόρου ποιότητος γῆς, πρὸς φύτευσιν διαφόρων εἰδῶν ἀμπελῶν. Ὡς ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐλληνικοῦ ἐδάφους συχνὴ εἶναι ἢ ὑπαρξίς οὐσιωδῶν διαφορῶν ἀκόμῃ καὶ ἐντὸς μικρᾶς ἐκτάσεως ἀγρῶν ἢ ἀμπελώνων, συνηθέστατος δὲ ὁ συνδυασμὸς ἀνωφεροῦς καὶ ἐπιπέδου ἢ μᾶλλον ἐπιπέδου ἐδάφους. Ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐγένετο διάφορος ἐκμετάλλευσις τῶν ἐδαφικῶν τούτων ἐναλλαγῶν ὑπὸ τῶν ἀμπελουργῶν, οἱ ὅποιοι, περισσότερον τῶν ἄλλων γεωργῶν εἶχον τὴν εὐχέρειαν νὰ ἐφαρμόζουν τὰ εὐρύτερον περὶ τῆς σχέσεως τῶν εἰδῶν καὶ τόπων ἰσχύοντα ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἀμπελῶνος, μανθάνομεν κυρίως παρὰ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ (Φυτ. Αἰτ. II, 4, 8. Βλ. καὶ κατωτ.). Οὗτος καὶ διὰ τὴν φύτευσιν τῶν ἀμπελῶν ὀρίζει μικροτέρας ἀποστάσεις μεταξὺ αὐτῶν εἰς τὰ ὀρεινῆς συστάσεως ἐδάφη, τὰ ὁποῖα εἶναι καταλληλότερα διὰ τὰς πυκνὰς καὶ στερεὰς ἀμπελούς (Φυτ. Ἰστ. II, 5, 6). Αἱ μανὰι καὶ ὕγραὶ ἀντιθέτως προτιμοῦν τὰ πεδινῆς συστάσεως ἐδάφη, τὰ ὁποῖα προσφέρονται καὶ ἐν γένει διὰ τὴν ἄμπελον. Εἰς τὰ πεδία αἱ ἄμπελοι φυτεύονται κατ' ὄρχους παρέχουσαι μακρόθεν χαρακτηριστικὴν ἐντύπωσιν (αὐτ. IV, 4, 8).

Ἡ κατάργησις ὁμῶς τῆς κατ' ὄρχους φυτεύσεως ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἐμφανίζεται ὡς ἐκ συστήματος ἐνδεικνυμένη εἰς ἀρχαῖα κείμενα, ὅπως ἄλλωστε οὐδὲ καὶ εἰς τὴν σήμερον, ἐκ παραδόσεως ἀσκουμένην πρωτόγονον ἀμπελουργίαν εἰς ἀποκέντρους περιοχάς, πολὺ δὲ περισσότερον εἰς περιοχὰς ἐπιστημονικῶς κατευθυνόμενας. Ὡς ἐκ τούτου ἢ ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω συγγραφέων μαρτυρουμένη *εἰκῇ* φύτευσις τῶν συστάδων πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ὡς φαινόμενον συμπαρεπόμενον τῆς δασείας φυτεύσεως τῶν ἐπὶ τῆς κλειτύος σχηματισμῶν, ἢ γενικῇ ἐντύπωσιν τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι προεκάλεσε τὴν παρομοίωσιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Σχετικῶς παρατηρεῖται ὅτι ἡ τήρησις τῶν μεταξὺ τῶν ἀμπελῶν ἀποστάσεων, ὡς καὶ τῶν σειρῶν τῶν, ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἄνετον ἀνάπτυξιν τῶν ῥιζῶν, ὡς ἐπίσης εἰς τὴν διευκόλυνσιν τῆς ἐνδιαμέσου κινήσεως πρὸς καλλιέργειαν, διὰ ζῶν ἰδίως. Ὅταν, λόγῳ ἐπιβαλλομένης πυκνώσεως τῆς φυτεύσεως, οἱ σκοποὶ οὗτοι δὲν δύνανται νὰ ἐπι-

τευχθοῦν, τότε καὶ ἡ τήρησις τῶν ὄρχων καταντᾷ πολυτέλεια ἄχρηστος, ἡ δὲ κατάργησις τῶν ἐπακολουθεῖ αὐτομάτως, πρὸς ἐξοικονόμησιν χώρου.

Ἐνδιαφέρον εἶναι σχετικῶς ὅτι πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου ὑποδεικνυμένης, κατ' ἀρχήν, πυκνώσεως τῆς φυτεύσεως εἰς τοὺς ὀρεινῆς συστάσεως τόπους, καὶ ἄλλαι περιπτώσεις ἐπιβαλλομένης ἢ συμπαρομαρτούσης πυκνώσεως τῆς φυτεύσεως, ὡς εἶναι, ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἀναγκαστικὴ πύκνωσις ἐπὶ αὐχμηρῶν ἐδαφῶν, ἢ ἡ ἀνάλογος πύκνωσις ἐπὶ τόπων πληττομένων ἰδιαζόντως ὑπὸ τῶν ἀνέμων, συνδέονται, κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν ὀρεινὴν ἐδαφικὴν σύστασιν καὶ διαμόρφωσιν. Ἐπὶ ὀρεινῶν καὶ ἐν γένει ἀνωφερῶν ἐδαφῶν ἐπιβάλλεται, ὡς μόνη δυνατὴ συνήθως καὶ ἡ διὰ τῶν χειρῶν καλλιέργεια, ἡ συνεπαγομένη ἐγκατάλειψιν τῆς κατ' ὄρχους φυτεύσεως, εἰς τοιαῦτα δὲ ἐδάφη προσιδιάζει καὶ ἡ καλλιέργεια τῶν ἐρπουσῶν ἀμπέλων, αἱ ὁποῖαι κατ' ἐξοχὴν παρέχουν ἐντύπωσιν δασείας φυτεύσεως· πρὸς φυτεῖαν χαμαιζήλους μὲν ἀμπέλοις ἐκείνη ἐστὶν ἐπιτηδαιοτάτη, ἡ ἐν τοῖς πλαγίοις καὶ ἡρέμα ἀνακεκλιμένοις καὶ ὑψηλοτέροις καὶ ξηροτέροις τόποις (Γεωπ. V, 2.14 ἐξ.)¹.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀπεδόθη εἰς τὴν λέξιν *συστάς*, ὡς καὶ εἰς τὰς συγγενεῖς, *παστάς* κ.λ. ἢ ὡς ἄνω διαπιστουμένη σημασία τοῦ ἀμπελουργικοῦ ὄρου παρατηροῦνται τὰ ἐξῆς· συνήθως γίνεται δεκτὴ ἡ ἐκ τοῦ τύπου *συστάδες ἀμπελοι* (ἀμπελοι πυκνῶς πλησίον ἀλλήλων πεφυτευμένοι) προκύπτουσα ἐρμηνεία τῆς *συστάδος*, ὡς σημαινούσης ἄθροισμα τοιούτων ἀμπέλων. Ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω πρὸς παραδοχὴν τοῦ τύπου *συστάδες ἀμπελοι* ὡς ὑπάρξαντος, μόνη σχετικῶς ἀσφαλὴς βάσις ἀπομένει ἤδη ἡ φράσις τοῦ Ἀριστοφάνους, ἡ ἐμμέσως, διὰ τοῦ Πολυδεύκους μεταδιδόμενη. Ἐν τούτοις τὸ γεγονός ὅτι ὁμοφώνως οἱ μνημονευθέντες συγγραφεῖς ἀποδίδουν εἰς τὴν *συστάδα*, ὡς δεσπόζον καὶ πρῶτον γνῶρισμα, τὴν δασύτητα τῆς φυτεύσεως καὶ κυρίως ἡ διαπίστωσις, ἡ συναγομένη ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἐπίσης ἡ ἐντύπωσις αὕτη ἦτο βασική, ἐπιβάλλουν διὰ τὴν *συστάδα*, ἀντὶ οἰασθήποτε ἄλλης δυνατῆς, τὴν σημασίαν τοῦ «σηματισμοῦ ἀμπελοφόρου γῆς πυκνῶς, ἥτοι ἄνευ μετορχίων διαστημάτων, πεφυτευμένης», ὡς τὴν πιθανωτέραν ἀρχικὴν.

Ἐναντι τῆς συνήθως γινομένης δεκτῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπεδείκνυε τὸν συνδυασμὸν τοῦ παλαιοῦ πρὸς τὸν νέον τρόπον, ἡ ἐκ τῆς παρούσης προκύπτουσα ἐρμηνεία τῆς ὑποδείξεως ἐνέχει τὰ ἐξῆς πλεονεκτήματα· τὰ πυκνῆς διατάξεως ὀρθογώνια μέρη ἠδύναντο νὰ σχηματισθοῦν διὰ καταργήσεως τῶν συχῶν ὀδικῶν τομῶν παρὰ τὸ τεῖχος καὶ καθ' ὠρισμένα κανονικὰ διαστήματα, διεπόμενα ὑπὸ τοῦ βασικοῦ μέτρου, τοῦ ὑφισταμένου εἰς τὰς ἱπποδαμείους διαιρέσεις. Περιοριζομένου οὕτω τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὁδῶν, τῶν φερουσῶν ἀπὸ τῆς περιφερείας

¹ Ὁ πολλαπλασιασμὸς διὰ *καταβολάδων* (ΗΣΥΧ. λ.) ἢ *ἀπωρυγισμοῦ* (Γεωπ. V, 18), συνήθης εἰς τὴν ἐκ παραδόσεως ἀσκουμένην ἀμπελουργίαν (πρβ. Π. Γ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, Λεξ. Φυτ. σ. 73), συνεπάγεται ἐπίσης μὴ τήρησιν ὄρχων κατὰ τὴν φύτευσιν. Ὁ τρόπος οὗτος, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐφαρμογὴ περιορίσθη εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ

τὴν ἐμφάνισιν τῆς φυλλοξήρας, ἐνδείκνυται διὰ τὸν πολλαπλασιασμὸν πολυτίμων τινῶν ἢ δυσκόλως ῥιζοβολούντων εἰδῶν (βλ. Β. Δ. ΚΡΙΜΠΑ, Μαθ. Ἀμπελ. σ. 145 ἐξ.), δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχει οἰανδήποτε σχέσιν πρὸς τὴν μὴ κατ' ὄρχους φύτευσιν τῶν *συστάδων*.

πρὸς τὸ κέντρον τῆς πόλεως, ἢ λήψις μέτρων ἀσφαλείας διὰ τὰς ὑπολειπομένας ἀρτηρίας, ἐν περιπτώσει κινδύνου, δὲν θὰ ἦτο δυσχερὲς. Καὶ πέραν τούτου ὅμως, ἐὰν ὑπῆρχον πλείονες σειραὶ πυκνῶν ὀρθογωνίων εἰς τὰς παρυφὰς τῆς πόλεως, διὰ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τοιούτων ὀρθογωνίων τῆς ἐσωτέρας σειρᾶς εἰς τὸ μεταξὺ δύο ὀρθογωνίων τῆς ἐξωτέρας σειρᾶς διάστημα, ἡδύνατο νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ἐντελῶς ἢ ὑπαρξίς πλησίον τοῦ τείχους ἐπικινδύνων ὁδικῶν εἰσβολῶν, ἀγουσῶν διηνεπῶς πρὸς τὸ κέντρον.

Ταῦτα πρὸς πλήρωσιν τοῦ ὅρου ἀσφαλείας, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὡς πρὸς τὴν ἐτέραν ἀπαίτησιν τοῦ συγγραφέως, τὴν διατήρησιν τοῦ κόσμου, οὗτος ἀναμφιβόλως δὲν ἡδύνατο νὰ διαταραχθῇ ἐκ τῆς δημιουργίας κανονικοῦ σχήματος ὀρθογωνίων πυκνοτέρας ἐσωτερικῆς διατάξεως εἰς τὰς παρυφὰς τοῦ ὅλου σχεδίου. Ἡ τοιαύτη ἄρσις τοῦ εὐτόμου κατὰ μέρη, ἢ δι' ἄλλους λόγους ἀπαντῶσα ἐνιαχοῦ εἰς ἀποκαλυφθείσας ἱπποδαμείου διαιρέσεως πόλεις, ἐὰν ἐπραγματοποιεῖτο μάλιστα κατὰ κανονικὰ διαστήματα, θὰ ἀπετέλει ἀπλὴν κανονικὴν ἐπιβράδυνσιν τοῦ γοργοῦ ῥυθμοῦ, τοῦ διέποντος τὴν εὐτομον διάθεσιν, εἰς τὰς παρυφὰς τῆς πόλεως. Διὰ τῆς ὑποτιθεμένης δημιουργίας πλείονων σειρῶν πυκνῶν τετραγώνων θὰ προέκυπτεν ἔστω καὶ οὐσιωδεστέρα τροποποίησις τοῦ ἱπποδαμείου τρόπου παρὰ τὰς παρυφὰς, ἀλλ' ὅπωςδήποτε δὲν θὰ διαταράσσετο ὁ κόσμος.

Λεπτομέρειαι ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὡς π.χ. ἐὰν ἡ ἐπικοινωνία ἐντὸς τῶν ὑποτιθεμένων πυκνῆς διατάξεως ὀρθογωνίων ἦτο δυνατόν νὰ γίνεταί διὰ δευτερευουσῶν ἀγυιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν θὰ ἀπέληγον ἀπ' εὐθείας εἰς πλαισιούσας τὰ ὀρθογώνια ἀρτηρίας κ.λ. δὲν ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἐφ' ὅσον ὅπωςδήποτε ἢ ὑπόδειξις τοῦ Ἀριστοτέλους ἦτο γενικοῦ χαρακτήρος καὶ ἐπιπροσθέτως προωρίζετο νὰ παραμείνῃ ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς θεωρίας.

Σημασίαν ἔχει ἡ γενικὴ διαπίστωσις, ἡ συναγομένη ἐκ τῆς παρούσης· ὅτι δηλαδὴ ἦτο πράγματι ἐφικτὴ ἢ ἐπίτευξις τῶν προσθέτων ὅρων ἀσφαλείας τῆς πόλεως τῶν κρινομένων ἀναγκαίων ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἄνευ διαταράξεως τοῦ κόσμου, τοῦ διέποντος τὸν ἱπποδάμειον τρόπον, πράγμα τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἔθεσεν ὡς προϋπόθεσιν ὁ συγγραφεύς. Τό ἀντίθετον θὰ ἦτο ὅλως ἀσύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα τάξεως καὶ ἐνιαίας θεωρήσεως τῶν ἠθικῶν καὶ πρακτικῶν προβλημάτων, τὸ ὁποῖον διέπει τὴν παρούσαν μελέτην τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅσον καὶ τὰς παλαιότερας, τοῦ Ἱπποδάμου καὶ τῶν λοιπῶν, περὶ τοῦ ἀρίστου τρόπου ὁργανώσεως τῆς πόλεως. Πρὸς τὸ ἐν λόγῳ πνεῦμα, τὸ κυριαρχοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, δὲν εἶναι βεβαίως ἄσχετος ἡ ἐμφανισθεῖσα εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις ἔφεσις διαβιώσεως ἐντὸς σαφῶς καὶ ἐλλόγως διατεταγμένου πολεοδομικοῦ περιβάλλοντος, τὴν ὁποίαν πρῶτος συνέλαβε πλήρως καὶ ἱκανοποίησε πρακτικῶς, ἴσως δὲ καὶ θεωρητικῶς ὁ Ἱππόδαμος.

EARLY MINOAN OBJECTS IN THE STATHATOS COLLECTION

Among the many remarkable objects of charm and beauty which make up the private collection of Mrs. Helen Stathatos in Athens are three small stone vessels, the lid of a fourth, and the copper blade of a dagger. They were acquired by purchase in 1952, and are said to have been found together, exposed by the action of a torrent near Herakleion in Crete¹.

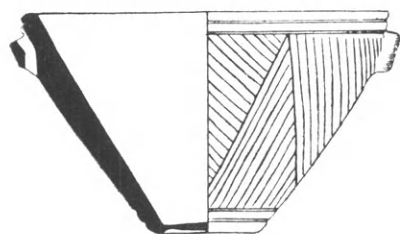
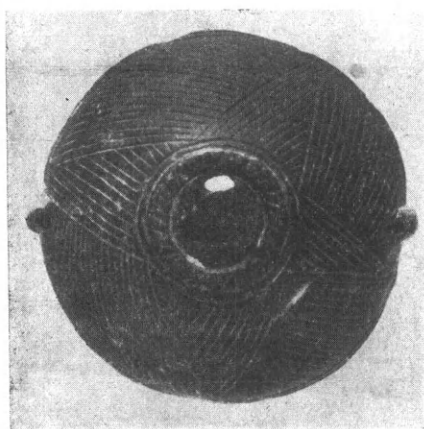

Fig. 1. Miniature Stone Bowl; Under Side and Profile.

The vessels were all cut and shaped by hand from pieces of dark greenish-gray steatite, differing only slightly in shade and bearing a close general resemblance to each other. Each lacks a few tiny chips and shows signs of wear; bits of lime deposit adhere in a few places, and the soft surfaces have been lightly scratched by inexperienced attempts at cleaning with a metal instrument. The most striking feature that all have in common is the incised decoration, which consists of triangular and rectangular panels wholly filled with series of parallel lines about 0.002 m. apart, one group slanting right, the next left.

The lines marking the edges of the panels are a little deeper than the others, but all are drawn firmly and straight. The patterns are trim and pleasing.

The objects may be listed in detail as follows²:

1. Miniature stone bowl (Fig. 1). Height 0.042, diameter at rim 0.071. Rim

¹ Two Blossom Bowls of green-gray coarse grained steatite, said to have been found in the same region but «not necessarily» in association with the objects here under discussion, were in the hands of a dealer in Athens in March 1953. Their contours spread in gently convex curves from flat bases to rounded shoulders; the interiors were hollowed by boring. The exterior surfaces were originally very fine but are much worn. On one (height 0.05, diameter

0.094) there were probably six petals; on the other (height 0.055, diameter 0.115) five petals. These bowls belong to the familiar type which is found plentifully in Middle and Late Minoan contexts, and it is hard to believe that they had any connection with Mrs. Stathatos's Early Minoan group.

² The profile drawings illustrating Nos. 1, 2 and 3 are by Miss Alikí Halepa, the photographs of Nos. 3 and 5 by Miss Alison Frantz.

chipped; small hole in base. The bowl is neatly made though not perfectly regular. On opposite sides, set vertically just below the lip, are two small tubular lugs, drilled from above and below. The under side of the base is cut away at the center to leave a standing ring, and the floor is very thin. The walls are slightly convex. Incised decoration comprises: short slanting marks on flat top of rim and ring of base; two horizontal lines on side just below rim and two just above base; between these horizontals, a band of eight contiguous hatched triangles, their apexes alternately up and down. Those pointing upward are narrower than the others and seem to form a sort of rosette.

2. Shallow stone saucer (Fig. 2). Height 0.024, diameter at rim 0.078 - 0.083. Chips missing from rim; surfaces rubbed. There is a depression in the rim just opposite the lug, as if the inner surface had been worn down on this side by continual use, possibly as a spoon or dipper. The bottom is plain and flat, unlike that of No. 1; the floor is 0.002 m. in thickness. Just below the rim a broad lug projects horizontally, the perforation being drilled from above and below. On the outer surface, a pattern of eight hatched triangles arranged as on No. 1 but drawn with less precision and without the bordering lines at top and bottom.

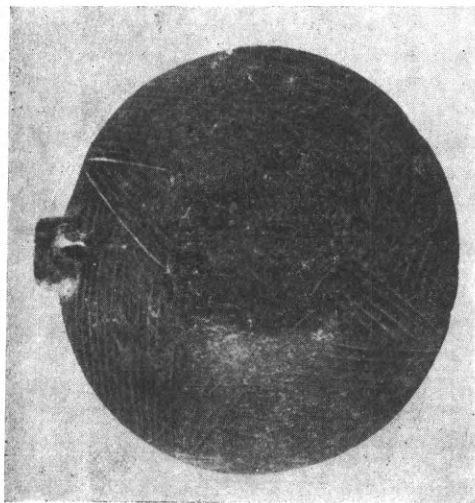

Fig. 2. Shallow Stone Saucer; Under Side and Profile.

3. Rectangular stone pyxis with lid (Fig. 3). The box: height 0.021, length 0.108, width 0.036. The lid: height with handle 0.012, length 0.068, width 0.026. Upper part of one side of box and numerous small chips missing. The stone of the lid is a somewhat lighter green than that of the box. Although this vessel is essentially rectangular, each of its surfaces is gently convex.

The box has a deep horizontal notch at each end. The interior is cut to leave an oblong receptacle, 0.025 m. by 0.051 m. at the bottom, its ends being bevelled outward and having narrow ledges to hold the lid. The floor is 0.004 m. thick. All surfaces except the notched ends are decorated with series of incised lines: diagonal hatching on the top; herring-bone patterns on the sides; four hatched triangles on the bottom.

The lid fits easily and neatly; there is no doubt that it was designed for this box. It is nearly flat, tapering toward either end. A small handle, pierced horizontally, rises at the center and is marked along its top with four slanting scratches like those on the rim and base of No. 1. The upper surface of the lid is decorated with four panels of diagonal hatching which runs alternately from left to right and right to

left. When the lid is in place, the hatching of one of its end panels slants in the same direction as that on the adjacent surface of the box, an interruption of the rhythm perhaps overlooked by the maker.

Two pyxides of greenish steatite, very close parallels to the present example, were found by XANTHOUIDES in Tomb Γ at Koumasa (The Vaulted Tombs of Mesara, Nos. 846 and 847, p. 45, Pl. III).

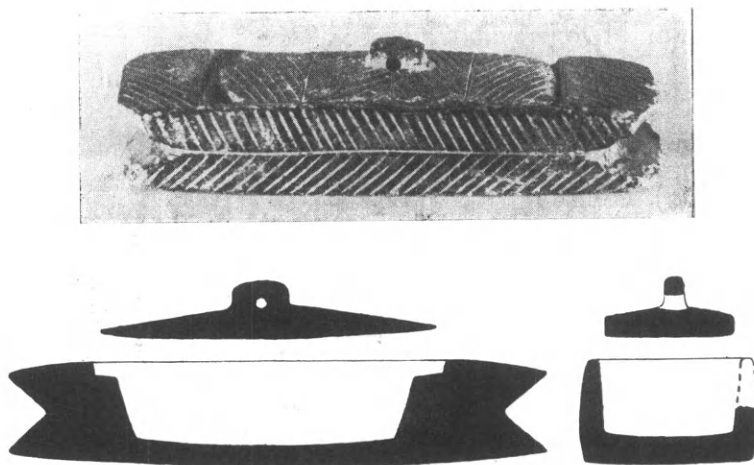

Fig. 3. Rectangular Stone Pyxis with Lid;
Side View and Profiles.

4. Rectangular stone lid for pyxis (Fig. 4). Length 0.1075, width 0.0405, thickness 0.0057 to 0.0087. Very dark green stone, like that of No. 1. Small chips missing at corners and along edge; a few scratches. The top surface is smooth and very gently rounded, the

under side irregular, and the edges roughly bevelled below, as if cut with a knife. Evenly spaced at the center of the lid are two holes, 0.003 m. in diameter and 0.03 m. apart. They evidently held the handle, which was perhaps a leather thong; there are no signs of wear around the holes. The decorative pattern on the upper surface is composed of a diamond-shaped area surrounded by six triangles, each set off from its neighbors by heavily incised lines and filled with finer hatching, the strokes slanting alternately to right and left in contiguous areas.

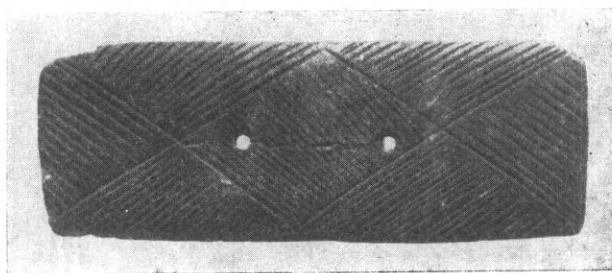

Fig. 4. Rectangular Stone Lid for Pyxis; Top View.

5. Copper blade of dagger (Fig. 5). Length 0.10, maximum width 0.047, thickness ca 0.004. The metal is massive and roughly beaten, thinning to its cutting edge on both sides. The blade is broad and flat, leaf-shaped, its edge slightly concave at the butt end. It was attached to its hilt by two rivets which passed through holes, 0.0025 m. in diameter, near the corners. A slight discoloration of the metal, extending nearly 0.02 m. down the blade, may indicate the overlap of the haft.

Blades of this type are extremely common in Crete, having been found at many of the principal sites. They are assigned with assurance to Early Minoan II and III. See PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete*, pp. 70, 86; SEAGER, *Mochlos, Tomb*

XXI, 21, p. 78; XANTHOUDIDES, *Mesara*, Pl. XXIV Nos. 1193, 1194 and Pl. XXIX Nos. 1169 - 1171 (from Koumasa), Pl. XXXIX Nos. 1432, 1433 (from Porti), Pl. XLIIIb Nos. 1492 - 1496 (from Kalathiana), Pl. LV Nos. 1842 - 1853, 1927, 1928 (from Platanos).

The steatite vessels are remarkably homogeneous in style and spirit and in the purpose for which they were designed. Although the circumstances of their discovery cannot now be ascertained it is reasonable to suppose that these pieces were indeed found in one place, having made up the furnishings of a grave. They are feminine accoutrement: it was a woman's grave, and without a long flight of fancy we may imagine that the little bowls and boxes once stood together on a dressing table, contributing to the elegance and beauty of a fine lady.

Manufacture of stone vessels, including those of green steatite like the present group, reached its height in Early Minoan II. The shapes of our bowl and saucer¹, Nos. 1 and 2, are not readily paralleled in stone, though crude examples in plain clay, without lugs, may be found in any period. They do resemble the upper part of larger pedestalled cups or chalices that were made in the Sub - Neolithic period and Early Minoan I, occasionally with vertically pierced lugs and linear incised or burnished decoration². Here perhaps is a general line of kinship. As for the pyxides, Nos. 3 and 4, we have extraordinarily close parallels - one might almost say duplicates - in the examples cited from the *Mesara*, which are probably assignable to Early Minoan II.

Fig. 5. Copper Blade of Dagger.

Rectilinear patterns, hatched triangles and oblong panels, are also characteristic of this period, being derived and developed from those of preceding phases and distinct from the curvilinear motives of Early Minoan III. They occur on pottery from central and eastern Crete. The most striking analogue, however, is the famous green steatite lid with a figure of a reclining hound, from Mochlos³, its whole upper surface covered with hatched triangles like those on all four pieces in the Stathatos collection. This also is dated in Early Minoan II.

The copper blade, No. 5, if one is to judge by its style, may certainly be and probably is a contemporary of the stone vessels. Leaf-shaped daggers are most characteristic of Early Minoan II; they continue to occur in the next period but by then

¹ It is here assumed that these were in fact receptacles, not lids, though the decoration shows more effectively when they are inverted as in the photographs. The base of No. 2 is worn; neither shows wear on the rim or interior, as might be expected if they had served to cover the necks of other vessels.

² Cf. examples in gray ware from Pyrgos: XANTHOUDIDES, *Deltion* 4 (1918), pp. 156 - 159.

³ SEAGER, Mochlos, Fig. 5. The pattern is of course not limited to Crete; it is to be found in the Early Bronze Age on the Greek mainland, in the Cyclades, and at Troy.

are being superseded by the longer tapering variety. On grounds of chronology, therefore, one has no reason to doubt the report that this blade was found in immediate association with the other objects. To our sentiment, on the other hand, the context appears incongruous; although the evidence is tenuous and uncertain, our imagination pictures a gentle scene where daggers are out of place. But perhaps we need not conjure up an ancestress of Clytemnestra or Lady Macbeth: so many rough copper blades of the present sort were placed in the tombs of this period that one may reasonably take them as simple units of wealth, already dissociated from their original purposes of utility or violence.

JOHN L. CASKEY

ORI DELLA REGGIA SICANA DI CAMICO

I.

Nella media valle del Platani, ove il paesaggio interno della Sicilia assume alcuni dei suoi caratteri più solenni, sorge il piccolo comune di Sant'Angelo Muxaro, sulla sommità di un colle nettamente separato dalle alture circostanti. La sua origine viene riportata al Medio Evo, e le sue prime notizie non vanno oltre il periodo aragonese¹. Ma nei primi anni del secolo presente, numerose scoperte fortuite di antichità segnalavano il luogo all'interesse degli archeologi, come sede di una stazione preistorica²; Paolo Orsi, compiendo alcune investigazioni sistematiche, vi accertava l'esistenza di un notevolissimo centro abitato, di gente indigena del periodo immediatamente precedente alla colonizzazione greca della Sicilia e contemporaneo delle prime fondazioni, con oggetti tipici di quello che io chiamo il II e III periodo sicano³.

A parte l'abbondanza di vasi fittili, locali e d'importazione, la necropoli di Sant'Angelo è caratterizzata dalle dimensioni insolite dei sepolcri, scavati nella roccia gessosa, come risulta con grande evidenza dalla nostra fig. 1, dove uno di essi è messo a confronto con le maggiori tombe di tipo affine delle altre necropoli preelleniche di Sicilia⁴. Questa grandiosità ha suggerito a Giacomo Caputo l'appellativo di necropoli «dinastica» e ha dato a questo acuto studioso lo spunto iniziale per prospettare l'ipotesi che a Sant'Angelo andasse cercata la città di Camico, nota nella tradizione storiografica come sede di un potente capo dei Sicani della zona agrigentina, Cocalo, il cui nome ricorre nella localizzazione siciliana del mito di Minosso⁵. Intuizione di quelle che germinano soltanto su un complesso di considerazioni erudite e di analisi critiche — la distribuzione di questi luoghi

¹ V. AMICO Diz. top. della Sicilia, ed. Di Marzo, I, Palermo 1855, p. 97 s.

² P. ORSI, Frammenti siculi agrigentini, in Bpi, 1901, p. 260; A. MOSSO, Una tomba preistorica di Sant'Angelo Muxaro in provincia di Girgenti, in Mem. accad. Torino, 1908; A. DE GREGORIO, Iconografia delle collezioni preistoriche di Sicilia, Palermo 1922, fasc. 33-34 e Appendice, p. 4-5; P. MARCONI, Agrigento, Firenze 1929, p. 15.

³ P. ORSI, La necropoli di Sant'Angelo Muxaro (Agrigento), in Atti accad. Palermo, XVII, 1932;

B. PACE, Arte e civiltà della Sicilia antica, I, Milano 1935, p. 132 (2-4 periodo sicano).

⁴ I sepolcri messi a confronto nella fig. 1 sono di Caltagirone (ORSI, Ns, 1904, p. 30 fgg. 29-30; p. 83, fig. 46); Thapsos (ORSI, Mal, VI, 1895, c. 101 s. fig. 6); Pantalica (ORSI, Mal, XXI, 1912, c. 315 fig. IX); Molinello (ORSI, Ns, 1902, p. 413, fgg. 2-3); Plemmirio (ORSI, Bpi, XVII, p. 116 s.).

⁵ L'ipotesi del Caputo è stata annunciata da me in Arte e civiltà cit., I, p. 338; essa è anche passata in J. BÉRARD, La colonisation grecque de

del ciclo minoico di Sicilia, secondo le testimonianze antiche, ad ovest di Agrigento, e la giacitura di Sant'Angelo, lambito com'è dal fiume Platani, lungo una

grande via di penetrazione dal mare—la quale ha acquisito un nuovo dato alla topografia antica della Sicilia, sciogliendo un antico enigma, come si può vedere dal paziente ed accurato lavoro nel quale, in seguito, il dott. Pietro Griffo ha riesaminato tutto il problema del sito di Camico¹.

Fra la suppelletile, di Sant'Angelo appaiono come molto notevoli due grossi anelli d'oro, pressochè identici di forma, rinvenuti in due tombe. L'uno (peso grammi 45,9; lunghezza castone mm. 36) reca la rappresentazione, ad intaglio profondo entro un castone a mandorla, di una vacca che allatta il suo vitellino; l'altro (peso grammi 54,8; lunghezza del castone mm. 35), nella medesima tecnica, una figura di lupo gradiente². Questi anelli, di fronte alla estrema povertà di materiale prezioso delle necropoli preistoriche della Sicilia, per il loro peso e la loro fattura—che li definisce come gioielli reali, in contrapposto con quelli di mero uso funerario che figurano generalmente nelle necropoli,—conferiscono

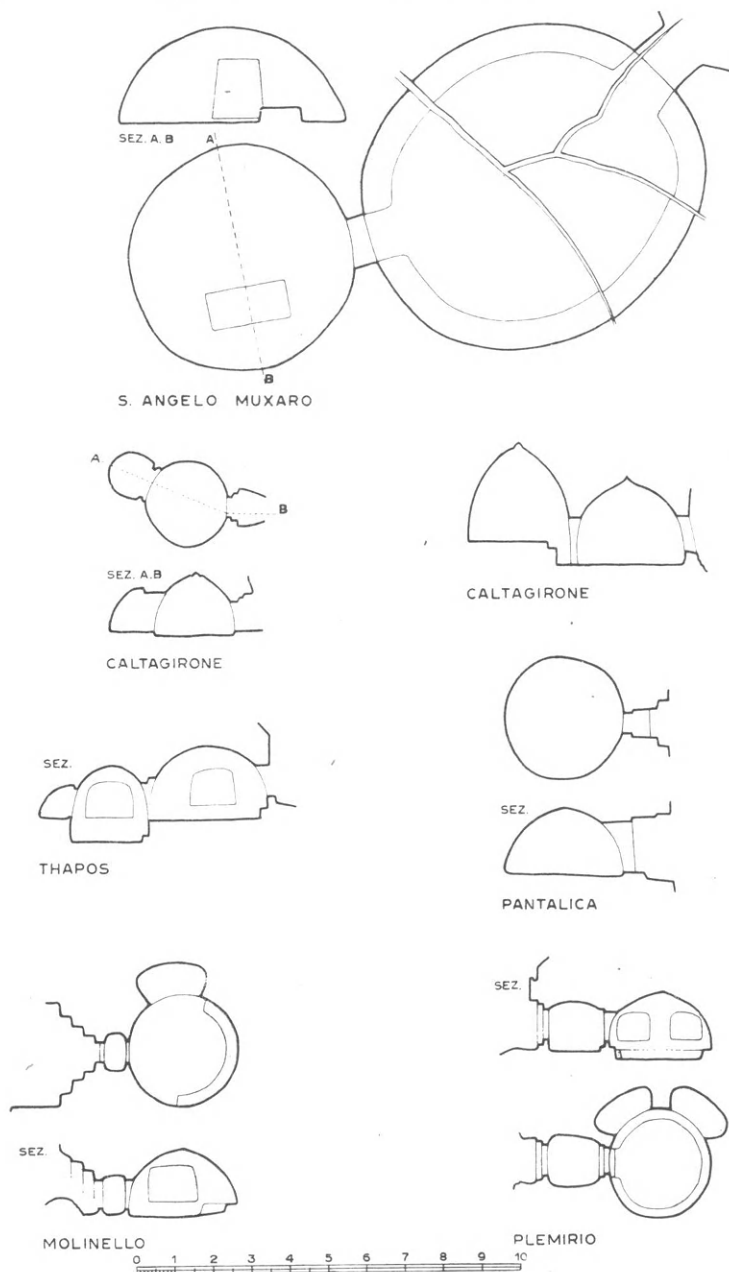

Fig. 1. Confronto delle dimensioni dei maggiori sepolcri preellenici in Sicilia.

un particolare accento di fasto e di ricchezza ai sepolcri di Sant'Angelo. Basta notare che

¹ P. GRIFFO, *Ricerche intorno al sito di Camico*, Agrigento 1948.

² ORSI, *La necropoli cit.*, p. 7, fig. 3; p. 14, fig. 8; PACE, *Arte e civiltà cit.*, I, p. 156, figg. 78-9.

fra gli anelli già conosciuti delle necropoli affini in Sicilia, quattro, provenienti da Caltagirone, Pantalica e Desucri, sono delle sottili brattee «di figura» con castone a losanga e modesta decorazione a punta con tenia multipla; nessuno di essi raggiunge il peso di un grammo¹. Altri due, rispettivamente da Caltagirone e Pantalica, con il nastro intrecciato a sei e quattro occhi e la verga in forma di grande seg-

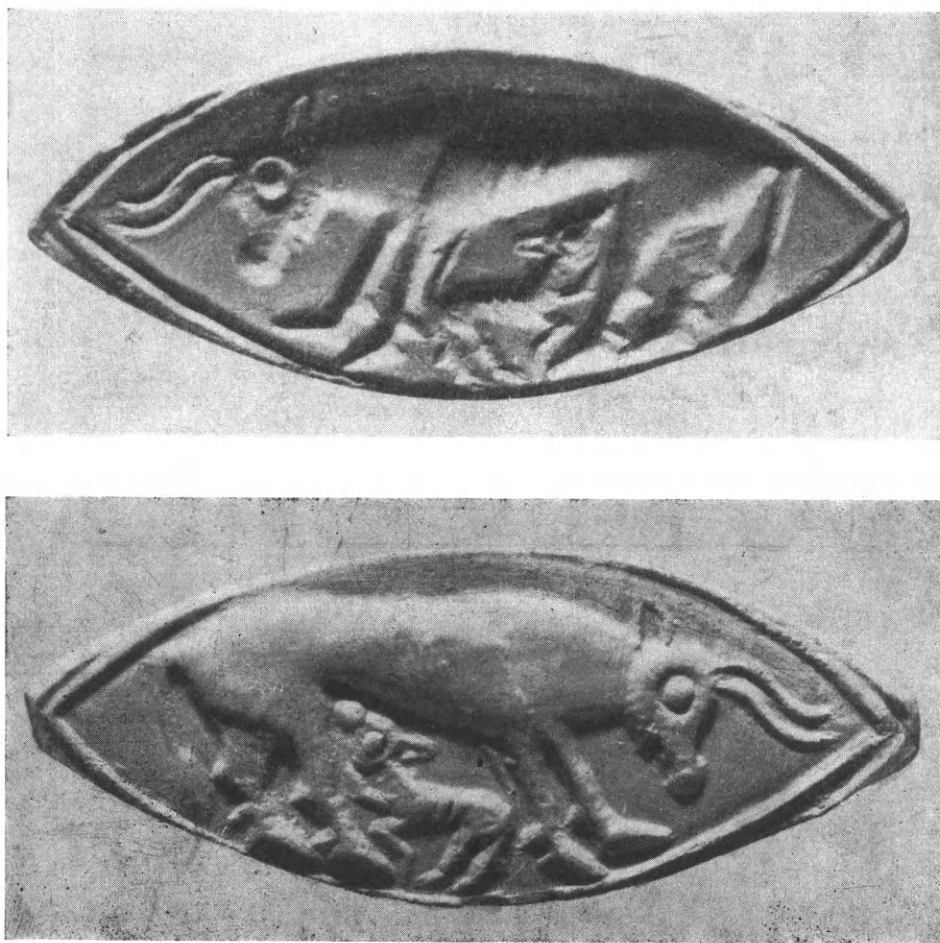

Fig. 2. S. Angelo. Anello. Incisione del castone (3 : 1). Museo di Siracusa (foto Vasari).

mento di tre quarti di cerchio², benchè possano definirsi gioielli effettivi, sono nondimeno, per impegno decorativo e per peso, del tutto incomparabili con quelli di Sant'Angelo; questi trovano relativo riscontro, per quanto riguarda il peso, solo neimaggiori gioielli del mondo minoico-miceneo, quale il cosiddetto anello di Nestore³.

¹ ORSI, *Ns.*, 1904, p. 77, fig. 22 (Caltagirone montagna, gr. 0,3); *Mal.*, XXI, 1913, c. 319, tav. VI, n. 23 (Pantalica, gr. 0,8); *Mal.*, XXI, 1913, c. 404, tav. XVII, n. 10 (Desucri, peso lieve che non posso precisare perchè non è stato possibile riconoscere l'oggetto fra le collezioni del Museo di Siracusa); *Mal.*, IX, 1899, c. 78 s. (Pantalica gr. 0,4).

² ORSI, *Ausonia*, I, 1907, p. 12, fig. 4 (Pantalica, gr. 5); *Ns.*, 1904, p. 86, fig. 42 (Caltagirone, gr. 2, 6).

³ EVANS, *The Palace of Minos*, III, 1930, p. 146 (gr. 31, 5); anello di Micene di gr. 27, *ivi*, IV, 2, 1935, p. 947.

II.

Ma questi due anelli non sono i soli ori restituiti da quella località. La ricca tradizione erudita relativa alla Sicilia ci permette infatti di attribuire alla necropoli di Sant'Angelo un complesso veramente insigne di altre oreficerie,

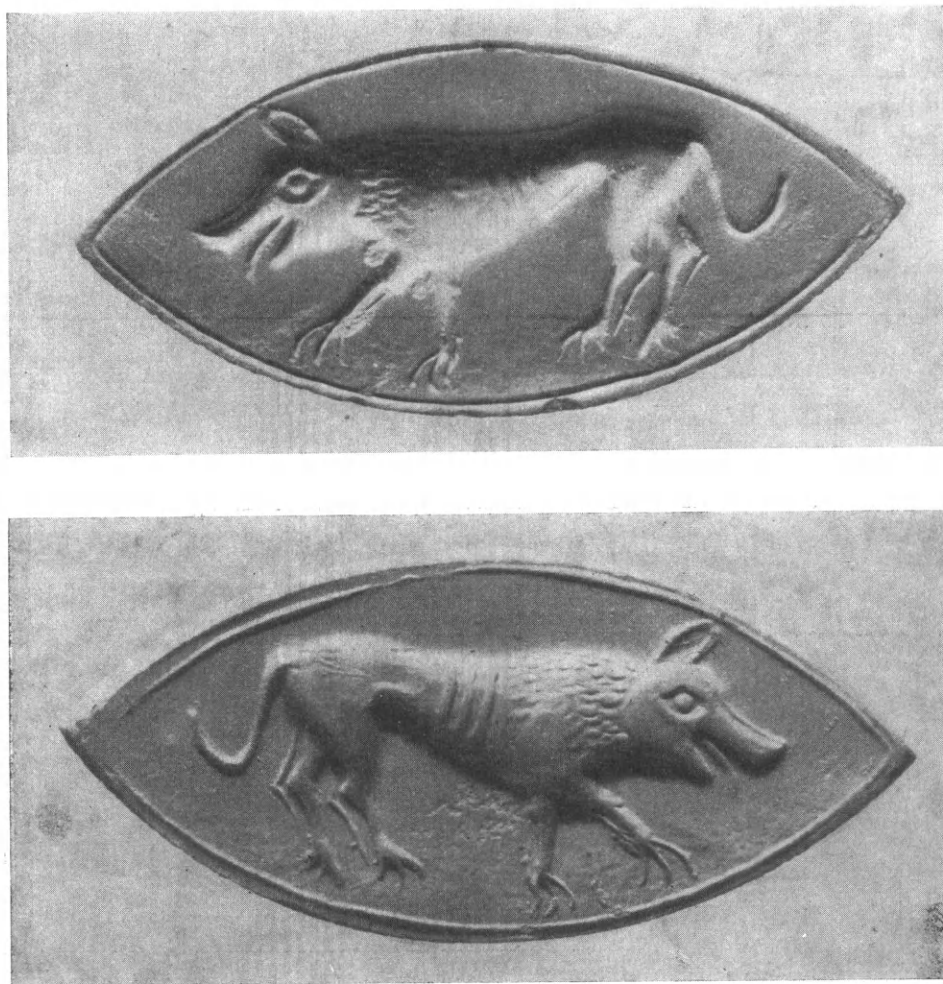

Fig. 3. S. Angelo. Anello - Incisione del castone (3 : 1). Museo di Siracusa (foto Vasari).

scoperte a metà del '700. Si tratta di quattro tazze auree, in forma di skyphos, acquistate dal vescovo di Girgenti Monsignor Andrea Lucchesi Palli, il quale veniva costituendo un piccolo museo presso la Biblioteca vescovile¹. Quivi le tazze furono vedute nel 1767 dal barone von Riedesel, il quale, senza dare la loro provenienza, così ne parla nel suo *Reise durch Sicilien*, edito a Zurigo nel 1771: «La cosa più rara di questo gabinetto sono quattro coppe d'oro, della grandezza di una delle nostre sotto-coppe della tazza da caffè; due di queste coppe hanno

¹ G. PICONE, *Memorie storiche agrigentine*, 2 ed., I, Agrigento 1933, p. 21 - 22, dove si accenna alla dispersione del materiale dopo la morte del Lucchesi Palli.

nel loro contorno delle figure di bovi in rilievo, di stile egizio; le altre due sono riunite, e per ornamento non hanno che un'orlatura di piccoli punti artificialmente disposti; queste coppe sono state trovate in un'antica tomba, e pajono avere servito al culto del dio Api¹.

Qualche anno dopo, nel corso del suo viaggio in Sicilia, che ebbe luogo nel 1776, il pittore francese J. Houel vide due di queste tazze, e precisamente

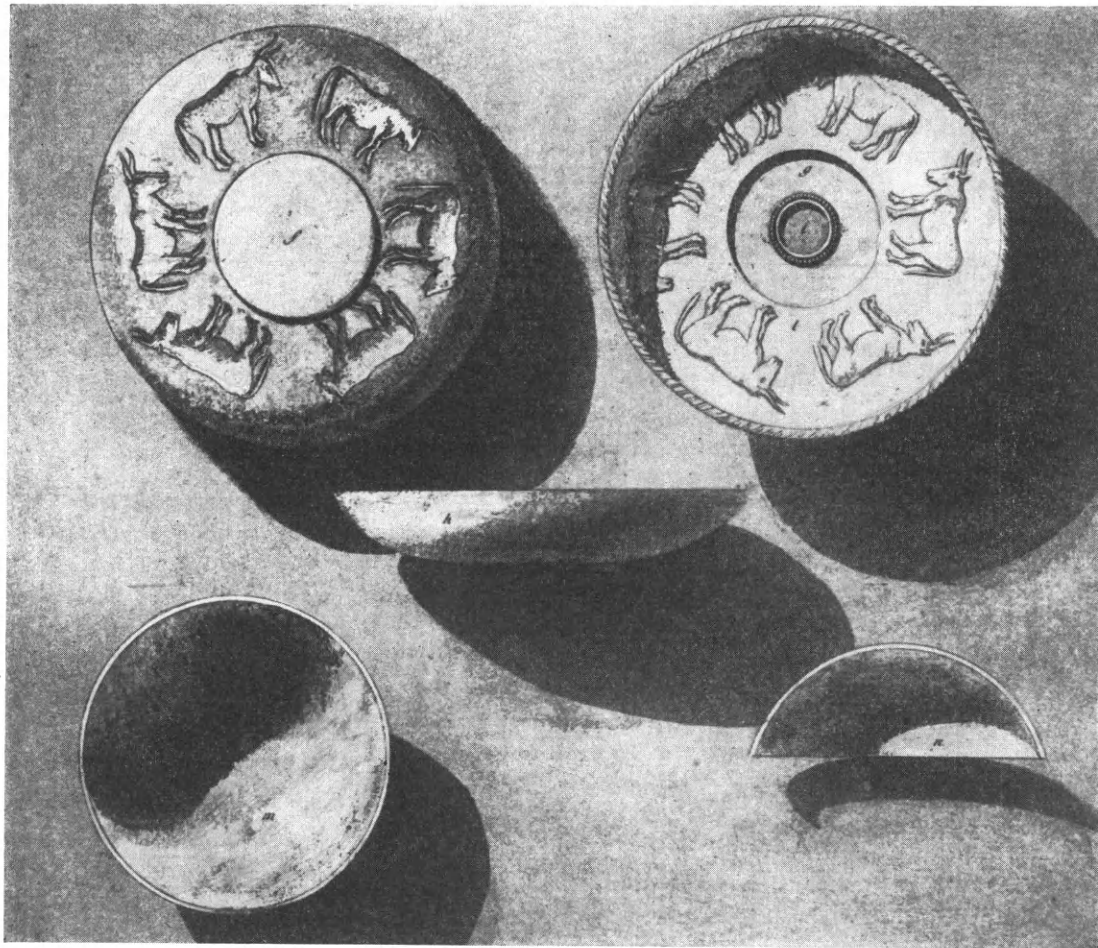

Fig. 4. S. Angelo. Due tazze auree. Da Houel.

una liscia, e una decorata, e registrò la preziosa notizia della loro provenienza da un sepolcro di Sant'Angelo. L'Houel disegnò e riprodusse in una tavola della sua grandiosa opera illustrata (= nostra figura 4), sia la tazza liscia che quella decorata, e di questa tanto il lato concavo (G della figura; diametro mm. 84), che il corrispondente lato convesso (F) e il profilo (H). Dall' Houel apprendiamo che poco prima un canonico legatario di Monsignor Lucchesi aveva disposto delle altre due tazze «in favore di un Inglese», come se fossero proprietà personale

¹ Viaggio in Sicilia, trad. G. Sclafani, Palermo 1821, p. 37.

del vescovo, che pur aveva donato biblioteca e museo alla Diocesi¹

Le due tazze rimaste ad Agrigento tornano ad esser segnalate nel 1781 dal celebre archeologo Ignazio Paternò principe di Biscari. Egli parlando della collezione della biblioteca vescovile di Agrigento riferisce: «Ciò, che più adorna questo Gabinetto, sono due Patere di oro, le quali sono rimaste dalle quattro, che erano

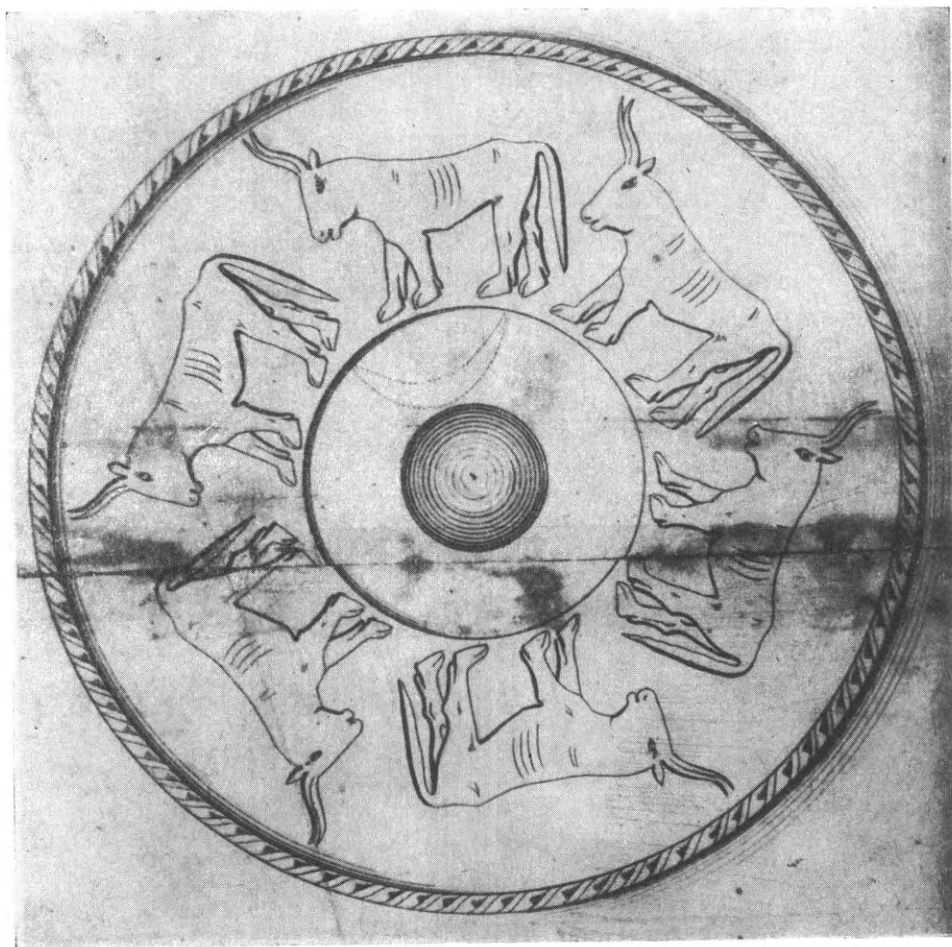

Fig. 5. S. Angelo. Tazza aurea. Da G. Lanza di Trabia.

prima. Sono esse della grandezza di un piattino da caffè. In una di queste sono scolpite in basso rilievo cinque buoi, de' quali sene vede il cavo nella parte opposta; la seconda è liscia; ed in tutto simili erano le compagne sfortunatamente alienate. Esse furono acquistate da Mons. Lorenzo Gioieni (*errato: si trattava del suocero Mons. Lucchesi Palli*) zelante vescovo di Girgenti, e donate alla sua Biblioteca. Furono esse trovate ne'contorni di Girgenti in un sepolcro, forse

¹ I. HOUEL, Voyage pittoresque des îles de Sicile etc., Parigi 1782-87, vol. IV, tav. 297, p. 48: «Ces vases d'or furent trouvés au fond d'un

tombeau, dans un village antique qu'on appelle aujourd'hui Saint-Angelo, situé à dix milles de Girgenti».

appartenente ad alcun Sacerdote di Apis, o più tosto di Cerere¹».

Dopo questa notizia, non trovo più menzione delle due tazze della Biblioteca di Agrigento. Ma in un articolo del palermitano Giuseppe Lanza Branciforte

Fig. 6. S. Angelo. Tazza aurea; interno. Museo Britannico Londra.

principe di Trabia, una di quelle figurate riappare come appartenente alla collezione dell'autore. In questo scritto, munito della incisione che qui si riproduce (fig. 5), è detto che la tazza era stata acquistata nel 1814 dal principe Luigi Ventimiglia, per 100 onze — la dote, in quei tempi, di una fanciulla della piccola borghesia siciliana — e si aggiunge che pesava 52 onze (once di oreficeria, pari

¹ Viaggio per tutte le antichità della Sicilia, 3 ed., Palermo 1817, p. 182.

cioè a gr. 3,60, nel complesso gr. 190 circa ¹). Anche questa tazza è, poco dopo, scomparsa.

Visitando nel 1908 il Museo Britannico, il celebre archeologo siciliano An-

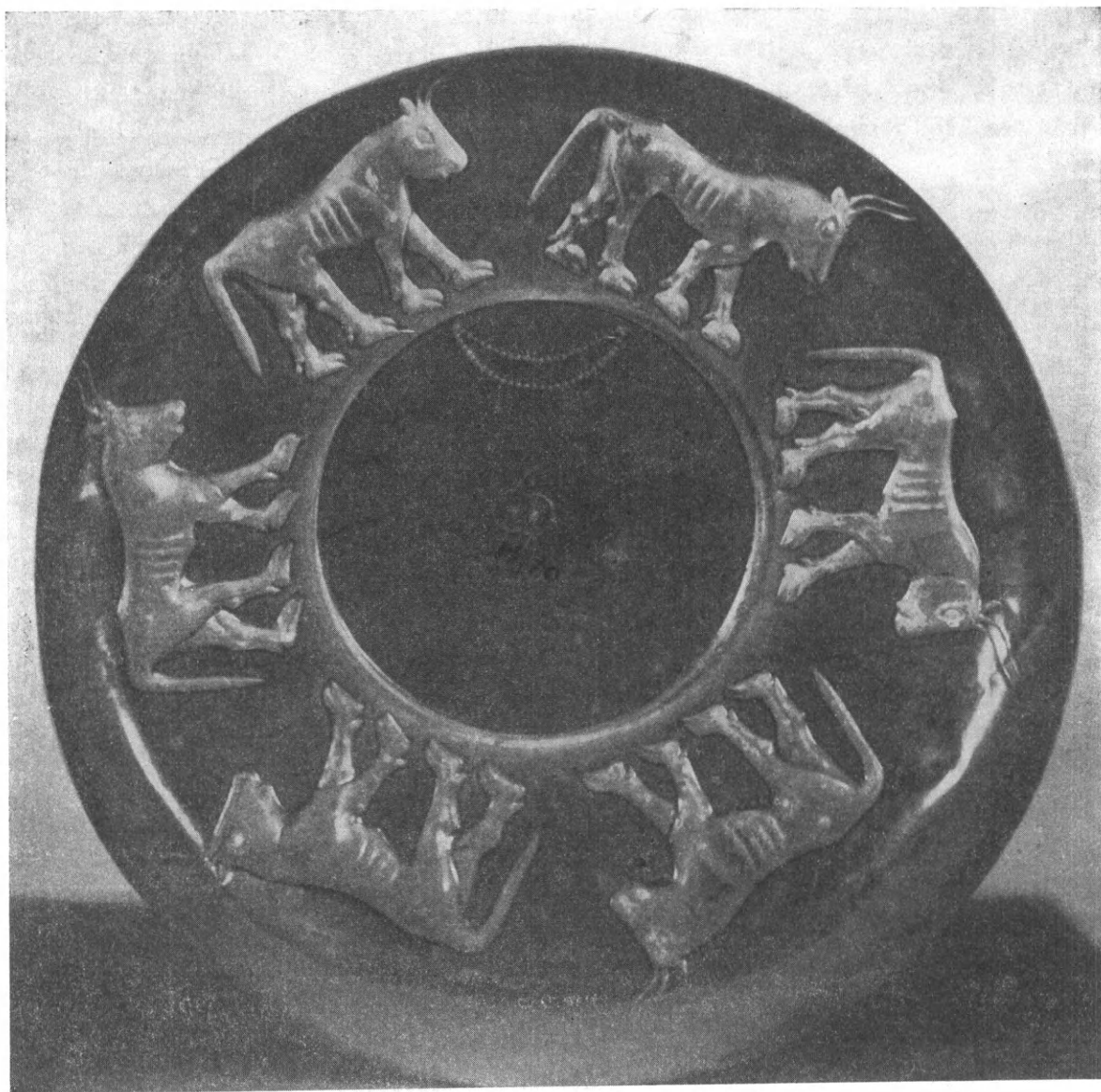

Fig. 7. S. Angelo. Tazza aurea; esterno. Museo Britannico. Londra.

tonino Salinas riconosceva una delle tazze figurate del Lucchesi Palli ², fra i materiali pervenuti al Museo nel 1772 con la collezione di sir William Hamilton.

¹ GIUSEPPE LANZA BRANCIFORTE (1780 - 1855). Lettera del sig. Giuseppe della Trabia al prof. Scinà sopra una patera d'oro del Gabinetto di Antichità di esso stesso sig. Principe, in *Iride*, *Giornale di Palermo*, 1822, n. 7. p. 27 s.

² Così si comprende dal riassunto di una comunicazione alla Società Siciliana per la Storia Patria, in *Archivio storico siciliano*, XXXII, 1907, p. 614.

E con questa indicazione di origine il monumento veniva poco dopo compreso nel catalogo del MARSHALL¹.

La tazza, della quale posso qui dare le belle riproduzioni (figg. 5-8) favoritemi dalla cortesia del sig. Higgins del Departement of Greek and Roman Antiquities, sembra a prima vista quella stessa pervenuta al principe di Trabia; perchè reca, come questa, sotto le figure dei buoi una mezzaluna, incisa a puntini distaccati, che manca, invece, nell'esemplare disegnato dall'Houel. Ma ciò è impossibile, dato che la coppa Hamilton è al Museo Britannico dal 1772, mentre quella Trabia era ancora in Sicilia nel 1822. Bisogna anche ammettere che la tazza del Museo Britannico non sia quella disegnata nel 1776 dallo Houel, e quella stessa della collezione Trabia; e che Houel abbia trascurato di dare nel suo disegno

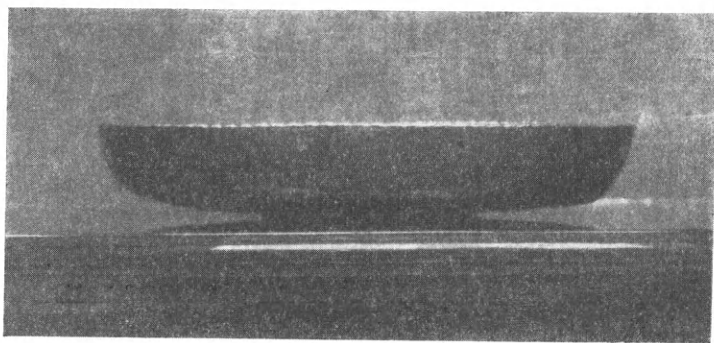

Fig. 8. S. Angelo. Tazza aurea, profilo. Museo Britannico. Londra.

il particolare della mezzaluna, forse considerandola, com'è, un'aggiunta, e reputandola non originale. Del resto un confronto tra la riproduzione della tazza Trabia (fig. 5) e quella del British Museum (fig. 6-7) mostra la diversa collocazione della mezzaluna rispetto ai buoi; il che non può essere addebitato ad inesattezza del disegnatore della prima, assai meticoloso, se pure un po' grossolano. E' chiaro che la tazza di Londra sia una delle due già scomparse al tempo dell'Houel, e che l'inglese di cui parla il pittore francese fosse lo Hamilton, che fu ambasciatore britannico presso la Corte di Napoli e potè avere facile relazione con la Sicilia, e forse anche visitarla, com'era uso frequente anche in quel tempo. Dell'altra tazza senza decorazione, venduta al pari di questa, non esiste traccia nel Museo Britannico.

Possiamo adunque riconoscere le due tazze figurate di Sant'Angelo rispettivamente l'una nell'esemplare del Museo Britannico, e l'altra nella tavola dell'Houel, e nella riproduzione dell'opuscolo del Trabia. Risulta evidente che corrispondevano pienamente, per forma, dimensione e figurazione; si da poterle considerare una coppia, ed estendere all'esemplare scomparso le conclusioni cui è lecito pervenire sull'esame di quello superstite. Le altre due coppe lisce, anch'esse appaiate, e a quanto pare saldate insieme, la tavola dell'Houel ci permette

¹ Catal. of Jewellery of Brit. Mus., Londra 1911, p. 161, n. 1574.

di concludere che erano simili per forma e peso¹ alle due decorate.

III.

Oltre che dalla provenienza, anelli e coppe vanno accomunati anche nell'origine. La figura animale, isolata negli anelli e ripetuta in serie sulle coppe, rappresenta una comunanza di soggetto decorativo, che si stringe per la più intima unità di visione formale e di rendimento stilistico. Tutte le figurazioni presentano contorno netto che le fa sembrare come applicate sul fondo, solidità di volumi anatomici, stilizzazione eguale del riflesso superficiale dello scheletro, specie nelle costole rese con linee parallele a rilievo — tre nelle figure degli anelli, quattro nei buoi delle coppe — concentrazione espressiva della vitalità nel prevalere dell'occhio, reso con un globo in orbita affondata, tra il contorno, più o meno a mandorla, delle palpebre. E offrono un insistere eguale sui particolari sia nello zoccolo bifido e nello sperone del piede bovino, che negli artigli e nel pelame sul collo del lupo. Eguale è anche la visione ritmica del passo, affidata ad una posatura che permette di veder completamente le quattro zampe, delle quali nei bovini sono accostate quelle del lato visto, mentre nel lupo un chiasmo vuol rendere l'inceder cauto dell'animale.

La tecnica è naturalmente diversa; gli anelli, predisposti per imprimere un suggello, sono lavorati in negativo, con profonda incisione. Nelle coppe è evidente l'opera a σφυρήλατον. Ma questa differenza dovuta al diverso uso dell'oggetto, nulla toglie alla sostanziale unità di tutti. Se anche sia dubbio riferirle ad una medesima mano, siamo sicuramente in grado di affermare, non solo l'unità della tradizione artistica, ma anche dell'officina dalla quale queste ricche oreficerie pervennero alla reggia barbarica del sovrano sicano, in cambio, probabilmente, di grano².

Non torna difficile individuare come luogo di fabbricazione, il mondo fenicio-cipriota del sec. VII a.C. Alle risonanze minoiche di cui questo è permeato, ci riconduce il soggetto stesso della decorazione, nel suo insistere sulla figura bovina, raffigurata con tanta frequenza sia in materiali archeologici di Cipro e di Jalysos (Rodi), che in rilievi di bronzo di stile Ideo-orientalizzante, sempre come diretta derivazione di motivi sub-micenei. Nella vacca allattante riecheggia — se pure con ben altro sentimento della forma — lo spunto della notissima placchetta di maiolica dipinta del santuario di Cnossos con la capra e la capretta. Anche la presenza della mezzaluna accostata al toro, ricorre in un anello d'oro di Encomi a Cipro³.

I rapporti con questo orizzonte artistico e cronologico divengono anche più

¹ La tazza del British Museum pesa esattamente 187 grammi.

² Intorno alla disponibilità di grano nella regione dei Sicani cfr. POLIENO, V. I, 3, 4, ove si

parla di una operazione relativa a questo prodotto, compiuta con Falaride tiranno di Agrigento.

³ Swedish Cypr. Exped., Stockholm 1934, plates I, tav. XLV, n. 21, text, I, p. 556, n. 11.

evidenti nel concetto decorativo dei tori disposti in teoria e nel loro rendimento formale; basterà ricordare il frammento di scudo ora a Berlino ¹ e un vasetto di maiolica di Arkades in Creta ². Una doppia placchetta di steatite, usata come forma per la fusione del bronzo, proveniente da Cipro (Idalion), presenta nella figura del toro una stilizzazione delle costole ³, assolutamente identica a quella degli ori di Sant'Angelo; e del pari identica è la stilizzazione del corpo e delle costole di un toro su di uno scarabeo di steatite nera ⁴ scoperto a Cipro (Aja Irini), e quella delle costole nella Sfinge su anello, dalla necropoli trado-micenea di Jalysos ⁵. Numerosi sono poi i riscontri per la stilizzazione così peculiare per l'occhio, in ceramiche tardo-micenee ⁶; essa torna anche in teste umane di Cipro ⁷.

Le oreficerie di Sant'Angelo debbono esser pervenute in Sicilia intorno al principio del sec. VII, quando la regione è aperta ai primi traffici oltremarini, assegnabili ormai, su solida base storica, così alla marineria fenicia ⁸ come ai primi navigatori greci precoloniali — la colonizzazione vera e propria, risale al 583/2, anno della fondazione ufficiale di Agrigento che, per altro, sembra preceduta da uno stabilimento litoraneo del secolo precedente ⁹ — come dimostra qualche rinvenimento, benchè sporadico, di materiale importato ¹⁰ e qualche influsso sub-miceneo nella decorazione della ceramica locale ¹¹.

Va notato a questo proposito che una patera di bronzo scoperta nella necropoli di Gela, decorata all' intorno di tori e cavalli alternati, tratti a sbalzo, rientra anch'essa in senso lato nel medesimo orizzonte, benchè prevalgano sui motivi d'eredità egea, gli spunti del gusto che definiamo geometrico ¹². Nè si deve tacere di un altro gruppo di monumenti ora scomparsi rinvenuti a Segesta — sempre, quindi, nella zona più occidentale della Sicilia — nel secolo scorso.

Si tratta di due torelli in tutto tondo, su di una basetta, in oro, e di un terzo, identico a quanto sembra, in bronzo, dei quali si hanno parecchie notizie, non che una incisione e una copia ¹³. Su di essi grava sospetto di falsità, suggerito probabilmente dall'esistenza di un medesimo tipo in parecchi esemplari, e corro-

¹ E. KUNZE, *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart 1931, tav. 51 b.

² D. LEVI, in *Annuario Sc. Ital. Atene*, X-XII, (1927-29) p. 317, tav. XXI.

³ *Swedish Cypr. Exped.*, text, II, p. 556, n. 941, plates II, tav. CLXXXIV, 13-4.

⁴ *Swedish Cypr. Exped.*, text, II, p. 768, fig. 8, plates II, tav. CCXLVIII n. 2562.

⁵ *Annuario Sc. Ital. Atene*, XIII-XIV (1932-4), p. 262, fig. 8.

⁶ FURUMARK, *Mycenean Pottery*, p. 245, fig. 27, n. 2, 7, 10.

⁷ *Swedish Cypr. Exped.*, text p. 557 n. 660; plates, II, tav. CLXXXII, II.

⁸ B. PACE, *Ricerche cartaginesi*, in *Mal.* XXX, 1925, c. 143 ss.

⁹ Testimoniata dalla necropoli di Montelusa,

ancora inedita.

¹⁰ Bronzi del villaggio di Cannitello - Caldare, Orsi. Bpi, XXII, p. 8 s., 106 s; anforetta sub micenea, P. ORSI, *Ausonia* I, 1906, p. 105, fig. 30.

Questa anforetta e i pochi altri vasi di carattere miceneo scoperti in Sicilia appartengono tutti alle fasi estreme del più tardo miceneo, ancora indistinte al tempo della prima pubblicazione dell' Orsi.

¹¹ E. GABRICI, *Necropoli di Polizzello*, in *Atti Acc. Palermo*, XXIV, 1925 tav. II; PACE, *Arte e civiltà cit.*, I, p. 131.

¹² ORSI, *Gela*, in *Mal.* XVII, 1906, c. 285 fig. 178; P. DUCATI, *Di una patera bronza gelese*, in *Asso*; X, 1913, p. 377 ss.

¹³ J. I. S. WHITAKER, *Motye a phoenician colony in Sicily*, Londra 1921, p. 120, fig. 3.

borato dal fatto che sulla base di uno era ripetuta alquanto goffamente una epigrafe fenicia di Mozia, che sarebbe fuori luogo perchè relativa, a quanto si crede, ad altra materia. Lascia però perplessi la sorprendente rispondenza di questi torelli con le figure degli ori di Sant'Angelo, nelle tre costole stilizzate e nel rendimento volumetrico dei muscoli della spalla; elementi che è assai difficile spiegare in un falso, senza ammettere almeno l'esistenza di un modello autentico. Tale era forse uno dei torelli, ripetuto modernamente negli altri due esemplari. Ma questo è problema degno di un esame approfondito, che mi riprometto di condurre in altra sede.

IV.

Il complesso di oreficerie rivendicato a Sant'Angelo permette di considerare ormai completamente acquisita l'identificazione di Camico, in quanto per bellezza e peso globale — che tra anelli e coppe può calcolarsi a ben 850 grammi d'oro — mette il punto sul carattere «dinastico» della necropoli; esso ci dà anche un diretto commento della tradizione storiografica siceliota, raccolta da DIODORO (IV, 78, 2 s.) quando addita nella reggia di Camico il luogo ove il re Cocalo custodiva i suoi tesori (τὰ χοήματα).

Al pari dei diversi echi del mito greco delle origini, presenti dappertutto nei territori coloniali — basterà ricordare gli episodi dei *nostoi* in Magna Grecia, e i viaggi di Eracle in Sicilia e nella penisola Iberica — anche i riferimenti al mito di Minosse propri della zona d'influenza di Agrigento, dopo essere stati considerati testimonianze di antiche migrazioni, quasi leggende sotto il cui velame andassero ricercati spunti storici della protostoria¹, vengono interpretati ormai quali elaborazioni dovute ai coloni quando, alla potenza raggiunta, vogliono anche accompagnare nobiltà di origine; e ad annobilitare la loro nuova sede, la inseriscono nella saga nazionale ellenica, rivendicando in tal modo un'origine illustre². A questo lavoro di combinazioni e adattamenti, fornivano spunti opportuni quei toponimi che si prestavano a ravvicinamenti — tale nella zona agrigentina, Minoa, facilmente accostabile a Minos — e strutture o suppellettili che per il loro carattere grandioso, o comunque il distacco dalle forme comuni nel panorama della cultura anellenica degli indigeni, potevano apparire ai coloni greci come antiche tracce dei loro progenitori. Tali le fortificazioni di Camico che venivano attribuite a Dedalo, l'artefice per eccellenza, il quale, immaginato pro-

¹ Basti rinviare, per tutti, ad A. HOLM, Storia della Sicilia nell'antichità, I. Torino 1896, p. 105 ss.

² E. PAIS, Storia della Sicilia e della Magna Grecia, Torino 1898; E. CIACERI, Culti e miti nella storia antica della Sicilia, Catania 1911; M. COLUMBA, La Sicilia e l'Odissea, in Miscellanea Salinas, Palermo 1907, p. 227 ss.; CIACERI, Storia della Magna Grecia, I, Milano 1918, p. 64 ss.; PACE, Arte e ci-

viltà cit., I, p. 107; III, p. 44 ss.

Sul recente ritorno alle vecchie posizioni da parte di J. BÉRARD, La colonisation grecque de l'Italie Méridionale et de la Sicile, Parigi 1941, cfr. le mie osservazioni in La civiltà greca in Roma e la mediazione degli Itاليoti, in Actes du I congrès de la féd. intern. des Associations d'Etudes classiques, Parigi 1951, p. 114.

fugo in Sicilia e ospite di Cocalo, avrebbe costruito per la reggia di questi, mura possenti ed accesso fortificato¹, probabilmente un apprestamento difensivo multiplo della porta, che dobbiamo supporre affine all'*Enneapylon* dell'Acropoli di Atene. Tali anche gli oggetti d'influsso egeo, simili agli ori di Sant'Angelo, esistenti nelle città indigene di Sicilia.

Nulla meglio di oggetti che, come gli ori di Sant'Angelo, offrissero caratteri singolari di antichità e di origine straniera, si poteva prestare ai coloni di Agrigento — oriundi, per tramite della metropoli Gela, da Creta e comunque dall'Egeo — per riconoscervi testimonianza concreta di antichi contatti delle nuove terre con la civiltà della loro patria di origine. Non diverso motivo esterno doveva offrire agli abitanti di Gela lo spunto per dichiarare opera di Dedalo un antico *xoanon* del bottino sulla città sicana di Omfake, certamente pervenuto in quel luogo nel tempo dei primi contatti coloniali², ma che a Greci di età classica poteva apparire antichissimo, come tanto lontano dal loro gusto.

Questa elaborazione mitica — la quale, dopo tutto, voleva costituire anche un dato, quasi d'ordine religioso, per avvalorar pretese politiche — viene estesa anche nella parte più occidentale della Sicilia, quando su questa puntano le ambizioni della politica agrigentina, nel suo maggior periodo di potenza, dopo la battaglia d'Imera³. L'opera dello stesso Dedalo è allora riconosciuta nelle Terme del territorio di Selinunte⁴ e nel famoso santuario di Erice.

Diodoro in questa nota testimonianza — derivata certamente da Timeo — insieme col terrazzamento della cima del colle occupata dal santuario, ricorda, quale opera del mitico artefice, fra altri oggetti un donario d'oro, un χρυσόν τε κηρίον, che in altri manoscritti è invece detto χ. τε κριόν⁵. La prima lezione è nei codici di Diodoro che i filologi raggruppano nella famiglia C, rappresentata dal *cod. Vaticanus 130* (C), scritto nel sec. XII, il quale sebbene lacunoso sembra il più degno di considerazione, e degli altri manoscritti da esso derivati, tranne il *Claramontanus prior* del sec. XVI (F) il quale dà τεκμήνιον, che non ha senso. L'altra famiglia di codici, che fa capo al *cod. Vindobonensis 79* (D) scritto per la maggior parte nell'XI sec., legge invece τε κριόν.

Il primo editore latino di Diodoro, il Poggio, si attenne a quest'ultima lezione; e parimenti il Cluverio⁶, il quale mostra di emendare egli stesso il passo, sulla fede di una glossa di Pomponio Sabino. Il Wesseling, nell'edizione Argen-

¹ Παντελῶς ἐκ βίας ἀνάλωτον· στενὴν γὰρ καὶ σχολιὰν τὴν ἀνάβασιν αὐτῆς φιλοτεχνήσας ἐποίησε... DIODORO, IV, 78, 2.

² PAUSANIA, VIII, 46,2 e IX, 40,4; si ricordi anche il Palladio di Minoa, offerto dagli Agrigentini al santuario di Lindos, Chron. Lind. C. 56 s.

³ Agrigento, che aveva partecipato alla vittoria delle forze siracusane di Gelone, dovette aver mano libera sulle province della punta occidentale: del suo predominio si ha documento nella

monetazione di Mozia, che appunto in tale periodo assume i simboli agrigentini del granchio e dell'aquila, cfr. CBM, Sicily p. 243, n. 1-2; HOLM, Storia della Sic. cit., IV, p. 82, n. 105, tav. VIII, 8.

⁴ DIODORO, IV, 78, 3.

⁵ Χρυσοῦν τε κηρίον (κριόν)... τῷ κατ' ἀλήθειαν κηρίῳ (κριῷ)... DIODORO, IV, 78, 4-5.

⁶ PH. CLUVERIO, Sicilia antiqua, ed. nel Thesaur. del Burmann, Lugd. Batav. 1723, c. 301.

torati 1798, con la trad. latinadi Laur. Rhodomann, mantiene invece il testo $\kappa\eta\gamma\acute{\iota}\omicron\nu$ del cod. C e dei derivati, annotando i suoi dubbi sulla pretesa emendazione del Cluverio¹.

Questa lezione $\kappa\eta\gamma\acute{\iota}\omicron\nu$ è mantenuta da Lud. Dindorf nell'edizione di Lipsia del 1828, e quindi nell'edizione Firmin-Didot del 1878, che riproduce, come è noto, il testo di Dindorf con la traduzione latina del Rhodomann. Del pari la traduzione francese di A. F. Miot (Parigi 1834), che segue il testo di Wesseling e di Dindorf.

Gli editori più recenti, invece, tornano a leggere $\kappa\acute{\iota}\omicron\nu$ con Friedr. Vogel (Lipsia 1888) e C. H. Oldfather nell'edizione inglese Loeb. Anche alcuni amici filologi, che ho interrogato, fra cui Genaro Perrotta accolgono questa lezione.

Evidentemente così i codici che fanno capo al *Vindobonense*, come la glossa di Pomponio Sabino, e Poggio, Cluverio, il Vogel e i successori che ne derivano, hanno trovato difficoltà ad intendere un donario che rappresentasse un favo ($\kappa\eta\gamma\acute{\iota}\omicron\nu$) ed hanno letto $\kappa\acute{\iota}\omicron\nu$ credendo ovvio soggetto di figurazione un ariete. Ma questo dipartirsi dalla norma *lectio difficilior praeferenda faciliori*, non sembra fortunato.

Negli scavi francesi di Mallia, nell'isola di Creta, e precisamente in una tomba a camera della necropoli minoica

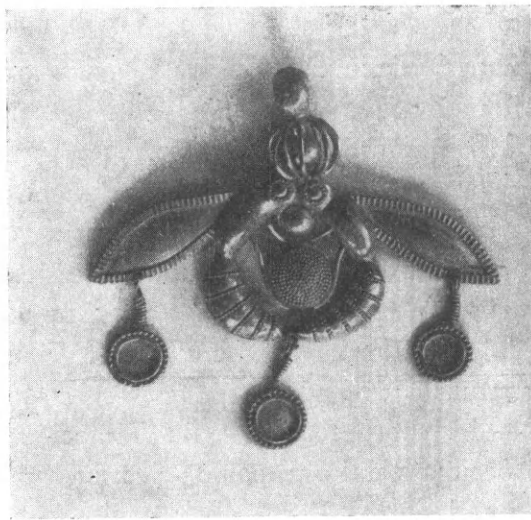

Fig. 9. Mallia. Gioiello d'oro, Herakleion.
(foto Androulakis).

di *Chrysolakkos*², è stato rinvenuto un gioiello che pienamente risponde alla menzione diodorea di un $\kappa\eta\gamma\acute{\iota}\omicron\nu$. Si tratta (fig. 9) di un pendaglio di collana, come pensa il Demargne, o di un orecchino, secondo il Deubner, di oro piuttosto pallido, il cui nucleo è formato da un disco circolare, costituito da una rotella d'oro bordata da una piccola lama verticale, e disseminato, sulla superficie rotonda, di grani d'oro disposti in cerchi concentrici. Ai lati del disco due insetti di forma identica affrontati in modo che i loro capi e le estremità dell'addome si tocchino, formano con i loro due corpi un cerchio chiuso, hanno le zampe di fili d'oro

¹ PH. CLUVERIUS $\kappa\acute{\iota}\omicron\nu$ et mox $\kappa\eta\gamma\acute{\iota}\omicron\nu$ coniectura ductus corrigit, in eam impulsus his Pomponii Sabini ad VERG. Aen. V. 769 verbis: Daedalus arietem aureum, qui vivere credebatur, Veneri et Eryci consecravit. Sed is locuples et testis et emendationis auctor non erit, secutus Poggii Latina ut vel *Eryx* et *Venus* loco *Veneris Erycinae* positi, testantur. Plus ponderis est in scriptis libris, *Coistlin.* et *Mutin.* [sono i due codici indicati

dai filologi con le lettere A e B, appartenenti alla famiglia del *Vindobonensis* 79 (D)], quibus et ego suffragarer, si mihi de ariete aureo res paullo esset liquidior. Id dum eveniat, acquiescam in vulgata, non minus egregium artis Daedaleae specimen exhibente».

² P. DEMARGNE, Fouilles exécutées a Mallia, I, Necropoles, 1945, p. tav. XXXVIII, 1.

inseriti nel torace e sul disco, ed ali completamente lisce con bordo ondulato. Fra i due capi è come una piccola gabbia sferica, formata da una reticella a giorno di fili d'oro. Alla base del pendente sono sospesi tre pendagli, uno al centro, all'estremità dell'addome dell'insetto di sinistra, e due alle ali; si tratta di piccoli cerchi d'oro attaccati all'estremità di un filo ritorto in forma di boccolo, e circondati al bordo da un cerchio di granelli d'oro¹.

Sulla scorta del primo editore, anche lo Evans e il Bossert riconoscono nel gioiello due api che stringono un favo di miele. E tale è senza dubbio la giusta interpretazione, dato anche qualche raffronto offerto nella rappresentazione stilizzata del favo, in monumenti posteriori². L'idea del Deubner che si tratti di vespe (e in particolare della specie detta *Mordwespe* che sarebbe la *Enneade Solitaria*, la quale fabbrica e trasporta a volo palle di argilla per costruire il nido per le proprie larve), mostra di attaccare troppo valore ad una pretesa rappresentazione naturalistica dell'insetto; mentre nel gioiello prevale il senso decorativo, non solo nella disposizione dei corpi, ma anche nel rendimento delle ali, dure e contornate, stilizzate al massimo grado, e nella granulazione che separa i segmenti dell'addome.

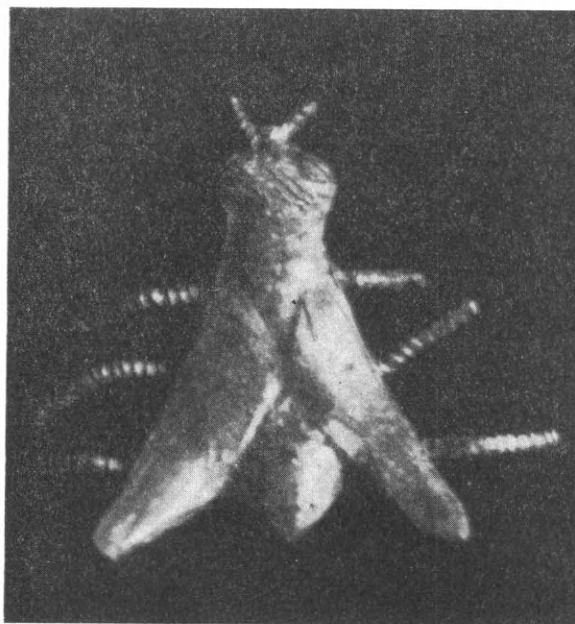

Fig. 10. Erice. Ape di oro. Museo Pepoli. Trapani (foto Bonventre).

D'altro canto è da tener presente — come hanno notato il Demargne e lo Evans — la diffusione fra i simboli minoici dell'ape, la quale appare nell'alfabeto minoico, nel quale a somiglianza dei geroglifici egiziani, sarebbe simbolo regio o di un alto funzionario di palazzo³.

Se il gioiello di Mallia attesta l'esistenza, fra il materiale egeo, di oggetti ai quali conviene la definizione di $\chi\eta\theta\acute{o}\nu$ attribuita in Diodoro alla presunta opera di Dedalo, va anche rilevato come un tale donario pienamente convenisse al santuario di Erice. Fra i non molti oggetti provenienti da questo, esiste infatti,

¹ P. DEMARGNE, Bijoux minoens de Mallia, in B.C.H. 54, 1930, p. 411 ss., tav. XIX; e cfr. A. EVANS, The Palace of Minos, IV, 1, p. 75, fig. 48; H. T. BOSSERT, Altkreta, p. 220, fig. 381; L. DEUBNER, in Arch. Anz., 1937, p. 308 ss. fig. 1; DEMARGNE, Fouilles de Mallia cit., p. 54 ss., n. 559, tav. LXVI.

² Ape nell'arte cretese arcaica E. KUNZE, Kretische Bronzerel., at, 99 f. 7 b e n. 52; Ann. Sc.

Ital. Atene X-XII, 525, tav. XII, f. 1; XIII-XIV, 99-100, f. 14 e 32; Catalogue of Jewell. Br. Mus. n. 214. Favo nel celebre vaso a.f.n. da Vulci penetrati nella grotta dell'Ida esposti nudi alle punture delle api, cfr. PERROT - CHAPIEZ, Hist. de l'art, X, 494-96, fig. 280; FRICKENHAUS, Winkelmannspr., 72, p. 6, n. 11, C.V.A. Br. Mus., (III, Great Br., IV), H, tav. 32, Ia, Ic.

³ EVANS, Scripta Minoa, I, p. 240, tav. 16.

nel Museo Pepoli di Trapani ove è pervenuto nel 1922 dalla raccolta Hernandez un gioiello rappresentate, con grande impegno nel rendere la verità anatomica, una grossa ape (fig. 10), tratta a martello da una laminetta, con tenue rilievo, e rappresentata ad ali chiuse; le zampe, a filetti cordonati, sono applicate nel fondo. completamente liscio, orizzontalmente al corpo, per assicurarne la completa visione¹,

Ciò attesta un rapporto fra l'ape e il culto del santuario; il che rientra in quello, già accennato, tra l'ape e il mondo egeo. Molti e sicuri indizi fanno rientrare nella concezione della dea della natura feconda lo stesso nume di Erice, di origine sicana e perciò mediterranea, identificato con Astarte dai Fenici, e quindi dai Greci e dai Romani rispettivamente con Afrodite e Venere².

Il riferimento all'ape appare in un altro antichissimo culto siciliano, quello della, dea Ibla, attraverso la monetazione di una delle tre città indigene dell'Isola che recano il nome stesso della dea; quella precisamente che, per avere accolto la colonizzazione greca megarese, è nota come Megara Iblea.

Il tipo dell'ape delle emissioni monetali di questa città, del periodo romano, accoppiato all'immagine di una dea nel diritto³, è invero messo in rapporto con la fama del miele ibleo, vero luogo comune della poesia latina, corrispondente a quello delle api e del miele dell'Imetto. Ma senza negare l'esistenza e la qualità dei favi delle regioni montuose della Sicilia Meridionale, è facile comprendere l'interdipendenza tra il prodotto e il culto, al quale particolarmente richiama l'accoppiamento nella moneta dell'ape alla figura della divinità.

Poichè nella dea Ibla è riconosciuta una divinità sicula, fra le cui identificazioni nella religiosità classica prevale quella con Afrodite-Venere⁴, andrebbe postulata un'affinità con la dea sicana di Erice e, particolarmente, il travestimento di questa nell'Ibla, col sovrapporsi dei Siculi indoeuropei sullo strato mediterraneo. Un simile fatto sembra accertato nei riguardi del culto preellenico delle divinità fluviali e nella loro concezione teriomorfa⁵. Comunque il riferimento di ape e miele dei culti primitivi è tale⁶ da poter essere ammesso indipendentemente, anche per la dea Ibla.

BIAGIO PACE

1 N. inventario 5015; peso gr. 1,25. La figura è lunga mm. 16, larg. a mm. 15,05; lo spessore al centro è di mm. 1. Debbo queste notizie e la fotografia qui riprodotta alla cortesia dei funzionari del Museo Pepoli, dott. Carlo Messina ed N. Scuderi. Un'ape d'oro, identica a questa di Erice, proviene da un sepolcro di tipo punico, forse di età romana, della necropoli di Punta de la Vaca a Cadiz, cfr. RODRIGUEZ DE BERLANGA, Nuevos descubrimientos arqueológicos hechos en Cadiz, in *Revista de Archivos y museos*, V, Madrid 1901, p. 211; A. GARCIA Y BELLIDO, Las colonias punicas, nella *Historia de Espana* diretta da R. MENENDEZ PIDAL, II, I, Madrid 1952, p. 403, fig. 235. Ben altra cosa sono le api a placchetta aurea scontornata, certamente ornamenti di cintura, provenienti da tombe galliche delle Marche e dell'Emilia.

2 Oltre il testo fondamentale di DIODORO, IV, 83,4, ove si parla dell'origine sicana del culto e delle fasi fenicie e romane, i materiali da me raccolti in *Arte e civiltà cit.*, III, p. 630 ss.

3 HOLM, *Storia della Sic. cit.* IV; p. 246, n. 677.

4 PACE, *Arte e civiltà cit.*, III, p. 508 s.

5 PACE, *Arte e civiltà cit.*, III, p. 496.

6 Il miele alimento degli dei nell'inno omerico ad Hermes (560-2), che conserva elementi mitologici primitivi, è registrato come genere di sacrificio antico (PAUSANIA, V, 15, 10) e caro agli dei (VARRONE, *de re rustica*, III, 16); cfr. C. KERENYI, *Miti e misteri*, tr. A. Brelich, Torino 1950, p. 419 ss. Cfr. anche A. B. COOK, *The Bee in Greek Mythology*, in *JHS*, XV, 1895; T. H. GASTER, *Thespi, Ritual Myth and Drama in the ancient near East*, New York 1950, p. 102., 200, s. (LXIII), 364.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΕΚ ΘΗΡΑΣ

Αἱ κατωτέρω δημοσιευόμεναι κεφαλαὶ τοῦ Μουσείου τῆς Θήρας ἔχουσιν ἀποσπασθῆ ἔξ ὁλοκλήρων ἐπιτυμβίων ἀγαλμάτων, τὰ ὅποια παρουσίαζον τοὺς τιμωμένους νεκροὺς ὑπὸ θείαν ἢ ἡρωικὴν μορφήν. Ὡς γνωστὸν ἡ Θήρα εἶναι περιοχὴ, ἔνθα ὁ ἀφηρωισμὸς εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένος. Διὰ τὴν ἐξιδανίκευσιν τῶν προσφιλῶν νεκρῶν ἀνεζητήθησαν μορφαὶ τῶν δύο μεγάλων αἰώνων τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Ἡ παρουσίαις τῶν δύο τούτων κεφαλῶν ἐνταῦθα εἶναι ταπεινὴ ἔκφρασις εὐλαβοῦς τιμῆς εἰς τὴν μνήμην τοῦ διδασκάλου μου. Ὁ κόσμος εἰς τὸν ὅποιον μετὰ θρησκευτικοῦ σεβασμοῦ ἀναφέρονται αἱ εἰκόνες τῶν δύο Θηραίων εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος, εἰς τὸν ὅποιον μετ' ἀνικητοῦ πίστεως, ἀφοσιώσεως καὶ ἐπιστήμης ἐλάτρευσε διὰ βίου ὁ Γεώργιος Π. Οἰκονόμος. *Ἡρως χρηστὲ καὶ ἄλυπε χαῖρε!*

Αἱ δύο κεφαλαί, ἀρ. 1 καὶ 2, εὐρέθησαν τὸ 1948 εἰς «Μέσα Γωνιά» Θήρας, οὐχὶ δυστυχῶς εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν. Ἀλλ' εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, θεωρουμένην ὡς ἓνα τῶν ἐπτὰ χώρων τῆς Θήρας, ΗΡΟΔΟΤΟΣ, IV 153, Η v. GAERTRINGEN, RE ἐν λ. Thera 2280, εἶχεν ἤδη παρατηρηθῆ ἡ ὑπαρξίς νεκροταφείου τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, Thera II 130, IG XII 3,763. Τὰ νέα ὅμως ταῦτα εὐρήματα¹ δεικνύουσιν ἀσφαλῶς τὴν συνέχισιν τῶν ταφῶν ἐνταῦθα μέχρι καὶ τῶν ὑστάτων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος.

1. Ἡ πρώτη κεφαλὴ (πν. I, 1-2, εἰκ. 1-2), τεθραυσμένη ἀμέσως ἀπὸ τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ λαιμοῦ, εἶναι ἐλλιπὴς κατὰ τὴν ῥίνα καὶ τὰ ὦτα. Ἄλλως ἡ διατήρησις αὐτῆς εἶναι ἐξαιρετικὴ. Τὸ ὅλον ὕψος εἶναι 26 ἐκ., τὸ πλάτος 22 καὶ τὸ βάθος 25 ἐκ.

Ἡ προφανὴς ἀσυμμετρία τῶν δύο ἡμίσεων τοῦ προσώπου, ἡ ὑψηλότερα τοποθέτησις τοῦ ἀριστεροῦ² ὥτός, ἡ διάφορος διαμόρφωσις τῶν τενόντων καὶ ἄλλαι λεπτομέρειαι δεικνύουσι στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰς τρόπον ὥστε μέρος μόνον τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος νὰ εἶναι θεατὸν κατὰ τὴν κυρίαν ὄψιν.

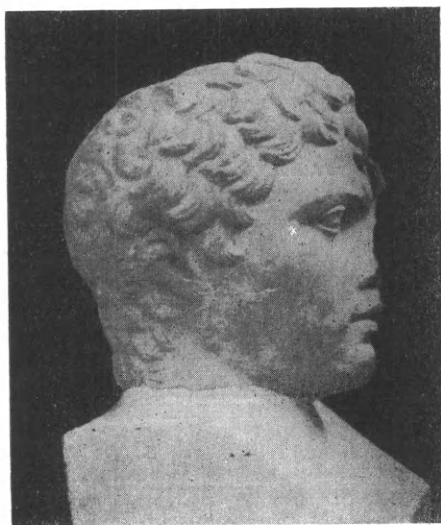
Τὸ ὑπερθεῖν τῶν ὀφρύων τμήμα τοῦ προσώπου εἶναι εὐρὺ μᾶλλον ἐν σχέσει πρὸς τὸ κατώτερον, ἀλλ' ἡ μικρὰ αὕτη δυσαναλογία ἐξαφανίζεται εἰς τὴν ὀρθὴν

¹ Ἀμφότεραι αἱ κεφαλαὶ εὐρέθησαν κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων τῆς οἰκίας Ἀντ. Χάλαρη κατὰ τὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ χωρίου. Μικρὰ ἔρευνα τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησα οὐδὲν ἐφάνερωσε περαιτέρω. Πιθανῶς αἱ κεφαλαὶ εἶχον κατακλυσθῆ ἔξ ὑψηλότερας περιοχῆς, ὅπου κατὰ τὰς διηγῆσεις εἶχον ἀνευρεθῆ πρὸ πολλῶν ἐτῶν τάφοι. Εἰς τὴν παραπλεύρως οἰκίαν ἀνευρέθη καὶ τρίτη

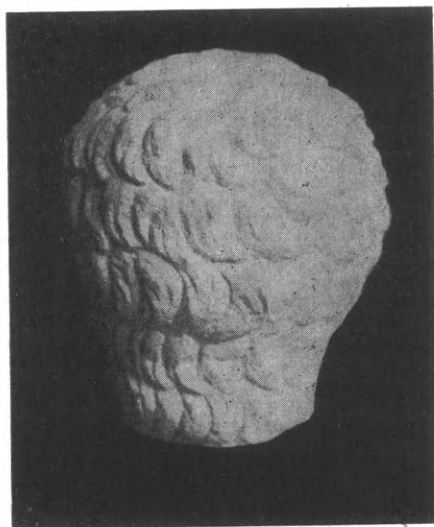
κεφαλὴ ἐντελῶς ἀποτετριμμένη καθὼς καὶ τμήμα ἀναγλύφου νεκροδείπνου. Τῆς αὐτῆς περιοχῆς τυχαῖα εὐρήματα εἶναι τμήμα κορμοῦ Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἐπιθυμία στήλη ἀκόσμητος κ.τ.ἄ.

² Οἱ ὄροι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ λαμβάνονται πάντοτε ἐν σχέσει πρὸς τὰς κεφαλὰς καὶ ὄχι τὸν θεατὴν.

ὄψιν (πν. I, 2). Τὸ πηγούνιον εἶναι σχετικῶς ἄδρὸν καὶ μακρὸν χωριζόμενον ἐν-
τόνως ἀπὸ τοῦ σαρκώδους κάτω χεῖλους. Ἡ γραμμὴ τοῦ στόματος εἶναι ἐλαφρῶς
μόνον διεσπασμένη εὐθεῖα, τὰ δὲ ἄκρα αὐτοῦ σημειοῦνται σαφῶς διὰ μικρῶν
ὀπῶν τρυπάνου. Ἡ περιορίζουσα τὸ ἄνω χεῖλος ἀπὸ τῶν πτερυγίων τῆς ῥινὸς
μικρὰ αὐλαξ μόλις διαφαίνεται. Ἄνευ ἐντόνου τμήσεως διακρίνονται τὰ κάτω
βλέφαρα ἀπὸ τῶν μαλακῶν παρειῶν. Ἰσχυρῶς δηλοῦται ἡ μετὰ τοὺς κανθοὺς τῶν
ὀφθαλμῶν γραμμὴ ἢ διακρίνουσα τὰς ὑπὸ τοὺς ὀφρῦς καμάρας καὶ περαιτέρω τοὺς
κροτιάφους. Οἱ ὀφρῦς εἶναι ἀδιάσπαστοι εὐρεῖαι καμπύλαι, ἐπίπεδοι δὲ καὶ ἐνιαῖται
ἐπιφάνειαι τὰ ὑπὸ τούτους τόξα, ἀπὸ τῶν ὁποίων σαφῆς ἐγγάρακιος γραμμὴ
χωρίζει τὰ μικρὰ ἄνω βλέφαρα, τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων τρόπον τινὰ ἐπιτέμνουσι

Εἰκ. 1. Πλαγία ὄψις τῆς κεφαλῆς ἀρ. 1.

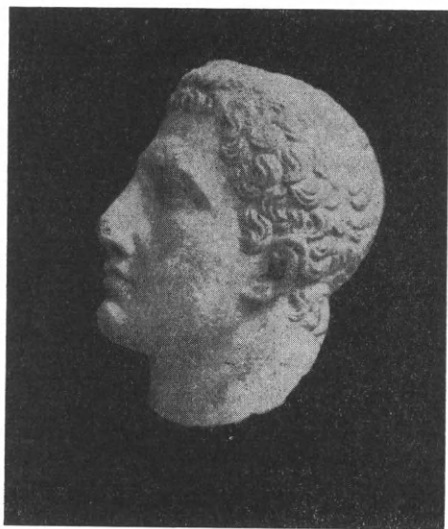

Εἰκ. 2. Ὁπισθία ὄψις τῆς κεφαλῆς ἀρ. 1.

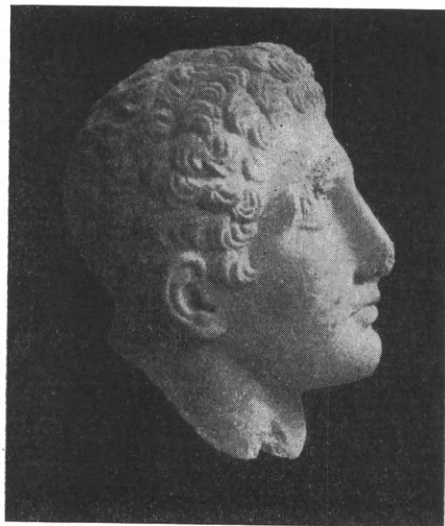
τὰ ἄκρα τῶν κάτω βλεφάρων. Διὰ τοῦ τοιοῦτου σχηματισμοῦ οἱ ἔντονοι ἀμυγδα-
λόσχημοι καὶ ζωηροὶ ὀφθαλμοὶ εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχεδὸν κατακορύφου
ἐπιπέδου, ἐφ' οὗ καὶ αἱ παρειαί. Εἰς τὸ μέσον ὕψος τοῦ μετώπου μόλις διακρίνε-
ται ἡ ὀριζοντία αὐλαξ. Ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ πλησίον μᾶλλον πρὸς τὸν δεξιὸν
ὀφθαλμὸν διὰ σιδηροῦ στελλεοῦ εἶναι ἐμπεπηγμένον χαλκοῦν φύλλον λῆγον εἰς τρεῖς
γλωχῖνας· εἰς ὁξείδωσιν προκληθεῖσαν ἐξ αὐτοῦ ὀφείλεται ἡ περίξ μεγάλη κηλὶς.

Ἡ βραχεῖα κόμη ἀποτελεῖται ἐκ μικρῶν κυματιστῶν βοστρύχων ἀρχομένων
ἀκτινοειδῶς ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ κρανίου· εἰς τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν, ἔνθα ἡ
ἐπεξεργασία εἶναι ἀπλουστερά καὶ ἁδρομερής, οἱ βόστρυχοι εἶναι κατὰ σχηματι-
κὸν τρόπον διατεταγμένοι εἰς ὀριζοντίους παραλλήλους ζώνας (εἰκ. 2), ἐναλλασσο-
μένης δὲ κατευθύνσεως πλὴν τῶν δύο ἀνωτέρων. Εἰς τὴν προσθίαν ὄψιν ἡ τοιαύτη
διάταξις διατηρεῖται μόνον κατὰ τὸν δεξιὸν κρόταφον (εἰκ. 1) ἀλλὰ μετ' ἐπιμε-
λεστέρας ἐπεξεργασίας. Ὑπὲρ τὸ μέτωπον καὶ ἀριστερὰ ἡ σχηματικὴ αὕτη διά-
πλασις διασπᾶται ὑπὸ τῶν ζωηρότερον κεκινημένων καὶ ἀλληλενδέτων βοστρύχων
(πν. I, 1-2), ἐντελῶς μὲν κατὰ τὸν ἀριστερὸν κρόταφον, ὀλιγώτερον δὲ ὑπὲρ τὸ μέ-

τωπον, ἔνθα διακρίνονται οὗτοι εἰς τρεῖς σειράς. Εἰς τὴν πρώτην παρίστανται ἑπτὰ σαφῶς διακεκριμένοι καὶ ἀφήνοντες κενὰ μεταξὺ αὐτῶν· ὁ πρῶτος δεξιὰ καὶ οἱ ἀμέσως ὑπὲρ τὸ μέτωπον τρίτος καὶ τέταρτος κατευθύνονται πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ ὁ δεύτερος, ὥσεί ἐκφυόμενος ἀπὸ τῆς ὑπεριτέρας ζώνης, καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι ἔχουσιν ἀντίθετον κατεύθυνσιν, οὕτω δὲ σχηματίζονται ἀνὰ ἓν ζεύγος ἀντιμετώπων βοστρύχων ὑπὲρ ἑκάτερον ὀφθαλμόν, περίξ ἐνὸς κεντρικοῦ, ἀκριβῶς ὑπὲρ τὸ χαλκοῦν φύλλον κειμένου βοστρύχου. Ἐξ ἴσου κεκινημένοι, διαφόρων κατευθύνσεων, παράλληλοι ἢ ἀντιμέτωποι, συμπλεκόμενοι πρὸς τοὺς χαμηλότερον κειμένους εἶναι καὶ οἱ βόστρυχοι τῶν ὑπὲρ τὴν πρώτην σειράν δευτέρας καὶ τρί-

Εἰκ. 3. Πλαγία ἀριστερά ὄψις τῆς κεφαλῆς ἀρ. 2.

Εἰκ. 4. Πλαγία δεξιὰ ὄψις τῆς κεφαλῆς ἀρ. 2.

της ὑπὲρ τὸ μέτωπον. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ μικρὰ κυματιστὰ βοστρυχίδια ἑκατέρου ὠτός.

2. Ἡ δευτέρα κεφαλὴ σφύζεται μετὰ τοῦ λαιμοῦ (πν. I, 3-4, εἰκ. 3-4). Δὲν παρουσιάζει εἰμὴ δύο μικρὰς ἀποκρούσεις: εἰς τὸ ἄκρον τῆς ῥινὸς καὶ ὑπὲρ τὸν δεξιὸν ὀφθαλμόν. Τὸ συνολικὸν ὕψος εἶναι 28,5 ἐκ. Ὑψος τῆς κεφαλῆς μόνον 23,5, Πλάτος 12,5 ἐκ.

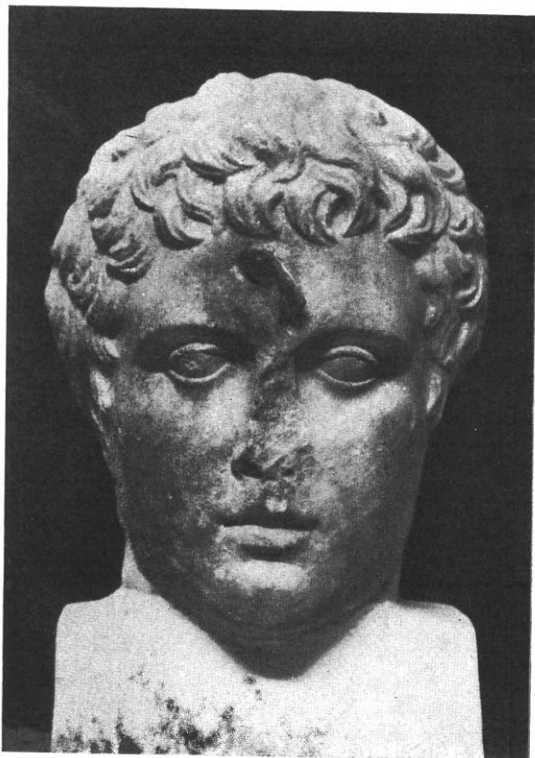
Καὶ ἐνταῦθα εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως φανερά ἡ ἔντονος στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔνεκα τῆς ὁποίας ὁ ἄξων τῆς κεφαλῆς σχηματίζει γωνίαν πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ λαιμοῦ. Εἰς ταύτην ὀφείλεται ὁ ἔντονος σχηματισμὸς τῶν τενόντων καὶ ἡ προεξοχὴ τῆς καρωτίδος. Ἡ ἀσυμμετρία τῶν δύο τμημάτων τοῦ προσώπου εἶναι ἀμέσως φανερά. Τὸ δεξιὸν ἡμισυ παρίσταται κατὰ ὑποτυπωδέστερον τρόπον ὥς ἐνιαία ἐπιφάνεια ἄνευ πλαστικῆς διακρίσεως τῶν ἐπὶ μέρους. Εἰς τὴν κόμμωσιν, τοὺς ὀφθαλμούς, τὸ στόμα ἡ ἀσυμμετρία εἶναι φανερά· ὁ δεξιὸς ὀφθαλμὸς εἶναι περισσότερον στρογγύλος ἢτοι ἔχει μεγαλύτερον ὕψος ὥστε νὰ παρουσιάζεται σύμμετρος ὀρωμένης τῆς κεφαλῆς ἐξ ἀριστερῶν· ἐκ τῆς ἀντιθέτου ὄψεως ὁ ἀριστερὸς ὀφθαλμὸς σμικρύνεται παραλόγως (πν. I, 3, εἰκ. 3).

Ἡ κεφαλὴ εἶναι γενικῶς ῥαδινὴ μετὰ σφαιρικοῦ κρανίου. Ἡ κόμμωσις πλαισιοῖ σχεδὸν εὐθυγράμμως τὸ μέτωπον· ἀμέσως ὑπὲρ αὐτὸ τρία σύνολα ἡμικυκλικῶν βοστρυχιδίων κατευθυνόμενα πρὸς τὰ ἀριστερὰ συναντῶνται πρὸς δύο ἕτερα ἀντιθέτου κατευθύνσεως ὑπὲρ τὸ ἐσωτερικὸν ἄκρον τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ. Ὑπὲρ τὴν πρώτην ταύτην σαφῶς διακρινομένην σειρὰν βοστρύχων εὐρίσκονται καὶ δύο ἕτεραι ὑπερθεῖν ταύτης ὁμοίου σχηματισμοῦ· εἰς τὴν δευτέραν εἶναι φανερὰ ἀνάλογος ἀντιθετικὴ κατεύθυνσις μὲ τὴν ἔνωσιν ὑπὲρ τὸν δεξιὸν ὀφθαλμόν. Ἡ εἰς παραλλήλους ζώνας διάκρισις εἶναι καὶ ἐνταῦθα εὐκρινὴς εἰς τὴν πρὸ τοῦ δεξιοῦ κροτάφου χώραν. Πρὸ τοῦ ἐτέρου ἢ προσπάθεια ζωηροτέρας καὶ φυσικωτέρας ἀποδόσεως ἐπισκοτίζει τὴν εἰς ζώνας σχηματοποίησιν. Ἐπὶ τοῦ κρανίου καὶ ἐνταῦθα ἡ κόμμωσις εἶναι ἀδρομερεστέρα, σαφῶς διακρινομένη τοῦ ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως μέρους αὐτῆς, ὅπερ περιβάλλει ὡς στεφάνη τὸ πρόσωπον.

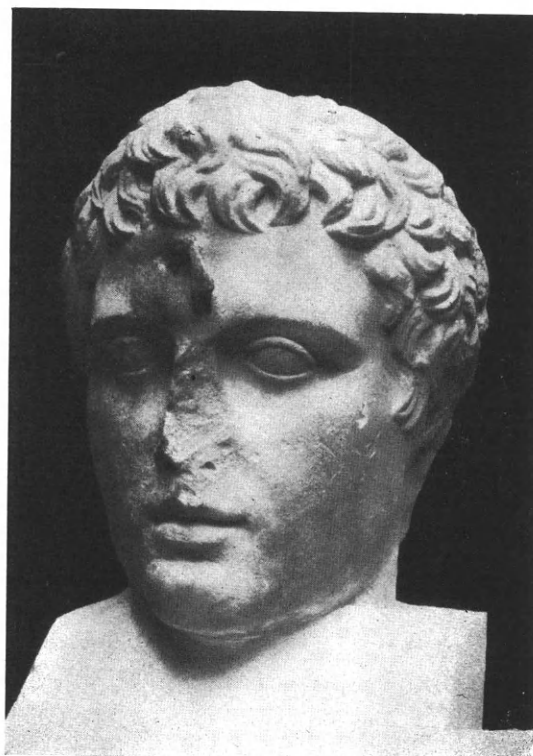
Τὸ μέτωπον διακρίνει ὀριζοντίως σαφῆς αὐλαξ σχηματίζουσα ὑπὲρ τὴν χώραν τῆς ῥινὸς καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἔντονον ἑξαρσιν, ἑκατέρωθι τῆς ὁποίας ἐντόνως ἐπίσης δηλοῦνται αἱ βαθύνσεις τῶν κροτάφων. Ἐνεκα τοῦ τοιοῦτου σχηματισμοῦ, ὅστις περιορίζει τὴν ἐπίπεδον ἑκτασιν τοῦ μετώπου πρὸς τὰ πλάγια, παρατηρεῖται καὶ ἡ ἐμφανὴς θλάσις τοῦ τόξου τῶν ὀφρύων ὑπὲρ τὸ ἐξωτερικὸν ἄκρον ἑκατέρου ὀφθαλμοῦ. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὑπὲρ τὰ βλέφαρα καμαρῶν διὰ λεπτῆς ἐπεξεργασίας παρουσιάζει παράλληλον πρὸς τὰ βλέφαρα κυματιστὴν διαμόρφωσιν σχηματιζομένου οὕτω ῥεμβώδους σκιασμοῦ τῶν ὀφθαλμῶν, ὅστις ἐπιτείνεται διὰ τῆς βαθείας σχετικῶς κοιτάσεως αὐτῶν.

Αἱ εἰκόνες καὶ ὁ συντόμως ἀναλυθεὶς σχηματισμὸς τῶν κεφαλῶν καθιστῶσιν ἀμέσως προφανῇ τὴν διαφορὰν αὐτῶν. Ἡ πρώτη φέρει τὸν νοῦν ἡμῶν ἀμέσως εἰς τὸν 5^{ον}, ἡ δευτέρα εἰς τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰ. Δὲν γνωρίζω ὅμως ἀκριβῶς ἐπαναλήψεις τῶν θηραϊκῶν κεφαλῶν. Διότι περισσότερον ἢ τὰ κλασσικὰ πρότυπα, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀφορμῶνται, ἐκφράζονται εἰς ταύτας οἱ χρόνοι τῆς κατασκευῆς αὐτῶν. Ἡ πρώτη σχετίζεται περισσότερον πρὸς τὸν Πολυκλείτειον κύκλον· μία ὁμοιότης πρὸς τὴν ἐν Βερολίῳ κεφαλὴν τοῦ Δισκοφόρου C. BLÜMEL, 90^{es} Wink. Pr. καὶ Katalog K 146, PICARD, Manuel II 268 κέ. εἰκ. 116/7, LIPPOLD, Handb. d. Arch. III 1,164 σημ. 2, εἶναι ἀπαραγνώριστος· ἡ κατασκευὴ καὶ τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου, ὁ σχηματισμὸς τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦ στόματος εἶναι ὅμοια. Ἡ στροφὴ τῶν κεφαλῶν εἶναι ἐπίσης ἡ αὐτὴ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις· κοινὴ εἶναι ἀκόμη ἡ εἰς παραλλήλους ζώνας διάκρισις τῶν βοστρύχων, διάφορος ὅμως ὁ ὑπὲρ τὸ μέτωπον σχηματισμὸς· εἰς τινὰ αἱ μορφαὶ ἐνταῦθα ἐμφανίζονται αὐστηρότεραι. Πρὸς κεφαλὰς Ἑρμῶν τοῦ κύκλου τοῦ Πολυκλείτου ἢ τῆς ἐποχῆς του, FURTWÄNGLER, MW 504 κέ. μόνον ὠρισμέναι ὁμοιότητες εἶναι προφανεῖς.

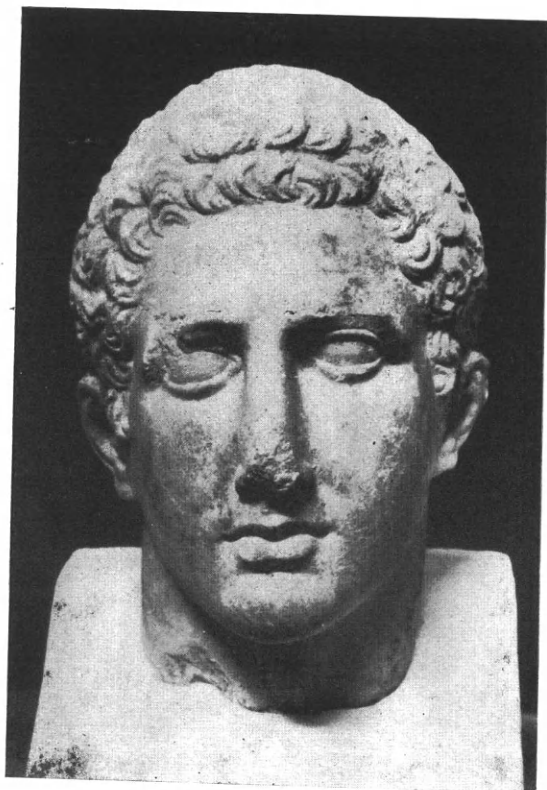
Φανερὰ εἶναι ἐπίσης εἰς τὴν δευτέραν κεφαλὴν ἡ καταγωγὴ ἀπὸ τοῦ 4^{ου} αἰ. Ἄλλ' οὐδ' ἐνταῦθα ἀνευρίσκεται σαφῆς ἐπανάληψις. Πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ τύπου Ἄνδρου, M. COLLIGNON, Les statues funéraires 315 κέ., ἰδίᾳ τὴν ἐν τῷ Βατικανῷ ἐπανάληψιν RODENWALDT, KdA 391, EA 4911/12,

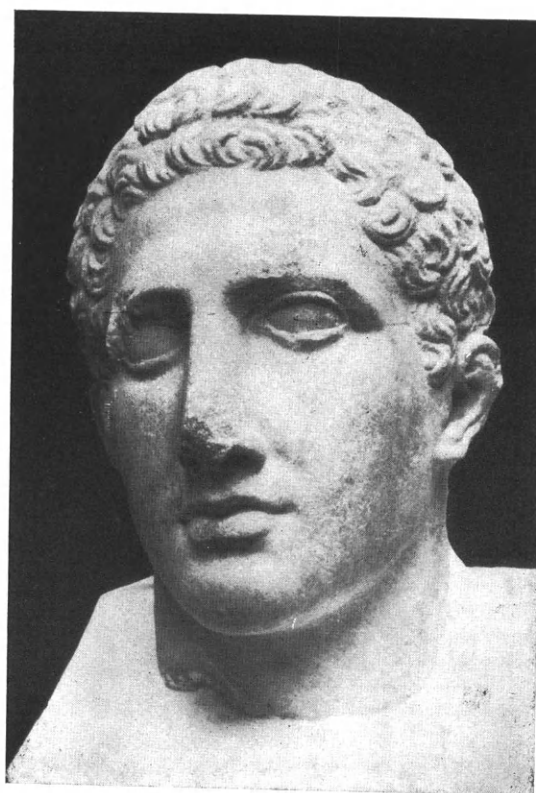
1. Προσθία ὄψις τῆς ὑπ' ἀρ. 1 κεφαλῆς τῆς Θήρας.

2. Ἡ κεφαλὴ Θήρας ἀρ. 1 εἰς ὄψιν τριῶν τετάρτων.

3. Προσθία ὄψις τῆς κεφαλῆς ἀρ. 2.

4. Ἡ Κεφαλὴ Θήρας ἀρ. 2 εἰς ὄψιν τριῶν τετάρτων.

LIPPOLD, ἔ.ἀ. 275 σημ. 2 ἀνευρίσκονται σχετικαὶ ὁμοιότητες. Ἡ κεφαλὴ ἔχει τὴν αὐτὴν στροφὴν καὶ κυρίως τὸν αὐτὸν χωρισμὸν κατευθύνσεως εἰς τοὺς ἐπὶ τοῦ μετώπου βοστρύχους· μόνον ὅτι ἐκεῖ εἶναι μακρότεροι καὶ ἐλευθερώτερον διαπεπλασμένοι· εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν ὀφθαλμῶν, τοῦ μετώπου, τῶν κροτάφων τοῦ στόματος συνεχίζονται αἱ ὁμοιότητες. Ἀλλ' ὁ τοσοῦτον ἐμφανὲς πραξίτελικὸς χαρακτήρ τοῦ Ἑρμοῦ δὲν ἀνευρίσκεται εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς Θήρας. Σύγκρισις εἶναι ἐπίσης δυνατὴ πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἄρεως Ludovisi ὅπου ὅμως τὸ μέτωπον εἶναι εὐρύτερον καὶ διάφορος ἢ διάθεσις τῶν βοστρύχων· εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ κεφαλὴ τούτου ἐθεωρήθη ὡς πρότυπον τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Ἀταλάντης, DEHN, JdI 27, 1912. 203 κέ. LIPPOLD, ἔ.ἀ. 289 σημ. 11, PICARD III 270 κέ. 727 σημ. 1.

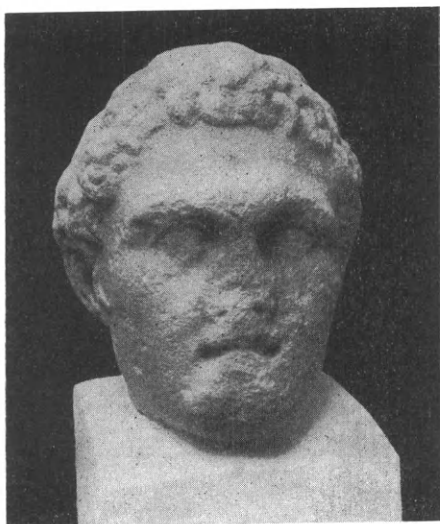
Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον ἐὰν εὕρισκετο ἀκριβεστέρα ὁμοιότης πρὸς ὠρισμένας κεφαλὰς τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι τὸ κύριον πρόβλημα ἐνταῦθα.

Ἡ ταύτισις κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τῶν νεκρῶν πρὸς τὸν Ἑρμῆν εἶναι γνωστὴ συνήθεια, COLLIGNON, ἔ.ἀ. 315 κέ. Τὰ τοιαῦτα σωθέντα ἀγάλματα στηρίζονται σαφῶς εἰς κλασσικοὺς τύπους. Ὁ Ἑρμῆς τῆς Τροιζῆνος PICARD, II 704, LIPPOLD 200 σημ. 1 εἶναι πολυκλείτειος, ὁ Ἑρμῆς τοῦ Αἰγίου, PICARD, II 704, σχετίζεται πρὸς τὸν Ἑρμῆν Lansdowne LIPPOLD, αὐτ. 178, ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἀταλάντης LIPPOLD, αὐτ. J 289 σημ. 11 BUSCHOR, Hell. Bildn. 57, 59 ἐπαναλαμβάνει τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἄρεως Ludovisi.

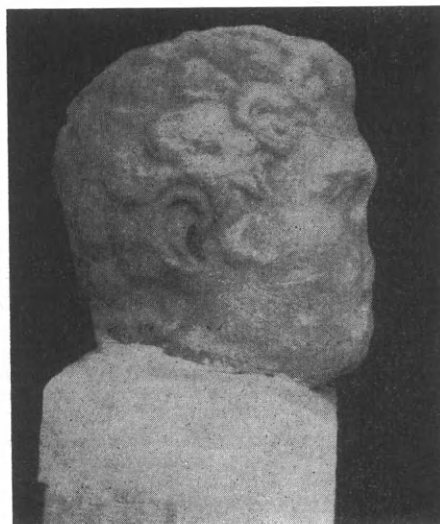
Ὑπὸ τινα ἔποψιν ἢ ἐπίδοσις τοῦ ἀφηρωισμοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ σημαντικὸς παράγων τῆς ἐξιδανικεύσεως τῶν προσώπων, τῆς ἐπιμονῆς εἰς τὰ κλασσικά πρότυπα κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ἡ ἀφομοίωσις πρὸς τοὺς θεοὺς ἢ τοὺς ἥρωας εἶχεν ὡς ἀναγκαῖον ἐπακόλουθον τὴν προσπάθειαν πρὸς ἐξάλειψιν τῶν ἰδιαιτέρων προσωπικῶν χαρακτήρων, τὴν ἐκζήτησιν ἰδανικῶν εἰκόνων καὶ αὐτὰ βεβαίως ἀνευρίσκοντο εἰς τὰς δημιουργίας τῶν κλασσικῶν χρόνων. Εἰς τὴν τοιαύτην ἐξέλιξιν, τὴν ὁποίαν εἶναι ἀδύνατον βεβαίως νὰ παρακολουθήσωμεν ἐνταῦθα, αἱ κεφαλαὶ τῆς Θήρας εἶναι σημαντικώτατα μνημεῖα καὶ ἔνεκα τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ ἔνεκα τοῦ γεγονότος ὅτι ἀμφοτέραι, οὔσαι ἔργα τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα καλλιτέχνου ἢ τοῦλάχιστον ἐργαστηρίου, χωρίζονται ὡς πρὸς τὸ πρότυπον.

Ἡ αὐτὴ στροφὴ καὶ ἡ αὐτὴ κλίσις χαρακτηρίζει καὶ τὰς δύο κεφαλὰς, τὴν δὲ κλίσιν παρακολουθεῖ ἢ διαμόρφωσις τῆς κομμώσεως καὶ ἡ διάφορος ἐπεξεργασία εἰς ἑκάτερον τμήμα τοῦ προσώπου. Παρὰ τὴν διάφορον γενικὴν ἐντύπωσιν ἐξ ἑκατέρας κεφαλῆς, δύναται τις διὰ λεπτολόγου παρακολουθήσεως νὰ ἀνέυρῃ εἰς ἀμφοτέρας τὰς κεφαλὰς τοὺς αὐτοὺς ἀκριβῶς βοστρύχους καὶ τὴν ἐντελῶς ὁμοίαν βασικὴν διάθεσιν. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου ἐπαναλαμβάνονται καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ εἰς τὰς δύο κεφαλὰς. Αἱ μορφαὶ καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις παρουσιάζουσι τὴν αὐτὴν μαλακὴν διάπλασιν, τὰ περιγράμματα ῥέουσι καθ' ὅμοιον τρόπον. Αἱ ὑπάρχουσαι διαφοραὶ εἶναι ἡθελήμεναι, σκοποῦσαι μόνον εἰς τὴν διάκρισιν τῶν προσώπων.

Τὴν τοιαύτην προσπάθειαν τῆς διακρίσεως καθιστᾷ ἀσφαλῆ νομίζω ἡ διάφορος διάθεσις τῆς κόμης, μολονότι εἰς ἑκατέραν περίπτωσιν ὑπάρχει τὸ αὐτὸ γενικὸν σχῆμα. Εἰς χαρακτηριστικὰς κεφαλὰς τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος, ὅπως π. χ. εἰς τὸν Ἔφηβον τῶν Ἀντικυθήρων, τὸν Ἀποξυόμενον, τὸν Ἡρακλῆ Genzano (BULLE, *Der schöne Mensch* πίν. 211a) κ.π.ᾶ. εἶναι συνήθεις οἱ βραχεῖς, πυκνοὶ καὶ κυρίως πρὸς τὰ ἄνω ἐστραμμένοι βόστρυχοι. Ἡ προσπάθεια ἀναλόγου ἀποδόσεως εἶναι φανερά καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν 2 τῆς Θήρας, ἀλλὰ δι' «ὀπτικοῦ» τρόπου τινὰ μόνον τρόπου: Οἱ τελευταῖοι ὑπὲρ τὸ μέτωπον βόστρυχοι δὲν ἐκφύονται ἀπὸ τῆς χωριζούσης τούτους ἀπὸ τοῦ μετώπου γραμμῆς ἀλλὰ καταλήγουσιν εἰς αὐτὴν καταπίπτοντες ἐκ τῶν ἄνω, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν πρώτην

Εἰκ. 5. Κεφαλὴ Θήρας ἀρ. 3.

Εἰκ. 6. Κεφαλὴ Θήρας ἀρ. 3 πλαγία ὄψις.

κεφαλὴν, εἰς τὴν ὁποίαν πολὺ γενικῶς διατηρεῖται ὁ καὶ εἰς τὰς κεφαλὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος συνήθης οὗτος τρόπος. Χαρακτηρίζει σαφῶς τὴν κοινότητα τῆς προελεύσεως τῶν δύο κεφαλῶν καθαρὰ διάκρισις τῆς γραμμῆς, ἥτις χωρίζει τὰς ὑπὲρ τὸ μέτωπον δύο ζώνας βοστρύχων.

Τὴν τελευταίαν ταύτην λεπτομέρειαν ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν κατασκευῆς καὶ διαμορφώσεως ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς

3. Τρίτην κεφαλὴν, ἀδημοσίευτον μέχρι τοῦδε, εὗρεθεῖσαν τὸ 1927 εἰς τὸ χωρίον Μεσσαριὰ τῆς Θήρας¹ (εἰκ. 5 - 6). Δυστυχῶς ἡ ἐπιδερμὶς τοῦ μαρμάρου εἶναι ὑπερβολικῶς ἀποτετριμμένη. Παρὰ ταῦτα ὅμως διασφύζεται τοσοῦτον ὥστε νὰ εἶναι ἀμέσως προφανὴς ἡ στενὴ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰς δύο κεφαλὰς τῆς Μέσα Γωνιάς. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς χώρας εἶναι οἷα καὶ ἐν τῇ κεφαλῇ ἀρ. 1. Ἡ ἔνωσις τῶν βλεφάρων πρὸς τὴν ρίνα, τὸ εὐρὺ καὶ ἀδιάκοπον τόξον τῶν ὀφρύων, τὸ σχῆμα τῶν ὀφθαλμῶν, ἡ μετὰ τοὺς κανθοὺς ὀξεῖα ὀριζόντιος τμῆσις ἐπαναλαμβάνονται ἐντελῶς ὅμοια· τὸ εὐρὺ μέτωπον καὶ ἡ πλαισιώσεις

¹ Κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων τῆς οἰναποθήκης τοῦ Ἀ. Δαμίγου.

αὐτοῦ ὑπὸ τῆς κόμης εἶναι διαμεμορφωμένα κατὰ τρόπον συνδεόμενον πρὸς ἀμφοτέρους τὰς κεφαλὰς 1 καὶ 2: Οἱ βόστρυχοι εἶναι ὀλιγώτερον ἐλεύθεροι ἢ εἰς τὴν κεφαλὴν 1 παρουσιάζουσιν ὅμως τὸ αὐτὸ σχῆμα. Γενικώτερον ἢ ἐπεξεργασία εἶναι μᾶλλον ἀπλουστέρα, ὡς δεικνύει ἡ πλαγία ὄψις.

Αἱ ὁμοιότητες τῶν κεφαλῶν εἶναι τόσον μεγάλαι ὥστε δὲν εἶναι καθόλου τολμηρὰ ἢ ὑπόθεσις ὅτι καὶ αἱ τρεῖς προέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, ἂν μὴ καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου. Τοῦτο δὲ δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας διὰ τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τῶν γλυπτῶν καὶ τὴν ἐν γένει κατεύθυνσιν τῆς πλαστικῆς τῶν χρόνων ἐκείνων.

Ἡ χρονολόγησις τῶν κεφαλῶν ἡμῶν παλαιότερον τῶν μέσων τοῦ 2^{ου} π. Χ. ἀποκλείεται ἄνευ συζητήσεως, νομίζω. Κλασικίζουσαι κεφαλαὶ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 2^{ου} αἰῶνος ὅπως ὁ καλούμενος Ἀτταλος ὁ II ἢ ὁ χαλκοῦς πρίγκιψ τῆς Νεαπόλεως, BUSCHOR, Hellen. Bild. 34 κέ. εἰκ. 29 καὶ 31 συνδέονται ἀκόμη πρὸς τὴν παλαιότεραν τέχνην διὰ τῆς προφανῶς πομπωδεστέρας κάπως ἐκφράσεως. Ἡ διάθεσις τῶν βοστρύχων δεικνύει ὁμοιότητά τινα πρὸς τὴν κόμην τοῦ χαλκοῦ πρίγκιπος τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν KRAHMER Hellen. Köpfe 236 κέ. εἰκ. 15-16, BUSCHOR, ἔ.ἀ. εἰκ. 30 καὶ ἀκόμη περισσότερον πρὸς τὴν χαλκὴν κεφαλὴν τῆς Δήλου CH. PICARD, Mon. Piot 1920, 1 κέ., MICHALOWSKI, Délos XIII, κέ. πίν. 1-6, KRAHMER, ἔ.ἀ. 237 εἰκ. 17. Ἡ κεφαλὴ αὕτη τῆς Δήλου παρὰ τὴν ἔντονον δῆλωσιν τῶν προσωπικῶν αὐτῆς χαρακτηριστικῶν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ σταθερὸν σημεῖον συγκρίσεως πρὸς τὴν κεφαλὴν 1. Ἡ κατασκευὴ τῆς κεφαλῆς, τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου δὲν ἀφίστανται τοῦ σχηματισμοῦ εἰς τὰς κεφαλὰς τῆς Θήρας. Εἰς τὴν κόμμωσιν τῆς χαλκῆς κεφαλῆς τῆς Δήλου εἶναι ἐκδηλὸς ἡ καταπράυνσις τῆς τρικυμιώδους διαμορφώσεως τῶν βοστρύχων τῶν ἑλληνιστικῶν ἡγεμόνων, φανερᾶς ἀκόμη εἰς τὸν πρίγκιπα τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν. Ἡ κατὰ ζώνας διάθρωσις τῆς κομμώσεως τῆς κεφαλῆς τῆς Δήλου, ἂν καὶ ἐγκαρσίον κατευθύνσεως εἶναι ἡ αὐτὴ ὡς καὶ εἰς τὰς κεφαλὰς τῆς Θήρας ἀπομεμακρυσμένη ἀκόμη ἀπὸ τῆς ποκοειδοῦς κομμώσεως (Flockenhaar) τῶν κεφαλῶν τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, F. ROULSEN, Probleme der römischen Ikonographie σ. 8 κέ.

Ἡ σαφὴς διάκρισις δι' ὀριζοντίας γραμμῆς τῶν δύο ὑπὲρ τὸ μέτωπον ζωνῶν βοστρύχων καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἴσως προερχομένη σφαιρικότης τοῦ κρανίου συνδέει στενῶς τὰς κεφαλὰς ἡμῶν πρὸς τὸν ἀνδριάντα τῆς Κῶ Clara Rhodos V 2, 75 πίν. IV-VI, LAURENZI, ἔ.ἀ. 88, BUSCHOR, Bildnisstufen 183 εἰκ. 75, Hell. Bildn. σελ. 36. Καὶ ἐδῶ παρὰ τὴν δῆλωσιν τῶν προσωπικῶν χαρακτήρων εἶναι φανερὰ μία εἰς τὸ βάθος ἀπλὴ κατασκευὴ μὲ ἐπιμεμηκυσμένας ἀναλογίας ὡς εἰς τὴν κεφαλὴν 2. Ἡ χρονολόγησις τῆς κεφαλῆς ταύτης παρὰ τὸν «Πτολεμαῖον VI» BUSCHOR, 36 ἢ τὸν «Ἀριαράθην», αὐτ. σ. 39, καθιστῶσι προφανῆ τὴν χρονολόγησιν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος νομίζω ὅτι ἡ χρονολόγησις αὕτη τῶν κεφαλῶν τῆς Θήρας εἶναι ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη. Ἀκριβεστέρα τοποθέτησις δύναται νὰ γίνῃ διὰ διεξοδικῆς παρακολουθήσεως τῆς κλασικιστικῆς τάσεως ἐντὸς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων,

ὅπερ ὁμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνη ἐνταῦθα. Ὅπωςδὴποτε ἡ ἑλληνιστικὴ παράδοσις εἶναι ἀκόμη σαφής. Ἡ μαλακότης καὶ ἡ ὑγρότης τῶν μορφῶν προσδίδουσιν εἰς τοὺς εἰκονιζομένους μίαν ἰδιαίτεραν διάθεσιν, νοσταλγικὴν ἐνατένισιν, κάλλος οὐχὶ ἄμοιρον θλίψεως.

Κυρίως ὁμως ἡ παράστασις στρέφεται πρὸς τὸ παρελθόν, ἀλλὰ ὑπὸ μίαν συγκεκριμένην ἔννοιαν. Ἡ ἐπίδοσις τοῦ ἀφηρωισμοῦ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ ἡ παράστασις τῶν νεκρῶν ὑπὸ χαρακτῆρας θείους ἢ ἡρωικοὺς ἐπιφέρει τὴν ὑπερίσχυσιν τῆς ἐννοίας τῶν ἡρώων ὡς νεκρῶν, ἐνῶ ἀπαμβλύνει τὴν ἐπικὴν ἀντίληψιν τῶν ἀπογόνων τῶν θεῶν ὡς ζώντων ἐπὶ τῆς γῆς. Τὴν ἐξιδανίκευσιν τῶν μορφῶν ἐπεξήτησεν ὁ δημιουργὸς τῶν κεφαλῶν τῆς Θήρας εἰς διαφόρους περιόδους τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς πρὸς διάκρισιν τῶν ἀφηρωιζομένων.

Εἶναι ἄρα γε πρὸς τὴν ἡρωικὴν ταύτην ἀντίληψιν σχετικὸν τὸ ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς πρώτης κεφαλῆς φύλλον; Διὰ τὴν ἐρμηνείαν τούτου δὲν φαίνεται ὅτι βοήθει ἡ ὑπαρξίς γραπτοῦ φύλλου ἐπὶ πηλίνων ἀρχαϊκῶν ἰωνικῶν γυναικείων προτομῶν ἐπὶ τοῦ μετώπου ὑπὸ τὴν καλύπτραν, J. BOENLAU, *Aus ionischen... Nekropolen* 159 πίν. 13,7, A. PLASSART, *Délos XI* σ. 166 εἰκ. 126. Ὁ CH. PICARD, *Rev. de l'art anc. et. mod.* XLV 1924, 183 σχετίζει ὅπωςδὴποτε τὸ φύλλον τοῦτο πρὸς τὸν *uraeus* τῶν Ἀσιατικῶν Ἑρμῶν. Εἶναι γνωστὸν τὸ ἐπὶ Ἑλληνιστικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν ἀγαλματίων τοῦ Ἑρμοῦ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ἐκφυόμενον κόσμημα, περὶ τοῦ ὁποῦ ἐγένετο μακρὰ ἀμφισβήτησις ἐὰν εἶναι φύλλον λωτοῦ (R. FÖRSTER, *JdI* XIII 1898, 177 κέ., *Arch. Anz.* αὐτοῦ ἔτους, 241. *JdI* XVI 1901, 39 κέ.) ἢ πτερόν (A. FURTWÄNGLER, ἐν *Bonner Jahr.* CIII 1898 σελ. 1 κέ., αὐτ. CVII, 45 κέ., αὐτ. CVIII/IX, 239 κέ. καὶ CXIV/XV, 193—*Kleine Schriften II* σ. 350 κέ., 369 κέ., 379). Ὁ EITREM, *RE* ἐν λ. *Hermes* στ. 772 θεωρεῖ πιθανώτερον ὅτι πρόκειται περὶ φύλλον σχετιζομένου πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν. Ἀλλ' εἰς πάντα τὰ ἀγαλματὰ ταῦτα τοῦ Ἑρμοῦ τὸ φύλλον ἐκφύεται ἀπὸ τῆς κόμης μεταξὺ τῶν δύο πτερυγίων τοῦ Ἑρμοῦ καὶ ἐνίοτε ἀπὸ στεφάνου δάφνης, *JdI* 1901 σ. 47. Μόνον εἰς τὸ σύμπλεγμα παλαίοντος Ἑρμοῦ ἐκ Regensburg, αὐτ. εἰκ. σελ. 42, τὸ φύλλον ἐξερχεται ἐκ τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ μετώπου ἀλλ' ὑψηλότερον ἢ εἰς τὴν κεφαλὴν ἡμῶν.

Εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν τὸ κόσμημα τοῦτο τοῦ Ἑρμοῦ ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ ΚΩΝΣΤ. ΡΩΜΑΙΟΥ, *Ἀρχ. Δελτ.* 9 1924/25 σελ. 155 κέ., συγκεντρωθέντα μνημεῖα, ἐνθα ἀπὸ τῆς περιβαλλούσης τὴν κεφαλὴν ταινίας ἐκφύεται εἰς τὸ μέσον ἐμπρὸς ἐν φυλλόσχημον κόσμημα, ὅπως χαρακτηριστικώτερον σφύζεται εἰς τὸν Ἑφηβὸν τοῦ Μαραθῶνος. Εἰς τὰ ἐκεῖ παραδείγματα προσθετέα καὶ ἡ χαλκῇ κεφαλὴ τῆς Κυρήνης πρβ. *Die Antike* 1928, 314 κέ., πίν. 28—30 καὶ *ANTI, Africa Italiana II* 75 σημ. 1. Πρὸς τὰ μνημεῖα ταῦτα νομίζω πιθανὴν τὴν σύναψιν τῆς κεφαλῆς τῆς Θήρας ἐνθα ἴσως τὸ φύλλον ἐξεφύετο ἐκ τοῦ μέσου περιβαλλούσης τὴν κεφαλὴν ταινίας, ἥτις θὰ ἦτο δεδηλωμένη πως διὰ χρώματος. Ταινία περιβάλλουσα τὸ μέτωπον εἶναι βεβαίως πολὺ συνήθης. Ἐκ στίχων τοῦ ΑΝΑΚΡΕΟΝΤΟΣ, ἀπ. 37, συνήγαγεν ἤδη ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ, *IE'* 674 c ὅτι στέφανοι ἐτοποθετοῦντο καὶ περὶ τὸ μέτωπον: ἐστεφανοῦντο δὲ καὶ τὸ μέτωπον, ὡς ὁ καλὸς Ἀνακρέων ἔφη· ἐπὶ

δ' ὀφρῦσι σελίνων στεφανίσκους... Ἡ μαρτυρία αὕτη δύναται ἴσως νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν μοναδικήν¹ μεταξὺ τῶν μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης ἐπὶ τῆς Θηραϊκῆς κεφαλῆς ἔκφυσιν τοῦ στεφάνου ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μετώπου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ

¹ Ἐπὶ τῆς πλησίον εὐρεθείσης κεφαλῆς, πρβ. σελ. 289 σημ. 1, ὑπάρχει ἐπίσης ὁπὴ ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς ἣν ἴσως

ὑπῆρχεν ὁμοιον κόσμημα. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς ταύτης εἶναι δυστυχῶς ἀπελπιστικῶς διαβεβρωμένη.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1 8 3 7 - 1 9 5 5)

- Δραχμαί
1. **Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς** 1837-1953/4 (ΑΕ 1-92/3: πβ. πινάκιον παρὰ <Β. Λεονάρδω>), Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1-3). Σχῆμα 4ον. —
- Περίοδος Α΄: τόμος 1-16 (1837-1860).**
- 1- 7 (1837-1843): τεύχη α΄-ιβ΄, ιγ΄ (καὶ ιδ΄), ιε΄ (τεύχος ιε΄ ἴδιον δὲν ἐξεδόθη) ιζ΄-κθ΄. θ΄.
8-16 (1852-1860): τεύχη λ΄-νε΄. πωλοῦνται τὰδε τὰ τεύχη: α΄, β΄, γ΄, δ΄. ἕκαστον
τεύχος 14.—
- Περίοδος Β΄: τόμος 17-21 (1862-1874).**
- 17(1862): τεύχη α΄-ιβ΄ (τὰ τεύχη θ΄-ιβ΄ ἐξεδόθησαν τῷ 1863). ἕκαστον τεύχος . . . 14.—
18-21 (1869-1874): 18 (1869): τεύχος ιγ΄. 19 (1870): τεύχος ιδ΄. 20 (1872): τεύχη
ιε΄ καὶ ιε΄ (τὸ ιε΄ ἐξεδόθη τῷ 1873). 21 (1874): τεύχος ιζ΄ ἕκαστον τεύχος . . . 14.—
- Περίοδος Γ΄: τόμος 22-62 (1883-1923).**
- 22-62 (1883-1923): εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος). ἕκαστος
τόμος 300.—
- Περίοδος Δ΄: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.).**
- 63-74 (1924-1936): 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933,
1934/35, 1936: εἰς τόμος κατ' ἔτος. ἕκαστος τόμος 300.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυ-
πογραφικῶν φύλλων. ἕκαστον μέρος 600.—
77-91 (1938-1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952.
ἕκαστος τόμος 300.—
92/3 (1953-4): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' Μέρους. 300.—
2. **Εὐρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου
Δαμπροπούλου** τόμος 1ος: 1883-1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 550, 1902 240.—
3. **Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας** 1837-1952 (ΠΑΕ 1-107: πβ. πινάκιον ἐν
ΠΑΕ 1921, σ. 77-79).

Περίοδος Α΄: τόμος 1-13 (1837-1848/9).

- 1-3 (1837, 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α΄-Γ' συνεδριάσεως> τῆς
Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί.

- Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται) —
- 4 (1839/40): Πρακτικά τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες, 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται) —
- 5 (1840/1): Πρακτικά τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδοσις 1η> Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται). —
- 6 (1841/2): Πρακτικά τῆς Ζ' (γράφει: Ε') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. <Ἐκδοσις 1η>. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται) —
- 7-11 (1842/3-1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως —
- 1-11 (1837-1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α'-ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. (Ἐκδοσις 2α). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πῖναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται). —
- 12 (1847/8): Πρακτικά τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται). —
- 13 (1848/9): Πρακτικά τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται). —

Περίοδος Β': τόμος 14-25 (1858/9-1869/70).

- 14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκδοσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1859. (Δὲν πωλεῖται) —
- 15-25 (1859/60-1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3, (ἐξεδόθη τῷ 1864), 1863/4 (δὲν πωλεῖται), 1864/5 (δὲν πωλεῖται), 1865/6, 1866/7 (δὲν πωλεῖται), 1867/8, 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον ἕκαστον τεύχος 15.—

Περίοδος Γ': τόμος 26-74 (1870/1-1916/9).

- 26-74 (1870/1-1916/9): Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1870/1 (δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877 κέ.-1902, 1903 κέ.-1906 (δὲν πωλοῦνται), 1907 κέ.-1915, 1916/9. Σχῆμα 8ον ἕκαστος τόμος 100.—

Περίοδος Δ': τόμος 75 κέ. (1920 κέ.).

- 75-108 (1920-1952): Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/4, 1945/8, 1949, 1950, 1951, 1952. Σχῆμα 8ον ἕκαστος τόμος 100.—
- 3Α. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 19ον, σελίδες 8. 1876. (Τεύχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεύχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεύχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεύχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) —
4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον 15.—

Δραχμαί

5. Πρακτικά τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) —
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860. 15.—
- 6^A. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινα, ἐκδιδομένα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασιλεῖον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) —
7. **Εὐθύμιος Καστόρχης**. Ἱστορικὴ ἐκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 130. 1879. 5.—
- 7^A. Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται). —
8. **H. G. Lolling**. Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖκα ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899. 54.—
9. **Π. Καββαδίας**. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται) —
10. **Π. Καββαδίας**. Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900. 15.—
- 10^A. <**Βαλέριος Στάης**>. Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων (= AE 1902, στήλη 145-173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. 22.—
11. *Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905. 27.—
12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: **Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Δεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters**). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στήλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1-33). 1906. 120.—
13. **P. Cavvadias + G. Kawerau**. Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. **Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου**. Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλον, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906-1907. 300.—
14. **Χρήστος Τσουντίας**. Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμητίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στήλαι ιF' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908. 300.—
15. **Γεώργιος Α. Παπαβασιλείου**. Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910. 90.—
15. **Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης**. Κατάλογος τοῦ Μουσείου Ἀνκοσούρας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911. 30.—
- 16^A. <**Βασίλειος Δεονάρδος**>. Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφὴ. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται) —
- 16^B. <**Βασίλειος Δεονάρδος**>. Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. 1912. (Δὲν πωλεῖται). —
17. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**. Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας. τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915. 45.—

	Δραχμαί
18. Γεώργιος Κ. Γαρδίκας · Μελετήματα ἀρχαιολογικά. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915.	4.50
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος · Τοπογραφία τῶν Δελφῶν· τεύχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912-1917.	15.—
20. Βαλέριος Στάης · Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920.	15.—
21. Georgius P. Oeconomus · <i>De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.</i> Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921.	18.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος · Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ὧν 7 παρένθετοι 1923.	30.—
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος · Γραπταὶ στήλαι Δημητριάδος-Παγασῶν. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἑγχρωμοὶ 10. 1928.	450.—
24. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς · Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928.	75.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος · Ὁ Λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1400-1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κϛ' + 257, πίνακες 5. 1930.	75.—
26. Ἰωσήφ Χατζιδάκης · Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ. Σχῆμα 8ον, σελίδες, 74. 1931.	18.—
26 ^A . Γεώργιος Σωτηρίου · Χριστιανικαὶ Θῆβαι (= AE 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931.	300.—
27. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος · Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837-1937, ἐν ἀλφαριθμητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938.	40.—
28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος · Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14.	10.—
28 ^A . Λεύκωμα τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837-1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937-1952]. (Δὲν πωλεῖται).	—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων · Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκὼν 1. 1949.	50.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος · Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950.	50.—
31. Ἀνδρέας Συγγρόπουλος · Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + 47, πίνακες 27. 1950.	140.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος · Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες ϛ' + 131, εἰκόνες 8. 1951.	60.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος · Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες ϛ' + 144, εἰκόνες 76. 1951.	200.—
34. Μάρκελλος Μιτσός · Ἀρχαϊκὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952.	120.—
35. Γεωργίου καὶ Μαρίας Σωτηρίου · Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952.	250.—

Δραχμαὶ

36. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, εἰκόνες 549 πίνακες Α + Β:

Τόμ. Α' 1952	150.—
Τόμ. Β' 1954.	250.—

Νέα σειρά ἐκδόσεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὸν τίτλον:
Ἀρχαῖοι τόποι καὶ Μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος.

1. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935 56.—
2. Κ. Kourouniotes· Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936. 56.—
3. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Ὁδηγὸς τῆς Ἀθήλου. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950 45.—

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἐξῆς συγγράμματα:

1. Βασίλειος Δεονάρδος· Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901. . . 56.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Δεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (92/93ος) τόμος τῇ 15ῃ Ἀπριλίου 1955.

